

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

ТИХИ ДОН I

— РОМАН —
Издање од 1974

Златно доба руске реалистичке књижевности имало је Толстојев роман-епопеју Рат и мир, у коме је уметнички ненадмашно приказан освајачки поход Наполеонов с једне, и живот царске Русије, с друге стране; непуно столеће касније совјетска књижевност већ има Тихи Дон, такође роман-епопеју, али сада епопеју Октобарске револуције и узбуђујућу уметничку слику њених људи и готово читавог народа.

Михаил Александрович Шолохов (1905—) спада у ред најпознатијих савремених књижевника првенствено по Тихом Дону, делу које га је прославило не само у Совјетском Савезу него и у читавом свету. Мада просторно углавном везан за Донску област, овај роман који је Шолохов писао више од једне деценије (I књ. објављена 1938, последња 1940), даје литерарно најуспелију и по драматици збивања најузбудљивију панораму великог Октобра и времена непосредно после њега.

Тихи Дон Михаила Александровича Шолохова, као и Рат и Мир Лава Николајевича Толстоја, претставља једно од врхунских дела светске литературе — роман-епопеју једног од најсудбоноснијих периода историје руског народа.

САДРЖАЈ

1. МИХАИЛ ШОЛОХОВ
2. [ТИХИ ДОН](#)



МИХАИЛ ШОЛОХОВ

Кад је двадесетогодишњи Михаил Шолохов, пре три и по деценије, изишао пред читалачку публику са својим Донским прибелешкама, његов земљак Александар Серафимович написао је у предговору те књиге следеће речи: „Као степски цвет, издвајају се у облику живе слике приповетке друга Шолохова. Једноставно, рељефно, и осећаш да оно о чему прича - стоји пред очима. Сливовит језик, онај живописни језик којим говоре козаци. Сажето, и та сажетост пуна је живота, напрегнутости и истине. Осећање мере у оштрим моментима, и зато тако потресно делују. Огромно познавање онога о чему приповеда. Танан, проицљив поглед. Све говори да се друг Шолохов развија у значајног писца, само ваља радити, учити, не журити". Ово нису биле само љубазне речи којима је угледни руски писац хтео да охрабри једног почетника на књижевном попришту. Даљи рад М. Шолохова у свему је потврдио ову Серафимовичеву карактеристику. Серафимович је тачно уочио вредност Шолоховљевих приповедака, боље речено — осетио је у њима велики таленат младог писца, и очигледно је да је у првом реду то хтео да истакне. Старом, искусном писцу нису, без сумње,



измакли ни извесни недостаци првих Шолоховљевих приповедака, али то, у поређењу с оним што су те приповетке доносиле, доиста није било важно, и Серафимович је своје критичке примедбе изрекао у виду пријатељског савета. Шолохов је убрзо постао један од најомиљенијих, најрадије читаних совјетских писаца, нарочито после појаве првих књига Тихог Дона. Његова дела преведена су на многе стране језике, и он је и ван граница Совјетског Савеза освојио наклоност и љубав читалаца. Дobar део Шолоховљевог успеха може се приписати новини и актуелности садржине његових дела, која су тесно повезана са животом народа, са његовом садашњошћу и недавном прошлошћу. Али у совјетској књижевности има много писаца који су у својим делима обрађивали актуелне теме, — то су тако рећи чинили сви — па ипак међу њима није мали број оних који су данас заборављени; у најбољем случају дела многих таквих совјетских писаца имају данас само извесну историјску вредност. С друге стране, вршени су покушаји, нарочито на Западу, очигледно из идеолошко-политичких разлога, да се оспори или бар умањи вредност Шолоховљевих дела. Није случајно ни то што је Нобелова награда — ако она значи међународно признање, а она, у највећем броју случајева, то доиста значи — додељена Шолохову тек 1965. године, иако ју је он, и према оци читалаца широм света и према мишљењу компетентне критике, одавно заслужио. И зато је права сатисфакција за све нас што сада, поводом овог новог издања Тихог Дона, тог великог модерног епа о животу руског народа и о револуцији, можемо забележити и тај његов тријумф. Тиме је још једанпут потврђена оцена о Шолохову као једном од највећих уметника речи у читавој светској књижевности новог времена.



Михаил Александрович Шолохов родио се 24. маја 1905. године у малом козачком селу Кружилину, у околини Вјошенске, у некадашњој Области Донске Војске (данас је то Каменска област). Отац пишчев. Александар Шолохов, био је Рус, досељеник из централне Русије, из Рјазанске губерније, а мајка Украјинка. Александар Шолохов променио је много занимања: био је надничар, приватни намештеник, бавио се препродајом стоке, обрађивао земљу као закупац, и често се сељакао са породицом из једног козачког места у друго; у совјетско време био је управник канцеларије за откуп жита у селу Каргинском. Није био необразован човек, иако је свршио свега неколико разреда ниже школе. Имао је, према својој средини и за своје прилике, доста добру библиотеку; она се састојала од дела класичне руске књижевности која су излазила као прилог уз популарни часопис Њива. Шолоховљева мајка, као што каже Серафимович у другом једном свом чланку о Шолохову, била је „дивна жена, потпуно неписмена, али проицљива и жива ума". По свој прилици, Шолохов је од ње наследио свој огромни уметнички дар. Кад је мали Михаил пошао у гимназију, она је, да би се могла дописивати са њим без мужевљеве помоћи, научила да пише.

Погинула је 1942. године од немачке бомбе у кући свога сина у Вјошенској.

Прва школска знања добио је будући писац од сеоског учитеља Тимофеја Мрихина, кога су Шолоховљеви родитељи замолили да њиховом сину даје приватне часове код куће. Седмогодишњи дечак савладао је за три месеца читав програм за први разред основне школе. Затим је Шолохов до 1914. године похађао парохијску школу. У гимназију се уписао 1914. године, и учио ју је у разним местима. Кад је немачка окупаторска војска 1918. године дошла до града Богучара, Шолохов, који се у том моменту налазио тамо, прекинуо је учење и отишао својим родитељима у село Плешаков. После тога ступио је у новоотворену гимназију у Вјошенској, али је убрзо морао да поново прекине школовање, тако да му није пошло за руком да заврши гимназију.

Своје детињство и младост Шолохов је провео међу козацима, иако његов отац, као што смо видели, није припадао козачком сталежу. За време школовања у гимназији он је свако лето проводио на Дону, у Вјошенској, где се стално налазио у друштву својих вршњака, учествовао у њиховим играма и несташлукима, одлазио ноћу са њима у степену да чува коње. Он се, дакле, још од детињства упознао са животом козака, са њиховим обичајима и начином мишљења, научио њихов живи и оригинални дијалекат. Он је видео празничну страну козачког живота, забаве и весеље, али и свакодневни тешки рад, борбу за одржање живота, за парче хлеба. Касније, у зрело доба, допунио је своја знања о козацима новим чињеницама, — он и данас живи у Вјошенској, — али ови први утисци, који имају посебни чар поезије, оставили су најдубљи траг у његовом животу и књижевном стваралаштву.

Врло млад, још као петнаестогодишњи дечак Шолохов се активно укључио у живот и борбу свога народа. Почев од 1920. године, Шолохов је учествовао у попису становништва у Донској области, радио као учитељ основне школе, као службеник ревкома (револуционарног комитета), као пословођа у откупној станици. Нарочито је био активан у аматерском позоришту у Каргинском. Ту је имао великог успеха; појава младог Шолохова на сцени увек је изазивала буру аплауза и смеха. Он је био не само глумац него је писао и комаде за сеоске позоришне представе. „Сва наша невоља“, прича касније један Шолоховљев земљак, „састојала се у томе што нисмо имали никаквих комада за игру. А непосредни руководиоци ударних продгрупа (то је било време продрозвјорстке) захтевали су од месне интелигенције да свакодневно приређује позоришне представе. Снабдевање комадима узимао је на себе М. Шолохов, а нама није ни на памет падало да он личности својих комада ствара према нама, да су оне узете из козачке стварности.“ Поред оригиналних комада, Шолохов је правио инсценације на основу Гогољевих приповедака. Сем тога, састављао је духовите епиграме о актуелним догађајима. Шта је било са тим Шолоховљевим стварима, да ли се нека од њих сачувала — не каже се ништа у литератури о великом писцу. Али ово је драгоцен податак, који сведочи да се Шолоховљев књижевни таленат врло рано манифестовао, читав низ година пре него што су се његове прве приповетке појавиле у штампи.

Међутим, Шолохов још није могао да се посвети књижевности. Године 1920. бели су били побеђени и истерани са Дона, грађански рат у европској Русији био је завршен, али прилике још нису биле нормализоване. То је било време ратног комунизма, и у целој Русији водила се жестока класна борба. Она је нарочито ила огорчена на Дону, у козачким крајевима уопште, из разлога које ћемо мало касније објаснити. Једна од мера које је совјетска власт завела у доба ратног комунизма био је принудни откуп пољопривредних производа, тзв. продрозвјорсткаⁱⁱ. Богати сељаци пружили су снажан отпор овим мерама совјетске владе; они су често налазили подршку и у средњим сељачким слојевима. Стога је било потребно вршити откуп присилним средствима, оружаном снагом. У том циљу формиране су ударне групе и одреди.ⁱⁱⁱ Шолохов је ступио у један такав одред и, заједно са комунистима и комсомолцима, ревносно и одано извршавао наређења совјетске власти борећи се против великих одметничких група Колеснпкова. Фомина, Мелихова, Маслакова и других. У својој аутобиографији објављеној 1931. године Шолохов каже: „Од 1920. године служио сам и потуцао се по донској земљи ... Јурио сам банде које су господариле на Дону до 1922. године, и банде су јуриле нас. Све је ишло као што је већ ред. Често сам западао у шкрипац, али данас се све то заборавља“. За време једне борбе против махноваца Шолохов је био заробљен. Од смрти га је спасла само његова младост: Шолохов тада једва ако је имао шеснаест година. Вођа анархиста Махно, који га је лично саслушавао, запретио му је да ће га обесити ако га још једанпут ухвати. Искуства стечена у ово време Шолохов је касније обилато искоришћавао у својим делима. Један савременик тих догађаја наводи, у вези с овим, занимљиву чињеницу из својих сећања. „На моје очи“, прича козак Ј. Лапченков, „свраћала је у село Фоминова банда. Управо се одржавао састанак у кући Афанасија Шчирова. Фомин је дошао право на скуп. Један део козака успео је да побегне, а један је део Фомин задржао и пред њим је почео да држи „говор“ — тачно онако како је описано у Тихом Дону. Михаил Александрович нацртао је банду као са живог модела, и све речи — као да су онда забележене“.

Кад су се прилике на Дону смириле и одметничке банде биле уништене, Шолохов је, крајем 1922. године, отпутовао у Москву, да настави школовање. Хтео је да се упише на рабфак,^{iv} али у томе није успео. Онда је поново почео да мења разна занимања, као на Дону. На берзи рада тражио је место „откупног инспектора“, али пошто је већ била наступила ера Непа и за такву струку више није

било интересовања, као што сам каже на једном месту касније, млади Шолохов се морао задовољити другим пословима: радио је као неквалификовани радник, као товарач, зидар, као рачуновођа. Жедан знања, он и поред свакодневног тешког рада налази времена за читање, да би надокнадио оно што није могао стећи редовним путем у школи. Али, више него књиге, Шолохову је школа живота помогла да се припреми за тешку и одговорну професију књижевника.

Први књижевни рад Михаила Шолохова, фељтон Испитание (Искушење), објављен је 11. септембра 1923. године у листу Юношеская правда (Омладинска истина). Омладинска истина била је орган Централног комитета и Московског комитета Савеза комунистичке омладине Русије; од 1924. године лист се звао Молодой ленинец (Млади лењиниста). У њему су објављивали своје стихове Дамјан Бедни, Владимир Мајаковски, Александар Безименски, Александар Жаров и други совјетски, већином млади, песници. После Искушења објавио је Шолохов, у истом листу, још два фељтона, а кроз годину дана, 14. децембра 1924, излази прва његова приповетка Родинка (Младеч). Онда се Шолоховљеве приповетке из живота донских козака појављују на страницама и других совјетских листова и часописа. Шолохов је нарочито активно сарађивао у омладинском књижевном часопису Комсомолија, коју је издавало предузеће „Нова Москва“. То издавачко предузеће је штампало и прву Шолоховљеву књигу Донске приповешке (1926). У ову збирку је ушло осам Шолоховљевих приповедака. Оне су имале лепог успеха код критике и читалачке публике, и Државно издавачко предузеће неке од њих штампало је посебно у великом броју примерака. Друга збирка Шолоховљевих приповедака, под насловом Лазоревая степь (Азурна степа), изишла је исте, 1926. године, опет у издању „Нове Москве“, и обухватала је дванаест нових приповедака.

Радећи на својим приповеткама о донским козацама, Шолохов је дошао на идеју да живот народа свога краја, нарочито судбину Дона у доба револуције, прикаже у неком већем делу. Тако је настала замисао Тихог Дона. Она се јавила код писца 1925. године, отприлике у време кад је завршавао серију својих приповедака објављених у две поменуте збирке. Али писац је осетио да мора овом свом новом делу посветити много већу пажњу него приповеткама и да због тога треба да промени и начин живота. Зато је крајем 1925. године напустио Москву и вратио се на Дон, у место Букановску, и тамо одмах приступио остварењу своје замисли. У прво време радио је под доста неповољним условима; најпре је живео у кући родитеља своје жене, а затим је прешао у једну малу козачку кућу. Тек касније су се његове прилике поправиле. Рад на Тихом Дону трајао је врло дуго — читавих четрнаест година. Прва и друга књига написане су релативно брзо — отприлике за две године. Обе су се појавиле у току 1928. године у часопису Октябрь (Октобар). Трећа књига завршена је 1932. године (њен почетак објављен је у часопису Октябрь 1929. године а наставак у току 1932. године, у истом часопису). Четврта књига објављивана је по деловима у часопису Новый мир (Нови свет) за 1937, 1938, и 1940. годину. Текст Тихог Дона Шолохов је темељито прерадио за издање које је изишло 1953. године. Приређујући своја сабрана дела 1956. године, Шолохов је све своје текстове поново подвргао ревизији. У овом издању писац се умногоме вратио на стару верзију својих дела. О томе ће бити речи мало касније.

Следеће велико дело М. Шолохова јесте роман Поднятая целина (Узорана ледина), која је настала у време колективизације пољопривреде у Совјетском Савезу и као њен непосредан одраз. Роман је планиран у две књиге. Прва књига написана је од марта 1930. до краја 1931. године, а објављена је први пут у часопису Новый мир на почетку 1932. године. Друга књига је довршена крајем 1959. године. Текст прве књиге Узоране ледине прерађен је, као и текст Тихог Дона, за издање од 1953. године и поново ревидиран за сабрана дела (1957).

Године 1943—1944. објављено је у листу Правда (Истина) неколико глава из Шолоховљевог романа они сражались за родину (Они су се борили за отаџбину), у коме се описује борба совјетског народа против немачких фашистичких освајача. Касније, 1949—1954. године, изишло је још неколико глава овог романа. Ово дело још није довршено; Шолохов на њему сада даље ради. Из истог круга тема су и Шолоховљеве приповетке Наука ненависти (Наука мржње, 1942) и Судьба человека (Човекова судбина, 1956).

Поред уметничких дела, романа и приповедака, треба посебно поменути и Шолоховљеве публицистичке и књижевне чланке, односно говоре, одржане у разним приликама. Ти се чланци данас обично објављују као посебна књига Шолоховљевих сабраних дела, али на жалост, не сви; поред написа као што је онај о Стаљину (Отац трудбеника света, 1949) и који данас чак и у Совјетском Савезу звуче као анахронизам, изостављају се и неки чланци који врло добро могу да послуже за изучавање Шолоховљеве књижевне еволуције и његовог стваралаштва уопште.

Пада у очи спорост са којом је Шолохов писао своје књижевне радове од почетка тридесетих година. Ако се извесно закашњење треће књиге Тихог Дона, у поређењу са првом и другим, може објаснити чињеницом што је Шолохов у међувремену писао прву књигу Узоране ледине, рад на четвртој књизи епопеје о донским козацама трајао је доиста врло дуго (седам година!). Још је већи, и то далеко, размак између прве и друге књиге Узоране ледине: читаоци су на другу књигу чекали скоро тридесет година! Рад на роману Они су се борили за отаџбину, који је започет пре двадесет три године, такође се отегао несразмерио дуго. Није тешко уочити драстичан контраст између ове

чињенице и необичне плодности неких других совјетских писаца који сваке или сваке друге године објављују по једну дебелу књигу. Па и сам је Шолохов на почетку своје књижевне делатности за девет година (од 1923. до краја 1931) написао шест свезака књижевних радова. Своју спорост у раду Шолохов не сматра неком врлином, и то је чак рекао у једној ироничној примедби на свој рачун у говору одржаном децембра 1954. године на II конгресу совјетских књижевника, али је у исто време немилосрдно ошинуо оне писце који су у стању да за врло кратко време „произреду“ „по један позоришни комад, једну поему, један роман,, не рачунајући такве ситнице као што су песме, скице итд.“ и којима су за то „обезбеђене по три медаље годишње“!

Тешко је објаснити оволики застој (сам Шолохов у поменутој примедби каже за себе да спада међу оне совјетске писце који „стоје“) у раду истакнутог совјетског писца. Иако је послушао Серафимовичев савет, иако све своје ствари ради са изванредном пажњом глечајући их и дотерујући, ипак то може његову спорост да објасни само делимично, јер он је, као што смо горе навели, прву и другу књигу Тихог Дона написао за нешто више од две године а прву књигу Узоране ледине за годину и по дана. Ствар, дакле, није у томе. У критичким и књижевно-историјским радовима о Шолохову помињу се сметње које су му у раду правили „непријатељи народа“, али се о тим сметњама говори неодређено, без ближих и прецизнијих података. Било би некорисно и узалудно упуштати се сада и овде, без одговарајућег чињеничног материјала, у нагађање о карактеру тих сметњи. Ми можемо само рећи да узроке Шолоховљевом „стајању“ треба тражити пре у чињеницама које су проистицале из „култа личности“, а најмање се свакако ти узроци могу тражити у личним особинама пишчевим, иако је он на II конгресу совјетских књижевника сву кривицу самокритички примио на себе. Објашњење овог момента у књижевном раду М. Шолохова задатак је, у првом реду, совјетских историчара књижевности. Кад они једног дана напишу потпуну Шолоховљеву биографију и, поред осталог, расветле и ово питање, то ће бити од значаја не само за изучавање Шолоховљевог стваралаштва него и читаве совјетске књижевности.

II

Главна и скоро једина тема Шолоховљевих књижевних дела јесте живот донских козака. У руској књижевности било је и пре Шолохова писаца који су у својим делима сликали живот, обичаје и подвиге козака. О козацима, руским и украјинским, писали су такви књижевници као што су Гогољ и Лав Толстој, али се без претеривања може рећи да је Шолохов први у руској књижевности дао пуну и свестрану слику козачког живота. Он је то могао учинити зато што козаке није посматрао споља, већ из саме њихове средине, што је одрастао међу њима и сродно се с њима. С друге стране, ширина његових погледа омогућавала му је да, поред свег разумевања чак и за слабости козака, цени њихова схватања и поступке без предрасуда. Додајмо још да чисто спољашњи, етнографски моменти, тзв. локална боја, имају код Шолохова само помоћну улогу. Основу његове слике донских козака чини човек, живот човеков социјална и психолошка реалност народа.

Да би се Шолоховљева дела разумела како ваља, потребно је знати бар главне чињенице из прошлости козака. Козаци су пре револуције сачињавали у руској држави сталеж са посебним правима и привилегијама. Формирање тог сталежа вршило се постепено, почев од XIV века. Козаци су првобитно били слободни најамни радници, аргати - сама реч „козак“ значи „слободан човек“, „јунак“ - који су, у јужним областима Русије и Украјине, служили у сеским домаћинствима, а онда су од њих формиран конјички одреди за одбрану јужних и југоисточних граница руског царства од Татара и других степских нападача. Као упориште овим одредима служио је ланац утврђења која су изграђена дуж читаве јужне границе Русије. Првобитном постојбином козака може се сматрати линија руских градова која иде од средње Волге према Рјазању и Тули а затим скреће на југ ка градовима Путивљу и Перејаславу. Са проширивањем руске државе ова се линија продужавала и померала на југ и југоисток, и козаци су све више насељавали степске области. Њихов број стално се повећавао услед прилива неслободних сељака („мужика“) из централних области Русије, који су се бекством спасавали од робовања спахијама. Иако живот козака није био лак, јер су они тако рећи непрекидно били на ратној ноzi, ипак је њихов положај доносио низ великих преимућстава. У слободно време они су се бавили земљорадњом, ловом и риболовом и лично су били слободни. У првим вековима козаци су имали своју аутономију, и њихова зависност од централне власти понекад је била врло незнатна. Према територији на којој су се налазили, козаци су имали и своју посебну војну организацију. Таквих војних организација („војски“) било је уочи првог светског рата у европској и азијској Русији дванаест. Једна од најмоћнијих, ако не и најмоћнија, била је баш Донска војска. Она је истовремено и историјски најстарија; донски козаци имали су своју војну организацију већ средином XVI века, и она је старија чак и од организације запорошких козака у Украјини, које је описао Гогољ у свом Тарасу Буљби. Али козаци су били не само чувари јужних граница Русије него су постали ударна снага руске империје њеном покоривању слободних кавкаских и азијских народа. Истовремено се учвршћивала и њихова веза са централном владом Русије, а онда је и зависност козака од ње постајала све већа. Они су почели да губе своју аутономију, и у првој половини XIX века nestало је већ многих козачких „слобода“. Царска влада им је ипак оставила прилично велики број привилегија, јер су јој они били

потребни, и то не само у спољашњим ратовима него и у борби против унутрашњих непријатеља монархије. Некада доиста слободни људи, који су бежали од спахијске експлоатације и дизали устанке против царске власти, они су постали оруђе за угушивање револуционарног покрета. На свим радничким демонстрацијама злослутно је фијукала козачка „нагајка“ (камџија), и козаци су стекли жалосну славу најцрњих слугу реакције. На самој козачкој територији становништво се делило на козаке и некозаке, и ови последњи имали су мање права него козаци, иако су често сачињавали већину (на пример, баш у Донској области). На основу свега овога створио се посебан козачки менталитет; козаци су на остале сељачке гледали са висине и називали их презриво „муџицима“, што код ових није могло а да не изазове осећање непријатељства према њима. Међутим, иако су били привилегисан сталеж, иако су се према осталом руском становништву држали као целина за себе, и то у толикој мери да су неки козачки „идеолози“ говорили о посебној козачкој „нацији“ и пропагирани стварање сепаратне козачке државе, — козаци ипак нису били јединствени у класном смислу. У самом козачком сталежу постојала је класна диференцијација: било је врло богатих козака, велепоседника, али и врло неимућних (мада је већину сеоске сиротиње сачињавало ипак некозачко становништво). Царска влада обасипала је својим милостима само горње козачке слојеве, а широке козачке масе биле су изложене капиталистичкој експлоатацији скоро исто онако као и некозачке.

Сви ови елементи — економски, политички, психолошки — условили су и држање козака за време револуције и грађанског рата. Оно је било противуречно као што је био сложен и противуречан њихов историјски развитак и положај у руском друштву и држави. За време буржоаско-демократске револуције, у фебруару 1917. године, одједанпут се показало да се царска влада не може више ослањати на козаке као некад. Они не само што нису хтели пуцати на демонстранте него су окренули оружје против царске полиције. Козаци нису подржали ни генерала Корнилова у његовом покушају да угуши револуцију у августу 1917. године. Али је у даљем току догађаја знатан део козачких маса прешао на страну контрареволуције: старе привилегије и сталешке предрасуде учиниле су своје. Од немалог утицаја на судбину револуције на Дону биле су и грешке совјетске власти према козацима. Генерали Алексејев и Корнилов формирали су на Дону Добровољачку армију, која је давала жесток отпор јединицама Црвене армије. Сличне војне формације настале су и у другим козачким областима — на Кубану, на Уралу, у Сибиру. У априлу 1919. године у позадини црвених јединица на горњем Дону избио је козачки устанак, који је веома отежао положај совјетске власти и продужио грађански рат. Бољшевици су се сада у борби за рушење старог друштвеног и политичког поретка а против контрареволуције и стране интервенције могли ослонити у козачким областима само на некозачко становништво и најсиромашније слојеве крзака. Из редова ових последњих потицали су истакнути револуционари са Дона Подтјолков и Кривошликов, јунаци Шолоховљевог Тихог Дона. Али ни козаци који су се борили на страни контрареволуције нису могли бити задовољни противнародним и осоионим држањем белих генерала и официра. То је, поред осталог, био један од елемената пораза и распадања белогардејског покрета. Због колебљивог или непријатељског држања великог броја козака за време грађанског рата, совјетска власт дуго није имала у њих поверења; тек 1936. године укинута су ограничења за козаке у погледу њиховог служења у Црвеној армији.

У тој средини, усталасаној револуционарним потресима, који су изазвали огромна померања како у социјалним односима тако и у психологији појединаца и маса, Шолохов је нашао неисцрпну грађу за своје уметничко стварање. Прве две његове збирке приповедака — Донске приповетке и Азурна степа — обухватају последњи период грађанског рата и време од његовог завршетка до почетка колективизације (1930). У њима је писац пренео на језик уметности своја властита искуства из грађанског рата и борбе за нове облике живота у доба мира. То је било тешко време, али за уметника оно је било утолико интересантније. Грађански рат показао је код људи такве црте које би у нормалним приликама остале незапажене. Латентне сукобе међу класама (а то конкретно значи и међу појединцима) он је заострио до крајњих граница, дубоко осветљавајући људске судбине и карактере. Шолоховљеве приповетке фиксирају низ таквих оштрих момената из живота народа у Донској области.

Борба коју описује Шолохов била је необично сурова, јер је револуција порушила све раније норме и покидала све везе које су некад спајале људе, и они су се сада приближавали и удруживали на основу својих класних интереса, на основу свог односа према револуцији; класни интереси преовладали су над свим осталим обзирима. Човек се сада појављује пред нама тако рећи потпуно разголићен, у свој својој првобитној свирепости и дивљини. У предговору енглеском издању Тихог Дона (1934) Шолохов се осврће на судове енглеских критичара који су истицали „суровост“ са којом је у његовим делима приказана стварност; неки су чак говорили о „суровости руских нарави уопште“. Да су нарави које је Шолохов описао у својим делима сурове, то је тачно. Али та суровост није руска национална особина; она избија на видело увек и свуда где се одигравају велики социјални сукоби, и чак не зависи директно од степена цивилизације. Енглески критичари могли су ту црту наћи и у историји свога властитога народа.

Један од најчешћих мотива које Шолохов обрађује у приповеткама из поменутих двеју збирки јесте мотив о поремећеном односу и сукобима међу члановима исте породице. Можда се сурова

реалност грађанског рата нигде тако драстично није манифестовала као у овим трагичним односима међу најближим крвним сродницима. Овај мотив обрадио је Шолохов у приповеткама: Родинка (Младеш), Бахчевник (Чувар бостана), Коловершь (Вртлог), Продкомиссар (Откупни комесар), Червошочина (Црвоточина), Семейный человек (Фамилијаран човек). У приповеци Чувар бостана козачки подофицир Анисим Петрович тиранише породицу — жену и два своја сина. Један од оних тупих и затуцаних подофицира коме предрасуде не дозвољавају да увиди свој властити бедни положај, Анисим је био срећан кад су му понудили да заузме положај команданта при преком ратном суду у месту. Његов старији син Фјодор симпатише бољшевику и, уз помоћ свога млађег брата Митје, бежи на другу страну Дона и ступа у Црвену армију. Митја је принуђен да оде од куће и служи као чувар бостана. Заробљени Фјодор приликом спровођења у друго место бежи и случајно наилази у бостан где је служио његов брат. Гонећи са другим козацима одбегле црвеноармејце, Анисим долази у колибу где се крије његов син и потрже револвер на њега, али Митја предухитри оца и убија га секиром. У приповеци Вртлог потпоручник Крамсков гледа само како да се додвори старешинама, да заслужи њихову похвалу и стекне који чин више. Оца и мајке се стиди, а браћу мрзи зато што намеравају, заједно са осталим сељацима, да деле велепоседничку земљу. Кад су његов отац и браћа побегли бољшевицима, он их је сам пријавио. Млађи брат гине, а оца и старијег брата козаци заробљавају, и Крамсков учествује у њиховом убијању. У Црвошочини отац заједно са старијим сином убија млађег сина комсомолца. Људска свирепост приказана је на још грубљи начин у приповеци Фамилијаран човек. Козак Микишара убија по наређењу једног за другим два своја сина и тако спасава себе — да не би осталу децу оставио без хранитеља! Не зна се ко је страшнији: да ли овај отац или они који су га приморали на такав злочин. Друкчији је сусрет између оца и сина у приповеци Младеш. Командант ескадрона, млади комуниста Николка, гони одметничку банду, чији је вођа његов рођени отац. Вођа банде убија команданта и, скинувши му чизме, по младежу на ноzi препознаје у њему свога сина. Пошто је изговорио последње нежне родитељске речи и пољубио сина, пуца себи у уста.

Само се по себи разуме да Шолохов у овим приповеткама није описивао само мржњу и убиства. У том крвавом вртлогу необузданих страсти и међусобног сатирања потреба за нечим лепшим, племенитијим, за топлим људском речју била је природна и нормална. Шолохов је то лепо уочио код учесника овог страховитог клања и забележио у својим приповеткама. Те црте ублажавају утисак од оних приповедака у којима су боје и сувише згуснуте и јасније истичу циљеве борбе за праведнији поредак и лепше људске односе. Такве људске особине дате су у већ помињаној приповеци Продкомиссар (Откупни комесар), даље у приповеткама Чужая кровь (Туђа крв), Лазоревая степь (Азурна степа), Путь-дороженька (Прави пут) и другим. Старом козаку Гаврилу гине син-јединац Петар у белогардејским јединицама. Он је несрећан, и пун је мржње против совјетске власти. Али кад бандити у његовој кући тешко ране младог продотрядника, он га, заједно са својом женом, спасава од сигурне смрти, и старци толико заволе тог младог комунисту као да им је био рођено дете; чак су га звали именом свога погинулог сина. Огрубели у борбама Бодјагин (у приповеци Откупни комесар) гине заједно са својим другом зато што се задржао да би спасао дете које се смрзавало крај пута.

Очигледно, Шолохов је од почетка свог књижевног рада ступио на пут доследног и строгог реализма, а главна особина његовог реалистичког метода јесте једноставност, природност, одсуство сваке патетике. Случајеве као што су они које смо горе павели он је испричао крајње једноставно, уздржљиво, са економичношћу израза ретком код почетника, скоро их не коментаришући, не задржавајући се на њиховој монструозности, као да су били — а делом су и били — свакодневна појава у оно бурно и необично време. Уопште пишчеве директне интервенције у овим текстовима су врло ретке. Али би се преварио онај ко би помислио да ове приповетке представљају суво регистровање чињеница. У свакој прилици осећа се пишчева мисао, свуда се види његов став према стварима и догађајима, али он је изражен ненаметљиво, искључиво уметничким средствима. Шолохову је довољно неколико кратких речи, карактеристичних детаља, гестова да би открио психологију својих јунака, мотивисао њихове поступке, покренуо даље радњу приповетке. Навешћемо само један пример. Потпоручник Крамсков (у приповеци Вртлог) објашњава мајци зашто је дошао у село, хвалећи се да су му претпостављене старешине повериле неки нарочито одговоран задатак, и одједанпут узвикује: „Мама! Обришите млеко са стола, каква је то алкавост! ...” Овај детаљ можда више него ишта друго карактерише тога одрођеног и погоспођеног козачког сина и баца светлост на његове касније нељудске поступке. Колико је било потребно имати душевне грубости да би се рођеној мајци, обрадованој и узбуђеној због синовљевог доласка, ставила таква примедба неколико тренутака после виђења с њом!

Шолохов је избегавао све што је могло личити на лажну патетику, на позу. У приповеци Азурна степа (1926), у њеним уводним пасусима, које је касније изоставио, Шолохов каже: „У Москви, на Воздвиженки, у Пролеткулту, на књижевном вечери МАП-а, човек може потпуно неочекивано сазнати да степско ковиље (и то не просто ковиље, већ „седо ковиље”) има свој нарочити мирис. Поред тога, може се чути како су у донским и кубанским степама, гушећи се од високо-парних речи, умирали

црвени борци. Један писац, који никад није мирисао барут, врло дирљиво прича о црвеноармејцима, које он обавезно назива „брацама“, о миришљавом седом ковиљу, и потресени слушаоци, претежно љупке девојке из школе другог степена, дарезљиво га награђују одушевљеним аплаузом. У ствари, ковиље је гадна плавкаста трава. Штетна трава, без икаквог мириса. По њој не терају стада оваца зато што овце нападају од њеног осја, које им се увлачи под кожу. Ровови, обрасли у боквицу и лободу (такве ровове човек може видети поред пута који води ка пашњаку иза сваког већег козачког места), неми сведоци скорашњих борби, могли би испричати како су људи одвратно једноставно умирали у њима“. Потпуно је разумљиво што се Шолохов, који је у својој шеснаестој години учествовао у грађанском рату, побуни против фразе, јер је фраза лаж и могла је компромитовати велику тему о борби народа за преображај живота. Може се рећи да је млади писац у већини својих приповедака, служећи се једноставним уметничким средствима, рекао истину о грађанском рату и успео да дочара потресну величину херојских подвига и умирања бораца револуције. Колико има лепоте, колико величанствене једноставности у херојизму младог Аникушке (у приповеци Азурна степа). „Иди“, каже он своме деди Захару, који тражи од њега да молји за милост заклетог непријатеља, „иди своме господару и реци му: дед Захар је читавог живота пузио на колепима, и син његов је пузио, а унуци више неће да пузе. Тако му реци“. Овакви борци и овакви подвизи описани су у приповеткама Прави пут, Аљошкино срце, Пастир, и другим.

Али поменути увод из Азурне степе открива и другу страну Шолоховљевих приповедака, оно што бисмо могли назвати њиховим недостацима. Сликајући реалност грађанског рата и класне борбе, Шолохов понекад претерује у грубостима, у описивању људске прљавштине, ужаса. Да не би пао у патетику, он поступке својих јунака намерно депоетизује грубом речју. Понекад његове примедбе нису чак без извесног цинизма. У то се читалац може уверити ако прочита у књизи наставак увода из приповетке Азурна степа. Вероватно га је писац баш због тога изоставио из каснијих издања. Оне приповетке у којима има највише натуралистичких детаља и израза и уметнички су најмање убедљиве. Има и других недостатака у Шолоховљевим приповеткама. Неке, на пример, нису довољно психолошки мотивисане. Таква је, на пример, већ поменута приповетка Фамилијаран човек. Поред тога што је јунак приповетке, Микишара, сувише зоолошки дат, неуверљиво је и његово правдање да је два своја сина, од којих један такође има децу, убио због тога да осталу своју децу не би оставио без хранитеља, да, дакле, спасава свој живот из љубави према деци. То је сувише неприродно и натегнуто. Психолошки је недовољно мотивисана и приповетка Кривая стежка (Странпутица). И у другим приповеткама има овде-онде извесног схематизма и неприродности. Пада такође у очи да Шолохов сувише често експлоатише мотив о сукобима међу члановима исте породице. Али друге уметничке особине младог Шолохова обилато надокнађују ове недостатке његових приповедака.

III

У својим приповеткама Шолохов је успешно начео тему којој ће посветити све своје уметничке снаге, која ће постати његов животни задатак. Али оквир овог малог жанра био је сувише узак за велики уметнички проблем чијем је решавању хтео сада да приступи. Већ 1925. године, дакле пре него што је своје приповетке сакупио у две збирке, почео је Шолохов да ради на роману, коме је дао наслов Донщина (што се на српскохрватски не може адекватно превести, а приближан превод био би: „Људи са Дона“). Тема овог романа била је: козаци и револуција, и писац је своје дело почео од учешћа козака у контрареволуционарној побуни генерала Корнилова, у августу 1917. године, у којој су се налазиле и јединице донских козака. Али Шолохов није био задовољан започетим радом. Мисао коју је у новом роману хтео да изрази некако се није адекватно реализовала, тачније речено: у процесу самог рада показало се да је тема о учешћу козака у револуцији и контрареволуцији далеко шира и да треба почети од друге основе. Пошто је написао отприлике шест штампаних табака новог дела, Шолохов је прекинуо даљи рад на Донщини.

Ма колико то изгледало необично, остала Русија знала је о козацима врло мало, а и оно што је знала о њима било је једнострано и непотпуно. Као што се може закључити и из досадашњег излагања, укорењена представа о козацима као слепим људима царске воље није била без основа, али она је ипак значила упрошћавање чињеница и, према томе, није ни одговарала стварности. Живот и историја козака били су далеко сложенији него што се могло закључити па основу оваквих мишљења о њима. Шолохов је касније баш ове моменте навео као разлог за прекид свога рада на роману са првобитном концепцијом. „Шта су козаци?“ — пише он 1937. године. „Каква је то Област Донске Војске? Зар то не изгледа читаоцу као пека terra incognita? ... Зато сам оставио започети рад. Почео сам да мислим на шири роман.“ Али да би одговорио на ова питања, да би разбио схематичну представу о козаку као човеку са камџијом и доказао да су „и козаци људи“, писац је морао отићи даље од обраде једне, макар и важне, епизоде из историје козака. Требало је на широкој основи развити слику козачког живота у свој његовој специфичности, осветлити историју козака, њихове друштвене односе, обичаје, схватања. Кад то не би учинио, писац не би могао

убедљиво мотивисати радњу романа о козацима, не би могао дати уметничку карактеристику њених носилаца. Ради тог истог циља требало је размаћи и историјске оквире планираног дела о козацима. Такоје настао Шолоховљев „шири роман“, који је према новој замисли добио и прикладнији наслов — Тихи Дон. Роман је сада обухватио живот козака уочи првог светског рата, затим њихову судбину за време светског рата, Октобарске револуције и грађанског рата (све до његових последњих одјека). То је читава једна деценија, отприлике од 1912. до 1922. године, која је имала епохалан значај не само у историји Русије него и у историји целог света.

Иако је из личног искуства и учешћа у грађанском рату добро познавао предмет о коме је хтео да пише у свом роману, то није било довољно, поготову није било довољно пошто се одлучио да га прошири, и Шолохов је наставио да врло брижљиво и савесно изучава живот и историју, нарочито најновију, донских козака. Историју грађанског рата изучавао је на основу архивских докумената, историјских расправа и зборника радова о револуцији на Дону. Користио се такође објављеним успоменама учесника револуције и подацима које је добио у личним разговорима са бившим борцима. Сем тога, прикупио је безброј чињеница из живота појединих козака који су учествовали у револуцији (на једној или другој страни). Истраживачи Шолоховљевог стваралаштва нашли су прототипове за низ личности његовог романа. Судбину главног јунака, Григорија Мелехова, Шолохов је добрим делом писао на основу биографија двојице реалних козака са Дона. Огромну пажњу при сакупљању материјала за Тихи Дон поконио је Шолохов народној традицији и усменом народном стваралаштву, — причама, песмама, пословицама. Не мању пажњу поконио је народном језику — живописном дијалекту донских козака. Стога Тихи Дон није само уметничко дело него и права ризница народног усменог стваралаштва и народног језика.

Радња романа усредсређена је око његовог главног јунака, Григорија Мелехова, простог козака из села татарског на Дону. Лик Григорија Мелехова је од прворазредног значаја за објашњење идејне концепције и уметничког карактера Тихог Дона. У његовој судбини изражена је основна мисао Шолоховљевог романа. Мелеховљева личност може да послужи као кључ за разумевање револуције и контрареволуције на Дону, односно Шолоховљевог става према тим збивањима, иако, разуме се, Мелехов није симбол већ потпуно реалан друштвени тип: сликајући овог свог јунака, Шолохов је најпотпуније изразио своје гледање на козаке, на њихов живот и психологију. У роману је, пре свега, описано Мелеховљево учешће у великим историјским догађајима Европе и Русије — светском рату, револуцији, грађанском рату. Али он је у роману дат свестрано, у свим везама и односима, не само друштвеним него и породичним и личним, и у свим животним ситуацијама, са свим својим душевним преживљавањима и кризама. Стога је потпуно разумљиво што је Мелехов увек привлачио велику пажњу критичара и књижевних историчара при њиховим анализама Тихог Дона. Око овог лика и данас се у совјетској књижевној критици воде врло живе дискусије. Предмет најживље дискусије била је друштвено-политичка биографија Григорија Мелехова. Његову судбину совјетски књижевни критичари објашњавају по познатој социолошкој схеми: Мелехов је, по њима, типичан представник средњег сељачког слоја, другим речима, представник ситнобуржоаске класе, и његов животни пут одражава колебање те класе између револуције: И контрареволуције. Али ова карактеристика не само што ништа не објашњава него још више замагљује проблем Мелехова као посебног књижевног типа. Неоспорно је да је Мелеховљева припадност средњем сељачком слоју утицала на његово држање и опредељивање за време револуције. Али по чему се он разликује од јунака других совјетских књижевних дела који припадају средњем сељачком слоју? Према овој схеми оно што је специфично за Шолоховљевог јунака остаје необјашњено. Сводећи Мелехова на голу илустрацију теорије о кулацима, средњацима и сеоској сиротињи, совјетски критичари прећуткују оне друге објективне моменте из револуције, без којих је немогуће објаснити Мелеховљеву личност. Они тиме заташкавају оно што је било специфично за Дон, па и за неке друге области Русије, бар у појединим етапама револуције. А тежиште питања је баш у тома што је држање Григорија Мелехова зависило у крајњој линији од оних фактора који су типични за Дон. Само се на тај начин Мелехов може објаснити као продукт друштвене средине. Пренебрегавајући те факторе, совјетски критичари судбину Григорија Мелехова су окарактерисали као „издају“ и „отпадништво“, а не као трагедију. Шолохов даје у роману детаљну мотивацију свих поступака свога главног јунака. Једна од важних епизода у роману, која је јако утицала на даљи животни пут Григорија Мелехова, било је убиство поручника Чернецова и других белих официра заробљених у борби код Глубоке. Мелехов је учествовао у борби код Глубоке и био је сведок тога убиства, које је, у наступу гнева, извршио Фјодор Подтјолков, један од истакнутих вођа донског револуционарног покрета, са својом пратњом. Сви главни учесници овог догађаја, осим Мелехова, историјске су личности. После убиства Чернецова, Мелехов је ускоро прешао на страну белих. Ако убиство белих официра није било једини узрок овог његовог корака, оно је свакако допринело да до њега брже дође. Мелеховљеве симпатије у оно време сигурно нису биле на страни белих, он вероватно, према расположењу које је онда владало код њега, не би био ни против погубљења Чернецова ако би оно било извршено на основу пресуде револуционарног суда. Али начин на који су бели официри били смакнути дубоко се противио његовим моралним схватањима. Ми овде не улазимо у оцену основаности или неоснованости таквих схватања, него само

констатујемо чињеницу. Напомињемо да се Григориј исто тако револтирао кад је Урјупин, звани Чубати, на нечовечан начин убио заробљеног аустријског официра. Другим речима, Мелехов се није поколебао само због своје припадности ситнобуржоаској класи него због читавог сплета других објективних и субјективних узрока (а и субјективни узроци опет се, у крајњој линији, свде на објективне, јер морални револт, о коме је овде реч, резултирао је из васпитања у одређеној друштвеној средини и-из других друштвених фактора).

Држање Григорија Мелехова и судбина донских козака за време грађанског рата најтешње су повезани са устанком на горњем Дону (тзв. вјошенским или горњедонским устанком). То је, у ствари, централно питање у роману, јер без објашњења овог догађаја не може се замислити ни објашњење масовног преласка донских козака, па чак и некозачког становништва, на страну контрареволуције. Свој став према вјошенском устанку, који је спровео кроз читав роман, Шолохов је на недвосмислен начин објаснио у писму Максиму Горком од 6. јуна 1931. године. У том писму он се жали на тешкоће око штампања треће књиге Тихог Дона, у којој је описан баш вјошенски устанак. Шолохов каже да је он плануо „услед грешака у односу према средњим козацима“ и да су то „искористили Деникинови емисари, који су појединачне побуне претворили у општи организован устанак“. „При том је карактеристично“, наставља Шолохов, „да се некозачко становништво, које је у ствари било ослонац совјетске власти на Дону, у огромној већини тукло на страни устаника,... и тукло се огорченије, па, према томе, боље од козака устаника“. У истом писму Шолохов цитира књигу Л. С. Дектјарјова, у којој се каже: „Као изразит пример грешке може да послужи политика „раскозачивања“ донских козака у пролеће 1919. г., која је довела до општег устанка многих козачких насеља Донске области у позадини Црвене армије, који је изазвао пораз јужног фронта и отпочињање дуготрајне офанзиве генерала Деникина“. Шолохов истиче да су представници совјетске власти који су вршили разна насиља, нпр. комесар Малкин, а које писац приказује у шестом делу романа, стварно постојали. Шта значе ове чињенице? Из којих разлога се некозачко становништво, које је било ослонац совјетске власти, сада огорченије од козака борило против те исте власти? Очигледно је да ствар није само у кулачкој агитацији и у припадности средњем сељачком слоју. Разуме се, ми смо далеко од помисли да вјошенски устанак и учешће Григорија Мелехова у њему сводимо на грешке совјетске власти и локалних представника Бољшевичке партије. То би опет било упрошћавање, само са друге стране. Али оне су у томе несумњиво одиграле не малу улогу.

У Прокрустову постељу поменуто вулганизаторске схеме не може да се смести лик Григорија Мелехова већ и због тога што се његова судбина, ма колико да је типична за Дон и револуцију на Дону, умногоме разликује од судбине осталих средњих козака. После победе над белима маса козака који су се борили у њиховим редовима, и који нису хтели или могли да се евакуишу, просто су се улили у коњичку армију Будјонога. Тиме је питање обичних козака учесника белог покрета практично било решено. Својим учешћем у рату против Пилсудског 1920. године козаци су углавном искипили свој грех према народу, и после завршетка рата могли су се вратити мирноме раду. Мелехов је такође ступио у коњицу Будјонога у Новоросијску, у исто време кад и остали козаци, и у њој се опет истакао војничком умешношћу и храброшћу. Али послс годину дана борби у редовима Црвене армије он је демобилисан, јер се сазнало да је у вјошенском устанку играо врло значајну улогу, што је сакрио приликом ступања у коњицу Будјонога. Његови некадашњи противници сматрали су га одвећ опасним за совјетску власт, тако да му није више било повратка кући, иако су његове руке „чезнуле за плугом“. Остала му је једина могућност: да се придружи одметницима, што је у ствари значило коначни пад, катастрофу. Тако је Григориј од свих осталих средњих козака доживео најтежу судбину, не зато што је био највећи кривац — међу козацима који су се вратили кућама било је још тежих криваца, ревноснијих присталица контрареволуције — него зато што се издвајао својом даровитишћу, што је дубље реагирао на догађаје, другим речима, што је у неку руку био бољи од осталих козака. У томе је његова трагедија, дубоко људска и дубоко истинита.

Шолохов је свога јунака провео кроз живот и револуцију са неумољивом логиком; сваки Григоријев поступак, сваки његов корак, сваки његов херојски подвиг или грешка уметнички су убедљиви и оправдани. Логичан је и крај Григорија Мелехова. Пре него што је написана последња књига романа, са разних страна изражаване су жеље у погледу његовог завршетка. Кад је један књижевник упитао Шолохова шта ће бити на крају са његовим јунаком, он је смешећи се одговорио: „Сећате ли се како је Тарас Буљба рекао Андрију: „Ја сам те родио, ја ћу те и убити!“ ...“ Овај духовити одговор има и свој дубоки смисао: писац, који је створио свога јунака, зна какав му крај највише приличи и властан је да му одреди коначну судбину. Нема сумње да је писац нашао за свог јунака најбољи могући завршетак: Мелехов је самовољно напустио одметничку банду, бацио оружје у Дон и вратио се кући, да би се предао властима. Он, додуше, није нашао своју „истину“, али је увидео да је био на погрешном путу и, као што је то увек чинио, мушки је из те чињенице извео једини могући закључак. У праву је био критичар Виктор Перцов кад је рекао: „Ништа друго сем оног што је написано није се могло догодити са Григоријем Мелеховом“.

Основна особина коју је Шолохов показао у Тихом Дону јесте објективност, и то се односи како на приказивање историјских догађаја за време рата и револуције, тако и на приказивање друштва и

класних односа у њему, како на сликање историјских тако и на сликање неисторијских личности. Шолохов се врло упорно борио за своју књижевничку независност и у главним стварима није подлегао утицајима који немају везе са уметничким стваралаштвом, мада је иначе понекад морао правити компромисе, нарочито у публицистици.

За Шолохова као писца нарочито је карактеристична историја текста Тихог Дона. Он је при поновним издањима у више махова поправљао и мењао текст свога дела. Нико не може писцу оспорити право да у новим издањима дотерује своја дела, да својој замисли даје јаснију и чистију форму, мада је то код књижевних дела далеко мање уобичајено него код научних, из појмљивих разлога: каснијим интервенцијама може да се уметничком делу науди уместо да се допринесе његовом усавршавању, јер оно је плод не само једног човека него и једног момента. По свему судећи, Шолохов је то врло добро осећао, и зато су измене које је вршио до издања из 1953. године биле незнатне; своје првобитном раду сам писац касније и није имао ништа битно да дода. Али 1953. године он је у своје дело унео низ веома важних измена, које се тичу концепције извесних делова Тихог Дона, па чак и романа као целине. Сем тога, писац је извршио и детаљну стилско-језичку редакцију романа. Сличној редакцији подвргнута је у исто време и Узорана ледина. Поставља се питање: зашто је Шолохов за издање од 1953. године извршио ове измене? Одговор на ово питање добићемо ако се осврнемо на мишљење критике о Тихом Дону и на замерке које су чињене писцу у вези са тим делом, а нарочито ако погледамо чега се тичу поменуте измене и у чему се састоје.

Критика је највише грешака налазила у приказу неких историјских догађаја и историјских личности у Тихом Дону. Сигнал за такву критику дао је сам Стаљин. У писму Феликсу Кону од 9. јула 1929. године Стаљин каже да је Шолохов у приказу истакнутих револуционара Подтјолкова и Кривошликова „направио низ врло грубих грешака“, да у том приказу има и „директно нетачних података“. Критичари који су даље „разрађивали“ ово Стаљиново тврђење приписивали су Шолохову у грех нарочито две ствари у вези са ликом Фјодора Подтјолкова: његово убиство Чернецова и других заробљених белогардејских официра и његов козачки аутономизам. Критиковане су и друге негативне црте у Подтјолковљевом лику: његова уображеност (нарочито откако је постао председник донског Совјета народних комесара), чак осиноност, најзад незгодно држање у приватном животу (под видом милосрдне сестре он са собом води своју љубавницу Зинку). По тврђењу критичара, ове црте у Подтјолковљевом карактеру не одговарају историјској истини. Нарочито се Шолохову замерало због оних места где се подвлачи Подтјолковљев козачки аутономизам, а напосе због описа убиства Чернецова и белих официра. И једно и друго баца сенку на Подтјолкова као човека и политичког радника. С обзиром на популарност и углед Шолохова као писца и јавног радника, критичари, нарочито новији, нису ове грешке приписивали неким његовим злим намерама, као што је то било у низу других случајева. Они су поменуте „грешке“ објашњавали празнинама у историјским документима и радовима о револуционарном покрету на Дону, или несавесношћу мемоариста, који су, како кажу критичари, довели Шолохова у заблуду. Критика је такође сматрала да је Шолохов погрешно приказао и историјске личности из табора контрареволуције. Нарочито је много речи било о лику царског генерала Корнилова. Ј. Лукин, на пример, истиче да се због „нејасне карактеристике“ добија утисак о његовом „субјективном поштењу“. Не упуштајући се у аргументацију својих тврђења о историјским грешкама у ликовима контра-револуционарних вођа, исти критичар пребацује Шолохову да „заузима позу непристрасног хроничара“ и да „пада у непотребни објективизам“.

Вршећи нову редакцију Тихог Дона, која се појавила, као што смо горе рекли, 1953. године, Шолохов је усвојио све оне примедбе које је критика стално истицала и на којима је нарочито инсистирала. Он је извршио низ измена које се тичу, пре свега, важнијих историјских догађаја и личности у роману. Највише је измена извршено у вези са представницима донског револуционарног покрета Фјодором Подтјолковом и Михаилом Кривошликовым. Тако Подтјолков у овом издању није више аутономиста; поред тога, он је сада постао много свеснији и скромнији борац, а Зинка је ишчезла. Убијање Чернецова и осталих заробљених официра мотивисано је на нов начин: Чернецов је изненада извукао револвер и окинуо, али је метак слагао, и тек тада је Подтјолков (у нужној одбрани!) потеглао сабљу, сасекао Чернецова и довикнуо својим војницима да покољу остале официре. Мотивација је до крајње мере натегнута. Читалац мора претпоставити да су црвеноармејци били толико неопрезни, да Чернецова приликом заробљавања нису потпуно разоружали. Према примедбама критике, извршене су измене и у портрету Михаила Кривошликова. Исто тако детаљи који су генерала Корнилова приказивали као човека са обичним људским особинама у редакцији из 1953. године избрисани су са одговарајућих страна Тихог Дона. Што се тиче стила и језика, ту су измене такође извршене са одређеном тенденцијом: да појачају пропагандну усмереност романа, без обзира на уметничку функционалност пређашњег његовог текста. Тако на једном месту Шолохов каже да је Подтјолков „гласно и гадно“ опсовао. Сада је оно „гадно“ изостављено. Сочни и живописни дијалектизми замењени су опште-руским књижевним изразима. Језик романа постао је сада углађенији и дотеранији, али је зато изгубио много од своје пређашње уметничке снаге. Занимљиво је да је комуниста Мишка Кошевој у овом издању постао Михаил Кошевој, јер облик Мишка има не само фамилијарно него помало и презриво значење . . .

Смисао редакције Тихог Дона из 1953. године откривен је касније, када је Шолохов за своја сабрана дела извршио нову редакцију свих својих текстова (1956— 1959). Шолохов се сада у великој мери вратио ранијим верзијама својих дела. Најзначајније је то што је писац задржао пређашњу верзију сцене где је описао убијање Чернецова и заробљених белих официра. Рестаурирана су и она места где се Подтјолков држи охоло и хладно према Мелехову и неким другим козацима. Из ранијих редакција Тихог Дона задржан је чак и пасус у коме царски генерал Корнилов прича свој сан и у коме су дати и неки други ситнији детаљи нужни за карактеристику те личности.! У погледу језика и стила Шолохов је умногоме остао при ранијим редакцијама. Он је вратио многе дијалекатске изразе и облике који су у издању од 1953. године били замењени општеруским изразима и облицима. Вратио је из пређашњих редакција и оне изразе који су били нарочито важни за карактеристику личности. „Гадна“ псовка Фјодора Подтјолкова поново се појавила у новом издању Тихог Дона. Као посебан куриозитет треба поменути да Мишка Кошевој није више Михаил, него опет Мишка!

Према томе, сада се јасно види да Шолохов, пишући свој роман, није био жртва лоших историчара и „несавесних мемоариста“, него је горе побројане „грешке“ правио потпуно свесно. Иначе би било необјашњиво зашто би их сада поново враћао у свој текст. После најновије редакције Шолоховљевих дела може се са сигурношћу тврдити да преправке извршене 1953. године у Тихом Дону (и у Узораној ледини) нису биле добровољне. Оне су настале „услед околности које не зависе од писца“, како се говорило у царско време. То је несумњиво била цензура, привидно мотивисана уметничким разлозима и прикривена именом самог писца. Околност што је „редакцију“ извршио сам писац ништа не мења у читавој тој ствари; такву аутоцензуру вршили су, под истим условима, и други совјетски писци. Напротив, утисак од сазнања те чињенице још је мучнији.

Редакција Тихог Дона из 1953. године била је у супротности са уметничком концепцијом романа и нарушавала је читаву логику његове радње. Портрети историјских личности Тихог Дона (у критикама се о њима нарочито много говорило) јасни су и уметнички убедљиви само у првобитној Шолоховљевој концепцији, само се тако „држе“. Узмимо сцену убијања заробљених официра. То убиство је послужило као један од мотива за Григоријев прелазак на страну контрареволуције. Међутим, ако је Подтјолков напао Чернецова тек пошто је овај потегаво револвер, његов је поступак потпуно оправдан, и Григоријевом револту нема места. А тиме се у ствари нарушава и основна концепција лика Григорија Мелехова, које се Шолохов тешко могао одрећи без нарочито јаких разлога. Али да се критика поменуте сцене заснивала на историјски провереним подацима, Шолохов би се ње свакако одрекао, ма колико она за њега била драгоцене. Ако се он сада поново вратио старој верзији те сцене, то значи да је она била ипак историјски тачна, јер се никако не може претпоставити да би такав писац као што је Шолохов инсистирао на историјским неистинама. Према томе, иако нам није приступачан материјал на коме се заснива та фамозна сцена, мислим да се са пуном сигурношћу може тврдити да је 1953. године Шолохову био наметнут фалсификат.

Када би била написана потпуна историја текстова М. Шолохова, многи проблеми његовог стваралаштва појавили би се у сасвим новој светлости. Такав текстолошки рад бацио би нову светлост и на совјетску књижевну критику и на прилике у совјетској књижевности уопште. Али и ових неколико чињеница пружају нам могућност да схватимо зашто се писац, редигујући Тихи Дон према примедбама критике, борио за сваку своју реч, за сваки потез свога пера и зашто се касније вратио у великом броју случајева на своју стару верзију. Где год смо упоредили Шолоховљев текст са интервенцијама критике, уверили смо се да је у праву писац, а не критика. Ми се овде нећемо упуштати у расправљање око тога да ли је царски генерал Корнилов био „субјективно поштен“, да ли је Фјодор Подтјолков био козачки аутономиста и да ли се одвећ понео пошто је постао председник донског Совнаркома, да ли је белогардејац Чернецов успео да сакрије пиштољ пре него што су га црвеноармејци разоружали, итд. Ми немамо могућности да све те податке проверавамо према документима. Можда је Шолохов у појединостима и грешио, као што греши сваки човек (мада он спада међу изузетно савесне писце, дакле, међу писце који најмање греше). Али то није важно. Важна је пишчева концепција и важан је његов уметнички метод. У сваком ретку Тихог Дона осећа се пишчева тежња да о револуцији на Дону, о њеним учесницима, о људима Дона каже истину и да је каже адекватним уметничким средствима. Ма колико да му је генерал Корнилов био несимпатичан као представник старог омрзнутог режима, писцу је изгледало одвећ плитко да га прикаже само као неку апстракцију, као неко оличење свих могућих порока, а не као човека који је нешто мислио, осећао, имао неке идеје и принципе. Пример Фјодора Подтјолкова још јасније потврђује целисходност Шолоховљевог уметничког, истински реалистичког метода. Подтјолков је искрено пришао револуционарном покрету, он се херојски и часно бори за његову победу. Али зар овај козачкомуниста није одрастао у истој средини као и остали козаци и зар су тако немогуће оне црте које је Шолохов показао у његовом карактеру? Узроке замерки совјетских критичара Шолоховљевом делу треба тражити у њиховим погледима на уметничко стварање, који се из основа разликују од Шолоховљевих. Ми смо горе цитирали Ј. Лукина, који критикује Шолохова због његовог „непотребног објективизма“, због тога што писац „заузима позу непристрасног хроничара догађаја“, итд. Смисао ових замерки је потпуно јасан. Критичар чак и не мисли да оповргава историјске чињенице које је

романсијер искористио за своје дело. Он хоће да каже да се Шолохов на извесним местима у свом делу огрешио о „партијност“, да његов идејни став није увек довољно одређен. Зато он Шолоховљевој објективност назива „објективизмом“, што је, према значењу које се данас овом термину придаје у руском језику, равно друштвеном индиферентизму или неутрализму. Међутим, Шолохову се може све друго пребацити, али не социјални и идејни неутрализам; тачно је само то да се код њега историјска истина не коси са идејном опредељеношћу. На ово питање он гледа дубље него његови критичари. Један детаљ из већ поменутог Шолоховљевог писма Горком од 6. јула 1931. године врло рељефно илуструје разлику у схватањима између њега и његових критичара. Прочитавши у шестом делу Тихог Дона реченицу у којој се каже да су црвеноармејци ружно подскакивали у драгонским седлима, један Шолоховљев „књижевни сабрат“ се згрануо, и са стране ставио овакву примедбу:

„Ко? ... Црвеноармејци ружно подскакивали? Зар се о црвеноармејцима може тако говорити? Па то је контрареволуција! ...“ Жалећи се Горком на овакву критику, Шолохов на следећи начин коментарише цитирану примедбу: „Није важно што [црвеноармејци] нису умели да јашу коње, него је важно што су рђави јахачи“ победили оне који су умели одлично да јашу“. Шолохов свакако није хтео да доказује своју партијност и идејност истицањем надмоћности бољшевика над козацима чак и у јахачкој вештини ... Али Шолохов није критикован само због историјских догађаја и историјских личности у Тихом Дону. Одмах после појаве прве и друге књиге романа почели су се ређати чланци у којима су подвргаване оштрој критици пишчеве слабости у сликању комуниста уопште, па и читавог револуционарног покрета као таквог. Ликови комуниста у роману упоређивани су са ликовима богатих козака и белих официра, и поређење је испало на штету комуниста. Ликови комуниста су бледи, оскудни, необудљиви, док су ликови богатих козака и белих генерала живи и рељефни. С. Динамов, на пример, тврди да је лик Штокмана, главног представника бољшевика у Тихом Дону, потпуно неуспео, а да су његове присталице, радници Давитка и Валет, само „сенке сенки“, а не будући бољшевици. Бољшевици потпуно бацају у засенак такви уметнички пунокрвни козаци као што су разни „Григорији и Петри, Пантелеји Прокофјевичи и Степани Астахови“. Кад пише о тим својим јунацима, наставља исти критичар, Шолохов уме да у неколико редака, чак у неколико речи излије савршен уметнички лик или да помоћу кратког детаља, неке ситнице, прикаже важну, богату садржајем појаву. Кад говори о комунисти Штокману, од тога нема ни трага. „Богати избор слика“, каже Динамов, „одједанпут пресушује, раскошни орнамент описа се прекида, сјајни тоналитет излагања вене, сигурна рука истинског мајстора као да се замара, пошто је истрошила снагу на сликање свадби, пијанки, трка и ловљења рибе, тучњава и љубавних веза“. Шолохову није пошло за руком ни да прикаже ентузијазам радничке класе и сељаштва. „Чудна равнодушност избија из описа борбе против контрареволуције“, подвлачи Динамов. Једини развијени лик бољшевика у Тихом Дону, дакле, једини лик који се може мерити са ликовима белогардејца, јесте Бунчук, али је писац и њега деградирало: он је толико сломљен тугом због смрти вољене жене, да је просто „одвратан“. Не само то. Из описа двеју непријатељских страна у Тихом Дону добија се утисак као да су зверства вршили црвени, а не бели! И да би ефекат ових критика био још тежи, о Шолохову су се у оно време ширили свакојаки ружни гласови и сплетке, мада критичари са њима нису морали имати никакве везе. Тако, на пример, неко је раширио сплетку да је Шолохов псеудоним под којим се крију неки белогардејски официри!

Истина, ови неповољни судови о Тихом Дону потицали су из пера представника РАПП-а. Али, прво, то је такође била совјетска критика, за коју се не може рећи да у оно време није у књижевности спроводила званичне директиве партије, а, друго, судови ове критике ни по чему се не разликују од оних, каснијих, оцена Шолоховљевог дела које су проглашене за једино правилне. У одбрану М. Шолохова стварно су устади само појединци, и то писци који нису били професионални критичари, као Горки и Серафимович. Званична критика се у ствари држала истих схватања која су заступали раповци. То врло добро потврђују чињенице које смо горе навели увези са исправљањем текста Тихог Дона. Динамов замера Шолохову што на реакционарно козаштво није „сручио сву тешку снагу класне и пролетерске негације“. А зар критике Лукина, Лежнева, Јакименка и других немају исти смисао? Зар пребацавања због „непотребне објективности“ не значе исто то? Зар Шолохов није под утицајем, и притиском, исте те критике извршио у своме тексту исправке које иду на уштрб уметничке форме и идејне целовитости дела? Каснија критика одбацила је претераности и бесмислице раповаца, оградила је писца од разних инсинуација и сплетака (колико се то може судити по извесним чланцима), што, с обзиром на ситуацију која је владала у совјетском јавном и културном животу тридесетих година, није мала ствар. Није мала ствар ни то што је Шолохову, уместо напада због разних постојећих и непостојећих грехова (у томе се понекад ишло толико далеко да су му приписивали симпатије према белогардејцима), сада признат карактер правог пролетерског писца. Али то није била промена мишљења о уметничкој и мисаоној вредности Шолоховљевог стваралаштва, већ промена тактике према једном изузетно даровитом писцу. Стога је он сада обасипан похвалама, али му је стављено у задатак да изврши одговарајуће исправке у својим делима. Једна је ствар ипак донекле тачна у овим судовима совјетских критичара о комунистима у Тихом Дону. Ликови комуниста, бар неких, доиста су несавршенији, уметнички неуспелији него ликови

осталпх јунака романа. Тачно је и то да револуционарни покрет на Дону није у роману добио неко нарочито истакнуто место. Чиме се ово објашњава? По нашем мишљењу, узроке овој чињеници није тешко наћи. Револуционарни покрет и Бољшевичка партија нису добили значајније место у роману из тог разлога што ни у стварности нису на Дону играли значајнију улогу. То је историјска чињеница коју на известан начин признају и Шолоховљеви критичари. Да је револуционаран покрет на Дону био јачи (а он није могао бити такав, јер за то није било потребних предуслова, као што смо већ горе, истакли), онда би и ситуација тамо била друкчија: било би мање грешака совјетске власти према становништву, па можда чак не би било ни вјошенског устанка. Неоспорно је да су се Бољшевичка партија и совјетска власт у борби против донске контрареволуције ослањале и на домаће снаге, јер су напредне снаге постојале и на Дону, али да у одлучном тренутку тим снагама није притекла у помоћ пролетерска и сељачка Русија, контрареволуција би тамо сигурно победила. Од Шолохова се опет тражило да наруши историјску истину, али он то није могао учинити зато што се читава његова концепција заснива на историјској истини, што је он о догађајима па Дону за време грађанског рата имао своје посебно мишљење, кога се није могао одрећи: оно што се тражило од њега противило се и његовом уметничком методу, његовом доследном реализму. А ако тако стоји ствар са читавим револуционарним покретом на Дону, онда је природно што ни поједини комунисти не спадају међу најбоље оцртане јунаке Тихог Дона: какви су били у стварности, онакви су и у роману. Доиста, зар није карактеристично то што је Штокман на Дону дошљак и што чак нема ни руско презиме, мада је иначе Рус?

Ликови козака-комуниста далеко су успелији, живљи, уметнички убедљивији од Штокмана. Такви су, на пример, Иван Котљаров и Мишка Кошевој. У њиховим ликовима нарочиту вредност представљају два момента: што су показани у формирању и што су дати у нераздвојној вези са својом средином. У роману се лепо види како расте њихова свест о социјалној неједнакости, како они постепено прихватају погледе бољшевика, ослобађајући се — често с муком — својих старих навика, и појмова, како, најзад, постају непоколебљиви борци револуције. Али они ипак до краја остају козаци; њихове мане и врлине — то су мане и врлине донских козака. Из читавог низа њихових поступака види се јасно да се нису ослободили многих особина своје средине, и негативних и позитивних. Оно што су понекад чинили Шолоховљеви комунисти-козаци не би никад учинио ниједан други руски комуниста.

Истичући ликове комуниста-козака, ми мислимо искључиво на то колико су они уметнички успели, колико дају верну слику људи из времена револуције и грађанског рата на Дону. Један од таквих уметнички ретко успешних ликова јесте Мишка Кошевој. Совјетска критика, међутим, прилази комунистима Тихог Дона са другог становишта: она у њима тражи оличење најбољих људских особина. Иако су га неки совјетски критичари истицали скоро као идеал комунисте, Мишка Кошевој у том погледу не може никако да послужи као образац. В. В. Гура подвлачи као основне црте у његовом карактеру „политичку принципијелност и доследност, осећање револуционарне дужности, непомирљив став према непријатељима совјетске власти”. А Л. Јакименко, да би ублажио утисак од неких Кошевојевих сурових поступака и представио га као човека нежних осећања, назива његову љубав према Дуњаши Мелеховој „дирљивом” (мада у тој љубави нема баш ничега дирљивог).² Чудновато је да су совјетски критичари политички и морално тако рећи потпуно слепи према неким јако негативним цртама у карактеру Мишке Кошевоја и неким његовим поступцима за које нема никаквог оправдања, ни људског ни политичког. Несхватљиво је да они исти критичари који су уложили толико труда да би оправдали Фјодора Подтјолкова због убиства белогардејских официра, који су се у том циљу служили неуобичајеним и чак недозвољеним средствима, иако је његов поступак, ма колико био крвав и свиреп, људски потпуно разумљив (а ни Шолохов га није описао да би „оцрнио” Подтјолкова, већ да би показао снагу разбуктаних страсти у револуцији), — несхватљиво је да ти исти критичари сматрају Кошевојеве поступке за нешто што се само по себи разуме и што је чак позитивно. Кошевој пали куће богатих козака (или оних који су отишли са белима), пуца из пушке на стоку која избежумљена бежи из запаљених кућа, најзад убија немоћног старца Гришаку. Јакименко објашњава Кошевојеве поступке високом класном свешћу, за овог критичара Кошевој је нови човек, код кога су се из пређашњег живота задржале само неке „безазлено смешне црте”. Али зар је убиство деда-Гришаке „безазлено смешан” поступак и чиме оно може да се оправда? Зар је деда-Гришака, коме се од слабости тресе глава и који стално обема рукама придржава чакшире да му не падну, тако опасан за совјетску власт? Уз то се он још против совјетске власти бори тако опасним средствима као што су цитати из Библије на црквенословенском језику! Да ли се класна свест Мишке Кошевоја изражава у ратовању са говедима или можда у понуди коју је учинио мајци своје будуће жене (а она је истовремено и мајка Григорија Мелехова!) да јој донесе штогод од „буржујске имовине”? ... Мишка Кошевој је изврстан лик, али само као образац Шолоховљевог уметничке објективности и доследног реализма, а не као пример људскости, као идеал комунисте. Шолохов није нигде у роману показао да је у овом смислу хтео да истакне Кошевоја.

Шолохов је исто тако доследан, може се чак рећи немилосрдан реалиста и у приказивању старог, пред-револуционарног козачког живота, и за тврђење да је у Тихом Дону идеализовао богате

козаке, као што су то истицали раповци, нема никакве реалне основе. На предреволюционарни козачки живот он је доиста „сручио сву тешку снагу класне и пролетерске негације“, иако је критика баш то порицала код њега. Он је, пре свега, у Тихом Дону открио класне неједнакости и супротности у самом козачком сталежу. Развијајући у свом роману широку реалистичку слику живота донских козака у доба мира а затим рата и револуције, Шолохов је показао да на Дону постоје господа и слуге, племићи и обични козаци, богаташи и сиротиња. Довољно је указати на велепоседничког сина Евгенија Листницког и његов однос према простом козаку Григорију Мелехову, који код Листницког служи као коњушар, или на сеоског богаташа Мирона Коршунова, код кога је служио као надничар отац комунисте Мишке Кошевоја, или на трговца Мохова, итд. Посматрајући и изучавајући свакодневни живот козака, удубљујући се у њихову психологију, пратећи своје јунаке кроз најслепеније животне ситуације, Шолохов је умео да нађе крајње узроке који су управљали њиховим поступцима и да их прикаже са истинском песничком конкретностју. То код њега није шаблон или фраза. Зар животни нут Евгенија Листницког, свесног и активног контрареволюционара, или Мишке Коршунова, који се у току грађанског рата развио у правог целата и убицу, не може да послужи као сјајан доказ ове Шолоховљеве способности? Да је хтео да идеализује и глорификује козачки живот, Шолохов сигурио не би тако разголићавао односе међу разним групама и слојевима становништва на Дону, не би мотиве за опредељивање својих јунака у рату и револуцији тражио у њиховом класном положају.

Али свој критички и негативни однос према традиционалном животу козака Шолохов није изразио само приказивањем неправедности друштвених односа или обести силних према слабима. Он је „сручио снагу своје негације“ и на свакодневни живот козака, који је настао на бази тих односа. У свакодневном животу козачког села, у породичним односима, у моралним схватањима и поступцима појединаца или читавог колектива, било је много грубости, примитивности, чак дивљаштва, и Шолохов се у осветљавању тих појава не устручава ни од најдрастичнијих и најбруталнијих детаља. Он не само што није затајио ни једну појаву из козачког живота или црту козачког карактера него понекад прелази границу уобичајеног у књижевним делима. Сетимо се случаја с Аксињом и њеним оцем или многобројних убистава и зверстава за време грађанског рата, сетимо се свирепости побеснеле руље према заробљеним комунистима и уверићемо се да Шолохов није штедео своје козаке. Творац ликова сеоске лепотице Дарје Мелехове, која је извршила самоубиство због ружне заразне болести, Пантелеја Прокофјевича, по многим цртама иначе симпатичног старог козака, који, спремајући се да посети свога сина на фронту грађанског рата, не заборавља да понесе са собом вреће ради евентуалне пљачке, Мишке Коршунова, који напаствује своју рођену сестру, свакако није имао намеру да глорификује козачку традицију, патријархални козачки морал и козачку породицу. Напротив, грубости и натуралистичких детаља има у роману понекад и сувише, и критика је на њих у више махова указивала, по нашем мишљењу, с правом. Писцу се с пуно разлога може поставити питање: да ли је било баш тако неопходно, да ли је било уметнички целисходно толико инсистирати на неким варварским појавама и поступцима, на неким детаљима које изазивају одвратност? Не иде ли то, местимично претерано, нагомилавање грубих и натуралистичких детаља на уштрб опште реалистичке слике козачког живота и не значи ли оно неправедну деградацију људског и моралног лика козака? По нашем мишљењу, Шолохов је, у тежњи да не погреша у својој одбрани козаштва, отишао овде онде у другу крајност.

Међутим, ови појединачни недостаци нису толико важни да би могли нарушити општи величанствени утисак који се добија од Тихог Дона као целине. Шолохов је са пуним успехом извршио задатак који је себи поставио када је приступао раду на епопеји из живота донских козака. После Тихог Дона козаци доиста нису више били „тегга іпсогніта“. Сасвим другу представу о њима добили су не само обични читаоци него и људи за које се не би могло рећи да нису добри познаваоци Русије. Тако познати руски историчар А. Шестаков каже: „Пре Тихог Дона и Узоране ледине ја нисам имао јасну представу о данашњим козацима. Шолоховљеви романи показали су ми живот донских козака у свој његовој многостраности, упознали су ме са козачком свакидашњицом, открили су ми њихове карактере и психологију.“

Али не ради се само о чисто информативној, фактичкој страни романа, о неким етнографским подацима, о појединоцима из свакодневног живота козака. Такво дело не би могло много утицати на промену укорењених схватања и представа о козацима. Као сјајан познавалац не само живота и историје козака него и њихове душе, њихове психологије и карактера, Шолохов је дао импресивну уметничку слику једног дотада тако рећи непознатог руског краја, и само је таква слика могла да утиче на промену мишљења о њему. Он је о козацима говорио са друкчијег становишта него писци који су се раније њима бавили, тражио је друкчије мотиве за њихове поступке, и кретања козачких маса за време рата и револуције објашњавао је на нов начин. Шолохов никад није губио из вида да су козаци, козачке масе — народ, радни људи, да за њих није једина ствар у животу проливање крви и рат. За одређивање њиховог односа према револуцији то је код Шолохова био одлучујући моменат. На једном месту он описује како козачка јединица, у жеку грађанског рата, пролази поред угарених њива. „Ишли су поред орања“, каже Шолохов, „и сваки се сагињао, узимао грумен земље, која је мирисала на

пролећно сунце, мрвио га у руци са пригушеним уздахом". Посматрани из ове перспективе, сасвим друкчије изгледају и грађански рат на Дону и улога козака у њему. Шолохов је изванредно јасно показао разлике и супротности између козачких маса, простог народа, са једне стране, и белих официра, са друге. Бели официри се охоло држе према козацима, они их у ствари презиру, и ови последњи врло добро осећају да се њихови путеви разилазе. Ако су се козаци нашли привремено на истој страни са тим дегенерисаним племством и буржоазијом, то је био резултат трагичног сплета околности, у коме грешке и слабости револуционарне организације на Дону нису одиграле последњу улогу; може се чак рећи да је то у неку руку био историјски неспоразум. Јер Шолохов је у свом роману показао да је, упркос тешком историјском наслеђу којим су козаци били притиснути, њихово место ипак било на страни револуције и да су најзад и они сами то морали увидети. То је основна мисао Тихог Дона која прожима читаво то дело, од почетка до краја. У светлости те мисли дати су сви карактери и сви односи у роману, који, према томе, представља објективан приказ најновије историје донских козака, представља у ствари њихову најновију историју изложењу уметничким средствима.

Ова мисаона зрелост романа, дубина његове основне концепције, смелост у тумачењу историјских збивања и кретања маса у рату и револуцији дају нарочиту вредност. Шолоховљевом делу, подижу значај његових уметничких ликова и опште слике друштва и историјске епохе коју је писац у њему изнео. Али Тихи Дон има још једно својство које треба нарочито нагласити при карактерисању овог великог уметничког дела. Тихи Дон је прави роман из сељачког живота, јер козаци су сељаци, иако су се по положају који су заузимали у друштву и по многим цртама своје психологије доста разликовали од осталих руских сељака. Руска књижевност одавно се бави сеоском темом, још од 40-тих година XIX века; у тражењу сеоске теме у руској књижевности могло би се још ићи унатраг, до Карамзинове Сироше Лизе, или још и даље. Руски писци су дали о, сељацима не мало дела, од високе уметничке вредности. Али скоро сва та дела имала су један исти недостатак: у њима се на сељака гледа као па „млађег брата“ кога треба бранити од неправде, према коме треба гајити оссћање сажалења и симпатије, за чије се ослобођење треба борити, али који је још недовољно развијен, тако да и не може бити прави јунак књижевног дела, о коме у ствари нема много шта да се каже. Руски писци XIX века грешили су нарочито у једној ствари описујући живот руских сељака. У тежњи да што јаче осуде друштвени поредак у коме су сељаци били потпуно обесправљени, они су можда сувише наглашавали незнање, примитивност, дивљину сељачке средине и сељака, „идиотизам“ сеоског живљења, према Лењиновом изразу. Они то свакако нису чинили без основа, али сељаци су у њиховим делима помекад тако рећи губили људски лик, па се тиме није ни постизао жељени уметнички ефекат.

Преокрет у приказивању села настао је са јачањем револуционарног реализма, почев од Максима Горког и његових следбеника, а нарочито после Октобарске револуције, у младој совјетској књижевности, мада ни она није била у оном погледу без јаких заостатака прошлости. Тек је у Тихом Дону сељак као књижевни јунак постао равноправан са интелигенцијом и осталим друштвеним слојевима. Истовремено са стицањем права за која се сав радни народ борио у револуцији, сељаци су добили одговарајуће место и у књижевности. Шолохов је својим Тихим Доном показао не само да о сељацима има шта да се каже него да село може да буде неисцрпна тема уметничког стваралаштва. У овом свом делу Шолохов није дао само спољашњу слику села него је ушао у све многобројне и сложене друштвене односе на селу, он је дао истинску слику сеоских људи, и та слика је богата, разноврсна, често врло противуречна и сложена. Он је умео да открије богати унутрашњи живот сељака и да га до танчина анализира и опише. Његови јунаци не личе много на Толстојевог Акима из Царства мрака, који се с тешком муком изражава и стално понавља узречицу „овај“; напротив, они су врло отресити, самосвесни, умеју да оцене ситуацију и да нађу одговарајућу реч кад треба. Макар и са извесним оградама, може се прихватити мишљење једног совјетског критичара да се у Тихом Дону први пут у историји светске књижевности слика сељака, његовог живота, психологије и унутрашњег доживљавања уздигла до нивоа ликова и типова владајућих класа у класичној књижевности. И није такав само Шолоховљев главни јунак, Григориј Мелехов, него су такве и све остале његове личности, разуме се, у складу са улогом и местом које заузимају у роману. Што је главно, сви јунаци и јунакиње Шолоховљевог романа прави су сељаци и сељанке; код њих нема ниједног поступка, нема ниједне црте у њиховом карактеру која не би одговарала психологији сељака. И баш зато је Шолохов могао створити у свом делу богату галерију сеоских ликова, мушких и женских, које читалац никада не заборавља.

По својој уметничкој замисли, по ширини и значајности обухваћеног животног материјала, по снази и истинитости уметничке реализације Тихи Дон спада међу највеличанственија књижевна дела данашњице.

IV

У Узораној ледини, свом следећем великом делу из живота донских козака, Шолохов третира један веома значајан и актуелан проблем совјетског друштва - проблем колективизације. Ми смо већ горе укратко изложили историјат овог романа. Између завршетка прве и друге књиге романа протекао

је огроман период времена од скоро три деценије, али је прва књига написана релативно брзо и тако рећи у једном даху, мада се, с друге стране, на њој не осећају ни најмањи трагови журбе. Писац није морао да се дуго припрема и да прикупља материјал за своје ново дело. Стварност му је пружала на сваком кораку обиље сваковрсних чињеница које су само чекале уметничку обраду. Кад су га једном приликом питали о овоме, Шолохов је одговорио с осмехом; „Мени није било потребно да скупљам материјал, јер он ми је био под руком. Ја га нисам сакупљао, већ згрнуо на гомилу“. Сем тога, неке од мотива који су касније дошли до пуног изражаја у Узораној ледини Шолохов је обрадио у својим приповеткама, тако да Донске приповетке представљају у неку руку увод у тај његов роман, иако имају извесних додирних тачака и са Тихим Доном. Низ ликова из Узоране ледине имају своје прототипове у јунацима Донских приповедака. У разговору са књижевником К. Пријмом Шолохов се сложио да је Богатирјов из приповетке Председник револуционарног војног савета републике „по свом карактеру, неустрашивости, застрањивању и начину говора претеча Макара Нагуљнова“. Исто тако, по речима самог Шолохова, Артјом из Жене са два мужа подсећа на Мајданикова, Јаков Алексејевич из Црвоточине на Јакова Лукича Островнова, а „белогардејац Александар из Жене са два мужа крије у себи варнице које су синиле у Александру Половцеву“.

Шолохов је у овом свом роману дао живу, богату и истиниту слику совјетског села за време колективизације, а исто тако и слику оних чинилаца који су утицали на његову судбину у овом за њега тако важном историјском моменту. Он се у приповеткама и првим двама књигама Тихог Дона представио као изврстан познавалац козачког села, а прва књига Узоране ледине показала је колико је то његово познавање села и сељака свестрано, како он уме да прати сваки покрет на селу, промене које се у њему одигравају и мењање сељачке психологије услед тих промена. Колективизација је, без сумње, била огроман потрес за руско село, и Шолохов је умео не само да примети него и да уметнички растумачи све, па и најмање, последице тога потреса.

За основу сижеа свога романа Шолохов је узео борбу која се у то време развила на селу, односно отпор који су против колективизације пружили непријатељи социјализма — представници побеђене буржоазије и „кулаци“ (сеоски богаташи). Овај отпор почиње организовано. Једне јануарске вечери 1930. године, непосредно пред оснивање колхоза, у козачко село Гремјачи Лог долази бивши козачки капетан Александар Половцев. У Гремјачем Логу он налази Јакова Лукича Островнова, који је некада служио у његовој јединици, и настањује се код њега. Касније се Половцеву придружио бивши потпоручник Љатјевски. Половцев ради међу донским козацима на организовању устанка против совјетске власти, придобија за ту ствар Островнова и помоћу њега успева да увуче у заверу и друге козаке. Одлично тле за свој контрареволуционарни подухват Половцев налази у незадовољству које је код козака изазвао начин колективизације. Али одједанпут настаје преокрет. Појавио се Стаљинов чланак Вртоглавица од успеха, који је значио ублажавање поступка при спровођењу колективизације и после кога су прекинута бар најгрубља насиља, и козаци напуштају Половцева. На састанку завереника у селу Војсковом снажно је избила на видело супротност интереса између представника бивше буржоазије и козака, без обзира на то да ли су богати или не. Пошто су сазнали за чланак и с тешком муком набавили број Правде у коме је био објављен, козаци-завереници одржали су састанак пре доласка капетана Половцева и одлучили да иступе из организације. Говор који је Половцев одржао на састанку није постигао жељени ефекат међу козацима. Један старац почео је да објашњава бившем официру да су козаци прочитали чланак, да су се саветовали међу собом и да више не желе да дижу устанак против совјетске власти. На љутњу и вику бившег капетана одговорио је „козак ситног раста, од својих четрдесет година, са поткушеним златастим брчићима и спљоштеним носом“. Он је говорио изазивачки и љутито: „Ви, друже бивши официру, на наше старце немојте викати, ви сте на њих и онако одвећ викали у старо време ... И наш старац је правилно говорио да смо се међу собом саветовали и да смо сви решили, због тог чланка у листу Правда, да не дижемо устанак, Разишли су се на разне стране наши и ваши путеви! Наша сеоска власт починила је много глупости, понекога је на силу утерала у колхоз, много средњака је без разлога покулачила ... Ми смо раније, разуме се, мислили да таква заповест долази из центра ... А сада . . . излази да земљорадник може лако да дише, леђни каишеви су му отпуштени — ако хоћеш, можеш ићи у колхоз, а ако нећеш, седи сам на свом имању“. Од овог тренутка бивши официри остали су усамљени, без икакве подршке у народу. Они више нису могли дићи устанак, и читава њихова акција свела се на ситне диверзије или атентате.

Сада се поставља питање: шта је, по Шолохову, изазвало борбу која се на совјетском селу развила за време колективизације? Од правилног одговора на ово питање зависи објашњење основне концепције Узоране ледине, а онда и објашњење Шолоховљевог романа као уметничког дела уопште. На поменуто питање Шолохов одговара двојачко. Један одговор слагао би се са званичним совјетским ставом у питању колективизације. Кад год је говорио као политичар (имајмо у виду да је 1930. примљен за кандидата а 1931. године за члана партије), Шолохов је бранио гледиште према коме је отпор сељака против колективизације био резултат подмукле, субверзивне делатности непријатеља совјетске власти на селу, тј. кулака. Што се тиче разних насиља и злоупотреба које су вршене за време колективизације, оне су, према овом гледишту, биле дело појединаца, изоловани

случајеви, грешке извесних политички недовољно зрелих и „левичарских“ елемената, а не последица политике партије према селу. Али постоји код Шолохова и друкчије гледиште са кога он посматра проблем колективизације, и ово друго гледиште, супротно првome, налази се у основи концепције у Узораној ледини. Он га је изразио као уметник, целокупним уметничким приказом реалности совјетског села за време колективизације. То своје гледиште он је потврдио и у писму Максиму Горком од 6. јуна 1931. године:

Да се вратимо на сиже Узоране ледине о коме смо већ говорили. Неуспех акције бивших официра може да се узме као полазпа тачка за утврђивање овог правог гледишта М. Шолохова, тј. основне концепције романа. Стаљинов чланак Вртоглавица од успеха послужио је као прекретница у држању козака не зато што је можда својом „генијалношћу“ убедио козаке у потребу колективизације него стога што је значио обустављање терора и могућност сношљивијег живљења. Он је, природно, изменио и ток радње романа, скренуо га у другом правцу. Козаци нису више хтели да дижу устанак против совјетске власти. Према томе, ни узрок њихове започете акције није била подмукла мржња кулака против колхозног система, већ отпор против насиља. Бивши бели официри искористили су овај моменат за организовање контрареволуционарне завере. Да су за време колективизације насиља бацила козаке у наручје представника бивше буржоазије, да су се козаци уплели у заверу из љуте невоље — види се по томе са каквом су лакоћом и радошћу напустили читав овај сумњиви подухват. Откако су козаци раскрстили са организатором антисовјетске завере, капетаном Половцевом, непријатељи колхоза, бивши официри и кулаци, не играју у роману значајнију улогу нити у већој мери утичу на судбину села и колхоза. Истина, на крају романа двојица комуниста, Давидов и Нагуљнов, гину од њихове руке, али њихово убиство био је само очајнички акт људи којима ништа друго није било остало сем да изврше какав атентат и да заувек ишчезну са лица земље.

Шолохов није колективизацију свео на борбу против непријатеља совјетске власти и колхозног система, није вештачки стварао два непријатељска фронта на селу. Он то није могао учинити, јер таква концепција просто не би одговарала реалности: класна борба завршила се, у основи, за време револуције и грађанског рата. У Узораној ледини Шолохов јој је дао тачно онолико места колико јој је припадало према реалном односу класних снага у овој етапи развитка совјетског друштва, мада је, као што смо горе истакли, морао правити извесне уступке и званичном гледишту. Слика села за време колективизације била је далеко сложенија него што би то изгледало према поменутом званичном совјетском становишту. На његову судбину утицали су и други фактори, и Шолохов је у свом роману дао баш такву слику козачког, а то значи и совјетског села уопште.

Село је било један од најтежих проблема совјетске политике. У реферату о политичком раду на селу одржаном на VIII конгресу Комунистичке партије Русије 23. марта 1919. године Лењин је истакао специфичности друштвених односа на селу и указао на грешке које су разни совјетски руководиоци и политички радници на терену чинили због неразумевања тих специфичности.. Он је подвукао разлику између велепоседника и капиталиста, с једне стране, и сеоских богаташа, с друге. У вези с овим схватањем он наводи Енгелсове речи: „Можда чак неће бити потребно ни крупно сељаштво сузбијати насиљем. А што се тиче насиља према средњем сељаштву, „на то ниједан разуман социјалиста никад није ни помишљао“. „Нема ништа глупље“, каже Лењин, „него што је и помисао на насиље у области економских односа средњег сељаштва“. Лењин утолико оштрије осуђује политику притиска према сељацима што је врло тешко, тако рећи немогуће разликовати средње и богате сељаке. Он наводи пример агитатора кога су сељаци једном приликом опколили и окупили питањима: „Одреди да ли сам ја средњак или не. Ја имам два коња и једну краву. Ја имам две краве и једног коња“. И Лењин иронично пита поменутог друга где му је тај термометар помоћу кога може утврдити да ли је неко на селу средњак или кулак.

Кад се приступило колективизацији, на све ово се заборавило и поновило се оно што се већ једном догодило за време вјошенског устанка. „Ја мислим, Алексеју Максимовичу“, каже Шолохов у писму Максиму Горком, „да ће питање односа према средњем сељаштву још дуго стајати и пред нама и пред комунистима оних земаља које буду пошле путем наше револуције. Прошлогодишња историја са колективизацијом и претеривањима, у извесној мери аналогним са претеривањима из 1919. године, потврђује то“. Ако се говори о аналогји, она је постојала не само у суштини ствари него и у називу: онда се насиље звало „раскозачивање“, а сада је означавано термином „раскулачивање“. Тек када се отишло сувише далеко у „грешкама“ и „претеривањима“, Стаљин је, у чланку Вртоглавица од успеха, под насловом који није одговарао његовом правом смислу, дао знак за повлачење. Сељаци нису много погрешили кад су мислили да су директиве за насилно терање у колхозе долазиле из центра. То не значи, наравно, да су сва насиља по селима вршена на основу наређења одозго, али ако су ставови у центру формулисани тако да су свуда давали исте резултате, онда је ствар прилично јасна. За ово има и у Узораној ледини директних доказа. Када су комунисти у Гремјачем Логу, после директиве добијене из реонског комитета да се сељаци силом не терају у колхоз, хтели да врате сељацима који су иступили из њега стоку и инвентар, томе се успротивио начелник пољопривредног одељења из реонског совјета — на основу става окружног партијског комитета!

У Узораној ледини Шолохов је изванредно рељефно приказао хаос који је настао у совјетском

селу одмах на почетку колективизације. Једна од најкарактеристичнијих епизода у роману јесте „раскулачивање“ средњака Гајева, која нам више него ишта друго омогућава да се ближе упознамо са начином спровођења колективизације и са њеним последицама. Раскулачивање Гајева — што конкретно значи терање са имања, исељавање из куће, одузимање целокупног инвентара и прогонство — вршио је Андреј Размјотнов, стари партизан и борац из грађанског рата, а сада председник сеоског совјета у Гремјачем Логу. Сцена раскулачивања није директно описана; ми за њу сазнајемо из приче Андреја Размјотнова, на кога је она направила најстрашнији утисак. После „акције“ раскулачивања њени учесници треба да се састану у сеоском совјету, где ће се увече одржати збор. Долази Андреј и, уздрхталих усана, пригушеним гласом изјављује: „Ја више нећу да радим“. На запрепашћена питања Давидова и Нагуљнова он почиње да виче: „Нећу више да раскулачујем ... Ја нисам навикао! Ја ... ја ... нисам навикао да ратујем с децом! ... На фронту — то је нешто друго. Тамо можеш свакога сабљом, чиме хоћеш... И идите ви у ... Нећу“. А онда, после малог интервала, опет наставља: „Зар се то тако ради? Ко сам ја? Јесам ли ја џелат? Или ми је срце од камена? ... Гајев има једанаесторо деце! Долазимо ми — а она запиштала, мени се дигла коса на глави! Почеше их истеривати из куће. Е, ја сам онда зажмурио, запушио уши и побегао напоље“. После се показало да је Гајев био неправилно окатегорисан као кулак (није било „термометра“ да се утврди је ли био кулак или средњак!) и да је незаконито раскулачен. Стога је и враћен из прогонства, после чега је ступио у колхоз ... добровољно! Да би се схватио прави карактер ове епизоде, треба имати у виду да је Размјотнов разуман човек и да поступак према Гајеву није могао бити последица његове пренагљености. Па и код самог Нагуљнова, који се иначе одликује прекошћу и оштрином, овај случај изазвао је душевни потрес; после Андрејеве приче он добија тежак нервни напад. Све ово показује да су они раскулачили Гајева у најдубљем убеђењу да поступају правилно и да су то учинили са најбољом намером. Шта више, да су поступили друкчије, сматрали би да су пропустили да изврше важан партијски задатак. А то је опет изазвало побуну њихове људске савести.

Пошто је овако реалистички и импресивно описао једно вапијуће насиље, Шолохов покушава да га оправда. Да би уверио Размјотнова да није у праву, Давидов му прича какве је све муке и понижења претрпела његова породица под старим поретком, како је његова мајка морала да пође на улицу да јој деца не би помрла од глади. Он чак описује бруталну сцену кад је његова мајка доводила у њихову собицу „госте“, а он је иза завесе све морао да слуша. „Ти их жалиш“, каже Давидов Андреју. „А да ли су они нас жалили? Да ли су непријатељи плакали због суза наше деце?“ Читава ова тирада је врло чудна и потпуно нелогична. Кад не бисмо знали за извесне околности, о којима смо говорили раније, било би нам потпуно несхватљиво како је један велики писац, као што је Шолохов, могао ставити Давидову у уста тако неумесне речи. Оне се не могу оправдати ни са пишевог ни са Давидовљевог становишта. Ко су ти „они“ које Размјотнов жали без оправданог разлога, као што мисли Давидов? Је ли то једанаесторо деце сељака Гајева? Па потпуно је јасно да су за муке Давидовљевог породице криви капиталисти, фабриканти, да за то чак нису криви ни сеоски богаташи, а камоли овакви људи као што је Гајев? И зар се треба светити деци, макар да су и кулачка? Ово место у роману прави врло мучан утисак на читаоца. Оно се може објаснити намером да се ублажи ефекат од тешке сцене коју смо укратко горе препричали и, по нашем мишљењу, не изражава право пишево схватање. Поводом таквих места ми смо рекли да у Узораној ледини долазе до изражаја два гледишта, која противурече једна другом, да у роману постоје у ствари два плана. Сличних места, где писац после реалистичке и истините сцене даје не сасвим срећан коментар, има, као што смо видели, и у Тихом Дону.

Али, упркос оваквим неуспелим ауторским интервенцијама и оградама, Шолохов посматра критички не само колективизацију него и многе друге појаве совјетског живота. Његова критика негативних појава совјетског друштва дата је самом њиховом реалистичком сликом. Стога се Узорана ледина може назвати правим делом критичког реализма у совјетској књижевности.

Шолохов је, пре свега, дао критичку и сатиричну слику реонског (тј. среског) партијског руководства и његове делатности. Ту главно место заузима секретар реонског комитета Корчжински, који је од свих реонских руководилаца најпотпуније приказан у роману, али је писац са неколико потеза дао врло успеле портрете и неких других представника реонске бирократије. Сви ови реонски руководиоци, сем једног, представљају оличење формализма, бездушности, каријеризма. Очигледно, они нису сами криви за сва она чуда која се, под њиховим руководством, дешавају у реону, јер они углавном извршавају директиве виших руководства, као што се види из читавог тока радње, мада то писац нигде изричито не каже. Али од тога роман само добија, јер је тиме изложен критици читав систем совјетске бирократије; они су само ситни шрафчићи у тој огромној машини. При свем том они су, помоћу добро уочених детаља, врло рељефно насликани, изврсно индивидуализирани. Најбоље је дат Корчжински. Његов карактер, навике, начин мишљења и рада оцртавају се одмах у првом срету читаоца са њим. „Јеси ли читао последњу директиву покрајинског комитета?“ — пита он Давидова. „Знаш? Дакле, отићи ћеш у гремјаченски сеоски совјет. Одмараћеш се после, сад за то нема времена. Акцент је на потпуној колективизацији. ... Слаћеш свакодневно извештаје по куриру, притегни тамо људе... Дакле, терај навике до сто процената колективизације. Према проценту ћемо и

ценити твој рад. Створићемо гигантски колхоз од осамнаест сеоских совјета. Шта велиш, а?" Али најбоља карактеристика и Корчжинског и осталих реонских руководилаца дата је у глави у којој се описује састанак реонског комитета. На том састанку поднесен је извештај о сетвеним радовима, а у тачки „разно“ искључен из партије Нагуљнов. Сасвим по стаљински, референт Беглих, заборавивши какве је директиве давао реонски комитет, предлаже да се позову „на строгу партијску одговорност“ месни радници који су се повели за надуваним цифрама колективизације. Уопште, сјајно је дата читава атмосфера састанка. Пошто је судбина Макара Нагуљнова већ била запечаћена, сви су, осим Балабина, „избегавали Макарове упитне погледе, сви су се склањали испред њега“. Кад је Макарово питање дошло на дневни ред, секретар га је „погледао први пут за време седнице, неколико секунди задржао на њему лутајући, отуђени поглед“. Одлично је психолошки приказано Макарово држање. Потпуно свестан да је неправедно и лажно оптужен, он се спрема да својим одговором згроми клеветнике. Али су атмосфера састанка и осећање усамљености тако деловали на њега, да је „страшни гнев . . . одједанпут без трага ишчезао, и заменили су га несигурност и страх“. „Празнина је испунила главу“, каже писац, „и ниједна прикладна реч није могла да му падне на памет. Са Макаром се дешавало нешто необично“. Поред већ поменутих чланова реонског руководства, одлично је насликан, свега помоћу неколико детаља, организациони секретар Хомутов. Он је некад, у тренутку опасности, бацио партијску књижицу, а онда се опет увукао у партију и сад истерује из ње старог борца Нагуљнова. Кад му је овај све то рекао у лице и изјавио да ће се жалити ЦК-у, он се осмехнуо: „Тако! Само иди! Тамо ће зачас све решити. Тамо те одавно чекају ...“ Једини члан реонског руководства који је имао срца и који је увиђао неправедност поступка према Нагуљнову био је већ поменути Балабин, али је његова збуњеност и беспомоћност на састанку само подвлачила осиноност бирократа. Критика партијске бирократије у роману ублажена је смењивањем реонског комитета, а у другој књизи писац је у новом секретару дао позитиван лик локалног руководиоца. Представницима локалног руководства Шолохов је у свом роману супротставио обичне комунисте, који у Узораној ледини играју далеко важнију улогу од реонских руководилаца. То су, на првом месту, радник Семјон Давидов, двадесетпетотисућник, тј. један од двадесет пет хиљада комуниста које је партија послала на село као помоћ организаторима колхоза, и чланови сеоске партијске ћелије Макар Нагуљнов и Андреј Размјотнов. Поред њих, у ову групу комуниста иду руководилац агитколоне Кондратко, звани Квадратко, и комсомолац Најдјонов. Сви ови комунисти разликују се од поменутих реонских руководилаца не толико по томе што спадају у тзв. позитивне ликове романа колико по својим чисто људским цртама, које их, упркос њиховим манама, приближавају читаоцу и изазивају у њему осећање топлине и симпатије. Они имају доста недостатака и у великој мери сnose одговорност за збрку и незадовољство сељака приликом стварања колхоза у селу. То се највише односи на Макара Нагуљнова, који је баш у овом погледу изврсно оцртан. Овај тип комунисте добро је познат и код нас. Нагуљнов је стари борац, који непоколебљиво верује у идеје комунизма и у будућу срећу човечанства. У свом одушевљењу за „светску револуцију“ он је врло једностран и не схвата зашто сељаци мисле друкчије него он и често пружају отпор мерама партијске организације. Не удубљујући се у начин мишљења сељака и у мотиве којима се они руководе у својим поступцима, Нагуљнов је спреман да у сваком њиховом отпору види непријатељство, и увек врло оштро реагује. Он Давидову предлаже да стрељају козаке који су клали стоку пре ступања у колхоз, а Григорија Баника је истукао и ухапсио, што се свакако не може сматрати најзгоднијим методом политичког рада у народу, мада је Баник саботирао извршење плана сетвених радова, а, осим тога, грубо је вређао комунисте. Нису без сличних грехова ни остали комунисти из ове групе. Давидов, на пример, виче на сељаке и псује их, сав бесан на њих што неће да раде у недељу Али све су то честити људи, крајње пожртвовани, спремни да за ствар социјализма пролију последњу кап крви; уверени да све што чине служи народном добру, они се никад у својим поступцима не руководе себичним мотивима. Тако Давидов објашњава на збору козацима и козакињама, који су га пре тога добро испребијали, да се болшевици никоме не свете, и изјављује да ће комунисти сељацима „фактички отворати очи“. Накострешени и оштри Нагуљнов према својој неверној жени Лушки поступа, у једном за њу тешком тренутку, не само великодушно него и деликатно. О човечности Андреја Размјотнова већ смо говорили. Због тога. народ ове своје комунисте схвата и уме да их, поред свих њихових грешака цени, па и воли.

Сликајући настајање колхозног села, оне његове прве, најтеже моменте, писац је хтео да на људима и њиховом држању покаже шта је у животу руског сељаштва значила колективизација. Шолохова нису интересовале само промене економских односа на селу као такве, он је ставио себи у задатак, пре свега, да покаже како те промене делују на људе, каква расположења изазивају у њима, какву психологију код њих стварају и на какве их поступке и акције подстичу. Зато је његова галерија ликова козака и козакиња врло богата и разноврсна. Систем живота на селу није било лако изменити не само зато што су се томе противили сеоски богаташи, јер је колективизација значила крај њихове експлоатације радног сељаштва, или због тога што је неправилна политика према селу изазивала револт сељака, него и из много других разлога, међу којима укоренења схватања и навике нису били на последњем месту. Читаво село држало се неких устаљених, неписаних правила, којима су се покоравали и богаташи и сиротиња. И нису само сеоске газде биле везане за својину него и

сиромашни сељаци, и то често чак и они који су увиђали да их само социјалистичка производња може спасти сиромаштва. Као успео лик сељака који не може да се одвји од приватне својиме пајчешће се наводи Кондрат Мајдаников. Њега је Шолохов доиста описао са сјајним познавањем сељачке психологије. Кондрат је стари борац из грађанског рата. „Он је за то“, каже писац, „да једе хлеб и гази траву само онај ко ради. Он је чврсто, нераздвојно прирастао уз совјетску власт. Али, ето, Кондрат не може да спава ноћу . . . И не може да спава зато што је остала гуја-жалост за својом имовином, за властитом стоком, које се он добровољно лишио ...“ Организатори колхозног покрета на сваком кораку се сукобљавају са тешкоћама, наилазе на отпор и онде где га нису очекивали. Односи су на селу тако испреплетани, да је тешко снаћи се и најбољим познаваоцима села. Сиромашни сељак Тимофеј Боршчов неће да гласа против кулака Фрола Дамаскова, а Демид Молчун, такође сиромаш, напушта колхоз чим се пронео глас да је чланство у њему добровољно. Уочи оснивања колхоза у читавом селу настало је клање стоке. Чак је и Павле Љубишкин, један од најбољих сеоских активиста, заклао козу, додуше, на наваљивање жене. Све ове људе, њихове међусобне односе, њихове мисли, страсти, осећања, Шолохов је насликао са ненадмашним мајсторством. Посебно место међу ликовима козака заузима Јаков Лукич Островнов, који је изванредно карактеристичан како за концепцију читавог романа тако и за Шолоховљево гледање на село и сељачку психологију. Островнов спада у групу непријатеља колхозног система. Као што смо видели, он је своју судбину повезао са бившим белогардејским официрима Половцевом и Љатјевским, али између њега и њих постоји огромна разлика. Тип белог официра који је дат у капетану Половцеву добро нам је познат из Тихог Дона. Задојен-неодољивом мржњом против свега што је напредно, он је прави, убеђени контрареволуционар, заклето непријатељ народа. Други официр, Љатјевски, исто тако добрр насликан, је блазирани тип, дегенерик и циник, који је својим пореклом, начином живота, менталитетом чврсто повезан са старим друштвом али који ни у шта више не верује. Јаков Лукич Островнов ни по свом социјалном положају ни по својим схватањима и менталитетом не спада у њихов круг. Између ових представника пропале буржоазије и њега постоји само једна додирна тачка — додуше, веома важна — и она је била узрок његове пропасти. Та додирна тачка јесте непријатељство према колхозу. По свему осталом Половцев и Љатјевски су Островнову туђи; чак ни заједничке козачке традиције нису у стању да их стварно тешње приближе, јер Островнов види у Половцеву господина, а и овај се према њему тако понаша и сматра га бескрајно нижим од себе. Островнов је не само вредан него и паметан, чак и културан сељак. Радећи дан и ноћ и трудећи се да повећа принос са свог имања, он се користи туђим искуством, чак је претплаћен на агрономске часописе и примењује на свом имању разне агротехничке мере. Он жели да се обогати и сања како ће да купи аутомобил, школује децу, итд. Али је совјетска власт потпуно побркала његове рачуне. Зато он ради мање да би се спустио на ниво средњег сељака и избегао ударце којима су били изложени кулаци.

Островнов је, дакле, имао својих разлога да буде настројен против совјетске власти и колхоза. Стога је он лако упао у замку Половцева и Љатјевскога и уписао се у њихову контрареволуционарну организацију. Официри га све више увлаче у заверу и приморавају да постане учесник у њиховим злочинима. И против своје воље, он учествује у убиству Хопрова и његове жене, а касније је сам извршио још гнуснији злочин: из страха да га не ода, уморио је глађу своју рођену мајку (то је описано у другој књизи). Он је, као што се види, изабрао пут са кога му није било више повратка. Али он се са тим није могао лако помирити, и то не стога што је то било опасно, не само из страха за живот, него зато што га је нешто стално вукло ка мирном земљорадничком послу, што његови циљеви нису били истоветни са циљевима бивших белогардских официра. Шолохов је изврсно психолошки описао његова колебања, његово осећање душевне раздвојености и незадовољства због учешћа у завери. Кад је, после састанка у Војсковом, изгледало да ће се завереничка организација растурити, он је био сав срећан. Совјетски критичар Лебедев приметио је занимљив детаљ да се Островнов, који је добио од Половцева задатак да ступи у колхоз да би га рушио изнутра, толико занео радом, да је и нехотице почео да се залаже у извршавању своје дужности.

Лик. Јакова Лукича Островнова у совјетској критици је често погрешно тумачен. Тако, на пример, исти овај критичар назива Островнова, напоредо са Половцевом и Љатјевским, инспиратором и организатором „антисовјетске, штеточинске делатности“. Међутим, Островнов није никакав организатор, него само средство, чак донекле и жртва белих официра. Његова пасивна улога у антисовјетској завери је очигледна; ако он нешто понекад сам и предузима, то чини зато што нема никаквог другог излаза, што се сувише заплео. У Шолоховљевом подтексту наслућује се мисао да је Островнов у друкчијим околностима могао поћи другим, часнијим путем, да није морао постати непријатељ социјализма. Стога овај лик, по нашем мишљењу, потврђује основну концепцију Узоране ледине, у којој је дошао до изражаја Шолоховљев критички став према извођењу колективизације. У разговору са чешким књижевницима, априла 1958. године, Шолохов је, поред осталог, рекао да су га некад проглашавали за кулачког писца. Повод за ово могао је бити и лик Јакова Лукича Островнова, али, наравно, потпуно неоправдано, јер је Шолохов и овде, као и свуда, био само објективни уметник.

Мислимо да се на основу досадашњег излагања могла добити доста јасна представа и о

Шолоховљевом уметничком поступку, и зато се ми на томе питању нећемо задржавати. Али бисмо, поводом ликова Узоране ледине, хтели да укажемо на једно уметничко средство којим се Шолохов у овом свом роману служи са нарочитим успехом. Ми имамо у виду његове сјајне језичке карактеристике. Овим средством он се служио још у Донским приповеткама, нпр. у Председнику војног савета републике, где је дат, као што смо већ горе истакли, баш прототип Макара Нагуљнова. Колику пажњу Шолохов поклања језичкој карактеристици, види се по томе што је неке текстове, нарочито Тихи Доп, по неколико пута мењао, комбинујући елементе из различитих стилских сфера и нарочито се обилато служио богатством народног говора. Као и у Донским приповеткама и Тихом Дону, Шолохов у Узораној ледини за карактерисање личности стално употребљава изразе и облике из дијалекта. Али он се овде такође служи много и једним другим средством — стилизацијом, имитирајући нарочито жаргон партијских радника. Овај метод нарочито је добро искористио Шолохов при карактерисању Макара Нагуљнова и чланова реонског руководства. Код Нагуљнова се на комичан начин мешају изрази из партијског речника са изразима и облицима донског сељачког говора. Карактеристику комсомолца Најдјонова Шолохов је добрим делом дао такође помоћу стилизације! Врло често писац стилизацију претвара у пародију, која је онда сатирички заоштрена, и то не искључиво против пародираног текста и личности која тај текст изговара. На жалост, у преводу се губи скоро сва лепота и духовитост ових места Шолоховљевих дела. „Овде треба отворено рећи да то није вртоглавица од успеха, као што генијално каже наш вођа друг Стаљин ...”, — каже Нагуљнов.

Једна фраза Корчжинскога („Није било ни усклађено ни повезано“) представља реминисценцију из познате антибироградске драме Мајаковскога Хладан туш. Можда ће се поставити питање: како је извесна места романа цензура пропустила. То се објашњава можда тиме што се у време „култа личности“ толико изгубио смисао за комично, да се понекад славопојка и ласкање нису разликовали од подсмеха.

Требало би посебно рећи неколико речи о другој књизи Узоране ледине, поготову стога што смо ову анализу Шолоховљевог дела правили углавном на основу прве књиге.

Ако упоредимо другу књигу са првом, видећемо да између њих постоје доста важне разлике и да преимућства нису увек на страни друге књиге. Разлике између две књиге Шолоховљевог романа треба тражити, прво, у временском фактору. Од завршетка прве књиге Узоране ледине променило се много ствари у животу друштва, а нарочито у животу села, променило се много шта у животу и схватањима самог писца, и он је, и против своје воље, морао на своју некадашњу тему гледати из друге перспективе. То је сасвим природно, и било би необично кад не би било тако. Други фактор је пишеч „однос према стварности“, његов став према догађајима које описује у роману, тј. према колективизацији. Ми о овом другом фактору не можемо ништа ближе да кажемо, јер о том питању немамо конкретних података, али је јасно да је писац ублажио свој критички став према збивањима која су се одиграла у описивано време.

Главна разлика између прве и друге књиге Узоране ледине састоји се у томе што прва књига представља чврсту целину, што су сви њени делови, до последњих детаља, потчињени једној основној мисли, док је друга књига прилично разбијена на епизоде, од којих неке немају непосредне везе са темом. У првој књизи реалност донског села за време колективизације дата је тако рећи у целини, у оном што је битно, показано је како је настајао радикални преокрет у животу села, како је „орана ледина“ док се у другој књизи описују чињенице из свакодневног живота козачког села, даје се оно што Руси називају непреводивим изразом „быт“, иако временска разлика између радње описане у првој и другој књизи није давала повода за промену уметничког поступка. И у првој књизи Узоране ледине има посебних епизода, тј. мањих заокружених целина, али оне тамо служе искључиво реализацији основне уметникове замисли, док у другој књизи добијају понекад потпуно самостално значење. Таква је, на пример, епизода о Аржанову, у петој глави друге књиге. Овакве епизоде у другој књизи Шолоховљевог романа совјетски критичар Бритиков назива уметнутим новелама. Доиста, пета глава друге књиге могла би бити објављена као потпуно самостална приповетка из живота донских козака. Слично ствар стоји са реалистичким детаљем у првој и другој књизи романа: у првој књизи он има потпуно одређену функцију, док у другој књизи писац често даје детаљ ради самог детаља. Сем тога, неке епизоде и многи детаљи друге књиге нису непосредно повезани са колективизацијом, не односе се на колхозно село; често су то просто слике из живота козака, живописне појединости, портрети занимљивих типова, као што је, на пример, куварица Дарја Купријановна.

Ово нагомилавање ситних животних чињеница и осамостаљивање епизода последица је слабљења активног, критичког става пишечевог према стварности колхозног села. На појединим епизодама писац се сувише дуго задржава, по нашем мишљењу, из истих разлога, што несумњиво успорава радњу и утиче на уметничку целину романа. Писац даје одвећ много места деда-Шчукару, који се јако свидео читалачкој публици. Али њему је у првој књизи дато онолико места колико му, према његовом значају, припада, а овде је, да би се извукло што више ефекта из његових прича и шала, нарушена пропорција. Поред овог успоравања радњи, у другој књизи Узоране ледина има и извесних понављања. Тако писац поново искоришћава мотив о Мајданикову и његовој тузи за стоком

коју је предао колхозу. Само сад о томе говори деда Шчукар, пребацујући Мајданикову, на отвореном партијском састанку, овај његов грех.

У вези са овим чињеницама указаћемо још на један карактеристичан моменат. Сасвим је природно што су јунаци Узоране ледине у другој књизи добили нове црте, јер се стварност мења, па се и људи мењају у њој. Тако се сада Давидов, Нагуљнов, Размјотнов и остали јунаци романа појављују у новој светлости, са особинама које код њих нисмо познавали раније. Али нас извесне ствари ипак изненађују: неке црте код њих нисмо очекивали, бар не код свих. Добија се утисак да је писац изналажењем нових појединости у карактеру својих јунака хтео да замени приказ неких других момената из њиховог живота, да попуни неку празнину која је, можда независно од његове воље, настала у радњи романа. Шолохов, на пример, код Нагуљнова открива нарочиту наклоност према певању петлова. Да је од оснивања колхоза прошло више времена, да су главна питања у селу решена, да све иде нормалним током, онда би се могле схватити и ситне слабости, чак и особенаштво, појединих јунака романа. Али борба за колхоз још није завршена, непријатељ не мирује, а Макар Нагуљнов, који је познат по томе што „жури ка светској револуцији“, као што каже сам за себе у првој књизи, Макар који ће на крају романа погинути од руке непријатеља социјализма претворио се у доколичара који сатима слуша кукурекање петлова. И још је узео к себи брбљивца и беспосличара деда—Шчукара да му прави друштво у овом чудном занимању. Не би се могло рећи ни за разговор између Нагуљнова и лекарског помоћника да је уметнички целисходнији. И код осталих јунака романа има у другој књизи црта које нису сасвим у складу са оним што је о њима речено у првој књизи.

Али, упркос критичким примедбама које јој се могу ставити, друга књига Узоране ледине без сумње је мајсторско дело. Иако се не може поредити са првом књигом по уметничком елану и по смелости критичке мисли, које она такође није лишена, друга књига Узоране ледине задржала је највећи број особина сјајне Шолоховљеве реалистичке уметности, чију основу сачињавају дубока животна истина и ненадмашна уметничка реч. Обе књиге романа, у коме је писац рекао истину о колективизацији, као што је у Тихом Дону рекао истину о револуцији, представљају велико остварење совјетске књижевности.

* * *

Три последња уметничка дела М. Шолохова — роман Они су се борили за оцабину и приповетке Наука мржње и Човекова судбина — представљају нову фазу у пишемом књижевном стварању. Приказујући нову етапу у историји Русије и совјетског друштва, ова три дела су врло слична и по темама и по стилу. Иако се главно између њих, роман Они су се борили за оцабину, налази још у фрагментима, основне уметничке карактеристике ових дела врло се разговетно оцртавају. То је сигурност уметничког потеза, јасноћа мисли, племенита упрошћеност израза. Писац је нашао најпогоднији стил за велику тему о Отацбинском рату, за описе херојских подвига и моралне лепоте руских људи у борби за праведну ствар. У трећем од поменутих три дела Шолохову је пошло за руком да на судбини обичног човека из народа развије велику трагедију људског страдања, да код једног сасвим обичног човека покаже велике моралне и људске квалитете. Ово мало ремек-дело јесте одбрана човека човечности, и његова је вредност добрим делом у томе што нам дочарава моменте који су искали усталисали читаво човечанство а који су се данас почели чак заборављати, иако у себи нема ничег пропагандног и није писано ради пропаганде. По лапидарности уметничког израза, по интензитету и чистоти осећања, по племенитости мисли Човекова судбина је више поема него приповетка и спада у најбоље, најчовечније ствари које су написане о рату.

Знатан део рада Михаила Шолохова сачињавају његови чланци и говори. Кад би сви ти чланци били сакупљени и поново издати, и то у првобитним верзијама (као што смо рекли, осма књига Шолоховљевих сабраних, дела не обухвата све), они би из неколико разлога могли бити занимљиви и корисни. Они би могли да баце много светлости на совјетске књижевне прилике и совјетску политику у области књижевности и уметности у току протекле три-четири деценије, на књижевну еволуцију самог Шолохова и на његово схватање књижевности. Онда би се добила потпуна слика Шолохова и као уметника, и као мислиоца, и као јавног радника. Али ови чланци, и овако недовољно приступачни, помажу књижевном историчару да се оријентише у Шолоховљевој књижевној еволуцији и да објасни многа важна питања његовог стварања.

Шолохов је у више махова говорио о књижевном раду, свом и туђем, и дао пуно оштроумних и тачних запажања о томе. Неким пишемим мислима и наговештајима послужили смо се и ми приликом горњег објашњења његових дела. У поменутом разговору са чехословачким књижевницима Шолохов је, на питање шта мисли о социјалистичком реализму, испричао шта му је на то исто питање одговорио Александар Фадејев. „Ђаво би га знао шта је то“, рекао му је Фадејев. Да би се ипак оградио од оваквог омаловажавања владајућег совјетског уметничког метода, Шолохов, не без извесног козачког лукавства, додаје да је за њега социјалистички реализам исто што и за совјетску владу. Ако бисмо на крају овог излагања о Шолохову хтели да са најмање речи покажемо у чему је тајна његове велике реалистичке уметности, морали бисмо рећи да се он у свом раду држао

принципа израженог, макар и заобилазним путем, у одговору Александра Фадејева, другим речима да је успео да сачува своју уметничку самосталност, упркос томе што је стално морао да прави разне ограде, као што је то учинио и у овом разговору са чехословачким књижевницима.

Радован ЛАЛИЋ

ТИХИ ДОН

*Није ралима узорана земљица наша славна...
Узорана је земљица наша коњским копитима,
А засејана је земљица славна козачким главама,
Окићен је наш тихи Дон младим удовицама,
Процветао је баћушка тихи Дон сирочићима,
Валови тихог Дона препуни су суза очева и матера.*

*Ој ти, наш баћушка, тихи Доне!
Ој, зашто ти, тихи Доне, мутан течеш?
Ах, како ја, тихи Дон, мутан да не течем!
Са дна мене, тихог Дона, студена врела бију,
А насред мене, тихог Дона, бела рибица мути.*

(Старинске хозачке песме)

ДЕО ПРВИ

I

Кућа Мелехових је сасвим на крају козачког села. Вратанца са сточног дворишта воде на север према Дону. Стрма, осамхвати дугачка стаза између блокова креде обраслих зеленкастом маховином — па је већ ту и обала: безбројне расуте шкољчице, сив зупчаст перваз од шљунка, који таласи непрестано љубе, а даље — матица Дона, чија се угасито измрешкана површина буркала на ветру. На истоку — иза врбових плотова око гумана — хетмански друм, сивкасти пелен, мрки жилави трокот, угажен коњским копитима, капелица на раскршћу; иза ње степа, застрвена покретном сумаглицом. С југа — гребен крединих брда. На западу — улица преко трга која води према водоплавним ливадама.

Последњег турског рата вратио се у село козак Мелехов Прокофије. Из Турске је довео жену — малену женску прилику, умотану у шал. Она је крила лице, ретко кад показујући сетне задивљале очи. Њен свилени шал мирисао је на далеке непознате мирисе, његове разнобојне шаре изазивале су завист код жена. Заробљена Туркиња се клонила Прокофијеве родбине, те старац Мелехов убрзо одели сина. У његову кућу није ишао до смрти, не могавши заборавити увреду.

Прокофије се брзо окућио: дрводеље су подигле кућу, он сам је оградио сточне оборе и у јесен је увео у ново домаћинство погрбљену жену странкињу. Кад је с њом ишао за двоколицама са стварима, излетело је на улицу све, од малог до великог. Козаци су се уздржљиво смешкали у браде, грлато су се довикивале жене, гомила неумивене козачке деце довикивала је „уа!“ за Прокофијем, али он је, раскопчавши кафтан, ишао лагано као по орању, стезао у црном длану слабачку женину шаку, немарно је носио главу с белчастим ћубом — само су му се испод јагодица у образима надимале и котрљале као неке лоптице, а између камених, као увек непомичних обрва избијао је зној.

Отада су га ретко кад видели у селу; а није бивао ни на сеоским састанцима. Живео је на своме имању, издвојено код Дона, као курјак. О њему су се по селу причале чудне ствари. Деца, која су напасала иза утрине телад, причала су да су видела како је Прокофије увече, кад се гаси вечерња румен, носио на рукама жену чак до Татарске хумке. Тамо ју је метао на врх хумке, окренуту леђима према камену који су векови начинили шупљикавим, седео поред ње, па су тако дуго гледали у степену. Гледали су све док се не би угасила румен, а тада је Прокофије умотавао жену у зубун и на рукама је носио кући. Село се губило у нагађањима, тражећи објашњење тако чудним поступцима — просто жене нису имале кад ни да се побишту. Различно се говорило о Прокофијевој жени: једни су тврдили да је она досад невиђена лепотица, други су тврдили сасвим супротно. Решило се тек пошто је најхрабрија од свих жена, солдатуша[✓] Мавра, отрчала до Прокофија, тобож по свеж квасац. Док је Прокофије био отишао у подрум по квасац, Мавра је видела да је Прокофија запала последња од свих Туркиња ...

После неког времена зарумењена Мавра, с накривљеном марамом, торокала је у сокачету женској гомили:

— И шта је он, сестре, нашао у њој лепог? Да је бар женско, него ... Ни г , ни трбуха, просто ругло. Код нас су девојке једрије. У струку — да је прекинеш, као оса; очи — црке, големе, сече њима, боже ме прости, као сотона. Мора бити да је у другом стању, богами!

— У другом стању? — чудиле се жене.

— Нисам ваљда мала, троје сам одгајила.

— А каква је у лицу?

— У лицу? Жута. Очи јој потамнеле — биће да јој није слатко у туђој земљи. А још, жене, иде ти она ... у Прокофијевим чакширама.

— Е-е-е? — узвикнуше жене уплашено и све у један глас.

— СВОЈИМ очима сам видела — у чакширама, само без лампаза. Мора да је докопала његове свакодневне. На њој је дугачка кошуља, а испод кошуље чакшире, а чакшире увучене у чарапе. Кад сам видела, просто сам се охладила ...

По селу се говорило шапатам да је Прокофијева жена вештица. Снаха Астахових (Астахови су живели од целог села најближе до Прокофија) клела се да је други дан Троица, пред свануће, видела како је. Прокофијева жена, гологлава и босонога, музла краву у њиховој стаји. Отада се сасушило виме у краве, па дошло као детиња песница; млеко јој је пресушило и она је ускоро крепала.

Те године је стока липсавала као никад дотле. На пландишту поред Дона сваки дан се шаренио пешчани спруд од лешева крава и јунади. Зараза је прешла и на коње. Топиле су се коњске ергеле које су шетале на станичном пашњаку. И сада се по селу поче проносити црни глас ... — Са сеоског збора сељаци дођоше Прокофију.

Домаћин изиђе на степенице и поздрави их.

— Којим добром сте изволели доћи, господо старци?

Гомила је немо ћутала, прилазећи степеништу. Најзад, један поднапит старац први викну:

— Довуци нам своју вештицу! Хоћемо да јој судимо!..

Прокофије јурну у кућу, али га у трему стигоше. Некакав вјасок тобџија, кога су звали Љушња, ударио је Прокофијевом главом о зид, саветујући му:

— Не галами, не галами, ништа неће бити!.. Тебе нећемо дирати, а твоју жену ћемо у земљу сатерати. Боље је да њу уништимо, него да цело село остане без стоке. А ти не галами! иначе ћу зид твојом главом развалити!

— Вуци је, кучку, у двориште!.. — гракнуше код степеница. Прокофијев исписник, омотавши око руке Туркињину косу, а другом руком запушавајући јој уста, разјапљена дерњавом, у трку је провуче кроз трем и баци под ноге гомили. Танак врисак проби се кроз урлање гласова. Прокофије разбаца шесторицу козака, па упаде у собу и смаче са зида сабљу. Притискујући један другог, козаци јурнуше из трема. Ковитлајући изнад главе сабљом, која је фијукала и севала, Прокофије стрча низ степенице. Гомила претрну и расу се по дворишту.

Код амбара Прокофије стиже спорог тобџију Љушњу, па га с леђа, од левог рамена косо, располути до појаса. Козаци, који су ломили коље из плота, побегоше преко гумна у степу.

После пола сата охрабрена гомила приближи се дворишту. Два извидника обазриво уђоше у трем. На кухињском прагу лежала је сва у крви Прокофијева жена, забацивши незгодно главу; између њених мученички искежених зуба ландарао је изгризени језик. Тресући главом и укочена погледа, Прокофије је умотавао у opakлију црвену, слузаву, пискаву лоптицу — пре времена рођено дете.

Прокофијева жена умрла је истога дана увече. Недоношче, сажаливши се, узе баба, Прокофијева мати.

Обложили су га врућим мекињама, хранили кобиљим млеком, и после месец дана, уверивши се да ће црнпурасти малишан, мало налик на Туре, остати жив, однесоше га у цркву и крстише. Наденули су му дедино име, Пантелеј. Прокофије се вратио с робије после дванаест година. Поткресана риђа проседа брада и руско одело чинили су га некако туђим, ни налик на козака. Он узео сина и поче обрађивати своје имање.

Пантелеј је растао, јако црнпураст и несташан. Личио је на матер лицем и правим стасом.

Прокофије га ожени козакињом, ћерком свога суседа.

Отада се и стаде укрштати турска крв с козачком.

Одатле се запатише у селу козаци Мелехови, грбава носа и чудно лепи, те их је народ звао Турци.

Сахранивши оца, Пантелеј приону на посао у домаћинству: обнови кров на кући, придода своје имању око пола десетине^{vi} слободне земље, сагради нове стаје и амбар с лименим кровом. По домаћиновој жељи лимар је од отпадака изрезао пар лимених петлова и утврдио их на крову амбара. Они су веселили Мелеховљево двориште својим безбрижним изгледом, доприносећи да и оно изгледа задовољно и имућно.

Кад су већ године поодмакле, Пантелеј је отпавао: дао се у ширину, мало се погрбавио, али је ипак изгледао као наочит старац. Био је крупних костију, хром (у младости је на смотри пред царем сломио леву ногу на трци), носио је у левом уху сребрну минђушу у облику полумесеца, до старости нису му оседели врана брада и бркови, у љутини је долазио ван себе и тиме је, очевидно, учинио да пре времена остари његова некад лепа, а сад сва збрчкана у лицу, гојазна жена.

Његов старији, већ ожењен, син Петар личио је на матер: омален, прћаст, с бујном гргуравом косом пшеничне боје, смеђих очију; а млађи Григорије се метнуо на оца: за пола главе виши од Петра, мада шест година млађи од њега, исто као у оца кукаст орловски нос, у малко косим прорезима плави бадеми ватрених очију, оштре јагодичне кости превучене циметасто-руменом кожом. Исто као и отац и Григорије је ишао мало погрбљен, чак и у осмеху им је било заједничко нешто зверско.

Дуњашка — очева маза — девојчурак дугачких руку и крупних очију, и Петрова жена Дарја с малим дететом — ето то је цела Мелеховљева породица.

II

Ретке звезде трепериле су на пепељастом небу у свануће. Испод облака је дувао ветар. Изнад Дона се дизала магла и ваљајући се по падини кредина брда, милела као сива безглава змија у јаруге. Лева обала Дона, песак, језера опкољена шумом, непроходан тршчар, шума покривена росом — све је било заливено хладним јутарњим руменилом. Иза хоризонта се мучило сунце, још не излазећи.

У Мелеховљевој кући први се отео сну Пантелеј Прокофјевић. Закопчавајући у ходу оковратник крстићима извезене кошуље, изиђе на степенице. Двориште зарасло у траву — окићено росним сребром. Истера стоку на сокак. Дарја, само у кошуљи, протрча да помуже краве. На листове белих босих јој ногу као танко млеко прскала је роса, по трави преко дворишта отегао се сив траг стопала.

Пантелеј Прокофјевић погледа како се исправља трава, угажена Дарјиним ногама, па оде у собу.

На испусту широм отвореног прозора беживотно су се руменили цветни листићи прецветале вишње у воћњаку. Григорије је спавао потрбушке, разбацивши руке.

— Гришка, хоћеш ли ићи у рибу?

— Шта кажеш? — упита овај шапатам, па обеси ноге с кревета.

— Хајдемо, да одседимо зору.

Шмичући, Григорије смаче с вешаљке свакидашње чакшире, увуче их у беле вунене чарапе и дуго је назувао ципеле, исправљајући подвијени задњи део.

— А је ли мама скувала мамац? — упита он промукло, излазећи за оцем у трем.

— Скувала је. Иди к чамцу, ја ћу сад.

Старац сасу у кошуљу попарено жито, домаћински скупи на длан попадало зрневље, па нахрамљујући на леву ногу, оде ка падини. Нарогушивши се, Григорије је седео у чамцу.

— Куда да терам?

— Према Црном обронку. Покушаћемо код оног пања у води, где смо ономадне седели.

Запаравши кромом земљу, чамац седе на воду, откиде се од обале. Матица га понесе, љуљајући, гледајући да га окрене поребарке. Григорије је крманио веслом, не веслајући.

— Завеслај-де!

— Кад изиђемо на средину.

Пресецајући брзи ток, чамац се крену према левој обали. Из села је допирало до њих кукурекање петлова, које се појачавало на води. Парајући ивицом чамца црн шљунковит обронак, који је вода подлокала, чамац пристаде у ували. На петхвати од обале помаљале су се из воде рачвасте гране утонулог бреста. Око њега је вртлог гонио мрке лопте пене.

— Размотавај, а ја ћу привезати — шапну Григорију отац, па тури шаку у топло грло ћупа.

Чу се како жито прсну по води, као да неко полугласно шапну — „шик!“ Григорије наниза неколико набубрелих зрна на удицу, па се осмехну.

— Хватај се, хватај, рибице, велика и мала! Струк паде у воду у круговима, затеже се па опет олабави чим олово додирну дно. Григорије ногом стаде на крај удила, па потражи у џепу дуванкесу, гледајући да се не мрдне.

— Неће ништа бити, баћа ... Месец се једе.

— Јеси ли понео сумпораче?

— Јесам.

— Запали.

Старац припали цигарету, погледа у сунце, које се било заклонило с друге стране пања.

— Шаран се различно хвата. Понекад се хвата и за време уштапа.

— Осећа се како ситна риба гризе мамац — уздахну Григорије.

Поред чамца бућну, плъусну вода, и шаран од два аршина, као од бакра саливен, шумно скочи увис, плъеснувши по води савијеним широким репом. Зрнасте капље попрскаше чамац.

— Сад чекај! — Пантелеј Прокофјевић обриса рукавом мокру браду.

Са стране потонулог бреста, у његовим рачвастим оголелим гранама једновремено искочише два шарана; трећи, мањи, вртећи се, упорно се двапут праћакнуо над виром.

Григорије је нервозно жвакао омекшали крај цигарете коју је сам савио. Мутно сунце се подигло за пола храста. Пантелеј Прокофјевић потроши сав мамац, па скупивши незадовољно усне, тупо гледаше у непомицни крај удила.

Григормје испљуну остатак цигарете па љутито испрати његов брзи лет. У души је псовао оца зато што га је пробудио у праскозорје, што му није дао да се испава. У устима, од дувана попушеног на гладно срце, осећао се задах на упаљену чекињу. Таман се био нагауо да захвати воде у шаке, а врх удила, који је штрчао за пола аршина од воде, слабо се заљуља па полако пође надоле.

— Трзај! — изусту старац.

Пренувши се, Григорије повуче удило, али се крај муњевито загњури у воду, удило се сави од

руке до воде као обруч. Као вратилом, голема снага је вукла надоле јако врбово удило.

— Држи! — јекну старац, отурујући чамац од обале.

Григорије се упињао да подигне удило, али није могао. Цмокнувши суво, пуче дебео канап. Григорије се заљуља, губећи равнотежу.

— Па то је водени бик! — шаптао је Пантелеј Прокофјевић, не могавши погодити врхом удице у мамац.

Смешкајући се узбуђено, Григорије навеза нов канап, па баци у воду.

Тек што је олово стигло до дна, а крај се наже.

— Ево га ђавола!.. — шапну Григорије с тешком муком подижући са дна рибу, која се била праћакнула у правцу матице.

Канап запара воду, оштро зашуставши; за њим се, као зеленкаст, кос зид, дизала вода.

Пантелеј Прокофјевић је затубастим прстима пипао држак исполца.

— Окрени га на воду! Држи, иначе ће резнути као тестера!

— Не брини!

Крупан жутоцрвен шаран подиже се на површину, запени воду и, сагнувши тупу испупчену главу, опет се бућну у дубину.

— Вуче, рука ми већ утрнула... Е нећеш, причекај мало!

— Држи, Гришка!

— Држи-и-им!

— Пази, не пуштај под чамац!.. Пази!

Одахнувши, Григорије привуче чамцу изврнутог шарана. Старац пође да подметне исполац, али шаран, напрежући последњу снагу, поново оде у дубину.

— Главу му дижи! Нека прогута мало ветра, па ће се смирити.

Извукавши га, Григорије поново привуче чамцу измученог шарана. Зевајући широко отвореним устима, шаран удари носом о рапав бок чамца па стаде, а наранџастозлатна пераја су му се преливала на сунцу.

— Долијао си! — простења Пантелеј Прокофјевић, преваљујући га у исполац.

— Намотавај, Гришка. Мора бити да смо последњег ухватили, више нећемо дочекати.

Спремише се. Григорије се отисну од обале. Прошли су половину пута. По лицу свог оца Григорије виде да овај хоће нешто да каже, али је старац ћутећи погледао на сеоске куће, расуте испод брда.

— Ти, Григорије, знаш... — поче он неодлучно, премећући везе на џаку испод својих ногу — примећујем, ти нешто с Аксињом Астаховом...

Григорије јако поцрвене, па се окрену од њега. Јака на кошуљи, усецајући се у мускулозан, сунчаном припеком опален врат, утисну белу црту.

— Пази ти, момче — настави старац, сад већ опором и љутито — ја ћу с тобом друкчије разговарати. Степан је наш сусед, и ја нећу допустити да се ти с његовом женом млатиш. Ту може доћи до греха, а ја те унапред упозоравам: приметим ли што — пребићу те!

Пантелеј Прокофјевић скупиле прсте у чворновиту песницу, па жмирећи буљавим очима посматраше како се из синовљега лица губи крв.

— Причај само! — потмуло, као из воде, промумла Григорије и погледа оцу право у плавкасту преконосицу.

— Ти да ћутиш.

— Мало ли шта људи причају ...

— Ћут', пасји сине!

Григорије полеже по веслу. Чамац се пропињао. Ковитлајући се за крмом, играла је и плускала вода.

До пристаништа су обојица ћутали. Тек кад су прилазили обали, отац напомену:

— Пази, не заборави, ако нећеш — забранићу све забаве. Да ни корака не макнеш из дворишта. Тако ће бити!

Григорије оћута. Притерујући чамац обали упита:

— Рибу да дам женама?

— Носи те продај трговцима — омекша старац — да се снабдеш дуваном.

Уједајући се за усне, ишао је Григорије иза оца. „Вала, баћа, макар био везан, отићи ћу данас на игру" — мислио је, уједајући љутито погледом очев јак потиљак.

Код куће Григорије пажљиво сапра песак са шаранове крљушти, па провуче прут кроз шкрге.

Код капије се сrete са својим давнашним пријатељем и вршњаком Мићком Коршуновом. Иде Мићка, игра се крајем украшеног појаса. Из узаних дупља сијају се као глина жуте округле очи. Зенице као у мачке, постављене усправно, услед чега је Мићкин поглед покретљив, па се не може ухватити.

— Куда ћеш с рибом?

— Данашњи лов. Носим је трговцима.

— Моховим ваљда?

- Њима..
- Мићка од ока одмери шарана.
- Једно петнаест фунти?
- И пола више. Измерио сам на кантару.
- Поведи ме са собом, да се цењкам.
- Хајдемо.
- А част?
- Лако ћемо, нашта унапред говорити?

После службе боже народ се расуо по улицама.

Путем су корачала један поред другог три брата по надимку Шамили.

Најстарији, безруки Алексеј, ишао је у средини. Крута јака униформе стезала му је снажан врат. Ретка гргурава клинаста брадица изазивачки се истурала, лево око је нервозно подмигивало. Давно, на стрелишту експлодирала је пушка у Алексејевим рукама, па му је парче затварача нагрдило образ. Отада му око подмигује и кад треба и кад не треба; модра масница, преорављујући образ, губи се у кудељци косе. Лева рука му је откинута до лакта, али и једном руком Алексеј савија вешто и без погрешке цигарету: притисне дуванску кесу уз испупчени део груди, зубима откине колико треба хартије, пресавије је у жлеб, нагребје дувана и завије прстима тако брзо да се не може ни опазити. Док си се окренуо, а Алексеј, мигајући, већ грицка готову цигарету и тражи ватре.

Мада без руке, био је у селу први у песничану. А песница му је била нешто нарочито — отприлике као омања бундева за печење; а десило се једашгут на орању да се наљутио на вола, а загубио бич — лупио га песницом — и во легао у бразду, на уши му ударила крв, једва је оздравио. Остала браћа — Мартин и Прохор — до ситница личе на Алексеја. Исто тако су омалена раста, широки као храстови, једино што сваки има по две руке.

Григорије се поздрави са Шамилима, Мићка прође, окренувши главу што више може. О покладама приликом песничанга Аљоша Шамил није се сажалио на Мићкине зубе, већ га је замахнувши ударио ако да је Мићка испљунуо два здрава зуба на плавкасти лед, угажен поткованим ђоновима.

Пролазећи поред њих, Алексеј намигну пет пута узастопце.

- Продајеш ли шарана?
- Купи га, ако хоћеш.
- Колико тражиш?
- Пар волова и жену приде.

Жмирећи, Алексеј поче махати патрљком руке.

— Е јеси чудан!.. О-хо-хо, жену... А хоћеш ли и њено потомство?

— Остави себи за запат, иначе ће се Шамили искоренити — подсмехну се Григорије.

На тргу код црквене ограде гомила се народ. У гомили је црквени тутор викао, издижући изнад главе. гуску: „Педесет копејки! Први, други пут. Да ли ко више?"

Гуска је увијала вратом, жмиркајући својим тиркизним очима.

У кругу поред њега махао је рукама сед старчић, са грудима пуним крстова и медаља.

— Наш дед Гришака лаже о турском рату — Мићка показа на њега очима. — Хајдемо да чујемо?

— Док будемо слушали — шаран ће се усмрдети, надути.

— Ако се надме — добиће у тежини, за нас боље. На тргу, иза пожарне шупе, где стоји расушена пожарна бурад с изломљеним рукуницама, зелени се хроз Моховљеве куће, Пролазећи поред шупе, Григорије отпљуну и запуши нос. Иза бурета излазио је неки старац, с пређицом у зубима, закопчавајући чакшире.

— Притерало те? — пецну га Мићка.

Старац закопча последње дугме па извади из уста пређицу.

— А што се тебе тиче?

— Требало би ти нос забости! И браду! Браду! Да те баба за недељу дана не опере.

— Ја ћу теби, стрвино, нос забости! — нађе се старац увређен.

Мићка стаде, жмиркајући мачјим очима као да му сунце смета.

— Види ти како је племенит.

— Цркао, пасји сине! Шта си ме окупио? Могу ја и каишем!

Смешкајући се, Григорије приђе степеницама Моховљеве куће. Ограда на степеницама густо ишарана дивљом лозом. На степеницама шарена лења сенка.

— Гле, Митрије, како живе ...

— И квака позлаћена. — Мићка одшкрину врата на тераси па фркну. — Оног деду требало би послати овамо..

— Ко је тамо? — чу се са терасе.

Григорије пође први бојажљиво. Шаранов реп чистио је фарбан патос.

— Кога тражите?

У плетеној љуљашци — девојка. У руци тањирић с баштенским јагодама. Григорије је ћугећи гледао у ружичасто срце пуначких усана, које су гњечиле јагоду. Накрививши главу, девојка је разгледала долазнике.

Мићка притече у помоћ Григорију. Он се накашља.

— Хоћете ли да купите рибу? — Рибу? Сад ћу рећи.

Она заљуља фотељу устајући, зашљапка везеним папучама, обувеним на босе ноге. Сунце се пробијало кроз бело одело, и Мићка виде како се нејасно оцртавају пуне ноге и како се широко колеба чипка на доњој сукњи. Њега је изненађивала атласна белина голих листова, само се на округлим петама кожа млечно жутела.

Мићка гурну Григорија.

— Гле, Гришка, ала је то сукња... Као стакло, све се скроз види.

Девојка дође на врата од ходника, па меко седе у фотељу.

— Прођите у кухињу.

"Идући на прстима, Григорије уђе у кућу. Избацивши ногу, Мићка је бленуо у бели конач разделка који је раздвајао косу на њеној глави на два златаста полукруга. Она га премери изазивачким, немирним очима.

— Јесте ли ви одавде?

— Јесам.

— А чији сте?

— Коршунов.

— А како вам је име? — Митрије.

Она пажљиво разгледа ружичасту крљушт ноктију, па брзим покретом скупи ноге.

— Ко од вас хвата рибу?

— Григорије, мој пријатељ.

— А пецате ли ви?

— Пецам и ја кад ме је воља.

— На удице?

— Пецам и на удице, како ми кажемо — струком.

— И ја бих хтела да пецам — рече она, поћутавши.

— Па хајдемо, ако имате вољу.

— Како бисмо то удесили? Не, озбиљно?

— Треба устати врло рано.

— Ја ћу устати, само ме треба пробудити.

— Пробудити можемо... А отац?

— Зашто отац? Мићка се насмеја.

— Да не помисли да је лопов... Још може псе натуткати.

— Којешта! Ја спавам сама у соби на углу. Ено онај прозор. — Она показа прстом. — Ако дођете по мене — лупните ми у прозор, и ја ћу устати.

У кухињи су се дробили гласови: бојажљив Григоријев и дубок, груб куваричин.

Мићка је ћутао, пипкајући прстима тамно сребро козачког појаса.

— Јесте ли ожењени? — упита девојка, с прикривеним осмехом.

— А што питаш?

— Онако, интересује ме.

— Не, нисам жењен.

Мићка наједном поцрвене, а она је даље питала, играјући се осмехом и скупљала гранчицом по поду расуте јагоде из топле леје.

— Па, Мића, воле ли вас девојке?

— Неке воле, а неке не воле.

— Та шта кажете,.. А што су вам очи као у мачка?

— У мачка? — збуни се најзад Мићка.

— Да, управо као у мачка.

— То мора да је од матере... Ту ја ништа нисам крив.

— А зашто вас, Мића, не жене?

Мићка се прибра од тренутног изненађења, па осећајући у њеним речима неприметан подсмех, блесну жутилом очију.

— Млада још није порасла за мене.

Она зачуђено узви обрвама, плану у лицу па устаде.

Са улице уз степенице кораци.

Њен врло кратак осмех ожеже Мићку као коприва. Сам домаћин, Сергеј Платонович Мохов, меко вукући широке ципеле од шевроа, достојанствено пронесе своје дебело тело поред Мићке, који се склони у страну.

— До мене? — упита у пролазу, не окрећући главе.

— То су, тата, донели рибу. Григорије изиђе празних руку.

III

Григорије је дошао с игре после првих петлова. Из трема га запахну мирис прекислог хмеља и љут мирис сасушене богородичине траве.

На прстима прође у собу, свуче се, бржљиво обеси празничне чакшире с лампазима, прекрсти се, па леже. На поду — златила се сањива месечина, пресечена унакрст прозорским ћерчивима. У кућу под везеним убрусима мутан сјај сребрних икона, над креветом на вешаљци отегнуто зујање поплашених мува.

Баш кад хтеде да заспи, у кухињи заплака братово дете.

Као неподмазане двоколице зашкрипа колевка. Дарја сањивим гласом промрмља:

— Пст, ти, неваљало дете! Немаш ни сна, ни мира.. — Запева тихо:

Ој свирало,
А где си била?
Коње чувала.
Шта си заслужила?
Коња са седлом,
Са златним ресама . . .

Док га је хватао сан, равномерно уљљукван шкрипом, Григорије се сетио: „Па сутра Петар има да иде у логор. Остаће Дашка с дететом ... Мораћемо без њега косити". Зари главу у врућ јастук, али у уши наметљиво капље:

А где ти је коњ?
За капијом, стоји.
А где ли је капија?
Однела је вода.

Јако коњско рзање раздрма Григорија. По гласу дознаде Петрова коња за строј.

Онемоћалим иза сна прстима дуго је закопчавао кошуљу, па га опет скоро успава течно таласање песме:

А где су гуске?
У трску отишле.
А где је трска?
Девојке спалиле.
А где су девојке?
Девојке се удале.
А где су козаци?
У рат отишли ...

Изломљен сном, Григорије дође до коњушнице, изведе коња на сокак. Лице му заголица налетела паучина, и изненада се расани.

По Дону се пружио попреко млаз месечеве светлости као неки пут којим нико није путовао. Над Доном магла, а горе расуте звезде као просо. Коњ позади опрезно премеће ногама. К води се тешко силази. С оне стране пачије гакање, поред обале у жабокречини праћакну се сом и плесну репом по води у потери за ситном рибом.

Григорије је дуго стајао у води. На обали се испаравала влажна и бљутава трулеж. С коњских губица рониле су ситне капље. Григоријево срце осећа неку слатку празнину. Добро му је и ништа не мисли. Враћајући се, погледа на исток, тамо се већ истопио сиви полумрак.

Поред коњушнице судари се с матером.

— Јеси ли ти то, Гришка?

— А ко ће бити.

— Јеси ли појио коња?

— Напојио сам — одговори Григорије преко воље. Забацивши се назад, носи матери у кецељ суву балегу, вуче старачке изнемогле босе ноге.

— Отиди до Астахових да их пробудиш. Степан се спремио да путује с нашим Петром.

Хладноћа уноси у Григорија јаку дрхтаву опругу. Тело му подилазе жмарци. Преко три степеника устрчава код Астахових на шкрипав доклат. Врата нису закључана. У кухињи на простром застирачу спава Степан, под пазухом му женина глава.

У проређеном мраку Григорије види задигнуту више колена Аксињину кошуљу, као бреза беле, бестидно разбачене ноге. Он је један тренутак гледа, осећајући како му се суше уста, а глава му расте од тучаног зујања.

Лупешки пређе очима. Као туђим гласом вихну промукло:

— Еј, има ли кога ту? Устајте! Аксиња буновно викну плачним гласом:

— Ој, ко је то? Ко је? — Ужурбано поче пипати. Око ногу јој поче радити гола рука, навлачећи кошуљу. На јастуку је остала мрља од пљувачке испуштене ноћу; чврст женски сан у зору.

— Ја сам. Послала ме мати да вас пробудим... — Одмах ћемо... Овамо код нас не улази. Због бува спавамо на поду. Степане, устај, чујеш ли?

Григорије по гласу познаје да јој је нелагодно, те жури да иде.

Из села у мајске логоре ишло је тридесетак козака. Зборно место — трг. Око седам сати према тргу се отегоше кола с арњевима, козаци пешке и на коњима у мајским ланеним кошуљама, с опремом.

Петар је на доксату на брзу руку ушивао опарану оглавину. Пантелеј Прокофјевић је ходао пород Петрова коња, сипајући у корито овас и овда-онда вичући:

— Дуњашка, јеси ли зашила двопек? А јеси ли сланину посула сољу?

Румена као цвет, Дуњашка је хитро као ластавица перјала преко дворишта од кухиње до куће, и на очеву вику бранила се смејући се:

— Ви, баћа, гледајте свој посао, а ја ћу брацу тако спремити да се до Черкаског неће ни помаћи.

— Је ли јео? — проверавао је Петар, квасећи конач и показујући главом на коња.

— Жваће — одговори отац озбиљно, проверавајући рапавим дланом да ли нема шта испод ћебета. Каква ситница — мрва или травчица залепи се за ћебе, па за време једног марша до крви нажуљи коњу леђа.

— Кад се дорат наједе — напојите га, баћа.

— Гришка ће га одвести на Дон. Еј, Григорије, поведи коња.

Висок мршав донац с белом звездом на челу пође поигравајући. Григорије га изведе на капијицу — само што додирну левом руком гриву, скочи на њега и сместа га потера лаким касом. На низбрдици хтеде да га задржи, али коњ поремети корак, убрза, па пође низбрдо галопом. Забацивши се назад, скоро лежећи на коњским леђима, Григорије спази како доле силази нека жена с ведрицама. Скрену са стазице па, обилазећи ускомешану прашину, усече се у воду.

Низ брдо је силазила Аксиња, њихајући се, па још издалска викну грлато:

— Јеси ли побеснео, ђаволе! Замало ме ниси прегазео коњем! Чекај само, рећи ћу ја оцу како ти јашеш.

— Но-но, сусетко, не грди! Кад испратиш мужа у логор, можда ћу ти и ја затребати у домаћинству.

— Ког ћеш ми ђавола ти!

— Кад почне косидба — још ћеш ме потражити, — смејао се Григорије.

Аксиња с навоза захвати ведрицу воде на обрамици, па стежући међу коленима сукњу коју је ветар био надувао, погледа у Григорија.

— Шта је, је ли се твој Степан спремио? — упита Григорије.

— А што се тебе тиче?

— Ала си ти нека ... Ваљда не смем питати?

— Спремио се. Па?

— Остајеш, значи, као солдатуша?

— Значи, тако је.

Коњ одвоји губицу од воде, шкрипећи зубима жвакао је воду која му је текла из уста, па гледајући на ону страну Дона, удари по води предњом ногом. Аксиња захвати воде и другом ведрицом; пребацивши обрамицу преко рамена, пође уз брдо, љуљајући се лагано. Григорије потера коња за њом. Ветар је лепршао сукњу на Аксињи, мрсио на црнпурастом врату ситне меке увојке. На тешкој пунђи црвенела се капица извезена шареном свилом, ружичаста кошуља, увучена у сукњу, без иједног набора, обухватала је права леђа и пуначка рамена. Пењући се узбрдо Аксиња се нагињала напред, па јој се јасно помаљало под кошуљом уздужно удубљење на леђима. Григорије је видео мрке колутове испод пазуха на кошуљи избледелој од зноја, пратећи очима сваки њен покрет. Имао је вољу да поново отпочне разговор с њом.

— Сигурно ћеш чезнути за мужем? А?

Аксиња у ходу окрену главу, па се осмехну.

— Него како. Ожени се — предишући говорила је испрекидано — ожени се, па ћеш онда видети да ли се чезне за драгом.

Григорије ободе крња, па је сустиже и загледа јој се у очи.

— А друге жене се чак радују кад испраћају мужеве. Наша Дарја ће се почети гојити без Петра.

Мичући ноздрвама, Аксиња је одсечно дисала; намештајући косу, рече:

— Муж није смук, али привлачи крв. Хоћемо ли те скоро оженити?

— Не знам како баћа мисли. Зацело кад дођем из војске.

— Млад си још, немој се женити.

— Зашто?
 — Брига је то. — Погледа га испод ока; не отварајући усне, осмехну се малко. И тада први пут Григорије опази да су јој усне бестидно пожудне, набубреле.
 Размећући гриву на праменове, рече:
 — Не жени ми се. Нека ће ме и овако заволети.
 — Ваљда си приметιο?
 — Шта имам да примећујем . . . Ти ето испраћаш Степана . . .
 — Ти се са мнош немој шалити!
 — Да нећеш ударити?
 — Казаћу Степану . . .
 — Ја ћу твога Степана . . .
 — Пази, јуначе, да не заплачеш.
 — Немој ме плашити, Аксиња!
 — Не плашим те. Ено ти девојака. Нека ти везу убрушчиће, а на мене немој гледати.
 — Баш ћу гледати.
 — Е па гледај!
 Аксиња се помирљиво осмехну, па сиђе с путање, гледајући да обиђе коња. Григорије га окрену поребарке и препречи јој пут.
 — Пусти ме, Гришка!
 — Не пуштам те.
 — Немој бити луд, морам мужа, спремати. Смешећи се, Григорије је љутио коња, који је, стајући с ноге на ногу, притеривао Аксињу уз обронак.
 — Пусти ме, ђаволе, ено људи. Видеће нас, па шта ће помислити?
 Она баци уплашен поглед око себе, па прође, мрштећи се и не обазирјући се.
 На степеницама Петар се праштао са својима. Григорије оседла коња. Придржавајући сабљу, Петар брзо стрча низ степенице па узео из Григоријевих руку вођице.
 Осећајући да ће путовати, коњ је немирно тапкао, кваasio пеном жвале, преврћући их у устима. Туривши ногу у узенгију и држећи се за облучје, Петар је говорио оцу:
 — Цветасте не премарај радом, баћа! Кад се зајесени, продаћемо их. Јер и Григорију ваља спремати коња. А траву у степи гледај да не продајеш: и сам знаш каква ће ове године у ливади бити.
 — Е, па збогом! У добри час — рече старац крстећи се.
 Вештим покретом Петар убаци у седло своје набојито тело, намести позади наборе кошуље, притегну опасачем. Коњ пође према капији. На сунцу мутно сину дршка од сабље, која се клатила у такту с корацима.
 Дарја с дететом на рукама пође за њим. Мати је стајала насред дворишта, бришући рукавом очи а углом кецеље поцрвенели нос.
 — Бато, пирожке! Пирожке си заборавио!.. Пирожке с кромпиром!
 Дуњашка као коза скокну до капије.
 — Шта се дереш, лудо! — викну Григорије љутито на њу.
 — Остале пирожке-е! — јецала је Дуњашка, наслонивши се на капијицу, а сузе су јој текле низ умазане вреле образе, а са образа на свакодневну блузицу.
 Дарја је испод шаке пратила погледом белу, запрашену кошуљу свога мужа. Клатећи натруо дирек од капије, Пантелеј Прокофјевић погледа у Григорија.
 — Узми да оправииш капију, и онај дирек на углу закопај. — Замисливши се мало, додаде као нешто ново: — Оде Петар.
 Григорије је кроз плот видео како се Степан спрема. Обучена кицошки у зелену вунену сукњу, Аксиња му приведе коња. Смешећи се, Степан јој је нешто говорио. Не журећи, домаћински, пољуби жену и дуго не скидаше руке с њеног рамена. Сунцем и радом опаљена рука црнела се као угал на белој Аксињиној блузи. Степан је био окренут леђима Григорију; кроз плот се видео његов јак, лепо подбријан врат, малко спуштена рамена и — кад се сагињао к жени — усукан врх затвореноплавог брка.
 Аксиња се нечему смејала и одричући махала главом. Висок вранац се заљуља кад се јачач подиже у узенгијама. Степан прође кроз капију брзим ходом, седећи у седлу као укопан, а Аксиња је ишла упоредо с њим, држећи се за узенгију, па му је одоздо, заљубљено и жудно, као пас, загледала у очи.
 Тако су прошли поред суседне куће и изгубили се за завијутком.
 Григорије их је дугим погледом нетремице пратио.

IV

Предвече се спремала непогода. Над селом се наднео мрк облак. Ускомешан ветром, Дон је бацао на обале чисте изрецкане таласе. Иза шума парала је небо сува муња, притискивала земљу ретка, испрекидана грмљавина. Под облаком, раширених крила кружио је јастреб; њега су, гачући,

гониле вране. Облак је, ширећи хладовину, ишао са запада низ Дон. Иза утрине страшно се црнело небо, степа је ишчекујући ћутала. По селу се чула лупа прозорских капака који су затварани; са вечерња су журиле старице, крстећи се, на тргу се ковитлао сив стуб прашине, и прве кишне капље су већ прскале земљу, измучену пролећном припеком.

Дуњашка, тресући витицама, суну преко дворишта, залупи вратанца на кокошињцу и стаде насред дворишта, ширећи ноздрве као коњ пред препреком. На улици се разиграла дечица. Суседов осмогодишњи Мишка се вртео, чучећи на једној нози, на глави му се окретао одвећ широк качкет, затварајући му очи — и он је пискаво врештао:

*Падај, падај кишице,
А ми ћемо у жбуње.
Богу се помолити,
И Христу поклонити.*

Дуњашка је завидљиво гледала у босе, испуцале Мишкине ноге, како жустро тапкају земљу. И она би радо поиграла на киши и квасила главу, да јој расте густа и коврџава коса; хтела би баш онако као Мишкин друг да легне у прашину на путу са ногама увис, уз опасност да се свали у боцу — али је кроз прозор гледала мати, љутито пућкајући уснама. Уздахнувши, Дуњашка отрча у кућу. Спусти се крупна и густа киша. Над самим кровом пуче гром, његова јека одлете преко Дона.

У трему су отац и ознојени Гришка вукли из бочне собе смотану мрежу.

— Дебелог конца и велику иглу, брзо! — викну Григорије Дуњашки.

У кухињи запалише светлост. Дарја седе да крпи мрежу. Љуљајући дете, старица је гунђала:

— Ти, стари, откад постојиш, само измишљаш. Требало би да легнемо, гас све скупљи, а ти гориш. Какво сад хватање рибе? Куд вас враг носи? Можете се још и удавити, јер напољу је страшно. Гле, гле како лије! Господе Исусе Христе, царице небеска...

У кухињи за тренутак постаде заслепљиво плаво и тихо: чуло се како прозорске капке пере киша, а затим пуче гром. Дуњашка цикну и заби се ничице у мрежу. Дарја је ситно крстила прозоре и врата.

Старица је страшним погледом гледала у мачку која јој се умиљавала код ногу.

— Дуњка! Го-о-они је прокл ... опрости мени, грешници. Пис, ти, нечиста сило. Дабогда...

Испутивши мотку на којој је била утврђена мрежа, Григорије се тресао од безгласног смеха.

— Та шта сте загакале? Ћутите! — подвикну Пантелеј Прокофјевић. — Жене, брзо крпите! Још ономадне сам вам говорио да прегледате мрежу.

— И каква сад риба — изусту а не доврши баба.

— Кад не разумеш — ћути! Све саму кечигу ћемо наловити на спруду. Риба сад иде обали, боји се буре. Вода је сад јамачно мутна. Де-де, Дуњашка, истрчи те ослушни да ли је прорадио поток.

Дуњашка без воље поребарке пође вратима.

— А ко ће ићи да вуче мрежу? Дарја не сме, могу јој груди назепсти — није престајала старица.

— Ја и Гришка ћемо заједно, а с другом мрежом — позваћемо Аксињу и још неку од жена.

Задихано utrча Дуњашка. На трепавицама су јој висиле, подрхтавајући, кишне капљице. Од ње се осећао мирис овлажене црнице.

— Поток, богами, страшно хуји!

— Хоћеш ли ићи с нама да хватамо рибу?

— А ко ће још ићи?

— Зовнућемо жене.

— Ићи ћу!

— Е онда огрни зубун па тркни до Аксиње. Ако ће ићи, нека позове Малашку Фролову!

— Та се неће смрзнути — осмехну се Григорије — на њој има масти као на добром вепру.

— Ти би, Гришуња, могао узети сувог сена — саветовала је мати — метни испод срца, иначе ће ти утроба озелести.

Григорије, тркни по сено. Баба је право казала. Убрзо Дуњашка доведе жене. Аксиња у подераној рекли узицом потпасаној, и у плавој доњој сукњи, загледала је мања растом, мршавија. Смешећи се на Дарју, она скиде са главе повезачу, чвршће замота у пунђу косу, па повезујући се и забацивши главу, хладно погледа у Григорија. Дебела Малашка је подвезивала чарапе и прозекло крљала:

— Јесте ли узели вреће? Бог и душа, данас ћемо се нахватати рибе.

Изиђоше у двориште. На омекшалу земљу лила је густа киша, правила баре и потоцима се сливала У Дон.

Григорије је ишао први. Обузела га била нека безразложна веселост.

— Пази, баћа, овде је канал.

— Ала је помрчина!

— Држи се, Аксјушка, уза ме, заједно ћемо бити у тамници — кикоће се промукло Малашка.

— Погледај, Григорије, да није ово пристаниште Мајданикових?

— Јесте.

— Одавде ... почињемо ... — виче Пантелеј Прокофјевић, трудећи се да надвече ветар, који је бесно шибао.

— Не чује се, чико! — виче промукло Малашка.

— Загази, у име бога... Ја ћу где је дубина. Где је дубина, велим ... Малашка, глуви ђаволе, куда вучеш? Ја ћу поћи с дубље стране! .. Григорије. Гри-шка! Аксиња, пуштај од обале!

На Дону фијуче и урла непогода. Ветар на комаде кида косо кишно платно.

Напипавши ногама дно, Григорије до појаса загази у воду. Лепљива студен домиле до груди и као обруч стеже срце. По лицу, по чврсто затвореним очима као бичем шиба вода. Загажња се надима као лопта, вуче у дубину. Григоријеве ноге у вуненим чарапама клизе по пешчаном дну. Мотка се чупа из руку ... Све дубље, дубље. Одсек. Омичу се ноге. Матица нагло носи: к средини, увлачи у себе. Григорије се десном руком: снажно привлачи обали. Црна усколебана дубина плаши га као никад дотле. Нога радосно ступа на колебљиво дно. О колена удара некаква риба.

— Заобилази дубље! — чује се очев глас однекуд из лепљиве помрчине.

Загажња искренувши се, опет клизи у дубину, опет струја чупа испод ногу земљу, и Григорије, издижући главу, плива испљувавајући воду,

— Аксиња, јеси ли жива?

— Засад сам жива.

— Као да престаје киша?

— Ситна престаје, али ће сад крупна почети.

— Говори тихо. Чуће отац, па ће псовати.

— Уплашио се оца, и ти си ми...

Један тренутак вуку ћутећи. Вода, као лепљиво тесто, спутава сваки корак.

— Гришка, код обале, изгледа, има пањ. Треба заобићи.

Страшан ударац далеко одбаци Григорија. Нешто јако пљесну, као да је са обронка бућнуо у воду огроман комад неког минерала.

— А-а-а-а! — вришти Аксиња негде код обале. Престрављени Григорије, изронивши, плива у правцу вике.

— Аксињ!

Ветар и шум воденог тока.

— Аксиња! — виче Григорије, сав претрнуо од страха.

— Е-ој! .. Гри-го-ри-и-је! — чује се издалека пригушен очев глас.

Григорије размахује рукама. Нешто меко под ногама, дохвата руком — загажња.

— Гриша, где си? .. — чује се Аксињин плачан глас.

— Зашто се ниси одизивала? ... — виче Григорије љутито, пењући се четвороношке на обалу.

Чучнувши, расплићу дрхтећи од зиме замршену мрежу. Из рупе на процепљеном облаку помаља се месец. Иза луга уздржано потућњава грмљавина. Светли се земља од неупијене воде. Небо, опрано кишом, озбиљно и ведро.

Размрсујући мрежу, Григорије се загледао у Аксињу. Лице јој је бледо као крпа, али румено, мало напућене усне већ се смеју.

— Кад ли ме баци на обалу — прича она задихано — била сам ван себе. Смртно сам се уплашила! Мислила сам да си се удавио.

Руке им се сусрећу. Аксиња покушава да протури своју руку у рукав њјгове кошуље.

— Како ти је топло у рукаву — жалостиво вели она — а ја се смрзла. Сва се грчим.

— Ево где је, проклета сомина, провалио! Григорије шири на средини мреже рупу око пола аршина у пречнику.

Од спруда неко трчи. Григорије распознаје Дуњашку. Још издалека јој виче:

— Има ли конца?

— Ту је.

Дуњашка дотрча сва задувана.

— А што ви ту седите? Татица ме послао да одмах идете на спруд. Ми смо тамо нахватили пуну торбу кечига! — У Дуњашкину гласу неприкривено ликованье.

Цвокоћући зубима, Аксиња крпи мрежу на загажњи. Да би се загрејали, трче касом по спруду.

Пантелеј Прокофјевић савија цигарету рапавим и као у утопљеника отеченим прстима; поигравајући, хвали се.

— Једанпут загазимо — осам комада, а други пут... — он предахне, пали цигарету и ћутећи показује ногом на торбу.

Аксиња радознано загледа. У торби се чује шкрипање: тару се живе кечиге.

— А што сте се ви одвојили?

— Сом нам провалио мрежу.

— Јесте ли закрпили?

— Којекако, спојили смо окца...

— Е па да загазимо до колена, па кући. Залази, Гришка, шта се снебиваш?
Григорије корача одрвенелим ногама. Аксиња толико дрхти да њено дрхтање Григорије осећа кроз загажњу.

— Не треси се!

— Хтела бих али не могу да се издувам.

— Знаш шта... Хајде да изађемо, нек иде до ђавола риба!

Крупан шаран бије кроз загажњу. Убрзавши кораке, Григорије окреће загажњу, вуче мотку; Аксиња, погнувши се, истрчава на обалу. По песку жубори вода, сливајући се назад, праћака се риба.

— Хоћемо ли преко луга?

— Кроз шуму је ближе. Еј, ви тамо, хоћете ли скоро?

— Идите ви, стићи ћемо вас. Само да оперемо мрежу.

Мрштећи се, Аксиња исцеди сукњу, баци на раме торбу с ловом, па скоро трчећи пође по спруду. Григорије је носио загажњу. Прођоше око стохвати. Аксиња поче да се жали:

— Изнемогла сам! Једва ме ноге носе.

— Ево лањског пласта сена, могла би се угрејати?

— Још како. Док до куће дођем — могла бих умрети.

Григорије помаче у страну врх пласта, који је личио на капу, па ископа јаму. Устајало сено заудари топлим задахом трулежи.

— Лези на средину. Ту је као на пећи. Бацивши торбу, Аксиња се до грла закопа у сено.

— Права благодат!

Дрхтећи од зиме, Григорије леже поред ње. Од мокре Аксињине косе ширио се нежан опојан мирис. Она је лежала, забацивши главу, дишући равномерно на полуотворена уста.

— Коса ти мирише на бунику. Знаш, на онај бели цвет ... — шапну Григорије, нагињући се.

Она оћута. Поглед јој је био замагљен и далек, уперен у крњ месец, жут као зрео клас.

Извукавши из џепа руку, Григорије јој изненада привуче главу к себи. Она се нагло истрже и устаде.

— Пусти ме!

— Ћути!

— Пусти, иначе ћу викати!

— Чекај, Аксиња . . .

— Чика Пантелеју!..

— Да ниси залутала? — одазва се Пантелеј Прокофјевић из непосредне близине, из глогова жбуња. Стегнувши зубе, Григорије скочи с пласта.

— Зашто вичеш? Да ниси залутала? — поново упита старац прилазећи.

Аксиња је стајала поред пласта, намештајући мараму, смакнуту на потиљак, а над њом се пушило.

— Нисам залутала, али умало се нисам смрзла.

— Их, жено, па ето ти пласта! Загреј се. Аксиња се осмехну, сагнувши се за торбу.

V

До села Сетракова — пуковског зборног места — има шездесет врста. Петар Мелехов и Степан Астахов су се возили на једним колима. С њима још три козака из њиховог села: Федот Бодовсков, млад, рошав козак, помало налик на Калмика, другопозивац атаманског пука телесне гарде^{vii} Хрисанф Токин, прозван Христоња, и тобџија Томилин Иван, који је ишао у Персијановку. Одмах после првог зобљења упрегоше Христоњиног коња, висока сантиметара, и вранца Степана Астахова. Остала три оседлана коња ишла су позади. Терао је снажан и приглуп, као и сви атаманци, Христоња. Повијених леђа, као гудало, седео је спреда, заклањао светлост онима испод арњева, плашио коње својим звонким, дубоким басом. У колима, покривеним сасвим новом цирадом, лежали су, пушећи, Петар Мелехов, Степан и тобџија Томилин. Федот Бодовсков је ишао позади; видело се, није му било тешко да забада у прашину по путу своје криве калмичке ноге.

Христоњина кола ишла су на челу поворке. Иза њих се отезало још неких седам или осам запрега с привезаним оседланим и неоседланим коњима.

Над друмом се узвитлавао гласан смех, подвикивање, отегнуте песме, коњско фрктање, звекет празних узенгија.

Више Петрове главе торба с двопеком. Лежи Петар и суче жут дугачак брк.

— Степане!

— А?

— Хајде да запевамо једну војничку?

— Одвећ је топло. Сасушило ми се грло.

— Крчме у оближњим селима нема, не надај се!

— Дела, почињи! Ти баш ниси за то мајстор. Ех, што ваш Гришка дишкани!^{viii} Кад развуче, просто сребрни конач, а не глас. Ја и он смо се на играма дерали.

Степан забације главу, па искашљавши се, започиње дубоким звучним гласом:

*Ој ти, зоро, зорице,
Рано ли си сванула ...*

Томилин женски прислања длан уз образ, па почиње секундирати танким, јецавим гласом. Смешећи се, туривши у уста брчину, гледа Петар како су у прсаго тобције од напрезања помодреле испреплетане жиле на слепим очима.

*Гле како је младица
Доцкан пошла на воду ...*

Степан лежи с главом уз Христоњу, окреће се, опирајући се о руку; снажан леп врат се црвени.
— Христоња, помози!

*Опази је младо момче,
Стаде свога коња седлат ...*

Степан преноси на Петра насмејан поглед избуљених очију, и Петар, извукавши из уста брчину, придружује свој глас.

Разјапиви челусти, претерано зараслу у чекињу, дере се Христоња, тресући цираду на арњевима:

*Па оседла дората —
Стаде младу сустизат...*

Христоња меће на пречагу од лотре аршин дугачко босо стопало, чекајући да Степан опет почне. А овај, зажмуривши — ознојено лице је у сенци — нежно изводи песму, час спуштајући глас до шапата, час га подижући до металног звука.

*Допусти ми, младице,
Да напојим коњица ...*

И понова Христоња својим гласом, као звоњењем звона, заглушује остале гласове. У певање се сливају и гласови из суседних кола. Танко шкрипућу точкови на гвозденим осовинама, кијају од прашине коњи, отегнута и снажна као поплава тече над путем песма. Из скоро исушене степске баре, из спрженог мрког рогоза узлеће белокрили вивак. Он крештећи лети у удољицу; окрећући главу, гледа смарагдним очицама на поворку кола, увијених у бело, на коње, који усковитлавају меку прашину копитама, на људе у белим знојавим и прашњавим кошуљама који корачају поред пута. Вивак пада у удољицу, црним грудима удара у полусасушену траву коју је зверка угазила и не види шта се дешава на путу. А путем и даље тутње кола, и даље без воље иду ознојени оседлани коњи; само хозаци у сивим кошуљама брзо претрчавају од својих кола к предњим, гомилају се око њих, гуше се од смеха.

Степан колико је дуг стоји на колима, једном руком се држи за врх арњева, другом кратко узмахује, ситно, узбудљиво, врло брзо:

Не седај до мене,
Не седај до мене,
Да не кажу да ме волиш.,
Да ме волиш,
Да ми долазиш,
Да ме волиш,
Да ми долазиш,
А ја нисам проста рода ...

Десетине грубих гласова хватају у лету, подвикују, простиру на друмску прашину:

А ја нисам проста рода,
Проста рода
Лоповскога,
Лоповскога —
Ни простога,
Волим сина кнежевога ...

Федот Бодовсков звижди; приседајући, отимају се коњи из штрањи; помаљајући се испод арњева, Петар се смеје и маше качкетом; Степан блистајући сав од радосног смешка, обешчаки миче раменима; а путем се дижу читава брда прашине; Христоња у распасаној предугачкој кошуљи, чупав, мокар од зноја, иде почучкујући, врти се као заошијан точак, мрштећи се и стењући, игра казачок, и на сивој свиленој прашини остају чудовишни шапасти трагови његових босих ногу.

VI

Код једне обле хумке, са жутом пешчаном ћелом, зауставише се да преноће.

Са запада је долазио облак. С његовог црног крила капала је киша. Појили су коње на језеру. Над језером су се савијале под ветром жалосне врбе. У води, покривеној устајалим зеленилом и као крљушти ситним таласима, огледала се, несташно се играла муња. Ветар је штедљиво дробило кишне капље, као да је сипао милостшњу на црне земљане дланове.

Сапеге коње пустише на пашу, одредише тројицу да их чувају. Остали су ложили ватру, вешали котлове о колске руде.

Христоња је био кувар. Мешајући кашиком по котлу, причао је козацима који су седели уокруг:

— ... Хумка, даклем, висока као ова. И ја велим покојном баћи: „А да нас неће атаман^{ix} казнити што ћемо, даклем, без икакве дозволе почети раскопавати хумку?“

— Шта он то лаже? — упита Степан вративши се од коња.

— Причам како смо ја и мој покојни баћа, бог да му душу прости, тражили закопано благо.

— А где сте га тражили?

— То је, братац мој, чак иза Фетисове јаруге. Па ти знаш — Меркулова хумка ...

— А-а ... — Степан чучну, метну на длан жеравицу. Цмокћући уснама, дуго је припаљивао, преврћући жеравицу на длану.

— Ето тако. Елем, баћа вели: „Хајде, Христане, да раскопамо Меркулову хумку“. Од свога деде је слушао да је у њој захопано благо. А благо се, даклем, не даје сваком у руке. Баћа је обећао богу: ако даш, вели, благо — дивну ћу цркву саградити. И тако се ми одлучимо и кренемо тамо. Земља станична^x — без сумње је могла бити само атаманова. Долазимо пред ноћ. Сачекамо да се смркне, кобилу, даклем, сапнемо, а ми се с ашовима попнемо на врх. Почнемо копати право с темена. Ископамо јаму два аршина дубоку, земља — као камен, стврдла се од давнина. Окупао сам се у зноју. Баћа све шапће молитве, а код мене, верујте, браћо моја, све бурла у трбуху, гледам смрти у очи — па то ти је! Покојни мој баћа, бог да му душу прости, вели ми: „Фуј — каже — Христане, баш си: поганац! Ја читам молитву, а ти не можеш да задржиш храну, не могу, вели, да дишем од смрада. Иди — вели — силази с хумке, мајку ти твоју, јер ћу ти главу ашовом одсећи. Због тебе, поганца, благо може отићи у земљу! Ја легао испод хумке, боли ме трбух, све ме чупа у њему, и покојни баћа — био је, ђаво, здрав! — копа сам. И копајући допре до камене плоче. Виче ме. Ја, даклем, подухватим ћускијом и подигнем ту плочу. Верујте, браћо, била је месечина, а под плочом само блешти...“

— Е, ала лажеш, Христоња! — не отрпе Петар смешећи се и чупкајући брк.

— Зашто „лажеш“? Иди ти до ђавола! — Христоња подиже врло широке чакшире и погледа у слушаоце. — Не, даклем, не лажем! Тако ми бога — истина је!

— Терај само крају!

— Елем, браћо моја, блешти ли — блешти. Погледам, а оно, даклем, угљевље. Било га је неких четрдесет мерица. И баћа ми каже: „Уђи, Христане, ископај га“. Уђем. Избацивао сам, избацивао ту срамоту све до самог сванућа. Ујутру, даклем, погледам, а то он.

— Ко? — заинтересовао се Томилин, који је лежао на покровцу.

— Па атаман, ко би други. Вози се у лаким колима: „Ко вам је допустио, те оваки сте, те онаки сте?“ Ми ћутимо. Он нас, даклем, зграби — па у станицу. Претпрошле године звати смо на суд у Каменску, а баћа био паметан — пре стигао па умро. Одговорено је актом да није жив.

Христоња скиде катао с кашом која се пушила, па се упути колима по кашике.

— Па како то твој отац? Обећавао да сагради цркву, па је није саградио? — упита Степан, сачекавши да се Христоња врати с кашикама.

— Баш си ти, Степо, будала! Зар да гради даклем за угаљ?

— Кад је обећао — значи да је морао.

— О угљу није било никаквог уговора, већ о благу...

Од кикота задрхта ватра. Христоња подиже од котла своју приглупу главу, па не схвативши у чему је ствар, наткрили гласове осталих својим дубоким кикотом.

VII

Аксињу су од седамнаест година удали за Степана. Довели су је из села Дубровке, с оне стране Дона, с песка.

На годину дана пре удадбе, у јесен, орала она у степи, око осам врста од села. Ноћу, ињен отац, пе-десетогодишњи старац, спута јој путем руке и силова је.

— Убићу те, ако иједну реч писнеш, а ако будеш ћутала набавићу ти плишану блузу и доколенице с калјачама. Дакле упамти: убићу те, ако само... — лопрети јој ови.

Ноћу, само у подераној кошуљи, дотрча она у село. Пала је пред ноге матери, гушећи се у сузама, и све испричала... Мати и старији брат, атаманац^{xi} који тек што се био вратио из војске, упрегну коње, узму са собом Аксињу и упуте се тамо, оцу. За осам врста јурења брат умало није сатро коње. Оца су нашли поред кола. Пијак, спавао је на простром зубуну, поред њега је била

празна ракијска флаша. На Аксињине очи брат скине ждрепчаник с кола, ногама пробуди и гюдигне оца, нешто га кратко упита и уда-ри окованим ждрепчаником старца прско носа. Заједно са матером тукао га је око сат и по. Увек мирна престарела мати бесомучно је чупала онесвешћеном мужу косу, брат га је газио ногама. Аксињина је лежала под колима, умотавши главу, и дрхтала ћутећи... Пред свануће су довели старца кући. Он је жалостиво јечао, колутао по соби очима, тражећи скривену Аксињу. Из откинутог уха цурила му је на кревет крв и гној. Пред вече је умро. Свету су рекли да је пијан пао с кола и погинуо.

А после годину дана дођоше на парадним колима просци Аксињи. Висок, снажног врата и витак, Степан се свидео девојци; за јесење месојеђе одредише свадбу. Једног дана позне јесени с малим мразом и лаком поледицом, привенчаше младенце; од тога времена се Аксиња настанила као млада домаћица у кући Астахових. Свекрва, висока старица, савијена од некакве тешке женске болести, одмах сутрадан после свадбеног веселја рано пробуди Аксињу, доведе је у кухињу и рече, бесциљно премећући машице:

— Знаш шта, мила моја снајка, ми смо те узели не зато да се љубакаш и да се излежаваш. Иди-де помузи краве, а после стани код пећи да куваш. Ја сам стара, онемоћала, па узми ти домазлук у своје руке, он ће пасти на тебе.

Тога истог дана, у амбару, Степан је намерно и страшно изударао младу жену. Тукао је по трбуху, по грудима, по леђима; тукао ју је тако да људи не би могли видети. Отада се почео опијати које-где, спанђавао се са разузданим солдатушама, одлазио од куће безмало сваку ноћ, закључавши Аксињу у амбару или соби.

Скоро годину и по дана није јој праштао погрешку, све док се није родило дете. После тога се стишао, али је био тврдица у миловању и, као пре, ретко је ноћивао код куће.

Велики домазлук с много стоке оптеретио је Аксињу послом. Степан је за рад био прилично лењ; зачешљавши бућ, одлазио је друговима да пуши, да се карта, проћаска о сеоским новостима, а стоку је морала намиривати Аксиња, она је морала управљати целим газдинством. Свекрва је била слаба помоћ. Чим би мало пословала по кући, пала би у кревет и развукавши побледеле жуте усне, гледајући у таваницу својим поживотињеним од бола очима, јечала је, савијала се у клупче. У таквим тренуцима по њеном лицу, ишараном црним ружно-крупним младежима, избијао је смрдљив зној; очи би јој се напуниле сузама, које су капале једна за другом. Аксиња би се, оставивши посао, завукла где-год у угао и са страхом и жалошћу гледала у свекрвино лице.

После годину и по дана старица је умрла. Једног јутра су код Аксиње отпочели порођајни болови, а пред подне, на један сат пре рођења детета, свекрва умре у ходу, поред врата старе коњушнице. Бабица, која је истрчала из куће да би задржала пијаног Степана да не улази породилји, спази Аксињину свекрву како лежи с подвијеним ногама. Аксиња се прибила уз мужа после рођења детета, али није осећала према њему љубав, већ горко женско сажалење и навику. Дете је умрло, не саставивши ни годину дана. Размахну се стари живот. И кад је Гришка Мелехов, као шалећи се, препречио Аксињи пут, она је ужаснута видела да је нешто вуче томе црном умиљатом момчету. Он је упорно, као бик, облетао око ње. И баш те упорности се плашила Аксиња. Она је видела да се он не боји Степана, у души је осећала да је се он неће лако оканити, па не желећи то разумом, опирајући се свом снагом, опајала је на себи да се о празницима, чак и у радне дане, почела брижљиво удешавати, и да је, варајући саму себе, удешавала да му што чешће излази на очи. Било јој је топло и пријатно кад би је црне Гришкине очи миловале снажно и бесно. Узору, будећи се да музе краве, смешила се и, не знајући зашто, присећала се: „Данас сам нешто радосна. Шта ли је то? Григорије ... Гриша ...“ Плашило ју је то ново осећање, које ју је обузимало, и у мислима је ишла пипајући, опрезно као преко Дона по мартовском шупљикавом леду.

Пошто је испратила Степана у логор, одлучила је да се с Гришом виђа што ређе. После хватања рибе загањом, та се њена одлука учврстила још више.

VIII

На два дана пред Тројице сељаци су делили ливаде. На деобу је ишао и Пантелеј Прокофјевић. Дошао је отуда у подне, стењући скинуо патике, па, чешући задовољно уморне од хода ноге, рече:

— Запала нам је у део парцела поред Црвене обале. Трава — не може се рећи да је најбоља. Горњи крај допире до шуме, овде-онде је земљиште голо. Избија пиревина.

— А кад ћемо косити? — упита Григорије.

— После празника.

— Зар ћете повести и Дарју? — упита старица намрштено.

Пантелеј Прокофјевић одмахну руком — као да вели „остави ме на миру!“

— Ако нам устреба повешћемо је. Спремај нам ужину, шта стојиш ту беспослена!

Старица заклопара вратима, извуче из пећи подгрејане шчи^{xi}. За столом је Пантелеј Прокофјевић дуго причао о деоби и о лупежу атаману, који умало није преварио цео збор.

— Он је и ове године каишарски урадио — утаче се Дарја — одређивали деонице, а он све

наговарао Малашку Флорову да вуче коцку.

- Стара мрцина — рече Пантелеј Прокофјевич џваћући.
- Баћане, а ко ће денути, грабуљати? — упита Дуњаша бојажљиво.
- А шта ћеш ти радити?
- Сама, баћане, нећу моћи.
- Позваћемо Аксјутку Астахову. Степан је оно-мадне молио да и њему покосимо. Треба му помоћи.

Сутрадан ујутру пред Мелеховљевоу кућу дојаха на оседланом путоногастом ждрепцу Мићка Коршунов. Прскала је киша. Над селом су висили облаци. Нагнувши се из седла, Мићка отвори капијицу, уђе у двориште. Њега са степеница викну старица.

— Зашто си дошао ти, ђаволе? — упита она с очевидним незадовољством. Старица није волела смелог и свадљивог Мићку.

— А шта ти хоћеш од мене, Илинична? — запита Мићка зачуђено, привезујући коња за ограду од степеница. — Ја сам дошао до Гришке. Где је он?

— Спава под шупом. Шта је теби, да те није капља ударила? Зар не можеш ићи пешке?

— Ти си, тето, свакој врећи закрпа! — рече Мићка увређено. Клатећи се, машући и ударајући лепим бичем по сарама лакованих чизама, оде под шупу. Григорије је спавао у колима скинутим с предњих точкова. Жмурећи левим оком као да нишани, Мићка ошину Григорија бичем.

— Устај, сељачино!

„Сељачина“ је Мићки била најпогрднија реч. Григорије скочи као опарен.

— Шта хоћеш?

— Доста је спавања!

— Не лудуј, Митрије, док се нисам наљутио ...

— Устај, имамо посла.

— Шта?

Мићка седе на шараге, одбијајући бичем с чизама сасушено блато, па рече:

— Криво ми је, Гришка ...

— Зашто?

— Како да не — Мићка крупно опсова — он, не он, него капетан много се прави важан.

У љутњи, не растављајући зубе, брзо је сипао речи, тресао се на ногама. Григорије се издиже.

— Какав хапетан?

Хватајући га за рукав од кошуље, Мићка рече већ тишим гласом:

— Одмах седлај коња па трчи у ливаду. Ја ћу му показат! Ја сам му тако и рекао: „Хајдете, ваше благородство, да се огледамо.“ „Доведи, вели, све своје другове, све ћу вас претећи, јер је мати моје кобиле у Петрограду добијала награде на официрским тркама.“ Што се мене тиче, нека његова кобила и мати иду до ђавола, али ја нећу допустити да ждрепца престигне!

Григорије се брзо обуче, Мићка је ишао у стопу за њим; замуцкујући од љутње, причао је:

— Дошао тај исти капетан у госте трговцу Мохову. Чекај, како се оно зваше? Биће да је Листницки. Тако пуначак, озбиљан. Носи наочари. Па нека носи! Бадава он носи наочари, нећу допустити да ми претекне ждрепца!

Смешкајући се, Григорије оседла стару кобилу, остављену за приплод, па на капију од гумна — да га не види отац — изиђе у степу. Јахали су према ливади под брдом. Коњска копита су мљаскала, џваћући блато. У ливади код осушеног јаблана чекали су их јахачи: капетан Листницки на мршавој лепотици кобили и седморица сеоских младића на коњима.

— Одакле ћемо трчати? — упита капетан Мићку, намештајући цвикер и уживајући у снажним грудним мишићима Мићкина ждрепца.

— Од јаблана до Царева језера.

— Где је то Царево језеро? — Капетан кратковидо зажмири.

— Ено, ваше благородство, код шуме.

Коње поређаше. Капетан подиже бич над главом. Еполета на његовом рамену се подиже.

— Кад кажем „три“ — пуштајте! Јесте ли готови? Један, два ... три!

Први јурну капетан, полегнувши по седлу и придржавајући руком качкет. Он за тренутак престиже остале. Збуњена бледа лица, Мићка се подиже у узенгијама, и Григорију се чинило да је врло дуго спуштао на ждрепчеве сапи бич подигнут више главе.

Од јаблана до Царева језера било је три врсте. На пола пута Мићкин ждребац, испружен као стрела, стиже капетанову кобилицу. Григорије је трчао без воље. Заоставши још отпочетка, јахао је кратким галопом, посматрајући радознано како се удаљује ланац јахача разбијен на групице.

Код Царева језера пролећни поводањ је нанео пешчани насип. Његова жута камиља грба била је оскудно обрасла оштролистим врањим луком. Григорије виде како на насип заједно устрчаше и капетан и Мићка и како слетеше на другу страну, а за њима су један по један склизавали остали. Кад је он стигао до језера, ознојени коњи су већ стајали у гомили, младићи су сјахали и опколили капетана. Мићкино лице се сијало од уздржане радости. Победничка радост избијала је из сваког

његовог покрета. Противно Григоријевом очекивању, капетан се није показао нимало збуњен; наслоњен на дрво, он је пушио цигарету и говорио, показујући малим прстом на своју у зноју окупану кобилу:

— Ја сам на њој прешао око сто педесет врста. Тек синоћ сам стигао са станице. Да је она била мало одморнија, никад ме ти, Коршунове, не би претекао.

— Може бити — рече Мићка великодушно.

— Срчанијег ждрепца нема у целом округу — рече завидљиво неко пегаво момче, дотрчавши последње.

— Врло добар коњ. — Уздрхталом руком од узбуђења Мићка потапша по врату ждрепца, па смешећи се тупо погледа Григорија.

Њих двојица се одвојише од осталих, па одоше испод брда, а не улицом. Капетан се поздрави с њима доста хладно, принесе два прста штиту од качкета, па се удаљи.

Кад су већ сокаком прилазили дворишту, Григорије спази Аксињу, која им је ишла у сусрет. Ишла је, кидајући лишће с прута; кад опази Гришку, обори главу.

— Шта си се застидела као да голи јашемо? — викну Мићка и намигну: — Калино моја горка!

Гледајући преда се, Григорије је скоро прође, па наједном при пролазу опали кобилу бичем.

Она се пропе, па попрска Аксињу блатом.

— Их, ђаволе проклети!

Окренувши нагло, налећући на Аксињу разљућеном кобилном, Григорије упита:

— Зашто се не поздрављаш?

— Не заслужујеш!

— Зато сам те и улопао — немој да се поносиш!

— Пустите ме! — викну Аксиња, машући рукама испред коњске њушке. — Зашто ме газиш коњем?

— Ово је кобила, а не коњ.

— Свеједно, пусти ме!

— Зашто се љутиш, Аксјутка? Да није због оног ономадве, на ливади? ..

Григорије јој се загледа у очи. Аксња хтеде нешто да каже, али у кутку њеног црног ока изненада се указа суза, а усне тужно заиграше. Прогутавши грчевито сузе, шапну:

— Остави ме, Григорије ... Ја се не љутим... Ја... — Па оде.

Зачућен, Григорије стиже Мићку код капије.

— Хоћеш ли доћи данас на игру? — упита овај.

— Нећу.

— А зашто? Да те није позвала на преноћиште? Григорије протрља дланом чело и не одговори.

IX

После Тројица остало је по сеоским дворштима само: сув чубар, расут по подовима, прашина од изгаженог лишћа и збрчкано, увенуло зеленило одсечених храстових и јасенових грана, затакнутих поред капије и степеница.

Од Тројица је почела косидба ливада. Од раног јутра расцветала се ливада празничним женским сукњама, кецељама извезеним живим бојама, шареним марамама. Излазило је цело село одједанпут на косидбу. Косци и скупљачице облачили су се као за велики празник. Тако се радило од старине. Од Дона па до удаљених јовових шумарака повијала се и уздизала ливада, коју је коса пустошила.

Мелехови су мало задоцнели. Изишли су на косидбу кад је на ливади била скоро половина села.

— Дуго спаваш, Пантелеје Прокофјевићу! — вичу ознојени косци.

— Није моја кривица, већ женска! — одговара старац смешећи се и жури волове бичем, оплетеним од сирове коже.

— Здраво, испосниче! Окаснио си, брате, окаснио... — машући главом вели један висок козак у сламном шеширу, откивајући косу крај пута.

— Зар ће се трава сасушити?

— Ако потераш касом, успећеш, иначе се може и сасушити. На ком је месту твоја парцела?

— Па испод Црвене обале.

— Е онда потерај те твоје шарене волове, иначе нећеш данас стићи.

Позади на колима седела је Аксиња, замотавши цело лице марамом, да би се заклонила од сунца. Кроз узану рупу за очи гледала је равнодушно и озбиљно у Григорија, који је седео према њој. Дарја, такође умотана и накинђурена, обесивши ноге кроз лотре од кола, дојила је дугом дојком са сплетом крвних жилица дремовно дете на рукама. Дуњашка је подиграла на шарагама, разгледајући срећним очима ливаду и људе које су сретали на путу. Њено весело, сунцем опалено лице, с пегама између очију као да је говорило: „Ја сам весела и срећна зато што је дан под плавим

небом такође весео и леп; зато што су ми у души исто тако плави мир и чистота. Ја сам радосна и више ништа не желим." Пантелеј Прокофједаћ, навукавши на длан рукав памучне кошуље, брисао је зној испод штита од капе. Његова повијена леђа, за која се прилепила кошуља, била су покривена мрким модрим пегама. Сунце је пробијало сиво руно облака, спуштало лепезу свих преломљених зракова на далека сребрна брда око Дона, степу, водоплавно земљиште и село.

Дан је кључао од жеге. Ветром искидани облачићи милели су млитазо, не престижући волове Пантелеја Прокофјевића, који су се вукли путем. Он је тремо дизао бич и махао њим као у недоумици да ли да удари по мршавим воловским бедрима или да не удари. А волови, очевидно разумевајући то, нису се журили, већ су и даље лагано, пипајући премештали своје папоњке и махали реповима. Над њима је кружио прашљиво-златасти обад с наранџастим преливом.

На покошеној ливади, поред сеоских гумана, светлеле су се бледозелене мрље; онде где још није била скинута трава, ветрић је реметио зелену травну свилу са сјајним емаљем.

— Ево наше парцеле. — Пантелеј Прокофјевић показа бичем.

— Хоћемо ли почети од шуме? — упита Григорије.

— Можемо и с овог краја. Ја сам овде одсекао белег ашовом.

Григорије испреже измучене волове. Старац, светлећи минђушом, оде да тражи белег, одсечен на крају парцеле.

— Узимај косе! — брзо викну он, машући руком. Григорије пође, газећи траву. Од кола по трави отеже се за њим лелујав траг. Пантелеј Прокофјевић се прекрсти према белој махуни удаљеног звоника, па узне косу. Његов грбави кос сијао се као да је лакован, у удубљењима црних образа видео се зној. Он се осмехну, откривши одједном у црној бради безброј белих, плувачком овлажених, честих зуба, па замахну косом, окрећући наборани врат надесно. Покошена трава паде пред његове ноге у полукруг од читавог хвата.

Григорије је ишао за њим упола затворених очију и косом простирао траву. Испред њега су биле расуте женске прегаче као цвеће дугиних боја, али он је тражио очима једну, белу с везеном ивицом: погледајући у Аксињу и подешавајући свој корак према очевом, махао је косом.

Аксиња му је сталио била на уму; затворивши упола очи, љубио ју је у мислима, говорио јој је ватрене и нежне речи које су му однекуд наилазиле на језик, затим је одбацивао све то, ишао укорак — један, два, три, и опет би му искрсавали одломци успомена: „Седели смо под мокрым пластом... У котлини су цврчали зрикавци ... месец над ливадам... и са жбуња падају на мочварно земљиште ретке капље: један, два, три ... лепо је, ах како је лепо!..."

Код кола се неко насмеја. Григорије се обазре: Аксиња је, нагнувши се, говорила нешто Дарји, која је лежала под колима; ова одмахну рукама, опет се обе почеше смејати. Дуњашка је седела на руди и певала танким гласићем.

„Доћи ћу ено до оног жбунића, па ћу отковати косу" — помисли Григорије, па осети како му коса прође кроз нешто меко. Саже се да види шта је то: испод ногу с пиштањем отетурала у траву мало дивље пловче. Код јамице где је било гнездо лежало је друго, пресечено косом надвоје, остали се с вицом расуше по трави. Григорије метну на длан пресечено пловче. Мркожуто, тек пре неки дан излежено из јајета, оно је у паперју још одржавало животну топлоту. На плъснатом отвореном кљунићу видела се румена капља крви, бисерне очице лукаво затворене, још вруће ножице ситно су подрхтавале.

Григорије је с изненадним осећањем сажаљења посматрао мртву лоптицу на свом длану.

— Шта си нашао, Гришуња? ..

По откосима је, скакућући, трчала Дуњашка. На грудима су јој се клатиле ситно уплетене вितिце. Мрштећи се, Григорије испусти пловче, па поче љутито махати косом.

После ручка женскиње поче грабуљати. Покошена трава је венула и сушила се, испуштајући тежак опојан мирис. Ручали су на кожама. Сланину и козачко омиљено јело — кисело млеко, донето од куће у торби — то је сав ручак.

— Кући немамо зашто ићи — рече за ручком Пантелеј Прокофјевић. — Нека волови пасу у шуми, па ћемо сутра докосити чим сунце скине росу.

Смркавало се кад су престали косити. Аксиња пограбуља преостале откосе, па оде колима да кува кашу, Цео дан је пакосно исмевала Григорија, гледала га мрским погледом, као да му се светила за тешку, неопростиву погрешку. Григорије, натмурен и некако потамнео, отера волове да их напоји на Дону. Отац је све време мотрио на њега и Аксињу. Погледајући зловољно у Григорија, рече:

— Вечерај, па после чувај волове. Пази да не иду у траву. Узећеш мој зубун.

Дарја намести дете под колима, па оде с Дуњашком у шуму по суварке.

Над ливадам, по црном недостижном небу, накрививши се, ишао је крњ месец. Над ватром су као мећава летели лептирићи. Скупише се око ватре да вечерају на покровцу. У пољском чађавом котлу крљала је каша. Дарја избриса кашике скутом доње сукње, па викну Григорија:

— Ходи да вечераш!

С огрнутим зубуном Григорије изиђе из помрчине па приђе ватри.

— Зашто си тако натуштен? — рече Дарја насмешивши се.

— Мора да ће бити кише, пробада ме у крстима — покуша Григорије да се нашали.

— Њему се волови не чувају, богами. — Дуњашка се осмехну, седајући уз брата, па поче с њим разговарати, али разговор некако није ишао.

Пантелеј Прокофјевић је марљиво сркао кашу, под зубима су му руштала недокувана зрна ситне проје. Аксиња је јела не подижући очију, на Даријине шале смешкала се преко срца. Немирна румен жарила јој је образе.

Григорије устаде први па оде воловима.

— Пази да волови не пасу туђу траву! — викну за њим отац, па загрцнувши се кашом, дуго је оштро кашљао.

Дуњашка је надимала образе, пуцајући од смеха. Ватра је догоревала. Сувад је тињајући омотавала оне око ватре меденим мирисом изгорелог лишћа.

У поноћ Григорије кришом приђе колима и стаде иа десетак корака од њих. Пантелеј Прокофјевић је испуњавао кола испрекиданим хркањем. Испод пепела је гледала, као златно пауново око, синоћна погашена ватра.

Од кола се одвоји сива умотана прилика, па се полако упути према Григорију, идући у цикцак. На два-три корака од њега она се заустави. Аксиња. Она. Јако и убрзано закуца Григоријево срце; приседајући, коракну напред, одгурнувши скут од зубуна, па је притиште уза се послушну, успламтелу. Њој су клецале ноге, сва је дрхтала, тресла се, цвокоћући зубима. Једним махом Григорије је баци на руке — тако вук баца себи на леђа заклану овцу — заплићући се о скуте откопчаног зубуна, па пође задихан.

— Ох, Гри-и-иша ... Грри-шењ-ка!.. Отац ...

— Ћути!..

Отимајући се, удишући у зубуну киселину овчије длаке, гушећи се горчином кајања, Аксиња скоро јакну ниским гласом:

— Пустите ме, шта ћеш сад ... Сама ћу поћи!..



Не као црвена дивља лала, већ као нека буника крај пута, цвета позна женска љубав.

После косидбе Аксиња се сасвим променила.

Као да јој је неко направио белег на лицу, ударио жиг. Жене су се при сусрету с њом пакосно цериле, машући за њом главама, девојке су јој завиделе, а она је поносито и високо носила своју срећну, али бестидну главу.

Убрзо су сви дознали за Гришкину везу. Спочетка се о томе говорило шапатам — веровало се и није се веровало — али откако их је сеоски чобанин Кузма Прћасти у зору видео код ветрењаче како леже на месечини у ниском јечму, као мутан талас плиме пронесе се глас по селу.

Дође и до ушију Пантелеја Прокофјевића. Једне недеље оде он Мохову у дућан. Од силног народа не може да се приђе. Кад уђе — као размакоше се, па се почеше смешкати. Прогура се до тезге, где се продавала мануфактура. Сам газда, Сергеј Платонович, узме да му да робу.

— Нешто те одавно нисам видео, Прокофићу? — Увек сам у послу. Запуштено имање.

— Како то? — Зар онаки синови, па запуштено?

— Какви синови: Петра сам испратио у логор, па само ја и Гришка петљамо.

Сергеј Платонович раздвоји оштру смеђу брадицу, па значајно искоси у гомилу козака.

— Него, роде мој, зашто прећуткујеш?

— А шта?

— Како шта? Сина мислиш да жениш, а овамо ни речи.

— Каквог сина?

— Па Григорије ти још није ожењен. — Засад га још не мислим женити.

— А ја сам чуо да узимаш за снаху... Степана Астахова Аксињу.

— Ја? Код жива мужа... Ама шта то ти, Платонићу, као да збијаш шалу са мном? А?

— Какву шалу, чуо сам од људи.

Пантелеј Прокофјевић поглади на тезги развијени комад материје, па окренувши се нагло, одгега ка излазу. Упути се право кући. Ишао је савијене главе као во, стежући кошчате прсте у песницу, јаче стајући на хрому ногу. Пролазећи мимо Астаховљева дворишта, погледа преко плота: Аксиња, нашздана, подмлађена, увијајући куковима, ишла је у кућу с празним ведром.

Пантелеј Прокофјевић бесно навали на капијцу. Аксиња стаде, чекајући га. Уђоше у кућу. Лепо почишћен земљани под посут црвенкастим песком, у предњем углу на полици тек извађене пирожке из пећи. Из собе мирише на улежано одело и на анасонске јабуке.

Под ноге Пантелеју Прокофјевићу приђе да се умиљава шарен, глават мачак. Згрби се и пријатељски се очеша о чизму. Пантелеј Прокофјевић га шорну о клупу и, погледавши Аксињу у очи, викну:

— Како ти то? А? ... Још ти се мужевљи траг није охладно, а ти већ дигла реп! Гришки ћу ја за то крв пустити, а Степану ћу писати!... Нека зна .. Гле ти курве, мало су те тукли!.. Од данашњег дана

да ти не видим ноге у моме дворшпту! Спанђала си се с момком, а кад Степан дође, онда ће мени. ..

Аксиња је слушала, зажмиривши. И одједном бестидно завитла скутом, запахну Пантелеја Прокофјевића мирисом женских сукања и испривши се пође на њега, кривељећи се и кезећи зубе:

— Јеси ли ти мој свекар? А? Свекар? .. Шта ти мене учиш? Иди па учи своју дебелгузу! У својој кући заповедај!.. Да ми ниси више излазио на очи, хроми, бангави ђаволе — нећеш ме уплашити! ..

— Чекај, лудо!

— Шта имам да чекам!.. Одлази откуд си дошао! А твога Гришку ако зажелим — да га и с костима поједем, никоме нећу давати рачуна!.. То ти је! Да знаш! Е па волим Гришку, па шта? Да нећеш да ме удариш? .. Хоћеш да пишеш мужу? .. Пиши ако хоћеш и самом врховном атаману, али Гришка је мој! Мој је! Владам њим и владаћу!..

Аксиња је навалјивала на запрепашћеног Пантелеја Прокофјевића грудима (оне су дрхтале испод тесне блузе као дропља у замци), палила га пламеном црних очију, сипала речи, све страшније и бестидније. Тресући обрвама, Пантелеј Прокофјевић, одступајући ка излазу, напипа у углу своју штаку и машући руком отвори леђима врата. Аксиња га истисну из трема, па је задихано викала, беснела:

— За цео свој горки живот хоћу да се наљубим!.. А после можете ме и убити! Гришка је мој! Мој је!

Мрмљајући себи нешто у браду, Пантелеј Прокофјевић одгега својој кући.

Гришку нађе у соби. Не говорећи ни речи, опаучи га штапом по леђима. Извивши се, Григорије се ухвати за очеву руку.

— Зашто, баћа?

— Зато, ку-у-уч-кин сине!..

— Зашто?

— Не каљај образ суседу! Не срамоти оца! Не вуцарај се, псино! — шиштао је Пантелеј Прокофјевић, вукући по соби Григорија, трудећи се да ишчупа штаку.

— Тући се не дам! — рече Григорије потмуло дахћући, па стегнувши вилице истрже штаку. Метну је преко колена и крц!..

Пантелеј Прокофјевић удари сина тешком песницом по врату.

— На сеоском збору ћу те јавно ишибати! Ах, ти, ђавоља траго, прокле-е-е-ети сине! — тапкао је ногама у намери да још једном удари. — Оженићу те лудом Марфушком!.. Ушкопићу ја тебе!.. Гле ти њега!

На ову вику дотрча мати.

— Прокофићу, Прокофићу!.. охлади се мало!.. Причекај!..

Али се старац био страшно наљутао; удари једанпут жену, претури сточић са шиваћом машином, па пошто се истутња, излете у двориште. Још Григорије није био стигао да скине кошуљу с исцепаним у тучи рукавом, а врата јако лупнуше и на прагу се опет појави Пантелеј Прокофјевић, као облак пред олују.

— Треба женити пасјег сина!.. — Он као коњ трупну ногом и упре поглед у Григоријева мускулозна леђа. — Оженићу те!.. Још сутра ћу ићи да испросим девојку! Доживео сам да ми се због сина у очи смеју!

— Пусти ме да обучем кошуљу, па после жени. — Оженићу те!.. Оженићу те лудом!.. — Лупи вратима, низ степенице одјекнуше кораци па се изгубише.

XI

Иза села Сетракова у степи отегли се редови кола с арњевима. Невиђено брзо никла је варошица, с белим крововима и правилно уређена с правим улицицама и малим тргом у средини, по којем је ходао стражар.

Логори су отпочели свој обичан живот, који се сваке године у мају понављао. Одељење козака, које је чувало коње на паши, изјутра их је догонило у логоре. Почињало је чишћење, седлање, прозивка, постројавање. Звонким гласом прозивао је штабни официр, грлати козачки мајор Попов, командант логора, викали су поднаредници муштрајући и обучавајући младе козаке. Иза брежуљка састајали су се у јуришима, вешто окружавали и заобилазили „непријатеља“. Пуцали су у мете сачмом. Млађи козаци надметали су се у сечи дрва, старији су се извлачили од посла.

Људи су били промукли од врућине и ракије, а изнад дугачких редова покривених кола струјао је мирисан, узбудљив ветар, издалека су звиждали пољски пацови, степа се отезала даље од насеља и дима окречених кућа.

На недељу дана пред одлазак из логора, Андрији Томилину, рођеном брату тобције Ивана, дошла жена. Донела је домаћих слатких колача, свакојаким ђаконија и читаву хрпу сеоских новости.

Сутрадан пре сванућа отпутовала. Понела је домаћим и рођацима поздраве и поруке од козака. Само Степан Астахов није слао ништа по њој. Уочи њеног поласка разболео се, лечио се ракијом и није видео не само Томилинову жену, него ни цео бели свет. На обуку није отишао; по

његовој молби лекарски помоћник му је пустио крв, метнувши му на груди туце пијавица. Степан је само у кошуљи седео под својим колима — качкет с белом навлаком прљао се, отирући коломаз — напрћивши усне гледао је како пијавице, упивши се у испупчене полу-кргове његових груди, бубре од црне крви, дебљају.

Поред њега је стајао пуковски лекарски помоћник, пушио је, цедећи кроз ретке зубе дувански дим.

— Је ли ти лакше?

— У грудима ми је тешко. У срцу ми је, рекао бих, лакше ...

— Пијавице су најбоље средство! Приђе им Томилин. Намигну.

— Степане, хтео бих да ти кажем једну реч.

— Говори.

— Дођи часком.

Стењући Степан се диже и одмаче се с Томилином.

— Но, причај.

— Долазила моја жена ... Данас отишла.

— Па?

— О твојој жени прича се по селу...

— Шта?

— Ружно се прича.

— А шта?

— Спанђала се с Гришком Мелеховом. Јавно.

Пребледевши, Степан поче скидати пијавице с груди и газити их ногама. Последњу кад згази, закопча јаку на кошуљи, па као да се уплашио нечега, опет је раскопча... Као креда беле усне нису могле да се смире: подрхтавајући, развличиле су се у ружан осмех, јежиле се, скупљале се у модрикасту лопту... Томилину се чинило да Степан жваће нешто тврдо, што зуби не могу да савладају. Поступно се лицу враћала румен, стегнуте изнутра зубима, усне су биле непомицна и скамењене. Степан скиде качкет, рукавом размаза по белој навлаци мрљу од коломаза, па рече гласно:

— Хвала ти на вестима.

— Хтео сам да ти скренем пажњу... Ти опрости ... Тако је, кажу, код куће ...

Томилин се сажаливо лупну по ногавици, па оде своје нераседланом коњу. Логор се орио од гласова. Козаци стигли са сече, Степан је један тренутак стајао, посматрајући пажљиво и озбиљно мрљу на качкету. На чизму му се успузала пијавица, већ умирући, упола згажена.

XII

Остало је било до доласка козака из логора још недеља и по дана.

Аксиња је бесно уживала у својој позној горкој љубави. И поред очевих претња, Григорије је кришом ишао к њој ноћу и враћао се у зору.

За две недеље усукано се као коњ који је трчао више него што може поднети.

Због непреспаваних ноћи мрка кожа његова лица с испалим јагодицама преливала се модром бојом, из упалих дупља уморно су гледале црне очи.

Аксиња је ишла неповезане главе, тужно су се црнеле дубоке јаме испод очију; њене набреккле, мало прћасте, појудне усне смешиле су се немирно и изазивачки.

Тако је необична и јавна била њихова луда веза, тако су махнито горели истим бестидним жаром, не стидећи се људи и не кријући се, мршавећи и тамнећи у лицу наочиглед суседима, да су се људи сад стидели да гледају у њих кад би их срели.

Григоријеаи другови, који су му се раније подсмевали због његове везе с Аксињом, сад су ћутали кад би се састали и осећали су се у Григоријеву друштву нелагодно, збуњено. Жене су, завидећи јој у души, осуђивале Аксињу, зпурадо очекујући Степанов долазак, венуле због животињске радозналости хоја их је изнутра јела. Копкало их је какав ће тада бити расплет.

Да је Григорије одлазио солдатуши Аксињи правећи се као да се крије од људи, да је солдатуша Аксиња живела с Григоријем чувајући то донекле као тајну, а у исто време не одбијајући друге, онда то не би било ништа необично, нешто што сувише пада у очи. Село би говорило неко време па престало. Али они су живели готово не кријући се, њих је везивало нешто велико, нешто што не личи на кратку везу, па је због тога село нашло да је то — преступно, неморално, и село је просто венуло у гадном ишчекивању: кад дође Степан — он ће раздрешити чвор.

У соби више кревета разапета је узица. На узици су нанизани бели и црни калема, празни, без конца. На њима ноћивају муве, од њих се отегла паучина до таванице. Григорије лежи на голој, хладној Аксињиној руци и гледа у тавашцу на низ калема. Аксиња другом руком — огрубелим од рада прстима — шашољи по коврџама Григоријеве заваљене главе, крутим као коњска струна. Аксињини прсти миришу на тек помузено кравље млеко; кад Григорије окрене главу, забадајући нос у недра Аксињи — у ноздрве му удари оштар сладуњав женски зној, као од непреврелог хмеља.

У соби сем дрвеног-обојеног-кревета с округлим лоптама на угловима, стоји код врата окован простран сандук с Аксињиним девојачком спремом и оделом. У предњем углу налази се сто, мушема са сликом генерала Скобелјева како јури на коњу, и пред њим оборене издрпане заставе; две столице, горе иконе с венцима од јевтине хартије. Са стране, на зиду, фотографије упљуване од мува. Група козака — истурене груди са сатним ланцима, голе сабље у рукама — Степан с друговима још кад је био на одслужењу рока. На вешаљци виси Степанова униформа. Месец буљи кроз прозорско окно, неповерљиво пипа два бела поднаредничка ширита на нараменицама униформе.

Аксиња уздишући љуби Григорија између очију, онде где се разлазе обрве.

— Гриша, цвеће мој ...

— Шта би хтела?

— Остало је још девет дана ... — Није баш мало.

— Шта ћу да радим, Гриша?

— А откуд ја знам.

Аксиња задржава уздах и опет милује и мрси замршен Гришкин бућ.

— Убиће ме Степан... — говори она и као питајући и као тврдећи.

Григорије ћути. Њему се спава. Он с муком раставља сплећене очне капке, право над њим плаво светлуцају црне Аксињине очи.

— Кад ми дође муж, сигурно ћеш ме оставити? Бојаћеш се?

— Шта имам да се бојим? Ти си му жена — ти га се и бој.

— Кад сам с тобом, не бојим се, а преко дана кад се промислим, обузме ме страх ...

Григорије зева, премешта главу и вели:

— Степан ће доћи — то није шала. А баћа се спрема да ме жени.

Григорије се смеши, хоће још нешто да каже, али осећа — Аксињина рука под његовом главом млитаво клоне, упада у јастук, па задрхтавши, после једног тренутка поново постаје чврста, заузима првобитни положај.

— Коју су запросили? — пита Аксиња пригушено. — Тек се спремају. Мати је говорила као да иду Коршуновим, по њихову Наталију.

— Наталија ... Наталија је лепа цура... Врло лепа. Па жени се... Окомадне сам је видела у цркви... Била је лепо обучена...

Аксиња говори брзо, али се њене речи расплињавају, до његовог слуха не допиру те мртве и безбојне речи.

— Ја њену лепоту не могу заденути за саре. Ја бих да се тобом женим.

Аксиња нагло истрже руку испод Григоријеве главе, па мртвим погледом гледа кроз прозор. Напољу жута ноћна хладовина. Од стаје пада тешка сенка. Цврче зрикази. На Дону буче букавци, суморни дубоки звуци провлаче се кроз једноставно прозорче у собу.

— Гриша!

— Јеси ли смислила што?

Аксиња хвата неподатно, у миловању тврде Гришкине руке, притиска их на груди, на хладне беживотне образе, па виче јечећи:

— Зашто си се проклетниче прилепио уза ме? Шта ћу да радим? ... Гри-и-и-шка!.. Душу ми вадиш!.. Пропала сам ... Кад дође Степан — шта да му одговорим? .. Ко ће ме узети у одбрану? ..

Григорије ћути. Аксиња тужно гледа у његов лепо рскавичави нос, у осечене очи, неме усне... И наједанпут осећања проваљују брану уздржавања: Аксиња махнито љуби његово лице, врат, руке, круту коврчасту црну длану на грудима. Испрекидано дише и шапуће, и њене дрхтаје осећа Григорије.

— Гриша, мило моје ... рођени ... хајде да бежимо. Мили мој! Оставимо свв, па хајдемо одавде. И мужа и све ћу оставити, само да си ти са мном... Отићи ћемо у руднике, далеко. Ја ћу те волети, пазити... У парамоновским рудницама имам рођеног стрица, служи као чувар, он ће нам бити на руци... Гришка! Реци бар једну реч!

Григорије уздиже леву обрву, мисли и наједанпут отвара своје ватрене, неруске очи. Оне се смеју. Заслепљују подсмехом.

— Баш си ти, Аксиња, будала! Говориш, а ништа паметно да чујем. Та куда бих ја од куће? Опет морам у војску ове године. Не иде то тако... Од земље се никуд нећу маћи. Овде је степа, има се чим дисати, а тамо? Прошле зиме ишао сам с баћом на железничку станицу, умало нисам пропао. Локомотиве ричу, ваздух је тако тежак од сагорелог угља. Како тај свет живи — не знам, можда су се навикли на онај дим ... — Григорије пљуне, па још једном вели: — Никуда из села нећу ићи.

Прозор се замрачи, на месец је наишао облак. Мркне по дворишту жута разливена хладовина, нестају глатке сенке, и већ се не распознаје шта је оно тамо за плотом: прошле године исечена сувад или стари коров, прилепљен уз плот.

И у соби се згушњава тама, губе се Степанови поднареднички ширити на козачкој униформи, обешеној код прозора, и у сивој непомичној непрозирности Григорије не види како се у Аксиње ситно тресу рамена и како јој на јастуку одскаче глава, стиснута длановима.

XIII

Од оног дана кад је дошла Томилинова жена, Степан је јако опао у лицу. Обрве му пале на очи, дубока и крута бразда косо му је пресецала чело. Мало је говорио с друговима, због ситнице би плануо и отпочео свађу, за шта било би се свађао с наредником. Плешаковом, на Петра Мелехова скоро није ни главе окретао. Покидале су се везе пријатељства које су их раније спајале. У својој тешкој нагомиланој озлојеђености ишао је Степан низбрдо као коњ под јахачем. Кући су се враћали као непријатељи.

Требало је да се деси такав случај који ће убрзати расплет неодређених и непријатељских односа који су настали међу њима у последње време. Из логора су као и пре пошли њих петорица заједно. У кола су упрегли Петрова и Степанова коња. Христоња је свога јахао. Андрију Томилина тресла је грозница, па је лежао под арњевима, покривен шињелом. Федота Бодовскога је мрзело да кочијаши, па је то чинио Петар. Степан је ишао поред кола, скидајући бичем црвене главце чкаља поред пута. Падала је киша. Густа црница као смола лепила се за точкове. Небо је било јесенски сиво, превучено облацима. Спустила се ноћ. Нигде се у селу није видела светлост, ма колико је тражио. Петар је изобилно обасипао коње ударцима бича. И тада у помрчини викну Степан:

— Шта ти то радиш? ... Свога коња мазиш, а с мога не скидаш бича?

— Гледај мало боље. Чији не вуче, њега и гоним.

— Како би било да ја тебе упрегнем? Турци добро тегле ...

Петар баци дизгине.

— Шта хоћеш ти?

— Седи ту, не дижи се.

— Боље би било да ћутиш.

— Шта си се закачио за њега? — забруја Христоња, притерујући коња Степану.

Овај оћута. У мраку му се није видело лице. Око пола сата ишли су ћутећи. Под точковима је шљапкало блато. По циради на арњевима сањиво је добовала ситна киша као да је сејана на сито. Оставивши: дизгине, Петар је пушио. Претурао је у памети све оне увредљиве речи које ће рећи Степану кад се с њим опет докопа. Копкало га је зло. Имао је вољу да жестоко изгрди тога хуљу Степана, да га исмеје.

— Помакни се. Пустите ме да прођем под арњеве. — Степан лако гурну Петра и скочи на ногоступ.

У том тренутку кола одједном сецнуше и стадоше. Клизајући се по блату, коњи почеше тапкати, испод потковица севнуше варнице. Звекну затегнути ждрепчаник.

— Сто-о-о-ој!.. — викну Петар, скачући с кола.

— Шта је то? — узнемири се Степан. Дотрча Христоња.

— Да нису сломили ногу, ђаволи? ..

— Упали светлост!

— Ко има сумпораче?

— Степане, баци ми сумпораче.

Напред се копрцао коњ, тешко дишући. Неко тргну шибицом. Сину наранџаст круг — па опет мрак. Дрхтавим рукама Петар је пипао леђа палом коњу. Тргу уздом.

— Но!..

Уздахнувши, коњ се искрену, руда прште. Степан притрча и запали неколико шибкца. Његов коњ је лежао забачене главе. Предња му је нога била до колена запала у пухачеву рупу.

Христоња ужурбано откачи штрање.

— Ногу му ослободи!

— Отпрегни Петрова коња, но, живо!

— Стој, проклети! Мир!..

— Он се рита, враг. Жури се!

С тешком муком подигоше Степанова коња на ноге. Умазан блатом, Петар га је држао за узду, Христоња је пузио у блату на коленима, пипајући подигнуту беживотну ногу.

— Мора да му је сломљена ... — рече он из баса. Федот Бодовсков пљесну дланом по коњским леђима, која су дрхтала.

— Дела, поведи, можда ће моћи ићи?

Петар повуче к себи дизгине. Коњ скочи, не ослањајући се на леву предњу ногу, па зарза. Облечећи шињел, Томилин је тужно тапкао унаоколо.

— Награисали смо! ... Упропастили коња! Их! Степан, који је све време ћутао, као да је то и чекао: одгурнувши Христоњу, јурну на Петра. Гађао је у главу, али промаши, па погоди у раме. Ухватише се у коштац. Падоше у блато. На једном од њих прште кошуља. Степан обори пода се Петра и притиснувши му коленом главу, туцао га је песницама. Христоња их растави, псујући их.

— Зашто? .. — викао је Петар, пљујући крв.

— Терај као што треба, змијо! Немој ићи ван пута!..

Петар јурну да се отме из Христоњиних руку
 — Но-но-но! Са мнош нема шале! — брујао је овај, притискујући га једном руком уз кола.
 Као пар уз Петрова коња упрегоше малог али јаког коњића Федота Бодовскова.
 — Јаши мога! — нареди Христоња Степану. А он се попе под арњеве уз Петра.
 Била је већ поноћ кад стигоше у село Гњиловско. Зауставише се код крајње кућице. Христоња оде да моли за преноћиште. Не обазирући се на пса који га је хватао за скуте шињела, он шљапкајући дође до прозора, отвори капак и загребе ноктом по стаклу.
 — Домаћине!
 Чује се само шуштање кише и псеће лајање.
 — Домаћине! Еј, добри људи! Пустите нас, тако вам бога, да преноћимо. А? Козаци, из логора. Колико нас је? Петорица. А-а, е па хвала богу.
 — Потерај овамо! — викну он окрећући према капији.
 Федот уведе коње у двориште. Спотаче се о свињски валов, остављен насред дворишта, па опсова. Коње сместише под наслон уз шупу. Цвокоћући зубима, Томилин се увуче у кућицу. Под арњевима остадоше Петар и Христоња.
 У зору се спремише на пут. Из кућице изиђе Степан, за њим је ситно корачала престарела грбава бака. Упрежући коње, Христоња се сажали на њу.
 — Ех, бако, како си се савила! Мора да ти је у цркви згодно клањати се: малчице се нагнеш — и дохватиш под.
 — Соколе мој, атаманче, мени је згодно клањати се, а на теби је згодно вешати псе ... Сваком своје. — Баба се сурово насмеши, зачудивши Христоњу густим низом здравих ситних зуба.
 — Гле, како је зубата, права штука! Кад би ми за моју сиротињу поклонила макар један десетак. Млад сам, видиш, а немам чим да жваћем.
 — А су чим ћу ја остати, лепи мој?
 — Теби ћемо, бако, уметнути коњске. Свеједно ти је кад умреш, а на оном свету у зубе не гледају: — божји угодници нису Цигани.
 — Ала брбљаш! — подсмехну се Томилин, пењући се у кола.
 Старица прође са Степаном под шупу.
 — Који је од њих?
 — Вранац — уздахну Степан.
 Старица метну на земљу своју штаку и мушким, поузданим и снажним покретом подиже коњу повређену ногу. Савијеним танким прстима дуго је пипала чашицу у колену. Коњ је стригао ушима, кезећи настрешицу мрких зуба, седајући због бола на задње ноге.
 — Нема прелома, козаче, нема. Остави га па ћу га лечити.
 — Хоће ли бити користи, бако?
 — Користи? А ко га зна, лепи мој ... Свакако ће бити користи.
 Степан махну руком и пође према колима.
 — Хоћеш ли оставити или нећеш? — упита старица шкиљећи за њим.
 — Нека остане.
 — Она ће га излечити: оставио си га с три ноге, а узеоћеш га без иједне. Нашао си ветеринара с грбом, — смејао се Христоња.

XIV

—... Тугујем за њим, бакице рођена. Видим сама како венем. Не стижем сукњу да сузим — како који дан, све шира постаје ... Кад прође поред куће, а у мени срце почне да лупа ... на земљу бих да паднем, трагове да му љубим ... да ме није чим омађијао? ... Помози ми, рођена! Колико вреди платићу. Макар скинула и последњу кошуљу, само помози!
 Баба Дроздовица гледа у Аксињу светлим очима, окруженим чипком од бора, и маше главом, слушајући тужне речи њеног причања.
 — А чије је то момче?
 — Пантелеја Мелехова.
 — Је ли оног Турчина?
 — Његово.
 Баба жваће упалим устима, оклева с одговором.
 — Доћи ћеш, младице, сутра што раније. Чим се укаже зорица, доћи ћеш. Отићи ћемо на Дон до воде. Тугу ћемо одлити. Понеси од куће малчице соли. Ето тако.
 Аксиња умотава лице жутиим шалчићем, па погузивши се, излази на капију.
 Њена тамна прилика губи се у ноћи. Суво шкрипе ђонови њених ципела. Не чују се више кораци. Негде, на крају села, туку се, и оре се песме.
 Аксиња није спавала целу ноћ и у расвитаку дође под Дроздовичин прозор.
 — Бако!
 — Ко је то?

— Ја сам, бако. Устај.

— Одмах ћу се обући.

Сокаком се спуштају Дону. Код пристаништа, поред навоза кисели се у води бачени предњи део кола. Песак поред воде бode као лед. Од Дона струји влажна студена магла.

Дроздовица узима кошчатом руком Аксињину Руку и вуче је к води.

— Јеси ли узела со? Дај овамо. Прекрсти се према истоку.

Аксиња се крсти. Љутито гледа у срећно руменило истока.

— Захвати прегршт воде. Испи — командује Дроздовица.

Уквасивши рукаве рекле, Аксиња се напи воде. Баба се као паук раскорачи над тромим таласом, чучну па поче шаптати:

— Студени извори, што са дна избијате ... Ватрено тело ... Као звер у срце ... Чежња — грозница ... И крстом светим пречиста, пресвета ... Раба божјег Григорија... — допирало је до Аксињиних ушију.

Дроздовица је посипала сољу влажан песак под ногама, усумало у воду, а остатак Аксињи у недра.

— Пљусни водицом преко рамена. Брже! Аксиња тако учини. Тужно и злобно погледа у мрке Дроздовичине образе.

— Је ли то све?

— Иди, драга, па се испавај. То је све.

Сва задувана, Аксиња дотрча кући. У обору су мукале краве. Мелехова Дарја, сањива и румена, мичући дивним дугим обрвама, терала је своје краве осталим говедима. Смешећи се, одмери погледом Аксињу кад протрча поред ње.

— Јеси ли добро спавала, сусетко?

— Хвала богу.

— Куд си се то мајала тако рано?

— Била, сам ту на једном месту, послом. Зазвонише звона на јутрење. Расуто и изломљено пљускали су бакарни звуци. На сокаку је пуцкетало хајкачом чобанче.

Аксиња журно истера краве, па однесе млеко у трем да га процеди. Обриса о кецељу руке са засуканим рукавима до лаката, мислећи о нечем своме, сипала је млеко у цедило, покривено пеном.

По улици оштро затандркаше кола. Зарзаше коњи. Аксиња стави музлицу, па оде да погледа кроз прозор.

Придржавајући сабљу, Степан је ишао капијици. Утркујући се, козаци су јурили према тргу. Аксиња згужва прстима кецељу и седе на клупу. По степеницама кораци ...

Степан застаде на прагу, омршавео и некако стран.

— Па ...

Клатећи се целим својим крупним, пуначким телом, Аксиња му пође у сусрет.

— Удри! — рече она отегнуто и стаде поребарке.

— Па, Аксиња ...

— Не кријем — грешна сам. Удри, Степане! Увукавши главу међу рамена, склупчавши се, заштићујући рукама само трбух стајала, је окренута лицем к њему. С тупог, страхом унакаженог лица гледале су очи из црних кругова, не трепћући. Степан се заљуља и прође поред ње. Од њега је заударало мушким знојем и осећао се као пелен горак путнички мирис неопране кошуље. Леже у кревет, не скидајући качкет. Лежао је мало, па покретом рамена збаци каиш. Његови увек кицошки уфитиљени затвореноплави бркови жалосно су били обешени. Не окрећући главу, Аксиња га је посматрала искоса. Кашто би се стресла. Степан метну ногу на узглавницу од кревета. С чизама је клизало згуснуто блато. Он погледа у таваницу, претурајући међу прстима темњак од сабље.

— Још ниси ништа скувала?

— Нисам ...

— Донеси-де штогод да поједем.

Сркао је из шоље млеко, облизујући бркове, хлеб је дуго жвакао, на образима испод затегнуте ружичасте коже колутале су лопте. Аксиња је стајала поред пећи. Ватра ју је подилазила од страха, гледајући у мале рскавичаве мужевље уши како се покрећу горе доле при јелу.

Степан устаде од стола и прекрсти се.

— Причај ми, мила моја — замоли он благо. Сагнувши главу, Аксиња је успремала сто. Ћутала је.

— Испричај како си чекала мужа, како си чувала мужевљу част? Хоћеш ли?

Страшан ударац у главу истрже Аксињи земљу испод ногу и баци је све до прага. Она удари леђјма о довратак и потмуло јакну.

Не само жену кељаву и отромбољену, већ и снажне и здепасте атаманце умео је Степан обарати вештом ударцем у главу. Да ли је страх дигао Аксају или је издржала женска жилава природа, тек она се лежањем мало опорави, одахну, па устаде четвороношке.

Степан је палио дуван насред себе, па није опазио кад се она усправила. Баци на сто

дуванкесу, али Аксиња већ прилупи врата. Појури за њом.

Аксиња, обливена крвљу, полете као ветар плоту који је делио њихово двориште од Мелеховљевог. Код плота је Степан стиже. Његова црна рука као јастреб паде на њену главу. Између стиснутих прстију западе коса. Повуче је за косу и обори је на земљу, у пепео — у онај пепео што га је Аксиња, наложивши пећ, из дана у дан сипала поред плота.

Шта мари ако муж, с рукама на леђима, гази чизмама своју сопствену жену?... Пролазио је туда безруки Аљошка Шамил, погледао, намигнуо и осмехоми раздвојио своју куштраву брадицу: са овим је разумљиво што Степан дарује своју закониту жену.

Зауставио би се Шамил да види (јер ма ко то био, ипак је занимљиво) — да ли ће је убити или не — али савест му не допушта. Није он ипак нека жена.

Кад би се на Степана издалека гледало, рекло би се да човек игра казачок. Тако је и помислио Гришка видећи кроз собни прозор како Степан подскакује. Али чим је добро видео искочио је из куће. Трчао је на прстима плоту, притиснувши чврсто утрнуле песнице на груди; за њим је Петар тешко трупкао чизмама.

Преко високог плота Григорије прелете као птица. С леђа изатрке клепну забављеног Степана. Овај посрну, па окренувши се пође као медвед на Гришку.

Браћа Мелехови тукли су се очајнички. Кљуцали Степана као орлушине стрвину. Неколико пута Гришка се ваљао по земљи, оборен Степановом оловном песницом. Слабачак је био према снажном Степану, али се ниски чиков Петар угибао под ударцима као трска на ветру, а на ногама се чврсто држао.

Севајући једним оком (друго му је било отекло и модро као назрела шљива), Степан се повлачио ка степеницама.

Растави их Христоња који је дошао Петру по узду.

— Разилазите се! — он махну рукама јаким као кљешта. — Разилазите се, иначе ћу јавити атаману.

Петар пажљиво испљува на длан крв и половину зуба, па рече промукло:

— Хајдемо, Гришка. Ми ћемо му једанпут наместити леђа ...

— Пази само да ми не паднеш шака! — претио је са степеница Степан, покривен модрицама на многим местима.

— Добро добро!

— И без добра ћу ти душу са цревима ишчупати!

— Је л' ти то озбиљно, или у шали?

Степан брзо сиђе са степеница. Гришка јурну њему у сусрет, али Христоња, гурајући га на капијицу попрети:

— Само се закачи, па ћу те уредити као пса!

Од тога дана завеза се у калмички чвор мржња између Мелехових и Степана Астахова.

Суђено је било Григорију Мелехову да дреши тај чвор после две године у Источној Пруској, код града Столипина.

XV

— Петру реци да упрегне кобилу и свога коња. Григорије изиђе у двориште. Петар је извлачио испод шупе кола.

— Баћа наређује да упрегнеш кобилу и свога коња.

— Ваљда не знам без њега. Нека ћути! — одазва се Петар намештајући руду.

Пантелеј Прокофјевић, свечан као црквени тотор на литургији, сркао је остатак чорбе, купајући се у врелом зноју.

Дуњашка весело одмери Григорија, сакривши свој девојачки смешак негде у сеновитом хладу испупчених очних капака. Илинична, поткушена и поносита, у жутом празничном шалу, кријући у угловима усана материнску забринутост, погледа у Григорија па у старца:

— Докле ћеш се кљукати, Прокофјићу, као да си из гладних утекао!

— Ни јести ми не да. Права аждаја!

Кроз врата се помолшпе Петрови бркови жути као пшеница.

— Извол'те, каруце су спремне.

Дуњашка прште у смех и заклони се рукавом.

Кроз кухињу прође Дарја, заигра танким луковима обрва, осматрајући свога младожењу.

Као проваџика ишла је сестра од стрица Илиничне, удовица тетка Василиса, врло препредена жена. Она се прва угнезди у колима, вртећи главом, округлом као речни шљунак, и смешећи се показивала је црне искривљене зубе испод набраних усана.

— Ти се, Васенка, тамо немој кезити — опомену је Пантелеј Прокофјевић — можеш сав посао упропастити својом лабрњом... Зуби су ти некако пијано усађени у устима: један се накривио на једну, други сасвим на супротну страну ...

— Па, кумашине, не просимо за мене. Нисам ја младожења.

— Оно тако је, па ипак се немој смејати. Много ти зуби некако ... Много су црни, гадно је погледати у њих.

Василиса се нађе увређена, а у том тренутку Петар отвори широм капију. Григорије прихвати миришљаве кожне кајасе, па скочи на седиште. Пантелеј Прокофјевић с Илиничном, једно поред другог, на задњем седишту кола — ни узми ни остави, као прави младенци.

— Ошине их! — викну Петар, пуштајући из руку кајасе.

— Играј, ђаволе! — Гришка угризе усне па ошину бичем коња који је стригао ушима.

Коњи затегоше штрање, па оштро кренуше с места.

— Пази! закачићеш!.. — цикну Дарја, али се кола нагло извише и, одскачући по џомбама, затандркаше улицом.

Искрећући се, Григорије је распаљивао бичем разиграног Петровог пописног коња. Пантелеј Прокофјевић је дланом придржавао браду, као да се бојао да је ветар не подухвати и однесе.

— Кобилу ошине! — шиштао је он, нагшћући се према Григоријевим леђима и окрећући очи час лево час десно.

Илинична је чипканим рукавом своје блузе брисала сузу коју јој је ветар измамио, и трепћући гледала како на Григоријевим леђима трепери и надима се од ветра плава сатинска кошуља. Козаци су се при сусрету склањали, гледајући дуго за њима. Истрчавајући из дворишта, пси су се мотали испод коњских ногу. Лавез се није чуо од лупе тек окованих точкава.

Григорије није жалио ни бича, ни коња, и за десет минута село остаде позади, промакоше изнад пута зелене баште последњих дворишта. Ево и простране куће Коршунових. Тараба. Григорије трже кајасе и кола се зауставише код обојене капије, украшене резбаријом, прекинувши нагло тандркање гвоздених делова кола.

Григорије остаде код коња, а Пантелеј Прокофјевић оде храмљући према степеницама. За њим пођоше као да пливају, уз шуштање сукања, као мак црвена Илинична и Василиса, која је немилосрдно стискала усне. Старац се журио, бојећи се да не изгуби храброст коју је успут прикупио. Спотаче се о висок праг, повреди хрому ногу, па мрштећи се од бола, срчано затупка по опраним степеницама.

У кућу уђе готово заједно с Илиничном. Било му је незгодно да стоји поред жене пошто је она од њега била виша за читав педаљ, па зато се он одмаче за један корак напред, подвигши, као петао, ногу, па скинувши качкет, прекрсти се према црној, тамно намаланој икони.

— Здраво живо!

— Хвала богу — одговори домаћин, уставши с клупе. Био је то онизак, пегав, врло стар козак.

— Јеси ли рад гостима, Мироне Григорјевићу? — Гостима смо увек ради. Марија, дај људима на шта ће сести.

Постарија домаћица равних груди, реда ради смакну прашину с табурета, па их примаче гостима. Пантелеј Прокофјевић седе на саму ивицу столице, бришући марамicom ознојено црнпурасто чело.

— А ми смо вам дошли послом — поче он без околишења.

Кад он то рече, Илинична и Василиса, загрнувши сукње, такође седоше.

— Причај: по каквом то послу? — осмехну се домаћин.

Уђе Григорије. Гледну лево, десно.

— Здраво уранили!

— Хвала Богу — одговори домаћица отегнуто.

— Хвала богу — потврди домаћин. Кроз пеге којима му је лице било ишарано, изби циметаста боја. Тек сад се досети због чега су дошли гости.

— Кажи да се њихови коњи уведу у двориште. Нека им даду сена — обрати се жени.

Она изиђе.

— Имамо мало посла код вас... — настави Пантелеј Прокофјевић. Он је растресао своју гргураву, као смола црну браду, трзајући у узбуђењу минђушу.

— Ви имате девојку на удају, а ми момка за женидбу... Да ли бисмо се могли на неки начин споразумети? Смемо ли знати: мислите ли је сад удавати или не? Јер могли бисмо се освојати.

— А ко ће је знати... — Домаћин се почеша по ћелавој глави. — Нисмо мислили, признајем, да је уз ове месојеђе удајемо. Има толико послова, уз то се не би могло рећи ни да јој је много година. Тек је напунила осамнаесто пролеће. Је л' тако, Марија?

— Тако ће бити.

— Па сад је баш у цвету младости, зашто да је држите, зар мало уседелица међу девојкама у селу плету седе? — умеша се Василиса, врлоћећи се на табурету (жуљала ју је метла коју је украдала у трему и стрпала под хаљкну — по народном веровању: просиоци који украду од удаваче метлу неће бити одбијени).

— По нашу су долазили просиоци још у рано пролеће. Наша неће остати неудата. Цура је — да не срдимо милостивог бога — прва свуда: и у њиви, и у кући...

— Ако се подеси добар човек, можете је и удати — уметну се Пантелеј Прокофјевић у жив

женски разговор.

— Није о удадби реч — почеша се домаћин — удати је можемо у свако време.

Пантелеј Прокофјевић помисли да их одбијају, па плану.

— Оно наравно — то је ваша ствар... Младожења је као просјак: проси где год хоће. А ако ви можда тражите, на пример, младожењу из трговачког сталежа, или још нешто више, онда је то друга ствар, прошћавајте.

Ствар умало да пропадне: Пантелеј Прокофјевић је бректао и био црвен као рак, девојчина мати је квочала као квочка на копчеву сенку, али се у згодном тренутку умеша Василиса. Поче сипати тихе ситне речи као со на опечено место и повеза прекинути разговор.

— Ама шта је то, рођени! Кад ствар тако стоји, значи треба је свршити у реду и своме детету на срећу ... Погледајте Наталију, — та таквих девојака треба по свету тражити! Сваки јој посао иде од руке: што има ручних радова! Па што је домаћица. — А каква је на око, ви то, добри људи, и сами видите — рече она пријатним гласом, заокругливши руке, обраћајући се Пантелеју Прокофјевићу и надувеној Иличини. — А и младожењи нема пара. Кад погледам у њега, срце ме заболи, толико личи на мога покојног Доњушку ... а и породица им је хитра на послу. Прокофјевић је у целом свету познат као човек и добротвор, не можеш га таквог у целом округу наћи ... Реците поштено: зар смо ми непријатељи и злотвори својој деци?

Као мед текао је Пантелеју Прокофјевићу провадацккик сладуњави гласић. Слушао је старац Мелехов, чупајући из ноздрва палцем и кажипрстом црне длане, задивљале у вечитом мраку, и мислио усхићено: „Ала везе језични ђаво! Као да плете чарапу. Петља — па дед је разумеј шта и зашто. Понека жена - кадра је и козака ошамутити разним речима... Гле ти мољца у сукњи!" — мислио је уживајући у провадацики, која се била расплавилa у похвалама девојци и девојачкој родбини, почев од петог колена.

— Шта има ту да се каже, ми својем детету не желимо зла.

— Реч је о томе да је, рачунамо, још рано за њену удају — рече домаћин плашљиво, а лице му се сијало од осмеха.

— Није рано! Бог и душа није рано! — уверавао га је Пантелеј Прокофјсвић.

— Мораћемо се, раније или доцније, растати ... — зајеца домаћица пола притворно, пола искрено.

— Зовни кћер, Мироне Григорјевићу, да је видимо.

— Наталија!

На вратима се бојажљиво указа удавача, збуњено чупкајући препланулим прстима поруб кецеље.

— Уђи, уђи! Гле како се застидела — храбрила ју је мати, осмехнувши се кроз очи замагљене од суза.

Григорије који је седео поред тешког сандука са избледелим плавим шарама, погледа у њу.

Испод црног мрежастог шала, лаког као перо, смеле зелене очи. На једном образу подрхтавала је од узбуђења и уздржаног осмеха плитка ружичаста рупица. Григорије пренесе поглед на руке: крупне, нажуљене радом. Испод зелене блузе која је тесно обавијала пуначко тело, наивно и жалосно су се исти-цале мале девојачке чврсте груди, подигнуте увис и у страну, као дугмета штрчале су шиљасте брадавице.

Григоријеве очи за тренутак је обухватише сву — од главе до високих лепих ногу. Разгледа је као што џамбас разгледа кобилу при куповини, па помисли: „лепа је" и сусрете се с њеним очима, које су га право гледале. Безазлен, малко збуњен, искрен поглед као да је говорио: „Ево ме целе онакве каква сам. Како хоћеш, тако и мисли о мени". — „Дивна је" — одговори Григорије очима и осмехом.

— Но, сад иди. — Домаћин махну руком. Наталија, затварајући за собом врата, погледа у Григорија, не скривајући осмех и радозналост.

— Знаш шта, Пантелеју Прокофјевићу — поче домаћин, погледавши се са жеком — посаветујте се ви, а и ми ћемо већ одлучити да ли ћемо се опријатељити или не.

Силазећи низ степенице, Пантелеј Прокофјевић је обећао:

— У идућу недељу наићи ћемо опет. Испраћајући их до капије, домаћин је намерно ћутао, као да ништа није чуо.

XVI

Тек пошто је од Томилина чуо о Аксињи, увидео је Степан, чију је душу притискивала туга и мржња, да је, и поред тога што с њом рђаво живи, и поред старе увреде, воли тешком љубављу, помешаном с мржњом.

Ноћу је лежао у колима, покривши се шињелом, забацивши над главом руке, мислио је о томе како ће се вратити кући, како ће га дочекати жена и осећао је као да му у грудима место срца мрда чупави паук... Навукавши преко очију поплавелe очне капке, лежао је, спремајући у памети хиљаде појединости свога објашњења с Аксињом, и имао је тако осећање као да су му у зубима зрна крупног песка. Излио је своју злобу у тучи с Петром. Кући је стигао тром, зато је Аксиња олако прошла.

Од тога дана настанио се у Астаховљевој кући невидљиви покојник. Аксиња је ишла на прстима, говорила је шапатам, али јој је у очима једва тињао, присут пепелом страха, угљен који је остао од пожара што га је у њој запалио Гришка.

Загледајући се у њу, Степан је то више осећао него што је видео. Мучио се. Ноћу, кад би у кухињи изнад пећи заспало јато мушица и Аксиња, уз дрхтање усана, размештала постељу, Степан ју је тукао, затварајући јој уста црним рапавим дланом. Испитивао ју је бестидно о појединостима њене везе с Гришком, Аксиња се претурала по тврдом кревету, који је заударео на овчију кожу, и тешко дисала. Уморивши се од мучења њеног меког тела као од очврслог теста, пипао ју је по лицу, тражио сузе. Али су Аксињини образи били ужарено суви, под Степановим прстима мицале су се вилице, стежући се и отварајући се.

— Хоћеш ли рећи?

— Нећу!

— Убићу те!

— Убиј! Убиј, тако ти бога... Престаће моје муке ... Ово није живот.

Стегнувши зубе, Степан уврну на жениним грудима хладну од зноја танку кожу. Аксиња се тресла, јечала.

— Боли ли? — пита Степан веселије.

— Боли.

— А мислиш ли да мене није болело?

Заспао би доцкан. У сну би стезао и мицао црним прстима, отеклим у зглобовима. Налактивши се, Аксиња би дуго гледала у лепо, сном измењено лице свога мужа. Обарајући главу на јастук нешто је шаптала.

Гришку скоро никако није виђала. Једанпут се некако сретне с њим на Дону. Григорије је догонио волове да напоји, пео се уз падину, гледајући себи пред ноге, а Аксиња му је ишла у сусрет. Виде и осети како јој се охлади обрамица под рукама и врела крв удари јој у слепоочнице.

Доцније, сећајући се тог сусрета, имала је много муке да увери саму себе да је то била јава. Григорије је спази тек кад је била скоро поред њега. На изазовну шкрипу ведрица подиже главу, мрдну обрвама и глупо се осмехну. Аксиња је ишла, гледајућл преко његове главе у зелени усталасани Дон, а још даље на гребен пешчаног спруда.

Румен јој натера сузе на очи.

— Ксјуша!

Аксиња прође неколико корака па стаде, сагнувши главу као под ударцем. Григорије, ошинувши љутито прutom заосталог мургастог вола, рече не окрећући главу:

— Кад ће Степан ићи да коси жито?

— Сад ... упреже.

— Кад га испратиш — иди у наш сунцокрет у лугу, и ја ћу доћи.

Шкрипећи ведрицама, Аксиња сиђе на Дон. Уз обалу, као мека жута чипка на зеленој кецељи таласа, вијугала се пена. Бели галебови риболовци летели су пиштећи над Доном.

Као сребрна киша пљуштала је над воденом површином ситна рибица. С друге стране, иза белог пешчаног спруда, величанствено и озбиљно су се дизали врхови старих јабланова, преливајући се ка ветру. Захватајући воду, Аксиња испусти ведрицу. Подижући левом руком сукњу, загази до колена. Вода заголица листове, нажуљене подвезама, и Аксиња се први пут после Степановог доласка насмеја тихо и непоуздано.

Обазре се на Гришку: он је још увек махао прutom, као да тера обаде, и лагано се пењао уз падину

Аксиња је сузним, замагљеним погледом миловала његове снажне ноге, које су чврсто газиле земљу.

На широком Гришким чакширама, увученим у беле вунене чарапе, црвенели су се лампази. На његовий леђима, поред лопатица, ландарао је комадић скоро подеране прљаве кошуље, жуteo се мали троугао голог тела. Аксиња је љубила очима тај мајушни комадић драгог тела, који је некад њој припадао; сузе су падале на насмешене бледе усне.

Она метну на песак ведрице и, закачујући повраз зупцем обрамице, спази на песку траг од шиљасте Гришкине ципеле. Обазре се лупешки — нигде никога, само се далеко на пристаништу купају деца. Чучну и дланом избриса траг. Затим заметну на раме обрамицу и смешећи се сама себи пожуре кући.

Над селом се дизало сунце, обавијено лаком маглом. Негде под кудравим стадом белих облачића видела се дубока, пашњачка прохладна ведрина, а над селом, изнад усијаних лимених кровова, изнад пустих прашњавих улица, изнад дворишта са жутом спрженом травом наднела се мртва припека.

Аксиња, клатећи се и пљускајући воду из ведрица на испуцалу земљу, приђе степеницама. Степан је, у сламном шеширу широког обода, упрезао коње у косачицу. Намештајући ам на још сањивој кобили Степан погледа у Аксињу.

— Нали воде у чутурицу.

Аксиња нали из ведрице воде у чутурицу, па опече руку о гвоздене обруче.

— Требало би леда. Угрејаће се вода — рече гледајући у мужевљева леђа, мокра од зноја.

— Иди узми од Мелехових... Немој ићи!... — викне Степан сетивши се.

Аксиња пође да затвори широм отворену капијицу. Спустивши поглед, Степан дохвати бич.

— Куда ћеш? ..

— Да притворим капијицу.

— Враћај се, неваљалице... рекох ти, не иди! Она брзо приђе степеницама и хтеде да обеси обрамицу. Али дрхтаве руке отказаше послушност, и обрамица се скотрља низ степенице.

Степан баци на предање седиште огрточ од цираде; седајући удеси дизгине.

— Капију отвори.

Отворивши врата широм, Аксиња се усуди да упита:

— Кад ћеш доћи?

— Пред вече. Спрегао сам се с Аникушком да косимо. Однеси му јело. Кад дође од ковача, нека иде у поље.

Малени точкови косачице, шкрипећи, усецали су се у сиви плиш прашине, па изиђоше на врата. Аксиња уђе у кућу, постоја мало, притискујући длан на срце, па огрнувши мараму, отрча према Дону.

„А ако се врати? Шта ћу онда?“ — опече је мисао. Стаде, као да је под ногама видела дубоку провалију, погледа назад, па скоро трком одјури према лугу поред Дона.

Плотови. Вртови. Жута падина покривена сунцокретима који гледају сунцу у очи. Зелен кромпир с бледим цветом. Ено Шамилове жене, задоцневши мало, завршавају прашење парцеле под кромпиром; погнута леђа у ружичастим кошуљама, кратки замаси мотика које падају на сиво орање. Аксиња задихана дође до Мелеховљевих врата. Осврну се; скинувши гужву с коца, отвори вратнице. По угаженој стазици дође до зеленог палисада сунцокретових стабљика. Сагињући се, завуче се где је најгушће, умазавши лице злататим цветним прашком; прикупљајући сукњу, седе на земљу, испреплетану вилином косицом.

Ослушну: тишина, чула је како јој звони у ушима. Негде горе зуји усамљено бумбар. Шупље стабљике сунцокрета, покривене бодљикавим маљама, ћутећи сисају земљу.

Седела је око пола сата, мучена сумњом — да ли ће доћи или не, хтеде већ да иде, устаде, уређујући косу под марамом, кад у тај мах отегнуто зашкрипаше вратнице. Кораџи.

— Аксјутка!

— Овамо ходи...

— А-ха, дошла си.

Шуштећи лишћем, приђе Григорије и седе поред ње. Заћуташе.

— Од чега ти је тахав образ?

Аксиња размаза рукавом жуту миришљаву прашину.

— Мора бити да је од сунцокрета.

— Ето још и ту, код ока...

Обриса. Сретоше се очима. И одговарајући на немо Гришкино питање, она заплака.

— Не могу више ... Пропала сам, Гришка.

— А шта он?

Аксиња љутито раздрљи јаку од рекле. На истакнутим ружичастим грудима чврстим као у девојке, виделе су се густе црвеноплаве модрице.

— Не знаш шта? Бије ме сваки дан... Крв ми сиса ... А и ти си ми красан... Упрљао си ме као пас, па сад ником ништа ... Сви сте ви такви. — Уздрхталим прстима закопчавала је дугмета и уплашено, — да се није нашао увређен? — гледала у Григорија, који се био окренуо од ње.

— Тражиш ко је крив? — рече он отегнуто, прегризавши травку.

Његов миран глас опече Аксињу.

— Ваљда ниси крив? — викну љутито.

— Док кучка не махне репом, пас неће скоцити. Аксиња заклони лице шакама. Као снажан, срачунат ударац пала је увреда.

Мрштећи се, Григорије погледа у ну искоса. Кроз шупљину између кажипрста и средњег прста капала је суза.

Кос зрак, запрашен у густим стабљикама сунцокрета, пробијао се кроз прозачну капљицу, сушио влажан траг који је она остављала на кожи.

Григорије није трпео сузе. Он се немирно поче врпољити по земљи, љутито стресе с ногавица мрког мрава, па опет погледа благо у Аксињу. Она је седела, не мењајући положај; само на подланици, место једне, већ су се три ситне сузе котрљале, утркујући се.

— Шта вичеш? Увредио те? Ксјуша! Ама че-кај... Стани, хоћу нешто да ти кажем.

Аксиња скиде руке са мокрог лица.

— Ја сам дошла да ме саветујеш... Зашто ме тако? .. И онако ми је тешко, па још и ти...

„Тучеш обореног" — допуни Григорије у себи па поцрвене.

— Ксјуша... омакла ми се реч, хајд', немој се љутити —

— Нисам дошла да ти се намећем... Не бој се!

У том тренутку и сама је веровала да није дошла зато да се намеће Григорију; али кад је трчала изнад Дона у луг мислила је несвесно: „Одвратићу га! Нека се не жени. С ким бих иначе везала свој живот!?" Тада се сети Степана па тврдоглаво одмахну главом, гонећи мисао која се у незгодан час јавила.

— Значи, свршила се наша љубав? — упита Григорије па леже на трбух, налаktivши се и испљувавајући ружичасте листиће вилине косе, које је сажватао за време разговора.

— Како свршила? — упита Аксиња уплашено.

— Како то? — упита поново, трудећи се да му загледа у очи.

Григорије је превртао плавим испупченим беоњачама, скретао поглед у страну.

Ветром исушена, изнурена земља мирисала је на трулеж, сунце. Ветар је шуштао, преврћући зелено сунцокретово лишће. За тренутак се замагли сунце, заклоњено кудравом грбином облака и на степену, на село, на Аксињину оборену главу, на ружичасту светлу чашицу кудраве вилине косице паде сивкаста сенка, колутајући се и одлазећи полако.

Григорије уздахну — као да промукло уздахну кон. — леже на леђа, притискујући плећке уз врућу земљу.

— Ево шта, Аксиња — поче он лагано, растављајући речи — незгодно је, некако — тишти негде у грудима... Ја сам мислио ...

Над вртом се зачу лагана шкрипа кола.

— Ајс, Лисо! Исту! Исту!..

Узвик се учини Аксињи тако јак да она паде ничице на земљу. Подижући главу, Григорије шапну:

— Скини мараму. Бели се. Да не би ко видео. Аксња скиде мараму. Од зрућег ветра који је струјао кроз сунцокрете залепршаше на врату меке златне витице. Шкрипа кола се све слабије чула уколико су се кола више удаљавала.

— Ево шта сам ја смислио — поче Григорије, па живахну: — што се десило, не може се више вратити, па зашто тражити кривца? Треба некако даље живети...

Аксиња га је слушала с напрегнутом пажњом, чекала, ломила травчицу отету од мрава.

Погледа Григорију у лице, па ухвати хладан и немиран сјај његових очију.

— ... Смислио сам: хајде да ја и ти свршимо... Аксиња се заљуљала. Згрченим прстима закахи се за жилаву вилину косицу. Надимајући ноздрве, чекала је крај реченице. Пламен страха и нестрпљења жудно јој је лизао лице, сушио плувачку у устима. Мислила је, Григорије ће рећи: „да свршимо са Степаном", али он раздражљиво облиза сасушене усне (оне су се тешко мицале), па рече:

— ... Да свршимо ову ствар. А?

Аксиња устаде, ударајући грудима жуте оборене главе сунцокрета, па оде к вратницама.

— Аксиња! — зовну је Григорије пригушено. Место одговора, вратнице отегнуто зашкршаше.

XVII

После ражи — док још није била свезена на гумна — стигла је и пшеница. На иловачи, на брежуљцима, жуteo се и увијао опаљен лист, сушила се стабљика, преживевши свој век.

Летина је — хвалили се људи — добра. Клас једар, зрно тешко, крупно.

Пантелеј Прокофјевић посаветовао са са Илиничном и одлуче: ако испросе девојку од Коршунових, да одложе свадбу до Преображења.

По одговор још нису ишли: стигла жетва, а и празник су чекали.

У петак изиђоше да косе. У косачицу су била упрегнута три коња. Пантелеј Прокофјевић је поправљао левчу на колима, спремао је точкове за свожење хране. На косидбу су пошли Петар и Григорије.

Григорије је ишао држећи се за предњи обртањ, на којем је седео брат; мрштио се. Од доње вилице укосо према јабучицама подрхтавале су и ваљале се лоптице. Петар је знао да је то поуздан знак да се у Григорију кува и да је готов на сваку лудост, али смешкајући се у своје жућкасте бркове, и даље је задиркивао брата:

— Богами, причала ми!

— Та остави се — гунђао је Григорије, грицкајући меку влас својих брчина.

— „Идем — вели — из баште, чујем у Мелеховљевим сунцокретима као људске гласове".

— Петре, остави се!

— Да-а-а... гласови. „И ја ти, вели, провирим кроз плот ..."

Григорије затрепта брже очима.

— Хоћеш ли престати? Нећеш?

— Е баш си чудан, пусти ме да довршим!

— Пази, Петре, да се не потучемо — припрети Григорије изостајући.
Петар мрдну обрвама, па седе леђима окренут коњима а лицем Григорију, који је ишао позади,
— „Завирим, вели, кроз плот, а они, слатки, леже загрљени”. — „Ко?” — питам ја, а она: — „Па Аксјутка Астахова с твојим братом”. Ја велим,..
Григорије ухвати за дршку кратке виле, које су лежале на задњем делу косачице, па јурну на Петра. Овај баци дизгине па скочи са седишта и врдну пред коње.
— Пих, проклети!.. Побеснео!... Пих! Пих! Гле-дај га...
Искезивши зубе као вук, Григорије хитну виле. Петар паде на руке, и виле се, прелетевши преко њега, за читава три прста забодоше у шљунковиту суву земљу и задрхташе звекнувши.
Потамневши у лицу, Петар је држао за узде узнемирене коње и псовао.
— Могао си ме убити, гаде!
— И убио бих те!
— Ти си луд! Шта си побеснео! Уметнуо си се на баћину пасмину, прави си Черкешања!
Григорије ишчупа виле, па пође за косачицом кад се она крену.
Петар га зовну прстом.
— Ходи к мени. Дај-де виле.
Премести дизгине у леву руку па узе виле за углачан шиљак.
Млатну дршком по леђима Григорија, који ништа није очекивао.
— Каишом би те требало! — рече кајући се, гледајући за Григоријем који одскочи у страну.
После једног минута, палећи цигарете, погледаше један другом у очи и прскоше у смех.
Христоњина жена, која је ишла колима другим путем, видеда је како је Гришка хитнуо виле на брата. Она се уздигла у колима, али није могла видети шта је било међу Мелеховима, — заклањали су косачица и коњи. Није била још ни ушла у сокак, викну сусетки:
— Климовна! Трчи, кажи Пантелеју Турчину да су му се синови код Татарске хумке вилама изболи. Почупали се, па Гришка — та он је суманут! — ударио Петра вилама у слабине, а овај у тај мах њега... Тамо је страшно много крви проливано!
Петар је већ био промукао вичући на волове који су једва вукли и гласно је звиждукао. Одупирући се ногом, црном од прашине, о попречну гредицу, збацивао је с косачице сено набацано крилима. Коњи, изуједани до крви од мува, вртели су реповима и несложно затезали штрање.
По степи, све до плавкасте ивице хоризонта, гамизали су људи. Цврчали су, фијукали ножеви на косачици, шаренила се степа од откоса покошеног жита. Ругајући се гониоцима, звиждали су на хумкама пухови.
— Још двапут да оптерамо па ћемо запалити! — кроз звиждање крила и лупу косачице викну Петар окрећући се.
Григорије само климну главом, Ветром сасушене и испуцале усне једва је могао отворити. Он накраће дохвати виле, да би лакше могао бацати тешке руковети жита, убрзано дишући. Ознојене груди сврбеле су га. Испод шешира му је текао горак зној, падајући у очи и штипајући као сапун. Зауоставивши коње, напише се воде и запалише.
— Друмом неко јури на коњу — рече Петар гледајући испод шаке.
Григорије се загледа и изненађено подиже обрве.
— Баћа, богами.
— Јеси ли полудео! На чему ће он јахати кад коњи вуку косачицу.
— Он је.
— Преварио си се, Гришка!
— Богами, он је!
После једног минута јасно се видео коњ како јури брзим галопом и на њему јахач.
— Баћа ... — поче Петар уплашено и изненађено тапкати у месту.
— Јамачно се код куће нешто десило ... — изрече Григорије заједничку мисао.
На једно стохвати од њих, Пантелеј Прокофјевић заустави коња па докаса.
— Пре-би-ћу вас ... пасји синови ... — урликну он још издалека и размахну над главом кожну камџију.
— Шта му је? — збуни се Петар потпуно, турајући у уста до половине свој брк пшеничне боје.
— Сакриј се за косачицу! Тако ми бога, ошинуће те камџијом. Док се објаснимо, он ће нас ишибати ... — рече Григорије смешкајући се и за сваки случај зађе с друге стране косачице.
У пени окупан коњ ишао је по стрњици лаким касом, труцкајући јахача. Млатарајући ногама (јахао је без седла, климајући) Пантелеј Прокофјевић је измахивао камџијом.
— Шта сте то радили, ђавоља траго?
— Косимо... — Петар рашири руке и бојажљиво се искоси на камџију.
— Ко је кога вилама млатио? Зашто сте се тукли?..
Окренувши се оцу леђима, Григорије је шапатам бројао облаке које је ветар разгонио.
— Шта је теби? Каквим вилама? Ко се тукао? ..
— Петар је трепћући гледао у оца одоздо до горе, стајући с ноге на ногу.

— Па она, враг јој матери, дотрчала и виче: „Ваши се синови вилама изболи“. А? Како то? .. — Пантелеј Прокофјевић бесно затресе главом, па бацивши улар, скочи са задувана коња. — Ја докопао коња Симишкина Фејке па у галоп. А? ..

— Ама ко ти је то рекао?

— Једна жена...

— Лаже она, баћа! Спавала је проклетница на колима, па јој се причинило тако нешто.

— Жена! — писну Пантелеј Прокофјевић, квасећи пљувачком браду. — Климовна курва! Ох, бо-ж-ж-е мој!.. А? Пребићу је, кучку!.. — па затупка ногама, ослањајући се више на леву хрому ногу.

Тресући се од немог смеха, Григорије је гледао под ноге. Петар није спуштао очију с оца, гледећи ознојену главу.

Пактелеј Прокофјевић се испраска па се утиша. Седе на косачицу, прође два откоса, па псујући појаха коња. Изиђе на друм, престиже двоја кола са житом, па запраши у село. На бразди забравк ситно оплетену камцију, украшену кићанком. Петар је окреташе мало у рукама, одмахну главом па рече Гришки:

— Лепо бисмо се ја и ти провели, момче. Гле, зар је то камџија? Ово, брате, може унаказити, — главу може одсећи!

XVIII

Коршунови су уживали глас првих богаташа у селу Татарском. Четрнаест пари волова, ергела коња, кобиле из проваљске ергеле, петнаест крава, мноштво ситне стоке, стадо од неколико стотина оваца. А и онако има се на што погледати: кућа ништа гора од Моховљеве, од шест соба — с кровом од лимених плочица. Зграда за послугу покривена лепим и новим црепом; воћњак од десетину и по с повртњак. Шта још треба човеку?

Због тога је са зебњом и некако преко воље Пантелеј Прокофјевић ишао да уговара девојку. Коршукови су за своју кћер могли наћи друкчијег момка него што је Григорије. Пантелеј Прокофјевић је то знао па се бојао да га не одбију, а није хтео да се клања пред својеглавим Коршуновом; али га је Илинична подгризала као рђа гвозђе, и напослетку је сломила старчеву тврдоглавост. Пантелеј Прокофјевић пристаде и пође проклињући у души и Гришку и Илиничну, и цео свет.

Требало је ићи по други пут по одговор: чекали су недељу, а у то време је под обојеним лименим кровом Коршуновљеве куће буктала потмула свађа. После одласка просилаца девојка је на материно питање одговорила:

— Драг ми је Гришка, и ни за кога другог нећу поћи!

— Баш си нашла младожењу, лудо — уразумљивао ју је отац — једино му је добро што је црн као Циганин. Зар да ти, јагодо моја, таквог младожењу нађем?

— Мени, баћа, други не требају ... — Наталија је црвенела и ронила сузе. — Нећу поћи, па макар се и не удала. Иначе, можете ме одвести у Уст-Медведицки манастир ...

— Развратник, женскареш, са солдатушама се спанђава — избаци отац последњи разлог — бије га глас у целом селу.

— Па нека, марим ја! Шта ја ту могу, кад је таква ствар.

— Кад је теби нека, мени поготову. Лакше коњу без самара кад је таква ствар.

Наталија — најстарија кћи — била је очева љубимица, па зато јој није сметао у избору. Још прошлих месојеђа долазили су просци издалека, с реке Цуцкана, преко мере богати козаци староверци; стизали су и с Хопра просиоци и с Чира, али се Наталији нису свиђали момци, узалуд је пропадало угошћавање просилаца.

Мирону Григорјевићу у души Гришка се свиђао због козачке смелости, због љубави према домаћинству и послу. Старац га је издвојио из гомиле сеоских момака још онда кад је на тркама Гришка добио прву награду за џигитовку; али му се чинило постидно да удаје кћер за момка који није богат, па још на рђаву гласу.

— Вредно момче и леп у лицу.. — шапутала му је ноћу жена, милујући му пегаву и риђим чекињама обраслу руку — а Наталија, Григорићу, сва се осуши за њим... Много јој је за срце прирастао.

Мирон Григорјевић се окретао леђима жениним коштуњавим грудима и љутито мумлао:

— Остави ме, шта си се залепила као чичак! Удај је ако хоћеш и за лудог Пашку, шта се то мене тиче? Баш ти је бог памет одузео! „Леп у лицу“ ... — муцао је он — шта, да му нећеш с лица скидати летину?..

— Е баш летину ...

— Па разуме се, шта ће ти његова лепота? Нека је он само човек на свом месту. Али мене је, право да ти кажем, помало и срамота да дам своју кћер Турцима. Да су бар људи као други људи... — разметао се Мирон Григорјевић, подскакујући на кревету.

— Вредна породица и имућна ... — шапутала је жена и примичући се ближе мужевљевим леђима, помирљиво му миловала руку.

— Та одмакни се, ђаволе! Као да немаш места даље од мене. Шта ме гладиш као стеону

краву? А с Наталијом ради шта знаш. Удај је ако хоћеш и за ошишану девојку ...

— Треба имати срца за своје дете. Нек иде с милим богом и то богатство ... — мрмљала је Лукинична у длакаво ухо Мирона Григорјевића.

Он се бацакао ногама, прибијао се уза зид и хркао, правећи се да спава.

Долазак просилаца изненадио, их је. После службе у цркви они стигоше на лаким хочијама пред капију. Ставши на ноступ, Илинична умало не преврну кола, а Пантелеј Прокофјевић скочи с кола као млад петао; мада му је била утрнула нога, ипак није давао да се то позна, него је лако одшантуцао у кућу.

— Ево их! Који их је ђаво донео! — јекну Мирон Григорјевић, гледајући кроз прозор.

— Свеци угодници, како сам радила у кухињи, нисам ни скинула свакидашњу хаљину! — закокота домаћица.

— Лепа си и тако! Неће ваљда тебе просити. Кома си ти потребна, матора квочко!

— Откако си се родио био си безобразан, а под старост си и пошашавио.

— Де-де, једну мање!

— Што не обучеш чисту кошуљу, зар те није срамота да те виде како ти је на леђима испала кичма? Гле како је прљав! — грдила је жена, посматрајући Мирона Григорјевића док су просиоци ишли двориштем.

— Познаће ме сигурно и у овој. Кад бих и асуру обукао, не би одустали.

— Добро јутро! — кукурекну Пантелеј Прокофјевић, спотакнувши се о праг, па се, збуњен својом пискавим гласом, још једном прекрсти пред иконом.

— Здраво да сте! — поздрави домаћин, жустро посматрајући просиоце.

— Дао бог лепо време.

— Хвала богу, одржава се.

— Народ ће се макар мало опоравити.

— То је сигурно.

— Да-а-а.

— Хм.

— Ето, ми дођосмо, дакле, Мироне Григорићу, да дознамо како сте међу собом доконали и да ли ћемо се опријатељити или нећемо ...

— Уђите, молим вас. Седите, молим вас, — позивала је домаћица, клањајући се и чистећи скутом своје дугачке и наборане сукње под обојен циглом.

— Немојте се трудити, молим вас. Илинична седе, шуштећи пуплинском загрнутом сукњом. Мирон Григорјевић се налакти на сто, покривен новом мушемом, па заћута. Мушема је заударала на влажну гуму и још на нешто; достојанствено су гледали покојни цареви и царице из оквира у угловима, а на средини су се виделе царске кћери у белим шеширима и упљуван мувама цар Николај Александровић.

Мирон Григорјевић прекиде ћутање:

— Па шта ћемо... Одлучили смо да вам дамо девојку. Ородићемо се, ако се споразумемо ...

На том месту његовога говора Илинична, однекуд из непознатих дубина своје листерске блузе с надувеним рукавима, извуче дебео бели хлеб, па га тресну на сто.

Пантелеј Прокофјевић хтеде да се прекрсти, али окорели јаки прсти, састављени ради кршћења и издигнути до половине потребног пута, изменише облик: црни палац с великим ноктом против његове воље неочехивано се провуче између кажипрста и средњег, и тај бестидни узао прстију лупешки склизну иза посувраћеног кафтана и извуче отуда флашу, држећи је за црвен грлић.

— Хајдете сада, драги моји пријатељи, да се помолимо богу и да попијемо по једну и поразговарамо о нашој деци и о уговору ...

Пантелеј Прокофјевић, трепћући жалосно, гледао је у лице свога пријатеља, попрскано хладним пегама, и умиљато пљескао по дну флаше својом шаком, широком као коњско копито.

После једног сата пријатељи су седели тако близу један уз другог да су увојци Мелеховљеве браде, црн као катран, додиривали праве, риђе праменове Коршуновљеве браде. Пантелеј Прокофјевић је заударео на киселе краставце и доказивао:

— Драги мој пријатељу — поче он дубоким шапатам — драги мој пријане! — па наједном повиси глас и викну — пријатељу! — дерњао се, показујући своје црне тупе секутиће. — Белег који тражите за вашу девојку исувише је неподношљив за мене! Та замисли, драги пријатељу, замисли како хоћеш да ми учиниш нажао: доколенице с каљачама — прво, донска бунда — друго, две вунене хаљине — треће, свилена марама — четврто. Па то је за мене пр-р-о-паст!..

Пантелеј Прокофјевић је широко размахивао рукама, шавови на раменима његове гардијске козачке униформе су пуцали и дизали се бокори прашине. Спустивши главу, Мирон Григорјевић је гледао у мушуму поливено ракијом и расолом од киселих краставаца. Прочита горе натпис, украшен необичним цртежом: „Руски самодршци“. Пређе очима наниже: „Његово императорско величанство господар император Николај...“ — Даље је лежала љуска од кромпира. Загледа се у цртеж: царско лице се не види, на њему стоји испражњена ракијска флаша. Мирон Григорјевић, трепћући са

страхопоштовањем, покуша да разгледа богату униформу с белим појасом, али је униформа била густо упрскана глатким семењем краставаца. Из круга безбојно једнаких кћери задовољно је гледала царица у шеширу широка обода. Мирон Григорјевић се осети до суза увређен. Помисли: „Сад гледаш одвећ охоло, као гушче из котарице, а кад будеш удавала кћер — тада бих волео да те видим... сигурно ћеш онда скакати од муке”.

Крај његовог уха, као велики црн бумбар, зујао је Пантелеј Прокофјевић.

Коршунов подиже крмељиве очи на њега и поче слушати.

— Да спремимо за твоју, а сад, свеједно, и за моју кћер ... за моју и твоју кћер такав белег... опет да кажем: доколенице с каљачама и донску бунду ... морамо стоку истерати из обора и продати.

— Жао ти? — Мирон Григорјевић лупну песницом.

— Није да ми је жао ...

— Жао ти?

— Чекај, пријатељу ...

— Ако ти је жао, онда ...

Мирон Григорјевић повуче своју раширену ознојену шаку по столу и збриса на под чашице.

— Па твоја ћерка ће с тим живети и стицати!

— Па нека! А белег покажи, иначе нисмо пријатељи!..

— Да изгоним стоку из обора .. — Пантелеј Прокофјевић врти главом. Минђуша му дрхти у уху, слабо светлуцајући.

— Белег мора бити!.. Она има пуне сандуке свога одела, али ти испуни оно што тражим, ако вам се од срца свиђа... Такав је наш козачки обичај. Тако је било и у старо време, а ми треба да се држимо старине...

— Испунићу...

— Испуни.

— Испунићу...

— А што се тиче стицања — нека млади стичу. Ми смо стекли и не живимо горе од других људи, нека и они, враг им матери, стекну себи!..

Пријатељи уплетоше браде у разнобојан сплет. Пантелеј Прокофјевић зачини пољубац увелим краставцем и заплака од многих осећања, сливених уједно.

Прије су, загрљене, седеле на сандуку, заглушивале једна другу пискавим гласовима. Илинична сва зајапурена у лицу, њена прија сва зелена од ракије као промрзла дивља крушка озимњача.

— ... Дете каквог нема на свету! Слушаће те и поштовати, никад ти неће измаћи испод власти. Ниједну противну реч, драга пријо, не сме да каже.

— Е-е-е, рођена моја — прекида је Илинична, подупирући левом руком образ, а десном придржавајући лакат леве, — колико пута сам му говорила, пасјем сину! Прошле недеље, тако увече, спрема се да иде, сипа дуван у дуванкесу, а ја му велим: „Кад ћеш се оставити, проклетниче? Докле ћу ја такву срамоту носити под старе дане? Та Степан ће ти очас заврнути шију!..”

Из кухиње кроз рупицу на вратима вирио је у собу Мићка, а доле су се сашаптавале две млађе Наталијине сестрице.

Наталија је седела у крајњој угаоној соби на банку и брисала сузе узаним рукавом блузе. Плашкла се новог живота у који је улазила, мучила је неизвесност.

У соби су довршавали трећу флашу ракије; одлучише да саставе младожењу с младом првог августа.

XIX

У Коршуновљевој кући предсвадбена јурњава. Млади су на брзу руку спремали понешто од рубља. Наталија је седела целе вечери, плетући младожењин традиционални шал од сиве, меке козје длаке и рукавице од крзна.

Њена мати, Лукинична, до мркле ноћи савијала се над шиваћом машином — помагала је кројачици, најмљеној из станице.

Мићка је долазио с оцем и радницима из поља, не умивајући се и не скидајући с нажуљених ногу тешке пољске цокуле, улазио је у Наталијину собу и седао. Највеће му је уживање било да мучи сестру.

— Плетеш ли? — питао је благо, намигујући на меке ресе шала.

— Плетем, па шта хоћеш?

— Плети, плети, лудо, а он ће ти место захвалности разбити њушку.

— Зашто?

— За здраво-живо — знам ја Гришку, ми смо другари. То је такав пас да ће те ујести, а неће рећи Зашто.

— Та не лажи! Као да га ја не знам.

— Ја га мало боље знам. Ишли смо заједно у школу.

Мићка је тешко и притворно уздисао, разгледајући дланове вилама нажуљене, и ниско савијао висока леђа.

— Пропашћеш ти, Наталија, с њим! Боље остани неудата. Шта си добро нашла у њему? А? Стрaшан, — ни коњем га не можеш прегазити, некако луцкаст ... Отвори очи: поган је то младић!..

Наталија се љутила, гушећи се у сузама, и сагињала над шалом тужно лице.

— А што је главно — он је без осећања — немилосрдно је Мићка наставио пакосно заједање. — Шта се дереш? Глупа си ти, Наташка. Откажи му! Сад ћу оседлати коња, па ћу отићи и рећи: овај, немојте се више трудити ...

Наталију спасе дед Гришака: улазио је у собицу, пипајући штаком под, да види да ли је сигуран, и гледећи нерашчешљану браду, жуту као кокопља; дотичући Мићку штаком, питао је:

— А шта ћеш ти, поганац, овде, а?

— Дошао сам да је обиђем, дедице — правдао се Мићка.

— Да је обиђеш? А? Ја ти, поганац, наређујем да идеш одавде. Напред марш!

Дед је узмахивао штаком и прилазио Мићки, непоуздано стајући на ноге суве као стабљике.

Дед Гришака је тапкао по земљи шездесет девет година. Учествовао је у турском рату 1877. године, био ордонанс код генерала Гурка, пао у немилост и био послат у пук. Пошто се одликовао у боју код Плевне и Рошича, имао је два крста св. Ђорђа и две медаље св. Ђорђа. Био је исписник с Прокофијем Мелеховом и, живећи остатак живота, уживајући у селу свеопште поштовање због јасног ума у тако дубокој старости, због неподмитљивог поштења и гостољубивости, кратак остатак живота трошио је на успомене.

Лети од изласка до заласка сунца седео би на банку испред куће, шарао штаком земљу, оборивши главу мислио је нејасним сликама, одломцима мисли, који су пливали кроз маглу заборавља као мутни одблесци успомена ...

Од испуцалог штита избледелог козачког качкета падала је на црне капке затворених очију тамна сенка; због сенке су се боре око очију чиниле дубље, седа брада се преливала у плавкасто. Кроз прсте, скрштене над штаком, кроз шаке, по испупченим црним жилама ишла је крв лагано, црна као црница у шуми.

Из године у годину хладила му се крв. Жалио се дед Гришака Наталији, љубимици укуци:

— Вунене чарапе, а не греју ми ноге. Исплети ми, обешеница, много дебље.

— Шта је теби, деко, па сад је лето! — смејала се Наталија и, седајући ближе на банку, гледала је у велико, смежурано дедино ухо.

— А шта ћеш, дете моје, иако је лето, крв је хладна као земља у дубини.

Наталија је гледала у мрежу од жила на дединој руци и сећала се: у дворишту је копан бунар, и она — тада још девојчица — захватајући кофицом влажну глину, правила је тешке лутке и краве с развилашеним роговима. Она је живо замишљала осећање које је имала од додира руку са мртвом, леденом земљом, добијеном из дубине од пет хвати, и већ је са страхом гледала у дедине руке с пегама мрким као иловача.

Чинило јој се да по дединим рукама не тече весела црвена крв, већ мркоплава иловачаста земља.

— Бојиш ли се смрти, дедице? — питала је она.

Дед Гришака је вртео својим танким мршавим и набораним вратом, као да је хтео да га ослободи из крутог оковратника на изношеном мундиру; мицао је зеленоседим брковима.

— Чекам смрт као драгог госта. Време је већ ... И живео сам, и царевима служио, и ракије се налио у свом веку — додавао је, смешећи се белозубим устима и подрхтавајући борама око очију.

Наталија је миловала дедине руке, и одлазила, а он је, исто онако погрбљен, парајући земљу штаком излизане дршке, седео на банку у сивом мундиру, закрпљеном на многим местима; младићки и изазивачки смејале су се црвене веселе испуске на крутом усправљеном оковратнику.

Глас да Наталију просе примио је са спољашњим миром, али је у души туговао и једио се: Наталија му је за столом подметала најлепше парче, Наталија је прала његову преобуку, крпила, плела чарапе и крпила чакшире и кошуље, — зато је дед Гришака, сазнавши за њену удају, и гледао у њу два-три дана озбиљно и строго.

— Мелехови су одлични козаци. У истом пуку служио сам с покојним Прокофијем. Био је то храбар козак. А какви су му унци? А?

— И унци су добри — околишећи одговори Мирон Григорјевић.

— Него Гришка, поганац, неуљудан је. Ономадне идем из цркве, срео се са мном па ме није поздравио. Старци данас не уживају велико поштовање ...

— Он је умиљато момче — заузео се Лукинична за свог будућег зета.

— Шта кажеш? Умиљат, велиш? Дај боже да је тако. Само да је Наташки по срцу...

У договору дед Гришака скоро није ни суделовао, само је за један тренутак измилио из своје собице, поседео мало за столом, једва процедио кроз сужено грло чашицу ракије, па загрејавши се, изишао, осећајући да га је почело хватати.

Два дана је ћутећи погледао у узрујано-срећну Наталију, вавољио устима, мрдао свежњићима

зеленкастобелих бркова; затим је, свакако, омекшао.

— Наташка! — викнуо је једанпут.

Наталија му приђе.

— Шта је, унуко, ваљда се радујеш? А?

— Ни сама не знам, дедице — признаде Наталија.

— Но-но ... Гле ти ње... Е па, бог с тобом. Дај боже — па мрзовољно и с горчином пребази: —

Ниси хтела, гадуру, да причекаш док ја умрем, па да се онда удаш... без тебе ће ми живот бити горак. Мићка, који је послушнвао из кухиње њихов разговор, рече:

— Ти ћеш, деда, можда још сто година живети, па зар да она дотле чека? Лепо певаш!

Дед Гришака поцрвене до ушију и дах га издаде. Лупну штаком и ногама.

— Језик за зубе, гаде, пасји сине!.. Одлази! Одлази!.. Ех, ти, нечиста сило!.. Прислушнвао си, враже!..

Мићка побеже у двориште смејући се, а дед Гришака се дуго љутио, грдио Мићку, а ноге, обувене у вунене кратке чарапе, дрхтале су му у коленима.

Две млађе Наталијине сестре: Маришка, девојчурак од дванаестак година, и Грипка, осмогодишње спадало и маза, нестрљиво су очекивале свадбу.

Скривену радост показивале су слуге које су стално живеле код Коршунових. Слуге су од домаћина очекивале богату част и надале се да ће за време свадбе бити слободне два-три дана. Један од њих, висок као ђерам, богучарски козак с необичним именом Гећ-Баба, једном у пола године опијао се на мртво име. Попио би сву зараду и све са себе. Већ одавно га је обузимало познато осећање јаке блътавости, али он се уздржавао, одлажући почетак пијанке до свадбе.

Други, болешљив и црномањаст козак из станице Могулинске, по имену Михеј, живео је код Коршунових одскора; упропашћен пожаром, најмио се за слугу и спријатељивши се с Гећком (тако су скраћено звали Гећ-Бабу), почео је с времена на време да се опија. Страсно је волео коње; - поднапивши се, плакао би, размазујући сузе по шиљастом лицу без обрва, и салетао Мирона Григорјевића.

— Газда! Рођени мој! Кад будеш удавао ћерку — пусти Михејку у сватове. Ја ћу те тако возити да ће се имати шта видети! Кроз пламен ћу пројурити а длаци на коњу нећу осмудити. Имао сам и ја своје коње ... Ех!..

Стално натмурени и недружевни Гећко однекуд се свезао с Михејем и дражио га једном истом шалом.

— Михеју, чујеш ли? Из које си ти станице? — питао га је, трљајући руке дугачке до колена, па је сам одговарао, мењајући глас: — „Из Могуљевске“. — А зашто си тако кукаван? — „Па сав је мој род такав“.

Он се стално и промукло смејао шали коју је непрестано понављао, пљескао се длановима по дугачким сувим коленима, тако да су звечала, а Михеј је мрско гледао у Гећково избријано лице, у јабучицу која је подрхтавала на гркљану, и грдио га, називајући га „совом“ и „крастом“.

Свадбу одредише за прве месојеђе. Остало је било још три недеље. На Велику госпојину дође Григорије да походи вереницу. Поседе мало у соби за округлим столом, љуштећи семенке и орахе с девојкама, другарицама невестиним — па оде. Наталија га је испраћала. Под стрехом коњушнице, где се за јаслама хранио Гришкин коњ, оседлан финим, сасвим новим седлом, тури руку у недра, па порумевши и гледајући у Григорија заљубљеним очима, тутну му у руке мек свилен замотуљак, топал од њених девојачких груди. Узимајући дар, Григорије је заблесну белином својих вучјих зуба и упита:

— Шта је ово?

— Видећеш већ ... извезла сам ти дуванкесу. Григорије је неодлучно привуче себи и хтеде је пољубити, али она му се снажно одупре рукама о груди, изви се назад и уплашено баци поглед на прозоре.

— Видеће нас!

— Па нек виде!

— Сид ме...

— Ово је за почетак — објасни Григорије.

Она је држала дизгине, а Григорије је, жмирећи, хватао ногом зупчасту узенгију. Намести се удобније на јастуку седла, па одјаха из дворишта. Наталија је отворила капију и, надневши шаку над очи, гледала је за њим: Григорије је седео на калмички начин накренувши се мало на леву страну, машући лолински бичем.

„Остало је још једанаест дана“ — рачунала је у памети Наталија, уздахнула и насмејала се.

XX

Избија оштролиста зелена пшеница, расте; за месец и по дана галовран ће се сакрити у њој с читавом главом, и неће се видети; сише из земље сокове, накласаће, набубриће зрно од мирисавог и слатког млека; затим ће почети цветати, златна прашина ће покрити клас. Излази домаћин у степену и

погледа не може довољно да се нарадује. Однекуд забаса у жито стока: угази, уништи тешко класје. Онда где се ваљала, остају кругови угаженог жита ... страшно је и жалосно погледати.

Тако је и с Аксињом: на њено осећање сазрело у златном цветању стао је Гришка тешком цокулом од нештављене коже. Сагорео га, укаљао — никако друкчије.

Празно и запуштено као на заборављеном гумну, зараслом у лободу и бурјан, било је у Аксињиној души кад се вратила из Мелеховљеве баште испод сунцокрета.

Ишла је и гризла крајеве мараме, а грло јој је надимао уздржавани јаук. Уђе у трем, паде на под, загуши се у сузама, у муци, у црној празнини која јој је журнула у главу... А затим је све прошло. Само негде на дну срца тиштало је и боло нешто оштро.

Али се ипак диже жито које је стока угазила. Од росе, од сунца подиже се стабљика, сабијена у земљу; испочетка се савија као човек који једва носи тежак терет, затим се усправља, подиже главу, и опет му светли дан, и опет га лелуја ветар ...

Ноћу, милујући помамно мужа, мислила је Аксиња о другом, и у души се преплитала мржња с великом љубављу. У мислима се жена спрема на ново срамно дело, на ранију бруку: одлучила се да отме Гришку срећној Наталији Коршуновој, која не зна ни за јад, ни за љубавну радост. Ноћу је претурала по глави хрпу мисли, трепћући сувим очима, гледала је у помрчину. На десној руци притискивала је у сну лепа Степанова глава, с кудравим дугачким бућем са стране. Дисао је на полуотворена уста, његова црна рука, заборављена на жениним грудима, мицала је гвозденим прстима испуцалим од рада. Мислила је Аксиња. Довијала се. Мењала мишљење. Једно је само чврсто решила: да отме Гришку од свих, да га обаспе љубављу, да влада њиме као пре.

А на дну срца нешто оштро, налик на забодену пчелину жаоку, задавало је оштар бол.

Тако ноћу, а дању је Аксиња своје мисли топила у бригама, у пословању. Ако би гдегод срела Гришку и, бледећи, проносила поред њега своје лепо тело, које је толико чезнуло за њим, бестидно изазивачки би гледала у његове дивље црне очи.

После сусрета с њом, Гришка је осећао тешку тугу. Без разлога би плануо, искаљивао своју љутњу на Дуњашку, на матер, најчешће би узео сабљу, одлазио на дрвљаник и, надимајући образе, секао дебело грање позабадано у земљу. За недељу дана насекао их је читаву хрпу. Пантелеј Прокофјевић је псовао, светлуцао минђушом и жутиим беоњачама.

— Насекао, проклети ђаво, било би довољно за два плота! Гле, направио се јунак, мајку му његову. Ено ти суварака у шуми, иди па се тамо јуначи... Причекај, момче, кад одеш у војску, тамо ћеш се насећи до миле воље ... Тамо ће те брзо укротити ...

XXI

За одлазак у сватове спремише четвора двопрежна кола. Свечано обучени људи скупљали су се у Мелеховљеву дворишту поред кола.

Девер Петар у црном дугачком капуту на струк и плавим чакширама с лампазима, леви му рукав омотан са две беле мараме, испод бркова пшеничне боје стално осмех. Он је поред младожење.

— Ти, Гришка, немој да се плашиш! Главу држи високо као петао, што си се снуждио тако?

Поред кола дармар, галама.

— Куд се део девер? Време је да се иде.

— Куме?

— А?

— Куме, ти ћеш ићи на другим колима. Чујеш ли, куме?

— Јесте ли наместили седишта на кола?

— Нећеш се ваљда распасти и без седишта. Дарја, у вуненој сукњи малинове боје, витка и танка као ивова шибљика — извијајући нагарављеним дугим обрвама, гурала је Петра.

— Говори баћи да је време да се иде. Тамо нас сад већ одавно чекају.

Пошапутавши с оцем, који се однекуд појави храмајући, Петар нареди:

— Седајте! На моја кола петоро с младожењом. Аникеју, ти ћеш кочијашити.

Разместили су се. Сва румена и свечана Илинична отвори врата. Четвора кола кренуше улицом утркујући се.

Петар је седео поред Григорија. Према њима седела је Дарја, машући чипкастом марамом. На рупчагама и џомбама прекидали су се гласови који су певали песму. Црвени первази козачких качкета, плави и црни мундири и реденготи, рукави с белим тракама, расута дуга женских шалова, шарене сукње, лаки шлепови прашине за сваким колима. Сватови.

Аникеј, сусед Мелехових, који је Григорију падао другобратучед, управљао је коњима. Нагињући се, скоро падајући са седишта, пуцао је бичем, подврискивао, и ознојени коњи затезали су штрање, напрежући се што игда могу.

— Дај им! Дај!.. — викао је Петар.

Ћосави Аникеј, ушкопљеничког изгледа, намигивао је на Григорија, набирајући своје голо женско лице у танак осмех, подврискивао је и шибало коње бичем.

— Скла-њај-се!.. — загрме, обилазећи их, Илија Ожогин, ујак младожењин. Иза његових леђа Григорије спази срећно Дуњашкино лице, чији су црнпурасти образи поигравали.

— Не, чекај!.. — викну Аникеј, скочивши на ноге, па оштро звизну.

Коњи се пустише у бесну трку.

— Ис-па-а-шћу!.. — цикала је Дарја, одскачући и хватајући се обема рукама за Аникејеве лакване чизме.

— Држи се!.. — викну са стране ујак Илија. Глас му се губио у непрекинутом тандркању точкова.

Остала двоја кола, дупке пуна шарених гомила људи који су се дерали, јурили су путем једна поред других. Коњи под црвеним, плавим, бледоружичастим ашама, с цвећем од хартије, с тракама уплетеним у гриве и кики, уз звекет прапораца, грабе џомбастином путем, комади беле пене спадају с њих, а аше на ознојеним мокрим леђима пљескају, набирају се, шибане ветром.

Код Коршуновљеве капије сватове је чекала гомила дечурлије. Чим су спазила прашину на путу, јурнуше у двориште.

— Иду!

— Јуре!

— Ви-де-се!.. — опколише Гећку кад наиђе.

— Шта сте се скупили? Гећ, ђавољи врапци! Загаламили сте толико да човек оглуви!

— Ђубане^{xiii} — мазалице, хајде да се задиркујемо! Хохоле!.. Хохоле!.. Катранџија!.. — дречала је дечурлија, скачући око Гећкових чакшира, широких као врећа.

Овај, сагињући главу као да загледа у бунар, посматрао је несташну децу и чешао се по дугачком затегнутом трбуху, смешећи се доброћудно.

Кола с лупом уђоше у двориште. Петар поведе Григорија уз степенице, а за њима се сручише сватови.

Између трема и кухиње врата закључана. Петар закуца.

— Господе Исусе Христе, помилуј нас!

— Амин — одазваше се с друге стране врата. Петар поново куцну и трипут изговори исте речи, на што су му потмуло одговарали.

— Је ли слободно?

— Изволите, молимо.

Врата се широм отворише. Прија — Наталијина крштена кума — удовица, лепа жена, дочека Петра поклоном и финим руменим осмехом.

— Пиј, девере, за добро здравље.

Она пружа чашу с мутним, неустајалим квасом. Петар поглади бркове, испи, и закашља се уз општи уздржани смех.

— Е, пријо, баш си ме угостила!.. Чекај, купино моја, ја ћу тебе друкчије угостити, да ћеш све плакати!..

— Опростите, молим вас — клањала се прија, дарујући Петра финим лукавим осмехом.

Док су се девер и прија такмичили у оштроумности, младожењи су, према уговору, понудили по три чашице ракије.

Наталију, већ обучену у венчану хаљину и под велом, чували су за столом. Маришка је у испруженој руци држала оклагију. Грипка је пркосно махала варјачом.

Ознојен, пијан од ракије, Петар им се поклати и: поднесе у чашици по пола рубље. Прија намигну на Маришку, и она лупи оклагијом по столу:

— Мало је! Нећемо да продамо младу!..

Још једанпут им пружи Петар мало сребрне ситнине у чашици.

— Не дамо! — љутито су говориле сестре, гурајући лактовима Наталију, која је држала оборен поглед.

— Шта хоћете више! И онако је плаћено и преплаћено.

— Попуштајте, девојке — нареди Мирон Григорјевић и смешећи се прогура се до стола. Његова риђа коса, намазана топљеним крављим маслом, мирисала је на зној и на сточно ђубре.

Рођаци и пријатељи младини усталоше од стола, правећи места сватовима.

Петар тури Григорију у руку крај од марамице, скочи на клупу, поведе га иза стола невести, која је седела под иконама. Други крај узе Наталија руком ознојеном од узбуђења.

За столом су мљацкали, кидајући рукама кувану пилетину, бришући руке о косу. Аникеј је глодао кокошију кобилицу, низ ћосаву браду текла му на оковратник жута маст.

Григорије је с прикривеним жаљењем погледао у своју и Наталијину кашику, свезане марамицом, у чорбу која се пушила у глеђосаном чанку. Њему се јело, непријатно и потмуло крчало му је у трбуху.

Дарја се гостила седећи поред ујака Илије. Овај је, глођући јаким зубима јагњеће ребро, зацело шаптао Дарји непристојности, јер је она, зажмиривши, мрдала обрвама, црвенела и смешкала се.

Јело се својски и дуго. Мирис смоластог мушког зноја мешао се с љутим и пикантним женским знојем. Од сукања, капута и шалова, који одавно леже у сандуцима, мирисало је на нафталин и још нешто сладуњаво и тешко — тако миришу стари бапски чанци за мед.

Григорије је искоса погледао у Наталију. И тада први пут примети да јој је горња усна мало као отечена и да се наднела над доњом као штитић. Још је опазио да на десном образу, испод јагодице, има смеђ младеж, а на младежу две злаћане длачице, и од тога му дође некако nelaгодно. Сети се Аксињиног као саливеног врата с коврчавим меким витицама, и осети као да му неко сипа за огрлицу од кошуље на ознојена леђа оштре триње од сена. Најежи се, па с пригушеном чежњом погледа по људима којк су мљаскали, алашљиво ждерали.

Кад су устали од стола, неко се, подригујући засићеном киселином пшеничног хлеба, каже над њим и сасу му у саре од чизама шаку ситне проје: зато да се због урокљквог ока младожењи не би десило штогод рђаво. Целог пута при повратку ситна проја му је жуљила ногу, тесна огрлица кошуље стезала му грло, и Григорије је — намучен свадбеним обредима — у хладној очајној љутини шапћући псовао.

XXII

Одморивши се код Коршукових, коњи су јурили што су игда могли, приближавајући се Мелеховљевој кући. Амови на раменима били су покривени лоптама пене.

Поднапити кочијаши гонили су без милости.

Сватове дочекаше стари. Пантелеј Прокофјевић, блистајући црном брадом, прошараном сребрним седицама, држао је икону, Илинична је стајала поред њега, с окамењеним танким уснама.

Григорије и Наталија приступише да приме благослов, посути хмељом и пшеницом. Благосиљајући, Пантелеј Прокофјевић испусти сузу, па се ушепртљи, намршти се, жалећи што су људи сведоци такве његове слабости.

Младенци уђоше у кућу. Дарја, црвена од ракије, вожње и припеке, искочи на степенице и салете Дуњашку, која је трчала из кухиње:

— Где је Петар?..

— Нисам га видела.

— Треба ићи попу, а њега, проклетиње, нигде нема.

Повукавши преко мере ракије, лежао је Петар на воловским колима, скинутим с предњих точкова, и јечао. Дарја га нападе као јастреб.

— На-ждер-р-а-о си се, будало! Треба ићи по-пу!.. Устај!

— Одлази! Не признајем те! Каква си ми ти власт? — мудро одговори Петар, пипајући рукама по земљи и скупљајући на гомилу кокошји измет и огризину од сламе.

Дарја му, плачући, тури у уста два прста, притиште језик, који је брбљао бесмислице, поможе му да се олакша. Пренераженом Петру сасу на главу кофу воде из бунара, па га добро избриса ашом која се сушила и посла га попу.

После једног сата Григорије је стајао у цркви поред Наталије, која је била још лепша према светлости свећа, гњечико је у руци воштану свећу, клизећи очима, које ништа нису виделе по густом зиду народа, који се сашаптавао, понављајући у памети наметљиве речи: „Свршио сам своје, свршио!“ Позади је кашључао подбули Петар, негде у гомили су се светлוצале Дуњашкине очи, нечија као позната и непозната лица; допирао је хор нескладних гласова и отегнуто певање ђаконово. Равнодушност беше обузела Григорија. Он је ишао око налоња, стајао уњкавом оцу Висариону на пете искривљених чизама: заустављао се кад би га Петар неприметно повукао за скут капута; гледао је у лелујаве пламенове свећа и отимао се од дремљиве ошамућености која га је била обузела.

— Измењајте бурме! — рече отац Висарион, погледавши доста топло Григорију у очи.

Измењаше. „Да ли ће се скоро свршити?“ — упита Григорије очима, ухвативши са стране Петров поглед. И овај мрдну угловима усана, гасећи осмех: „Скоро ће“. Затим Григорије трипут пољуби влажне, безукусне женине усне, у цркви заудари на гар од угашених свећа, према излазу зацакаше људи који су се гурали да изиђу.

Држећи у својој руци рапаву, крупну Наталијину руку, Григорије изиђе у паперту. Неко му натуче на главу качкет. Пиркао је, као пелен миришљав, топал ветрић с југа. Из степе је допирала ноћна свежина. Негде преко Дона севнула је муња, наилазила је киша, и иза беле ограде, сливајући се са жагором гласова, замамљиво и нежно звонили су прапорци на коњима, који су стајали, преносећи с времена на време тежину тела с ноге на ногу.

XXIII

Коршунови стигоше тек пошто су младожењу и младу одвели у цркву. Пантелеј Прокофјевић је дотле излазио на капију, погледао низ улицу, али сиви пут, ишаран бодљикавим чкаљем, био је сасвим пуст. Он је преносио поглед на другу страну Дона. Тамо се јасно жутела шума, презрела ресаста трска уморно се савијала над прекодонским језерцем, над рогозом.

Предјесења, чежњива, плава дремљивост умотавала је село, сливајући се са сумраком. Дон,

кречни планински огранци, прекодонске шуме које су ишчезавале у љубичастој сумаглици, степа. Иза савијутка на друму код раскршћа јасно се оцртавало оштроугласто кубе капеле.

До ушију Пантелеја Прокофјевића доплива једва чујно тандркање точкова и псећи лавез. С трга испадеше на улицу двоја кола. На предњим су седели једно поред другог Мирон Григорјевић и Лукинична, љуљајући се у седишту, према њима дед Гришака у новом мундиру с крстовима св. Ђорђа и медаљама. Кочијашио је Мићка, седећи немарно на предњем седишту, не показујући дивљим од трке, ситим вранцима бич, који је био затакнут под седиште. На другим колима Михеј, заваљујући се натраг, цимајући дизгине, упирао се да натера коње из галопе у кас. Шиљасто Михејево лице без обрва било је покривено љубичастим руменилом, испод напрслог штита на капи обилато је цурио зној.

Пантелеј Прокофјевић отвори широм капију, и кола једна за другим уђоше у двориште.

Низ степенице, као гуска, заплива Илинична, чистећи скутом комаде ђубрета нанесеног на степенице.

— Изволите, драги пријатељи! Учините част нашој сиромашној кући! — и она сави свој гојазни стас

Искрећући главу, Пантелеј Прокофјевић је широко растављао руке:

— Најпокорније молимо, драги пријатељи! Улазите. — Ок викну да се испрежу коњи, па пође пријатељу.

Мирон Григорјевић је трљао дланом чакшире, стресајући прашину. Поздравивши се, упутише се степеницама. Дед Гришака, растресен необичном вожњом, застаде.

— Улазите, пријатељу, улазите! — нудила је Илинична.

— Нека, хвала ... ући ћемо.

— Начекали смо вас се. Улазите. Дуњашка, дај пријатељу метлицу да очисти мундир. Данас је толика прашина да се просто не да дисати.

— Заиста, суша је ... Зато је и прашина ... не трудите се, пријо, ја ћу само малко ... — дед Гришака, клањајући се недосетљивој прији, оде натрашке ка шупи и изгуби се иза обојене ветрењаче.

— Шта си се прилепила уз старца, будало, нападе Пантелеј Прокофјевић на Илиничну, сретнувши је код степеница. — Он, старац, хоће да сврши своју нужду, а она ... пих, боже, што је глупа!..

— А откуд сам ја знала? — збуни се Илинична.

— Морала си то разумети. Али, што је било било. Иди, проведи снаху.

За постављеним столовима жагор већ пијаних гостију. Пријатеље наместише за сто у соби. Ускоро стигоше из цркве и младенци. Пантелеј Прокофјевић заплака, наливајући ракију из велике флаше од три литра.

— Но, пријатељи; у здравље наше деце. Нека све буде добро, као што смо углавили ... и нека у срећи и здрављу проживе свој век ...

Деди Гришаки налише бокасту чашу, па му пола усусе у уста, обрасла у чупаву зеленкасту браду, а половину за усправну јаку од мундира. Пили су, куцајући се. Пили су и без куцања. Галама као на вашару. Далеки рођак Коршунових, стари атаманац Кикифор Коловејџин, који је седео на самом крају стола, подижући раширену руку дерао се:

— Љута!

— Љу-у-та-а!.. — прихватили су за столом.

— Ох, љута!.. — одазва се дупке пуна кухиња. Мрштећи се, Григорије је љубио свеже женине усне и шарао лево-десно пијаним погледом.

Црвена лица. Од пијанства замућени, безобразни погледи и осмеси. Уста слатко жваћу, испуштајући на извезене чаршаве пијаничку пљувачку. Једном речју, пијанка.

Никифор Коловејџин церио се својим крезубим устима, подизао руку.

— Љута!.. — На рукаву његовог плавог атаманског мундира мрште се три златна ширита за прековремену службу.

— Љу-у-та-а!..

Григорије мрско загледа у крезуба уста Коловејџинова. Њему се кроз шупљину између зуба при изговору речи „љута“ као трубица помаљао слузав црвени језик.

— Љубите се, будале ... — пиштао је Петар, мрдајући брковима, мокрым од ракије.

У кухињи, пијана и румена Дарја, отпоче песму. Прихватише. Пренеше је у собу:

Преко реке прелаз ...

Ено реке, ено моста,

Гласови се преплитали, и претичући друге, грмео је Христоња, тресући прозорска окна:

Да нам когод понуди,

Ми бисмо по-пи-ли.

А у спаваћој соби уједначила женска цика:

Ја сам изгубио свој глас.

И да помогне, нечији старачки мушки гласић зазвеча као обруч на бурету:

Јо изгубих, ох изгубих,
Свој гласић.
Ој, по туђим баштама летећи,
Горку јагуду-калину кљујући.

— Веселимо се, добри људи!.. — Узми јагњетине!

— Макни ту шапу ... ено, гледа муж.

— Љу-у-та-а-а!

— Где безобразног девера како се понаша с пријом.

— Е, не-е-е, немој ти нама нудити јагњетину... Можда ја једем кечигу ... И јешћу је: она је ма-сна-а.

— Куме Прошка, хајде да запевамо једну коњичку.

— И тако отворимо ватру на зебре ...

— Семјоне Гордејевићу!

— А?

— Семјоне Гордејевићу!

— А?

— Иди до ђавола!

У кухињи се заљуља патос, угибајући се, почеше ударати једна о другу потпетице, паде чаша; њен звук потону у општој галами. Григорије погледа у кухињу преко главе оних за столом: уз подвизивање и вриску тапкају у колу жене. Тресу својим дебелим задњицама (мршавих није било, свака је имала на себи по пет-шест сукања), машу чипканим марамицама, млатарају у игри лактовима.

Изазивачки ошину слух трореда хармоника. Хармоникаш засвира казачок с дубоким преливима.

— Места правите! Места!

— Стисните се, мили гости! — молио је Петар, мувајући женске трбухе, ознојене од игре.

Живахнувши, Григорије намигну Наталији.

— Петар ће сад да одигра казачок, гледај.

— С ким то игра?

— Зар не видиш? С твојом матером. Лукинична се подбочила, у левој руци јој марамица.

— Хајде, играј, иначе ћу ја!..

Преплићући ситно ногама, стиже Петар до ње, поклецну дивно, па се врати на место. Лукинична прикупи скут, као да се спрема да пређе преко баре — уситни врховима ципела, па пође, уз бурно одобравање, избацујући ноге као мушкарац.

Хармоникаш засвира ситно најнижим тоновима, што маче Петра с места, и он, подвикнувши, поче играти чучећи, лупајући длановима о саре чизама, загризавши углом уста врх брка. Ноге су му трепериле, изводећи необично брзо поклецивање; на челу му је млатарао знојав бућ, не стижући за ногама.

Григорију препречише поглед леђа гостију нагомиланих код врата. Он је чуо само непрекинут прасак поткованих потпетица, као да гори борова даска, и све бешње узвизивање пијаних гостију.

На крају је играо Мирон Григорјевић с Илиничном, играо је вешто и озбиљно, као и све што год је радио.

Пантелеј Прокофјевић је стајао на табурету, махао хромом ногом, цмоктао језиком. Место ногу играле су му немирне усне и минђуша.

Трудили су се да добро одиграју казачок и страсни играчи и они који нису умели ни ноге честито савити.

Свима су вккали:

— Не квари!

— Ситно вези! Ух, ти!..

— Ноге лаке, али задњица тешка.

— Распали!

— Наш крај побеђује.

— Дај кабао, иначе ћу ...

— Распалио се, мрцина. Играј иначе ћу те флашом!

Пијан дед Гришака обгрли широка леђа свога суседа на клупи па му као комарац зуји у ухо:

— Које си године положио заклетву.

Његов сусед, старац чворноват као прастари храст гунђао је, одмахујући руком:

— Тридесет девете, синко.

— Које? А? — Дед Гришака наћули наборану ушну шкољку.

- Тридесет девето, рекох ти.
- А који ви бесте? Из које фамилије?
- Наредник баклановског пука Максим Богатирјев. Родом сам из села ... из села Црвени Вир.
- У сродству с Мелеховом?
- Како?
- У сродству, велим?
- Аха, падам му дед.
- А из баклановског пука?

Старац угашеним очима гледа у деда Гришаку, преврћући по голим деснима несажватани залогај, клима главом.

- Значи, били сте у кавкаском рату?

— Са самим покојним Баклановом, бог да му душу прости, служио сам, Кавказ смо освајали... У наш су пук козаці врло ретко ишли... Узимани су момци само гардијског раста, макар мало и погурени ... дугих руку и широких рамена — данашњи козак није им ни принети... Ето, синко, какви су људи били... Његова преузвишеност, покојни генерал, у селу Челенцијском изволео ме је читав сат шибати...

— А ја сам био у турском рату... А? Био сам, да. — Дед Гришака испрси усахле груди, звечећи крстовима св. Ђорђа.

- Заузели ми то село у свануће, а у подне трубач свира узбуну ...

— И ми смо белом цару послужили. Код Рошича бије се бој, и наш пук, Дванаести донски, козачки, сукоби се с њиховим јаничарима.

- Свира тај узбуну... — наставља баклановац, не слушајући деда Гришаку.

— Њихови јаничари су отприлике као наши атаманци. Да-а. — Дед Гришака паде у ватру, љутито маше рукама. — Служе уз свога цара, а на главама им беле торбе. А? Беле торбе на главама.

— И кажем ја своме другу из пука: „То ћемо се ми, Тимоша, повлачити, скидај ћилим са зида, па ћемо га у теркије ...”

— Имам два крста св. Ђорђа! Одликован сам за храброст у борби!.. Турског мајора сам жива заробио...

Дед Гришака плаче и лупа сувом песницом по зеленим медведастим леђима деда баклановца; али овај, умачући залогај пилетине у сок од вишања, место у хрен, мртво гледа у чаршав, поливен јухом, вавољи безубим устима:

— Ето, синко, на какав ме грех навео нечастиви ... — Дедове очи мртвом укоченошћу гледају у беле наборе чаршава, као да не види чаршав поливен ракијом и јухом, већ заслепљиве снежне наборе кавкаских планина. — До тог дана, откад знам за себе, нисам узео туђе... дешавало се, заузмемо черкеско село, у кућама свакојака имовина а ја не завидим... Јер, отето — проклето ... али тада, ето ... Запео ми: за око ћилим... с ресама. Ево, мислим, покровца за коња...

— Ми смо се нагледали свакојаким чуда. Били смо и у прекоморским земљама. — Дед Гришака труди се да загледа суседу у очи, али дубоке очне дупље обрасле седим праменовима обрва и браде, као јаруга коровом; не може дед Гришака да допре до очију, око којих је само непролазан круг чекињастих длака.

Он прибегава лукавству; хоће да привуче пажњу свога суседа најважнијим местом своје приче, па зато почиње без претходне припреме право из средине:

- И командује јесаул Терсинцев: „Водним колонама галопом, 'арш-'арш!”

Дед баклановац бацајује главу као ескадронски коњ на звук трубе, спуштајући на сто чворновату песницу у шапће:

— Копља за бој, сабље вадите, баклановци!.. — Ту његов глас изненада постаје јачи, угашене зенице блистају и распаљују се белим пламеном, загашеним од старости. — Баклановци, јунаци... — урла он, отварајући уста са жутим голим деснима — на ју-риш ... марш, марш!..

И одуховљено и младички гледа у деда Гришаку и не отире умазалим рукавом кафтана сузе које му голицају браду.

- Дед Гришака такође живахну.

— Изда нам он тако команду и махне сабљом. Јурнемо ми, а јаничари се постројили ево овако — он црта на чаршаву прстом неправилан четвороугаоник — пуцају у нас. Двапут јуришамо на њих — они нас оба пута одбију. Кад изненада с бока, из шумице њихова коњица. Наш командир ескадрона командује. Заокренемо десним крилом, престројимо се — па на њих. Јурнемо. Згазимо их. Која се коњица може одупрети козацима? У томе је ствар. Појуре ови према шуми, урличу... Видим ја, јури преда мном њихов официр на мркову, Јуначан неки официр, црни бркови му оборени, осврће се све на мене и пиштољ из кубуре вади. А кубура везана за седло... Опали, али не погоди. Тада ја потерам коња и стигнем га. Хтедох га посећи, па се после предомислим. Та и он је човек... Десном руком обухватим га попреко, те ти он, видите ли, просто излети из седла. Сву ми је руку изуједао, па ипак сам га заробио.

Дед Гришака победнички погледа у суседа: овај оборивши на груди огромну угласту главу,

беше заспао у жагору, хрчући слатко.

ДЕО ДРУГИ

I

Сергеј Платонович Мохов води свој родослов из далеке прошлости.

За владе цара Петра I ишла једанпут у Азов, Доном, господарева дереглија с двопеком и барутом. Козаци лоповског градића Чигонака, који се угнездио у горњем току Дона, недалеко од Хопра, нападну на ту Деревлију, заспалу стражу покољу, двопек и барут опљачкају, а дереглију потопе.

По царевој наредби дође из Вороњежа војска, спали тај лоповски градић Чигонаки, козаке који су суделовали у разбојничком нападу на дереглију без милости побију у боју, а заробљеног јесаула Јакирку и с њим четрдесет козака повешају на пловним вешалима, и, ради застрашивања побуњених доњодонских станица, пусте та вешала низ Дон.

После десет година, на оном месту где су се раније димила села Чигонацке станице, населили су се козаци, дошљаци, и они што су остали живи после уништења њихова гнезда. Опет је никла станица и опасала се бојним бедемима. У то време је и дошао у њу из вороњешке канцеларије царев контролор — сељак Мохов Никишка. Он је торбарећи трговао разним ситницама преко потребним козацама: дршкама за ножеве, дуваном, кремењем; куповао је и продавао крадене ствари и двапут годишње путовао у Вороњеж, тобож по робу, а у ствари зато да реферише како је у станици мирно, и да козаци не смишљају нов злочин.

И ето, од тога Мохова Никишке и отпочео је трговачки род Мохових. Они су се чврсто населили на козачкој земљи. Посејали су своје семе и урасли у станицу као корав копитњак — да се ишчупати нису могли; чували су као светињу полуиструлелу повељу, коју је издао вороњешки војвода, шаљући Мохова у бунтовничку станицу. Можда би се она сачувала и до данашњег дана, да није у великом пожару, још за време деда Сергеја Платоновича, изгорела заједно са дрвеном кутијом, која се чувала на полици за иконе. Дед је пропао, упропастио цело имање, играјући карте; поново је био стао на ноге, али је пожар прогутао све, и Сергеј Платонович је морао починјати испочетка. Сахранивши узетог оца, отпочео је посао, тако рећи, са једном крњавом рубљом. Почео је куповати по селима свињску длаку и перје. Неких пет година је сиротовао, варао и цедио козаке околних села при свакој копејки, а затим некако одједном од Серјошке џамбаса постаде Сергеј Платонович, отвори у станици галантеријеки дућанчић, ожени се ћерком полулудог попа, узе уз њу повелики мираз, и отвори мануфактурну радњу. Рад с мануфактуром отпочео је Сергеј Платонович баш кад треба. Из станица на левој обали Дона, где је земља неплодна, песковита, каменита иловача, по наредби владе Донске области почну се пресељавати козаци читавим селима. Пониче и рашири се млада станица Краснокутска, на међи са бив-шим спахијским поседима, дуж реке Чира, Црне и Флоровке: над степским јаругама и увалама, граничећи се са украјинским селима, поникоше нова села. По робу је ишао педесет и више врста, и тако је дућан с новим боровим полицама био препун мирисаве мануфактурне робе. Широко као троредну хармонику разви Сергеј Платонович посао, тргујући, поред мануфактурне робе, свим што је дотребно у ситном сељачком газдинству: кожном робом, сољу, гасом, галантеријом. У последње време чак је снабдевао и пољопривредним машинама. Лети, поред прохладног дућана са зеленим капцима, стајале су лепо поређане косачице, сејачице, плугови, ветрењаче из аксајске фабрике. У туђем новчанику тешко је пару пребројати, али је било очевидно да је трговина доносила добру зараду промућурном Сергеју Платоновичу. После три године отворио је трговину с храном, а друге године после смрти прве жене латио се подизања парног млина.

У своју мрку песницу, покривену ретким и сјајним црним длакама, чврсто је стезао село Татарско и остала села.^{xiv} Колико кућа, толико меница у рукама Сергеја Платоновича: зеленкаста хартија с наранџастом ивицом, за косачицу, за узету девојачку спрему (дошло време да се девојка удаје, а у Парамоновљевој магази обарају цену пшеници — „Дај на вересију, Платоновичу!“), и за пуно других ствари ... У млину девет радника, у дућану седам, и четворо кућне послуге, — то је двадесет уста што жваћу од трговчеве милости. Од прве жене остала му два детета: девојка Лиза и дечко, две године млађи од ње, слабуњави, шкрофулозни Владимир. Друга жена мршава, усконоса Ана Ивановна, била је нероткиња. Сва задоцнела, неизливена материнска љубав и накупљена жуч (удала се за Сергеја Платоновича на измаку 34. године) излила се на затечену дечицу. Нервозни карактер маћехин није добро утицао на васпитање деце, а отац им није више поклањао пажње него коњушару Никити или куварици. Послови и путававања гутали су све слободно време: час у Москву, час у Нижњи, час у Урјупинску, час по станичним вашарима. Деца, су расла без надзора. Неосетљива Ана Ивановна није се трудила да продре у скривене кутове дечјих душа, није јој до тога било великог газдинства — зато су и одрасли брат и сестра туђи једно другом, различни по карактеру, не личећи на родбину. Владимир је растао повучен у себе, апатичан, гледајући испод ока и с озбиљношћу која не доликује детету. Лиза, која се кретала у друштву собарице и куварице, распусне жене која је била и на ситу и на решету, рано је загледала и у наличје живота. Жене су будиле код ње болесну радозналост, и она,

тада још неспретна и стидљива шипарица, — остављена самој себи, расла је као жбун дивље вучје лике.

Протицале су лагано године.

Старо је, као што је ред, старило; младо је расло као озими усев.

И тако једном за вечерњим чајем Сергеј Платонович се неисказано зачудио погледавши у ћерку (Јелисавета је у то време била завршила гимназију и постала наочита, лепа девојка); погледа у њу, и тањирџић с ћилибарским чајем заигра му у рукама: „Личи на покојну јој матер. Боже како личи!“ — Ли-зице, дела, окрени се! — Превидео је да је ћерка још од раног детињства јако личила на матер.

Владимир Мохов, гимназист пете године, танак, болешљиво жут дечак, ишао је по млинском дворишту. Он је са сестром недавно дошао на летњи распуст, и, као увек, чим је стигао, отишао је у млин да разгледа, да се гура у гомили људи, посутих паспаљем, да слуша равномеран клопот ваљака, точкова, шум каишева. Ласкало му је шаптање козака помелара:

— Газдин наследник ...

Опрезно обилазећи гомиле воловске балеге и кола расутих по дворишту, Владимир је дошао до капијице и сетио се да није био у машинском одељењу, па се вратио.

Поред црвене цистерне с нафтом, која је стајала код улаза у машинско одељење, млинар Тимофеј, мерач, звани „Валет“, и помоћник млинаров, млад белозуб момчић Давитка, засукавши до колена панталоне, месили су иловачу.

— А-а-а, газда!.. — подсмешљиво га поздрави Валет.

— Добар дан.

— Добар дан, Владимире Сергејевићу! — Шта то радите? ..

— Ето, месимо иловачу — пакосно се насмеја Давитка, с тешком муком извлачећи ноге из глибаве масе која је заударала на ђубре. — Твоме тати жао једне рубље, па неће да најми жене, већ јаше на нама. Грамзивац ти је отац! — додаде он, шљапкајући ногама.

Владимир поцрвене. Он је осећао неодољиво непријатељство према Давитку, који се вечито смешио, према његовом презривом тону, чак и према белим зубима, увек влажним од плувачке.

— Како грамзивац?

— Тако. Страшан је тврдица. И оно испод себе једе — објасни Давитка просто и осмехну се.

Валет и Тимофеј су се смешкали у знак одобравања. Владимир осети убуд увреде. Он хладно одмери Давитку.

— Па ти... значи, ниси задовољан?

— Уђи-де овамо да мало месиш, па ћеш видети. Која будала може бити задовољна? Требало би твога татицу послати овамо, па би му спласнуо трбух!

Љуљајући се, Давитка је тешко ишао по кругу, издижући високо ноге и сад се већ безазлено и весело смешио. Осећајући унапред пријатно задовољење, Владимир је прибирао мисли. Нашао је потребан одговор.

— Добро — рече он отежући — рећи ћу тати да си незадовољан службом.

Он искоса погледа у лице Давитки, па га изненади утисак његових речи: Давиткине усне су се жалостиво и усиљено смешиле, лица осталих су била намрштена. За часак сва тројица су месили све тврђу иловачу. Давитка најзад откиде поглед од својих каљавих ногу, па рече улагујући се злобно:

— Па ја сам се нашалио, Волођа... Рекао сам онако у шали...

— Испричаћу оцу шта си рекао.

Осећајући у очима сузе због увреде, нанете и њему и оцу, и због Давиткиног жалостивог осмеха, Владимир прође поред цистерне.

— Волођа!.. Владимире Сергејевићу!.. — викну Давитка уплашено, па изиђе из иловаче, спуштајући панталоне право на каљаве ноге до колена.

Владимир се заустави. Давитка му притрча, тешко дишући.

— Немојте говорити оцу! Оно је било речено тек онако ... Опростите ми, будали... Богами, без икакве зле намере!.. Тек онако ...

— Добро. Нећу рећи!.. - викну Владимир мрштећи се, па оде према капијици.

Сажалење према Давитки је надвладало. С осећањем олакшања он пође поред белих филарета. Из ковачнице која је била смештена у углу млинског дворишта чуло се весело куцање чекића: једанпут по гвожђу — тупо, и меко, двапут с одскоком — по звонком наковњу.

— Зашто си га дирао? — допре до Владимирове слуха, док се удаљавао, пригушен Валетов бас. — Ако га не дирнеш, оно не смрди.

„Где ти хуље — помисли Владимир, наљутивши се — како вређа... Да ли да кажем, или да не кажем?“

Обазревши се, спази пређашњи белозуби Давиткин смех и чврсто се одлучи: „Казаћу!“

На тргу пред дућаном стајао је коњ упрегнут у кола и привезан за дирек. С крова пожарне шупе дечурлија је гонила сив облак врабаца који су цакали. С терасе је грмео звучан баритон студента Бојаришкина и још нечији глас — продоран, промукао.

Владимир се попе уз степенице, над њим се зањиха лишће дивље лозе, која се бујно

испреплетала на степеницама и на тераси и висила с плаве резбарије карниза у облику зелених пенушавих капа.

Бојаришкин је махао обријаном љубичастом главом и говорио, обраћајући се младом, али брадатом учитељу Баланди, који је седео поред њега.

— Читам га и, поред тога што сам син козака ратара и што према свима привилегованим класама осећам потпуно разумљиву мржњу — овде, замислите, ђаволски жалим тај сталеж који изумире. Ја и сам, само што не постанем племић и спахија, са заносом се загледам у њихов идеал жене, саосећам њиховим интересима — једном речју ђаво би га знао шта је то? Ето, драги мој, шта значи геније! Може се и вера због њега променити.

Баланда је гужвао кићанку свиленог појаса и смешећи се иронично, разгледао на скуту своје рубашке црвене шаре, везене вуненим концем. Лиза је седела заваљена у фотелји. Разговор је, очевидно, нимало није интересовао. Она је својим свагдашњим погледом, који као да је нешто изгубио и нешто тражио, досадно гледала у љубичасту, изгребану Бојаришкинову главу.

Поклонивши се, Владошир прође поред њих, па закуца на врата очевог кабинета. Сергеј Платонович је на прохладном кожном дивану прелиставао јулску свеску „Руског богатства“^{xv}. На поду је лежао пожутео коштани нож.

— Шта хоћеш?

Владимир увуче главу у рамена, па нервозно намести кошуљу на себи.

— Ишао сам из млина ... — поче он неодлучно, али се сети Давиткиног заслепљивог осмеха, па гледајући у округло очев трбух, стегнут свиленим прслучићем, сад већ одлучно настави: — ... и чуо сам кад је Давитка рекао...

Саслушавши пажљиво, Сергеј Платонович рече:

— Отпустићу га. Иди. — Па се, стењући, наже да дохвати нож.

Вечером се код Сергеја Платоновича сакупљала сеоска интелигенција: Бојаришкин — студент московске техничке школе; мршави учитељ Баланда, кога је јело огромно самољубље и туберкулоза; његова другарица — учитељица Марфа Герасимовна — округла девојка, која никако није старила, којој је стално непристојно вирила доња сукња; управник поште — особењачки запуштен нежења, који је мирисао на црвени восак и јевтине мирисе. Понекад је навраћао са свога имања млади капетан Јевгеније Листници, који је био у гостима код свога оца — спахије и племића. Увече су пили на тераси чај, водили безначајне разговоре, и кад би се прекинули лабави конци разговора, неко би од гостију наврио скупоцен домаћинин грамофон с инкрустацијама.

С времена на време, о великим празницима, волео је Сергеј Платонович да баци прашину у очи: позивао је госте и частио их скупим винама, свежим јесетриним ајваром, најбољим закускама, које је нарочито за такве прилике наручивао из Батајска. У остало време је живео стегнуто. Једино што себи није ускраћивао — биле су књиге. Волео је Сергеј Платонович да чита и да до свега долази својом сопственом памету, жиљавом као вилина косица.

Његов ортак, Јемељан Константинович Атопин, плав човек са шиљастом брадицом и скривеним очним прорезима, свраћао је ретко. Био је ожетњен бившом уст-медведицком калуђерицом, изродио је с њом за петнаест година супружанског живота осморо деце и велики део вромена је проводио код куће. Јемељан Константинович од пуковског писара постао је човек, и отуда је донео у породицу плеснив задах улизиштва, удворништва. Деца су у његовом присуству ишла на прстима, говорила шапатом. Свако јутро, пошто се умију, стала би у трпезарији у ред, под црном обешеном кутијом зидног сата, мати је стајала позади, и чим би из спаваће собе допрло суво очево кашљуцање, отпочело би нескладно и погрешно: „Спаси, господи, људи твоја“, затим „Оче наш“.

Јемељан Константинович већ би се обукао до краја молитве, па би изишао, жмирећи узаним броћастим очима, и као владика пружао меснату голу руку. Деца би прилазила редом и љубила је. Јемељан Константинович би пољубио жену у образ и рекао, изговарајући рђаво глас „ч“:

— Полицка, јеси ли скувала цај?

— Скувала сам, Јемељане Константиновичу.

— Нали ми што јаци.

Дућанско књиговодство водио је сам. Шарао је стране под масним натписима „дебет“ — „кредит“^{xvi} китњастим писарским рукописом. Читао је „Берзанске вести“, без потребе стежући чворновати нос златним цвикером. С млађима је поступао уљудно.

— Иване Петровицу, дај овом цовеку таврицански циц.

Жена га је звала Јемељан Константинович, деца — татица, а помоћници у дућану — Цаца.

Два свештеника — отац Висарион и часни^{xvii} отац Панкратије — нису били у пријатељству са Сергејем Платоновичем, имали су своје старе рачуне. А и међу собом нису живели добро. Тврдоглави сплеткаш отац Панкратије умео је напакостити својим ближњим, а удовац отац Висарион, који је живео с домаћицом Украјинком, уљав због сифилиса, од природе љубазан човек, клонио се проте Панкратија и није га волео због његове неизмерне охолости и сплеткашке нарави.

Сви су они, сем учитеља Баланде, имали у селу своје куће. На тргу се истицала плаво обојена велика кућа Моховљева, украшена пластичним радовима. Према њој, на самом пупку трга, раширио

се дућан са провидним вратима и избледелом фирмом:

„ТРГОВАЧКА КУЋА МОХОВ С. П. И АТЕПИН Ј. К.”

Уз радњу је стајала дугачка шупа с подрумом, неких двадесетхвати од њега црквена ограда од цигала и црква с кубетом, које је личило на зrelu главицу лука. С друге стране цркве — окречени, званично строги школски зидови и две лепе куће: плава, с истом таквом тарабом — оца Панкратија, и (да не буде слична) са изрезаном оградом и широким балконом — оца Висариона. На углу једносратна, наказно узана кућица Атепинова, иза ње пошта, сламни и лимени кровови козачких кућа, стрма леђа млина, са зарђалим лименим петловима на крову.

Живели су скривени од целог света спољашњим и унутрашњим прозорским капцима, на шрафове. Увече, ако нису ишли у госте, зашрафљивали су капке, пуштали с ланца псе, и по немом селу клопарала је једино дрвеним језиком чегрталка ноћног стражара.

II

Крајем августа Мићка Коршунов се случајно срео поред Дона с Јелисаветом, ћерком Сергеја Платоновича. Он тек што је био дошао с друге стране Дона, па притерујући чамца уз пањ, спази како обојен лак чун лако пара речну струју. Чун је ишао испод брда, у правцу пристаништа, за веслима је седео Бојаришкин. Његова гола глава сијала се од зноја, на челу и слепоочницама набрекле жиле.

Мићка није одмах познао Јелисавету. На очи јој је падала сивоплава сенка од сламног шешира. Сунцем опалјеним рукама притискивала је на грудима свежањ локвања,

— Коршунов! — Она климну главом, опазивши Мићку: — Преварио си ме.

— Како преварио?

— Зар се не сећаш, обећао си ми да ћеш ићи са мном да хватамо рибу?

Бојаришкин остави весла и исправи леђа. Чамца се залете и изиђе кљуном на земљу, дробећи креду на обали.

— Сећаш ли се? — смејала се Лиза, искачући из чамца.

— Нисам имао кад. Посао — правдао се Мићка, и с уздржаним дахом гледао у девојку која му је прилазила.

— Не! Ово је немогуће ... Ја одустајем, Јелисавета Сергејевна. Ево вам чамца и весала, али нећу више да вам служим! Помислите колико смо шпартали по овој проклетој води. Добио сам кржаве жуљеве од весала. Сасвим је друкчије на сувој земљи!

Бојаришкин чврсто стаде дугачким босим стопалом на оштар комад креде, обриса зној с чела врхом изгужваног студентског качкета. Не осврћући се на њега, Лиза приђе Мићки. Он неспретно стеже пружену му руку.

— Па кад ћемо ићи да ловимо рибу? — упита га, забацујући главу и зажмиривши.

— Можемо и сутра. Оврли смо па сад могу.

— Нећеш преварити?

— Ама нећу!

— Свратићеш рано?

— Пре сванућа.

— Чекаћу те.

— Доћи ћу, богами, доћи ћу!

— Ниси заборавио у који прозор да лупаш?

— Наћи ћу — осмехну се Мићка.

— Ја ћу, по свој прилици, скоро путовати, па бих хтала мало да хватам рибу.

Мићка је ћутећи вртео у руци зарђао кључ од чамца и гледао јој у усне.

— Хоћемо ли скоро? — упита Бојаришкин, разгледајући на длану лепу шкољку.

— Сад ћемо.

Она поћута, па, смешећи се, упита: — Па ви сте имали неку свадбу?

— Удали смо сестру.

— А за кога? — И не чекајући одговора, осмехну се несхватљиво и кратко. — Па дођи! — И опет као онда, први пут, на тераси Моховљеве куће, овај осмех опече Мићку као коприва.

Он је испрати очима до чамца. Раскорачивши се, Бојаришкин је отискивао чамца; Лиза је смешећи се преко његове главе гледала у Мићку, који се играо кључем, и махала му главом.

Отпловивши око петхвати, Бојаришкин упита тихо:

— Какав је то младић?

— Познаник.

— Пријатељ срца?

Мићка је слушао њихов разговор, али због шкрипе виљушака на чамцу не чу одговор. Он виде како се Бојаришкин насмеја, полежући по веслима и забацајући се, али не виде њено лице, јер је седела леђима окренута њему. Љубичаста трака спуштала се са шешира на разголићена обла рамена, треперила од слабог ветра, губила се, дражила Мићкин замагљен поглед.

Мићка, који је ретко ишао да пеца удицама, никад се није спремао с таквом усрдношћу као то вече. Накупи суве балеге и скува у врту просену кашу, па журно поправи иструлеле везе удица.

Гледајући како се спрема, Михеј га замоли:

— Узми и мене, Митрије. Нећеш моћи сам.

— Моћи ћу и сам. Михеј уздахну.

— Одавно ја и ти нисмо ишли. Сад бих ухватио шаранчића од једно пола пуда.

Мићка, мрштећи се због паре која је избијала као врео стуб из лонца с кашом, оћута. Свршивши припрему оде у собу.

Дед Гришака је седео код прозора; оседлавши нос округлим наочарима у бакарном оквиру, читао је Јеванђеље.

— Дедице! — викну га Мићка, подупирући раменом довратак.

— А?

— Пробуди ме после првих петлова,

— Куда ћеш тако рано?

— Да ловим рибу.

Дед је волео рибу, али се направи као да је противан.

— Отац ти је говорио — да се сутра конопља набија. Што да ленствујеш. Гле ти рибара!

Мићка се одмаче од довратака, па рече лукаво:

— Мени је свеједно. Хтео бих да почастим деду рибом, али кад је конопља — значи нећу ићи.

— Чекај, куда ћеш? — уплаши се дед Гришака, смичући наочари. — Говорићу с Мироним, па иди, ја шта ћеш. Није рђаво јести мало усољене рибе, сутра је и онако среда. Пробудићу те, иди, иди, лудаче! Шта се кезиш?

У поноћ, дед Гришака, придржавајући једном руком гаће, а другом пипајући штаком пут, спусти се низ степенице. Као бела дрхтава сенка, пређе преко дворишта до амбара и врхом штаке гурну Мићку који је шмикао на застирачу. У амбару је мирисало на тек овршено жито, на мишјак и на кисео, устајао паучинаст задах просторије у којој нико не живи.

Мићка је спавао у амбару на покровцу. Није се брзо пробудио. Дед Гришака га је прво полако гурао штаком, шапћући:

— Мићушка! Мићка!.. Ех, кеваљалче, Мићка! Мићка је дебело шмикао, скупљајући ноге. Разљутивши се, дед му гурну тупи крај штаке у трбух, па поче вртети као сврдлом. Застењавши, Мићка дохвати штаку па се пробуди.

— Ала је то лудо спавање! Куку, како спаваш! — грдио га дед.

— Ђути, ћути, не галами — шаптао је Мићка буновно, тражећи по поду обућу.

Дође до трга. По селу почеше певати други петли. Ишао је улицом поред куће попа Висариона и чуо како у кокошињцу, залупавши крилима, закукурека протођаконским басом петао и уплашеним шапатом закакоташе кокошке.

На дну дућанских степеница дремао је чувар, туривши нос у оковратник овчијег кожуха. Мићка приђе Миховљевом плоту, метну на њега удице и котарицу с прибором, па идући полако да га не чују пси, попе се на степенице. Повуче хладну кваку на вратима — закључано. Пређе преко ограде и приђе прозору. Капци на прозорима упола отворени. Кроз црн отвор слатко мирише топло девојачко тело у сну и непознат сладак мирис.

— Лизавета Сергејевна!

Мићки се учило да је рекао одвећ гласно. Очеку Тишина. „А ако сам погрешио прозор? Шта ћу ако он овде спава? Ала ћу награјисати!.. Убиће ме из пушке" — мислио је Мићка, стежући прозорску кваку.

— Лизавета Сергејевна, устај да пецамо рибу. „Ако сам погрешио прозор — лепо ће ми бити. пецање".

— Хоћеш ли устати? — рече Мићка љутито и протури главу у собу.

— А? Ко је то? — уплашено и тихо одазва се она из мрака.

— Хоћеш ли ићи да хватамо рибу? То сам ја, Коршунов.

— А-а-а, одмах.

У соби зашушта. Сањив топал глас као да је мирисао на нану. Мићка виде како се нешто бело, шуштећи, креће по соби.

„Ех, слатко би било с њом спавати... Какво хватање рибе!.. Седи тамо и мрзни се..." — мислио је он нејасно, удишући мирис спаваће собе.

На прозору се показа њено насмејано лице, повезано белом марамом.

— Ја ћу кроз прозор. Дај ми руку.

— Пролази — поможе јој Мићка. Ослањајући се на његову руку, она му из близине погледа у очи.

— Јесам ли се брзо спремила?

— Ништа, стићи ћемо.

Упутише се према Дону. Она је трљала руменим дланом малко подбуле очи, говорећи:

— Слатко сам спавала.. Требало је још мало спавати. Одвећ рано идемо.

— Баш кад треба.

Спустише се на Дон првим сокаком од трга. Преканоћ је однекуд надошла вода, и чамац, привезан за пањ, који је јуче био на суву, љуљао се окружен водом.

— Морамо се изувати — уздахну Лиза, мерећи очима раздаљину до чамца.

— Хајде да те пренесем? — предложи Мићка.

— Незгодно је... боље је да се изујем.

— Згодније ће бити.

— Не треба — насмеја се она збуњено.

Мићка левом руком обухвати њене ноге изнад колена па, издигнувши је мало, зашљапка по води, према чамцу. Она нехотице обгрли његов црнпурасти чврст врат, па се насмеја тихо и гучући.

Да се Мићка није спотакао о камен на којем су сеоске жене лупале пракљачама рубље, не би било изненадног кратког пољупца. Викнувши „ах“, она се приљуби уз испуцане Мићкине усне, и Мићка стаде на два корака од сивог чамца. Вода му је улазила у обућу и хладила ноге.

Одрешивши чамац, он га снажно одгурну од пања, па ускочи у ходу. Веслао је кратким веслом стојећи. За крмом је жуборила, плакала вода. Уздигнутим кљуном чамац је меко секао матицу, пловехи према супротној обали. Удила су звекетала, одскачући.

— Куда тераш? — упита она, гледајући назад.

— На ону страну.

Чамац пристаде уз пешчани обронак. Не питајући, Мићка је подиже на руке и понесе у глогово жбуње, поред обале. Она му је уједала лице, гребала га, два-три пута пригушено узвикнула и осећајући да губи снагу, заплакала огорчено, без суза.

Вратили су се око девет сати. Небо се превлачило жутоцрном маглом. По Дону је играо ветар, подизао таласе, и пенушава вода, подигнута из дубине, прскала је испијено, бледо Јелисаветино лице, а студене капље су падале и висиле на трепавицама и праменовима косе који су вирили испод повезаче.

Она је уморно жмирила, празним очима, ломила међу прстима стабљичицу цвета који је запао у чамац. Мићка је веслао, не гледајући у њу, код његових ногу лежали су шаран и омања деверика, са стегнутим устима у самртном грчу и избуљеним оком у наранџастом оквиру. По Мићкином лицу видело се да се осећа кривим, задовољство се мешало са страхом.

— Одвешћу те до Семјоновог пристаништа. Оданде ти је ближе — рече, окрећући чамац низ воду.

— Добро — пристаде она шапатам.

На обали ни живе душе, напудровани кредином прашином плотови око вртова изнад Дона тужно су изгледали опалени врућим ветром, пунили су ваздух задахом нагореле сувади. Тешки колотови сунцокрета, које су искљували врапци, презрели, сагли се до земље, испуштали маљаве семенке. Лугови се зеленели од израсле младе отаве. У даљини се бацакала ждребад, и врућ јужни ветар носио је према Дону отегнут смех прапораца, обешених о њихове вратове.

Мићка подиже рибу и пружи је Јелисавети кад је излазила из чамца.

— Узми лов. На!

Она уплашено трепну и узме.

— Онда, ја идем.

— Па иди ..

Пође, држећи у одмакнутој руци рибу нанизану на врбов прут, јадна, без ранијег самопоуздања и веселости, које је изгубила у глоговом жбуњу.

— Лизавета!

Она се окрену, кријући у луку обрва мрзовољу и недоумицу.

— Вратиде се за часак.

И кад приђе ближе, рече, љутећи се на своју збуњеност:

— Нисмо спазили ... Ех, сукња позади ... мрља ... сасвим мала ...

Она плану у лицу и руменило се разли све до кључњача.

Поћутавши мало, Мићка је посаветова:

— Иди позади кућа.

— Свеједно, преко трга морам прећи. А хтела сам обући црну сукњу — прошапута тужно и с неочекиваном мржњом, погледавши у Мићкино лице.

— Дај да озеленим листом? — понуди Мићка просто и зачуди се сузама које јој избише на очи.

Као шуштање ветра шапатам се пронесе по селу новост: „Мићка Коршунов обљубио ћерку Сергеја Платоновиха!“ Говориле су то жене на сточном путу аором, кад су протеривале џелеп крава, под узаном сенком бунарског ћерма, која је пловила по сивој прашини — просипајући воду из ведрица. на Дону, на плочама шкриљца, лупајући на њима опране крпе.

— Тако је то кад је без рођене матере.

— Он нема кад ни да дише, а маћеха гледа кроз прсте...

— Ономадне је чувар Давитка Беспали причао: „Гледам у поноћ, а кроз крајњи прозор хоће да уђе неки човек. Но, мислим, то је лопов код Платоновиха. Потрчим, дакле, тамо. — Ко је то! Полиција, овамо! — а то био он, Мићка”.

— Девојке су се данас распустиле, мајку им њихову.

— Мићка се хвалио моме Микишки: „Просићу је”.

— Нека прво убрише слине!

— Приморао је, веле, ономадне, силовао ...

— И-и-и, кумо, док кучка не махне репом., Прносили се по улицама и сокацима гласови, прљали дотле чисто девојчино име, као нова врата густим катраном.

Овај глас пао је на ћелаву главу Сергеја Платоновиха и пригњечио је к земљи. Два дана није излазио ни у дућан, ни у млин. Послуга која је живела у приземљу појављивала се код њега тек пред ручак.

Трећег дана упрегоше у лака кола пулијасог чилаша ждрепца, и Сергеј Платонових отпутова у станицу, озбиљно и с висине климајући главом козацима при сусрету. А одмах за њим протутњаше лаковане бечке кочије. Кочијаш Јемељан балавећи криву лулу, усађену у проседу брадицу, узео у руке плаве свилене дизгине, и пар вранаца, поигравајући, затапка улицом. Иза усправних Јемељанових леђа помаљала се бледа Јелисавета. Лак коферчић држала је у рукама и тужно се смешила; махала је рукамаицом Владимиру и маћехи, који су стајали код капије. Пантелеј Прокофјевич, храмуцкајући из дућана, заинтересовао се, па запита момка Никиту:

— Куда се то упутила наследница?

И овај, попуштајући простој људској слабости, одговори:

— У Москву, на науке, да посећује предавања.

Сутрадан се десио догађај о коме се дуго причало и препричавало и крај Дона, и под сенком бунарских ћермова, и код стоке ... Пред сумрак (из степе је већ било дошло стадо) дође Мићка Сергеју Платоновиху (намерно је дошао доцкан, да га не би видео свет). Није дошао тек онако, већ да проси његову кћер Јелисавету.

Дотле се он видео с њом свега четири пута, не више. При последњем сусрету међу њима се водио овакав разговор:

— Удај се за мене, Лизавета, а?

— Којешта!

— Чуваћу те, волећу те ... Код нас има ко да ради, седећеш код прозора и читаћеш књиге.

— Ти си будала!

Мићка се нађе увређен па ућута. Тог вечера оде рано кући, а изјутра рече изненађеном Мирону Григорјевичу:

— Баћа, жени ме.

— Прекрсти се!

— Озбиљно, не шалим се.

— Зар ти је баш тако наспело?

— Шта има ту ...

— Која те је то упецала, да није луда Марфушка?

— Шаљи проводације Сергеју Платоновиху. Мирон Григорјевич пажљиво метну на тезгу обућарски алат (крпио је ам), па прште у смех:

— Ти си, сине, данас весео, видим.

Мићка је наваљивао као бик у зид, тако да отац плану:

— Будало! Сергеј Платонових има више од сто хиљада капитала, он је трговац, а ти? ..

Одлази-де одавде, немој будалити, иначе ћу те опаучити овим каишем, младожењо!

— Ми имамо дванаест пари волова, па онолико имање, он је ипак сељак, а ми смо козаци.

— Одлази! — кратко нареди Мирон Григорјевич, који није волео дуге разговоре.

Мићка нађе разумевање само код деде Гришаке. Он упаде код сина, лупајући штаком о под.

— Мироне!

— Шта је?

— Зашто се противиш? Кад је момку наспело.

— Баћа, ви сте право дете, тако ми бога! И Митрије је глуп, а ви сте загридили ...

— Ћут! — лупну дед Гришака штаком. — Зар смо ми гори од њега? Он треба да сматра за част што му кћер проси козачки син. Даће нам је он оберучке. Ми смо људи познати по целом округу. Нисмо ми гоље, већ домаћини људи! .. Да-а! Иди, Мирошка, шта ту вазда! У мираз нек да млин. Иди, запроси је!

Мирон Григорјевич поче брекстати, па изиђе напоље, а Мићка одлучи да причека до вечере, па да иде сам, јер је знао да је очево тврдоглавство као брест у корену; може да се савије, али и не покушавај да га сломиш.

— Је ли код куће господин?

— Пије чај. Причекај.

Седе, причека, попуши цигарету, па је угаси пљувачком поквашеним прстима, а опушак добро размаза по поду. Сергеј Платонович изиђе, очисти с прсника мрве двопека; кад га виде, натушти обрве.

— Уђите.

Мићка први уђе у хладовит кабинет, у коме је мирисало на књиге и дуван, па осети да му је храброст с којом се упутио од куће трајала само до прага кабинета.

Сергеј Платонович приђе столу, па се мало окрену на потпетицама, које зашкрипаше.

— Но? — Његови прсти иза леђа гребли су доњу даску писаћег стола.

— Дошао сам да чујем... — Мићка се загнури у хладне слузаве очи које су га провиделе и стресе раменима од језе, — да ли бисте, и дали вашу Лизавету?

Очајање, љутња, страх истераше зној на Мићкином лицу, оскудан као што је роса за време суше.

У Сергеја Платоновича је дрхтала лева обрва и кривила се горња вилица, изврћући наличје браде. Истежући врат, он се целим телом наже напред.

— Шта? Шта-а-а? .. Ниткове!.. Марш!.. Атаману ћу ја тебе! Ах ти, пасји сине! Неваљалче!..

Мићка, охрабрен туђом виком, посматрао је како образи Сергеја Платоновича постају модри од навале крви.

— Немојте се наћи увређени,.. Мислио сам да поправам своју кривицу.

Сергеј Платонович заколута очима, отеченим од суза и крви, па тресну пред Мићкине ноге масивну тучану пепељару. Она одскочи и удари Мићку у чашицу леве ноге, али он јуначки издржа бол, па нагло отвори врата и викну, искежених зуба, постајући све дрскији због увреде и бола:

— Од воље вам, Сергеје Платоновичу, како хоћете, а ја искрено... Кома је она таква потребна? А ја сам мислио да јој покријем срамоту... Јер кома треба загризени залогај? Њега ни пас неће да једе.

Сергеј Платонович, притискујући на усне згужвану марамицу, ишао је у стопу за Мићком. Он му препречи пут за главни излаз, и Мићка стрча у двориште. Ту Сергеј Платонович само мигну оком кочијашу Јемељану, који је стајао у дворишту. Док је Мићка петљао око кабрекле засовнице на капији, јурнуше иза шупе четири пуштена пса, па спазивши туђег човека, разлетеше се по почишћеном дворишту.

Из Нижњег Новгорода са сајма донео је Сергеј Платонович 1910. године пар црне, кудраве штенади — кучку к пса. Били су црни, кудрави, великих уста. После годину дана ижђикали су као једногодо теле, прво су цепали сукње женама које су пролазиле поред Моховљева дворишта, затим су се научили да обарају жене на земљу и уједају их за листове, и тек пошто су смртно изуједали теле оца Панкратија и два Атепинова вепра назимца, Сергеј Платонович је наредио да се вежу на ланац. Пси су пуштена ноћу двапут годишње, у пролеће, ради парења.

Још се Мићка није био окрекуо лицем, кад први пас, звани Бајан, метну му шапе на рамена и стеже вилице, ухвативши зубима ватирани капут. Цепали су, вукли, ваљали се као клупче. Мићка се бранио рукама, трудећи се да не падне. Узгред виде како Јемељан, сипајући варнице из луле, промину у приземље и залупи офарбаним вратима.

На углу терасе, одупирући се леђима о олук, стајао је Сергеј Платонович и трљао беле песнице, обрасле сјајним крутим длакама. Клатећи се, Мићка извуче засовницу и на искрвављеним ногама извуче за собом смрдљиво клупче паса који су урлали. Бајану је сломио врат — удавио га, а од осталих га једва одбранише пролазници козаци.

III

Наталија је била добродошла за кућу Мелехових. Мирон Григорјевич је васпитао своју децу; не гледајући на своје богатство и на то што је и без њих било радника, терао их је да раде, учио их послу. Вредна Наталија је ушла у вољу свекру и свекрви. Илинична, која у души није много волела старију снаху — помодарку Дарју, заволела је Наталију још од првих дана.

— Спавај још, спавај чедо моје! Зашто си устала? — умиљато је бобоњала, премештајући по кухињи своје дебеле ноге. — Иди, спавај још мало, ми ћемо и без тебе свршити посао.

Наталија, која је устајала у зору, да би помогла у кухињи, одлазила је у собу да се испава.

Чак је и строги у кући Пантелеј Прокофјевич имао обичај да каже жени:

— Чујеш, жено, Наташку немој будити. Она и онако дању много ради. Spreма се да оре с Гришком, Дарју, Дарју ти притегни. Лења жена, искварена... Румени се и гарави обрве, мајку јој кучкину.

— Нека се барем прву годину воле — уздисала је Илинична, сећајући се свога тешког живота у вичитом раду.

Григорије је био малко обикао на свој положај жењена човека, снашао се, и после једно три недеље са страхом и огорчењем признаде у души да са Аксињом није све прекинуто, да је остало нешто као што остаје корен од истрошеног трулог зуба. Чврсто је прирасло оно на што је он као младожења играјући се дрско одмахнуо руком — мислећи: зарашће то, заборавиће се... А ето, није се

заборавило и крвари чим га се сети. Још пре женидбе, једанпут на гумну у време вршидбе, упита га Петар:

— Гришка, а како ћеш с Аксјутком?

— Зашто?

— Јамачно ти је жао оставити је?

— Ја ћу је оставити, а неко ће је дићи — смејао се тада Гришка.

— Но, пази — и Петар стаде жватати изгризени брк — онда је незгодно да се жениш ...

— Било па прошло — одби Гришка на шалу.

А оно је испало друкчије, и ноћу, милујући по дужности жену, распаљујући је својом младићком љубавном ватром, наилазио је Гришка Код ње на хладноћу, на збуњену покорност. Наталија није марила за мужевљева задовољства, при рођењу је мати обдарила равнодушном, спором крвљу, и Григорије је уздисао, сећајући се помавне Аксињине љубави:

— Тебе, Наталија, мора да је отац зачео на санти леда ... Одвећ си ледена.

А Аксиња се при сусретима неодређено смешила, гледајући га тамним зеницама, говорећи. отегнуто и млитаво:

— Здраво, Гришењка! Како живиш? и волиш ли се са младом женицом?

— Живимо... — извлачио се Григорије неодређеним одговором и гдедао да што брже добегне испред Аксињиног умиљатог погледа.

Степан се, изгледа, помирио са својом женом. Почео је ређе одлазити у крчму, и једанпут увече на гумну, вејући жито, први пут откако су се завадили, предложи:

— Хајде, Ксјуша, да запевамо једну? Седоше, наслонивши се на навилјак овршене, прашњиве пшенице. Степан отпоче једну војничку песму. Аксиња га је пратила пуним гласом из груди. Складно су певали као првих година брачног живота. Тада би често враћајући се из поља, покривени љубичастим скутом вечерње румени, Степан, љуљајући се на колима, раэвукао старинску песму, отегнуто и тужну као запуштен и безљудан, боквицом обрастао степски пут. Метнувши главу на испупчене мужевље груди, Аксиња га прати. Сеоски старци издалека слушају песму:

— Грлату жену има Степан. — Гле како складно певају!

— А и јесте гласина у Степке, право звоно!

И пратећи с банка испред кућа прашљиву румен сунчева смираја, старци су разговарали преко улице: — Равничарску песму певају.

— Ова је, исписниче, спевана у Ђурђијанској.

— Е њу је покојни Киријуска волео! Григорије је вечером чуо како Астахови певају песме. На вршидби (њихово гумно се граничило са Степановим гумном) видео је Аксињу као и некад, мирну, рекло би се: срећну. Тако му се бар чинило.

Степан се с Мелеховима није поздрављао. Ишао је по гумну с вилама, мицао у раду широким округлим раменима, покадшто добацивао жени пошалице, и Аксиња се смејала, играјући испод мараме црним очима. Њена зелена сукња њихала се пред Григоријевим затвореним очима. Његов врат је вртела невидљива сила, окрећући му главу према Степановом гумну. Он није опажао како је Наталија, помажући Пантелеју Прокофјевичу при насађивању вршаја, хватала оваки његов нехотични поглед својим тужним љубоморним погледом; није видео како је Петар, гонећи у круг коње, погледао у њега и развлачио лице у неприметан подругљив осмех.

Уз потмулу хуку — јаук каменим ваљцима пригњечене земље — мислио је Гришка нејасне мисли, трудио се, али није могао ухватити љигаве парчиће мисли, који су бежали из свести.

Са оближњих и удаљених гумана допирали су и губили се у лугу звуци вршидбе, вика гонилаца, фијукање бичева, чекетање ветрењача. Село, угојено од жетве, притајило се под септембарском свежом јаром, пруживши се над Доном као бисерна змија преко пута. У сваком дворишту, ограђеном плотом, под сваким кровом сваке куће као вртлог вртео се свој, посебан, пунокрван, горко-сладак живот: дед Гришака, назебао, патио је од зубобоље; Сергеј Платонових, гадећи длановима раздјељену браду, плакао је сам и шкрипао зубима због срамоте која га је притискивала; Степан је гајио, у души мржњу према Гришки, и ноћу је у сну гребао гвозденим прстима покривач; Наталија је, склањајући се у шупу, падала по циглама сасушене балеге, тресла се, савијала се у клупче, оплакујући своју пољуљану срећу; Христоњу, који је на вашару пропио теле, мучила је савест; мучек незаситним предосећањем и повраћеним болом, уздисао је Гришка; Аксиња је, милујући мужа, сузама заливала неугаслу мржњу према њему.

Млинар Давитка, отпуштен из млина, седео је по читаве ноћи код Валета у згради за помеларе, озиданој од ћерпича, и овај је, севајући злим очима, ховорио:

— Не-е, никако! Скоро ће им жиле бити пресечене! За њих је мало само револуција. Имаће они хиљаду деветсто пету годину, па ћемо се тада обрачунати! Об-ра-чу-на-ће-мо се!.. — Он је претио исеченим прстом и раменима намицао огрнути капут.

А изнад села су пролазили дани, преплићући се с ноћима, промицале су недеље, милели месеци, дувао ветар, тутњала планина пред непогоду, а Дон, застакљен јесењим прозрачно-зеленим азуром, равнодушно је ишао к мору.

IV

Крајем октобра, у недељу, оде Федот Бодовсков у станицу.

У корпи је однео на пијацу четири пара ухрањених патака и продао; у дућану купи жени цица са свакојаким шарама и већ хтеде да пође (одупирући се ногом о рукуницу, притежући колан) — кад му у тај мах приђе човек туђинац, не из станице.

— Здраво! — поздрави он Федота, додирујући препланулим прстима обод црног шешира.

— Здраво! — процеди Федот ишчекујући, зажмиравши калмичким очима.

— Одакле сте ви?

— Из села, нисам овдашњи.

— А из ког села бесте?

— Из Татарског.

Странац извади из бочног џепа сребрну табакеру с чунићем на поклопцу, понуди Федота цигаретом, па продужи да га испитује.

— Је ли велико ваше село?

— Хвала вам, пушио сам. Велиш, наше село? Велико село. Неких триста домова.

— Има ли цркву?

— Како да не, има.

— Има ли ковача?

— Велиш ковача? Има и ковача.

— А има ли браварска радионица уз млин? Федот је зауздавао нестрпљивог коња, непријатељски разгледао црни шешир и боре на крупном белом лицу, које су се губиле у краткој црној бради.

— А зашто ви то питате?

— Па ја долазим у ваше село да живим. Ето сад долазим од станичног атамана. Идете ли празних кола?

— Идем.

— Хоћете ли ме повести? Али ја нисам сам, већ са мном иде жена и имам два сандука од неких осам пудова.

— Могу вас повести.

Погодивши се за две рубље у сребру, Федот сврати код Фроске пекарке, код које је становао путник што га је најмио, метну нежну, беличасту жену у кола, а у задњем делу намести оковане сандуке.

Изиђоше из станице. Федот је, цмокћући, махао на свога ситног коњића кајасима од струне, вртео угластом главом са плџоснатим потиљком: копкала га је радозналост. Његови путници су сасвим скромно седели позади и ћутали. Федот прво затражи цигарету, а затим упита:

— А одакле ви долазите у наше село?

— Из Ростова.

— Јесте ли отуда родом?

— Како рекосте? '

— Питам: одакле сте родом?

— А-а да-да, отуда сам, из Ростова. Издижући своје бронзане јагодице, Федот се загледа у далеки степски коров: хетмански пут пењао се уза страну, а на гребену, у мрком сувом корову, на пола врсте од пута, калмичко оштро око Федотово распознаде главе дропљи, које су се једва приметно мицале.

— Немам пушке, иначе бисмо свратили на дропље. Ено их где ходају... — уздахну, показујући прстом.

— Не видим — признаде путник, трепћући кратковидо.

Федот је пратио очима дропље, које су се спуштале у дољачу, па се окрену лицем путницима. Путник је био средњег раста, сувоњав, блиско постављене очи с обе стране меснатог носа сијале су лукаво, разговарајући, он се често смешио, истурајући као штитић горњу пуну усну. Његова жена је дремала, умотана у плетено мараму. Њено лице није Федот добро видео.

— А шта вас је натерало да идете у наше село да живите?

— Ја сам бравар, хоћу да отворим радионицу. Радим столарију.

Федот неповерљиво погледа у његове крупне руке, и путник, ухвативши тај поглед, додаде:

— Поред тога ја сам агент Сингерових шиваћих машина.

— Како се зовете? — заинтересова се Федот.

— Ја се презивам Штокман.

— Значи, нисте Рус?

— Не, ја сам Рус. Дед ми је био пореклом Немац. За кратко време Федот је сазнао да је бравар Јосип Давидовић Штокман радио раније у фабрици „Аксеј“, затим негде на Кубану, затим у радионицама југоисточних железница. Осим тога радознали Федот испипкао је још масу појединости

из туђег живота.

Док стигоше до државне шуме, исцрпе се разговор. На бунару крај пута Федот напоји ознојеног коњића, преморен труцкањем и путовањем, поче дре-мати. До села је било остало још око шест врста.

Федот замота кајасе око левче; опустивши ноге, прилеже удобније. Ипак му се не даде да заспи.

— Како се живи код вас? — упита Штокман, одскакујући и клатећи се на свом седишту ...

— Живимо, хлеб једемо ...

— А козаци, да ли су уопште задовољни животом?

— Неко је задовољан, а неко и није. Свакоме се не може угодити.

— Да, да ... — слагао се бравар, па, поћутавши мало, настави задавати околишна питања, која су крила нешто у себи.

— Задовољно живе, велиш?

— Живе имућно.

— Војничка служба им, зацело, тешко пада? А? — Војничка служба? .. Навикли смо ми; тек у војсци и проживимо мало.

— Не ваља то што козаци морају сами да набављају опрему.

— Дабоме, мајку им! — живахну Федот, па неверљиво погледа у жену, која се била окренула у страну. — Мука је с том влашћу ... Одлазим да служим рок, продам волове те спремим коња, а они га шкартирају.

— Шкартирају? — притворно се зачуди бравар.

— Кажем ти, начисто; веле, има болесне ноге. Ја окрећем и овако, и онако: „Треба да разумете, кажем им ја, да он има ноге као награђени ждребац, а каса као петао ... ход му је петловски.“ Не, нису га примили. Али то је про-о-паст!..

Разговор постаде живљи. Федот, занесен, скочи с кола, па поче с вољом да прича о својим сељацима, да грди сеоског атамана због неправилне поделе ливаде, хвалећи поредак у Пољској, где је његов пук био док је служио стални кадар. Бравар је оштрим погледом узаних очију прелетао по Федоту, који је корачао поред кола, пушио слаб дуван на коштану муштиклу с прстеновима и често се смешкао; али коса попречна бора на белом, правом челу мицала се споро и тешко, као да ју је изнутра покретао ток неких скривених мисли.

— Стигли су у село предвече.

По Федотову савету, Штокман сврати код удовице Лукешке Попове и најми код ње стан од две собе.

— Кога си довезао из станице? — питале су сусетке Федота, сачекавши га на капији.

— Агента.

— Каквог то агента?

— Е баш сте будале! Рекох вам: агента — продаје машине. Лепим поклања, а ружним, таквим као што си ти, тетка Марија, за паре.

— А ти си ми леп, ђаволе кривоноги. Њушка ти је калмичка ... Ни коњ се на тебе не може натерати: уплашио би се.

— Калмик и Татарин су први људи у степи, ти се, тето, не шали!.. — бранио се Федот одлазећи.

Настанио се бравар Штокман код врљаве и језичне Лукешке. Још није био ноћу ни заспао, а по селу су жене већ оштриле језике.

— Јеси ли чула, кумо?

— Шта?

— Федот Калмик довезао Немца.

— Ама шта кажеш?

— Тако ми мајке божје. Носи шешир, а зове се. Штопол или Штокал.

— Да није полицајц?

— Финанс, слатка.

— И-и-и, жено, лажу људи. Он је, кажу, књиговођа, управо као синак попа Панкратија.

— Пашка, отрчи... голубе, до Лукешке, питај је полако: „Тетка, кога су довезли код тебе?“

— Брже трчи, чедо!

Сутрадан се дошљак јави код сеоског атамана.

Фјодор Маницков, који је већ трећу годину носио атамански знак, дуго је окретао у руци црн пасош, с корицама од мушеме, затим га је окретао и разгледао писар Јегор Жарков. Погледаше се, и атаман, по старој наредничкој навици, махну заповеднички руком.

— Можеш се настанили.

Дошљак се поклати па изиђе. Недељу дана није из куће нос показивао, живео је као пух у својој јами. Лупао је секиром, радионицу је удешавао у разваљеној летњој кухињи. Охладило се неутољиво женско интересовање за њега, само су деца по читав боговетни дан непрекидно висила

на плотовима, разгледајући са животињски неприкривеном радозналошћу туђега човека.

V

Григорије је три дана пред Покров оташао са женом да оре. Пантелеј Прокофјевић је занемогло-ослањајући се на штаку, јечећи од бола у крстима изиђе да испрати ратаре.

— Оне две удољнице узори, Гришка, што су иза утрине код Црвене јаруге.

— Добро, добро. А она деоница испод Ивовог обронка, како ћемо с њом? — питао је шапатам Григорије, промукао у риболову, због чега је био везао врат.

— После Покрова. Засад ће и ово бити доста. Четири хектара код Црвене јаруге, не тражи више.

— Зар неће доћи Петар да помогне?

— Он и Дашка ће ићи у млин. Треба сад самлети док је добар пут, Илинична је турала Наталији у реклу меке погачице, шапућући:

— Можда би Дуњашку могла повести да тера волове?

— Свршићемо посао и нас двоје.

— Па чувај се, јагодо. Бог нека је с тобом. Извијајући витки стас под тежином хрпе мокрог одеда, Дуњашка пређе преко дворишта пут Дона да испира рубље.

— Наташка, мила моја, тамо у Црвеној јаруги има много кисељака, начупај!

— Начупаћу, начупаћу.

— Ћут, чегртаљко! — попрети Пантелеј Прокофјевић штаком.

Три пара волова повукоше путем преврнут плуг, који је парао земљу, отврдлу због јесење суше. Григорије је сваки час поправљао марамицу која му је жуљила врат, ишао поред пута кашљући. Наталија је корачала поред њега, на леђима јој се клатила торба с храном.

У степи иза села ширила се прозрачна тишина, Иза утрине, за грбавом хумком, рашчешљавали су земљу плуговима, звиждукали су гониоци, а ту — изнад пута — сивоплави пелен, овчијим зубима очупани матичњак, љутача, сагнута као богомољац кад се моли богу, и звонка, стаклена сумаглица све хладнијег неба, пресечена летећим влакнима блиставе паучине.

Петар и Дарја, пошто испратише ратаре, почеше се спремати у млин. Обесивши у амбару решето, Петар је вејао пшеницу. Дарја је сипала у вреће и односила на кола.

Пантелеј Прокофјевић упреше коње, брижљиво намести амове.

— Хоће ли скоро?

— Одмах — одазва се Петар из амбара.

У млину велика налога. Двориште препуно кола. Око ваге гужва. Петар баци Дарји дизгине, па скочи с кола.

— Хоће ли скоро мој број? — упита Валета који је стајао за вагом.

— Стићи ћеш.

— Који се број меље?

— Тридесет осми.

Петар изиђе да стоварује вреће. У тај мах у одељењу за мерење настаде свађа. Нечији промукао, пакостан глас кевтао је:

— Ти си преспавао ред, па се сад гураш? Одлази, ђубане^{xviii}, иначе ћу те млатнути!

Петар по гласу познаде Јакова Потковицу. Ослушну. У одељењу за, мерење вика се појачавала, продирући кроз врата.

Јасно одјекну ударац, и кроз врата излете средовечан брадат Тавричанин, с црним качкетом смакнути на потиљак.

— Зашто? — викну он, хватајући се за образ.

— Зубе ћу ти поломити! . .

— Хоћеш, чекај само!

— Микихворе, овамо! . .

Јаков Потковица (у војсци је поткивао коња; ритнувши се, коњ је лупио копитом Јакова по лицу, и пробивши му нос, расекавши усне, потковица је оставила траг на лицу; овални ожилјак је зарастао, помодрео, трагови оштрих клинаца црнели су се као пегице, па отуда и надимак Потковица) — храбар, набојит тобџија, истрча на врата, засукујући рукаве. С леђа га снажно клепну висок Тавричанин у ружичастој кошуљи. Потковица се заљуља, али се одржа на ногама.

— Браћо, бију козаке!..

Кроз млинска врата, као из рукава, покуљаше у двориште, закрчено колима, измешани козаци и Тавричани, којих је дошао читав срез.

Туча се заподела код главног улаза. Врата прскоше под навалом многих тела. Петар баци џак, па хракнувши, ситним корацима потрча према млину. Уставши у колима, Дарја спази како се Петар проби у средину, обарајући све који му дођу под руку; јакну кад Петра песницама догураше до зида и оборише, па га почеше газити ногама. Иза угла машинског одељења трчао је, све поскакујући, Мићка Коршунов, размахујући гвозденом полугом.

Онај исти Тавричанин што је с леђа ударио Потковицу испаде из гомиле, иза леђа му је, као пребијено птичје крило, ландарао откинута ружичаст рукав. Ниско погнут, скоро парајући рукама земљу, Тавричанин дотрча до првих кола и лако одвали рукуницу. Изнад млинског дворишта разлегло се отегнуто и промукло:

— А-а-а-а-а ...

— Ху-у-у-у ...

— А-ја-а-а-о-о-о!... Прасак.. Лупа, Јаук, Бука ...

Три брата Шумилина дотрчаше из куће. Безруки: Алексеј паде код капијице, заплевши се ногама у кајасе које је неко био бацио; скочи, поче прескакати преко збијених колских руда, притискујући на трбух празан рукав откнуте леве руке. Његовом брату Мартину извуче се из беле чарапе ногавица; наже се да је увуче, кад код млина одјекну јаук. Нечији узвик узлете високо изнад положитог млинског крова као узвитлана нит паучине. Мартин се усправи па полете да стигне Алексеја.

Дарја је гледала с кола, убрзано дишући и кршећи прсте; око ње су врискале и кукале жене, немирно су стригли ушима коњи, волови мукали, приблијајући се уз кола. Поред ње, храмљући, прође блед Сергеј Платонових, мљаскајући уснама, испод прсника ваљао му се као јаје округли трбух. Дарја виде како Мићку Коршунова обори рукуницом онај Тавричанин у подераној ружичастој кошуљи и у исти мах паде наузнако, испустивши распрслу рукуницу, а на њега стаде безруки Алексеј, прислонивши уз његов потиљак своју оловну песницу. Пред Дарјиним очима, као шарени дроњи, промицали су појединачни призори окршаја: она је видела, а није се томе зачудила, кад је Мићка Коршунов, клечећи, млатнуо гвозденом полугом Сергеја Платоновиха који је трчао поред :њега; овај размахну и забаци руке, па као рак отпузи :натрашке у одељење за мерење; њега су газили ногама, обарали на леђа ... Дарја се хистерично кикотала, ломили су се у смеху лукови њених нагарављених обрва. Нагло пресече лудачки смех, наишавши очима на Петра: љуљајући се, он се извуче из узбуркане гомиле, па леже под кола, пљујући крв. Дарја полете к њему јаукнувши. А из села су трчали козаци с кољем, један је махао гвозденом ћускијом. Туча је добила чудовишне размере. Тукли су се горе него кад се опију пред крчком или о покладама. На вратима одељења за мерење лежао је с разбијеном главом један млад Тавричанин; раскречених ногу, с главом огрезлом у усирену крв, коса му је у крвавим леденицама падала на лице; видело се да је свршавао своје на плавој веселој земљи ...

Тавричани, збијени као стадо оваца, бише потиснути у собу за помеларе. Зло би се ствар свршила, да се један стари Тавричанин не досети: улетевши у собу за помеларе, докопа из пећи зажарен угарак па истрча на врата. Трчао је згради у којој се чувала мељава, више од хиљаде пудова. Иза његових леђа вио се дим као муслинсха трака, избијале варнице, бледе на дневној светлости.

— Запа-ли-и-ћу-у! — дрекну дивље и принесе тршчаном крову запаљен угарак.

Козаци задрхташе и стадоше. Јак, сув ветар дувао је са истока, односећи дим са крова помеларске собе у гомилу Тавричана.

Само једна варница у суву слегнуту маховину на крову — па да цело село дохвати пожар.

Потмуо и кратак жагор прође кроз редове козака. Неки су се повлачили натрашке према млину, а онај Тавричанин што је махао угарком, сејући ватрене капље из плавкастог дима, викао је:

— Запалићу!.. Запа-ли-и-и-ћууу! Одлазите из дворишта! ..

Модар на многим местима свога унакаженог лица, Јаков Потковица — зачетник туче — први напусти млинско двориште. За њим брзо побегоше козаци.

Тавричани, побацавши вреће, упрегоше коње у кола, па стојећи и машући кожним кајасима, шибалујући коње бичевима, изјурише из дворишта и затутњише улицом, остављајући село.

Безруки Алексеј стоји насред дворишта, по мршавом трбуху се премеће празан рукав од кошуље, на крају завезан, као и увек грчевито му се трзају очи и образи.

— На коње, козаци!..

— Да их стигнемо!..

— Даље од гребена неће побећи!..

Мићка Коршунов поребарке појури из дворишта. Прилична узбуна поново заталаса козаке скупљене код воденице, али у том тренутку из машинског одељења брзим корацима приђе непознат човек у црном шеширу, кога дотле нико није приметио; секући гомилу сечивом уских оштрих очију подиже руку.

— Чекајте!

— А ко си ти? — Потковица набра уздрхтале обрве.

— Одакле се створио? — Вежите га!..

— Ха!..

— Држ' га!..

— Станите, браћо козаци!..

— Кусави пас ти је брат!

— Сељачино!

— Опанчару!
— Дај му, Јашо!
— Преко очију!.. Удри преко очију!
Човек се осмехну збуњено, али без страха, скиде шешир, бришући чело беспримерно простим покретом руке; напослетку их разоружа својим осмехом.
—У чему је ствар? — Он махну пресавијеним шеширом, показујући на црну крв упијену у земљу код врата одељења за мерење.
— Тукли смо Ђубане — одговори мирко безруки Алексеј, па намигну образом и оком.
— А зашто сте их тукли?
— Због реда. Нека се не гурају напред — објасни Потковица, излазећи напред, бришући широким замахом црвене слине под носом.
— Утерали смо им памет у главу!
— Ех, да нам је да их стигнемо... Степу не могу запалити.
— Уплашили смо се, а он ваљда не би смео?
— Човеку у очајању запалити је као попиту чашу воде.
— Ђубани су јако пргави — осмехну се Афонка Озеров.
Човек махну шеширом према њему.
— А ко си ти?
Онај презриво штрцну кроз шушњину крњавог зуба, па, пратећи лет пљувачке, истури ногу.
— Ја сам козак, а да ти ниси Циганин?
— Не, и ја и ти смо Руси.
— Лажеш! — рече Афонка с нарочитим нагласком.
— Козаци су постали од Руса. Знаш ли ти то?
— А ја теби кажем — козаци потичу од козака.
— У старо време су од спахија бежали њихови сељаци робови, насељавали се на Дону, и они су названи козаци.
— Иди ти, драги пријатељу својим путем — посаветова прилично љутито Алексеј безруки и затрепта чешће, стежући отекле прсте у песницу.
— Олош се населио!.. Гле ти поганца, хоће да нас претвори у сељаке!
— Који је ово? Чујеш ли, Афанасије?
— Дошао је ту некакав. Квартари код врљаве Лукешке.
Тренутак за потеру био је пропуштен. Козаци су се разилазили, претресајући живо настали сукоб.
Ноћу, осам врста од села, у степи, умотавајући се у круту рапаву кабаницу, Григорије је сетко говорио Наталији:
— Туђа си ми ти некако... Ти си ми као онај месец: нити хладиш нити грејеш. Не волим те, Наташка, немој се љутити. Нисам хтео о томе говорити али не, види се да овако не можемо живети ... И жао ми те је — као да смо се за ово време и сродили, али у срцу нема ништа... Празно је. Баш као сад у степи...
Наталија је гледала горе у неизмерно звездано поље, у сеновиту недосежну копрену облака који је пловио изнад њих, и ћутала. Отуда, с црно-плаве високе празнине, као сребрна звонцад кликтали су задоцнели ждралови.
Сетно, мртвачки је мирисала увела трава. Негде на хумци светлуцала је, као црвена мрља, ватра коју су наложили орачи ...
Пред свануће Григорије се пробуди. На кабаници је лежао два прста дебео снег У светлуцавом девичанском плаветнилу новог снега мучила се степа и поред преноћишта плавелеле се јасне стопе зеца који је залутао по првом трагу у снегу.

VI

Од давнине је тако било: ако је путем за Милерово путовао сам козак, без другова, требало је само да при сусрету не скрене с пута Украјинцу (њихова села почињала су од села Доњојаблановског и простирала се до Милерова читавих 75 врста), па да га Украјинци испребијају. Због тога је ишло по неколико кола заједно на станицу, и тек тада, ако би се срели у степи, нису се бојали да се упусте у свађу.

— Еј, Хохоле. Скрећи с пута! Живиш на козачкој земљи, хуљо, па још нећеш да нам направиш пут?

Није пријатно било ни Украјинцима који су довозили пшеницу на Док у Парамоновљеви магазу. Ту су туче почињале без икаквог узрока, просто зато што је „Хохол“, а чим је „Хохол“, треба га тући.

Пре више од једног века брижљива рука посејала је на козачкој земљи семе сталешког размимоилажења, гајила га и чувала, и семе је бујно порасло: у тучама лила се на земљу крв домаћина и вороњешких дошљака — Руса и Украјинаца.

Две недеље после туче стиглоше у село, у млин, срески начелник и иследни судија.

Првог призваше Штокмана на саслушање. Иследник, млад чиновник из реда козачких племића, претурајући по портфељу, упита га:

— Где сте ви живели пре вашег доласка овамо?

— У Ростову.

— Хиљаду девет стотина седме године — зашто сте лежали у затвору?

Штокман баци оштар поглед творовских очију на портфељ и на кос раздељак на иследниковој погнутој глави, пуној перути.

— Због нереда.

— Хм... Где сте радили у то време?

— У железничкој радионици.

— Професија?

— Бравар.

— Да нисте Јеврејин? Можда покрштен?

— Не. Ја мислим...

— Мене не занима шта ви мислите. Јесте ли били у прогонству?

— Да, био сам.

Иследник подиже главу с портфеља, прожвата својим избријаним бубуљичавим уснама.

— Саветујем вам да идете одавде... — а за себе: — Уосталом, ја ћу се сам постарати за то.

— Зашто, господине иследниче?

На то питање иследник одговори питањем:

— О чему сте разговарали с овдашњим козацима на дан туче у млину?

— Право да кажем ...

— Добро, можете ићи.

Штокман изиђе на терасу Моховљеве куће (код Сергеја Платоновича увек је одседала власт, мимоилазећи гостионицу), па смичући раменима, погледа у обојена двокрилна врата.

VII

Зима није дошла одједном. После Покрова отопио се нападаља снег, и стока је опет истерана на пашу. Недељу дана дувао је јужни ветар, отоплило је, земља се кривила, у степи је доцветавала позна маљава жутиловка.

Југовина је потрајала до Мкхољдана, затим стеже мраз, напада снег; с дана на дан зима је бивала све јача, пало је још за четврт аршина снега, а на напуштеним вртовима око Дона, по завејаним плотовима, као девојачка везена мрежа, појавише се испреплетали трагови зечјих ногу. Улице опустеше.

Над селом се извијао дим од суве балеге; поред гомилица пепела, расутих уз пут, ходали су галоврани, који су због зиме долетели у село. Као избледела сива трака вијугао се по селу утабан саоник — зимски пут.

На тргу се једном одржавао сеоски збор. Требало је да се изврши деоба и сеча грања. Скупљали су се код степетца сеоске управе у кожусима и бундама, шкрипали су ваљенкама. Зима их је натерала у управу. За столом, с обе стране од атамана и писара, поседале су часне старине — са сребрним седим брадама, млађи козаци — с разнобојним брадама и без брада — сабијали су се у гомиле, жагорили из топлих овчијих оковратника. Писар је покривао хартију ситним редовима, атаман му је загледао преко рамена, а по расхлађеној соби управе проносско се пригушек жамор:

— Сена су данас...

— Па да, ливадско вреди, а са степе сам матичњак.

— Некада, у старо време, стока је до Божића остајала на паши.

— Калмицима је добро.

— Хм.

— У атамана вучја огрлица, видиш како не може главу да окрене.

— Дебео му, ђаволу, врат као у вепра!

— Ух, пријатељу, да ли то плашиш зиму? Каква ти је то кожушчина?

— Један Циганин сад продао бунду.

— Између Божића и Богојављења заноће тако Цигани у степи, а немају чим да се покрију, један се огрнуо мрежом, зима га пробила до костију; пробуди се Циганин, протури прст кроз око на мрежи, па вели матери: „Ух, мамице, ала је напољу студено!..”

— Сачувај боже — што ће бити клизаво..

— Морају се волови поткивати, никако друкчије. . — Ономад сам секао белу врбу у Ђаволској дољачи, добра је.

— Захаре, закопчај чакшире ... Смрзнуће се — па ће те жена отерати од куће.

— Је ли, Авдејићу, да ли ти то државног бика правдаш?

— Није пристао. Парањка Мрихина примила се — Ја сам, вели, удовица, ипак је веселије. Пази, велим, у случају приплода ...

- Ехха-ха-ха!
- И-хи-хиии!..
- Господо старци! Како ћемо с грањем?.. Лакше!..
- У случају, кажем ја, да се појави приплод.... за кума, дакле...
- Лакше! Најлепше вас молим!

Збор отпоче. Гладећи ознојену палицу, атаман је прозивао презимена деоничара, пушио се од врућине, скидао малим прстом ледене иглице с браде. Иза њега, код врата, која су стално отворана и затворана, испарење, гурњава, гласно ушмркивање.

— За четвртак се не може одређивати сеча! — трудио се да надвече атамана Иван Томилин, трљајући црвене уши, кривећи главу под плавим артиљеријским качкетом.

- Зашто не може?
- Уши ћеш му откинути, тобџија!
- Пришићемо му воловске.
- У четвртак се половина села спрема у потес по сено. Е баш сте смислили!..
- Од недеље ћеш ићи...
- Господо старци!..
- Шта ту ваздан!
- У добри час!
- Ху-у-у-у!..
- Хо-хо-хо-ооо!..
- Ха-а-а-а-а!

Старац Матвеј Кашулин, напињући се преко расклиманог стола, ватрено је подврискивао, гурао у страну Томилина глатком јасеновом штаком.

— Причекаћеш са сеном!.. Јакако! Како цело друштво ... Ти увек идеш у раскорак. Млад си ти још, будало, братац си мој!.. Јест!.. Гле ти њега!.. Јест!..

— А ти до дубоке старости памет узајимаш од суседа... — безруки Алексеј, истурајући главу из задњих редова, учестано је трептао оком, мичући грчевито избушеним образом.

Он је, због комадића преоране земље, шест година био у завади са старим Кашулином, Тукао га је свако пролеће, иако му је Матвеј Кашулин захватио можда само стопу земље — жмурећи се може преко ње плънути.

- Умукни, несрећо!
- Жалим што си далеко — не могу одавде да те дохватим, иначе бих ти окрвавио нос!
- Гле ти, гада криворуког!
- Ћутите ви, шта сте се закачили!..
- Напоље, па се тамо чупајте. Доста!
- Остави, Алексеје, видиш како се старац нарогушио, све му шубара поиграва на глави.
- А зашто он ...
- Сутра му се у јуху помокри, а сад ћути.
- У бувару с овима што праве неред!.. Атаман лупну песницом у сто, који зашкрипа.
- Сад ћу позвати стражаре! Ћутите! .. Утишавши се, жагор се пренесе до задњих редова па се изгуби.

- У четвртак, чим сване, да се изиђе у сечу.
- Како ви мислите, господо старци?
- У добри час!
- Дај боже!
- Данас се старији много не слушају...

— Ваьда ће слушати. Зар нећемо наћи задовољење? Мој Алексашка, кад сам га делио, полетео да се бије, за прса ме хватао. Ја сам га сместа усекнуо. „Одмах ћу те пријавити атаману и старцима, па ћемо те ишибати..“ Смири се, полеже као трава под поплавом.

— И још, господо старци, дошла је наредба од станичног атамана, — атаман подиже глас и заврте главом: крут усправан оковратник мундира, издижући подбрадак, урезао му се у врат. — У ову суботу младићи имају да иду у станицу на заклетву. Сви да буду увече код станичне управе.

Код крајњег прозора до врата стајао је поред, свога пријатеља Пантелеј Прокофјевић, подвигши хрому ногу као ждрал. Мирон Григорјевић у раскопчаном кожуху седео је на прозорском испусту; набирајући очи, смешио се у жућкасту браду. На његовим кратким беличастим трепавицама пушило се иње, смеће очи закрвавиле од зиме, помодреле. Унаоколо су стајали у гомили млађи козаци, подмигујући се, смешећи се, а у средини, забацивши на плъснат ћелав потиљак атаманску шубару, са плавим горњим делом и сребрним ширитом унакрст, њихао се на врховима прстију увек млади вршњак Пантелеја Прокофјевића, увек румен у лицу као јабука антоновка — Авдејић, звани „Лажов“

Авдејић је некад служио у гардијском Атаманском пуку. У војску је отишао као Синилин, а вратио се као ... Лажов.

Он је први из села доспео у Атамански пук и чудне ствари су се десиле с овим козаком: растао је као и сви младићи; још из малена био је као малко ћакнут, а кад се вратио из војске — сасвим други човек. Одмах првог дана по повратку почео је причати чудне ствари о својој служби при царском двору и о својим врло необичним пустиловинама у Петрограду. Запањени слушаоци испрва су веровали зинувши на сва уста, примали све за чисту истину, а после се показало да је Авдејић лажов каквог село од свог постања није видело; почеше му се отворено подсмевати, али он није црвенео кад би га ухватили у његовим немоћним измишљотинама, а можда је и црвенео, али због сталног руменила то се није могло распознати, а није престајао лагати. Под старост је сасвим шенуо. Кад га ухвате у лажи, он се нађе увређен, хоће да се бије, а ако ћуте и смешкају се — развезе немогуће ствари, не примећујући да му се подсмевају.

У домаћинству је био разборит и вредан козак, све је радио смишљено, понекад и препредено, а кад би се разговор дотакао његове службе, у војсци... тада би свако само одмахивао рукама, седао на земљу од кикотања, од кога би га трбух заболио.

Авдејић је стајао у средини, клатио се на својим разгаженим ваљенкама, које су личиле на лепиње; посматрајући козаке како се гурају, говорио је озбиљно и из баса:

— Сад је козак сасвим друкчији. Ситан и ни за шта није. Као слину сваког можеш преполовити. Тако, на пример, — па смешећи се презриво, згази ваљенком испљувак, — имао сам прилику у станици Вешенској да видим мртвачке костуре, оно су били козаци — да...

— А где си их ископао, Авдејићу? — упита голобради Аникушка, гурајући лактом суседа.

— Ти, исписниче, немој лагати пред празник. Пантелеј Прокофјевић набра свој грбави нос и повуче за минђушу у уху. Он није волео лажове.

— Ја, брате, откад знам за себе, нисам лагао — рече Авдејић, озбиљно и зачуђено погледа у Аникушку, који се тресао као у грозници. — Видео сам мртвачке кости кад је грађена кућа моме шураку. Почели постављати темељ, па наишли на гробницу. Значи, у старо време тамо код Дона, поред цркве било је гробље.

— Па какви су костури? — упита љутито Пантелеј Прокофјевић, спремајући се да иде.

— Ручурда — ево оволика — Авдејић рашири своје руке, налик на грабље — а глава — богами не лажем — као мерица.

— Ти, Авдејићу, боље испричај овим младићима како си у Петрограду ухватио разбојника — предложи Мирон Григорјевић, па устаде с прозорског испуста, закопчавајући кожух.

— Шта имам да причам — поче Авдејић скромно.

— Причај!

— Молимо те!

— Учини нам љубав, Авдејићу!

— Ево како се догодило — рече Авдејић, накашљавши се, па извади дуванкесу из чакшира. Метнувши на згрчени длан мало дувана, баци у дуван-кесу два бакрена новца, који су испали из ње, па пређе задовољним погледом по слушаоцима. — Из тврђаве побегао ухапшени злочинац. Нестало га без трага — па крај! Једне ноћи зовне ме официр, командир страже, дођем ... да-а-а. „Иди — вели — у собе њиховог императорског величанства, тебе... сам господар император тражи.“ Ја се, наравно, уплашим, уђем. Станем у ставу мирно, а он, милостиви, потапша ме ручицом по рамену, па ми каже: „Ево шта, Иване Авдејићу, побегао највећи злочинац у нашој царевини. У земљу се закопај, али га нађи, иначе ми не излази на очи!“ — „Разумем, ваше императорско величанство“ — велим ја. Да-а-а ... браћо моја, имао сам прпу ... Узмем из цареве коњушнице три најбоља коња па, напред марш! — Палећи цигарету Авдејић погледа по обореним главама слушалаца, падајући у ватру, загрме из подигнутог облака дима који је умотавао његово лице: — Јурим дању, јурим ноћу. Тек трећег дана стигнем га код „Москве. Стрпам га у кола, па истим путем назад. Долазим у поноћ, сав каљав, па право самом цару. Разни кнезови с грофовима и њима слични не пуштају ме, а ја идем. Да ... Куцам. „Допустите, ваше императорско величанство, да уђем.“ — „А ко је то?“ — пита. — „То сам ја — велим му — Иван Авдејић Синилин.“ Тамо настаде узбуна — чујем, сам цар виче: „Мареја Фјодоровна, Мареја Фјодоровна! Устај брже, пристави самовар, стигао Иван Авдејић.“

Громогласан смех прсну у задњим редовима. Писар који је читао објаву о несталој и залуталој стоци, застаде на реченици: „лева нога путоногаста до зглавка“. Атаман као гусак истезе врат, посматрајући гомилу која се ваљала од смеха.

Авдејић смаче шубару, па намрштено и збуњено прелете очима с једног на другог.

— Чекајте!

— Охо-хо-хо-хо! ..

— Ох, умре-е-ћу! ..

— Хи-хи-хи-хи-хк-и!..

— Авдејићу, стара кућо, ох-охо!..

— „Пристави самовар, стигао је Иван Авдејић!“ Јакако!

Збор се поче разилазити. На утабаном снегу испред управе тапкали су, загревајући се рвањем, Степан Астахов и неки висок кракат козак, власник холандске ветрењаче.

— Преко главе млинара! — саветовали су околни козаци. — Истреси из њега мекиње, Степка!
— Немој га хватати испод снаге! Гле како је довитљив! — љутио се стари Калушин, скакућући као врабац и занет рвањем није видео ону велику, светлу капљу, која му је стидљиво висила на врху модрога носа.

VIII

Пантелеј Прокофјевић вратио се са збора па отишао право у побочну собу, у којој је живео са својом бабом. Илинична је тих дана нешто куњала. На њеном лицу, подбулом као од водене болести, оцртавали су се умор и бол. Она је лежала на високо уздигнутој перини, леђима наслоњена уз усправљен јастук. На тупкање познатих јој корака окрену главу, погледа у мужа с давнашњом суровошћу, која јој се урезала на лицу, заустави поглед на коврџама његове браде, које су, мокре од дисања, притешњивале уста Прокофјевића, на слепљене, састављене с брадом мокре бркове, мрдну ноздрвама, али је од старца ударало мразом и накиселим мирисом овчије коже. „Трезан је данас“ — помисли, па задовољно метну на свој пуначки трбух чарапу с иглама и недоплетеном петом.

— Шта би са сечом?

— Решено је за четвртак. — Прокофјевић поглади бркове. — У четвртак рано изјутра — понови, седајући на сандук поред кревета. — Па како је? Још никако не иде на боље?

На лице Илиничне паде сенка резервисаности.

— Све исто — Пробада ме у крстима, ломи.

— Говорио сам ти, будали, не улази у воду ујесен. Кад знаш да ти шкоди — не пачај се! — плану Прокофјевић, цртајући штаком по поду широке кругове. — Зар је мало жена? Проклета да је твоја конопља: потопила си је, па сад . . . Ех . . . Боже мој!

— Зар да пропадне конопља? Жена није било — Гришка је са својом орао, Петар и Дарја су некуд отишли.

Старац, дувајући у састављене дланове, наже се над кревет.

— Како је Наташка?

Илинична живахну, па поче говорити приметно забринута.

— Не знам шта да се ради. Ономадне опет је плакала. Изишла ја у двориште, видим — неко широм отворио врата на амбару. Хајд' идем да их затворим, мислим. Попнем се, а она стоји у амбару код проса. Ја је упитам: „Шта ти је, мила моја?“ А она: „Нешто ме глава боли, мамице“. Никако истину да дознаш.

— Можда је болесна?

— Није, питала сам је ... Или је нагазила на чини, или је с Гришом нешто ...

— Да се он случајно није опет свезао с оном?

— Шта причаш, стари! Шта ти пада на памет! — Илинична пљесну уплашено рукама. — Зар је Степан тако глуп? Нисам ништа опазила, нисам.

Старац поседе мало па изиђе. Григорије је у својој соби турпијом оштрио куке на удицама. Наталија их је мазала растопљеном свињском машћу, пажљиво је умотавала сваку у засебне крпице. Храмљући поред њих, Пантелеј Прокофјевић упитно погледа у Наталију. На њеним пожутелим образима, као на јесењем листу, видело се слабо руменило. Она је била приметно смршала за последњих месец дана, у очима јој се појавило нешто ново, тужно. Старац застаде на вратима. „Ех, лепо је удесио жену!“ — помисли, па још једном загледа у глатко очешљану Наталијину главу, нагнуту над клупом.

Григорије је седео код прозора, радећи турпијом, на челу му је играо бућ замршене косе.

— Остави то, враг му матери!.. — викну старац, црвен у лицу од љутине, па стеже штаку. задржавајући руку.

Григорије се трже и изненађен подиже очи на оца.

— Хтео сам, баћа, да наоштрим два шиљка.

— Остави кад ти кажем! Spreмај се у сечу!

— Одмах ћу.

— Ниједног ступца нема на саоницама, а он — удице — рече старац већ мирније, па пошто је мало тапкао код врата (видело се да је хтео још нешто да каже), изиђе. Остатак љутње искали на Петру.

Облачећи кратку бунду, Григорије чу како отац виче у дворишту:

— Стока још није напојена, шта гледаш, дабогда те ... А ко је начео онај пласт што је поред плота? Ко ме сам говорио да се не дира крајњи пласт? ... Потрошићете, проклетине, најбоље сено, па чиме ћете у пролећну орбу хранити волове?..

У четвртак, око два сата пред расвитак, Илинична пробуди Дарју.

— Устај, време је да наложиш ватру.

Дарја само у кошуљи похита к пећи. У собичку напипа сумпораче, па запали лампу.

— Ти брже спремај ручак — пожуре жену разбарушени Петар, припаљујући цигарету и кашљући.

— А Наташку жале да пробуде, чмава, бестидница. Па зар се ја могу надвоје разделити? — гунђала је дремовна Дарја, љутита иза сна.

— Иди, пробуди је — саветовао је Петар. Наталија устаде сама. Обукавши реклу, изиђе у шупу по суву балегу.

— Донеси дрва за потпалу — командовала је старија снаха.

— Дуњашку пошљи по воду, чујеш ли, Дашка? — рече Илинична једва вукући ноге по кухињи.

У кухињи је мирисало на свеж хмељ, на кожне амове, на топла људска тела. Дарја је трчала вукући по земљи ваљенке, лупала гвозденим лонцима; испод ружичасте кошуље, с рукавима засуканим до лакта, подрхтавале су малене груди. У брачном животу није ужутела, није се осушила: висока, танка, витка у стасу као врбов прут, личила је на девојку. Увијала се у ходу, смичући раменима; на мужевљевој грдњу смешкала се; под танком ивицом лакосних усана блистали су ситни чести зуби.

— Свечера је требало метнути суве балеге. Она би се у пећи осушила — гунђала је Илинична незадовољно.

— Заборавила сам, мамице. Криве смо — одговори Дарја за све.

Док су спремале јело — свануло је. Пантелеј Прокофјевић је журно доручковао, прљећи се житком кашом. Намрштени Григорије жватао је полако, претурајући залогаје до испод јагодица. Петар се забављао, задиркујући, да отац не примети, Дуњашку, која је због зубобоље била повезала образ.

У селу су шкрипале саонице. У сивој јутарњој сумаглици кретале су према Дону волујске саонице. Григорије и Петар изиђоше да упрежу. Омотавајући у ходу мек шал — невестин дар младожењи — Григорије је гутао студен и сув ваздух. Прелећући изнад дворишта, гавран гласно гракну. Јасно се у мразној студени чуло лагано шуштање крила у лету. Петар је пратио његов лет, па рече:

— Отоплиће, лети на југ.

Иза руменог облачка, веселог као девојачки осмех, светлуцао се на небу танушни крајичак месеца. Из димњака се усправно дизао дим и отезао се према недостижно далеком, златном, наоштrenom сечиву младог месеца.

Према Мелеховљевој кући Дон се није био замрзао. Ивицом је чвршћао зеленкаст лед, очишћен од снега, под њим је текла као мазећи се, мехурајући се, матицом незахваћена вода, а мало даље од средине, ближе левој обали, где су из дубоких вирова избијали извори, страшно се црнело незамрзнуто место у белом снежном покрывачу; по њему су као црне лопте рониле дивље патке, које су остале ту да зимују.

Прелаз је водио од трга.

Не сачекавши синове, Пантелеј Прокофјевић први пође са старим воловима. Петар и Григорије, заоставши мало, кренуше за њим. При силаску на реку стигоше Аникушку. Држећи у ручурди секиру са сасвим новом држалицом, опасан зеленим појасом, ишао је Аникушка поред волова. Његова жена, малгно раста и болешљива, гонила је волове. Петар још издалека викну:

— Ти, суседе, рекао бих, и жену вучеш са собом?

Смешљиви Аникушка приђе саоницама подигравајући.

— Возим, возим. Да ме греје.

— Топлоте ћеш мало имати од ње исувише је мршава.

— Храним је овсом, па опет неће да се поправи.

— Ми добијамо грање у истој деоници? — упита Григорије, скочивши са својих саоница.

— У истој, ако ми даш да запалим.

— Ти, Аникеју, откако си се родио, живиш на туђ рачун.

— Крадено и измољено најслађе је — смејао се Аникушка, набравши осмехом ћосаво женско лице.

Пођоше заједно. Шума, покривена чипкастим ињем, била је сва у белом. Аникушка је ишао напред, пуцајући бичем по гранама наднетим над путем. Игличаст, растресит снег падао је у читавим гроздовима, посипајући умотану Аникушкину жену.

— Немој бити луд, ђаволе! — викала је она, отресајући се.

— Носом ти њу у смет! — викао је Петар, удешавајући да удари вола бичем по трбуху, да би брже ишао.

На савијутку ка Женским дољачама наиђоше на Степана Астахова. Он је гонио у јарму исцрегнуте волове према селу, крупно корачао, шкрипећи подшивеним ваљенкама. Његов коврчаст, ињем покривен бућ висио је испод накривљене шубаре као бео винов грозд.

— Еј, Степо, јеси ли залутао? — рече Аникушка кад би према њему.

— Врага сам залутао!.. Удариле саонице о пањ, на клизавом тлу, сломио се салинац надвоје Морао сам се вратити. — Степан додаде поскву, па прође поред Петра дрско жмирећи испод дугачких трепавица светлим разбојничким очима.

— Саонице си оставио? — викну Аникушка окренувши се.

Степан одмахну руком, пуче бичем, враћајући волове, који су били пошли целцом, па дугим

погледом пропрати Гришку, који је ишао за саоницама. Недалеко од прве дољаче Григорије виде насред пута остављене саонице; код саоница је стајала Аксиња. Левом руком је придржавала пеш донске бунде и гледала на пут, у сусрет саоницама које су се кретале.

— Склони се, погазићу те. Ух ти, жено што ниси моја! — зарза Аникушка.

Аксиња се склони смешећи се, па приседе на искренуте саонице без једног салинца.

— Па ето и твоја седи с тобом.

— Залепила се као чичак за свињски реп, иначе бих те повезао.

— Хвала ти лепо.

Пролазећи поред ње, Петар се овлаш осврну на Григорија, који је ишао последњи. Овај је ишао смешећи се немирно; узбуђење и очекивање избијали су из сваког његовог покрета.

— Здраво ли си, сусетка! — поздрављив се Петар, додирујући рукавицом капу.

— Хвала богу.

— Рекао бих да сте сломили саонице?

— Сломили — одговори Аксиња отегнуто, не гледајући у Петра, па устаде, окрећући се Григорију, који се приближавао.

— Григорије Пантељевићу, имала бих нешто да ти кажем...

Григорије сврну до ње, рекавши Петру, који је одлазио даље:

— Припази на моје волове.

— Добро, добро — безобразно се осмехну Петар, турајући у уста брк, горак од дуванског дима.

Они су ћутећи стајали једно према другом. Аксиња је узнемирено гледала око себе, прелазећи својим црним влажним очима преко Григорија. Стид и радост зажарише јој образе, осушише усне. Дисала је брзо и испрекидано.

Аникушкине и Петрове саонице сакрише се иза мрког храстика, Григорије погледа право у очи Аксињи и виде како оне букнуше необузданим, очајним пламеном.

— Е, Гриша, ради како хоћеш, али без тебе више не могу живети — рече она одлучно и чврсто стиште усне, чекајући одговор.

Григорије је ћутао. Тишина је као обруч стезала. шуму. У ушима је звонило од стаклене празнине. Утрвен, саоницама углачан пут, сива крпа неба, нема шума, самртнички сањива... Изненадно и блиско грактање гавраново као да пробуди Григорија из кратког сна. Он подиже главу и виде: врана птица са сивоплавим перима, подвигши ноге, у бешумном лету, маше крилима праштајући се. Изненадно и за самог себе Григорије рече:

— Биће јој топло. Лети у топли крај... — Па живахнувши, насмеја се промукло ... — Да... — Он лупешки погледа опуштеним зеницама, опијених очију, па нагло привуче к себи Аксињу.

IX

Код разроке Лукјешке, у Штокмановом делу куће, скупљали су се разни људи: долазио је Христоња, из млина Валет с умашћеним капутом огрнутим на рамена, кезун Давитка, који је три месеца био без посла, машинист Иван Алексејевић Котљаров; покадшто је навраћао Фиљка обућар, а сталан гост био је Мишка Кошевој, млад козак који још није служио стални кадар.

С почетка су се картали магараца, а после је једанпут Штокман неприметно подметнуо књижицу од Некрасова. Почну читати гласно и свиде им се. Пређу на Никитина, а пред Божић Штокман предложи да читају неку изгужвану, неугледну, неповезану свешчицу. Кошевој, који је некада свршио црквону школу и лепо читао наглас, немарно погледа у умашћену свеску.

— Може се употребити за резанце. Много је масна.

Христоња се грохотом насмеја. Давитка севну заслепљивим осмехом, али Штокман, сачекавши да се утиша општи смех, рече:

— Читај-де, Мишо. То се тиче козака. Занимљива књижица.

Обесивши над столом златасти бућ, Кошевој прочита реч по реч:

— Кратка историја донског козаштва. — И погледа по свима, очекујући да види утисак.

— Читај! — нареди Иван Алексејевић. Разговарали су три вечери. О Пугачову^{xix}, о слободном животу, о Стеньки Разину^{xx} и Кондратију Булавину.^{xxi}

Дошли су до последњих времена. Непознат писац је разумљивим језиком и оштро исмејавао мучан козачки живот, подсмевао се поретку и начину управе, царској власти и самим козацима, који су се најмили као опричници^{xxii} код монарха. Узбудише се. Почеше се препирати. Загрме Христоња, подупирући главом таваничну греду. Штокман је седео код врата, пушио на коштану муштиклу с прстеновима и смејао се само очима.

— Тачно је! Истина је! — бубњао је Христоња.

— Нисмо ми сами криви, козаци су доведени до такве срамоте.— Кошевој је у недоумици ширио руке и мрштио лепо црнооко лице.

Он је био здепаст, подједнако широк у раменима као и у бедрима, због чега је изгледао четвртаст: на постолу, чврстом као туч, стајао је јак, као цигла црвен врат, и чудно је на том врату изгледала лепо

насађена помалена глава с женским контурама загаситих образа, малим пркосним устима и тамним очима под златастим навилком кудраве косе. Машинист Иван Алексејевић, висок кошчат козак, ватрено се препирао. Кроз сваку ћелију његовог кошчатог тела биле су се упиле и урасле козачке традиције. Он узе у заштиту козаке, нападајући Христоњу, севајући збуњеним округлим очима.

— Ти си се, Христане, посељачио, немој порицати, шта ту вазда... У сваком ведру твоје крви тешко да има једна кап козачке. Мати те је родила с вороњешким јајаром.

— Ти си будала!.. Е, братац мој, јеси будала — говорио је Христоња из баса. — Ја браним истину.

— Ја нисам служио у Атаманском пуку — рече Иван Алексејевић пакосно — то је у Атаманском пуку: колико људи, толико будала ...

— И у армијским пуковима налазе се такви, без четврте даске у глави.

— Ћути, сељачино!

— А зар сељаци нису људи?

— И јесу, они су од лике начињени, пружем оплетени.

— Ја сам, брате, док сам у Петрограду служио војску, видео свакојаке. Био је, дакле, овакав случај — поче Христоња — чували ми стражу у царском двору, сатови су искуцавали у собама и напољу. Напољу изван зида ишли су на коњима: два тамо, два овамо. Сретну се, питају: „Је ли све мирно? Нема никакве буне?“ — „Нема ништа“ — па се разилазе, а да се зауставе и разговарају — то не могу. Такође су и личности бирали: наместе, дакле, двојицу на вратима, али их удешавају тако да личе један на другог. Ако су црни, онда стоје обојица црни, а ако су бели, онда бели. Не само косом, већ и ликом треба да су слични. Мени је, дакле, берберин једанпут фарбао браду због тих глупости. Запало ми да стојим заједно с Никифором Мешчерјаковом — тако се звао један козак у нашем ескадрону из Тепекинске станице — а он је, ђаво, био некако алатаст. Враг би га знао какве су му оно слепоочнице биле, као да их је пламен обузео. Тражили, дакле, нема никога такве боје у ескадронима; мени, дакле, командир ескадрона Баркин вели: „Иди у берберницу, нека ти сместа офарбају браду и бркове.“ Долазим, те ме фарбају ... А кад сам се погледао у огледалу, срце ми просто стало: горим! Начисто горим, па то ти је! Узмем браду у шаку, па као да пече прсте. Тако ти је то било!

— Е, Јемељане, ти баш забразди! О чему си оно почео говорити? — прекиде га Иван Алексејевић.

— О народу, ето о чему.

— Е па причај, А ког ће нам ђавола да причаш о својој бради.

— Па ево да вам причам: запало нам једанпут да чувамо стражу на коњима. Идем тако с другом, а иза угла испадше студенти. Не можеш их пребројати! Кад нас опазише, гракнуше: „Ха-а-а-а!“ Па још једном: „Ха-а-а-а!“ Пре него што смо се ми освестили, они нас опколише. „Ради чега ви, козаци, јашете овуда?“ Ја им кажем: „Чувамо стражу, а ти дизгине остави, не хватај!“ — па за сабљу. А он вели: „Ти, земљаче, немој ништа сумњати, и ја сам родом из Каменске станице, а овде идем на предавања у ниверзи.... ниверзитету, или како оно беше.“ Онда ми кренемо даље, а један носоња из новчаника вади десетицу и вели: „Попијте, козаци, за здравље мога покојног чике.“ Да нам десетицу и извуче из торбе слику: „Ово је — вели — мој тата, узмите за успомену.“ И ми, шта ћемо, узмемо, срамота нас било да не узмемо. А студенти се удаље, па опет „Ха-а-а!“ И с тим се, дакле, упуте Невском проспекту. На задња дворска врата командир ескадрона жури с водом к нама. Притрча и пита: „Шта је то било?“ Ја му, дакле, кажем: „Студенти нас опколили и почели разговарати, а ми смо по правилу службе хтели да их бијемо сабљама, али кад су нас ослободили, ми смо, дакле, отишли.“ Смене нас, и ми кажемо нареднику: „Ево, дакле, Лукићу, зарадили смо десет рубаља у сребру и морамо их попиту за покој душе ево овог старца“ — па показујемо патрет. Наредник увече донесе ракије, па смо лумповали два дана и две ноћи, а после се открила подвала: онај студент, носата стрвина, место свога оца дао нам је патрет главног подстрекача на буну немачког рода. А ја на своју одговорност обесио га изнад кревета за успомену, видим — седа брада на патрету и онако згодан човек, као да је неки трговац, а командир, дакле, опази па ме пита: „Где си нашао овај патрет, ти такав и такав?“ „Тако и тако“ — велим ја. А он ти ме поче псовати и распали ме по образу, па још једном . . . „Знаш ли ти — виче — да је то њихов атаман Карла ...“ — ето заборавио сам му презиме ... Ама како он би, помози ми, боже, да се сетим...

— Карл Маркс? — поможе му Штокман, жежећи се и смешећи се.

— Тако-тако! Баш он, Карл Маркс... — обрадова се Христоња. — Елем, грдно нас је насамарио, мајку му стару! Понекад је код нас у стражарску собу дотрчавао и царевећ Алексеј са својим наставницима, па су могли спазити. Шта би онда било? ...

— А ти непрестано сељаче хвалиш. Видиш како су те они насамарили — подсмевао се Иван Алексејевић.

— Зато смо ту десетицу попили. Јест да смо за брадатог Карла пили, али смо пили.

— За њега треба пити — осмехну се Штокман и поче се играти прстеновима испушене коштане муштикле.

— Па шта је он то добро урадио? — упита Кошевој.

— Други пут ћу причати, а данас је доцкан. — Штокман пљесну дланом, избијајући из муштикле уташен опушак.

У забаченој кућици разроке Лукешке после дугог пресејавања и одабирања основала се ћелија од неких десет козака. Штокман је био срж и упорно је ишао једном циљу, познатом само њему. Подгризао је, као црв дрво, наивне појмове и навике, уливао одвратност и мржњу према постојећем уређењу. У почетку је наилазио на хладан челик неповерења, али није одступао, већ је подгризао ...

Посејао је семе незадовољства. И ко је тада могао знати да ће после четири године из иструлеле љуске тога семена нарасти она снажна и животна младица?



На благо положеној пешчаној левој обали Дона налази се станица Вешенска, најстарија од свих горњодонских станица. То је пренесена Чигонацка станица разорена под Петром I, па названа Вешенска. Некад је била путоказ на великом воденом путу Вороњеж—Азов.

Према станици савија се Дон као татарски лук, мало скреће удесно, па се поред села Баски опет величанствено исправља, носи зеленкасте воде с плавим преливима поред крединих брда, поред густих села с десне стране, поред ретких станица на левој страни све др мора, до сињег Азовског мора.

Према Уст-Хоперској спаја се с Хопром, према Уст-Медведицкој с Медведицом, а ниже тече широк, кроз бујни цвет густо насељених села и станица.

Вешенска је сва на наслагама жутог песка. Невесела станица, ћелава, без башта. На тргу стоји стара, од времена посивела црква, шест улица је размештено дуж Дона. Онде где се Дон савија и одлази од станице према Баскама, као рукав одваја се језеро, обрасло јаблановима, широко као Дон кад му је мала вода. На крају језера завршава се и станица. На маленом тргу, зараслом у игличасто-златну боцу, има друга црква, са зеленим кубетима, зеленим кровом — у складу са зеленилом јабланова израслих с оне стране језера.

А на северу, иза станице, пешчано поље шафранове боје, кржљав боров насад, дољаче пуне воде, ружичасте због црвеног глиновитог земљишта. И у пешчаној поплави, у далеком расутом зрнастом песку ретка острва села, лугова, риђа чекиња црвене врбе.

На тргу, према старој цркви, једне децембарске недеље, гурала се црна гомила од пола хиљаде младих козака из целе станице. У цркви се завршавала служба, звонило је за „Достојно“. Наредник — ваљан престарео козак са ширитом за прековремену службу — командова: „Построј се!“ Бучна гомила се распину у два дуга неравна реда. По редовима се устрчаше поднаредници, равнајући таласасто искривљене редове.

— У двојне-е-е — отеже поднаредник, па начинивши руком неодређен покрет, избаци: — редове! . .

У порту уђе атаман, обучен у униформу у са свим новом официрском шињелу, уз звекет мамуза, у стопу за њим војни пристав.

Григорије Мелехов је стајао поред Мишке Коршунова, разговарајући полугласно.

— Чизма ми стеже ногу, не могу да издржим.

— Трпи, па ћеш постати атаман.

— Сад ће нас водити.

Као за потврду, наредник се окрену на потпетицама, па идући натрашке викну:

— На де-е-сно!

„Туп, туп“ — јасно начини пет стотина пари обувених ногу.

— Лево крило напред, кора-ком марш! Колона се уреза у широм отворену капију црквене порте, шубаре се смакоше с глава, до самог кубета напуни се црква тупкањем корака.

Григорије је стајао, не слушајући речи заклетве коју је читао свештеник. Загледао је у лице Мишки који се мрштио од бола и премештао ногу оковану чизмом. Увис подигнута Григоријева рука је отицала, а у глави му се збркано и пијано ковитлале мисли. Прилазио је крсту и, љубећи сребро овлажено пљувачком многих уста, мислио је о Аксињи, о жени. Као блесак цикцакасте муње пресече му мисли кратка успомена: шума, мрка стабла дрвећа у китњастом белом руху, као у кицошком сребрном аму; влажан ватрен сјај црних Аксињиних очију испод меке мараме...

Изиђоше на трг. Поново се постројише. Наредник, пошто се усекну и неприметно обриси прсте о поставу мундира, поче говор:

— Сад више нисте деца, већ козаци. Заклели сте се и треба да знате шта и како. Сад сте постали козаци и морате пазити на своју част, оца и матер слушати и све тако даље. Досад сте били деца, правили сте свакојаке лудорије, а одсад морате мислити о даљој служби. На годину ћете морати ићи у стални кадар — ту се наредник поново ушмркну, отресе с длана садржину, па навлачећи на руку топлу рукавицу од кртице, заврши: — А ваши очеви и матере треба да помишљају на вашу опрему. Да набаве коња за строј и уопште . . . А сада збогом, јунаци, кући!

Григорије и Мишка сачекаше код моста своје другове из села, па се сви заједно кренуше на

пут. Ишли су уз Дон. Изнад села Баски топио се дим из димњака, танко је звонило звоно. Мићка је храмао из свих, ослањајући се на одломљен крив колац.

— Изуј се — посаветова га један од младића. — Озепшће ми нога — предомишљао се Мићка заостајући.

— Ићи ћеш у чарапи.

Мићка седе на снег и с тешком муком скиде с ноге чизму. Пође, нахрамљујући на изувену ногу. У меком снегу на путу јасно је остајао траг од грубо плетене дебеле чарапе.

— Којим путем да идемо? — упита мали троми Алексеј Бешњак.

— Уз Дон — одговори Григорије за све.

Ишли су разговарајући, гурајући један другог с пута.

По договору бацали су у снежни смет свакога и гњавили, наваливши на њега читавом гомилом. Између Баски и села Громовског Мићка први спази вука како прелази преко Дона.

— Децо, ено вука! ... А-у!..

— У-а, у-а, у-а-а-а!..

— Ух!..

Вук се лењо гегао, претрча неколикохвати па стаде поребарке недалеко од друге обале.

— Држ' га!..

— У-а!..

— А-у, проклети!..

— Митрије, то се он теби чуди што идеш у чарапи.

— Где, стоји поребарке, смета му огрлица.

— Неће сломити врат.

— Ено, ено, пошао је!..

Сив, као из станца камена исклесан, стајао је звер, испруживши реп као штап. Затим хитро скокну у страну и одјури према врбама које су ивичиле обалу.

Било се већ смркло кад су стигли до села. Григорије по леду дође до свога сокака и попе се до враташца. У дворишту су стајале остављене саонице на гомили грања натрпаног поред плота цвркултали су врапци. Осећао се мирис настањене куће, изгорелог гара, стаја.

Пењући се уза степенице, Григорије погледа у прозор.

Мутно је жутила кухињу обешена лампа, кроз прозор се видео Петар, окренут леђима прозору. Григорије очисти метлицом чизме, па уђе у облак кухињских испарења.

— Ево и мене. Здраво да сте.

— Брзо си се вратио. Мора да си озебао? — одазва се Петар забринуто и ужурбано.

Пантелеј Прокофјевић је седео, налаktivши се на колена, оборивши главу. Дарја је терала ногом точак преслице, који је зврјао. Наталија је стајала код стола, окренута леђима Григорију, не осврнувши се. Бацивши по кухињи летимичан поглед, Григорије заустави поглед на Петру. По његовом лицу, које је узнемирено нешто очекивало, виде да се нешто догодило,

— Јеси ли се закleo?

— А-а!

Григорије се лагано свлачио да би добио у времену, претурајући у памети све могуће случајности које би могле бити узрок ове тишине и хладног сусрета.

Из собе изиђе Илинична, и на њеном лицу се оцртавала нека збуњеност.

“Наталија” — помисли Григорије, седајући ка клупу поред оца.

— Донеси му да вечера. — Обраћајући се Дарји, мати показа очима на Григорија.

Дарја прекиде пресличину песму, па пође пећи, неприметно увијајући раменима и целим својим танким девојачким стасом. У кухињи је владала глува тишина. Поред ниске пећи грејала се шмичући недавно ојарена коза с јаретом.

Срчући шчи, Григорије је покадшто погледао у Наталију, али јој лице није видео: она је седела поребарке према њему, оборивши ниско главу над плетећим иглама. Пантелеј Прокофјевић први прекиде опште ћутање, кашљуцну промукло и насилу, па рече:

— Наталија се спрема да иде.

Григорије је правио лоптицу од мрва и ћутао.

— А због чега, шта мислиш? — упита отац, а доња усна му приметно задрхта (што је био први знак да ће ускоро планути гневом).

— Не знам због чега — одговори Григорије, па зажмиривши и одмакнувши шољу, устаде крстећи се.

— А ја знам!.. — повиси глас отац.

— Не вичи, не вичи — умеша се Илинична.

— А ја знам због чега!..

— Но није потребно да због тога вичеш. — Петар се одмаче од прозора на средину собе. — То је ствар добре воље: ако хоће нека живи с њим, а ако неће — срећан јој пут!

— Ја њу не осуђујем. Мада је ово и срамота и грехота пред богом, ја је не осуђујем: није она

крива, већ овај пасји син!.. — Пантелеј Прокофјевић показа на Григорија, који је стајао наслоњен на пећ.

— Ко ме сам ја скривио? ..

— Ти не знаш своју крквицу?.. Не знаш, ђаволе? ..

— Не знам.

Пантелеј Прокофјевић скочи, оборивши клупу, па приђе Григорију сасвим близу. Наталија испусти чарапу, звекну извучена игла; на тај звук скочи с пећи маче, искрививши главу, савијеном шапицом гурну клупче и откотрља га до сандука.

— Ево шта ћу ти ја рећи — поче старац, уздржавајући се и наглашавајући сваку реч: — ако нећеш да живиш с Наталијом — онда иди из куће куд те очи воде. То ти ја кажем! Иди куд те очи воде! — понови он обичним мирним гласом, па се одмаче, подигавши клупу.

Дуњашка је седела на кревету и разрогачено гледала уплашеним очима.

— Немојте се љутити, баћа, што ћу вам рећи — рече Григорије потмулим уздрхталим гласом — нисам се ја оженио већ сте ме ви оженили. А ја се за Наталију не отимам. Ако хоће, нека иде оцу.

— Иди ти одавде!

— И отићи ћу.

— Па иди ђаволској матери!

— Отићи ћу, отићи, полако! — Григорије је вукао за рукав бундицу, бачену преко кревета, надимајући ноздрве, тресући се као и отац од јаког раздражења.

Иста крв, с приличном турском примесом, текла је у њима, и необично су у том тренутку личили један на другог.

— А куда ћеш? — јекну Илинична, хватајући Григорија за руку, али он снажно одгурну матер и у лету ухвати шубару, која је била спала с кревета.

— Нека иде, блудни кер! Нека иде, проклет био! Иди, иди, одлази ... — грмео је старац, отварајући широм врата.

Григорије искочи у трем, и последње што је чуо био је Наталијин гласан плач.

Студена ноћ покривала је село. С црног неба падао је игличаст снег, на Дону се ломио лед, праштећи као пушчани пуцњи. Григорије истрча на капију сав задуван. На другом крају села разногласно су лајали пси, прорешетана жутом светлошћу из кућа, пушила се помрчина.

Григорије је бесциљно ишао улицом. Прозори Степанове куће светлуцали су се као црни дијамант.

— Гри-ша! — полете од капије тужан Наталијин крик.

„Иди бестрага!“ — Григорије шкрипну зубима убрзавајући кораке.

— Гриша, врати се!

Гриша скрену своје пијане кораке у први сокак, последњи пут чу тужно дозивање, пригушено због даљине:

— Гришењка, рођени!..

Брзо пресече трг, заустави се на раскршћу, претурајући по памети имена познатих младића код којих би могао преноћити.

Задржа се на Михаилу Кошевом. Он је живео на крају села, чак под брдом; мати, Михаило и сестра девојка — то је цела породица. Уђе у двориште, закуца у мајушни прозорчић кућерка од вабоја.

— Ко је то?

— Је ли Михаило код куће?

— Код куће је. А ко је то?

— То сам ја, Григорије Мелехов.

Отргнут из првог слатког сна, после једног минута Михаило отвори врата.

— Јеси ли ти, Гриша?

— Ја сам.

— Шта ћеш ноћу?

— Пустите ме у кућу, па ћемо тамо разговарати.

У трему Григорије ухвати Михаила за лакат; љутећи се на себе зато што не може да нађе потребне речи прошапута:

— Ја ћу код тебе преноћити... Посвађао сам се са својима ... Како је код тебе, тесно? .. Не мари, ја ћу где било.

— Наћи ће се места, уђи. Зашто сте се здрпили?

— Е, брате ... после ... Где су вам врата. Не видим.

Григорију наместитише на клупи. Он леже, умотавши главу у своју бундицу, да не би чуо шапутање Михаилове матери, која је спавала с њерком у једном кревету.

„Како ли је сад код куће? Да ли ће отићи Наташка, или неће? Дакле, почиње нов живот. Куда да склоним главу?“ — И брзо је у себи смишљао одговор: „Позваћу сутра Аксињу, отићи ћу с њом на Кубан, што даље одавде ... далеко, далеко“

Пред Григоријевим затвореним очима промицали су степени гребени, села, станице, никад дотле виђени, туђи срцу. А иза гребена, иза сивог пута — као бајка, плав, мили крај и у њему Аксињина позна љубав у позном бунтовном цвету.

Заспао је узнемирен оним непознатим што га је чекало у будућности. Пре него што је заспао узалуд је покушавао да запамти нешто што га је тиштало у мислима а што није могао да ухвати. У полусну су мисли ишле глатко и равно као чамац низ матицу и наједанпут су наилазиле на нешто као пешчани спруд; било му је нелагодно тешко; превртао се, домишљао се. „Па шта? Шта ми стоји на путу?“

А ујутру се пробудио и сетио: „Служба у кадру! Па куд могу ићи с Аксјутком? На пролеће у логор, а у јесен на службу ... Ето где је запело.“

После доручка изазва Михаила у трем.

— Отиди, Мишо, до Астахових. Кажу Аксињи да дође до ветрењаче, чим се смркне.

— А Степан! — збуњено упита Михаил.

— Смисли нешто, као да си дошао послом.

— Отићи ћу.

— Иди. Кажу да зацело дође.

— Добро, добро.

Увече је седео под ветрењачом и пушио у рукав. Иза ветрењаче, у сувим кукурузним стабљикама, звиждао је ветар, спотичући се. На причвршћеним крилима лепршало се подерано платно. Григорију се чинило као да над њим кружи нека велика птица, лепршајући крилима, а не може да одлети. Аксиња није долазила. На западу, у тамној љубичастој позлати, залазило је сунце, са истока све јаче и брже дувао је ветар, ширио се мрак, претичући месец, који је био застао у врбама. Тамноцрвено небо, с модрим мрљама, мртвачки се тамнело над ветрењачом, над селом — последњи одједи немирног дневног жагора.

Григорије попуши једну за другом три цигарете, забодје последњи опушак у угажени снег, па погледа око себе са зловољном чежњом. Отопљени трагови црнели су се као катран од ветрењаче према селу. Од села се нико не појављује. Григорије устадо; истегнувши се да му рамена запуцаше, пође према светлости која је примамљиво треперила у прозорчићу Михаилове кућице. Прилазио је дворишту, звиждућући кроз зубе, па се скоро судари с Аксињом. Видело се да је трчала или ишла журно, па се задихала, и из свежих расхлађених уста мирисао је или ветар или далека, једва осетан мирис свежег степског сена.

— Ја се начеках; мислио сам да нећеш доћи.

— Једва сам Степана испратила...

— Због тебе сам се смрзао, проклета жено!

— Ја сам врела, загрејаћу те — рашири оперважене скуте донске бунде, па се уви око Григорија као хмељ око храста.

— Зашто си ме звао?

— Чекај, себи руке. . . Овуда свет пролази.

— Мора да си се посвађао са својима?

— Отишао сам од њих. Од јуче сам код Мишке ... Живим као одлутало псето.

— Па како ћеш сад? — Аксиња пусти руке којима је грлила Григорија, па стресајући се од зиме закопча скутове бунде. — Хајде, Гриша, до оног плота. Што да стојимо овако насред пута?

Пређоше тамо. Григорије разгрну смет, па се леђима наслони на плот, који је, смрзнут, пуцкарао.

— Не знаш да ли је Наталија отишла својима? — Не знам... Сигурно ће отићи. Него ће ваљда остати тамо да живи?

Григорије увуче озеблу Аксињину руку у свој рукав, стежући њену узану шаку, па упита:

— Па шта да радимо?

— Ја, мили мој, не знам. Како ти тако и ја.

— Хоћеш ли оставити Степана?

— Ни осврнути се нећу. Ако хоћеш сад одмах!

— Негде ћемо се обадвоје најмити па ћемо живети.

— Макар и стоку да чувамо, ја ћу с тобом, Гриша... Само да сам с тобом...

Стајали су неко време, грејући се узајамно својом топлотом. Григорије није хтео ићи, стајао је, окренувши главу ветру, подрхтавајући ноздрвама, не дижући спуштене трепавице. Загњуривши му лице под мишку, Аксиња је удисала тако драг јој опојни мирис његовог зноја, и на њеним уснама, увек жедним, сакривен од Григоријевих очију, треперио је радостан осмех због остварене среће.

— Сутра ћу отићи до Мохова, можда ћу се код њега најмити, — рече Григорије, хватајући мало више Аксињину шаку, ознојену међу његовим прстима. Аксиња је ћутала. Ни главе није дигла. Њеног недавног осмеха нестало је усана, као да га је ветар одувао, у широко отвореним очима притеране зверке огледали су се туга и страх: „Да ли да кажем или да не кажем?“ — премишљала је она, сетивши се своје бременитости. „Морам казати“ — одлучи, али одмах, уплашена, одагна страшну

мисао. Својим женским чулом осетила је да сад није време да се о томе говори, увидела је да би могла заувек изгубити Григорија, па не знајући поуздано с којим је од њих двојице зачала дете које је осећала под срцем, поступи лукаво: не рече ништа.

— Зашто си задрхтала? Да ниси озебла? — упита Григорије, умотавајући је бундицом.

— Малко сам озебла... Треба да идем, Гриша. Доћи ће Степан, потражиће ме, а мене нема.

— Куда је отишао?

— Једва сам га отерала Аникеју да се карта. Растадоше се. На Григоријевим уснама остао је заносан мирис њених усана, од којих се осећао или зимски ветар, или далеки неодређен мирис степског сена, попрсканог мајском кишом.

Аксиња скрену у сокак; погну се и скоро отрча. Код нечијег бунара, онде где је стока разгазила јесење блато, незгодно стаде, оклизну се на смрзнутој џомби и, осетивши оштар бол у трбуху, ухвати се за плот. Бол умину а у слабину је нешто живо, преврћући се удари љутито и јако неколко пута једно за другим.

XI

Ујутру Григорије оде Мохову у кућу. Сергеј Платонович је био дошао из радње на чај. Седео је с Атепином у трпезарији, обложеној скупоценом храстовином, и сркао јак румен чај. Григорије остави капу у предсобљу па уђе у трпезарију.

— Дошао сам до вас, Сергеје Платоновичу.

— А, ти си, чини ми се, син Пантелеја Мелехова.

— Јесам.

— Шта си хтео?

— Хтео сам да вас замолим: да ли бисте ме узели за слугу?

Григорије окрену главу на шкрипу врата. Из сале изиђе с пресавијеним новинама млад официр у зеленој блузи, с капетанским еполетама. Григорије у њему познаде оног официра кога је прошле године претекао на трци Мићка Коршунов.

Привлачећи официру столицу, Сергеј Платонович рече:

— Шта, зар је твој отац осиромашео кад сина шаље у службу?

— Не живим с њим.

— Оделио си се?

— Да.

— Радо бих те узео, знам вашу породицу као вредан свет, али код мене нема места.

— У чему је ствар? — упита капетан, седајући за сто и погледајући у Григорија.

— Момак се нуди у службу.

— А разумеш ли се око коња? Умеш ли добро терати запрегу с рудом? — упита капетан, мешајући кашичицом по чаши.

— Умем. Ми смо држали по шест коња.

— Мени је потребак кочијаш. Који су твоји услови?

— Ја не тражим много ...

— Кад је тако, ти дођи сутра моме оцу на имање. Знаш ли где је имање Листницког Николаја Алексејевића?

— Како не бих знао.

— Дванаест врста оданде. Дођи сутра ујутру па ћеш се тамо споразумети.

Григорије постоја још мало на месту и, кад се већ држао за кваку од врата, рече:

— Ја бих, ваше благородство, часком хтео нешто да вам кажем ...

Капетан изиђе за Григоријем у полумрачан ходник. Кроз мутна прозорска окна с терасе је слабо продирала ружичаста светлост.

— У чему је ствар?

— Ја нисам сам ... — Григорије јако поцрвене: — са мном је једна жена. Можда ће се и њој наћи какво место?

— Жена? — упита капетан смешећи се, дижући ружичасто осветљене обрве.

— Туђа жена ...

— Ах, тако. Узећемо и њу да помаже у кухињи. А где јој је муж?

— Овде, у селу.

— Па јеси ли ти то преотео мужу жену?

— Сама је добегла.

— Романтичан догађај. Дакле, добро, дођи сутра. Сад можеш ићи, братац!

Григорије је дошао у Јагодно — имање Листницких — око осам сати изјутра. На широкој удољници простирало се велико двориште, ограђено олупљеним зидом од цигала. По дворишту су без реда биле размештене разне зграде: споредна кућа покривена црепом, са цифрама од црепа на средини — 1910. год. — зграда за млађе, купатило, коњушница, живинарник и стаја за краве, дугачак амбар, коларница. Велика старинска кућа, ограђена према дворишту тарабом скривала се у парку.

Иза куће у лугу као сив зид, стајали су голи јабланови и врбе с напуштеним гнездима као неким мрким капама.

Григорија сретете иза дворишта гомила црних кримских хртова. Матора хрома кучка са сузним старачким погледом прва оњуши Григорија и пође за њим, оборивши мршаву главу. У кући за млађе куварица се свађала с младом пегавом собарицом. У дуванском диму као у врећи седела је на прагу. некаква стара људина дебелих усана. Собарица уведе Григорија у кућу. У предсобљу је заударало на псе и неосушене животињске коже. На столу је лежала навлака за двоцевку и ловачка торба с искрзаним зеленим свиленим ресама.

— Млади господин вас зове у своју собу — рече собарица, извиривши из бочних врата.

Григорије бојажљиво погледа у своје прљаве чизме, па коракну ка вратима.

На кревету испод прозора лежао је капетан; на покривачу кутија с празним туљцима за цигарете и са дуваном. Направивши цигарету, капетан закопча оковратник на белој кошуљи, па рече:

— Ти поранио. Причекај, сад ће отац доћи. Григорије стаде код врата. После једног минута по шкрипавом поду у предсобљу зачуше се нечији кораци. Јак дубок бас упита кроз одшкринута врата:

— Не спаваш, Јевгеније?

— Уђите.

Уђе старац у црном кавкаском огртачу. Григорије погледа у њега са стране, и прво што му паде у очи био је танак савијен нос и бели, под косом жути од пушења, широки и дуги бркови. Старац је био висок читав хват, плећат и мршав. На њему је млитаво висео дугачак капут на струк од камиље длаке, чија је јака тесно обухватала мрк наборан врат. Очи без сјаја биле су усађене близу носа.

— Ево, тата, кочијаша којега вам препоручујем — момак је из добре породице.

— А чији је? — загрме старац јаким гласом.

— Мелеховљев.

— Којега Мелехова?

— Пантелеја Мелехова син.

— Прокофија знам, заједно смо служили у војсци; Пантелеја знам. То је онај хроми, черкеског рода?

— Јест, он је хром. — Григорије стаде по војнички.

Он се сети очевог причања о генералу у оставци Листницком — јунаку руско-турског рата.

— Зашто хоћеш да служиш? — грмело је одозго.

— Не слажем се с оцем, ваша преузвишености.

— Па какав ћеш ти бити козак кад се вуцараш по најму? Кад те је отац оделио, зар ти није ништа дао?

— Није ми ништа дао, ваша преузвишености.

— Онда је то друга ствар. Хоћеш ли у најам са женом?

Капетан оштро шкрипну креветом. Григорије поведе очима и виде — капетан трепће, клима главом.

— Да, ваша преузвишености.

— Остави те „преузвишености“. Ја то не волим! Плата је осам рубаља месечно. То је обадвома. Жена ће кувати за послугу и сезонске раднике. Пристајеш ли?

— Пристајем.

— Још сутра да сте на имању. За становање ћеш узети онај део куће за млађе у којем је живео ранији кочијаш.

— Како је испао ваш јучерашњи лов? — упита син старца, па спусти на ћилимчић своја узана мањава стопала.

— Истерали смо из Дубоке јаруге лисца, гонили смо га до шуме; десио се маторац па преварио псе.

— Храмље ли још Казбек?

— Изгледа да је угануо ногу. Пажури се, Јевгеније, доручак ће се охладити.

Старац се окрену Григорију и пукну сувим коштуљавим прстима.

— Коракон! марш! Сутра у осам сати да си овде.

Григорије изиђе кроз капију. Код задње фасаде амбара хртови су се грејали на земљи где се снег био отопио. Стара кучка са старачким погледом притрча Григорију, оњуши га одостраг и испрати до прве удољнице, оборивши тужно главу, идући корак по корак. Затим се врати.

XII

Аксиња је рано спремила доручак, ишчистила жар, затворила пећ, па, оправши судове, погледала кроз прозорчић који је био окренут дворишту. Степан је стајао поред летава, сложених у чатлов код плота према Мелеховљевом дворишту. У углу његових тврдих усана висила је угашена цигарета; он је бирао из чатлова згодну соху. Леви угао шупе био је попустио, требало је подметнути две јаке сохе и покрити преосталом трском.

Још од јутра Аксињини образи били су румени, очи су се младеначки сијале. Степану паде у

очи ова промена, те је после доручка упита:

— Шта је с тобом?

— Како шта је? — плану Аксиња.

— Сијаш се као да си зејтином намазана.

— Од пећи врућина... ударило ми у главу. — Па окренувши се од њега, лупешки баци поглед кроз прозор да би видела не иде ли сестра Мишке Кошевог.

Она је дошла тек у сумрак. Измучена чекањем, Аксиња уздрхта.

— Јеси ли дошла до мене, Машутка?

— Изиђи часком.

Степан је пред комадићем огледала, утиснутим на окречену пећ, зачешљавао ћуб, рашчешљавао смеђе бркове сломљеним чешљем од воловског рога.

Аксиња бојажљиво погледа у правцу мужа.

— Ти као да се некуд спремаш?

Степан не одговори одмах, метну чешаљ, у џеп од чакшира, па узе из удубљења на пећи пакет карата и дуванкесу.

— Идем до Аникушке да малко поседим.

— И кад ћеш већ једном престати да одлазиш? Дабогда нестало тих карата: нема ноћи да се не картају. Седе до зоре.

— Но, но, доста, чули смо.

— Хоћеш ли опет да играш ајнца?

— Остави ме, Аксјутка. Ено те неко чека, иди. Аксиња поребарке изиђе у трем. На вратима је дочека с осмехом румена пегава Машутка.

— Дошао Гришка.

— Па?

— Поручио ти да дођеш к нама чим се смркне. Хватајући Машуткине руке, Аксиња ју је гурала према вратима.

— Лакше, лакше, мила моја. Па шта хоће он, Маша? Можда је још штогод поручио?

— Казао је да узмеш све своје што ћеш носити. Сва у ватри и дрхтавици, Аксиња је вртела главом, погледајући у врата, стајући с ноге на ногу, као коњ нахрањен јечмом.

— Боже, како ћу? .. А? .. Тако брзо ... Дакле, шта ћу? Причекај, реци му да ћу скоро... А где ће ме он дочекати?

— Сврати у нашу кућу.

— Ох, не могу!..

— Па ништа, ја ћу му рећи, па ће изићи. Степан обуче капут, па се примаче обешеној лампи да припали.

— Зашто је она долазила? — упита између два дима.

— Ко?

— Па Машка Кошева.

— А, својим послом... Молила ме да јој скројим сукњу.

Одухнувши с цигарете црн пепео, Степан пође вратима...

— Ти лези, немој ме чекати!

— Добро, добро.

Аксиња прислони лице уз замрзнут прозор и клече поред клупе. Путањом утабаном до капијице, зашкрипаше Степанови кораци. Ветар дохвати варницу из цигарете и донесе до прозора. Кроз отопљен кружић на прозору Аксиња за тренутак спази, при светлости распаљене цигарете, полукруг шубаре која је притискивала ухо, делић белог лица.

У велику вунену мараму грозничаво је бацала из сандука сукње, блузе, мараме — своју девојачку спрему — сва задихана, збуњених очију, последњи пут прође по кухињи, па угаси лампу и истрча на степенице. Из Мелеховљеве куће неко изиђе у двориште да обиђе стоку. Аксиња причека док се не изгубише кораци, метну ланац на врата па, притискујући завежљај уза се, потрча према Дону. Испод вунене мараме испали праменови косе, голици су јој образе. Дође иза кућа до дворишта Кошевих, па изнеможе, тако да је једва мицала ногама, тешким као туч. Григорије је чекао код капије. Узе завежљај и ћутећи пође испред ње у степену.

Успоравајући кораке, Аксиња иза гумна повуче Григорија за рукав.

— Причекај мало.

— Зашто да чекам? Месец скоро неће изићи, треба да журимо.

— Причекај, Гриша — Аксиња стаде, погуривши се.

— Шта ти је? — Григорије се наже над њу.

— Онако... у трбуху нешто. Ономадне сам дизала терет. — Облизујући сасушене усне, жмурећи од бола, од којег су јој севале варнице пред очима, Аксиња се ухвати за трбух. Постоја мало, погнута и јадна, па, умећући под мараму праменове косе, пође.

— Но, готово је, хајдемо!

— Ти и не питаш куда те водим. Можда до првог обронка, а тамо да те гурнем? — осмехну се Григорије у мраку.

— Већ ми је свеједно. Свршила сам своје. — Аксињин глас одјекну као тужан смех...

Степан се те ноћи вратио као увек у поноћ. Сврати у коњушницу, баци у јасле сено које је коњ био свалио под ноге, скиде с њега оглавину, па се попе уза степенце. „Мора да је отишла на посело” — помисли, скидајући ланац с врата. Уђе у кућу, прилупи врата, запали шибицу. Добио је на картама (играли су у шибице), зато је био миран и сањив. Упали лампу и спази ствари у нереду разбацане по кухињи, не досећајући се шта би томе могло бити узрок. Малко зачуђен, уђе у собу. Мрачна челоуст отвореног сандука црнела се разјапљена, на поду је лежала стара, у журби заборављена женина блузица. Степан смаче са себе кожух, па уђе у кухињу да узме лампу. Погледа по соби, па схвати у чему је ствар. Хитну несвесно лампу, смаче са зида сабљу, стеже балчак толико да му отекоше прсти, па, подигавши на врху сабље заборављену Аксињину плаву блузу са жућкастим цветићима, баци је увис и у лету је располови кратким замахом сабље.

Потамнео у лицу, дивљи, у својој вучјој тузи бацао је до испод таванице исечене парчиће одеда; оштар челик фијучући секао их је у лету.

Затим, откинувши тешњак, баци сабљу у угао, па пође у кухињу и седе за сто. Искренувши главу, дуго је гладио гвозденим прстима неопран сто.

XIII

Несрећа не иде никад сама: једног јутра је, непажњом Гећкином, расни бик Мирона Григорјевића распорио рогом врат најбољој кобили. Гећка дотрча у кућу бео као креда, збуњен, тресући се као у грозници.

— Зло, газда! Бик, цркао дабогда, проклети бик...

— Шта бик? А? — узнемири се Мирон Григорјевић.

— Кобилу оштетио... парнуо је рогом... кажем...

Мирон Григорјевић истрча необучен у двориште-Мићка је код бунара лемао коцем црвеног петогодишњег бика. Овај је, сагињући до земље наборани: подвољак, вукући га по снегу, увијао ниско обореном: главом, бацајући снег далеко назад ногом, сејући око спирално увијеног репа сребрну прашину. Он није бежао од удараца, само је потмуло мукао, уситнивши задњим ногама као да хоће да скочи.

Из грла му је избијало кркљаво рикање. Мићка га је тукао по њушци, по ребрима, псујући гадно, не обраћајући пажњу на Михеја, који га је вукао одостраг за опасач.

— Остави, Митрије!.. Молим те као бога! .. Убошће те! .. Григорићу, шта гледаш? ..

Мирон Григорјевић је трчао бунару. Код плота, оборивши тужно главу, стајала је кобила. Ознојени црни и дубоки бокови надимали су се при дисању, из врата је текла крв на снег и на округле грудне мишиће. Ситна дрхтавица таласала је отворено доратасту длаку на леђима и ребрима, потресајући слабине.

Мирон Григорјевић истрча напред. На врату се пушила разјапљена румена рана. Дубок прорез кроз који би шака могла проћи откривао је гркљан у грчевитом дисању. Мирон Григорјевић стеже у шаку гриву и повуче увис оборену кобилину главу. Она упери право у очи газди своје светлуцаве љубичасте зенице, као да пита: „Па како ћемо сад?” — и на њено немо питање Мирон Григорјевић викну:

— Мићка! Реци да попаре храстову кору. Хајде, жури се!

Гећка, тресући троугластом јабучицом на прљавом врату, отрча да нагули коре с храста. Мићка приђе оцу, обзирајући се на бика који се вртео по дворишту. Црвен, на југовој снежној белини, мувао се по дворишту, ричући сад непрестано.

— Држи за гриву! — нареди отац Мићки. — Михеју, трчи по конач! Брзо, њушку ћу ти разбити!..

Кадифену кобилину горњу губицу, с ретким длакама, везаше канапом и јако уврнуше, да не би осећала бол. Дође и дед Гришака. Донеше у шареној шољи одвар жирове боје.

— Расхлади, бојим се да је врућ. Чујеш ли ти, Мироне?

— Баћа, идите у кућу тако вам бога! Озепшћете ту!

— А ја ти наређујем да расхладиш. Зар хоћеш да упропастиш кобилу?

Опраше рану. Мирон Григорјевић удевао је озеблним прстима груб конач у дебелу иглу. Сам је зашивао. На рани се указа вешт шав. Још се Мирон Григорјевић није био удаљио од бунара, а из куће дотрча Лукинична. Празне кесе на њеним увелим образима показивале су узбуђење. Она одазва мужа у страну.

— Дошла Наталија, Григорићу!.. Ох, боже мој!..

— Зар још и то? .. — накомстреш се Мирон Григорјевић, а његово пегаво бело лице побледе.

— С Григоријем... зет отишао из куће! — Лукинична се рашепури као врانا кад хоће да полети; лупнувши рукама по скутима, удари у врисак:

Срамота на цело село!.. Милостиви боже, ала је то несрећа!.. Ах! ох!

Наталија је, повезана марамом и у краткој зимској блузи, стајала наред кухиње. Две сузе су

јој стајале у очима, не падајући. Њени образи били су црвени као плоче од цигала.

— Откуд ти? — салете је отац, улазећи у кухињу. — Је ли те тукао муж? Посвађали сте се? ..

— Он је отишао од куће — јаукну Наталија, гушећи се сувим јецањем, па заљуљавши се мало, паде на колена пред оцем. — Татице, мој је живот упропашћен!.. Узми ме оданде! Гриша је отишао са својом љубазницом! Остала сам сама! Татице, ја сам као колима прегажена! — учестано замрмља Наталија, не изговарајући целе речи, погледајући одоздо молећиво у риђу очеву браду, која је изгледала као да гори.

— Стани, причекај!..

— Немам зашто тамо да живим! Одведите ме!..

— Лупкајући чашицама колена, Наталија, пузећи, брзо пређе до сандука и на дланове положи главу која се тресла од плача. Марама јој спаде на леђа, глатко очешљани црчи праменови косе падоше на уши. Плач у тешком тренутку исто је што и киша за време мајске суше; мати притиште Наталијину главу на свој упао трбух, наричући нескладно, женски, глупо; а Мирон Григорјевић, разљућен, излете на степенице.

— Упрежи двоје саонице!.. С рудама!.. Певац, који је био забављен гажењем кокошке — уплашен јаком виком, скочи с ње, па љуљајући се, одгега даље од степеница амбара, квоћући љутито.

— Упрежи!.. — Мирон Григорјевић је ломио чизмама резбарију на огради степеница, и тек онда је ушао у кућу, оставивши ружно изгребану ограду, кад је Гећка у касу извео из коњушнице пар вранаца, набацујући им у ходу амове.

По Наталијине ствари пођоше Мићка и Гећка. Украјинац у забуни обори саоницама прасе које није стигло да се склони с пута, мислећи у себи: „Можда ће због ове ствари газда заборавити кобилу.“

И радовао се због тога, попуштајући дизгине.

„Како може заборавити, такав ђаво од човека!..“ дође му друга мисао, и Гећка искриви усне, мрштећи се.

— Потрчи, ђаволе! .. Сад ћу, те! — И поче пажљиво гледати да удари бичем вранца у оно место где бије слезина.

XIV

Капетан Јевгеније Листницки служио је у Атаманском пуку телесне гарде. На официрским тркама пао је и сломио мишићну кост леве руке. После лечења у болници добио је одсуство и отпутовао оцу у Јагодно на месец и по дана.

Стари генерал, већ одавно удовац, живео је у Јагодном усамљено. Жену је изгубио у предграђу Варшаве осамдесетих година прошлог века. Пуцали су у козачког генерала, па погодили генералову жену и кочијаша, на много места изрешетали кола, али је генерал остао читав. Од жене му је остао Јевгеније, који је тада имао две године. Убрзо после тога генерал је дао оставку на службу, преселио се у Јагодно (његова земља — четири хиљаде десетина — додељена је још његовом прадеду за суделовање у отаџбинском рату 1812. године, налазила се у Саратовској губернији), и почео живети простим, grubим животом.

Кад је Јевгеније био дечак, дао га је у кадетски корпус^{xxiii}, а он се поче бавити газдинством: запатио је племениту стоку, из царске ергеле је купио за запат касаче и укрштајући их с најбољим кобилама из Енглеске и из донске Проваљске ергеле добио је своју, нарочиту пасмину. Држао је на својој додељеној козачкој и купљеној земљи ергеле, сејао — туђим рукама — жито, зими и ујесен ловио с хртовима, понекад се затварао у белој сали и пио по читаве недеље. Подгризала га је опака желудачна болест и по најстрожој забрани лекара није смео гутати сажватану храну; жватао је, извлачио сокове, а сажватано пљувао на сребрни тањир, који је са стране, на испруженим рукама стално држао млад лакеј сељачког рода Венијамин.

Венијамин је био мало луцкаст, црнпураст, на округлој глави имао је не косу, већ црн плиш, тако му је коса била густа, усправна. Служио је код пана^{xxiv} Листницког шест година. У почетку, кад је морао стајати над генералом са сребрним тањиром, није могао без гађења гледати како старац испљувава сиве залогаје, изгњечене зубима, али се после привикао. После годину дана, гледајући једанпут како пан, сажватавши котлете од белог ћурећег меса, испљувава их, помисли: „Пропада добро! Он ждере, а мени крче црева. Једном речју, лежи као пас на слами. Покушаћу да поједем уместо њега, нећу ваљда повратити.“ Проба — није повратио. Отада је после ручка износио сребрни тањир у предсобље и тамо журно гутао оно што су пану доктори били забранили да гута. Да ли од тога, или од нечега другог, тек он се угојио, сјактио се од дебљине, добио на врату честе наборе.

На имању су, осим Венијамина, живели: куварица Лукерја, престарели коњушар Сашка, чобанин Тихон и нови кочијаш Григорије с Аксињом, који су недавно ступили на дужност. Подбула, рошава дебелогуза Лукерја, која је личила на жуту грудву ненараслог теста, већ од првог дана је уклонила Аксињу од пећи.

— Куваћеш кад пан летос најми раднике, а сад ћу ја сама свршавати посао.

Аксињина је дужност била да трипут недељно пере у кући патосе, да храни живину и да држи

живинарник у чистоти. Она се усрдно латила посла, трудећи се да свима угоди, не изузимајући ни Лукерју. Григорије је највећи део времена проводио у пространој коњушници, од брвана заједно са коњушарем Сашком. Старац је доживео до потпуно седих власи, али је увек остао Сашка. Нико га није звао по очеву имену, а презиме му јамачно није знао ни сам стари Листницики, код кога је Сашка живео више од двадесет година. У младости је Сашка кочијашио, али при крају живота, губећи снагу и вид, постао је коњушар. Малог раста, сав у зеленој седини (чак су му по рукама биле седе длаци), широка нос, спљоштена још у детињству ударцем буџе, вечито се смешио нежним детињим осмехом, жмиркајући око себе простодушним очима у црвеним борама. Његово апостолско лице Кварили су шопав нос с брадавицом и доња усна, унакажена ожилком који је ишао надоле. За време пијанке пред одлазак у војску (Сашка је био родом од богучарских Москаља^{xxv}, место царске вотке натезао је из полуоке ђезап; ватрени млаз му је пришио доњу усну за браду. Онда где је протекао тај млаз остао је необрастао длаком ружичаст и смешан кос ожилјак, као да је нека невидљива животиња лизнула Сашку у браду, оставивши траг врло танког зупчастог језика. Сашка је често волео да се напије ракије, и у таквим тренуцима лутао је по имању — као да је он господар — вукући ноге, застајао спрам прозора панове спаваће собе и лукаво вртео прстом пред својим веселим носом.

— Миколају Лексејићу! О Миколају Лексејићу! — звао је гласно и строго.

Стари пан, ако је у том тренутку био у спаваћој соби, прилазио је прозору.

— Напио си се, јаднице! — грмео је он кроз прозор.

Сашка је намицао гаће које су му спадале, намигивао, шеретски се смешкао. Осмех му је играо косо преко целог лица: од зажмиреног левог ока до ружичастог ожилјака који се протезао од десног угла уста. Осмех је био крив, али пријатан.

— Миколају Лексејићу, ваша преподобности, ја тебе по-зна-а-јем!.. — И Сашка је поигравајући претио издигнутим, танким и прљавим прстом.

— Иди, испавај се! — смешио се пан помирљиво кроз прозор, сучући обешене бркове са свих пет прстију, пожутелих од дувана.

— Ни ђаво не може преварити Сашку! — смејао се Сашка, прилазећи тараби. — Миколају Лексејићу, ти си као и ја. Ја и ти смо као риба и вода. Риба на дно, а ми ... на гумно. Ја и ти смо богати, јакако! — Шепурећи се Сашка је широко размахивао и плјскао рукама. — Нас сви знају, у целој Донској области. Ми.., — Сашкин глас је постајао тужан и притворно умиљат — ми смо, ваша преузвишености, у свему лепо, само су нам носеви гадни!

— Због чега? — питао је радознано пан, помодрео од смеха и мрдајући брковима и њиховим продужењем од углова усана.

— Због ракије! — нагласи Сашка сваку реч, често трепћући и облизујући језиком плјувачку, која је текла по каналчићу ружичастог ожилјака. — Ти, Миколају Лексејићу, немој пити. Иначе ћемо ја и ти дибидус пропасти! Попићемо све што имамо!..

— Ево ти да протераш мамурлук.

Пан би бацао кроз прозор новчић од двадесет копејки, Сашка га хватало у лету, склањао иза поставе свога качкета.

— Па збогом, генерале! — уздисао би он, одлазећи.

— А јеси ли појио коње? — питао би пан, смешећи се унапред.

— Ђаво проклети! Гле ти кучкиног сина! — црвен у лицу викао је Сашка сломљеним гласом. Као у грозници тресао се од гнева. — Зар Сашка да заборави напојити коње? А? И кад будем умирао, допузићу да им дам по кофу бунарске воде, а он, гле шта је измислио!.. Тако шта!..

Сашка је одлазио, као поливен незаслуженом увредом, псујући и претећи песницама. Њему је све било дозвољено: и пијанка, и интимно понашање с паном; зато му је било дозвољено што је Сашка био незаменљив коњушар. Зимом и лети спавао је у коњушници, у празној прегради; нико боље од њега није умео поступати с коњима, он је био и коњушар и ветеринар: у пролеће, за време мајског цветања, брао је траве, копао лековито корење у степи, у мртвајама и влажним дољачама. Високо на зидовима коњушнице висиле су осушене ките разноликих трава: јаровик — од запаљења, змијско око — од уједа змије, црнолист — од болести ногу, неприметна бела травка — која расте по луговима уз корен врба — од напрслина, и много других непознатих трава од разних коњских болести и слабости.

У коњушници, у прегради где је спавао Сашка, зими и лети, као завеса од паучине, ширио се фин мирис, који се лепио за грло. На кревету од дасака, покривено коњским покровцем, било је разастрто сено, набијено као камен, и Сашкин зубун, који је сав мкрисао на коњски зној. Других ствари, осим зубуна и кожуха од уштављене коже, Сашка није имао.

Тихон, јак и приглуп козак дебелих усана, живео је с Лукерјом, потајно је без разлога био због ње љубоморан на Сашку. Једанпут у месецу узео би Сашку за дугме умашћене кошуље и одвео га у задњи део дворишта.

— Деда, немој да загледаш у моју жену!

— Оно, како да ти кажем!.. — Сашка је значајно мигао.

— Остави је се, деда! — молио је Тихон.

— Ја, драговићу, волим рошаве жене. Чокањ ми не мораш износити, само ми дај рошаву. Што је рапавија — више ме, обешеница, воли.

— У твојим годинама, деда, срамота је и грехота... Ех, ти, а још си лекар, лечиш коње, свету реч познајеш ...

— Ја сам од сваке руке лекар — узјогунио би се Сашка.

— Одби се, деда! Не иде тако.

— Ја ћу, брате, уграбити ту Лукерју. Опрости се с њом, обешеницом, јер ћу је отети! Она је као колач са сувим грожђем. Само је суво грожђе повађено, па је због тога мало рошава. Такве волим!

— Ево ти на ... али ми не излази на очи, јер ћу те убити — рекао је Тихон, уздишући и извлачећи из кесе бакарни новац.

Тако сваког месеца.

У сањивом бунилу плеснивио се живот у Јагодном. Имање је било забачено, далеко од прометних путева, у суводолу, с јесени је престајала веза са станицом и селима. Зими су на брежуљак, који је залазио у луг испупченим пешчаним ртом, излазили чопори вукова, који су зимовали у Црној шуми, урлали и плашили људе. Тихон је ишао у луг да пуца из панове двоцевке, а Лукерја, умотавајући саргијом задњицу, дебелу као хлебна фуруна, премирала је, очекујући пуцањ, загледајући у мрак својим очицама, које су пливале у дебелим рошавим образима. У том тренутку чинио јој се ружан ћелави Тихон као леп и безумно храбар јунак, и кад би се прилупила врата у кући за млађе, испуштајући густу пару и Тихона, она се помицала на кревету, гњечила леђима стенице на зиду и гучући нежно грлила озеблог пријатеља.

Лети је Јагодно до касно у ноћ брујало од радничких гласова. Пан је сејао око четрдесет десетина разног жита, па је најимао надничаре за жетву. Понекад је лети свраћао на имање и Јевгеније, ходао по врту и лугу и осећао досаду. Изјутра је седео поред језера с удицама. Био је средњег раста, развијених груди! Носио је ћубу на козачки начин, коју је зачешљавао на десну страну. Официрски дугачак мундир тесно му се припијао уз тело.

Првих дана пошто се доселио с Аксињом на имање, Григорије је често бивао код младог господара. У кућу за млађе долазио је Венијамин; сагињући ћелаву главу, смешио се.

— Иди, Григорије, младом господину, наредио је да те зовем.

Григорије је улазио, застајао код довратка. Јевгеније Николајевић, кезећи своје ретке, широке зубе, показивао је руком на столицу.

— Седи.

Григорије би сео на сам крај.

— Како ти се свиђају каши коњи?

— Добри коњи. Зеленко је врло добар.

— Чешће га пројахуј. Пази, немој га терати галопом.

— Рекао ми је то дед Сашка.

— А како Снажни?

— Је ли дорат? Још га нисам оценио. Копито је окрњио, треба га прековати.

Млади пан, жмирећи оштрим сивим очима, питао га је:

— Па ти ћеш у мају морати ићи у логор?

— Да.

— Говорићу с атаманом да не идеш.

— Најлепше захваљујем.

Ћутали су. Откопчавши оковратник мундира, капетан је чешао груди, беле као у жене.

— А зар се не бојиш да ти Аксињу не преотме њен муж?

— Он се ње одрекао, неће ми је преотети.

— Ко ти је то рекао?

— Ишао сам у станицу по клинце за потков и тамо сам видео једног свог сељака. Прича Степан се сасвим пропио. „Мени, вели, Аксјутка ни за пару не треба. Нека је тамо, ја ћу себи мало бољу наћи.“

— Аксиња је лепа жена — говорио је капетан, гледајући замишљено изнад Григоријевих очију и смешећи се похотљиво.

— Па није ружна жена — слагао се Григорије и мрштио.

Јевгенију се одсуство ближило крају. Сад је већ могао носити руку слободно, без завоја, подизати је, не савијајући у лакту.

Последњих дана он је често седео код Григорија, у његовом делу куће за послугу. Аксиња је окречила запуштену и прљаву собу, опрала споља прозоре, под офарбала туцаном циглом. Весела собица мирисала је на женску удобност. Из фурунице је избијала јара. С огрнутом ромаковском бундицом ишао је капетан у кућу за послугу. Бирао је време кад је Григорије био заузет око коња; у почетку је долазио у кухињу, шалио се с Лукерјом, па би се окренуо и отишао у друго одељење куће. Сео би код фурунице на табурет, јако савио леђа и гледао у Аксињу дрским заљубљеним погледом. Аксиња се збуњивала у његовом присуству, дрхтале су јој међу прстима игле којима је хватала петље.

од чарапе.

— Како живиш, Аксињушка? — питао је капетан, пунећи собицу плавим дуванским димом.

— Хвала на питању,

Аксиња је подизала очи и сусревши се с прозрачним капетановим погледом, који је и без речи казивао његову жељу, букнула би у лицу. Било јој је непријатно и мучно гледати у голе, бистре очи Јевгенија Николајевића. Она је збуњено одговарала на разна бесмислена питања и гледала да што пре умакне.

— Идем. Морам паткама дати жита.

— Седи још мало. Стићи ћеш — смешио се капетан, а ноге су му подрхтавале у тесним јахаћим чакширама.

Дуго је распитивао Аксињу о њеном ранијем животу, говорио дубоким гласом као и отац му, похотљиво гледао очима бистрим као изворска вода.

Свршивши послове, Григорије је долазио у кућу за послугу.

Капетан је гасио у очима ватру од малочас, частио га цигаретом, па одлазио.

— Зашто је овај седео? — питао је Григорије потмуло не гледајући у Аксињу.

— А откуд ја знам? — Аксиња се сети капетанова изгледа, па се извештачено насмеја. — Дошао, сео ето ту, Гришењка, ево овако — (она је показивала како је седео капетан, савијајући као он леђа) — па седи ли, седи, просто ми се згадило, а коленца шиљата преко мере.

— Ваљда си га омађијала? — рече Григорије зажмиревши љутито.

— Баш ми треба!

— Само добро пази, јер ћу га очас бацити са степеница.

Аксиња је смешећи се гледала у Григорија и није могла видети да ли он то говори озбиљно или се шали.

XV

Четврте недеље поста зима попусти. Уз обале Дона лежала је вода као неки перваз, лед је одозго почео да се топи, посивео, постао шупљикав и набубрео. Увече де потмуло хујала планина, по објашњавању старца то је слутило на мраз, а у ствари нагло се приближавала југовина. Изјутра су се хватали лаки мразеви, а око подне се земља кривила, па је мирисало на март, промрзлу вишњеву кору и трулу сламу.

Мирон Григорјевић се помало спремао за орање, у одужалим данима занимао се под шупом, тесао зупце за дрљаче, заједно с Гећком спремао двоја нова кола без трапа. Дед Гришака је постио већ четврту недељу. Долазио је из цркве поцрнео од зиме и жалио се снаси:

— Заморио ме поп, ништа не ваља; да, служи полако као пиљар кад вози на колима јаја. Не ваља.

— Требало би, баћа, да постите за време велике недеље, дотле ће отоплити.

— Зовни ти мени Наташку. Нека ми исплете дебље чарапе, а у овако танким и вук би се смрзао.

Наталија је живела код оца у очекивању: све јој се чинило да ће јој се Григорије вратити, срцем је чекала, не слушајући трезвен шапат разума; по читаве ноћи мучила је оштра туга, једила се, утучена неочекиваном и незаслуженом увредом. А уз ово дошло је и друго, и Наталија је с хладним страхом ишла крају, ноћу се превртала у својој девојачкој собици као рањен вивак у барској трсци. Још од првих дана ју је Мићка почео гледати некако нарочито, а једанпут, затекавши Наталију у трему, отворено је упита:

— Тугујеш ли за Гришком?

— А што питаш?

— Хоћу да ти растерам тугу...

Наталија му погледа у очи и ужасну се у души од своје слутње. Мићка је играо својим зеленим мачјим очима, чежњиво су му се сјактиле у мрачном трему зенице. Наталија залупи врата па побеже у крајњу собицу к деду Гришаки и дуго је стајала, послушјујући немирне откуцаје срца. Сутрадан Мићка јој приђе у дворишту. Он је бацао стоци сено, и на његовој правој коси, на шубари од коже шпанске овце, висиле су зелене стабљичице траве. Наталија одагна од свињског корита псе који су се туда мотали.

— Ти немој да се цифраш, Наташка ...

— Ја ћу викнути баћу! — викну Наталија бранећи се од њега рукама.

— Пих, будало!..

— Одлази, проклетниче!..

— Но, шта се дереш?

— Одлази, Мићка. Сад ћу отићи и казати баћи!.. Каквим ме ти то очима гледаш? Их, срам те било!.. Како те земља држи!

— Ево, држи ме и угиба се. — Да би то потврдио, Мићка лупну чизмама и подбочи се.

— Не иди к мени, Митрије!

— Сад нећу, али ћу ноћас доћи. Богами ћу доћи! Наталија оде из дворишта стресајући се. Увече простре себи на сандуку, поред себе метку млађу сестрицу. Ноћу се превртала, упирући своје грозничаве очи у мрак. Чекала је да нешто шушне, па да викне да цела кућа чује, али је тишину нарушавало само шмикање деда Гришаке, који је спавао одмах ту, растављен само зидом, и ретко хркање сестре крај ње.

Загорчани непрестаним женским јадом, одмотавали су се дани као пређа.

Мићка још није преболео своју давну срамоту са женидбом, па је ишао натмурен и зао. Увече је одлазио на игранке и ретко је долазио кући рано, све више га је зора затицала. Дружио се с разузданим солдатушама, одлазио Степану да се карта. Мирон Григорјевић је засад ћутао и пажљиво гледао шта ради.

Једном пред Ускрс Наталија сретне код Моховљевог дућана Пантелеја Прокофјевића. Он је први викну:

— Причекај-де за часак!

Наталија застане. Обузе је туга кад погледа у свекрово лице грбава носа, које је нејасно подсети на Григоријево.

— Зашто не свратиш кадгод до нас старих? — рече старац обилазећи збуњено погледом, као да је он нешто скривио Наталији. — Жена те се ужелела... Непрестано прича жена како и зашто си ти тамо ... Па како си, како живиш?

Наталија се прибра од безразложне забуне.

— Хвала... — па замуцавши (хтела му је рећи: баћа), доврши збуњено: — Пантелеју Прокофјевићу.

— Зашто нас не посећујеш?

— Посао ... радим.

— Гришка наш, ех! — Старац тужно заврте главом. — Лепо нас удеси, стрвина... а како смо лепо били почели живети ...

— Па шта ћемо, баћа... — високим звонким гласом рече Наталија — није суђено, види се.

Пантелеј Прокофјевић се збушено устумара, видевши да су у Наталије очи пуне суза. Усне су јој се грчиле, силом је задржавала сузе.

— Збогом, мила моја!.. Немој туговати за њим, пасјим сином, он није вредан твога нокта. Можда ће се он вратити. Деси ли ми се да га видим, ја ћу му већ показати!

Наталија оде, увукавши главу у рамена као да је бијена. Пантелеј Прокофјевић је дуго тапкао на једном месту, као да је хтео да одмах пређе у кас. Скрећући иза угла, Наталија се обазре: свекар је храмао по тргу, тешко се ослањајући на штаку.

XVI

Код Штокмана се стадоше ређе скупљати. Приближавало се пролеће. Сељаци су се спремали за пролећне радове; само су долазили из млина Валет с Давитком и машинист Иван Алексејевић. На Велики четвртак предвече скупе се у радионици. Штокман је седео за тезгом, глачајући турпијом прстен, начињен од сребрне полурубље. Кроз прозор је падао сноп сунца на заходу. На поду се светлео ружичастојут квадрат прашине. Иван Алексејевић је вртео у рукама клешта.

— Ономад сам био код газде, ишао сам да говорим о клипу за шмрк. Треба га одвући у Милерово, па нек се тамо поправи, а шта ми можемо учинити? Начинила се на њему ево оволика пукотина — и Иван Алексејевић показа, не зна се коме, на малом прсту величину пукотине.

— Тамо, чини ми се, има фабрика? — упита Штокман, радећи турпијом и сејући око прста врло фину сребрну прашину.

— Мартенова. Имао сам прилике прошле године да проведем неко време тамо.

— Има ли много радника?

— Те још како. Око четири стотине.

— Па како им је? — Штокман је радећи тресао главом, и речи су падале испрекидано као у муцавца.

— Ти живе. То ти нису пролетери, већ онако ... ђубре.

— А зашто то? — заинтересова се Валет, седећи поред Штокмана, скрстивши испод колена кратке унакажене прсте.

Давитка млинар, сав бео од паспаља, који му је капунио косу, ишао је по радионици разбацујући ципелама шуштаву пену струготина, с осмехом ослушкујући суво, миришљаво шуштање. Чинило му се да иде по јарузи, покривеној руменим опалим лишћем, па као да се меко лишће угиба, а под њим лака еластичност влажне земље.

— Па зато што су сви они имућни. Сваки има своју кућицу, своју жену са свима задовољствима. А уз то још половина од њих су баптисти. Сам газда им је проповедник, а рука руку мије, а на обадвема има толико блата да га мотиком не можеш састругати.

— Иване Алексејевићу, шта су баптисти? — прекиде га Давитка, чувши непознату реч.

— Баптисти, велиш? Они на свој начин верују у бога. Нешто налик на полипоне^{xxvi}.

— Свака будала на свој начин губи памет — додаде Валет.

— Елем, дођем вам ја Сергеју Платоновичу — настави Иван Алексејевић започето причање — а код њега седи Атепин, Цаца: „Причекај, вели, у предсобљу.“ Седнем, чекам. Кроз врата чујем њихов разговор. Он прича Атепину како скоро мора избити рат с Немцима, прочитао је у једној књижици, а знаш шта Цаца вели? „Наравно — каже — ја се с вама не слажем што се тиче рата.“ — Иван Алексејевић је тако верно представљао Атепина да се Давитка, заокругливши уста, кратко насмеја, али ућута кад погледа у подруглив израз Валетова лица.

— „Рата с Русијом не може бити, зато што се Немачка храни нашим житом“ — настави Иван Алексејевић препричавши разговор који је чуо. — Тада се умеша још један, по гласу га нисам познао, а после се показало да је то био син пана Листницког, официр. „Рата ће, велим, бити између Немачке и Француске због винограда, а нас се то ништа не тиче.“

— Како ти, Осипе Давидовичу, мислиш? — обрати се Иван Алексејевић Штокману.

— Ја не умем прорицати — одговори он избегавајући, пажљиво посматрајући израђени прстен на испруженој руци.

— Ако се они почупају — бићемо и ми тамо. Хтели, не хтели, мораћемо, за косу ће нас привући — размишљао је Валет.

— Ту, момци, ствар овако стоји — поче Штокман, узимајући полако клешта из прстију Ивана Алексејевића.

Он је говорио озбиљно, видело се да се спрема да им ствар темељно објасни. Валет намести zgodније ноге које су му склизнуле с тезге. Давиткине усне се заокруглише, откривајући као пена беле, влажне, јаке зубе. Са својственом му јасношћу, сажето, у сигурним, као напамет наученим реченицама Штокман оцрта борбу капиталистичких држава за тржишта и колоније. На крају га љутито прекиде Иван Алексејевић:

— Чекај, а шта смо ми?

— Тебе, и друге такве као што си ти, боље глава због туђег пијанчења — осмехну се Штокман.

— Немој бити дете — пецну га Валет — стара пословица вели: „Панови се бију, а Ђубанима се тресу ђубе.“

— Хм-м — намршти се Иван Алексејевић, дробећи неку гломазну, отпорну грудву мисли.

— Зашто се онај Листницки лепи уз Мохова? Да не трчи за његовом ћерком? — упита Давитка.

— Тамо је већ трчао Коршуновљев потомак... — рече Валет пакосно.

— Чујеш ли, Иване Алексејевићу? Шта тамо тражи официр?

Иван Алексејевић се трже као да је бичем ошинут испод колена.

— А? Шта кажеш?

— Задремао си, чико! . . . Говоримо о Листницком.

— Идем на железничку станицу. Да, дош једна новост: излазим отуда, и на степеницама — шта мислите ко је? Гришка Мелехов. Стоји с бичнем. Питам га: „Шта ћеш ти ту, Григорије?“ — „Возим пана Листницког на железничку станицу у Милерово.“

— Он је код њих кочијаш — умеша се Давитка.

— Хвата огризине с панског стола.

— Ти, Валетка, као пас на ланцу: на свакога лајеш.

Разговор умуче за тренутак. Иван Алексејевић устаде да иде.

— Да не журиш да одстојиш службу божју? — пецну га напослетку Валет.

— Ја сваки дан стојим.

Штокман испрати своје свакидашње госте; затворивши радионицу, уђе у кућу.

У ноћи уочи Ускрса небо се превуче црним облацима, поче промицати киша. Влажан мрак притискивао је село. На Дону, још у сумрак, с отегнутим, непрекиданим хуком почео пуцати лед, из воде шумно изиђе прва санта, притешњена великом масом изломљеног леда. Лед се одједном проломио на растојању од четири врсте, до прве окуке иза села. Лед је кренуо. Уз равномерно звоњење црквеног звона, које је одбијало „двадесет јеванђеља“, на Дону су се сударала, ломила ледена поља, потресајући обале. На окуци, онде где Дон, избочивши се, савија налево, нагомилао се лед. Хука и шкрипа све нових и нових санти допирала је до села. У црквеној порти, ишараној као неким шљокицама, барицама од истопљеног снега, сакупила се момчад. Из цркве, кроз отворена врата на паперту, с паперте у порту допирало је гласно читање, кроз решетке од прозора изливала се празнична и радосна светлост, а у порти су момци штипали девојке, које су тихо подврискивале, љубили се, полугласно причали непристојне приче.

У црквеној кућици тискали су се козаци који су дошли на свето богослужење из оближњих и даљих села. Изнурени од умора и загушљивости која је испуњавала кућицу, људи су спавали на клупама и на поду испод прозора.

На поломљеним степеницама пушили су, разговарали о времену и озимим усевима.

— Кад ће се ваши сељаци кренути на њиве? — На Томину недељу јамачно ће се кренути.

- То је добро, јер у вас је тамо пешчана степа.
 — Пескуша је, а с друге стране увале су слатине..
 — Сад ће се земља напити влаге.
 — Прошле године смо орали, па земља, као рскавица, преко мере сува.
 — Дуњка, где си? — запита неки врло танак глас доле код степеница на кућици.
 А код црквене капијице нечији промукао груб-глас је бубњао:
 — Нашли сте где да се љубите, их ви... Марш одавде, неваљалци! Наспело вам!
 — Ти немаш с ким? Иди пољуби нашу кучку — чуо се из мрака млад љутит глас.
 — Ку-у-учку! А ја ћу теби ...

Топот ногу које су трчале по меком земљишту, кикот и шуштање девојачких сукања.

С кровова падају уз стакласт звекет капљице, И опет се чује онај исти лаган, као црница тежак глас:

— Ономад сам погађао плуг с Прохором, давао му дванаест рубаља у сребру — па ни опепелити. Тај неће дати јевтаније ...

На Дону — лак шум, шуштање, кршење леда. Као да доле, испод села, иде накинђурена жена, снажна, висока као Јаблан, шуштећи необично дугим skutом.

У поноћ, кад се спустила помрчина густа као тесто, к порти дојаха на неоседланом коњу Мићка Коршунов. Сјаха, привеза коња уларом за гриву и потапша дланом разиграног коња. Постаја мало, слушајући шљапкање копита, па, намештајући опасач, уђе у порту. У паперти скиде шубару, поклони се, сагнувши неравно подбријану главу, одгурујући жене, проби се до олтара. С леве стране као црно стадо стајали су козаци густо збијени, с десне стране плавила се мешавина женских хаљина. Мићка потражи очима оца, који је стајао у првом реду, па му приђе. Ухвативши за лакат руку Мирона Григорјевића, баш кад ју је дизао да се прекрсти, шану му у длакаво ухо:

— Баћа, изиђи часком.

Док се пробијао кроз густу завесу разних мириса, Мићки су подрхтавале ноздрве: само што није пао од дима воштаних свећа, смрада ознојених женских тела, гробног задаха устајалих хаљина (оних што се ваде чак са дна сандука само на Божић и на Ускрс), мокре кожне обуће, нафталина, испошћених и изгладнелих желудаца.

Приљубљујући се на паперти грудима уз очево раме, Мићка рече:

— Наталија умире.

XVII

Григорије се враћао са станице, куда је на Цвети возио Јевгенија. Југовина је била појела снег; пут се покварио за два-три дана.

У Јововом Рогу, украјинском селу, око 25 врста удаљеном од станице, умало није удавио коње прелазећи преко речице. У село је стигао предвече. У току протекле ноћи лед се био изломио и прошао, и речица је расла, попуњавала се мрким потоцима од истошеног снега, пенушала и приближавала се сокацима.

Гостионица, где су се путници на путу за станицу заустављали да нахране коње, била је на другој страни. Преконоћ могло је још више надоћи воде, те Григорије одлучи да пређе преко речице.

Дође до оног места где је пре двадесет четири сата прешао преко леда, речица се била прелила преко обала, и раширеном матицом је куљала прљава вода, на средини се лагано вртео одломак плота и половина наплатка од точка. На песку, оголелом од снега, видели су се утиснути свежи трагови саоница. Григорије заустави ознојене коње, с комађем пене међу ногама, па скочи са саоница да разгледа трагове. Шине на саоницама су урезале танке пруге. Код воде је траг скретао мало улево, тонуо у води. Гри-горије одмери погледом растојање: највише двадесет хвати. Приђе коњима да провери амове. У тај мах из крајњег дворишта изиђе и пође према Григорију постарији Украјинац у лисичјој капи с наушницама.

— Прелази ли се овде? — упита Григорије, показујући кајасима на мрку убрзану бујицу.

— Па прелази се. Јутрос су прешли.

— Је ли дубоко?

— Није. Колико да заплусне вода у саонице. Григорије притеже дизгине, па спремајући бич, боцну коње једним кратким заповедничким „Ћи!“ ... Њушећи воду и фркћући, коњи нерадо пођоше.

— Ћи! :— Григорије звизну кнутом, подижући се у седишту.

Дорат широких сапи, левак, климну главом, па — било што било — нагло затеже штрање. Григорије искоса погледа под ноге: вода је клокотала око саоничких гредица. Коњима је вода била прво до коле-на, а после одједном до груди. Григорије хтеде да се врати казад, али се коњи отргоше, па фркнувши запливаше. Задњи део саоница занесе вода, окрећући главе коњима узводу. Преко њихових леђа ваљала се вода љуљајући саонице и с највећом брзином вукући назад.

— А-ја-о-ој!.. А-ја-о-ој! Држи!.. — викао је "Украјинац, трчећи по обали и, ни сам не знајући зашто, смакнуо је с главе лксичју капу и махао њом.

Григорије је без престанка дивље подвикивао на коње, гонећи их. Вода је правила вртлоге иза

саоница које су све ниже тонуле. Саснице оштро ударише о дирек који је штрчао из воде (остатах однесеног моста) и преврнуше се необично лако. Хукнувши, Григорије се загнури главом, али дизгине не испусти. Њега је вода вукла за скуте бунде, за ноге, вукла меко али упорно, милујући га, преврћући га поред саоница које су се љуљале.. Он успе да се ухвати левом руком за саоник, баца дизгине, па тешко дишући поче се дохватати рукама, гледајући да допре до стопице. Био се већ ухватио прстима за оковани крај стопице — кад га у том тренутку Дорат, одупирући се матици, снажно распали задњом ногом у колено. Григорије се грцајући одбаци рукама и ухвати за штрању. Струја га је одвајала од коња, растављала прсте с удвојеном снагом. Хладноћа га је пекла својим оштрим бодљама; он се довуче до Доратове главе, и право у разрогачене Григоријеве зенице коњ забодје помаман поглед својих закрвављених очију, пун самртног страха.

Григорије је неколико пута испуштао љигаве кајасе, пливао, хватао их, али су кајаси исклизавали из прстију; у једном тренутку их опет ухвати — и изненада се дотаче ногама земље. — Но-о-о!!! — Истежући се што игда може, скочи напред и, оборен коњским грудкма, паде на плићак покривен пеном.

Оборивши га, коњи као олуја извукоше саонице из воде па изнемогли стадоше на неколико корака даље, док су им мокра леђа дрхтала и пушила се.

Не осећајући бол, Григорије скочи на ноге; хладноћа га облепи као неиздржљиво вруће тесто. Григорије је дрхтао више него коњи; осећао је да је сад на ногама слаб исто као детенце. Прибра се, па преврнувши саонице на саонике, пусти коње у галоп, да би их загрејао. У улицу улете као на јуриш, па потера коње кроз отворену капију, не успоравајући трк.

Наишао је на гостољубивог домаћина. Коњима посла сина, а он поможе Григорију да се свуче и, тоном који није трпео никаквог приговора, нареди жени:

— Ложи пећ!

Григорије је лежао на пећи, у домаћиновим гаћама, док му се није осушило одело; вечеравши посни шчи, леже да спава.

Кренуо се на пут пре сванућа. Имао је пред собом пут од сто тридесет пет врста, те му је сваки минут био скуп. Чекао га је опасан степски пролећни пут; у свакој јаружици и свакој дољачи — шумне бујице од истошњеног снега.

Црн оголео пуг изнуравао је коње. По јутарњем слабом мразу стиже до тавријске деонице, која се налазила четири врсте од пута, па се заустави на раскршћу. Григорије остави саонице у деоници, веза коњима репове, појаха једног, а другог поведе на поводу. Сутрадан изјутра, на Цвети, стиже до Јагодна.

Стари пан саслуша исцрпан извештај о куту, па оде да види коње. Сашка их је водао по дворишту, погледајући у њихове дубоко упале бокове.

— Како су коњи? — упита пан, прилазећи.

— Зна се како су — прогунђа Сашка, не задржавајући се, тросући зеленкастоседом округлом брадом.

— Да их није преморио?

— Није, Дорат је нажуљио груди амом. Ситница.

— Одмори се — рече пан, махнувши руком према Григорију; који је чекао.

Он оде у кућу за послугу, али се могао одмарати само у току ноћи. Сутрадан ујутру дође Венијамин у новој сатинској плавој кошуљи, са свакидашњим осмејком на дебелу лицу.

— Григорије, хајде пану. Одмах!

Генерал је шљапкао по сали у филцаним папучама. Григорије једанпут кашљуцну, премештајући се с ноге на когу код врата, кад се други пут накашља — пан подиже главу.

— Шта си хтео?

— Венијамин ме звао.

— Ах, да. Иди оседлај ждрепца и Снажног. Кажу да Лукерја не храни псе.. Идемо у лов!

Григорије се окрену да иде. Пан га викну да се врати.

— Чујеш ли? Ићи ћеш са мном.

Аксиња метну у џеп Григоријеве бундице неслан уштипак, цичећи:

— Не да ти јести, душманин!.. Распињу га ђаволи. Повежи се, Гришка, барем шалом.

Григорије приведе тараби оседлане коње, па звиждањем окупи псе. Пан изиђе у грудњаку од плавог штофа, опасаном украшеним каишем. О рамену му је висила никлована чутурица обложена плутом; с руке му је висео уплетен корбач, вукући се позади као змија.

Држећи кајасе, Григорије је посматрао старца и зачудила га лакоћа с којом је он бацио у седло своје кошчато старачко тело.

— Држи за мном! — нареди генерал кратко, узимајући нежно кајасе у руку с рукавицом.

Под Григоријем заигра и пође поребарке четворогоди ждребац, држећи главу као петао. Задње му ноге нису биле потковане, те се, наилазећи на крт лед, клизао, седао на задње ноге, а потом се опирао на све четири. У мало погуреном али поузданом ставу љуљушкао се на широким леђима Снажног стари пан.

— Куда ћемо? — упита Григорије кад се поравна с њим.

— Према Јововој ували — одговори пан дубоким басом.

Коњи су ишли сложено. Ждребац је затезао кајасе. извијајући као лабуд кратак врат, пречао се избуљеним оком на јахача, гледао да га уједе за колено. Попеше се на врх брежуљка, и пан пусти Снажног у крупан кас. Пси су трчали иза Григорија, размештени у кратак ланац. Црна стара кучка трчала је додирујући грбавом њушком крај коњског репа. Ждребац је седао на задње ноге, жестио се, хтео је да зврцне копитом насртљиву кучку, али она је застајала и тужним старачким погледом хватала Григоријев поглед.

До Јовове увале стигли су за по сата. Пан пође по ивици јаруге, чувавој од мрког старог корова. Григорије се епусти доле, пажљиво загледајући у изривено, бујицом израњављено дно јаруге. Покадшто је погледао у пана. Кроз голу и ретку јовову шуму, плавкасту као челик, јасно се видела, као да је нацртана, старчева прилика. Нагињући се над ункашем издизао се у узенгијама, и на леђима му се набирао кафтан, опасан козачким каишем. Пси су ишли по таласастој падини, држећи се у гомили. Прелазећи преко стрме вододерине, Григорије се спусти у седлу.

„Пуши ми се. Сад ћу пустити дизгине и извадићу дуванкесу” — помисли он, скидајући рукавицу и шуштећи у џепу цигарпапиром.

— Држ' га! .. — као пушчани пуцањ одјекну иза ивице јаруге узвик.

Григорије забаци главу; на оштри гребен искочи пан, па подигавиши високо корбач, пусти Снажног у каријер.

— Држ' га!..

Пресецајући блатњаво, рогозом и трском обрасло дно јаруге, клизајући се и нагињући се к земљи, брзо је трчао прљаво-мрк, чупав по боковима, неолињао вук. Прескочивши вододерину, заустави се, па избочивши се нагло, спази псе. Они су ишли на њега У расутом строју, опкољавајући га у облику потко-вице, пресецајући му пут у шуму, која је почињала на крају јаруге.

Љуљајући се као ка опрузи, вук искочи на хумчицу — некадашњу кућу — па брзо пође према шуми.

Скоро у сусрет њему кретала се стара кучка, убрзавајући с времена на време свој трк, а иза ње је стизао сед, висок пас Јастреб — један од најбољих и најљућих у хајци.

Вук се за тренутак збуни, као да се решава куда да иде. Пењући се из јаруге, размахујући кајасима, Григорије га за тренутак изгуби из вида, а кад искочи на брежуљак, вук се једва назирао у даљини; по црној простирци степе, сливајући се са земљом, пливали су кроз коров црни пси, а даље са стране ударајући Снажног дршком корбача стари пан је оптрчавао стрми обронак. Вук је скретао према суседној јарузи, пси су наваљивали на њега сасвим изблиза, опкољавали га, и скоро је о чуперцима вучјих бокова висии седи пас Јастреб, који се одовуд Григорију чинио као беличаста крпа.

— Држи-и-и!.. — заплъусну Григорија звук. Он пусти ждребца у сав трк, узалудно се трудећи да разабере шта се дешава испред њега. Поглед су му мутиле сузе, уши му је шибао ветар, који је оштро заударео знојем, као вихор појурио је у бесном трку. Кад је стигао до јаруге — није било ни вука ни паса. Један тренутак потом стиже га пан. Зауставивши Снажног у највећем трку, он викну:

— Куд је отишао!?

— Јамачно у јаругу.

— Заобилази слева! .. Терај!..

Пан забодје потпетице у слабине коњу који се пропињао, па одјури надесно. Силазећи у дољачу, загеже дизгине, подвикну, па излете на другу страну. Око врсту и по журио је озвојеног коња бичем и виком. Лепљива, непросушена земља пријањала је за копита, прскала по лицу. Дугачка јаруга, која се у лук савијала уз брежуљак, окрену удесно, рачвајући се у три крака. Григорије пресече попречну рачву јаруге, па појури по благој падини, спазивши у даљјани црн ланац паса, који су гонили вука по стери. Видело се да су га одбили од средкно јаруге, која је била необично густо обрасла храстом и јовама. Онде где се средина делила на три рачве и јаруга се стрмо спуштала у три црноплава рукава, вук изиђе на чистину, па добивши у времену, једно стохвати, брзо пође узбрдо у суводо, сав обрастао у дивљи коров и суву боцу.

Издигнувши се у узенгијама, Григорије га је пратио погледом, бришући рукавом сузе, које су му квасиле ветром шибане очи. Бацивши кратак поглед улево, познаде своју земљу. Као мастан кос квадрат лежала је парцела, она што ју је јесенас орао с Наталијом. Григорије хотимично потера ждрепца преко орања и за оно неколико минута док је ждребац спотичући се и љуљајући се, пресецао орање, у Григоријеву срцу се хладио, покривао пепелом ловачки жар. Сад је већ равнодушно подстицао тешко задиханог ждрепца, па погледавши за паном — да се не осврће — пређе на ситан кас.

У даљини код Црвене увале видело се пусто станиште орача. У страни, ка свежем орању, које се кадифено преливало, милела су три пара волова, који су вукли плуг.

„Наши сељаци. Чија је то земља? .. Па то је Аникушкина.” — Григорије је клизио зажмиренним очима, нагађајући чији ли су волови и који ли је оно човек што иде за њима.

— Држи-и-и!..

Григорије виде како два козака, оставивши плуг, трче да пресеку пут вуку, који је гледао да се пробије до увале. Један од њих — висок, у козачком шињелу испод браде, махао је гвозденом палицом, истргнутом из јарма. И тада вук неочекивано седе, спустивши задњи део у дубоку бразду. Седи пас Јастреб у трку прелете преко њега и паде, подавивши предње ноге, матора куја парала је задњицом нервном орање, покушавајући да се заустави; не могавши се задржати, налете на вука. Он нагло одмахну главом, а куја као лопта одлете у страну. Црно огромно клупче паса који су навалили на вука, љуљајући се, пређе по орању неколикохвати и откотрља се даље. Григорије дотрча пола минута пре пана, скочи с? седла, паде на колена, забацујући за леђа руку с ловачким ножем.

— Ено га!.. Под керовима!.. Кољи!.. — викну познатим, задиханим гласом онај козак што дотрча с палицом. Шмичући, он прилеже уз Григорија, па дохвативши за врат пса, који је већ био забио зубе у вучји трбух, сапињао је вука. Под накомстрешеном чврстом длаком која се кретала под руком Григорије напипа грљан, па кратко трже ножем.

— Псе!.. Псе-е-е!.. Терајте!.. — викао је промукло и парализично помодрели пан, падајући са седла на меко орање.

Григорије с'тешком муком отера псе, па се обазре на пана.

Мало даље, пострани стајао је Степан Астахов у качкету са лакованим каишчићем спуштеним на подбрадак. Он је вртео у рукама гвоздену палицу, а побледела доња вилица и обрве су му дрхтале.

— Одакле си ти, јуначе? — обрати се пан Степану — из кога си села?

— Из Татарског — причекавши мало одговори Степан, па коракну у правцу Григорија.

— Чији си?

— Астахов.

— Ево шта, пријатељу. Кад идеш кући?

— Вечерас.

— Довуци нам ову трупину. — Пан показа ногом на вука, који је у агонији покадшто шкљоцао зубима и дизао увис испружену задњу ногу с мрком уваљаном длаком на зглавку.

— Колико је право, платићу — обећа пан па, бришући шалом зној с црвеног лица, оде у страну, изви се, скидајући с рамена узан каиш о коме је висила чутурица.

Григорије оде до свога ждрепца. Међући ногу у узенгију, обазре се: Степан, обузет незадржљивом дрхтавицом, ишао је к њему, машући вратом, притиснувши чврсто на груди тешке крупне шаке.

XVIII

Код Пелагије, сусетке Коршунових, очи Велике суботе скупиле се жене на посело. Гаврило Мајдаников, Пелагијин муж, писао је из Лођа^{xxvii}, обећавајући да ће доћи на одсуство за Ускрс. Пелагија је још у понедељак окречила зидове и успремиле по кући, а од четартка је чекала, извиривала на врата, дуго стајала код плота, неповезане главе и мршава, с крупним пегама бремените жене на лицу, заклонивши очи дланом, загледала се у даљину — не иде ли можда? Била је у другом стању, али законито: прошле године у лето долазио је Гаврило из пука, донео жени пољског цица, није се дуго гостио: четири ноћи је спавао са женом, а петог дана се опио, псовао пољски и немачки па плачући певао старинску козачку песму о Пољској, спевану још 1831. године. С њим су за столом седели пријатељи и браћа, који су дошли да испрате војника, локали ракију до ручка и сложено певали:

*Говорили су за Пољску да је богата,
А ми смо тамо видели голотињу пуку.
У тој Пољској има једна крчмица,
Крчмица пољска, права краљевска.
У тој крчми три јунака пију,
Прус, Пољак, и један донски козак:
Прус вотку пије — па је сребром плаћа,
Пољак вотку пије — златницима плаћа,
Козак вотку пије — ничим је не плаћа.
Он по крчми хода — мамузама звецка,
Малузама звецка — крчмарицу мами:
Крчмарице душо, хајде, пођи са мнош,
Хајде пођи са мнош до тихого Доча.
Код нас се на Дону не живи овако:
Не ткају, не преду, не сеју, не жању,
Не сеју, не жању, ал' се лепо носе.*

А по ручку Гаврило се опростио с породицом и отпутовао. Од тога дана је и почела Пелагија

загледати у скуте своје кошуље.

Наталији Коршуновој овако је објаснила узрок своје бременитости:

— Пре него што ће доћи Гаврјуша, сањала сам, драга моја, овакав сан. Као идем ја по луку, а испред мене моја стара крава, она што смо је летос на Преображење продали: иде она, а из вимена јој млеко шара по путу... „Боже, мислим се, како сам је ја то помузла?“ После тога долази ми бабица Дроздовица по хмељ, и ја јој испричам сан, а она ће ми: рећи: „Однеси, вели, у крављу стају парче воска, одломи од своје свеће, уваљај у лоптицу па однеси, закопај у свежу крављу балегу, иначе те несрећа вреба под прозором.“ Полетим ти ја, а свеће нема, била једна — па је деца узела, ваљда су измамљивала паукове из рупа. У тај мах дође Гаврјуша — и ето ти несреће. Дотада сам три године кошуље поткраћивала, а где сад... — једила се Пелагија, упирући прстом у свој набрекли трбух.

Очекујући мужа, Пелагија је туговала, осећала досаду без друштва, па је због тога у петак позвала жене сусетке да прекрате време. Дошла је Наталија с недовршеном чарапом (долазило је пролеће — још јаче је зебао дед Гришака), она је била живахна; смејала се чешће него што треба туђим шалама, није просто хтела да жене виде како чезне за мужем. Обесивши с пећи босе ноге с љубичастим жилама, Пелагија је задиркивала младу свадљиву женицу Фросју.

— Па како си ти то, Фросја, избила свога козака?

— Зар не знаш како? По леђима, по глави, где сам стигла.

— Ја не мислим: на то, него како је дошло до тога?

— Па дошло је тако — одговори она нерадо.

— Да си ти ухватила свога с туђом женом, зар би оћутала? — лагано растављајући речи упита жена, као мотка дугачка — снажна Матвеја Кашулина.

— Испричај, Фросиња!

— Немам шта да причам!.. Нашле сте о чему да говорите . . .

— Немој се цифрати, овде смо сви своји... Испљувавајући у шаку љуску од сунцокрета, Фросја се осмехну:

— Ја сам одавно пазила на њега, и једанпут ми рекоше: онај твој се, веле, у воденици забавља с једком прекодонском солдатом ... Ја тамо, а они поред машине за љушћење проса ...

— Шта је, Наталија, ништа не чујеш о мужу? — прекиде разговор Кашулинова снаха, обраћајући се Наталији.

— Он је у Јагодном ... — одговори она тихо.

— Мислиш и даље живети с њим или не?

— Она би можда и мислила, али он за њу не хаје — умеша се домаћица.

Наталија осети како јој врела крв удари у лице. Наже главу над чарапу, испод ока погледа у жене, па видећи да све гледају у њу, свесна да румен стида не може сакрити од њих, хотимично, али невешто, тако да сви видеше, испусти с колена клупче и наже се, пипајући прстима по хладном поду.

— Пљуни ти на њега, женице. Док је вратова, биће и јармова — с искреним сажаљењем саветова је једна.

Наталијина извештачена живахност угаси се као варница на ветру. Жене у разговору пређоше на последње сплетке, на оговарање. Наталија је плела ћутећи. Једва преседевши до краја, отишла је кући, односећи у души необличену одлуку. Стид због свога неодређеног положаја (никако није веровала да је Григорије отишао заувек, па га је очекивала, праштајући му) подстакло ју је на ово: одлучила се да пошље неког кришом од укућана у Јагодно до Григорија, да види је ли он сасвим отишао или се предомислио. Дошла је од Пелагије доцкан. У собици јо седео дед Гришака и читао раскупусано, воском покапано јеванђеље у кожном повезу. Мирон Григорјевић је у кухињи крпио мрежу за хватање рибе, слушао Михејево причање о некаквом давнашњем убиству. Наталијина мати, наместивши децу да спавају, спавала је на пећи, одупревши се црним табанима о врата. Наталија се свуче и бесциљно прође кроз себе. У једној соби, у углу ограђеном даском — хрпа конопљаног семена остављеног за посев и мишја цика.

Она се за тренутак задржа у дејој соби. Постоја мало поред угаоне полице, гледајући тупо у гомилу црквених књига, сложених под иконама.

— Дедице, имаш ли хартије?

— Какве хартије? — Дед изнад наочара набра густ свежањ бора.

— За писање,

Дед Гришака потражи у псалтиру и извуче лист, који је мирисао плеснивом медовином и тамјаном.

— А оловка?

— Тражи од оца. Иди, душо, не сметај ми. Комадић оловке Наталија доби од оца. Седе за сто, тешко премишљајући о оном што је одавно смислила и што је изазвало у срцу туп, јак бол.

Ујутру, обећавши Геђки ракије, посла га у Јагодно с овим писмом:

Григорије Пантељенићу!

Пиши ми како да живиш и да ли је мој живот заувек изгубљен, или није?

Отишао си из куће, а ниси ми рекао ни речце. Ја те нисам ничим увредила, па

сам чекала да ми одрешеш руке и хажеш да си отишао насвагда, а ти си се удаљио из села па ћутиш као мртав.

Мислила сам да си отишао у љутини, па сам чекала да се вратиш, али ја вас нећу растављати. Боље да сама будем затрпана у земљу, него двоје. Сажали се најзад и пиши. Кад сазнам — једно ћу мислити, а овако стојим на сред пута.

Ти се, Гришка, немој љутити на мене, тако ти бога.

Наталија

Натмурен, предосећајући да ће се скоро опити, Гећка изведе коња на гумно; кришом од Мирона Григорјевића зауларивши га, појури кратким галопом. Седео је на коњу невешто, како не седе козаци, млатароа је у касу подераним лактовима и, праћен настрљивим повицима козачића који су играли на сокаку, брзо касао.

— Ћубан!.. Ћубан!..

— Ћубан — мазалица!

— Спашћеш!..

— Пас на плоту!.. — викала је за њим дечурлија. Вратио се с одговором предвече. Донео је плав комадић хартије којом се завија шећер; вадећи га из џепа, намигује Наталији.

— Пут је немогућ, драга моја! Тако се коњ тресао да је Гећки отпадала џигерица!

Наталија прочита и потамне у лицу. Четири пута забило јој се у срце нешто зупчасто оштро раздеравши некакво ткиво.

Четири речи расплинуте на хартији „Живи сама. Мелехов Григорије“.

Журећи се, као да нема поуздања у своју снагу, врати се из дворишта и леже на кревет. Лукинична је преко ноћи наложила пећ, да би раније скувала ручак и на време испекла ускршње колаче.

— Наташка, ходи да ми помогнеш! — звала је кћер.

— Боли ме глава, мамице! Хоћу малчице да прилегнем.

Лукинична, необувена, провири на врата.

— Кад би узела расола. А? Сместа би се опоравила.

Наталија сувим језиком дотаче хладне усне, па оћута.

До мрака је лежала, покривши главу топлим вуненом марамом. Лака језа тресла јој је цело склупчано тело. Мирон Григорјевић се с дедом Гришаком већ спремао да иде у цркву кад она устаде и изиђе у кухињу. На слепоочницама јој се светлео зној на глатко зачешљаној црној коси, а поглед јој је био иревучен страсном нездравом навлаком.

Закопчавајући на широким чакширама дугачак ред дугмета, Мирон Григорјевић се искоси на кћер.

— Наспело ти баш данас, ћерко, да болујеш. Хајдемо на јутрење.

— Иди ти, ја ћу после доћи.

— Кад се будемо разилазили?

— Не, само да се обучем... Кад се обучем, одмах ћу поћи.

Козаци одоше. У кући су остале само Лукинична и Наталија. Она је ишла млитаво од сандука до кревета, очима које нису ништа виделе разгледала је испретурану хрпу хаљина у сандуку, размишљајући болно о нечему, шапућући уснама. Лукинична помисли да се Наталија колеба у избору хаљине, па јој с материнском великодушностју предложи:

— Обуци, душо, моју плаву сукњу. Она ће ти сад стајати баш као што треба.

За Ускрс Наталији нису шили ништа ново, и сећајући се како је ћерка, још док је била девојка, волела да облачи о празницима њену плаву, при дну узану сукњу, навалила је са својом понудом, мислећи да је Наталија тужна што не може да изабере.

— Хоћеш ли да је обучеш, а? Ја ћу је изнети.

— Нећу. Ићи ћу у овој. — Наталија пажљиво извуче своју нову зелену сукњу, па се наједном сети да је у тој сукњи била кад је Григорије долазио као вереник да је обиђе, кад ју је под прохладном стрехом шупе први пут застидео брзим пољупцем, па се стаде трести од јецања које је обузе и грудима се навали на подигнути поклопац сандука.

— Наталија! Шта ти је? .. — Мати плъесну рукама.

Наталија угуши јавк који јој се отимао да избије; савладавши се, насмеја се промукло и мртво.

— Нешто ме данас спопало ...

— Ох, Наташка, видим ја...

— А шта видите, мамице? — викну Наталија с неочекиваном зебњом, гужвајући прстима зелену сукњу.

— Нећеш ти добро проћи, видим ја... треба да се удаш.

— Таман посла!.. Доста ми је било. Наталија оде у своју собу да се обуче, па ускоро опет дође у кухињу већ обучена, танка као девојка, модробледа, с плавим колутовима на болеско руменом лицу

— Иди сама, ја још нисам готова — рече мати. Заденувши марамицу за посувратак рукава,

Наталија изиђе на степенице. Ветар је од Дона доносио шум леда који се кретао и сладак оживљавајући мирис открављене влаге. Придржавајући левом руком скуте сукње, обилазећи седефасто плаветнило барица расутих по улици, Наталија дође до цркве. Успут је покушала да поврати раније уравнотежено душевно стање, мислила је о празнику, о свему, испрскидано и магловито, али се мисао тврдоглаво враћала на плави комадић хартије за завијање, скривен у недрима, на Григорија и на ону срећну која јој се сад снисходљиво смеје, па је можда чак и сажаљева

...

Уђе у црквену порту. Пут јој препречише младићи. Обилазећи их, Наталија. чу:

— Чија је ова? Јеси ли је познао?

— Па то је Наташка Коршунова.

— Она, кажу, има килу. Зато ју је и оставио муж.

— Лажеш! Она се спанђала са свекром, хромим Пантелејем.

— Гле сад! Значи, Гришка је зато и побегао од куће?

— Ја због чега би другог? Она и сад...

Спотичући се о неравно камење на стази, Наталија дође до паперте. За њом је као камен полугласно пуштана прљава, срамотна реч. Уз кикот девојака које су стајале на паперти, Наталија прође на другу капијицу и, љуљајући се као пијана, отрча кући. Одахнувши на капији свога дворишта, уђе, заплићући се ногама о скуте, гризући отекле, до крви изгризене усне. У љубичастом мраку, наднетом над двориштем, црнела су се одшкринута врата на шупи. Једним злим напором скупи Наталија преосталу снагу, дотрча до врата, па хитро прекорачи: праг. У шупи сува хладноћа, мирис амова и устајале сламе. Пипајући, без мисли, без осећања, у црној тузи која јој је шчепала у своје канџе душу, пуну стида и очајања, она дође до угла. Узе у руке косиште, скиде с њега косу (покрети су јој били спори, али сигурни, тачни) па забацивши главу из све снаге радосном одлучношћу резну оштрицом преко грла. Од страшног бола паде као да ју је капља ударила, и осећајући, нејасно схватајући да није довршила што је отпочела, устаде четворonoшке, затим клече; журећи се (плашила ју је крв, која јој је заливала груди), кидајући дрхтавим рукама копче, раскопча блузу. Једном руком одмаче чврсту, отпорну дојку, а другом упери врх косе. На коленима допузи до зида, одупре о њега туп крај косе, онај што се натиче на косиште па скрстивши руке иза забачене главе, чврсто се грудима наже напред, напред... Јасно је чула, осећала непријатно хрскање од расецања тела, као кад се реже купус; све већи талас оштрог бола као пламен прође јој кроз груди све до грла и као звонке игле забоду се у уши...

На кући шкрипнуше врата. Пипајући ногом праг, Лукинична је силазила низ степенице. Са звонаре су се уједначено расипали ударци. На Дону су уз непрестану шкрипу ишле усправљене огромне санте. Радостан, набујао Дон носио је према Азовском мору своје ледене окове.

XIX

Степан приђе Григорију, па ухвативши се за узенгију, чврсто се приљуби уз ознојен ждрепчев бок.

— Па како си, Григорије!

— Хвала богу!

— Па шта ти мислиш? А?

— Шта имам да мислим?

— Одмамио си туђу жену и... живиш с њом?

— Пусту узенгију.

— Не бој се ... Нећу те тући.

— Ја се не бојим — остави ти то! — повиси Григорије глас, а јагодице му се заруменеше.

— Данас се ја с тобом нећу тући, не желим... Али ти, Гришка, памти моје речи: пре или после убићу те!

— Слепац је рекао: „видећемо“.

— Ти то добро запамти. Увредио си ме!.. Ујаловио си ми живот као вепра... Ево види — Степан пружи руке с црним длановима горе окренутим — орем, а ни сам не знам зашто? Зар мени самом много треба? Ја бих и онако презимио. Него ме само досада убија ... Тешко си ме увредио, Григорије!..

— Немој се ти мени жалити, ја те нећу разумети. Сит гладном не верује.

— Оно тако је — сложи се Степан, гледајући одоздо у лице Григорију па се наједанпут насмеја простим детињим осмехом, цепајући очне углове у мноштво танких борица. — Једно само жалим, момче... много жалим ... Сећаш ли се, преклањске тодине уз Белу недељу тукли смо се у груди.

— Кад је то било?

— Та онда кад је погинуо дрндар. Нежењени се борили с ожењенима, сећаш ли се? Сећаш ли се како сам те јурио? Слабачак си ти био, зелена тршчица према мени. Било ми те жао, а да сам те ударио у трку — пресекао бих те надвоје! Ти си бежао брзо, напрегао си се сав: да сам те ударио из све снаге у слабинку — не би ти живео на белом свету!

— Не једи се, још ћемо се кадгод сукобити.

Степан протрља чело руком сетивши се нечега. Водећи Снажног за узду, пан викну Григорију:

— Крећи!

Држећи се и даље левом руком за узенгију, Степан пође упоредо са ждрепцом. Григорије је пазио на сваки његов покрет. Он је одозго видео Степанове плаве оборене бркове и густу, чекињасту, давно небријану браду. На Степановој бради висео је лакован каишчић од качкета, на много места испуцао. Његово лице, сиво од блата, с косим пругама — траговима зноја, било је суморно и туђе. Гледајући у њега, Григорије као да је гледао с брда на далеку степу, превучену кишном измаглицом. Степаново лице било је тамно од умора, пепељасто од празнине. Не поздравивши се, он заостаде. Григорије је ишао кораком.

— Причекај-де. А како је ... како Аксјутка? Скидајући бичем комадић блата с њона од чизме, Григорије одговори:

— Па, добро је.

Зауоставивши ждрепца, осврну се. Степан је стајао, раставивши широко ноге, грицкајући искеженим зубима струк корова. Григорију га би неизмерно жао, али љубомора потисну сажалење: окрећући се на јастуку седла који је скрипао викну;

— Она не вене за тобом, не брини!

— Збиља?

Григорије ошину ждрепца бичем између ушију, па одјури не одговарајући.

XX

У шестом месецу, кад се трудноћа више није могла крити, Аксиња признаде Григорију. Она је крила зато што се бојала да Григорије неће веровати да она носи његово дете под срцем, жутела је од туге која ју је с времена на време обузимала, бојала се и све нешто очекивала.

И првих месеци гадило јој се од масних јела, али Григорије то није примећивао, није томе придавао нарочито значење, не досећајући се шта би томе могло бити узрок.

Једне вечери водио се разговор. Сва узбуђена, Аксиња је рекла, и жудно је тражила промену на Григоријеву лицу, али он се окренуо прозору, кашљуцајући мрзовољно.

— Па зашто си ћутала раније?

— Бојала сам се, Гриша ... мислила сам да ћеш ме оставити ...

Добујући прстима по узглавници кревета, Григорије упита:

— Хоћеш ли скоро?.

— На Преображење, мислим ...

— Је ли Степаново?

— Твоје је.

— Доиста?

— Израчунај сам ... То је од сече дрва ...

— Немој лагати, Касјуша! Па нека је и Степаново, куда ћу сад? Ја те отворено питам.

Ронећи горке сузе, Аксиња је седела на клупи, гушила се врелим шапатам:

— С њим сам толико година живела — па ништа!.. Помисли и сам. "Нисам ја била нека болешљива жена?.. Значи да сам од тебе зачела, а ти...

Григорије о томе више није започињао разговор. У његов однос према Аксињи уплела се нова нит опрезне отуђености и лаког подсмешљивог сажалења. Аксиња се повукла у себе, не намећући се миловању. Преко лета је поружњала, али јој витку фигуру није кварила трудноћа: општа пуноћа је прикривала заокругљени трбух, а смршало лице красиле су новом лепотом топле, пролепшане очи. Она је лако свршавала посао паракуварке. Те године је било мање радника, па се мање и кувало.

Ћудљивом старачком приврженошћу прилепио се уз Аксињу дед Сашка. Може бити зато што се она понашала према њему пажљиво као права кћи: пропирала му рубље, крпила кошуље, мазила га за столом мекшим, слађим залогajem, и дед Сашка, пошто би намирио коње, доносио би у кухињу воде, гњечило кромпир који се кувао за свиње, помагао јој у свачему и, поигравајући, ширећи руке, откривао голе десни.

— Ти си се сажалила на мене, и ја ти нећу остати дужан! Ја ћу ти, Аксињушка, и душу своју дати. Пропадао сам без женске неге! Ваши су ме испиле! Ти кажи ако ти шта устреба.

Григорије, који је заузимањем Јевгенија Николајевића ослобођен маневра, радио је на косидби, покадшто је возио старог пана у станицу, остало време је ишао с њим у лов на дропље. Лак, сит живот га је квариио. Улењиио се, угојио, изгледао старији него што је био. Једно га је бринуло — служба у војсци која га је чекала. Није имао ни коња, ни опреме, а на оца му је била слаба нада. Добијајући плату за себе и Аксињу, Григорије је тврдичиио, одрицао се чак и дувана, надајући се да ће за уштеђени новац купити коња, а да не моли оца. И пан је обећао да ће му помоћи. Григоријева бојазан да му отац неће ништа дати, ускоро се потврдала. Крајем јуна дошао Петар да посети брата и у разговору помену да се отац још увек љути на њега, и једном је рекао да му неће спремати коња за војску: нека, вели, иде у месну команду.

— Но, нека се он не брине. Ићи ћу у војску на свом коњу. (Григорије нагласи реч „свом“.)

— Одакле ћеш га набавити? Да га нећеш играњем зарадити? — осмехну се Петар, грицкајући брк.

— Ако не зарадим играњем, измолићу га, иначе ћу га украсти.

— Јуначина си!

— Купићу га од плате — сад већ озбиљно објасни Григорије.

Петар поседе неко време на доксату, испита о раду, храни, плати; на све говорећи „да“, жваћући изгризени крај брчине, па сазнавши све што га интересује, рече Григорију на растанку:

— Боље би било да идеш кући него да се правиш важан. Мислиш да ћеш стећи богатство?

— Ја за новцем не трчим.

— Мислиш да живиш са својом? — скрену Петар разговор.

— С каквом својом?

— С том.

— За сада мислим, а што питаш?

— Тако, интересовало ме па сам питао.

Григорије изиђе да га испрати. Напослетку упита:

— Како је тамо код куће?

Дрешећи коња од ограде на степеницама, Петар се осмехну:

— Ти имаш кућу као зец легло. Па прилично, живимо помало. Мати тугује за тобом. А сена смо овог лета много накупили, три смо стога садели.

Григорије је узбуђено разгледао матору чупаву кобилу, на којој је дошао Петар.

— Није се ојдребила?

— Није, брате, испала је јалова. А доруша, она што смо је мењали с Христоњом, ојдребила се.

— Шта је ојдребила?

— Ждрепца, брате. Ждребац да му пара нема! Висок, кичице правилне и јак у грудима. Биће одличан коњ.

Григорије уздахну.

— Чезнем за селом, Петре. Чезнем за Доном, овде текуће воде нигде да видим. Досадно место!

— Дођи да нас посетиш — простења Петар, наваљујући се трбухом на оштру коњску кичму и пребацујући десну ногу.

— Доћи ћу кадгод.

— Е па збогом!

— Срећан пут!

Кад је већ био изишао из дворишта, Петар се сети, па викну Григорију, који је стајао на степеницама:

— А Наталија"... Заборавих ти рећи... каква несрећа...

Ветар, који је као кобац кружио над двориштем, не донесе до Григорија крај реченице; Петра и коња умота свилена прашина, и Григорије, не дочувши, махну руком, па пође у коњушницу.

Лето је било сушно. Ретко су падале кише и жито је рано сазрело. Тек што су намирили пшеницу — стигао је јечам. Четворица приспелих радника, најмљених на надницу, отишли су с Григоријем да косе.

Аксиња је рано спремила ручах, па замоли Григорија да је повезе са собом.

— Боље би било да седиш код куће, каква те нужда тера? — одвраћао је Григорије, али је Аксиња остала при своме и повезавши се на брзу руку, истрча на капију, гледајући да стигне кола с радницима.

Оно што је Аксиња с тугом и радосним нестрпљењем чекала, оно чега се неодређено прибојавао Григорије — десило се на косидби. Аксиња је грабуљала сено, па осетивши неке знаке, баци грабље и леже под навилјак. Порођајни грчеви ускоро почеше. Аксиња се уједе за поцрнели језик и леже потрбушке. Поред ње су обилазећи у круг радници подвикивали с косачице на коње. Један младяћ с рањавим носом и честим борама на жутом, као од дрвета иструганом лицу, пролазећи поред Аксиње, добаци:

— Еј ти, да те није притерало на незгодном месту? Устај, иначе ћеш се истопити!

Сменивши се с косачице, Григорије јој приђе:

— Шта ти је!..

Кривећи непослушне усне, Аксиња рече промукло:

— Почине.

— Говорио сам ти да не идеш, ђавоља траго! Но, шта сад да радиш?

— Не псу-у-уј, Гриша... Ох!.. Ох!.. Гриша, у-пре-гни! Ја бих кући... Та како ћу ту? Па овде су козаці... — зајеца Аксиња, стегнута гвозденим обручем бола.

Григорије отрча по коња, који је пасео у удољици. Док га је упрегао и притерао, Аксиња је

отпузила у страну и стала четвороношке, забивши главу у камару прашљивог јечма, испљувавајући оштро класје које је у муци сажватала. Она се разрогаченим, туђим очима заблену у Григорија, који дотрча, па јаукну и зубима загризе згужвану кецељу, да радници не би чули књено ружно, животињско дерање.

Григорије је метну у кола па потеря коња кући.

— Јаој, не гони тако! Јаој, умрећу!.. Тре-е-се се!.. — викала је Аксиња огрубелим гласом, котрљајући по дну кола разбарушену главу.

Григорије је ћутећи шибао коња бичем, махао над главом кајасима, не осврћући се назад, одакле се отимало и разлегало страшно промукло јаукање. Притиснувши длановима образе, дивље шарајући широко отвореним лудачким очима, Аксиња је одскакивала на колима, која су летела с једног краја на други по џомбастом путу. Коњ је галолірао, пред Григоријевим очима се равномерно дизао и спуштао лук над рукуницама, заклањајући крајем на небу заслепљив бео облак са ивицом сјајном као кристал. Аксиња у једном тренутку прекиде дотле непрекидно јаукање, које се било претворкло у вриштање. Точкови су тандркали, у задњем делу кола потмуло је ударала о даске безосећајна Аксињина глава. Григорије опази одмах насталу тишину, а кад се освести, погледа назад: Аксиња је с унакаженим, изобличеним лицем лежала, чврсто приљубивши об-раз уз бочну страну кола, зевајући као риба избачена на обалу. С чела јој је текао зној потоком у упале очне шупљине. Григорије јој подиже главу и подметну под њу свој згужваня качкет. Искосивши очи, Аксиња рече одлучно:

— Ја, Гриша, умирем. Ето... то је све! Григорије задрхта. Изненадна језа прође га све до прстију на ознојеним ногама. Онако потресен, тражио је речи охрабрења и нежности, и није их нашао, него му се са грчевито стиснутих усана оте:

— Нећеш, будало!.. — Одмахну главом, па нагињући се, предвостручавајући се, невешто стеже подвијену Аксињину ногу. — Аксијутка, грлице моја!..

Порођајни бол, који је за тренутак био попустио, поврати се са удесетострученом снагом. Осећајући да се у спуштеном трбуху нешто кида, савијајући се у лук, Аксиња је пробадала Григорија неисказано страшним, све јачим криком. Као безуман, Григорије је гонио коња.

Кроз лупу точкова једва је чуо отегауто, танко: — Гри-и-ша!

Он затеже кајас к окрену главу: Аксиња је лежала у крви, разбацивши руке; између њених ногу, под сукњом у црвено-белој маси мрдну и запишта нешто живо ... Избезумљени Григорије скочи с кола

И као спутан коракну према здњем делу кола. Загледавши се у зажарена Аксињина уста, пре наслути него што увиде.

— Пу-у-пак пре-грк-грк-зи... за-ве-жи кон-цем ... од ко-шу-ље ...

Григорије дрхтавим прстима извуче из рукава своје памучне кошуље нехолико конаца, зажмури толико да га очи заболеше, прегризе пупак и чврсто завеза концима крвави окрајак.

XXI

Уз широк суводо прилепило се имање Листницког — Јагодно. Мењајући правац, ветар је дувао час с југа, час са севера, у плавкастој белини неба висио је сунчани жути котур; стајући на скут лету, јесен је шуштала опалим лишћем, зима се наваљивала мразевима и снеговима, а Јагодно се и даље грчило у укоченој чамотињи, и дани су пролазили, прелазећи преко високих плотова који су ограђивали имање од осталог света — слични један другом као близанци.

По дворишту су и даље ходале црне патке блебетуше с црвеним колувовима, као наочарима, око очију, као бисерна киша расипале су се морске коке, на крову коњушнице трбушним мачјим гласом маукали су пауни, окићени дречећим перјем. Стари генерал је волео свакојаке птице, држао је чак и рањеног ждрала, и он је у новембру ударао у жице људских срдаца бакарнозвучним криком, чувши неразговетан позив слободних ждралова при одлетању. Али летети није могао, мртво је висило крило, пребијено у прегибу, а генерал, гледајући с прозора како ждрал, сагнувши главу, подскакује, отима се од земље — смејао се, отварајући широка уста под стрехом седих бркова, и дубок смех у басу плозио је као облак дуванског дима, лелујајући се у празној белој сали.

Венијамин је онако исто носио високу плишану главу, подрхтавао пихтијастим бутинама, и по читаве дане у предсобљу на сандуку до ошамућености играо се магараца сам са собом. Тихон је још једнако био Љубоморан због своје рошаве љубазнице на Сашку, на раднике, Григорија, пана, па чак и на ждрала, којем је Лукерја поклањала сувишак своје удовичке нежности. Дед Сашка се с времена на време опијао и ишао под прозор да измоли од пана двадесет копејки.

За све време десила су се свега два догађаја која су продрмала у сањивом бунилу побуђавели живот: Аксињин порођај и нестанак племенитог гуска. На девојчицу коју је Аксиња родила брзо се привикоше, а од гуска су нашли иза луга у јарку перје (јамачно га је лисица појела) — па су се смирили. Будећи се изјутра, пан је звао Венијамина.

— Јеси ли сањао штогод?

— Него како, тако диван сан.

— Причај — наређује пан кратко, савијајући цигарету.

И Венијамин је причао. Ако је сан био незанимљив или страшан, пан се љутио.

— Е баш си будала, стока! Будала будаласте ствари и сања.

Венијамин се извештио да сања само весело и занимљиво. Само му је једно било тешко: морао је измишљати, и тако је почео за неколико дана измишљати веселе снове, седећи на сандуку и лупајући по ћилимчићу картама, дебелим и масним као што су били играчеви образи. Тупо је бленуо очима у једну тачку, измишљао је и дотле је дотерао да је у ствари престао сањати. Будећи се, упињао се да се сети, али је позади била тама — глатка као отесана, и црна. Не само да ништа није видео у сну, већ ниједно лице није сањао.

Венијамин се мучио, измишљајући невешто своје снове, а пан се љутио, хватајући га у понављању истих ствари.

— Ти си ми, пакоснице, и у четвртак причао исти тај сан о коњу. Шта је то с тобом, ђаво да те носи?..

— Поново сам сањао, Никола Алексејевићу! Тако ми бога, по други пут сам сањао — лагао је Венијамин не збуњујући се.

У децембру су Григорије и продавац ракије позвани у Вешенску, у станичку управу. Добио је сто рубаља за коња и обавештење да на други дан Божића дође у село Мањково на зборно место.

Григорије се вратио из станице збуњен; приближавао се Божић, а он ништа још није био спремио. За новац који је добио од државе и за своју уштеђевину купио је у селу Обривском коња за сто четрдесет рубаља. Ишао је да га купи с дедом Сашком, па су купили згодног коња: шестогододората; само је имао једну скривену ману. Дед Сашка, мешајући браду, рече:

— Јевтинијег нећеш наћи а власт неће опазити. Неће бити толико промућурна.

Отуда је Григорије дошао на купљеном коњу, пробао му ход и кас. А на недељу дана пред Божић стиже у Јагодно и сам Пантелеј Прокофјевић. Кобилу, упрегнуту у саонице, не утера у двориште, већ је привеза за плот, отхрама у кућу за послугу, скидајући леденице с браде која је стајала на јаки од кожиха као црна даска. Григорије се збуни, познавши кроз прозор оца.

— Гле сад!.. Отац!..

Аксиња због нечег полете колевци и покри дете.

Пантелеј Прокофјевић уђе у собу, пропустивши унутра хладноћу, скиде капу и прекрсти се према икони, разгледајући зидове лаганим погледом.

— Здраво да сте!

— Здраво, баћа — отпоздрави Григорије, устајући с клупе, па, коракнувши, стаде насред собе,

Пантелеј Прокофјевић тутну Григорију промрзлу руку, седе на ивицу клупе, приклапајући скут кожиха, обилазећи погледом Аксињу, која се била охладила код колевке.

— Спремаш се у војску?

— Него како.

Пантелеј Прокофјевић ућута, посматрајући Григорија испитивачки и дуго.

— Скини кожух, баћа, мора да си озебао?

— Ништа, ништа. Може се трпети.

— Спремићемо самовар.

— Хвала. — Гребући с кожиха давнашњу мрљу од блата, рече: — Тамо сам ти донео опрему: два шињела, седло, чакшире. Узми... Све је тамо.

Григорије изиђе без капе и узе из саоница две торбе.

— Кад треба да идеш? — заинтересова се Пантелеј Прокофјевић устајући..

— На други дан Божића. Шта је, баћа, идеш?

— Журим да се раније вратим.

Он се поздрави с Григоријем па, исто онако обилазећи погледом Аксињу, пође вратима. Кад је већ држао кваку, стрељну очима у колевку и рече:

— Мати те је поздравшта, боле је ноге. — И поћутавши мало, рече с натегом, као да диже нешто тешко: — Ићи ћу да те испратим до Мањкова. Ти се спремај.

Изишао је увлачећи руке у топле плетене рукавице без прстију. Бледећи од претрпљеног понижења, Аксиња је ћутала. Григорије је ходао, погледајући искоса у њу, пазећи да стаје на ону даску од пода која је шкрипала.

Првог дана Божића Григорије је возио Листницког у Вешенску.

Пан је одстојао службу, доручковао код своје сестре од тетке, спахинице, па је наредио Григорију да упреже.

Не стигнувши да поједе чанак масне чорбе са свињетином, Григорије устаде и оде у коњушницу. Лаке варошке санке вукао је пулијаст, зеленко, орловски касач Шибай.

Обесивши се о узду, Григорије га изведе из коњушнице, па га журно упреже.

Ветар је ковитлао сув, оштар снег, дворштем је текла, шумећи, сребрнаста вејавица. Иза тарабе по дрвећу нежно китњасто иње. Ветар га је стресао те се, падајући, расипљући се, преливало на сунцу чаробно богатим комбинацијама дугиних боја. На кућном крову, око димњака, из којег је косо

струјао дим, чаврљале су озебле чавке. Оне слетеше, уплашене шкрипом корака, направише круг над кућом као плавичасте пахуљице, па одлетеше на запад, према цркви, јасно се плавећи на љубичастом јутарњем небу.

— Реци да су кола готова! — викну Григорије слушкињи, која је била истрчала на доклат.

Изиђе пан, загнурујући бркове у јаку медвеђе бунде. Григорије му умота ноге, закопча вучји застирач, опшивен сомотом.

— Угреј га. — Пан показа очима на касача. Забацујући се на седишту, држећи у испруженим рукама затегнуте дизгине, који су подрхтавали, Григорије је пажљиво мотрио на углачана места, сећајући се како га је на првом путовању због непријатног потреса пан снажно, не старачки, ударио песницом у потиљак. Спустили су се к мосту, и ту, преко Дона, Григорије је попустио дизгине, трљајући рукавицом од ветра зажарене образе.

До Јагодног су долетели за два сата. Пан је целог пута ћутао, покадшто је лупкао савијеним прстом Григорија по леђима: „Заустави!“ и правио цигарету, окрећући се леђима ветру.

Кад су се већ спуштали с брда у имање, упита:

— Сутра рано?

Григорије се окрену поребарке и једва процеди кроз смрзнуте усне.

— Рано — испале му уместо „рано“. Од зиме отврдли језик као да је био отекао; закачивао се за зубе, па је несигурно изговарао.

— Јеси ли добио сав новац?

— Јесам.

— За жену не брине, она ће живети код нас. Служи у војсци исправно. Твој дед био је храбар козак. Треба и ти — глас у пана зазвуча потмуло (Листници је сакрио лице од ветра у јаку) — треба и ти да будеш достојан свога деда и оца. Па твој је отац, чини ми се, добио на царској смотри 1883. године прву награду за џигитовку?

— Тако је: то је био мој отац.

— Но, ето, видиш — заврши пан строго, као да прети, па сасвим сакри лице у бунду.

Григорије из руке у руку предаде касача деду Сашки, па оде у кућу за млађе.

— Дошао ти отац! — довикну му овај, набацујући на касача покровац.

Пантелеј Прокофјевић је седео за столом, једући пихтије. „Мало је повукао“ — помисли Григорије, бацивши поглед на расплављено очево лице.

— Јеси ли стигао, војниче.

— Сав сам промрзао — Пљескајући рукама одговори Григорије па се окрену Аксињи: — Одреши капуљачу, руке су ми утрнуле.

— Немаш среће, ветар је врло јак — мрмљао је отац, жваћући залогаје, мичући ушима и брадом.

Овај пут био је далеко љубазнији, Аксињи нареди кратко, домаћински:

— Одсеци ми још мало хлеба, немој тврдичити. Уставши иза стола и идући к вратима да пуши, као нехотице двапут љуљну колевку; протуривши браду под завесицу, упита: — Је ли козак?

— Девојчица — уместо Григорија одговори Аксиња, па спазивши незадовољство које пређе преко старчева лица и изгуби се у бради, додаде брзо: — Лепа је као уписана, сва је на Гришу.

Пантелеј Прокофјевић зналачки осмотри црнпурасту главицу која је вирила из хрпе крпа, па не без поноса потврди:

— Наша крв ... Хм... Где ти ње!..

— На чему си дошао, баћа? — упита га Григорије.

— На кочијама, с кобилем и Летровим коњем.

— Да си дошао само с кобилем, могли бисмо упрегнути мога коња.

— Није потребно, нека иде слободан. А добар је коњ.

— Јеси ли га видео?

— Малко сам га погледао.

Говорили су о разним ситницама, а узбуђивало их је једно исто. Аксиња се није мешала у разговор, седела је на кревету, као покисла. Као камен набреккле груди размицале су разрез на блузи. Она се била приметно угојила и добила, ново држање, пуно поуздања и среће.

Легли су доцкан. Приљубљујући се уз Григорија, Аксиња му је квасила кошуљу бујицом суза и млеком које је текло из непосисаних груди.

— Умрећу од туге... Како ћу живети сама?

— Не бој се — одазва се Григорије исто тако шапатом.

— Ноћи дуге ... дете не спава ... Увенућу за тобом ... Замисли, Гриша — четири године!

— У старо време су, кажу, служили у војсци по двадесет пет година.

— Шта ме се тиче старо време ...

— Де, де, доста!

— Нека је проклета и твоја војска кад нас раставља!

— Доћи ћу на одсуство,

— На одсуство — јекну Аксиња, јецајући и ушмркујући се у кошуљу — док ти дођеш, много ће воде Доном протећи . . .

— Немој јадиковати!.. Као киша у јесен, тако и ти: једно те једно.

— Кад би ти био у мојој кожи.

Григорије је заспао пред свануће. Аксиња је подојила дете, па се налактила и, не трепћући, загледала се у нејасно оцртане линије Григоријева лица, праштајући се. Сетила се оне ноћи кад га је наговарала у својој соби да иду на Кубан; исто овако била је месечина и кроз прозор се видело како се бели двориште, преплављено месечевом поплавом.

Била је иста оваква: а Григорије сад и јесте и није исти. Позади је остала дугачка, данима угажена стаза...

Григорије се окрену на бок и рече разговетно:

— У селу Ољшанском... — па умуче. Аксиња је покушавала да заспи, али су јој мисли растеривале сан, као што ветар разбацује пласт сена. Она је до сванућа мислила о оној Григоријевој реченици, тражећи јој одгонетку... Пантелеј Прокофјевић се пробуди тек што се запени светлост на прозорима покривеним сланом.

— Григорије, устај, свиће!

Клекнувши Аксиња навуче сукњу; уздишући, дуго је тражила шибице.

Док су доручковали и спаковали ствари — свануло је. Јутарња светлост се преливала на плаво.. Као из снега изрезан, јасно се оцртавао шиљастаи плот и неразговетно се видео кров коњушнице, заклањајући небо, превучено нежним љубичастим облаком.

Пантелеј Прокофјевић изиђе да запреже. Григорије одвоји од себе Аксињу која га је помамно љубила, па оде да се поздрави с дедом Сашком и осталима.

Умотавши дете Аксиња изиђе да га испрати.

Григорије се дотаче уснама влажног челанца овоје кћери па приђе коњу.

— Седи у саонице! — викну отац, потерявши коње.

— Не, ја ћу јахати.

Григорије је са срачунатом строгошћу затезао колане, седао на коња и узимао у руке дизгине.. Додирјујући прстима његове ноге, Аксиња је убрзано говорила:

— Гриша, причекај... Хтела сам ти нешто рећи... — Па се поче мрштити, подсећајући се, збуњена, дрхтећи.

— Е па збогом! Чувај дете... идем, гле где је чак баћа...

— Чекај, мили мој!.. — Аксиња је левом руком хватала хладну узенгију, десном притискивала уза се дете, умотано у скут, и незасито гледала, ниједна јој рука није била слободна да убрише сузе, које су падале из широко отворених, укочених очију.

На степениште изиђе Венијамин.

— Григорије, зове те пан.

Григорије опсова, размахну бичем, па отрча из дворишта. Аксиња је трчала у стопу за њим, западајући у сметове, којих је било пуно двориште, и невешто узбацујући ногама, обувеним у ваљенке.

На гребену брда Григорије стиже оца. Оклевајући обазре се. Аксиња је стајала код капије, притискујући на груди дете увијено у скут, на ветру су се лепршали и вртели на раменима крајеви црвеног шала.

Григорије стиже и пође напореда са саоницама. Пођоше ходом. Пантелеј Прокофјевић окрену леђа коњима и упита:

— Значи, не мислиш живети са женом?

— Стара прича ... причали смо о томе ...

— Не мислиш, дакле? .. Ниси чуо да је она подизала руку на себе?

— Чуо сам.

— Од кога?

— Возио сам пана на станицу, па се десило да се видим са неким нашим сељацима.

— А бог?

— Па збиља, баћа, ако ћемо право... што с кола падне, то пропадне.

— Немој ти ту зановетати! Ја ти говорим као човеку — наљутивши се, убрза Пантелеј Прокофјевић.

— Ја, ево, имам дете, па шта да говорим? Сад већ не залепи што се одлепило.

— Ти пази... да туђе не гајиш?

Григорије пребледе: отац је додирнуо незараслу рану. За све вреке после рођења детета Григорије је с болом носио у себи сумњу, кријући од Аксиње, од самог себе. Ноћу, док би Аксиња спавала, он би често прилазио колевци, загледао се, тражећи у ружичасто-црнпурастом лицу своје црте, и уклањао би се исто онако неуверен као и раније. Загасито смеђ, скоро црн био је и Степан — па како да дозна чију крв покреће срце по плавичастој мрежи жилица, које се провиде кроз детињу кожу? Понекад му се чинило да кћи личи на њега, а понекад је толико подсећала на Степана, да би га

то заболело. Према њој Григорије није ништа осећао, осим можда непријатељство због оних тренутака које је преживео кад се Аксиња грчила у порођајним боловима док ју је возио из степе. Једном (Аксиња је радила у кухињи) извади ћерку из колевке, и, мењајући мокру пеленицу, осети оштро узбуђење. Кришом се сагне и стегне зубима црвен одвојен прст на нози.

Отац га је немилосрдно боцнуо у болесно место, и Григорије, метнувши руке на ункаш, одговори потмуло:

— Било чије да је дете, нећу га оставити! Пантелеј Прокофјевић, не окрећући се, махну бичем на коње.

— Наталија је отада остала нагрђена ... Главу држи накриво, као да ју је капља ударила. Пресекла је главну жилу па зато и криви врат.

Он заћута. Плазови су шкрипали, дробећи снег; Григоријев коњ је лупао копитама, косећи се.

— Па како је она? — упита Григорије, вадећи с нарочитом пажњом из коњске гриве иструлео чичак.

— Оправила се, рекао бих. Седам месеци је лежала. На Тројицу обамирала. Панкратије јој свештао масло ... А после се оствестила. Тада је устала, устала и проходала. Косу је забола испод срца, а рука је задрхтала, омашила, иначе би била готова.

— Терај узбрдо. — Григорије размахну бичем па претекавши оца прскајући у саонице снежним грудвама испод копита, покаса, подигавши се у узенгијама.

— Наталију ћемо ми узети! — викао је, достижући га, Пантелеј Прокофјевић. — Неће жена да живи код својих. Ономадне сам је видео и позвао да дође к нама.

Григорије није ништа одговарао. До првог села ишли су ћутећи, и више о томе Пантелеј Прокофјевић није заподевао разговор.

За дан су прешли око седамдесет врста. Другог дана (по кућама је већ била запаљена светлост) стигоше у село Мањково.

— А у којој су четврти Вешенци? .. — упита Пантелеј Прокофјевић првог пролазника.

— Држи право великом улицом.

У стану у који су наишли спавало је пет регрута с очевима који су их испраћали.

— Из којих сте села? — запита Пантелеј Прокофјевић, водећи коње под наслон уз шупу.

— С Чира — одговори дубоким гласом један из мрака.

— А из којег села?

— Има нас из Каргина, из Наглова, из Лиховидова, а одакле сте ви?

— Из Кукуја — насмеја се Григорије, раседлавајући коња и пипајући под седлом ознојена коњска леђа.

Ујутру је станични атаман Вешенске станице, Дударев, довео Вешенце пред лекарску комисију. Григорије спази своје вршњаке из села: Мићка Коршунов на високом отворено доратастом коњу, оседланом новим новцатим седлом, с богатим грудњаком и украшеном уздом, још изјутра је пројурио идући на бунар, па спазивши Григорија како стоји код капије свога стана промаче поред њега, не поздравивши се, придржавајући левом руком нахерен качкет.

У хладној соби општинске управе свлачили су се редом. Поред њих су се мували писари и помоћник пристава; у кратким лакованим чизмама често је пролазио ађутант окружног атамана; његов прстен с црним каменом и ружичасте испупчене беоњаче лепих црних очију још јаче су истицале белину коже и акселбанде^{xxviii}. Из собе је допирао разговор лекара, испрекидане примедбе,

— Шездесет девет.

— Павле Ивановићу, дајте мастиљаву оловку — чу се код самих врата промукао мамуран глас.

— Обим груди...

— Да, да, јасно изражена наследност... — Сифилис, запишите.

— Шта се ти заклањаш руком? Ниси девојка.

— Овај је добро грађен ...

— ... у селу је расадник те болести. Преко су потребне нарочите мере. Ја сам већ рапортирао његовој преузвишености.

— Павле Ивановићу, погледајте овога типа. Како је грађен!

— Мда-а-а ...

Григорије се свлачио поред једног риђастиг младића из села Чукаринског. На вратима се појави писар, с набораном рубашком на леђима, па викну гласно:

— Панфилов Севастјан, Мелехов Григорије.

— Брже! — шану уплашено Григоријев сусед, црвенећи и скидајући карапу.

Григорије уђе а по леђима су га подилазили мравци. Његово црнпурасто тело је било потамнело, преливало се у боју куване хростовине. Стидео се гледајући у своје ноге, обрасле густом црном длаком. У углу на ваги стајао је го незграпан младић. Некакав човек, по изгледу лекарски помоћник, викну:

— Четири, десет. Силази.

Понижавајућа процедура прегледа узрујала је Григорија. Сед доктор, обучен у бело, прегледао га је слушалицом, други млађи завраћао је очне капке и гледао језик, трећи са рожаним наочарима се иза њега, трљајући руке са рукавима засуканим до лактова.

— На вагу.

Григорије стаде на рецкасту хладну плочу

— Пет, шест и по — шкљоцајући металном закачком, одреди мерач.

— До врага, није нарочито висок... — замаука седи доктор, окрећући у круг Григорија.

— Чу-дно-ва-то! — замуцкујући загрцну се други, млађи лекар.

— Колико? — зачуђено упита један од оних што су седели за столом.

— Пет пудова, шест и по фунти^{xxx} — одговори седи доктор, не спуштајући подигнуте обрве.

— У гарду? — упита окружни пристав — нагињући црну зализаву главу према суседу за столом.

— Бандитска њушка ... Прави дивљак.

— Слушај, окрени се! Шта ти је то на леђима? — викну официр с пуковничким еполетама, лупкајући нервозно прстом по столу.

Седи доктор је мримљао неразумљиво, а Григорије, окрећући се леђима столу, одговори, једва уздржавајући дрхтавицу која је прелазила преко целог тела:

— Пролетос сам прозебао. То су чирићи.

На крају мерења, пошто се посаветоваше за столом, одлучише:

— У армију.

— У дванаести пук, Мелехов. Чујеш ли? Григорија пустише. Идући вратима, чу љутит шапат:

— Ни-ка-ко. Замислите да цар види такву њушку, па шта би онда било? У њега једино очи...

— Дегенерик! Јамачно је са истока ...

— Уз то му је тело нечисто, чиреви... Сељаци који су чекали на ред опколише Григорија.

— Па како је било, Гришка?

— У Атамански пук свакако?

— Колико си био тежак на ваги? Скакућући на једној нози, Григорије протури ногу у ногавицу, па одговори кроза зубе:

— Оставите ме, којег врага хоћете? Куда? У дванаести пук.

— Коршунов Димитрије, Каргин Иван. — Писар промоли главу.

Закопчавајући у ходу бундицу, Григорије стрча низ степенице.

На тргу су јахали и водили коње.

Југовина је дисала топлим ветром, испаравао се местимично оголео пут. Преко улице су претрчавале кокоши квочући; у бари, коју је ветар укосо ситно усталасавао, брчкале су се гуске. Њихове неранџасто-црвене ноге личиле су на мразом опалјено јесење лишће.

После једног дана отпочео је преглед коња. По тргу се почеше мувати официри: лепршајући skutима шињела прођоше ветеринар и његов помоћник с мотком за мерење. Поред ограде у дугачком реду стајали су коњи разне боје. Према сточићу, намештеном насред трга, где је писар записивао резултате прегледа и мерења, протрча од ваге клизајући се, вешенски станични атаман Дударев, прође окружни командант, објашњавајући нешто младоме капетану, љутито трупкајући ногама.

Григорије, по броју 108-ми, приведе коња ваги. Измерише све делове на коњском телу, измерише му тежину, и тек што коњ сиђе с платформе, ветеринар га опет, вешто и поуздано, ухвати за горњу усну, прегледа уста; притискујући снажно, опила грудне мишиће, па, као паук, пипајући жилавим прстима, пређе на ноге.

Он је гњечио зглавкове у коленима, куцкао по тетивама, стезао кост над кичицама ...

Дуго је слушао и пипкао узнемиреног коња и најзад отишао од њега, лепршајући skutима белог мантила, ширећи око себе опор мирис карболне киселине.

Коња су шкартирали. Није се оправдала нада деда Сашке, и лекар је био „промућуран“, те нашао скривену ману о којој је говорио дед Сашка.

Узрујан, Григорије се посаветова с оцем и после пола сата преко реда изведе на вагу Петрова коња, Лекар га пропусти скоро и не прегледавши га.

Ту у близини изабра Григорије мало сувље место, па простре покровац и размести по њему своју опрему; Пантелеј Прокофјевић је држао позади себе коња, разговарајући с другим старцем, који је такође испраћао сина.

Поред њих прође висок, сед генерал у бледо-сивом шињелу и сребрнастој астраганској шубари. Он је малко избацивао напред леву ногу, машући руком, у белој рукавици.

— Оно је окружни атаман — шапну Пантелеј Прокофјевић, гурајући с леђа Григорија;

— Биће да је генерал?

— Генерал-мајор Макејев. Лудо је строг!

Иза атамана су ишли у гомили официри, који су дошли из пукова и батерија. Један подјесаул,^{xxx} широк у раменима и куковима, у артиљеријској униформи, громко је говорио своје другу, високом официру лепотану из гардијског Атаманског пука:

— ... Враг би га знао! Естонско сеоце, људи већим делом плави, и та девојка је чинила тако оштар контраст, па још није само она! Ми правимо разне претпоставке и наједанпут дознајемо да је пре двадесет година... — Официри прођоше удаљујући се од места где је Григорије размештао по покровцу своју козачку опрему, и он због ветра једва чу последње речи артиљеријског подјесаула, праћене смехом официра: — ... у том селу био је размештен ескадрон нашег Атаманског пука.

Протрча писар, закопчавајући дрхтавим прстима, упрљаним хемијским мастилом, дугмета на мундиру; за њим је љутито викао помоћник окружног команданта:

— У три примерка, каже ти се! На робију ћу те! Григорије је радознано загледао у непозната лица официра и чиновника. На њему у пролазу заустави ађутант тужне, влажне очи, па се окрену од њега, сусревши се с његовим озбиљним погледом; сустижући га, скоро у касу, ишао је стари капетан, нечим узрујан, гризући жутим зубима горњу усну. Григорије примети како над риђом капетановом обрвом подрхтава крвна жила, додирући очни капак.

Под Григоријевим ногама је лежао још неупотребљаван покровац, на њему лепо поређани: седло с окованим, зелено обојеним дрвеним делом, са бисагама и задњим торбама, два шињела, двоје чакшире, мундир, два пара чизама, рубље, пола киле двопека, кутија с конзервом, прекрупа и остала опрема, у количини коју мора имати сваки коњаник.

У одрешеним торбама видео се котур потковица — за четири ноге, клинци, замотани у масну крпу, игленица с две игле к концима, убрус.

Последњи пут разгледао је Григорије своје ствари, чучнуо и избрисао рукавом упрљане ивице пређица на каишима. Од краја трга лагано се кретала комисија поред реда козака поређаних крај покроваца. Официри и атаман пажљиво су прегледали козачку опрему, чучали, задихујући скутове сјајних шињела, претурали по торбама, разгледали шиваћи: прибор, у рукама одмеравали торбице с двопеком.

— Гледајте, момци, оног дугајлију — рече младић који је стајао поред Григорија, показујући прстом на окружног команданта — рије као пас по твривој јами.

— Гле, гле, ђавола!.. Истреса торбу!

— Мора да није у реду, иначе не би иретурали.

— Ама он као да броји клинце? ..

— Гле ти пса!

Разговори потпуно умукосе, комисија се приближавала, до Григорија је било остало још неколико људи. Окружни атаман носио је у левој руци рукавицу, а десном је махао, не савијајући је у лакту. Григорије се исправи, иза њега је кашљуцао отац. Ветар је носио по тргу мирис коњске мокраће и југовог снега. Невесело, као мамурно, гледало је сунце.

Група официра задржа се код козака који је стајао поред Григорија, па један по један приђоше к њему.

— Презиме и име?

— Мелехов Григорије.

Пристав ухвати и подиже шињел, оњуши поставу, летимично изброја копче; други официр с еполетама потпоручика гужвао је међу прстима одличан штоф чакшира; трећи се толико нагињао да му је ветар бацаивао на леђа скуте шињела док је он претурао по торбама. Пристав, малим прстом и палцем, опрезно, као нешто врело, дотаче крпу с клинцима мљаскајући уснама, па поче бројати.

— Зашто двадесет три клинца? Како је то? — Љутито запита и трже крај крпе.

— Не може бити, ваше високоблагородство, има двадесет четири.

— Ваљда сам ја слеп?

Григорије ужурбано одврну заломљени угао, која је скривао двадесет четврти клирац, и његови прсти, рапави и тврди, лако се дотакоше као шећер белих прстију приставових. Овај трже руку, као да се убо, и обриса је о сиви шињел са страје; мрштећи се гадљиво, навуче рукавицу.

Григорије то примети; исправивши се, јетко се осмехну. Њихови се погледи сукобише, и пристав црвенећи у лицу, повиси глас:

— Како гледаш? Како гледаш, козаче? — Његов образ, са сасушеним зарезом бријача код јагодице, поцрвене одозго до доле. — Зашто пређице нису у реду? Зашто су трензле овакве? Шта то значи? Јеси ли ти козак, или си сељачки опанак? .. Где ти је отац?

Пантелеј Прокофјеввић цимну коња за кајас, изиђе корак напред, лупну хромом ногом.

— Зар не познајеш правила службе?.. — нападе на њега пристав, љут још од јутра због губитка на преферансу.

Приђе окружни атаман, и пристав се стиша. Окружни боцну врхом чизме у јастук седла, па штуцнувши, пређе на следећег. Ешелонски официр онога пука у који је Григорије одређен претури врло учтиво све до садржине игленице, па се удаљи последњи идући натрашке, да би запалио цигарету на ветру.

После једног дана воз који је ишао са железничке станице Чертково, вукао је композицију црвених вагона, натоварених козацима, коњима и фуражом, у правцу Лиски—Вороњеж.

У једном од њих стајао је Григорије, наслонивши се на дашчану ограду за храну. Поред

размакнутих врата на вагону промицала је туђа равна земља, у даљини је јурио плав и нежан прамен шуме.

Коњи су руштали сеном, стајали с ноге на ногу, осећајући колебљив ослонац под ногама.

У вагону је мирисало на степски пелен, коњска зној, пролећну југовину, а у даљини на хоризонту видео се прамен шуме, плав, замишљен и недоступан као вечерња нејасна звезда.

ДЕО ТРЕЋИ

I

У марту 1914. године, једног веселог југовог дана, дође Наталија свекру. Пантелеј Прокофјевић је поплитао меким сувим пружењем плот који је бик био провалко. С крова је капало, висиле су сребрнасте леденице, као пруге катрана црнели су се на карнизу трагови воде која је некад туда текла.

Као умиљато теле приљубило се уз открављену хумку риђе, топло сунце, и земља се ширила на крединим ртовима, који су се као ћеле спуштали с подонске хумке; као малахит се зеленела рана трава.

Наталија, промењена и мршава, приђе свекру и сави свој осакаћен, крив врат.

— Здраво, живо, баћа!

— Натаљушка? Здраво, мила моја, здраво! — ужурба се Пантелеј Прокофјевић. Прут му испале из руке, одви се и исправи се. — Зашто те никад нема? Па хајдемо у кућу, ала ће ти се мати обрадовати.

— Ја сам, баћа, дошла ... — Наталија неодређено одмахну руком, па се окрену. — Ако ме не отерате, остаћу сасвим код вас ...

— Шта ти то говориш, мила! Зар си ти нама туђа? Ено и Григорије нам пише у писму... Он је, девојко, поручио да га о теби обавестимо.

Уђоше у кућу. Пантелеј Прокофјевић је храмао ужурбан и обрадован.

Грлећи Наталију, Илинична пусти поток суза, па шану, бришући нос кецељом:

— Дете би требало да имаш ... Оно би га привезало. Па седи. Како би било да ти донесем палачинака?

— Хвала, мама. Ето, дошла сам ...

Дуњашка, румена као зора, ускочи из дворишта у кухињу и у трку обухвати Наталијина колена.

— Бестиднице! Заборавила си нас!..

— Шта си побеснела, кобило! — викну на њу отац тобоже строго.

— Ала си порасла... — полако је говорила Наталија, растављајући Дуњашкине руке и загледајући јој у лице.

Почеше говорити сви у исто време, прекидајући једно друго и престајући говорити. Илинична, подупирући дланом образ, растужила се, затледајући с болом у души Наталију, која није личила на ону стару.

— Сасвим к нама долазиш? — распитивала је Дуњашка, вукући Наталију за руке.

— Ко ће знати...

— Како то: наише чељаде, па да живи којегде! Остани — реши Илинична, па поче угошћавати снаху, помичући по столу земљани чанак, препун палачинака.

Наталија је дошла свекру и свекрви после дугог колебања. Отац је није пуштао, викао на њу и корео је, одвраћајући је, али њој је било незгодно после оздрављења гледати у своје и осећати се у својој породици као туђинка. Покушај самоубиства удаљио ју је од њених. Пантелеј Прокофјевић ју је призивао све време после Григоријева одласка у војску. Он се био чврсто решио да је узме у кућу и да је помири с Григоријем.

Од тога дана Наталија је остала код Мелехових. Дарја на око ничим није показивала своје незадовољство; Петар се понашао предусретљиво и сроднички, а Дарјине попреке ретке погледе надокнађивала је Дуњашкина оданост према Наталији и очинска љубав двоје старих.

Већ сутрадан по преласку Наталијином свекру, Пантелеј Прокофјевић натера Дуњашку да по његовом казивању напише Григорију писмо.

Здраво драги сине наш, Григорије Пантелејевићу! Шаљемо ти најтоплији поздрав, и од свег родитељског срца, с твојом матером Василисом Илиничном, родитељски благослов. Поздравља те брат Петар Пантелејевић са супругом Дарјом Матвејевном и жели ти здравља и среће; још те поздравља состра Јевдокија и сви укућани. Твоје писмо послато петог фебруара, примили смо и срдечно ти захваљујемо на њему.

А што пишеш да ти се коњ коси, заливај му рану свињским унутрашњим салом, знаш, и немој поткивати задње ноге, ако нема клизавице или, да кажвм, гололедице. Твоја жена Наталија живи код нас у здрављу и

сваком добру.

Мати ти шаље сушених вишања и пар вунених чарапа и још сланине и разних слаткиша. Ми смо сви живи и здрави, а Дарјино дете је умрло, о чему ти јављамо. Ономадне смо ја и Петар препокривали амбар и он ти поручује да коња надгледаш и чуваш. Краве су се отелиле; матора кобила је суждребна, опустила виме, и види се како јој се ждребе у трбуху ммче. Опасао је ждребац из станичне коњушнице, звани „Донац“, и од данас за пет недеља очекујемо да се ождреби. Мило нам је чути о твојој служби и што су старешине задовољне тобом. Ти врши службу као што ваља. Код цара добра служба неће пропасти. А Наталија ће сад код нас живети, па ти о томе промисли. А још нас је задесила несрећа, уз белу недељу звер нам је заклала три овце. Е па остај здраво и нека те бог чува. Жену не заборављај, то ти поручујем. Она је умиљата жена и по закону је твоја. Ти не терај мак на конач и оца слушај.

Твој родитељ, наредник
Пантелеј Мелехов

Григоријев пук је логоровао четири врсте од руско-аустријске границе, у варошици Радзивилову. Григорије је ретко писао кући. На глас да је Наталија дошла кући одговорио је уздржано, молио је да је поздраве; садржина његових писама била је заобилазна и неодређена. Пантелеј Прокофјевић је терао Дуњашку или Петра да их читају по неколико пута, удубљујући се у Григоријеву мисао, скривену међу редовима. Пред Ускрс он је у писму отворено поставио питање да ли ће Григорије по повратку из војске живети са женом или, као пре, с Аксињом.

Григорије није ништа одговорио. После Тројица добише од њега кратко писмо. Дуњашка је читала брзо гутајући завршетке речи, и Пантелеј Прокофјевић је једва стизао да ухвати смисао, одбацујући безбројне поздраве и питања. На крају писма Григорије се дотицао питања о Наталији:

... Ви сте молили да пишем да ли ћу живети с Наталијом или нећу, али ја ћу вам, баћа, рећи да одрезану крајику не прилепи. И чему ћу ја сад Наталију привезати кад имам, као што сами знате дете? А обећати ништа не могу, и мени је непријатно да о том говорим. Ономадне је на граници ухваћен Јеврејин с кријумчареном робом, и имали смо прилику да га видимо, па прича да ће ускоро бити рат с Аустријанцима, и као да је њихов цар долазио на границу, разгледао одакле да отпочне рат и какве земље да заграби. Кад почне рат, можда ја нећу жив остати, па раније не вреди одлучивати.

Наталија је радила код свекра и живела, гајећи несвесну наду да ће јој се муж вратити, ослањајући на њу рањену душу. Она није ништа писала Григорију, али није било никога у породици ко је с таквом чежњом и болом очекивао његова писма.

Живот у селу је текао својим обичним, непромењеним редом: вратили су се козаци који су одслужили свој рок у војсци; радним данима је груб посао неприметно прождирао време, недељом су од раног јутра читаве породице журиле у цркву; ишли су козаци у мундирима и празничним чакширама; дугачким шуштавим скутима разнобојних сукања жене су чистиле прашину, чврсто утегнуте у шарене блузе с надуваним набораним рукавима, мало оштећеним и избледелим под пазухом од оштро-слатког женског зноја, који је дражио нос као слачица.

А на квадратном тргу дизале су се увис рукунице на колима, њискали коњи, врвео свакојак свет; код пожарне зграде Бугари баштовани трговали су поврћем, изложеним у дугачким редовима; иза њих се скупљала дечурлија, зурећи у испрегнуте камиле, које су охоло посматрале тржишни простор и гомиле народа, препуне црвено оперважених качкета, и шарених женских марама, Камиле су све у пени жватале коров, одмарајући се од сталног рада на долапу, а њихове сањиве очи су изгледале као зеленкаста глеђ.

Увече су стењале улице под звонким топотом, игралишта се орила од песама, игре уз хармонику, и тек доцкан у ноћ гасиле су се у топлом мраку последње песме на крају села.

Наталија није ишла на игралиште, него је радо слушала Дуњашкино безазлено причање. Дуњашка се неприметно развијала у стаситу и на свој начин лепу девојку. Рано је сазрела као јабука ранка. Те године, пошто је престала бити шипарица, старије другарице примиле су је у своје друштво. Дуњашка је испала на оца: дежмекаста, црномањаста.

Петнаесто пролеће је прошло, не заобливши њену танку угласту фигуру. Била је у њој мешавина, тужна и наивна, детињства и цветне младости: њене мале груди, као песнице, чвршћале су и приметно се истицале испод блузице, ширила се у раменима; а у дугачким, малко косим резима очију сијали су се црни бадеми у ахатном плаветнилу беоњача, још увек стидљиви и несташни. Долазећи са играчке, једино је Наталији причала своје безазлене тајне.

— Наталија, душо, хоћу нешто да ти испричам . . .

— Па дела, причај.

- Мишка Кошевој вечерас цело вече проседео са мнош на храстовима поред гамазина. ^{xxxі}
- Па зашто си поруменела?
- Ни најмање!
- Погледај се у огледало — свја гориш.
- Та стани! Ти си ме застидела . . .
- Причај, нећу више.

Дуњашка је црним длановима трљала зажарене образе, па без разлога удари у звонак, младалачки смех:

— „Ти си — вели — као јутарњи цвет ...“

— А ти? — храбрила је Наталија, радујући се туђој радости и заборављајући своју згажену и минулу срећу.

— А ја њему: „Не лажи, Мишка!“ А он се куне свим на свету. — Дуњашкин смех је звонио по соби као прапорци, она је махала главом, а црне чврсто уплетене витице као гуштери клизили су јој низ рамена и леђа.

— А шта је још лупетао?

— Марамицу ми, вели, дај за успомену.

— Јеси ли му дала?

— Не — велим ја — не дам ти. Иди па тражи од своје лепотице. Јер он с Јерофејевом снахом. .. Она је солдатуша, па се проводи.

— Држи се ти подаље од њега.

— Ја сам и тако далеко. — Савлађујући смех који ју је обузимао, причала је: — Идемо кући с игре, нас три девојке, па нас стигне пијани дед Михеј. „Пољубите ме — виче — лепотице моје, па ћу вам дати по две копејке“. — Па кад ти јурну на нас, а Њурка га пругом преко чела. Једва смо побегле!

Тињало је суво лето. Према селу је плићао Дон, и онде где је некад јурила помамна матица, створио се газ, и на другу обалу су прелазили волови, не оквасивши леђа. Ноћу се у село с брда спуштала густа текућа запара, ветар је засићивао ваздух оштрим мирисом спржених трава. На утрини је горео сасушен коров, а слатка сумаглица је као невидљива завеса висила над Подоњем. Ноћу су се с оне стране Дона згушњавали облаци, суво и испрекидано су праскали громови, али киша није падала на земљу, која је дисала грозничавом топлотом, севала је муња без грмљавине, ломећи небо на оштроугаоне плаве комаде.

Ноћу је на звонари хукала сова. Лелујави и страшни крици лебдели су над селом, а сова је са звонаре прелетала на гробље, утабано телећим папцима, и јаукала над мрким гробовима, обраслим у траву.

— Слути на зло — прорицали су старци, чувши с гробља совино хукање.

— Биће рата.

— Пред турски рат је исто тако хукала.

— Можда ће опет колера?

— Не чекај ништа добро кад с цркве слеће на мртваце.

— Ох, милостиви Никола угодниче! . .

Шумилин Мартин, брат безруког Алексеја, две ноћи је вребао проклету птицу испод гробљанске оградe, али сова — невидљива и тајанствена — бешумно је прелетала преко њега, седала на крст на другом крају гробља, сејући над заспалом селом узбудљиво хукање. Мартин је непристојно псовао, пуцао у црн обешен трбух облаха који је прелетао и одлазио. Он је живео одмах ту уз гробље. Његова жена, плашљива и болешљива, плодна као питома зечица — рађала је сваке године — дочекивала је мужа прекорима:

— Будала си, права правцата будала! Шта ти она, ђаво да те носи, смета? А ако те бог казни? Већ сам пред порођајем, па ако не узмогнем породити се због тебе, ђаволе?

— Ћути ти! Не бој се, породићеш се! Раширила си се као бачва. А зашто она, проклетица, наводи на тугу. Несрећу, ђаво, дозива. Нека се деси рат — узеће ме, а ти ето колико си их наштенила. — Мартин би махнуо руком у угао, где се на покровцу мешало мишје цијукање и хркање деце, поспале једно уз друго.

Мелехов Пантелеј, разговарајући на тргу са старцима, озбиљно је доказивао:

— Пише ми наш Григорије да је аустријски цар излазио на границу и издао наредбу да се сва његова војска скупи на једно место, па да иде на Москву и Петроград.

Старци су се сећали прошлих ратова и износили своје претпоставке:

— Неће бити рата, по летини се види.

— То нема везе с летином.

— Биће да студенти бушкарају.

— Ми ћемо о том последњи дознати.

— Као у јапанском рату.

— А јеси ли спремко сину коња?

— Зашто унапред . . .

- То су лагарије!
- А с киме рат?
- С Турцима, због мора. Море не могу никако да поделе.
- А шта има у томе тешко? Разбити на парцеле, као ми траву, па делити!

Разговор се зачињавао шалом, и старци су се разилазили.

Људе је чекала скорашња косидба ливада, преко Дона је доцветавала трава, сасвим друкчија него она у степи, мала и без мириса. Иста је земља, али трава сише различне сокове. Иза хумке у степи црница сува као шљунак, кад прођу коњи, не можеш видети трага од копита; тврда земља, па на њој расте трава јака, миришљава, коњу до трбуха, а уз Дон и преко Дона земља подбарна, мека, истерује траве невеселе и никакве, понеке године и стока је се гади.

Откивале се косе по селу, стругале дршке за грабље, жене вариле квас косачима за освежење, и одједном се десио случај који је заталасао село од једног краја до другог: дошао срески начелник са иследником и шмокљавим официром црних зуба, у униформи дотад невиђеној; потражили атамана, узели присутне грађане, па отишли право кући врљаве Лукешке.

Иследник је носио у руци платнени качкет са службеном кокардом. Ишли су поред плотова левом страном улице, по стази су се виделе сунчане пеге, иследник је, ступајући иза њих прашљивим ципелама, питао атамана, који је као петао истрчавао напред:

- Је ли дошљак Штокман код куће?
- Јесте, ваше благородство.
- Чиме се занима?
- Зна се чим, мајсторијом ... струже.
- Ниси ништа опазио код њега?
- Нисам.

Срески начелник је у ходу гњечио прстима чир између обрва; био се сав задувао, знојећи се у штофаном мундиру. Официрчић црних зуба чачкао је зубе сламком, мрштио је меке црвене боре око очију

— Ко му долази? — питао је даље иследник, склањајући руком атамана, који је истрчавао напред

- Тачно је да долазе. Понекад се картају
- А ко?
- Највише из млина, радници.
- А ко поименце?
- Машинист, мерач, млинар Давитка, а долазе и понеки од наших козака.

Иследник се заустави, очекујући заосталог официра, па обриса качкетом нос између очију. Рече нешто офкциру, вртећи међу прстима дугме од мундира, па махну прстом атаману. Овај притрча на прстима, задржавајући дисање. На врату му набрекоше и почеше дрхтати испреплетане жиле.

— Узми два стражара па иди и ухапси их. Терај их у управу, а ми ћемо одмах доћи. Јеси ли разумео?

Атаман се укрути, спуштајући горњи део тела тако да му на усправан оковратник паде најкрупнија жила, као плав гајтан, па мукнувши врати се назад.

Штокман је у кошуљи, раздрљена врата, седео леђима окренут вратима, режући ручном тестером на фурниру криве шаре.

- Потрудите се устати. Ухапшени сте.
- У чему је ствар?
- Ви држите две собе?
- Да.

— Извршићемо претрес код вас. — Официр, закачквши се мамузом за ћилимчић код врата, приђе сточићу, па змирећи узне прву књигу.

- Изволите дати кључеве од овог сандука.
- Чему имам захвалити, господине иследниче? ..
- Имаћемо кад разговарати с вама. Присутни грађанине, овамо!

Из друге собе извири Штокманова жена, оставивши врата отворена. Иследник, а за њим и писар, уђоше тамо.

- Шта је ово? — упита тихо официр, држећи књигу у жутом повезу у испруженој руци.
- Књига — рече Штокман слегнувши раменима.

— Духовитост причувај за згоднију прилику, ја те молим да на питања одговараш на други начин.

Штокман се населони на пећ, савлађујући искривљени осмех. Срески начелник загледа официру преко раиена, па пренесе поглед на Штокмана.

- Проучавате?
- Интересујем се — хладно одговори Штокмани, разделивши малим чешљем црну браду на два дела.

— Та-а-ак-о.

Официр прелиста странице па баци књигу на сто; летимично разгледа другу; склони је на страну и прочитавши наслов на корицама треће књиге, окрену се лицем према Штокману.

— Где је још код тебе сакривена оваква литература?

Штокман зажмири левим оком, као да нишани.

— Све што имам ту је.

— Лажеш! — оштро избаци официр, машући књигом.

— Ја тражим...

— Тражите.

Срески начелник, придржавајући руком сабљу, приђе сандуку, где је претурао по рубљу и оделу рошави козак-стражар, по свему судећи уплашен оним што је видео.

— Ја тражим да се уљудно понашате — рече Штокман, па зажмиревши погледа право у очи официру.

— Умукните, пријатељу!

У делу куће који је држао Штокман са жеиом прекопано је све што се могло прекопати. Претрес је извршен и у радионици. Ревносни срески начелник чак је и зидове куцкао савијеним прстом.

Штокмана одведоше у управу. Он је ишао испред стражара, средином улице, с једном руком затуреном испод предње ивице старог капута, другом је одмахивао, као да је стресао блато залепљено за прсте; остали су ишли уз плот стазом, ишараном сунчаним пегамма. И иследник је газио по њима ципелама, озелењеним лободом, само качкет није носио у руци, већ га је безбрижно натакао на бледе уши.

Штокмана су последњег саслушали. У предсобљу су се гурали један уз другог, под стражом већ саслушани: Иван Алексејевић, који није имао кад опрати уљем умазане руке, Давитка, који се смешио као да је крив, Валет, с огрнутим капутом, и Кошевој Михаило.

Пребрирући по ружичастом портфељу, иследник упита Штокмана, који је стајао с друге стране стола:

— Зашто сте прећутали кад сам вас саслушавао поводом убиства у воденици да сте члан РСДРП.

Штокман је ћутећи гледао поврх иследникове главе.

— То је утврђено. Ви ћете за свој рад искусити оно што сте заслужили — раздражен Штокмановим ћутањем избаци иследник.

— Молим вас да почнете саслушање — с досадом изусти Штокман, па, погледавши искоса у слободан табурет, запита може ли сести.

Иследник оћута; шуштећи хартијом, погледа испод ока у Штокмана, који се мирно намештао.

— Кад сте дошли овамо?

— Прошле године.

— Са задатком добијеним од своје организације?

— Без икаквих задатака.

— Откад сте члан странке? — О чему је реч?

— Ја питам — иследник нагласи реч: „ја" — откад сте члан РСДРП?

— Мислим да ...

— Мене ни најмање не интересује шта ви мислите. Одговарајте на питање. Одрицање вам је бескорисно, чак је штетно. — Иследник издвоји једну хартијицу и притиште је кажипрстом уза сто. — Ево извештаја из Ростова који потврђује да ви припадате поменутој странци.

Штокман напрегнутим погледом прелете преко белог парчета хартије, за тренутак се задржа на њему, па одлучно одговори, гледајући рукама колена:

— Од 1907. године.

— Тако. Ви поричете да вас је овамо послала ваша странка?

— Да.

— Па зашто сте онда дошли овамо?

— Овде се осећала потреба за браварима.

— Зашто сте изабрали баш овај рејон?

— Из истог узрока.

— Имате ли или сте имали за то време везу с вашом организацијом?

— Не.

— Знају ли они да сте ви дошли овамо? — Јамачно.

Иследник је зарезивао седефним перорезом оловку, напрћивши усне и не гледајући у Штокмана.

— Дописујете ли се с неким од ваших?

— Не.

— А оно писмо што је нађено при претресу?

— То писмо је од друга, који, вероватно, нема никакве везе ни с каквом револуционарном организацијом.

— Јесте ли добијали какве директиве из Ростова?

— Нисам.

— У каквом су се цлгу скупљали код вас радници из млина?

Штокман смаче раменима, као да се чуди тако глумом питању.

— Просто скупљали се зимских вечерй... Једноставно су скраћивали време. Картали се ...

— Читали законом забрањене књиге — добаци иследник.

— Не. Сви су они једва писмени.

— Међутим, машинист млина и сви остали то не поричу.

— То није истина.

— Мени се чини да ви просто немате елементарног појма... — Штокман се на том месту осмехну и иследник губећи нит разговорног тона, заврши с уздржаваном љутњом: — Просто немате здравог разума! Ви поричете на штету самом себи. Сасвим је појмљиво што вас је овамо послала ваша странка, да бисте вршили разоран рад међу козацима, да бисте их ишчупали из владиних руку. Ја не разумем зашто кријете? То вам никако неће умањити кривицу ...

— То су ваше претпоставке. Хоћете ли ми допустити да запалим. Хвала вам. То су претпоставке, а уз то без икакве основе

— Допустите, јесте ли читали радницима хоји су вам долазили ову књижицу? — Иследник метну шаку па малу књигу, покривајући наслов. Одоздо на белој основи видео се црн натпис „Плеханов“.

— Читали смо стихове — уздахну Штокман, па повуче из цигарете, стежући чврсто између прстију коштану муштасклу с прстеном....

Сутрадан, млитавог и тмурног јутра, упутила су се из села поштанска кола са два коња. На задњем седишту седео је Штокман, с брадом увученом у умашћену кратку јаку капута, и дремао. С једке стране до њега седели су стражари, наоружани пушкама. Један од њих, рошав и гргурав, чврсто је стезао Штокманов лакат дебелим прљавим прстима, гледајући га са стране уплашеним очима, придржавајући левом руком огуљене каније сабље.

Кола су живо прашила улицом. Иза дворишта Мелехова Пантелеја чекала је малена жена, умотана у мараму, наслоњена на плот око гумна. Њено сиво лице сијало се од суза, као старински клизави новац, и жутело се, мутно и јадно, с упалим, празним очима, пуним суза.

Кола прођоше поред ње, дижући прашину, и жена полете за њима, притискујући руке на груди.

— Осја!.. Осипе Давидићу? Ох, како је то?!..

Штокман хтеде да јој махне руком, али рошави стражар, поскочивши, као клештама стеже својим прљавим прстима његову руку, па викну дивљим промуклим гласом:

— Седи! Посећи ћу те!

Први пут у своме простом животу видео је човека који је устао против самог цара.

II

Негде позади, у сивој слузавој магли, остао је дугачак пут од села Калитвенског до варошице Радзивилова. Григорије је покушавао да се сети пређеног пута, али је испадало све нешто без везе; црвене зграде железничких станица, клопаранье точкова испод колебљивог пода вагона, мирис коњске балеге и сена, бескрајне нити шина које беже испод локомотиве, дим који успут завирује на вагонска врата, брката жандарска њушка на перону у Вороњежу, или ће бити у Кијеву ...

На постаји где су се истоваривали, гурали су се официри и некакви обријани људи у сивим широким горњим капутима, разговарали су на туђем, неразумљивом језику. Коње су дуго изводили из вагона по намештеним моштаницама, помоћник команданта ешелона командовао је да се седла, и одвео триста и нешто више козака у ветеринарску болницу. Дугачка процедура око прегледа коња. Подела на ескадроне.. Мување наредника и поднаредника. У први ескадрон су одабирали отворено-доратасте коње; у други сиве и алатасте; у трећи мркове; Григорија су метнули у четврти, где су одабирани коњи златасти и доратасти; у пети — отворено риђи, и у шести — вранци. Наредници поделише козаке на водове и одведоше у чете, које су биле разбацане по имањима и малим местима.

Храбри буљооки наредник Каргин са ширитима за прековремену службу, пролазећи поред Григорија, упита га:

— Из које си станице?

— Из Вешенске.

— Куси ^{xxxiii}?

Уз прикривен подсмех козака из других станица, Григорије ћутећи прогута увреду.

Пут изби на главни друм. Донски коњи, видећи први пут насут друм ступали су по њему стригући ушима и фркћући, као да наилазе на замрзнуту речицу, затим се ослободише и пођоше, клопарајући суво сасвим новим, неизлизаним потковицаја. Испресецана узаним кржљавим

шумарцима, простирала се туђа, пољска земља. Лебдео је тмуран топал дан и сунце, такође друкчије него на Дону, лутало је негде иза муслинске завесе непрекинутих облака.

Имање Радзивилово налазило се четири врсте од постаје. На пола пута козаке претече брзим касом ешелонски официр с ордонансом. До имања су стигли за по сата.

— Које је ово село? — упита наредника један мали козак из Мићакинской станице, показујући на гомилу оголелог дрвећа у парку.

— Село? Заборави ти на село, мићакинско ждребе! Није ти ово Донска област.

— Ја шта је ово, чико?

— Какав сам ја теби чика? Гле, нађох синовца! Ово ти је, братац мој, имање кнегиње Урусове. Ту је баш смештен наш четврти ескадрон.

Тугујући и гладећи коњу врат, Григорије је притискивао ногама узенгије, гледао у лепу двоспратну кућу, у дрвену ограду, у необичке зграде у дворишту. Пролазили су поред парка, и голо дрвеће једнаким језиком сашаптавало се с ветром, исто онако као тамо на остављеном далеком Дону.

Почео је досадан, глуп живот. Млади козаци отргнути од рада, чамели су прво време, разонођујући се разговорима, које су овда-онда водили у слободним часовима. Ескадрон је био смештен у великим споредним зградама, покривенкм црепом; спавали су на заједиичким широким креветима од дасака, намештеним поред прозора. Ноћу је као далек пастирски рог брујала хартија одлепљена од прозорског окна, и Григорије је, слушајући кроз многогласно хркање њено брујање, осећао како је сав изнемогао под притиском тешке туге. Ситно дрхтаво брујање хватало га је негде под срцем као клештама; у таквим тренуцима обузимала га је неодољива жеља да устане, да оде у коњушницу, оседла дората и да га тера, просипајући белу пену на глуву земљу, све до куће.

У пет сати — буђење и чишћење коња. За оно кратко време од пола сата док би хранили коње овсом у пољској коњушници, добацивали су један другом кратке реченице.

— Овде је тешко, браћо!

— Не могу издржати!

— А наредник — пас један! Тера нас да перемо коњима копита.

— Сад код куће кркају палачинке, бела је недеља...

— Ех да ми је да пипнем девојку!

— Ја, браћо, ноћас сањао, као да са баћом косим сено у ливади, а света унаоколо као камилице око гумна — прича мирни Прохор Зиков, а сијају му се умиљате телеће очи: — косимо ми, трава само пада ... Просто сунце у мени игра!..

— Жена ће сад рећи: „Шта ли ради мој Миколушка?“

— Ох-хо-хо! Она се сад, брате, са свекром игра у кревету.

— Ех, већ ти ...

— Ама ниједна жена неће отрпети да без мужа не врдне.

— Због чега се вајкате? То је као крчаг с млеком, кад дођемо из војске — биће и нама.

Веселјак и причало масних прича, чувен у целој чети, бестидни и дрски Јегорка Жарков упадао је у разговор, подригујући и смешећи се безобразно:

— Зна се: твој баћа неће напастовати снаху. Добра је он псина. Овако је било једанпут... —

Он је играо очима, гледајући у слушаоце. — Навадио се тако један на снаху, не да јој мира, а муж смета. И замислите шта је смислио? Изиђе ноћу у двориште и отвори намерно капију, сва стока хода по дворишту. И тада вели сину: „Зашто си, такав и такав, оставио врата отворена? Погледај: сва стока изишла, иди је утерај!“ Он је мислио да ће син изићи, а он ће се за то време пришуњати снаси, али се син уленио. „Иди — шапће жени — утерај!“ И она изиђе. Он лежи, слуша, а отац се спусти с припећка и на коленима се вуче према кревету. А син не буди лењ, него узме оклагију с полице па чека. И тамак је отац допузио до кревета и руком се дохватио, а син га оклагијом пља-а-ас по ћели. „Дур — виче — проклето! навадило се да жваће губер!..“ Јер им је у кући теле ноћивало, па све дође и жваће хаљине. И син је тобоже хтео теле, а у ствари оца лу-пио, па лежи и ћути... А старац допузи до припећка, па лежи, пипа чворугу, која му је узрасла као гушчије јаје. И тако лежао, лежао, па ће на крају рећи: „Иване, о Иване?“ — Шта ћеш, баћа?“ — „Кога си то ударио?“ — „Па теле“ — вели. А старац ће му кроз плач: „Какав ће — вели — од тебе, враг му матери, бити домаћин, кад тако бијеш стоку?“

— Е мајстор си у лагању!

— На ланац би те требало, рошавог.

— Шта сте се скупили као на вашару? Разилазите се! — викао је варедник прилазећи, и козаци су се разилазили својим коњима, смешкајући се и добацујући један другом шале. После чаја су излазили на езерцир. Подофицири су се натресали онако козачки.

— Увуци трбух, еј ти, свињо трбушаста!

— Равнање на де-сно, ко-ра-ком . . . ;

— Вод стој!

— Марш!

— Еј ти, левокрилни, како то стојиш, мајку ти твоју? . .

Господа официри су стајали по страни и посматрајући како гоне козаке по широком задњем дворишту, пушили, покадшто се мешали у поднаредникове наредбе.

Гледајући у углађене, утегнуте официре у елегантним бледосивим шињелима и лепо скројеним мундирима, Григорије је осећао између себе и њих непрелазни невидљиви зид; тамо је уредно текао неки нарочит, друкчији, некозачки живот, без прљавштине, без вашију, без страха од наредника, који су се често служили шамарима.

На Григорија па и на све младе козаке тежак утисак је учинио случај који се десио трећег дана по њиховом доласку на имање. Учили су егзерцир на коњима: коњ Прохора Зикова, младића телећих умилјатих очију, који је често сањао далеку станицу како га мами — ћудљив и бесан ритне се при пролазу и удари наредникова коња. Ударац није био јак и само је мало просекао кожу на бутини леве ноге. Наредник преко руке распали бичем Прохора по лицу и, натеравши коња на њега, викну:

— Шта гледаш? . . Шта гледаш? Даћу ти ја, пасји сине! Три дана ћеш ми дежурати . . .

Командир ескадрона, који је нешто наређивао водном официру, спази тај приказ, па се окрену настрану, играјући се темњаком на сабљи, зевајући отегнуто од досаде. Прохор рукавом од шињела обриса с отеклог образа крваву пругу, па му задрхташе усне.

Равнајући коња у строју, Григорије је гледао у официре, али они су разговарали као да се ништа није десило. Пет дана после тога Григорије на водопоју упусти у бунар ведро, наредник налете на њега као јастреб и подиже руку.

— Не дотичи ме се!.. — потмуло избаци Григорије, гледајући у усталасану воду под сантрачем.

— Шта? Силази, гаде, па вади! Њушку ћу ти расцопати!..

— Извадићу, а ти да ме ниси дарнуо! — не дижући главу, полако је отезао речи Григорије.

Да су код бунара били козаци — ствар би се друкчије свршила: наредник би зацело истукао Григорија, али су коњовоци били код оgrade и нису могли чути разговор. Прилазећи Григорију, обзирао се на њих, викао је промукло, буљећи разбојничке очи, облесавеле од љутине.

— Шта си ти мени? Како то говориш са старјим?

— Ти, Семјоне Јегоров, немој да се натресаш!

— Претиш?.. Ама ја ћу теби разбити њушку!..

— Знаш шта — Григорије одвоји главу од сантрача — ако ме кадгод удариш — убићу те, па ма шта било! Јеси ли разумео?

Наредник запрепашћен разјапи квадратна уста као у шарана, не знајући шта да одговори. Тренутак за обрачунавање је био пропуштен. Григоријево лице, бледо као креч, није обећавало ништа добро, и наредник се збуни. Уклони се од бунара, оклизнувши се у блату умешеном под жлебом по којем се сливала вода у издубљена корита, и кад се већ био одмакао, окренувши се, размахујући песницом као чекићем рече:

— Рапортирћу командиру ескадрона! Њему ћу рапортарати!

Али командиру због нечега није рекао, а Григорија је две недеље кињио, хватао се за сваку беспослицу, преко реда га слао на стражу и избегавао да му погледа у очи.

Досадан, једнолик распоред дневног занимања убијао је у душу. До вечера, пре него што трубач одсвира повечерје, мотали су се на занимању у пешачком и коњичком строју, намиривали, тимарили и зобили коње у пољској коњушници, бубали теорију^{xxxiv} и тек у десет сати, после прозивке и одређивања страже, стали би за молитву, и наредник пролазећи преко постројеног реда својим округлим мутнијим очима, почињао би промуклим гласом „Оче наш“.

Сутрадан је почињала иста песма, и пролазили су различни дани, али у исто време слични као близанци.

На целом имању, осим старе упразникове жене, била је само једна женска, на коју је бацао погледе цео ескадрон, не изузимајући ни официре — врло млада, лепушката управникова собарица — Пољкиња Фрања. Она је често трчала из куће у кухињу, где је владао стари кувар без обрва.

Ескадрон, раздељен на маршевске водове, с уздасима и подмигивањем је пратио шуштање сиве Фрањине сукње. Осећајући на себи сталне погледе козака и официра, Фрања као да се купала у потоку похоте који је истицао из триста очију, па тресући изазивачки куковима, трчала је из куће у кухињу, из кухиње у кућу, смешећи се на водове по реду, а официрима засебно. Сви су се отимали да привуку њену пажњу, али, како се говорило, успевао је само командир ескадрона, гргурав и космат од пете до главе.

То се догодило пред саму јесен. Тог дана Григорије је дежурао у коњушници. Он се често задржавао у једном крају коњушнице, где нису мировали официрски коњи, налазећи се поред једне кобиле. Био је одмор због ручка. Григорије тек што је био поучио бичем путоногастог јесауловог коња и, одлазећи, погледао у преграду где је стајао његов коњ дорат. Коњ је руштао овлаженим сеном, и попреко гледао у газду ружичастим оком, савијајући задњу озлеђену ногу. Поправљајући на њему улар, Григорије чу топот и пригушени крик у тамном углу коњушнице. Он пође поред преграде, малко зачуђен необичним шумом. Очи му залепи густ мрак, који неочекивано навали унутра. Врата на коњушници се залупише и нечији уздржан глас викну шапатом:

— Брже, момци! Григорије убрза кораке.

— Ко је то?

На њега набаса пипајући поднаредник Попов, који се пробијао према вратима.

— Јеси ли ти, Григорије? — шапну он хватајући Григорија за раме.

— Чекај. Шта има ту? ..

Поднаредник се као кривац осмехну и ухвати Григорија за рукав.

— Овде ... Чекај, куда ћеш?

Григорије истрже руку па отвори врата. По празном дворишту ходала је шарена кокош, подрезано репа, па не знајући да кувар намерава да сутра од ње скува супу пану управнику, непрестано је чепркала по ђубрету и какотала, размишљајући где би могла снети јаје.

Светлост што ошину Григорија у очи, за тренутак га ослепи, он закљони очи шаком па се окрену, чувши још јачи шум у тамном углу коњушнице. Пипајући руком зид, пође тамо; на зиду и на јаслама према вратима играо је сунчани зрачак. Григорије је ишао, жмирећи због светлости, која је пекла зенице. У сусрет му наиђе лакрдијаш Жарков. Успут је, вртећи главом, закопчавао чакшире, које су му спадале.

— Шта ћеш? .. Шта ви ту радите? ..

— Иди брже! — шапну Жарков, дувајући у лице Григорију смрдљивим задахом прљавих уста — тамо... тамо је чудо! Тамо су Фрању момци расчепили. Силовали... — Жарков се закикота, па прекинувши нагло смех, тупо се удари леђима о дрвени зид коњушнице. Григорије је трчао тамо одакле се чула гужва, у његовим раширеним очима, већ навикнутим на мрак, огледао се страх. У углу, онде су стајали покровци, густо су се тискали козаци — читав први вод. Григорије се пробијао напред, гурајући се ћутке између козака. На поду је лежала Фрања, не мичући се, бестидно и страшно разбацаних ногу, које су се белеле у мраку, главе умотане у покровце, у сукњи исцепаној и загнутој више груди. С ње тек што је био устао један козак, придржавајући чакшире, па не гледајући другове, смешећи се криво, одмаче се к зиду, дајући место следећем. Григорије устукну назад и потрча вратима.

— На-а-редниче!..

СТИГОШЕ га код самих врата, почеше гурати назад, запушавајући му дланом уста. Григорије једном од њих раздера блузу од огрлице до краја, стиже да удари другог ногом у трбух, али га притискоше, па, исто као Фрањи, умоташе главу ћебетом, свезаше руке, и ћутећи, да их не би познао по гласу понесоше га и бацише у празне јасле. Гушећи се у смрдљивој вуни ћебета, Григорије покуша да виче, стаде тући ногама у преграду. Чуо је сашаптавање тамо у углу, шкрипу врата, кроз која су улазили и излазили козаци. После двадесет минута разрешише га. На изласку је стајао наредник са два козака из другог вода.

— Ти да ћутиш! — рече наредник, често трепћући и гледајући искоса.

— Немој да правиш будалаштине, иначе ... уши ћемо ти одрезати — осмехну се Дубок — козак туђег вода.

Григорије виде како двојица подигосе сив замотуљак — Фрању (њој су непомичио висиле ноге упирући у сукњу под оштрим угловима), па попевши се на јасле, избацише кроз проваљен зид, где је био одваљен и рђаво прикован поклопац. Зид је био према парку. Изнад сваке преграде при врху је било прљаво малено прозорче. Козаци се с лупом почеше пети на преграде да би видели шта ће радити Фрања кад падне; неки су журно излазили из коњушнице. Животињска радозналост подстаче и Григорија. Закачивши се за греду, поче се привлачити на рукама прозорчету, па нашавши ослонац под ногама, погледа доле. Десетина очију је гледало кроз прљаве прозорчиће у Фрању, која је лежала испод зида. Она де лежала на леђима, ширећи и скушљајући ноге као маказе, гребала прстима југов снег. Григорије јој није видео лице, али је чуо притајено шмикање козака, који су штрчали кроз прозорчиће и пријатно и меко руштање сена.

Она је дуго лежала, затим је устала четвороношке. Руке су јој дрхтале, савијајући се. Григорије је то јасно видео. Љуљајући се, подиже се на ноге, па рашчупана, као нека туђа и непозната, обухвати прозорчиће дугим, дугим погледом.

Па оде, хватајући се једном руком за жбуниће орлових ноктију, а другом се ослањајући о зид и отискујући се од њега .. .

Григорије скочи с преграде, трљајући дланом грло; гушио се.

Код врата му неко, чак се не сећа ко, рече озбиљно и јасно:

— Зуцнеш ли коме — тако ми бога, убићемо те! Хоћеш ли?

На занимању водни официр, видећи откинуто дугме на Григоријеву шињелу, упита га:

— Ко те је вукао? Каква је то мода? Григорије погледа у кружић, направљен у сукњу откинутим дугметом; прожет успоменама, први пут после толкко времена замало да не заплака.

III

Над степом жута сунчана припека. Као жута прашина дими се море непокошене сазреле пшенице. Делови косачице не могу да се дотакну рукама. Главу не можеш дићи горе. Плавожута

небеска навлака усијала се од жеге. Онде где се завршава пшеница — расцветан матичњак шафранове боје.

Село се преселило у степу. Косили су жито. Умарале се у косачицама коњске снаге, гушиле се у запари, у оштрој прашини, у промуклости, у врелини... Ветар је налетао с Дона у ретким таласима, завитлавао прашину; сумаглицом, као неком копреном, умотавао сунце.

Петар, који је збацивао с косачице, попио је од јутра пола буренцета од 25 литара. Пио је врућу, непријатну воду, и после једног минута сушило му се грло, кошуља и гаће су били мокри, цурио је зној с лица, тутњало му у ушима, реч му у грлу застајала као чичак. Дарја, с умотаним лицем у мараму, раздрљене кошуље, денула је снопове. У удубљењу између опаљених дојки скупљао се сив зрнаст зној. Коње упрегнуте у косачицу гонила је Наталија. Сунцем опаљени образи црвенели су се као цвекла, очи су сузиле. Пантелеј Прокофјевић ишао је дуж откоса као окупан. Мокра кошуља никако да се осуши па му је пекла тело. Чинило се да му се с лица на груди не спушта брада, већ црн растопљен коломаз.

— Знојиш ли се, Прокофјићу? — пролазећи поред њега довикну му с кола Христоња.

— Сав сам мокар! — Прокофјевић махну руком па одгега даље, бришући крајем кошуље накупљени зној на трбуху.

— Петре — викну Дарја — ох, завршуј!

— Причекај да прођемо тор.

— Кад прође ова припека. Ја не могу више! Наталија заустави коње, једва дишући као да она вуче косачицу, а не коњи. Њима је прилазила Дарја, полако вукући по стрњици црне ноге, нажуљене ципелама.

— Пећушка, па овде је близу језеро.

— Па да, није далеко, једно три врсте!

— Могли бисмо се окупати.

— Док дођеш дотле ... — уздахну Наталија.

— Којег врага да идемо пешке. Испрегнућемо коње, па одјахати!

Петар плашљиво погледа у оца, који је завршавао кладњу, па одмахну руком.

— Испрежите, жене!

Дарја откачи штрање и лако скочи на кобилу. Наталија, скупљајући у осмех испуцале усне, приведе коња косачици, да би са седишта појахала.

— Дај ногу! — рече Петар услужно, помажући јој да седне на коња.

Пођоше. Дарја с разголићеним коленима и забаченом марамом на потиљак одјури напред. Она је као козак седела на коњу, и Петар не отрпе да јој не довикне:

— Еј, пази, да не нажуљаш реп!

— Не бој се! — одмахну Дарја руком. Пресецајући летњи пут, Петар погледа улево.

Далеко по сивим леђима пута од села се брзо кретало прашљиво клупче, мењајући облик.

— Некакав коњаник јури. — Петар зажмири.

— Брзо иде! Гледај како је запрашио! — зачуди се Наталија.

— Шта би то могло бити? Дашка! — викну Петар жени која је касала напред — причекај, да видимо оног коњаника.

Клупче западе у удољицу, па се попе отуда у величини мрава.

Кроз прашину се назирала јахачева прилика. После пет минута видеда се разговетније. Петар је загледао, метнувши на обод сламног радничког шешира прљаву шаку.

— Још мало па ће сатрти коња, тера галопом.

Намрштивши: се, скиде руку с обода шешира, на лицу му се појави неки немир па се заустави између подигнутих обрва.

Сад се већ јасно видео јахач. Он је ишао брзим галопом, придржавајући левом руком качкет, а у десној руци се млитава лепршала прашљива црвена заставица.

Поред Петра, који је био сишао с пута, протрчао је тако близу да се чуо потмуо, промукао дах коња, који је удисао у плућа усијан ваздух. Искезивши четвртаста камено-сива уста, викну:

— Узбуна!

На траг који је у прашини оставила потковица његова коња, паде комад жућкасте пене. Петар је пратио очима јахача. Једно му је само остало у памети: тешко, промукло дисање премореног коња и, кад је погледао за њим, мокре сапи како блистају као неумољива челична оштрица.

Још недовољно свестан несреће која се десила, Петар је тупо погледао у парче пене која је треперила у прашини, у степу која се спуштала према селу таласастом падином. Са свих страна по жутиим покошеним житним њивама јурили су у село козаци. По степи, све до хумке, која се жутела у непрозирној сумаглици, коњаници су дизали колутове прашине, а онамо где су, попевши се на друм, јурили у гомили, вукла се према селу сива репина прашине. Козаци који су се водили као војни обвезници остављали су посао, испрезали коње из косачица и јурили у село. Петар је видео како је Христоња испрегао из кола свога гардијског коња, па ударио у галоп раскорачивши дугачке ноге и обзирући се на Петра.

— Шта ли је то? — уздахну Наталија, гледајући уплашено Петра, и њен поглед — поглед зеца пред нишаном — освести Петра.

Он притрча колима; скочивши у ходу с коња, навуче чакшире које је био скинуо у жеку рада, па махнувши оцу руком, изгуби се у истом онаквом облаку прашине као и они који су, као сиве покретне пеге, ишарали степену, клонулу од врућине.

IV

На тргу је сива гомила постајала све гушћа. Поређани коњи, козачка опрема, униформе с разним бројевима на пораменицама. За главу виши од армијских козака, као холандске гуске међу ситном живином, ходали су у плавим качкетима атамани.

Крчма затворена. Војни пристав натмурен и забринут. Код плотова по улицама — свечано обучене жене. Једна једина реч у разноликој гомили: „мобилизација“. Пијана, зажарена лица. Узнемиреност се преноси и на коње — вриска и туча, љутито рзање. Изнад трга ниско подигнута прашина, по тргу празне ракијске флаше, хартијице од јевтиних бомбона.

Петар је водио на улару оседланог коња. Код ограде један снажан црн атаманац, закопчавајући простране плаве чакшире, цери се показујући беле зубе, поред њега, као сива препелица, пућпуриче ситна козакиња — жена ли је, љубавница ли је.

— Ја ћу ти за ону курву очи ископати — прети козакиња.

Она је пијана, у разбарушеној коси љуске од сунцокрета, одрешени јој крајеви шарене мараме. Стежући каиш, атаманац чучну, смешка се; испод набраних чакшира могло би проћи теле једногоче, а да не закачи.

— Не насрћи, Машка.

— Керу проклети! Женскарошу!

— Па шта је с тим?

— Твоје безобразне очи!

А одмах ту риђоград наредник препире се с једним тобцијом.

— Неће ништа бити! Остаћемо дан-два — па кући.

— А ако буде рата?

— Их, драги мој! Која држава може устати против нас?

Поред њих у једном кругу испрекидан разговор без везе; један постарији леп козак љути се.

— Није нам стало до њих. Нека они ратују, а код нас жито још неурађено!

— То не ваља-а-а! Гле шта су народа дотерали, а данас један дан читаву годину храни.

— Изобараће крстине стока.

— Код нас већ почели косити јечам.

— Дакле, аустријског цара умлатили?

— Престолонаследника.

— Земљаче, из којег си пука?

— Еј, исписниче, обогатио си се, мајку ти твоју!

— Аха, Стјошка, откуда ти?

— Атаман каже да су нас дотерали за сваки случај.

— Но, козаци, држ'те се!

— Да су причekali још једну годину, ја бих изишао из трећег позива.

— А шта ћеш ти, деда? Зар ниси одслужио војну обавезу?

— Кад почну народ уништавати — доћи ће ред и на старце.

— Монополку^{xxxv} затворили!

— Ех, ала си глуп! Код Марфутке можеш ако хоћеш купити цело буре.

Комисија отпоче преглед. Три козака уведоше у управу окрвављеног козака. Отимајући се назад, он је цепао на себи кошуљу, преврћући калмичким очима, викао је промукло:

— Ја ћу њих, сељачине, поклати! Да знају шта је донски козак!

Око њега, склањајући се, смешкали су се одобравајући, симпатишући му.

— Удри их!

— Зашто су га везали?

— Некаквог сељака измлатио.

— И треба!

— Још ћемо ми њима дати.

— Ја сам брате, 1905. године био у угушивању буне. То је била смејурија!

— Ако буде рата, нас ће опет терати да угушујемо буну.

— Доста је било! Нека купе добровољце. Нека то ради полиција, за нас је то и срамота.

Код тезге Моховљевог дућана гужва, гурњава. Газдама дућана досађује накресани Иван Томилин. Њега је опомињао сам Сергеј Платонович, ширећи руке; његов ортак Јемељан Константинович Цаца повлачио се натрашке вратима.

— Но, како је то Цасна рец, ово је безобразлук! Децко, отрци до атамана!

Бришући ознојене шаке о чакшире, Томилин је грудима наваљивао на намрштеног Сергеја Платоновича.

— Удавио си ме меницом, а сад стрепиш? Пази се! Њушку ћу ти разбити, па се жали коме хоћеш! Опљачкао си наша козачка права. Ех, ти, пасја траго! Гаде!

Сеоски атаман је радосно говорио козацима који су се гомилали око њега:

— Рат? Не, неће га бити. Његова племенитост, војни пристав., каже да је ово ради смотре. Можете бити мирни.

— Е, добричино! Чим се вратим кући, одмах ћу на њиву.

— Па послови стоје!

— Реци, тако ти бога, шта власт мисли? Та ја имам више од сто десетина под усевом.

— Тимошка! Кажу нашим да ћемо се сутра вратити.

— Биће да читају објаву. Хајдемо тамо. Трг је брујао до касно у ноћ.

После четири дана црвене композиције су одвозиле козаке с пуковима и батеријама према руско-аустријској граници.

Рат...

У преградама са јаслама — коњско фрктање и пријатан мирис ђубрета. У вагонима — исти разговори, песме, најчешће:

Узбурко се, заталасо
Православни тихи Дон,
И послушно одазв се
Он на позив цара свог.

На станицама радознали, побожни погледи, који су пипали козачке лампазе на чакширама и лица с којих још није била спрана густа радничка препланулоост.

Рат!..

Новине грцају у јаку...

Козачким ешелонима на станицама жене су махале марамцама, смешиле се, бацале цигарете и слаткише. Тек пред Вороњежом, у вагон где се знојио Петар Мелехов са још тридесеторицом козака, завири пијан старчић, железничар, и упита, мрдајући танким носићем:

— Путуете?

— Седи с нама, чико! — одговори један за све.

— Мила моја... сточице! — И дуго је прекорно махао главом.

V

Последњих дана јуна пук је отишао на маневре. По наређењу дивизијског штаба пук је у маршу дошао до града Ровна. У његовој околини развијале су се две пешачке дивизије и делови коњичке. Четврти ескадрон зауставио се да преноћи у селу Владиславки.

После две недеље, кад се ескадрон, измучен дугим маневрисањем, разместио у варошици Заборњу, из штаба пука дојури командир ескадрона, подјесаул Полковников. Григорије се с козацима свога вода одмарао у шатору. Он спази како узаном улицом пројури подјесаул на ознојеном коњу. У дворишту се ускомешаше козаци.

— Зар опет да идемо? — показа своју мисао Прохор Зиков, па поче ослушјувати ишчекујући.

Водни поднаредник забодје иглу у поставу кач-кета (зашивао је поцепане чакшире).

— Доиста, крећемо се.

— Не дају нам, врагови, ни одахнути!

— Наредник је рекао да ће наићи командант бригаде.

„Та-та-та — три-три-та-та-та!..” — засвира тру-бач узбуну.

Козаци поскакаше.

— Куд сам затурио дуванкесу? — устумара се Прохор.

— Се-е-длај!

— Пропаде твоја дуванкеса! — викну у трку Григорије.

У двориште утрча наредник. Придржавајући руком сабљу, отрча до пољске коњушнице. Коњи бише оседлани за време прописано правилима службе. Григорије је чупао шаторске кочиће; поднаредник стиже да му каже:

— Рат, младићу!

— Лажеш?

— Тако ми бога, рекао ми наредник! Дигоше шаторе. На улици се постројавао ескадрон.

Командир ескадрона на разиграном коњу вртео се пред стројем.

— Водним колонама!.. — пренесе се изнад колона његов оштар глас.

Затопоташе коњска копита. Ескадрон у касу изиђе из варошице на друм. Од села Кустеня променљивим ходом ишли су према постаји први и пети ескадрон.

Један дан после, пук се истоварио на станици Врби, на 35 врста од границе. Иза станичних

бреза рудела је зора. Обећавало је да ће бити лепо јутро. На прузи је тутњала локомотива. Шине су блистале од росе. По моштаницама су из вагона излазили коњи фркћући. Иза пумпе се чује прозивка, команда из баса.

Козаци четвртог ескадрона одводили су коње с друге стране пута. У љубичастој мекој помрчини певали су лепњивим гласом. Мутно су се плавила лица, контуре коња су се расплињавале у тами.

- Који је то ескадрон?
- А који си ти тако залутао?
- Даћу ја теби, простачино! Како с официром раз-го-ва-раш?
- Опростите, ваше благородство! .. Препознао сам вас.
- Пролази, пролази!
- Шта си се забленуо? Ено иде локомотива, мичи се!
- Наредниче, где ти је трећи вод?
- Еска-дро-он, полази!

А у колони тихо, полугласно:

- Полази, ђаволској матери, а две ноћи нисмо спавали.
- Сјомка, дај да повучем један дим, од синоћ нисам пушио.
- Ждрепца повуци ...
- Улар прегризао, обешењак.
- А мој обосоу у предње ноге.

Четвртом ескадрону препречио је пут други ескадрон, који се скренуо у страну.

На плавкастом небеском своду јасно су се оцртавале силуете коњаника, као да су тушем нацртане. Ишли су по четворица у реду. Њихала су се копља као голе сунцокретове стабљике. Овда-онда звекне узенгија, зашкрипи седло.

- Еј, браћо, куда ћете?
- Куму на крштење.
- Ха-ха-ха-ха!
- Мир! Какви су то разговори?

Проход Зиков, обухватајући шаком оковано облучје седла, загледао се Григорију у лице и шаптао:

- Ти се, Мелехов, не плашиш?
- А зашто да се плашим?
- Како зашто? Па можда ћемо данас ићи у борбу.
- Па нека.

— А ето, ја се плашим — признаде Проход, па поче нервозно пипати прстима кајасе, клизаве од росе. — Сву ноћ нисам спавао у вагону. Немам сна, па да ме убијеш.

Чело ескадрона заљуља се и пође полако, покрет се пренесе на трећи вод, коњи пођоше равномерно, зањихаше се и запловише копља, утврђена за ноге.

Пустивши дизгине, Григорије је дремао. Чинило му се да то не корача еластично коњ предњим ногама, љуљајући га у седлу, већ да он сам иде некуда топлим црним путем, па му је необично лако ићи и све га обузима радост, Проход му је говорио нешто на ухо, глас му се мешао са шкрипањем седла, с лупом копита, не нарушавајући дремеж који га је свега обузимао.

Ишли су између села. У ушима му је зујала успављива тишина. Поред пута испаравала се роса са зрелог овса. Коњи су се отимали к ниском класју, трзајући дизгине из руку козака. Пријатна светлост се завлачила Григорију под очне капке, отекле од бесанице; Григорије је подизао главу и чуо све исти Проходов глас, једнолик као шкрипа кола.

Пробуди га јака испрекидана тутњава, која изненада допре иза далеког овсеног поља.

- Пуцају! — скоро дрекну Проход.

Страх замагли његове телеће очи. Григорије подиже главу; пред њим се кретао у такту с коњским леђима сиви шињел водног поднаредника, са стране је замирало поље с непокошеним парцелама жита, са шевом која игра у висини телеграфског стуба. Ескадрон је живахнуо, јак топовски тутан прође кроз њега као електрична струја. Подјесаул Полковников, ошинут пуцњавом поведе ескадрон касом. Иза чвора сеоских путева који су се укрштали код напуштене крчме, почеше наилазити кола с избеглицама. Поред ескадрока пројури ескадрон нагизданих драгона. Капетан са затвореноплавим записцима, на риђом пунокрвном коњу. иронично погледа у козаке, па ободу коња. У једној удољници, мочварној и блатњавој, заглиби се хаубичка батерија. Возари су тукли коње, око топова се мувала послуга. Један висок, рошав тобџија носио је од крчме нарамак дасака, зацело одваљених од тарабе.

Ескадрон заобиђе пешачки пук. Војници са савијеним шињелима ишли су брзо, сунце је одсјајивало са њихових углачаних мањерки и врхова бајонета. Каплар последње чете, мален али жустар војник, баца на Григорија грудвицу блата.

- Хватај да бациш на Аустријанце!

— Немој бита луд, клипане. — Григорије у лету пресече сабљом грудву блата.

— Козаци, однесите им наше поздраве!

— И сами ћете се видети с њима!

У челној колони певали су неку безобразну песму; један војник, дебеле задњице као у жене, ишао је поред колоне натрашке, пљескајући длановима по кратким сарама. Официри су се смешкали. Оштар дах блиске опасности зближавао их је с војницима, чинио их приступачнијим.

Од крчме до села Горовшлчука као гусенице милеле су пешачке јединице; коморе, батерије, болнице. Осећао се самртни дах блиских борби.

Код села Берестечка четврти ескадрон престиже командант пука Каледин. Поред њега је јахао козачки мајор. Григорије, пратећи погледом витку прилику пуковникову, чуо је како је мајор узрујано рекао:

— На карти, Василије Максимовићу, није обележено то сеоце. Можемо запасти у незгодан положај.

Пуковников одговор Григорије није чуо. Сустижући их, пројури ађутант. Његов коњ је храмао на леву задњу ногу. Григорије механички одреди вредност ађутантовог коња,

У даљини, под благим нагибом поља, указаше се кућерци неког сеоцета. Пук је ишао промекљивим ходом, и коњи су се били осетно ознојили. Григорије је дланом пипао потамнео врат свога дората, гледајући око себе. Иза сеоцета видели су се врхови: шуме како зеленим шилџцима упиру у плаво небеско кубе. Иза шуме се појачавала топовска пуцњава; сад је потресала слух коњаника, плашила коње; у међувремену чули су се пушчани плотуни. У даљини иза шуме разилазио се дим од шрапнелских експлозија, пушчани плотуни су се губили некуда више удесно од шуме, час јачи, час слабији.

Григорије је оштро примао сваки звук, осећања су затезала живце као жице на виолини, Прохор Зиков се трзао у седлу, брбљао без престанка.

— Григорије, пуцају — изгледа као да деца ударају штапом по тараби. Зар није тако?

— Ћути, брбљивче!

Ескадрон се крену према селу. По двориштима врве војници; по кућама узбуна: домаћи се спремају да иду. Свуда се на лицима становника видео жиг сметености и збуњености. У једном дворишту Григорије је, пролазећи, видео како су војници наложили ватру под шупом, а домаћин, висок, сед Белорус, потиштен изненадном несрећом, хода поред њих, не обраћајући пажњу. Григорије је видео како је његова породица бацала у кола јастуке с црвеним навлакама, различне ствари, а домаћин је брижљиво носио сломљен наплатак точка који никоме није био потребан; који је био негде забачен можда и десет година.

Григорије се чудио безглавости жена, које су вукле у кола саксије, иконе, а остављале у кућама преко потребне и скупе ствари. По улици је као снежна мећава летело паперје из нечије подеране перине. Заударало је на чађ и подрумску влагу. На изласку из села испаде пред њих некакав Јеврејин, који им је трчао у сусрет. Његова танка, као сабљом прорезана уста, завапише:

— Господин козак! Господин козак! Ах, боже мој!

Мали козак округле главе каскао је, размахујући бичем и не обраћајући пажњу на његову вику.

— Стој! — викну козаку подјесаул другог ескадрона.

Козак полеже по седду па шмугну у сокак.

— Стој! кукавице! Из кога си пука? Округла козакова глава саже се до коњског врата. Као на тркама, он потеря коња бесним галолом, код високог плота натера га да се пропне, па вешто прескочи на другу страну.

— Ту је девети пук, ваше благородство. Никако друкчије, из њиховог је пука — рапортира наредник подјесаулу.

— Нек иде до врага! — Подјесаул се намршти, па упита Јеврејина, који се био ухватио за узенгије.

— Шта ти је узео?

— Господин официр ... сат, господин официр ..

— Окрећући приспелим официрима лепо риђасто лице, Јеврејин је брзо трептао очима.

Подјесаул махну ногом узенгију, па се крену напред.

— Доћи ће Немци, па ће и онако све узети — рече он, смешећи се у бркове и полазећи.

Јеврејин је збуњено стајао на сред улице. Лице му се грчило.

— С пута, пане Јеврејине! — викну командир ескадрона строго и замахну бичем.

Четврти ескадрон прође поред њега уз ситан топот копита и шкрипу седала. Козаци су подсмешљиво гледали на збуњеног Јеврејина и разговарали међу собом.

— Не можемо да живимо, а да нешто не смотамо.

— За козака се свака ствар лепи.

— Нека пази где оставља.

— А онај је вешт ...

— Гле како је прескочио преко плота као хрт.

Наредник Каргин заостаде од ескадрона и уз смех који се пренесе кроз козачке редове, спусти копље.

— Бежи, Чивутине, пробашћу те!..

Јеврејин уплашено зину и побеже. Наредник га стиже и ошину одостраг бичем. Григорије виде како се Јеврејин спотаче, па покривши лице шакама, окрену се нареднику. Кроз његове танке прсте шикну млаз крви.

— Зашто? .. — викну он плачући.

Наредник се осмехну својим јастребовским очима округлим као дугмета на униформи и одговори одлазећи:

— Не иди бос, будало!

Иза села, у удољици, обраслој локвањем и рогозом, сапери су довршавали широк мост. Мало даље стајао је аутомобил, фркћући и тресући се. Око њега се устумарао шофер. На седишту је заваљен седео дебео, сед генерал, са шпанском брадицом^{xxxvi} и обешеним кесама на образима. Поред њега су стајали салутирајући, командант 12 пука, пуковник Каледин, и командант саперског батаљона. Дрмајући руком каиш на походној торби, генерал је љутито викао на саперског официра:

— Вама је наређено да још јуче свршите посао. Ћутите! О довозу грађевног материјала требало је да се раније побринете. Ћутите! — грмео је генерал, иако је официр, затворивши уста, само дрхтао уснама. — Како сад да пређем на ону страну?.. Питам вас, капетане, ка-а-ко да пређем?..

Лево од генерала седео је други, млад генерал црних бркова, и смешећи се кресао шибице да запали цигарету. Саперски капетан, сагињући се, показивао је нешто у правцу моста. Ескадрон прође поред њих, код моста сиђе у удољицу. Коњске ноге су западале у мркоцрно блато повише колена, одозго с моста падало је на козаке, као бело перје борово иверје.

У подне су прешли границу. Коњи су скакали преко изваљеног пругастог пограничног стуба. Топовска паљба потућавала је здесна. У даљини су се црвенели црепом покривени салаши. Сунце је пекло земљу усправним зрацима. Падала је горка, тешка прашина. Командант пука нареди да се пошаље напред извидница. Из четвртог батаљона крену се трећи вод с водним официром, капетаном Семјоновом. Позади у сивим облацима прашине остаде пук, рашчлањен на ескадроне. Прошавши мајур, одред од двадесет и неколико козака одјури путем, изобразаним отвордним коловозима.

Капетан одведе патролу око три врсте напред, па се заустави и поче гледати у карту. Козаци се скупише у гомилу да попуше по једну. Григорије хтеде да сјаше да би попустио колан, али наредник севну на њега очима.

— Показаћу ја теби! На коња!

Капетан запали цигарету, и дуго је брисао дурбин који је извадио из футроле. Пред њим је пукла равница, притиснута подневном припеком. Десно се видела зупчаста ивица шуме, у коју се, као неки заострен шилџак, забијао пут. Једно врсту и по од њих помањало се сеоце, поред њега стрмо усечене глинасте обале речице и стакласта површина хладне воде. Капетан је дуго гледао на доглед, пипајући очима замрле, безгудне улице, али је тамо било пусто као на гробљу. Изазивачки је примамљивала плавкаста водена трака.

— Рекао бих да је Корољевка? — Капетан показа очима на сеоце.

Наредник му приђе ћутећи. Израз његова лица је и без речи говорио: „Ви то треба боље да знате. Ми смо ситни за то“.

— Прођимо онуда — рече капетан неодлучно, кријући доглед и мрштећи се као да га боли зуб.

— Да не натрапамо на њих, ваше благородство?

— Ми ћемо опрезно. Но, кренимо.

Проход Зиков се примаче ближе Григорију. Њихови коњи ишли су напоредо. У опустелу улицу уђоше пажљиво. Сваки прозор претио је разрачунавањем, свака отворена врата на стаји изазивала су, при погледу на њих, осећање дивље самоће и непријатну језу низ кичму. Као магнет привлачили су поглед плотови и канали. Ушли су као разбојници — тако се у плаве зимске ноћи појављују вуци око насеља — али су улице биле пусте. Тишина је просто ошамућивала. Кроз отворен прозор једне куће зачу се наивно куцање зидног сата, његови звуци одјекивали су као пушчани пуцњи, и Григорије спази како капетан испред њега задрхта и руком грчевито шчепа кубуру с револвером.

У селу није било ни живе душе. Патрола прегази преко речице, вода је допирала коњима до трбуха, они су радо улазили у воду и пили је у ходу, онако зауздани, јер су их јахачи нудили. Григорије се жељно загледао у замућену воду; блиска и недоступна, она га је неодољиво привлачила. Да је било могуће, скочио би са седла, легао онако обучен уз успављив шапат струје, тако да му хладовина и језа милују леђа и ознојене груди.

Са брежуљка се видела варош иза села; квадратни квартови, зграде од цигала, баште, врхови цркава.

Командир ескадрона се попе на улегнут врх брежуљка, па принесе доглед очима.

— Ено их! — викну, мрдајући прстима леве руке.

Наредник, а за њим козаци један за другим излазили су на врх, спржен од сунца, и загледали

се. Улицама су ишли тамо-амо људи, мајушни одавде, сокаке су закрчивала кола, промицали коњаници. Зажмиривши Григорије је гледао испод шаке, чак је разликовао туђу, сиву боју униформе. Поред вароши видели су се мрки, тек ископани ровови, над њима су врвели људи.

— Колико их је!.. — отегну Прохор запрепашћено.

Остали су ћутали, стегнути у песницу истог осећања. Григорије послуша све јаче куцање срца (као да је неко, мален, али тежак, ту, на левој страни груди, тапкао у месту) и био је свестан да га је обузело сасвим друго осећање при погледу на те туђе људе, а не оно које је осећао на маневрима, видећи „противника“.

Капетан је уносио оловком у ратну бележницу неке белешке. Наредник отера с брежуљка козаке, нареди им да сјашу, па се врати капетану. Овај позва Григорија прстом.

— Мелехов!

— Ја.

Григорије се успе на брежуљак, протежући утрнуле ноге. Капетан му даде на четворо пресавијену хартију.

— Ти имаш бољег коња него други. Галопом до команданта пука.

Григорије метну хартијицу у џеп на грудима, па сиђе до коња, спуштајући на подбрадак каиш од качкета.

Капетан је гледао за њим, чекајући да Григорије појаше коња, па онда погледа у ручни сат с решетком.

Пук се примицао Корољевки кад је Григорије дошао с извештајем.

Пуковник Каледин издаде наредбу ађутанту, и он запраши до првог ескадрона.

Четврти ескадрон је прошао кроз Корољевку и брзо се, као на учењу, развио иза сеоске утрине. Од брежуљка, с козацима трећег вода дојури капетан Семјонов.

Ескадрон се размештао у облику потковице. Коњи су махали главама — уједале су их књске муве, звецкале узде. У подневној тишини потмуло је тутњао топот првог ескадрона, који је пролазио поред последњих кућа;

Подјесаул Полковников на разиграном лепом коњу истрча пред строј, јако затежући кајасе, провуче руку кроз темњак. Очекујући команду, Григорије је задржавао дисање. На левом крилу меко је тутњао први ескадрон, развијајући се, спремајући се.

Лодјесаул извуче сабљу из корица, и оштрица севну мутним, плавкастим сјајем.

— Е-ска-дро-о-о-он! — Сабља се искрену на-десно, па налево и паде напред, зауставивши се у ваздуху изнад начуљених коњских ушију. „У расутом строју напред“ — преведе Григорије у себи нему команду. — Копља за бој, сабље вади, на јуриш марш-марш! — одсечно командова јесаул, па пусти коња.

Потмуло јекну земља, притиснута мноштвом копита. Тек што је Григорије положио копље (он је допао у први ред), а коњ, захваћен бујицом коња, оте се и понесе га, јурећи из све снаге. Напред је треперио на сивој основи поља подјесаул Полковников. Незадржљиво је летео у сусрет црн клин орања. Први ескадрон заурла потресним узвиком, узвик се пренесе на четврти ескадрон. Коњи су савијали и испружали ноге, остављајући иза себе читаве хватове. Кроз оштар фијук у ушима Григорије чу прасак још удаљене пуцњаве. Прво зрно фијукну негде високо, његов отегнут фијук запаара стакласто, магловито небо. Григорије је толико притискивао врело копље да га је заболела слабина, длан се знојио, као да је био намазан љигавом течношћу. Фијук зрна која су прелетала нагонио га је да сагиње главу до мокрог коњског врата, у нос му је ударао оштар мирис коњског зноја. Као кроз замагљена стакла догледа видео је мрку линију ровова, сивих људи који беже према вароши. Митраљез је без престанка сипао куршуме, који су у виду лепезе фијукали над главама козака; они су испред њих и под ногама коња подизали прашину као меко прамење вате.

Тамо, у средини Григоријевог грудног коша као да се укочило оно што је пре јуриша ужурбано гонило крв; он није ништа осећао осим зујања у ушима и болова у прстима леве ноге.

Страхом умртвљене мисли биле су се замрсиле у глави у тешко, укочено клупче.

Први паде с коња заставник Лаховски. На њега најаха Прохор.

Обазревши се, Григорије уреза у памети комадић онога што је видео: Прохоров коњ, прескочивши преко заставника, опруженог по земљи, искези зубе и паде, савивши врат. Прохор слете с кола, избачен из седла. Оштро, као дијамантом на стаклу урезале су се у Григоријевом сећању и дуго се памтиле ружичасте десни Прохоровог коња с искеженим плочама зуба, Прохор како пада потрбушке и како га гази копитама козак који је дојурио иза њега. Григорије није чуо јаука, али је познао по лицу Прохора, који је био пригњечен на земљу, с искривљеним устима и телећим очима испалим из дупља, да је јаукнуо дивље, нељудски. Падали су и други. Падали су и козаци и коњи. Кроз застор од суза, изазваних ветром, Григорије је гледао испред себе у сиву гомилу Аустријанаца који су бежали.

Ескадрон, који је од села јурнуо као гипка лава, расуо се, ломећи се у ситне делове. Предњи, међу њима и Григорије, приближавали су се рововима, топот осталих чуо се негде позади.

Један висок Аустријанац белих обрва, с намакнутом на очи капом, мрштећи се, опали с

колена скоро прса у прса Григорију. Оловна ватра опрљи му образ. Григорије замахну копљем, затежући из све снаге дизгине. Ударац је био тако јак да копље пробураси Аустријанца који је био устао на ноге, ушавши до половине у њега. Григорије, наневши ударац, није могао да извуче копље, већ га је испуштао под тежином тела које се срозавало, осећајући под прстима грчевите трзаје, видећи како Аустријанац, забацивши се сав назад (видела му се само оштра необријана брада), хвата, гребе згрченим прстима копље. Раширивши прсте, Григорије зграби утрнулом руком за балчак сабље.

Аустријанци су бежали у улице предграђа. Над гомилама њихових сивих униформи пропињали су се козачки коњи.

У првом тренутку, пошто је испустио копље Григорије окрену назад коња, ни сам не знајући зашто. Паде му у очи искежен наредник, који је журио поред њега. Григорије удари пљоштимице сабљом коња. Овај га, савивши врат, понесе низ улицу.

Дуж гвоздене ограде парка, клатећи се, ошамућен, бежао је један Аустријанац без пушке, с капом стиснутом у руци. Григорије је видео истурени Аустријанчев потиљак, мокру ивицу оковратника. Он га стиже. Распаљен безумљем које се дешавало око њега он измахну сабљом. Аустријанац је бежао дуж ограде, Григорију је било незгодно да га сече с леве руке него се пресамити са седла и држећи косо сабљу, спусти је на Аустријанчеву слепоочницу. Овај без јаука притиште дланове на рану и одједном се окрену леђима огради. Не могавши задржати коња, Григорије пројури; вративши се јахао је касом. Четвртасто, од страха издужено Аустријанчево лице црнело се као туч.. Он је држао руке на шавовима чакшира, мрдајући често бледим уснама. Склизнувши са слепоочнице, сабља је здерала кожу: кожа је висила над образом као црвена крпа. На мундир је текао-млаз крви.

Григорије се сrete с Аустријанчевим погледом, У њега су мртво гледале самртним страхом испуњене очи. Аустријанац је полако савијао колена, у грлу му је шкрипало и кркљало. Зажмуривши, Григорије махну сабљом. Ударац с дугим замахом располути лобању. Аустријанац паде, ширећи руке, као да се оклизнуо; потмуло ударише о камену калдрму полутке лобаље. Коњ скочи фркнувши и изнесе Григорија на средину улице.

По улицама су праскали све ређи пуцњи. Поред Григорија коњ сав у пени провуче мртвог козака. Његова нога је била остала у узенгији, и коњ је журио вукући оголићено, изубијано тело по калдрми.

Григорије је видео само црвене лампазе и исцепану зелену блузу, која се склупчала више главе.

У глави му се замути, притискујући као олово. Григорије сјаха с коња и заврте главом. Поред њега су журили козаци пристиглог трећег ескадрона. Пронеше на шињелу рањеника, касом протераше гомилу заробљених Аустријанаца. Они су трчали као сиво стадо, збијено у гомилу, и лупа њихових поткованих цокула одјекивала је снажно и ружно. Њихова лица су се сливала у Григоријевим очима у пихтијасту мрљу земљане боје. Он спусти дизгине па, ни сам не знајући зашто, приђе аустријском војнику кога је по-секао. Он је још лежао тамо, код шарене решеткасте ограде, испруживши прљав мрк длан, као да проси. Григорије му погледа у лице. Оно му се учини мало, скоро детиње, и поред обешених бркова и измучених од патње, или од ранијег чемерног живота — искривљених строгих уста.

— Еј, ти! — викну непознат козачки официр, пролазећи средином улице.

Григорије му погледа у белу кокарду, покривену прашином, па спотичући се, пође коњу. Корак му је био непоуздан и тежак, као да је на раменима носио прекомеран терет; гађење и недоумица притиснули су му душу. Он узе у руку рецкасту узенгију и дуго није могао подићи отежалу ногу.

IV

Козаци другопозивци из села Татарског и околних села сутрадан по одласку од куће ноћили су у селу Јеји. Козаци с доњег краја села држали су се одвојено од горњана. Због тога су Петар Мелехов, Аникулка, Христоња, Степан Астахов, Томилин Иван и остали одсели у истом стану. Домаћин — висок, ороноу старац, борац из турског рата — поведе с њима разговор. Козаци су били већ легли да спавају, простревши у кухињи и соби ћебад, пушили су последњи пут пред спавање.

— У рат идете, дакле, војаци?

— У рат, чико.

— Овај рат јамачно неће личити на турски? Каквог ти сад нема оружја!

— Подједнаки су. Један ђаво! Као што је турског рата народ уништаван, тако ће бити и у овом — прогунђа Томилин, љутећи се ни сам не знајући на кога.

— Ти, рођени, лупаш којешта. Друкчији ће ово рат бити.

— Па, наравно — потврди лено Христоња, зевајући и гасећи цигарету о нокат.

— Имамо да ратујемо — зевну Петар Мелехов, па прекрстивши уста, покри се шињелом.

— Ево шта вас, синци, молим. Многo зас молим, и ви запамтите моје речи — отпоче старац.

Петар подиже skut шињела и поче слушати.

— Једно памтите: ако хоћеш да останеш жкв, да изиђеш читав из смртоносне битке — мораш

чувати људску правду.

— Какву? — запита Степан Астахов, који је лежао с краја. Он се осмехну неповерљиво. Он се поче осмехивати откад је чуо за рат. Он га је примамљивао, и општа забуна, туђи бол су му утишавали његов бол.

— Ево какву: туђе у рату не узимај, то је прво. Жене не дао бог да дирате, и још једну молитву треба да знате.

Козаци се почеше вртети, почеше сви одједном говорити.

— Да је бар своје да не изгубимо, а шта ће нам туђе.

— А зашто жене да не смео дирати? Силом не треба — то разумем, али зашто не лепим?

— Зар се може уздржати? — У томе и јесте ствар!

— А каква ти је то молктва?

Старац строго погледа, па одговори свима заједно:

— Жене никако не ваља дирати. Нипошто! Ако се не уздржиш, главу ћеш изгубити, или ћеш бити рањен, после ћеш се покајати, али доцкан. Рећи ћу вам молитву. Издржао сам сав турски рат, смрт ми је ко торба висила на леђима, а остао сам жив помоћу те молитве.

Он оде у собу, потражи испод иконе и донесе полутруо, од старости потамнео лист хартије.

— Ево. Устајте, препишите. Сутра ћете се јамачно кренути пре петлова.

Старац дланом поравна на столу згужвани лист па се уклони. Први се диже Аникушка. На његовом ћосавом женском лицу трепериле су неравне сенке од пламена свеће, који је ветар повијао, продирући кроз пукотине на прозору. Седели су и преписивали сви осим Степана. Преписавши пре осталих, Аникушка сави лист истргнут из свеске, и привеза га на гајтан, изнад крста. Клатећи ногом, Степан му се подсмевао.

— Направио си згодно место за ваши. У гајтану не могу да се легу, па си им удесио кућу од хартије. Ето ти!

— Ако ти, јуначе, не верујеш, онда ћути! — строго га прекиде старац. — Немој сметати људима и немој исмевати веру. Срамота је то и грехота!

Степан ућута, смешећи се; да би загладио nelaгодност, Аникушка упита старца:

— Ту, у молитви, има о коњу и о стрели. Зашто је то?

— Молитва при јуришу није састављена у наше време. Моме покојном деди остала је од његовог деде. А можда је постојала и много раније. У старо време су ишли у рат с копљима и с луцима.

Преписивали су молитве по избору, како се коме која свидела.

МОЛИТВА ПРОТИВ ПУШКЕ

Господе, благослови. Лежи бео камен на планини, као да је коњ. На камен не иде вода, тако нека и на мене, раба божијег, и на другове моје и коња мога не иде стрела ни тана. Као што чекић одскаче од наковња, нека и тана одскаче од мене. Као што се жрвањ окреће, тако нека се окреће стрела и не долази на мене. Сунце и месец светле, па нека и мене, раба божијег, окрепе. За планином је катанац, закључаћу тај катанац, кључеве ћу бацити у море, под бео усијан камен Алтор, невидљив ни за вешца, ни за вештицу, ни за калуђера, ни за калуђерицу.

Из сињега мора вода не тече, и жути песак се не може избројити, па тако ни мене, раба божијег, нико не може победити. У име оца, и сина и светога духа. Амин.

МОЛИТВА ЗА БОРБУ

Сиње море, и на сињем мору бео камен Алтор, на камену Алтору има човек од камена од тридесет коленаца. Раба божијег и другове моје одени каменом хаљином од истока до запада, од земље до небеса; од оштре сабље и мача, од челичног копља и џилита, каљеног и некаљеног, од ножа, секире и топовског ђулета; од оловног зрна и од злог оружја; од свих стрела, од пера орлових, и лабудових, и гушчијих, и ждралових, и дртавчевих, и гавранових; од турских бојева од кримских и аустријских, ногајсаког непријатеља, татарског и литавског, немачког и шилинског, и калмичког. Свети оци и небоке силе, заштитите мене, раба божијег. Амин.

МОЛИТВА ПРИ ЈУРИШУ

Пречиста владичице света богородице и господе наш Исусе Христе. Благослови, господи, раба божијег и другояе моје који иду на јуриш, који су са мнош, обуци нас облаком, небеским светим, каменим твојим градом

огради. Свети Димитрије Сослуцки, заштити мене, раба божијег, и другове моје на све четири стране; да зли људи не бију, нити копљем боду, ни наџаком секу, ни боду, нити ушицом бију, ни секиром секу, ни сабљом секу, ни боду, вити ножем боду и секу; ни стар, ни млад, ни црњомањаст, ни црн; ни јеретик, ни вештац нити икакав чаробник. Сви су преда мном, рабом божијим немоћним и суђеним. На сињем мору, на острву Бујану стоји стуб железни. На стубу човек железни, наслоњен на штап железни, баје железу, челику и плавом калају, олову и сваком стрелцу: „Иди ти, железо, у своју матер земљу даље од раба божијег и другова мојих и коња мога. Стрела дрвоцепка у шуму, а перо својој матери птици, а кост у рибу“. Заштити ме, раба божијег златним штитом од оштрице и зрна, од топа, ђулета и копља и ножа. Нека буде тело моје јаче од оклопа. Амин.

Козаци су испод кошуља однели преписане молитве. Причврстили су их за гајтане, уз мајчине благослове, уз завежљајчиће с груменом родне земље, али је смрт косила и оне који су са собом носили молитве.

Њихови лешеве су трунули на пољима Галиције и Источне Пруске, у Карпатима и Румунији — свуд где је пламтео пожар рата и остајао траг од копита козачких коња.

VII

Обично су из горњих станица Донњецког округа — Јеланске, Вешенске, Мигулинске и Казанске — узимани козаци у 11. и 12. армијски козачки пук и у Атаманску телесну гарду.

Године 1914. један део козака Вешенске станице позватих на одслужење рока придодат је због нечега у 3-ћи донски козачки пук Јермака Тимофејевића^{xxxvii}, који је био састављен од самих козака Уст-Медведицког округа. Међу осталим у пуку се нашао и Мићка Коршунов.

Заједно с неким деловима 3-ће коњичке дивизије пук се налазио у Вилни. У јуну ескадрони су изишли из вароши на пашу.

Био је топал облачан дан. Стадо облака клизило је по небу, заклањајући сунце. Пук је маршовао. Музика је трештала. Господа официри, у летњим качкетима заштитне боје и лаким блузама, јахали су у гомили. Изнад њих се плавео дим од цигарета.

Лево и десно од сеоког пута сељаци и накинђурене сељанке косили су траву и гледали испод шаке у козачке колоне.

Коњи су се приметно знојили. Између ногу се скупљала жућкаста пена, и лак ветар, пиркајући с југоистока, није сушио зној, него је још више појачавао оморину.

На половини пута, недалеко од неког сеоцета, у пети ескадрон залутало је ждребе једногоче. Оно је излетело иза ограде, видело густу масу коња, па њиснувши, појурило и пресекло пут. Његов реп, још младуначки мек, повијао се на ветру, испод копита, глатких као шкољке, дизала се сива прашина и падала на угажену зелену траву. Оно отрча до челног вода и несташно гурну њушку у слабину наредниковом коњу. Коњ издиже задњи део, али га не хтеде ударити, очевидно се сажалио.

— Хајде, будало! — Наредник замахну бичем. Козаци се насмејаше, обрадовани пријатним изгледом ждребета што их је подсећало на кућу. Тада се деси нешто непредвиђено: ждребе се дрско угура између водних редова, и вод се раздвоји, изгуби дотадашњи правилан, компактан облик. Козаци су подстицали коње, али су они тапкали неодлучно. Потискивано од њих, ждребе је ишло поребарке и гледало да уједе најближег коња.

Прилете командир ескадрона.

— Шта је то ту?

На оном месту где се завукло глупаво ждребе окретали су се поребарке и фрктали коњи, козаци су га, смешећи се шибали бичевима, комешао се растројени вод, а за њима су наваљивали остали, и поред пута је јурио с леђа ескадрона разјарени водни официр.

— Шта је то? — грмну командир ескадрона, нагоневши коња у средину гужве.

— Неко ждребе ...

— Увукло се међу нас ...

— Не да се истерати, ђаво!..

— Бичем ти њега! Шта га жалиш?

Козаци су се смешили као кривия, затезали дизгине, задржавали разигране коње.

— Наредниче! Господине капетане, шта је то? Доведите свој вод у ред; само нам је још то требало!..

Командир ескадрона одјури у страну. Коњ му посрну и омаче се задњим ногама у јарак поред пута. Он га ободе и искочи на другу страну јарка, на бедем обрастао лободом и жутиим прстенком. Мало даље зауставила се група официра. Мајор је, забацивши главу, вукао из чутурице, а рука му је очински умиљато стајала на левом окованом облучју седла.

Наредник разби вод, псујући истера ждребе ван пута. Вод се поново уреди. Сто педесет пари очију гледало је како наредник, пропевши се у узенгијама, јури за ждребетом, а оно час застане, наслонивши се боком, прљавим од сасушене балеге, уз наредниковог високог коња, час опет умакне, задигнувши реп, тако да га наредник никако није могао да дохвати бичем по леђима, већ је стално погађао врх од репа. Реп се спуштао под ударцем бича, па се после једног тренутка опет лепршао на ветру.

Смејао се цео еокадрон. Смејали су се официри. Чак се и на намрштеном јесауловом лицу појави гримаса, слична осмеху.

У трећем реду челног вода јахао је Мићка Коршунов с Михаилом Иванковым, козаком из села Каргина, Вешенске станице, и Уст-Хоперцем Козмом Крјучковым. Дебелих усана, широких рамена Иванков је ћутао, а Крјучков, звани камила, малко рошав и погрбљен козак, стално је, задикивао Мићку. Крјучков је био „стари“ козак, то јест служио де последњу годину активне службе, па је по исписаним пуковским законима имао право, као сваки „стари“ козак да гони младе, да их муштра, за сваку ситницу шиба каишем. Било је уобичајено овако: ако скриви козак из класе 1913. године — тринаест каиша, 1914. године — четрнаест. Наредници и официри су подржавали такав ред, сматрајући да се тим улива козацама појам о поштовању старијих не само по чину, већ и по годинама.

Крјучков, који је недавно добио ширит каплара, седео је у седлу повијен, грбећи као птица обешена рамена. Он је жмирио у сив широк облак и питао Мићку, подражавајући глас крулнога командира ескадрона, јесаула Попова.

— Е... кежи ми, Кершунов, кеко се зове неш кемендир ескедрона?

Мићка, који је често окусио каиш за своју тврдоглавост и непослушну нарав, направи смирен изглед лица.

— Јесаул Попов, господине стари козаче!

— Како?

— Јесаул Попов, господине стари козаче!

— Је не питам зе то. Кежи ти мени кеко ге ми козеци зовемо међу неме?

Иванков опрезно намигну Мићки, искрививши трострука уста у смех. Мићка се осврну и спази јесаула Попова како прилази остраг.

— Но? Одговереј! — жмирну Крјучков.

— Јесаул Попов зове се, господине стари козаче..

— Четрнаест каиша. Гевери, гаде!

— Не знам, господине стари козаче!

— Чекај само док дођемо на пашњак — поче Крјучков својим правим гласом — даћу ти ја! Одговарај кад те питам!

— Не знам.

— Шта, ђубре, не знаш како га дирају?

Мићка је чуо с леђа опрезан лупешки корак јесауловог коња, па је ћутао.

— Но? — Крјучков љутито зажмири.

Позади се у редовима уздржано насмејаше. Не разумевши чему се смеју, сматрајући да је тај смех на његов рачун, Крјучков плану:

— Коршунов, пази се!.. — Кад стигнемо — опалићу ти педесет каиша.

Мићка слеже раменима, одлучи се.

— Црногуз!

— Па тако, брате!

— Крју-у-учк-ов! — зачу се с леђа. Господин стари козак задрхта на седлу, па се укочи.

— Ште ти то, животињо, овде измишљеш? — поче јесаул Попов, равнајући свога коња с коњем Крјучкова. — Чему ти то учиш мледоге козека, а?

Крјучков је трептао зажмиреним очима. Образе му обли јака румен. Позади су се смејали.

— Коге сем је прошле године учио? О чију сем њушку сломио овеј нокет? .. — Јесаул поднесе под нос Крјучкову дугачак зашиљен нокат малог прста, па мрдну брковима.

— Де то свише нисем чуо! Резумеш, бретец си мој?

— Разумем, ваше благородство!

Јесаул успори ход, одмаче се, задржа коња, пропуштајући ескадрон. Четврти и пети ескадрон пођоше касом.

— Ескедрон, кесом мерш!..

Намештајући каиш на рамену, Крјучков се обазре на јесаула, који је већ био заостао, па, поравнавши копље, бесно махну главом.

— Мука с тим Црногузом! Откуд он искрсну? Сав ознојен од смеха, Иванков исприча:

— Он одавно иде иза нас. Све је чуо. Као да је нањушио да се о њему говори.

— Да си ми бар намигнуо, будало.

— Баш ми треба.

— Не треба ти? Аха, четрнаест каиша по голом! Ескадрони се разместише по околним

спахијским мајурима. Дању су косили спахијама детелину и ливадску траву, ноћу су на одређеним парцелама напасали сапете коње, уз димљиве ватре играли се карата, причали приче, лудачили се.

Шести ескадрон је надничио код пољског великопоседника Шнајдера. Официри су живели у споредним одељењима, картали се, пијанчили, у гомили се удварали управниковој кћери. Козаци су се улогорили три врсте од мајура. Јутром им је долазио на колима пан управник. Дебео, достојанствен шљахтић силазио је с кола, отежући утрнуле дебеле ноге, и увек поздрављао козаке махањем белог качкета с лакованим штитом.

— Хајде, пане, да косиш с нама!

— Хајде, да мало растресеш сало!

— Узми косу, иначе ће те капља ударити!.. — довикивали су му из редова белих козачких кошуља.

Пан се врло хладнокрвно смешкао, бришући порубљеном марамцом румену ћелу, и ишао с наредником да одреди нове парцеле траве за косидбу.

У подне је стизала кухиња. Козаци су се умивали, ишли да ручају.

Јели су ћутећи, али су се зато после ручка за време пола сата одмора надокнађивали разговори.

— Гадна трава овде. Ни налик на нашу степску траву.

— Пиревине скоро њ нема.

— Наши на Дону су већ свршили косидбу.

— Скоро ћемо и ми свршити. Јуче је била младина, покиснуће сено.

— Тврдица је Пољак. Кад би дао за рад бар флашу на момка.

— Охо-хо-хо! Он би вина и у олтару ...

— Ама, браћо, како то да се објасни: што је човек богатији, тим је већи тврдица?

— То питај цара.

— А је ли ко видео спахијину кћер?

— А што?

— Кртина!

— Овчетина?

— То, то ...

— Са сиром бих је смазао ...

— Је ли истина, или није, веле да су је просили за неког из царског рода?

— Па зар може простом човеку запасти такав мастан залог?

— Чуо сам ономадне, људи, да се прича кар да ће цар вршити смотру.

— Беспослен поп и јарйће крсти ...

— Ех, пази ти, Тарасе!

— Дај да повучем дим, а?

— Иш, туђи, иди пред цркву па проси!

— Гле, војско, у Федотке писак добар, а нема шта да пуши.

— Остао само пепео.

— Пих, брате, изуј очи, има тамо ватре као у добре жене!

Лежали су на трбусима. Пушили. Пекли су на сунцу гола леђа, тако да су се црвенела. Мало даље од њих, пет старих козака испитивали су једног младог:

— Из које си станице?

— Из Јеланске.

— Значи, ти си јарац.

— Тако је.

— А на чему код вас возе со?

Недалеко од њих лежао је на коњском ћебету Крјучков Козма; од досаде вртео је прстом ретки брк.

— На коњима.

— А још на чему?

— На воловима.

— А на чему вуку суву рибу с Крима? Знаш, имају таквих волова, с грбом на леђима, једу трње: како се они зову?

— Камиле.

— Охо-хо-ха-ха! . .

Крјучков се лено дизао, ишао према козаку који је скривио, грбећи се као камила, истежући тамно-шафранаст врат с испалом јабучицом, скидајући у ходу опасач.

— Лези!

А увече, у јунској тами боје опала у пољу крај ватре:

*Одјездио козак у далеку туђину
На добром коњу вранцу,*

Крајину је своју заувек оставио ...

Сетно одјекује сребрни тенорић, а басови простиру кадифену дубоку тугу:

Никад се неће вратити у очински дом.

Тенор се поступно пење, достиже највећу висину:

*Узалуд његова козакиња млада
Јутром и вечером на север погледа,
Чека она, чека, из далеког краја
Кад ће јој се мили козак вратити.*

И многи гласови прихватају песму. Зато је она густа и опојна, као полеско пиво..

*Тамо за брдима, где међаве хује,
Тамо где мраз љути зими страшно стеже,
Где се увис дижу борови и јеле,
Козакове кости испод снега леже.*

Гласови причају просту историју козачког живота, а високи тенор као шева над априлском открављеном земљом:

367

*Козак, умирући, моли и преклиње
Хумка више главе да му се подигне.*

Заједно с њим тугују басови:

*Нека на тој хумци калина израсте,
Израсте и цвета дивним цветовима.*

Код друге ватре има њање народа, и песма је друга:

*Ах, с мора бурнога, Азовскога,
Бродови за Дон плове.
Враћа се кући
Атаман млади.*

Код треће ватре, мало даље, кашљуцајући од дима, ескадронски лепоречиви приповедач вешто везе приче. Слушајући га с напетом пажњом, само понекад, кад би се јунак приче нарочито вешто испетљао из замки, које му запињу Москаљи и нечисте силе, према ватри би беласнула нечија рука, шљепнула по сари чизме, а нечији од дима промукао глас узвикнуо би занесен:

— Ах, вези, само вези, ваља ти прича!

Па опет тече без задржавања приповедачев глас. Недељу дана после доласка пука на пашу, јесаул Попов позва ескадронског поткивача и наредника.

— Како су коњи? — упита наредника.

— Добро, ваше благородство, чак се пријатно осећају. Ожигљци на леђима су се заравнили.

Поправљају се.

Јесаул уфитилги црни брк (зато де и назван — Црногуз^{xxxviii}), па рече:

— Нередба од кемендира пука да се узенгије и ђемови поцинкују. Биће царска смотра. Нека се све блиста: кеко седла, теко и све остело. Да буде милина иогледати у козаке. Кеде ће то, бретец мој, бити гетово?

Наредник погледа у поткивача. Поткивач потледа у наредника. Обадвојица погледаше у јесаула.

Наредник рече:

— Можда за недељу, ваше благородство? — Па понизно дотаче прстом свој брк жут од дувана.

— Пази што си обећао! — претећи рече јесаул После тога наредник и поткивач одоше.

Отада почеше припреме за царску смотру. Михаило Иванов, син каргинског поткивача — и сам спреман поткивач — помагао је у поцинковању узенгија и ђемова, остали су више него обично тимарили коње, чистили узде, трљали туцаном циглом узде и металне делове коњског прибора.

После недељу дана пук се сјајило као тек искован новац. Све се сјактило, почев од коњских копита до козачких лица. У суботу командант пука, пуковник Греков, изврши смотру пука и захвали господи официрима и козацима на ревносној припреми и одличном изгледу.

Одмотавала се плава пређа јулских: дана. Гојили се од добре хране козачки коњи, само су козаци били узнемирени, копкала их је сумња; ни трага ни гласа од царске смотре... Недеља је пролазила у непрестаним разговорима, јурњави, припремању. Као маљем по глави дошла је нередба,

да се креће у Вилну.

Предвече су били тамо. Ескадронима се издаде и друга наредба: да се сандуци с козачким стварима сместе у магацин и да буду спремни за покрет ако треба.

— Ваше благородство, на што ли је ово? — невесело су питали козаци водне официре, да би сазнали истину.

Официри су слегали раменима. И сами би дали не знам шта да дознаду истину.

— Не знам.

— Хоће ли маневри бити у присуству цара?

— Још се не зна.

Тако су официри одговарали војницима да би их задовољили. 19. јула послани команданта пука пред-вече дошану своме пријатељу, козаку 6. ескадрона Михину, дежурном у коњушници:

— Рат, чико!

— Лажеш!?

— Тако ми бога, али ти никоме ни речи!

Ујутру се пук построји по дивизионима. Прашљива стакла касарнских прозора су мутно одсевала. Пук постројен на коњима чекао је команданта.

Пред шестим ескадромом, на витком коњу јесаул Попов. Левом руком у белој рукавици затеже дизгине. Коњ покреће главу, увијајући округао врат, чеше губице о грудне мишиће.

Пуковник се помоли иза угла касарнске зграде и поребарке заустави коња пред стројем. Ађутант извади марамицу, издвојивши елегантно мали прст, али не стиже да се ушмркне. Кроз нему тишину грмну пуковников глас:

— Козаци!.. — и моћно привуче на себе општу пажњу.

„То је оно“ — помисли сваки. Све је обузело узбудљиво нестршњење. Мићка Коршунов љутито муну петом свога коња који се премештао с ноге на ногу. Поред њега у строју, окрућен на коњу, Иванков, сав премро, слуша, зинуо устима с три усне, испод којих су се видели неравни црни зуби. Иза њега је жмиркао погурен Крјучков, још даље као коњ стригао је ушима Лапин, иза њега се видела исечена при бријању јабучица Шчегољкова.

— ... Немачка нам је објавила рат.

Кроз поравнате редове пронесе се шум, као да је преко њиве са зрелим јечмом прешао талас ветра. Као врисак ошинуло је слух коњско рзање. Избечене очи и четвртаста црнина отворених уста на страни прве чете: тамо је, на левом крилу, зарзао коњ.

Пуковник је још говорио. Одабраним речима трудио се да распали национални понос, али пред очима хиљаде козака нису шуштећи падале пред ноге туђе свилене заставе, већ је оно своје свакидашње, блиско срцу, разиграно кликтало, на сав глас говорило: жене, деца, драгане, нескупљена летина, опустела села, станице...

„Кроз два сата укрцавање у воз.“ То је једино што се урезало у сећање свакоме.

Официрске жене, окупљене мало даље, плакале су у марамице, у касарне су одлазили водови козака. Капетан Хопров скоро на рукама је носио своју плаву бремениту жену Пољкињу.

На станицу је пук ишао певајући. Заглушили су оркестар, и он је напола умукнуо. Официрске жене су се возиле на најмљеним колима, по тротоарима се комешала шарена гомила, коњска копита су сејала прашину по друму и, подсмевајући се својој и туђој тузи, трзајући левим раменом тако да се грозничаво јежила плава пораменица, козак певач је развукао масну, непристојну козачку песму:

Ја сам цура мала, штуку уловила ...

Ескадрон је нарочито сливао речи и, уз пратњу тек поткованих коњских копита, носио према станицама и црвеним вагонским кућама једино што им је преостало — песму.

Штуку сам, штуку, штуку уловила.

Чорбу сам, цура лепа, укувала.

Чорбу сам, чорбу, чорбу укувала.

Са задњег краја ескадрона, сав црвен од смеха и збуњености јурио је певачима пуковски ађутант. Први певач, извијајући на крају, бацио је дизгине, цинично намигивао на густе гомиле-жена које су испраћале козаке, и низ његове опаљене бронзане образе на црне брчиће цурио је горак пелинковац, а не зној.

Ја сам, цура лепа, прију нахранила ...

Прију, милу прију, ја сам нахранила.,,

На шинама је, скупљајући пару, озбиљно и опомињући бректала локомотива. Ешелони ... Ешелони ... Ешелони... безбројни ешелони!

По артеријама државе, по железничким шинама према западној граници гони узбуркана Русија сиво-шињелску крв.

VIII

У варошици Торжоку пук је раздељен на ескадроне. Шести ескадрон, према наредби дивизијског штаба, послат је у састав трећег армијског пешачког корпуса, и пошто је у маршу дошао до варошице Пеликалије, поставио је страже.

Границу су још чувале граничне јединице. Приближавале су се немачке јединице и артиљерија. Увече 24. јула у варошицу су стигли један батаљон 108. Глебовског пука и батерија. У оближњем мајуру Александровском налазила се стража од девет козака под командом водног поднаредника.

Ноћу 27. јула јесаул Попов позва к себи наредника и козака Астахова.

Астахов се вратио у вод кад се већ било смрачило. Мићка Коршунов тек што је био довео коња с водопоја.

— Јеси ли ти то, Астахов? — викну он.

— Ја сам. А где су Крјучков и остали?

— Онамо, у кућици.

Астахов, висок, доста тежак и црн козак, змирећи кратковидо, уђе у кућицу. За столом при лампи без стакла Шчегољков је ушивао дретвом прекинути кајас: Крјучков је с рукама иза леђа стајао код пећи и намигивао Иванкову, показујући на домаћина — Пољака, отеченог од водене болести. Таман су се били сити исмејали, и у Иванкова је још играо осмех на руменом образу.

— Сутра, момци, чим сване идемо на стражу.

— Куда? — упита Шчегољков и, загледавши се, те испусти неувучену страну у дретву.

— У варошицу Љубов.

— Ко ће ићи? — упита Мићка Коршунов улазећи и остављајући поред прага ведро.

— Ићи ће са мном Шчегољков, Крјучков, Рвачев, Попов и ти, Иванков.

— А ја, Павлићу?

— Ти ћеш, Митрије, остати.

— Е, нека вас ђаво носи!

Крјучков се одвоји од пећи; протегливши се да је све пуцало упита домаћина:

— Колико врста има до те Љубови?

— Четири миље.

— Није далеко — рече Астахов, па седе на клупу и скиде чизму. — А где бих могао осушити обојак?

Кренули су у зору. На бунару, при изласку из места, једна боса девојка вадила је ведрицом воду. Крјучков заустави коња.

— Дај ми да се напијем, лепојко!

Девојка, придржавајући руком пртену сукњу, шљапкајући по барици руменим ногама и смешећи се плавкастим очима с густим трепавицама, пружи ведрицу. Крјучков је пио, његова рука, држећи тешку ведрицу, дрхтала је од напрезања; на црвене лампазе пљускала је вода, дробећи се у капљице.

— Хвала ти, плавоока!

— Богу хвала!

Она прими ведрицу па се одмаче, обзирући се и смешећи се.

— Зашто се смејеш, хајде са мном! Крјучков се помаче на седлу, као да прави места.

— Крећи — викну Астахов, полазећи.

Рвачев се подсмешљиво искоси на Крјучкова:

— Загледао си се?

— Ноге су јој црвене као у голубице — насмеја се Крјучков, и сви се као по команди обазреше.

Девојка се наже над сантрачем, истуривши округле кукове са затегнутом хаљином, раставивши пуначке ноге с црвеним листовима.

— Женио бих се... — уздахну Шпов.

— Хајде да те оженим овим бичем — предложи Астахов.

— Зашто бичем?

— Зато што си ајгировит.

— Мораћемо га устројити!

— Уврнућемо му, као бики,

Смејући се, козаци пођоше касом. С оближњег брежуљка угледаше варошицу Љубов, разбацану у удољници и по падјни брда. За леђима је иза брежуљка пекло сунце. У страни на чашицу телеграфског стуба седала је шева.

Астахов, који тек што је завршио обуку, био је постављен за командира страже. Он изабра за пребивалиште последњу кућу, која је стајала по страни, према граници. Домаћин, кривоног Пољак обријаних бркова, с белим филцагом шеширом, одведе козаке у шупу, и показа им где да сместе коње. Иза шупе, иза ретке тарабе ливада с детелинои. Узвишица се ширила до оближње шуме, даље

су се белели усеви, пресечени путем, па опет зелени комади сјајне детелине. Иза шупе код јарка дежурали су по реду, с догледом. Остали су лежали у хладовитој шупи. Тамо је мирисало на устајало жито, на прашљиву плеву, мишјак и на сладак задах земљине плесни.

Наместивши се у мрачном углу код плуга, Иванков је спавао до вечери. Пробудише га о заласку сунца. Крјучков, ухвативши му међу прсте кожу на врату, вукао ју је и говорио:

— Ужирио си се на државној храни, видиш колики ти је подвољак. Устај, ленчуго, иди мотри на Немце!

— Немој бити луд, Козма!

— Устај!

— Та остави ме! Ама, не буди луд... сад ћу устати.

Он устаде, подбуо, црвен. Заврте котластом главом ка кратком врату, чврсто усађеном међу широким раменима, шмркћући носом (озебао од лежања на влажној земљи), припаса фишеклије и повуче за собом пушку према излазу. Смени Шчегољкова и, удесивши доглед, дуго је гледао на северозапад, према шуми. Тамо се лелујало на ветру беличасто жито, на зелени крајичак јовове шуме падала је црвена струја сунца на заласку. Иза варошице у речици (која се извијала у китњаст плав лук) галамила су деца, купајући се. Један женски глас из контраалта звао је: „Стасју! — Ста-а-а-сју! — ходи к мени!“ — Шчегољков зави цигарету, па рече при одласку:

— Где како је запад црвен. Биће ветра.

— Виће ветра — сложи се Иванков.

Коњи су ноћу били раседлани. У варошици се гасила светлост и жагор. Сутрадан ујутру Крјучков изазва Иванкова из шупе.

— Хајдемо у варошицу.

— Зашто?

— Да поједемо и попијемо штогод.

— Тешко да ћемо наћи што — посумља Иванков.

— Ја ти кажем. Питао сам домаћина. Ено у оној кућици, видиш, ено у оној шупи, покривеној црепом Крјучков показа црним прстом с великим ноктом!

— Тамо има пива код Јеврејина, хајдемо! Пођоше. Провиривши на врата, Астахов их викну

— Куда ћете?

Крјучков, по чину старији од Астахова, одмахну руком.

— Сад ћемо доћи.

— Вратите се, људи!

— Не кевћи!

Стари Јеврејин, с дугим записцима и изврнутим очним капцима, дочека козаче клањајући се.

— Има ли гогоа?

— Нема више, господине козаче.

— Ми ћемо платити.

— Језус Марија, зар бих ја... ах, господине козаче, верујте поштеном Јеврејину, нема пива!

— Лажеш, чивутине!

— Ама, пане козаче! Већ сам вам рекао.

— Слушај ти, ево... — љутито га прекиде Крјучков и тури руку у џеп од чакшира, па извади излизани новчаник.

— Дај нам, иначе ћу сад псовати!

Јеврејин малим прстом притисну на длан новац, спусти заврнути очни капак, па оде у трем.

После једног минута донесе мокру флашу ракије, са улепљеном јечменом плевом.

— А рекао си да нема. Ех ти, матори!

— Ја сам рекао да нема пива.

— Дај нешто за мезе.

Крјучков ударцем одоздо изби запушач, па нали чашу све до искрзаног врха.

Изишли су упола пијани. Крјучков је поигравао и претио песницом према прозорима, који су зјапили својим црним отворима.

У шупи је зевао Астахов. Иза преграде су коњи влажно шуштали сеном.

Увече је Попов отишао с извештајем. Дан су провели у нераду.

Вече. Ноћ. Над варошицом у висини као рана од сабље жутео се млад месец.

С времена на време иза куће опада с јабуке зрео плод. Чује се како шљепне о влажну земљу. Око поноћи Иванков зачу коњски топот улицом варошице. Изиђе из јарка, загледајући се, али је на месецу стајао облак као неки завој, ништа се није видело иза сивога платна непрозирности.

Он раздрма Крјучкова, који је спавао на уласку у шупу.

— Козма, иду коњаници! Устани-де!

— Откуда?

— Кроз варошицу.

Изиђоше. По улици, на једно педесетхвати, чуо се топот копита.

— Да отрчимо у башту. Одонуд ће се чути боље. Поред куће — касом у башту. Сакрише се иза плота. Потмуо говор. Звекет узенгија. Шкрипа седала. Ближе. Виде се нејасне контуре јахача. Јашу по четворица у реду.

— Ко иде?

— А ко ти треба? — одазва се тенорић из предњих редова.

— Ко иде? Пуцаћу! — Крјучков шкљоцну затварачем.

— Тррр — заустави један коња и приђе плоту.

— Ово је погранични одред.. Је ли то стража?

— Стража.

— Којег пука?

— Трећег козачког.

— С ким ти то разговараш, Тришин? — упита неко из мрака.

Онај што је био пришао плоту одазва се:

— Ово је козачка стража, ваше благородство. К плоту приђе још један.

— Здраво козаци!

— Здраво — одазва се Иванков, али не одмах.

— Јесте ли одавно ту?

— Од јуче.

Други који је пришао запали шибицу, да би запалио цигарету, и Крјучков виде официра у униформи граничних трупа.

— Наш, гранични пук је повучен с границе — проговори официр, повукавши дим... — Имајте на уму да сте ви сад челни. Противник ће се, можда, сутра помаћи овамо.

— А ви куда идете, ваше благородство? — упита Крјучков, не скидајући прст с обарача.

— Ми треба на две врсте одавде да се придружимо нашем ескадрону. Но, крећите, момци!

Остајте здраво, козаци!

— У добри час.

Ветар немилосрдно здера с месеца памучни застор облака, и на варошицу, на гомилу башта, на кспупчен кров шупе, на одред који се пео на брдо као жута гнојна сукрвица разли се мртва светлост.

Ујутру Рвачев оде у ескадрон са извештајем. Астахов поразговара с домаћином и он за мале паре допусти да накоси коњима детелине. Целу ноћ су стајали оседлани. Козаче је плашило то што су остали лицем у лице с противником. Раније, кад су знали да је испред њих погранична стража, нису се осећали овако одвојени и усамљени; тим јаче су то осетили кад су сазнали да је граница отворена. Домаћинова ливада била је недалеко од шупе. Астахов одреди Иванкова и Шчегољкова да косе. Домаћин, под белим клемпавим филцаним шеширом, одведе их на своју парцелу. Шчегољков је косио, Иванков је скупљао влажну траву и увезивао је конопцем. За то време је Астахов, посматрајући кроз доглед пут што води према граници, видео како један дечак трчи пољем са југозападне стране. Он је као сиви неолињали зец јурио с брежуљка и још издалека викао, машући дугачким рукавима свога капутића. Притрчавши и гутајући ваздух, колутајући округлим очима, викну:

— Козаче, козаче, дошао Немац! Немац дошао! Он испружи дугачки рукав, и Астахов приневши доглед очима, спази кроз стакла далеку густу групу коњаника. Не одвајајући од очију доглед, викну:

— Крјучков!

Овај искочи кроз накривљена врата на шупи, гледајући око себе.

— Трчи, зови људе. Немци! Немачка патрола!

Он је чуо како Крјучков трчи и сад је већ јасно видео кроз доглед гомилу коњаника иза земљишта покривеног жућкастом травом.

Чак је разликовао да су им коњи доратасти, а униформа затвореноплава. Било их је више од двадесет људи. Јахали су густо збијени, без реда; ишли су са југозападне стране, док их је осматрач очекивао са северозапада. Они пресекоше пут и пођоше укусо гребеном изнад котлине у којој се ширила варошица Љубов.

Исплазивши загризени језик кроз кутић испуцаних усана, тешко дишући од напора, Иванков је стезао у конопац време траве. Поред њега стајао је хроми домаћин Пољак. Он тури руке за појас, па је испод обода од шешира, намрштивши се, посматрао како Шчегољков коси.

— Зар је ово коса? — грдио је овај, размахујући љутито косом, маленом као играчка — косиш ли ти њом?

— Косим — одговори Пољак, запињући језиком за изгризену муштиклу, па извуче један прст иза опасача.

— Овом твојом косом можеш косити жени на дотичном месту.

— Хм — одобри Пољак.

Иванков прсну у смех. Хтеде нешто да каже, али обазревши се, спази Крјучкова како трчи по ливади. Он је трчао, издигнувши у руци сабљу, тетурајући се по џомбастом орању.

— Остављајте то!

— Зашто? — упита Шчегољков, забадајући врх косе у земљу.

— Немци!

Иванков испусти конопац. Домаћин, погнувши се, скоро хватајући рукама за земљу као да су изнад њега фијукали куршуми, потрча кући.

Тек што су били стигли до шупе и задувани појахали коње, спазише чету руских војника како од Пеликалије улази у варошицу. Козаци им потрчаше у сусрет. Астахов извести командира чете да брежуљком иде немачка патрола, заобилазећи варошицу. Капетан строго погледа у врхове својих чизама, посуте њем од прашине, па упита:

— Колико их је?

— Више од двадесет људи.

— Идите да им пресечете пут, а ми ћемо одавде отворити ватру на њих. — Он се окрену чети, командова да се построји и брзим маршем поведе војнике.

Кад козаци испадосе на брежуљак, Немци су претекавши их, ишли касом, пресецајући пут за Пеликалије. Напред се видео официр на отворенориђем кусавом коњу.

— За њима! Ми ћемо их натерати на другу стражу! — командова Астахов.

Граничар коњаник што им се био придружио у варошици изостаде.

— Шта је с тобом? Бежиш, бато? — викну Астахов, окренувши се.

Граничар махну руком, па поче кораком силазити у варошицу. Козаци су ишли брзим касом. Чак се и голим оком јасно виде плава униформа не-мачких драгона. Они су јахали кратким касом у правцу друге страже, која је била смештена у мајуру око три врсте од варошице, и обзирали су се на козаке. Размак између њих приметно се скраћивао.

— Пуцајмо! — вихну Астахов промукло, скачући са седла.

Стојећи, намотавши кајасе око руке, опалише плотун. Коњ Иванкова се пропе и обори свога јахача. Падајући, он опази како се један Немац сваљује с коња: с почетка лено се накрону на једну страну па одједанпут паде, разбацивши руке. Не заустављајући се, не вадећи из футрола карабине, Немци одјурише, прелазећи у галоп. Расуше се у проређени строј. Ветар је лепршао свилене заставице на њиховим копљима. Астахов први појаха коња. Налетеше на плотове. Немачка патрола под оштрим углом окрену улево, и козаци, гонећи их појурише четрдесетхвати од обореног Немца. Даље је земљиште било брежуљкасто, испресецано плићим удољицама, избраздано зупчастим жарковима. Чим би се Немци почели пети из удољице на супротну страну, козаци би сјахивали и слали за њима по један шаржер. Испред друге страже оборише још једног.

— Пао је! — викну Крјучков, дижући ногу у узенгију.

— Сад ће наши из мајура!.. Тамо је друга стража... — промрмља. Астахов, гурајући од дувана пожутелим прстом нов шаржер у магацин. Немци пређоше на раван кас. Пролазећи, погледаше у мајур. Али је двориште било пусто, црепове на крзовима зграда незајажљиво је лизало сунце. Астахов испали с коња. Последњи Немац малко застаде, одмахну главом па ободу коња.

Тек после се видело да су козаци другог стражарског места отишли ноћу, сазнавши да су пресечене телеграфске жице на пола врсте од мајура.

— Тераћемо их на прву стражу! — викну Астахов, окрећући се осталим.

И тек тада Иванков спази да је Астахову огуљен кос, да му танко парче коже виси на ноздрви.

— Зашто се не бране? — упита он брижно, намештајући пушку на леђима.

— Причекај још... — добаци Шчегољков, дишући као сипљив коњ.

Немци се спустише у прву удољицу, не обзирући се. С једне Стране се црнело орање, с друге стране ширио се кров и ретко жбутје. Астахов заустави коња, забаци качкет, обриса надланицом крупне капље зноја. Погледа у остале; испљунувши сув пљувањак, рече:

— Иванков, иди до оне котлине, види где су. Иванков, црвен као рак, знојавих леђа облизну отврдле усне па оде.

— Да ми је да запалим! — рече Крјучков шапатам, терајући бичем обада.

Иванков је ишао ходом, издижући се у узенгијама, загледајући у дно котлине. С почетка је спазио врхове копаља како се њихају, затим се одједном показаше Немци, који окренуше коње и испод падине пођоше на јуриш. Напред је јурио официр, подигавши живописно сабљу. За тренутак, док је окретао коња, Иванкову се урезало у памети голобрадо намрштено лице официра, његово елегантно држање на коњу. Као нож у срце погађа га топот немачких коња. По леђима Иванков осети оштру самртну језу. Брзо окрену коња и ћутећи појури назад.

Астахов не стиже да остави дуванкесу, већ је гурну поред џепа.

Спазивши иза Иванкова Немце, Крјучков појури први. Немци с десног крила ишли су да пресеку пут Иванкову. Јурили су га поаммно брзином. Он је шибао коња бичем, освртао се. Побледело лице се грчевито трзало, очи само што нису искочиле из дупља. Напред је јурио Астахов, полегнувши по седлу. Иза Крјучкова и Шчегољкова вихорила се мрка прашина.

„Ето, сад ће ме стићи!“ следила се та једина мисао, и Иванков није ни мислио да се брани; склупчао је своје крупно, пуно тело, главом је додиривао коњску гриву.

Њега сустиже један висок, риђ Немац. Копљем га боцну у леђа. Шилџак пробивши каиш, укосо уђе за два сантиметра у тело.

— Браћо, враћајте се! — викну Иванков избеумљено, па истржо сабљу из корица. Одби други ударац који му је био управљен у слабину, па се издиже и резну по леђима Немца који је јурио с леве његове стране. Опколише га. Висок немачки коњ удари грудима у ребра његова коња, умало га не обори, и Иванков виде очи у очи нејасно страшно туђе лице.

Први дојури Астахов. Њега одгурнуше у страну. Он се бранио сабљом, вртео се као чиков у седлу, искежен, промењена лица као у мртваца. Иванкова врхом сабље мазнуше по врату. С леве стране над њим кскрсну један драгон и пред очима му сину размахнута сабља. Иванков подметну сабљу; челик звекну о челик. Одостраг су му копљем закачили каиш преко рамена, упорно притискивали, кидали га. Иза уздигнуте коњске главе указивало се знојаво, распаљено лице неког петавог остаријег Немца. Обешена доња вилица му је дрхтала док је махито махао сабљом, гледајући да погоди Иванкова у груди. Сабља није могла да домаши и Немац је баци, па стаде извлачити карабин из жуте футроле, притврђене за седло, не опуштајући с Иванкова уплашене смеђе очи, које су често трептале. Он не стиже да извуче карабин, јер га преко коња дохвати Крјучков, и Немац цепајући на грудима угасито-плав мундир, забацујући се уназад, викну уплашено и зачуђено:

— Мајн гот!

Осморица драгона опколише са стране Крјучкова. Хтели су га жива ухватити, али он натера коња да се пропне па увијајући се целим телом, бранио се сабљом све док му је нису избили. Истргнувши од најближег Немца копље, он се размлати њим као на егзерциру.

Сузбијени Немци почеше да га лемају сабљама. Крај омањег клина глиновитог невеселог орања збијали су се у гомилу, комешали, повијајући се у борби као под ветром. Подивљавши од страха, козаци и Немци су боли и секли где стигну: по леђима, по рукама, по коњима и оружју... Избеумљени од самртног ужаса коњи су налетали један на другог и лудачки се сударали. Прибравши се, Иванков неколико пута покуша да погоди по глави једног драгона дуга лица и плаве косе, који је налетао на њега, али је сабља падала на челичне бочне ободне шлема, и склизавала.

Астахов проби обруч и истрча, сав у крви. За њим се нададе немачки официр. Смакнувши с рамена пушку, Астахов опали и уби га из непосредне близине. И то је послужило као одлучни тренутак у борби. Сви израђављени страшним ударцима, изгубивши официра, Немци се расуше и удаљише. Нису их гонили, За њима нису пуцали. Козаци појурише право к варошици Пеликалије, своје ескадрону; подигавши рањеног друга који је био спао с коња, Немци су одлазили према граници.

Пошто је био пројурио око пола врсте, Иванков се заљуља.

— Ја једнако ... Ја падам!.. — Он заустави коња, али Астахов трже дизгине.

— Напред!

Крјучков је размазивао по лицу крв, пипао груди. На блузи су му се црвенеле мокре мргје.

Код мајура где се налазило друго стражарско место поделише се на два дела:

— Идемо надесно — Рече Астахов, показујући на мочвар који се фантастично зеленео иза дворишта у јововој шуми.

— Не, налево! — узјогуну се Крјучков. Раздвојише се. Астахов и Иванков стигли су у варошицу после. Код ћерма су их чекали позади њиховог ескадрона.

Иванков баци кајасе, скочи са седла, заљуља се и паде. Из његове укочене руке једва извукоше сабљу.

Пасле једног сата скоро сав ескадрон изјаха на место где је убијен немачки официр. Козаци скидоше с њега обућу, одело и оружје, окупише се, разгледајући младо, натмурено, већ пожутело лице убијеног. Уст-хоперац Тарасов пожуре да скине с њега сат са сребрном решетком и одмах га продаде водном нареднику. У новчанику нађоше нешто мало новца, писмо, прамен плаве косе у коверти с фотографијом неке девојке охолех, насмејаних уста.

IX

Од овога је после начињено јуначко дело. Крјучков, љубимац командира ескадрона, према његовом рапорту, добио је крст св. Ђорђа. Његови другови остали су у засенку. Јунак је послат у дивизијски штаб, где је беспослично све до краја рата, добивши друга три крста зато што су из Петрограда и Москве долазили да га виде утицајне даме и господа официри. Даме су узкикивале, частиле донског козака скупим цигаретама и слаткишима, а он их је у почетку страшно псовао, а после је, под благотворним утицајем штабних улицица с официрским еполетама, од тога начинио уносну професију: причао о свом „подвигу“, представљао ствар страшно, лагао без трунке савести, и даме су се одушевљавале и усхићено гледале у рошава разбојничко лице козака хероја. Свима је било лепо и пријатно.

У главни стан је долазио и цар, па су Крјучкова водили да му га покажу. Риђи, дремљиви цар разгледао је Крјучкова као коња, затрептао ситним, кесастим очним капцима, потапшао га по рамену.

— Јунак козак! — па, окренувши се свити: — Дајте ми селтерске воде.

Ћубаста глава Крјучкова није силазила са страна новина и часописа. Биле су и цигарете са сликом Крјучкова. Трговци Нижњег Новгорода поклонили су му златно оружје.

Униформу скинуту с немачког официра кога јо убио Астахов, учврстили су за широку даску, и генерал Рененкампф, метнувши у аутомобил Иванкова и ађутанта с том даском, пролазио је испред строја јединица које су одлазиле на положај и држао званичне, распаљиве говоре.

А било је стварно овако: сударили се на пољу смрти људи који још нису били навикли руке на уништавање себи сличних, набадали се у животињском страху, обарали један другог, слепо ударали један другог, унаказивали себе и коње, па се разбегли, уплашени пуцњем који је убио човека, разишли се морално унакажени.

То се звало јуначко дело.

X

Фронт као несавитљива змија дугачка неколико врста још се није био утишао. На граници су избијале коњичке чарке и сукоби. Првих дана по објављивању рата немачка команда је пустила пипке — јаке коњичке патроле, које су узнемиравале наше јединице, налетајући на страже, извиђајући распоред и број противничких јединица. Пред фронтом 8. Брусиловљеве армије, ишла је 12. коњичка дивизија под командом генерала Каледина. Више улево, прешавши аустријску границу, кретала се 11. коњичка дивизија. Њене јединице, заузевши после борбе Лешњув и Броди тапкале су у месту — Аустријанцима је пристигло појачање, и мађарска коњица је налетела на нашу коњицу, узнемиравајући је и потискујући према Бродима.

Григорије Мелехов је после битке код вароши Лешњува тешко савлађивао у себи унутрашњи бол који га је тиштао. Он је приметно смршао, опао у тежини, често му се у маршевима и на одмору, у сну и при дремању привиђао онај Аустријанац што га је посекао код решеткасте оградe. Необично често је преживљавао у сну онај први судар, па је чак и у сну, потиштен успоменама, осећао како му се трза десна рука, држећи чврсто копље; пробудивши се и освестивши, терао је од себе сан, заклањао шаком очи, зажмутивши њима толико да су га болеле.

Зрело жито газила је коњица, по њивама су остајали трагови оштрих клинаца у потковицама, као да је град продобовао по целој Галицији. Тешке војничке чизме табале су путеве, набијале насуте друмове, месиле августовско блато.

Онде где су се водиле борбе тмурно земљино лице разриле су гранате као оспа; у њој су рђали одломци гвожђа и челика, жедни људске крви. Ноћу су се иза хоризонта дизале у небо руке црвених пожара, као светлице пламтела су села, варошице, градићи. У августу — када сазрева воће и стижу жита — небо, испрано ветром, било је суморно сиво, ретки лепи дани изнуравали су оморином.

Август се приближавао крају. У баштама је навелико жуteo лист, од дршке се обливао предсмртним руменилом, и издалека се чинило да је дрвеће израњављено и да испушта црвену дрвену крв.

Григорије је радознано посматрао како се врше промене на његовим друговима у ескадрону. Прохор Зиков, који тек што се био вратио из болнице с ожилком од поткованог копита на образу, још је крио у угловима усана бол, недоумицу, трепћући често умиљатим телећим очима; Јегорка Жарков сваком приликом псовао је тешким непристојним псовкама, лајао више него раније и проклињао све на свету; Григоријев сељак Јемељан Грошев, озбиљан и вредан лозак, сав се некако угљенисао, поцрнео, ружно са смејао, смех му је био усиљен, суморан. Промене су се вршиле на сваком лицу, сваки је на свој начин носио у себи и гајио гвоздено семе које је рат посејао, и сви заједно, млади козаци, тек отргнути из станица и села, у средини тог самртног страха, подсећали су на стабљике покошене траве која вене и мења своје контуре.

Повучен из бојне линије, пук је био на тродневном одмору и попуњавао се пристиглим појачањима с Дона. Ескадрон тек што се спремао да иде на купање у спахијиним језеру, кад се са станице, удаљене три врсте од имања, крену крупан одред коњице.

Док су козаци трећег ескадрона дошли до насипа, одред се, пошавши са станице, спусти под падину, и сад се јасно видело, да су то козаци. Прохор Зиков, савијајући се, скидао је блузу на насипу; извукавши гаву, загледа се.

— То су наши, Донци.

Григорије је жмирећи гледао у колону како се спушта у имање.

— Маршевске јединице.

— Биће да иду нама ради попуне.

— Јамачно узимају други позив.

— Глете, људи! Па оно је Степан Астахов! Ено га у трећом реду! — узвикну Грошев, па се насмеја кратко као шкрипећи.

— Купе и њих.

— А ено и Аникушке!

— Гришка! Мелехов! Ено ти брата. Јеси ли га познао?

— Познао сам.

— Да частиш скитнице ја сам га први познао.

Набравши боре на јагодицама, Григорије је загледао, нагађајући какав ли је оно коњ под Петром. „Купили су новог“ — помисли и пренесе поглед на братово лице, чудно промењено откако се нису виделк, опаљено, с подшишаним брковима пшеничне боје и сунцем опаљеним сребрнастим обрвама. Пође му у сусрет, скинувши качкет, машући руком као на обуци. За њим по насипу навалише полуголи козаци, провлачећи се између ломљивих празних стабљика кукуте и старе репушине.

Маршевски ескадрон је ишао, заобилазећи парк, у имање, где се био разместио пук. Водио га је јесаул, остарији и здепаст човек, с тек обријаном главом, као дрво тврдых, заповедничких, обријаних усана.

„Свакако је напрасит и зао“ — помисли Григорије, смешећи се на Петра и разгледајући овлаш снажно скројену фигуру јесаулову, грбоносог коња под њим, очевидно калмичке пасмине.

— Ескадрон! — звекну јесаул чистим челичним гласом. — Водним колонама, лево крило напред, марш!

— Здраво бато! — викну Григорлје, смешећи се на Петра узбуђен од радости.

— Хвала богу. Ево нас код вас. Па како је?

— Добро.

— Жив си?

— Још сам жив.

— Имаш поздрав од наших.

— Како су они?

— Здрави су.

Петар, ослањајући се дланом о сапи јаког коња бледориђе боје, целим телом се окретао назад, клизио је насмејаним очима по Григорију, одлазећи даље — заклањала су га прашљива леђа других, познатих и непознатих.

— Здраво, Мелехов! Поздрав од целог села.

— Зар и ти овамо? — смејао се Григорије, познавши Мишку Кошевог по великом златном бућу.

— Да. Ми као кокоши на просо.

— Имаћеш шта да кљујеш! Пре ће тебе покљувати.

— Де-де!

Од насипа је, у кошуљи само на једној нози, скакутао Јегорка Жарков. Он се кривио — упорно је ширио чакшире: трудио се да протури ногу кроз ногавицу.

— Здраво, земљаци!

— И-ха-а! Па то је Жарков Јегорка.

— Еј, ти, ждрепче, зар и тебе сапели?

— Како моја мати?

— Жива је.

— Шаље поздрав а поклон нисмо узели — и овако је тешко.

Јегорка необично озбиљна лица саслуша одговор па седе голом задњицом на траву, скривајући збуњено лице, не могући погодити уздрхталом ногом у ногавицу.

Иза плаво обојене ограде стајали су полуголи козаци; с друге стране, путем засађеним кестеновима, улазио је у двориште ескадрон — допуна с Дона.

— Здраво, земљаци!

— Ама јеси ли ти то, пријатељу Александре?

— Ја главом.

— Андрејане! Андрејане! Зар ме не познајеш, ђаволе репати?

— Поздравила те жена, еј, војниче!

— Хвала.

— А је ли ту Борис Белов?

— У ком је ескадрону био?

— У четвртом мислим.

— А одахле је он?

— Из Затона, Вешенска сташца.

— А шта ти он треба? — уплиће се у мимо-ходни разговор трећи.

— Треба ми. Носим му писмо.

— Он је, брате, ономадне погинуо код Рајброта.

— Ама шта кажеш? ..

— Богами! На моје очи. Испод дева сисе погодило га зрно.

— Ко је од вас ту из Црне Речице? — Нико; пролази!

Ескадрон се окупи па се построји наред дворишта. Насип на језеру густо покрише козаци, који се вратише да се купају.

Мало после дођоше и они што су тек стигли из маршевског ескадрона. Григорије седе поред брата. Овлажена ломљива иловача на насипу тешко ја заударала на мртваца, влагу. Изнад ивице

зеленом травом процветала густа вода. Григорије је туцајући бескрвне и млитаве ваши по порубима и шавовима кошуље, причао:

— Мени је, Петре, душа уморна. Ја сам сад као убијен... Као да сам био под воденичним каменом који ме изгњавио па избацио. — Глас му је био жалостив, уздрхтан, а бразда (њу је Петар тек сад, с унутрашњим страхом, опазио) тамнела се, идући укусо преко чела, непозната, пламтећи некаквом променом, отуђеношћу.

— Па како то? — упита Петар, свлачећя кошуљу, обнажујући бело теко с равно повученом: линијом преплануле коже.

— Ево, видкш како — убрза Григорије, и глас му огрубе од љутине — натуткали људе једне на друге, па гледај да им не паднеш шака! Народ постао гори од курјака. Свуда само мржња. Чини ми се, кад бих сад ујео човека — он би побеснео.

— А јеси ли имао прилике да... убијаш?

— Имао сам!.. — скоро викну Григорије, па згужва кошуљу и баци је под ноге. Затим је дуго притискивао прстима грло, као да гура засталу реч гледао у страну.

— Говори! — нареди Петар, избегавајући и бојећи се да се сретне очима с братом.

— Мене гризе савест. Ја сам код Лешњува пробо једног копљем. У раздражењу... Друкче нисам могао ... А зашто сам га убио?

— Зашто?

— То је баш оно што сам ни за што убио човека и сад ме боли душа због њега, гада. Ноћу га сањам, стрвину једну. Зар сам ја крив?

— Још се ниси навикао. Причекај, навићи ћеш се.

— Је ли ваш ескадрон маршевски? — упита Григорије.

— Зашто питаш? Није; ми смо у двадесет седмом пуку.

— А ја сам мислио да сте нам дошли као помоћ.

— Наш ескадри је придодат некој пешачкој дивизији, па ми њу имамо да стигнемо, а с нама је маршевски ескадрон ишао, довели су вам младиће.

— Тако. Е, хајде, да се окупамо. Григорије брзо скиде чакшире, па оде на врх насипа, мрке коже, витак, али мало погурен и, како се Петру учинило, постарео откако су се растали. Испруживши руке, он главачке скочи у воду: тежак зелен талас склопи се над њим и разли се с пљеском. Он је пливао према групи козака који су се кикотали на средини, пљескајући нежно шакама по води, мичући лено раменима.

Петар је дуго скидао крст и молитву, ушивену с материном амајлпјом. Гајтан тури под кошуљу, уђе у воду опрезно и гадљиво, покваси груди, рамена, узвикнувши загнури се и заплива, трудећи се да стигне Григорија, одмакавши, пливали су заједно према супротној обали, пешчаној, обраслој жбуњем.

Пливање је расхлађивало, умиривало, и Григорије је, размахујући рукама, говорио сталожено, без малопређашње страсности:

— Изедоше ме ваши. Због чежње. Како бих сад хтео да сам код куће: чисто бих одлетео да имам крила. Да ми је бар једним оком да погледам. Па како је тамо?

— Наталија је код нас.

— Па?

— Жива је.

— Како су отац и мати?

— Добро. А Наталија све тебе чека. Она стално мисли да ћеш се ти к њој вратити.

Григорије је фрктао и ћутке пљувао воду која му је ушла у уста. Окрећући главу, Петар му је хватао поглед.

— Бар је поздрави у писмима. Она само за тебе живи.

— Шта хоће она ... да састави прекинуто?

— Па како да ти кажем . . . Човек живи у нади.

Красна женица. Озбиљна. Много пази на себе. Сачувај боже да би учинила какав несташлук или онако нешто.

— Нека се уда.

— Чудновато говориш!

— Нема ту ништа чудновато. Тако мора бити.

— То је ваша ствар. Ја се у њу не мешам.

— А Дуњашка?

— Удавача, брате! За ову годину дана толико је ижђикала да је не можеш познати.

— Ма шта хажеш? — зачуди се Григорије обрадован.

— Тако ми бога. Удаће је, а ми ни бркова нећемо оквасити ракијом. Још можемо и погинути од гадова!

— Ништа лакше!

Изиђоше на песак и легаше један поред другог, налаktivши се, грејући се на све јачем сунцу.

Поред њих је пливао Мишка Кошевој, помаљајући се до половине из воде.

— Уђи Гришка у воду!

— Хоћу мало да полежим, причекај. Затрпавајући у сипкав песак бубицу, Григорије упита:

— Шта се чује о Аксињи?

— Ономад, пред објаву рата, видео сам је у селу.

— Што ли је долазила?

— Долазила до мужа да узме ствари. Григорије кашљуцну и затрпа бубицу, нагрнувши шаком песак.

— Ниси разговарао с њом?

— Само сам се поздравио. Она лепо изгледа, весела је. Види се да лако живи на пановој исхрани.

— А Степан?

— Дао јој је њене прње. Лепо се понео према њој. Али ти га се чувај. Буди на опрезу. Причали су ми козаци како је Степан у пијанству претио да ти у првој битки његов куршум не гине.

— Аха!

— Он ти неће опростити.

— Знам.

— Коња сам спремио за себе — промени Петар разговор.

— Јесте ли продали волове?

— Јесмо оне цветасте. За сто осамдесет. Коња сам платио сто педесет. Ал' што је коњ! Купили смо га на Цуцкану.

— Каква су жита?

— Добра. Али ето, нисмо стигли да порадимо. Покупљени смо.

Разговор пређе на домаћинство, губећин ранију натегнутост. Григорије је жудно гутао домаће новости. У оном тренутку живео је од њих, личећи на ранијег јогунастог и једноставног момка.

— Е, хајде, да се расхладимо, па да се облачимо — предложи Петар, чистећи с влажног трбуха песак, стресајући се. Кожа на леђима и рукама му се најезила.

Од језера су ишли у гомили. Код ограде, која је делила парк од дворишта, стиже их Степан Астахов. Он је у ходу рашчешљавао коштанам чешљем обешени бућ, турајући га под штит од качкета, па пође напореда с Григоријем.

— Здраво, пријатељу!

— Здраво! — Григорије мало заостаде, па га погледа нешто збуњено и као осећајући се крив.

— Ниси ме заборавио?

— Скоро да јесам.

— А видиш, ја се тебе сећам — осмехну се Степан подругљиво и прође не задржавајући се, па загрли-козака с поднаредничким пораменицама који је ишао испред њега.

Кад се већ било смрачило из дивизијског штаба примљена је телеграфска наредба да се изиђе на положај. Пук се спреми већ за четврт сата; попуњен људима, уз песму крену се да запушава продор који је начинила мађарска коњица.

На растанку Петар тутну брату у руку начетворо пресавијен табак хартије.

— Шта је ово? — упита Григорије.

— Преписао сам ти молитву. Узми . . .

— А помаже ли?

— Не смеј се, Григорије!

— Ја се не смејем.

— Е па збогом, брате! Буди ми здрав. Не излећи испред других, јер ватрена смрт погађа. Чувај се кад будеш тамо! — викао је Петар.

— А молитва? Петар махну руком.

До једанаест су ишли без икакве опрезности. Затим су наредници разнели по ескадронима наредбу: да се иде што тише, пушење да се прекине.

Изнад удаљене шуме узлетале су ракете, пуштајући љубичаст дим.

XI

Омања бележница хростове боје у повезу од сафијана. Углови излизани и искривљени: дуго их је сопственик носио у џепу. Листови су исписани заплетеним косим рукописом.

..... Од неког времена осећам потребу да општим с хартијом. Хоћу да водим „дневник“ као што га воде институтке. Пре свега о њој: у фебруару, не сећам се којег датума, упознао ме с њом њен земљак, студент Бојаришкин. Срео сам се с њим на уласку у биоскоп. Бојаришкин је говорио, упознавајући нас: „Ово је вешенска козакиња. Ти је, Тимофеје, воли и пази. Лиза је отмена девојка“. Сећам се, нешто сам рекао без везе и задржао мало у руци њену меку, знојаву шаку. Тако је почело моје познанство с Јелисаветом Моховом. Да је она покварена девојка, видео сам од првог погледа: у таквих жена очи говоре више него што треба. Она је на мене учинила, морам признати, неповољан

утисак: пре свега та мокра, знојава шака. Ја нисам никад наилазио на људе којима би се тако знојиле руке; затим очи, у ствари врло лепе очи, с неком смеђом нијансом, али у исти мах непријатне.

Пријатељу Васја, ја намерно удешавам стил, чак употребљавам сликовитост да би у своје време, кад ти овај „дневник“ дође до руку у Семипалатинску, имао јасну представу о овоме што се десило. (Имам овакву идеју: хад се заврши љубавна интрига коју сам започео с Јелисаветом Моховом, да ти га пошљем. Можда ће ти читање овог документа причинити велико задовољство.) Описиваћу хронолошким редом. Дакле, упознам се с њом, па утроје, одемо да гледамо некакву сентименталну биоскопску бесмислицу. Бојаришхин је ћутао (болео га је умњак), а мој је разговор текао врло затегнуто. Показало се да смо земљаци, тј. суседи по станицама, и пошто смо претресли заједничке успомене о лепоти степских предела итд. итд., заћутали смо. Ја сам, ако тако могу рећи, неусиљено ћутао, она се није нимало осећала неугодно због тога што смо прежвтали разговор. Ја сам од ње дозволио да је студент медицине друге године, из трговачке породице и да много воли јак чај и дуван из фабрике Асмолова. Као што видиш, врло оскудна обавештења за упознавање девојке смеђих очију. При растанку (ми смо је испратили до трамвајске станице) замолила је да је похађам. Адресу сам записао. Мислим да свратим 28. априла.

29. априла.

Био сам данас код ње, угостила ме чајем с алвом. У основи интересантна девојка. Има оштар језик, умерено паметна, једино што од ње мирише на арцибашевштину^{х1}, осећа се чак на великом растојању.

Дошао сам од ње доцкан. Пушио сам цигарете и мислио о стварима које немају апсолутно никакве везе с њом — посебно о новцу. Одело ми је страшно изношено, а „капитала“ немам. Уопште — ништа не ваља.

1 маја.

Овај дан је обележен једним догађајем. У Соколницима, за време врло невиног провођења времена, натрапали смо на један догађај: полиција и одред козака од неких двадесет људи, растеривали су радничку прославу. Један пијан радник удари козачког коња штапом, а козак употреби бич. (Уобичајено је однекуд звати бич нагајком, а зашто то кад он и сам има своје славно име? ..) Ја приђем и умешам се. Кипела су у мени најплеменитија осећања, ако хоћу право да кажем. Умешам се и кажем козаку да је чапља и свашта друго. Он је био замахнуо и на мене бичем, али ја довољно поуздано рекох да сам и ја козак из Каменске станице и да га могу тако удесити да би се и ђаволима смучило. Козак се десио добродушан, млад; служба у кадру, очевидно, није га још била зауздала. Одговорим да сам из Уст-Хоперске станице и да сам јак у песницању. Разишли смо се мирно. Да је он још штогод предузео према мени, изродила би се туча и још штогод горе за моју личност. Моје мешање у целу ту ствар објашњава се тим што је у нашем друштву била Јелисавета, а мене у њеном присуству обузима нека дечачка жеља за „подвигом“. У својим рођеним очима претварам се у петла и осећам како ми под качкетом израста невидљива црвена креста... Ето докле сам дошао!

3. маја.

Пијано расположење. Уз све остало немам ни новаца. На линији, просто рећи, ниже тура, очајно се исцепале панталоне, прсле као презрела донска лубеница. Нада на то да ће шав држати сасвим је сумњива. С толико успеха могла би се сашити и лубеница. Долазио Волођа Стрежњев. Сутра идем на предавања.

7. маја.

Добио сам од оца новац. Мало ме грди у писму, а мене ни трунке није стид. Кад б'и ћаћа знао да су му сину иструтели корални основи... Купио сам одело. На кравату чак и кочијаши обраћају пажњу. Бријао сам се у берберници у Тверској улици. Отуда сам изишао као свеж галантеријски помоћник. На углу Садове и Тријумфалне насмешио ми се градски полицајац. Ала је лопужа! Зар има у мом изгледу нешто заједничко између мене и њега? А пре три месеца? Уосталом, не вреди дирати интимне ствари историје... Видео сам Јелисавету случајно, на трамвајском прозору. Махнуо сам јој неколико пута рукавицом и осмахнуо се. Какав ти изгледам?

8. маја.

„Љубави су сви узрасти потчињени“. Тако и замишљавам уста Татјаниног мужића, разјапљена као топовска цев. Са галерије, имао сам неодољиву жељу да му пљунем у уста. А кад ми се у памети појављује та реченица, особито њен крај „Пот-чии-и-ње-ни-и-и-“, вилице ми се грчевито стежу у зевању, по свој прилици нервном.

Али ствар је у томе што сам заљубљен у овим годинама. Пишем ове редове, а коса ми се диже... Био сам код Јелисавете. Почео сам врло високопарно и издалека. Правила се да не разуме и покушавала је да скрене разговор на други колосек. Да ли није рано? Ех, ђаво га однео, ово одело је покварило ствар!.. Погледам се у огледало — неодољив: хајде, мислим, да изјавим љубав. Код мене

некако здрав разум преовлађује над свим осталим. Ако јој не изјавим љубав сад одмах, кроз два месеца биће већ доцкан; панталоне ће се износити и излизати на таквом месту да ће свака изјава љубави бити бесмислена. Пишем и сам се себи дивим: како су сједињена у мени најлепша осећања најбољих људи наше епохе. Ту су вам и нежно-пламена страст и „поуздан глас разума“. Читава салата врлина поред осталих особина.

Нисам завршио претходну припрему с њом. Омела ме газдарица стана, која је изазва у ходник и, како чух, затражи од ње новаца на зајам. Она је одби, иако је имала новаца. Ја сам то поуздано знао и замислио сам њене смеђе очи пуне искрености. Изгубио сам вољу да јој говорим о љубави.

13. маја.

Ја сам сасвим заљубљен. То је ван сваке сумње. Сви знаци то показују. Сутра ћу се објаснити. Још ни досад ми није јасна моја улога.

14. маја.

Ствар се неочекивано преокренула. Падала је киша, млака, пријатна. Ишли смо Моховом улицом, преко тротоара шибало је кос ветар. Ја сам говорио, и она је ишла ћутећи, оборивши главу као да премишља. Са шеширића цурили су јој ка образ млазеви кише, и она је била дивна. Навешћу наш разговор:

— Јелисавета Сергејевна, ја сам вам изложио оно што осећам. Сад ви имате реч.

— Сумњам у искреност ваших речи.

Ја врло глупо слеглох раменима и промрмљах да сам готов заклету се или нешто слично. Она рече:

— Слушајте, ви сте почели говорити језиком Тургењевљевих јунака! Говорите простије.

— Не може бити простије. Ја вас волим.

— Па шта онда?

— Сад ви треба да кажете.

— Хоћете да и ја вама изјавим љубав?

— Хоћу да ми одговорите.

— Видите, Александре Ивановичу... Шта вам могу казати? Ви ми се малчице свиђате. Много сте високи.

— Још ћу порастати — обећах ја.

— Али ми се тако мало познајемо, заједница...

— Поједимо заједно товар соли и упознајмо што ближе једно друго.

Она руменим дланом обриса мокре образе и рече:

— Па, хајде, да живимо. Поживећемо заједно, па ћемо видети. Само ми дајте рок, да бих могла прекинути своју ранију везу.

— Ко је он? — заинтересујем се ја.

— Не познајете га. Један доктор, венеролог.

— Кад ћете се ослободити?

— Надам се до петка.

— Хоћемо ли заједно живети? То јест у једном стану?

— Да, Мислим да ће то бити згодније. Ви ћете се преселити к мени.

— Зашто?

— Ја имам врло удобну собу. Чиста, а газдарица је симпатична.

Ја нисам ништа одговорио. Растали смо се на углу Тверске улице. Пољубили смо се на велико запрепашћење неке даме.

Шта ли ме чека идућег дана?

22. маја.

Проводим медене дане. „Медено“ расположење данас је помућено тиме што ми је Лиза рекла да променим рубље. Заиста, моје рубље је сасвим изношено. Али новац, новац... Трошимо мој, а њега нема тако много. Мораћу потражити посла.

24. маја.

Данас сам се био решио да купим платно за рубље, али ме је Лиза изложила непредвиђеном расходу. Она је пошто-пото хтела да руча у добром ресторану и да купи свилене чарапе. Ручали смо и купили, али ја сам очајан: пропаде ми рубље!

27. маја.

Она ме исцрпљује. Изнурен сам физички, па личим на голу сунцокретову стабљику. То није жена, већ ватра жива!

2. јуна.

Данас смо се пробудили у девет. Проклета навика да мрдам прстима ногу имала је онај резултат: она је подигла јорган и дуго разгледала моје стопало. Своја посматрања овако је резимирала:

— Ти немаш ногу, већ коњску копиту. И још горе! Па онда та длака на прстима, пих! — Она грозничаво — гадљиво слеже раменима, па покривши се јорганом, окрену се зиду.

Ја сам био збуњен. Подвијем ноге и додирном је за раме.

— Лизо!

— Оставите ме!

— Лизо, то је којешта. Па не могу ја ваљда променити облик своје ноге, јер она није начињена по наруџбини, а што се тиче длака, длака је луда, она свуда расте. Ти као медицинарка требало би да знаш законе природног развитка.

Она се окрену лицем према мени. Смеђе очи добише злобну чоколадну нијансу.

— Још данас изволите купити прашак против знојења: ваше ноге заударјају на леш!

Ја разложно приметих да су у ње дланови стално мокри. Она поћута, а на моју душу, да се изразим високим „стилом“, паде тамна сенка... Није ту ствар до ногу ни до длака ...

4. јуна.

Данас смо се возили на чамцу по реци Москви. Сећали смо се Доншчинке. Јелисавета се понаша недостојно: за све време се гадно изражава на мој рачун, понекад врло грубо. Да јој одговарам на исти начин — значило би раскид, а ја то не бих хтео. Поред свега тога она ме све више везује за себе. — Она је просто размажена жена. Бојим се да мој утицај неће бити довољан да се из корена протресе њен карактер. Мила, неуравнотежена девојчица. Уз то девојчица која је видела и такве ствари о којима сам ја знао само по чувењу. При повратку кући увела ме је у апотеку и смешећи се купила талка и још неке стварчице.

— Ово је да се засипаш због зноја.

Ја сам се врло галантно клањао и захвалио.

Смешно је, али је тако,

7. јуна.

Врло јој је убог умни капитал. А у другим стварима може сваког учити.

Сваки дан пред спавање перем ноге врућом водом, поливам колоњском водом и посипам некаквом беспослицом.

16. јуна.

Сваког дана постаје све несноснија. Јуче је имала нервни напад, С таквом се тешко да живети.

18. јуна.

Немамо- ништа заједничко! Говоримо разним језицима. Једино начело које нас везује је — кревет. Празан живот.

Јутрос ми је узимала из џепа новац пре него што је пошла у пекарницу па наишла на ову књижицу. Извукла је.

— Шта ти је ово?

Мене обузе врућина. Шта ћу ако отвори једну или две стране? Ја одговорих, па се и сам зачудих природности свога гласа:

— Књижица за аритметичка израчунавања.

Она је равнодушно тури натраг у џеп па оде. Морам бити опрезнији. Духовитости у четири ока тада су добре кад их не чита други.

Пријатељу Васји ово је извор разонођења.

21. јуна

Не могу да се начудим Јелисавети. Њој је 21-година. Кад је стигла да се толико поквари? Каква јој је породица, како се васпитавала, ко је руководио њеним развитком? То су питања која ме изванредно интересују Она је врашки лепа. Поноси се савршеним облицима свога тела. Култ самопоштовања — друго ништа не постоји за њу. Покушао сам неколико пута да говорим с њом озбиљно. Лакше је староверца уверити да не постоји бог, него њу преваспитати.

Заједнички живот постаје бесмислен и глуп. Ипак отежем с прекидом. Морам признати да ми се она, и поред свега тога, свиђа. Урасла је у мене.

24. јуна

А ствар је била проста. Данас смо отворено разговарали, и она је рекла да је физички не задовољавам. Раскид још није формалан, али ће ових дана зацело бити.

26. јуна.

Њој би требало дати ждрепца из станичне коњушнице. Ждрепца!

28. јуна.

Тешко ми је растати се с њом. Спутала ме је као водена трава. Данас смо се возили на Врапчја брда. Она је седела у гостионичкој соби код прозора, и сунце је кроз резбарију карниза падало право на коврџе њене косе. Косе боје кованог злата. Ево ти малко и поезије!

4. јула.

Ја сам напустио посао. Јелисавета је напустила мене. Данас сам пио пиво са Стрежњевом. Јуче смо пили ракију. Растао сам се с Јелисаветом, као што доликује културним људима, коректно. Без ичег нарочитог. Данас сам је видео на Дмитровки с једним младим човеком у цокејским чизмама. Хладно је одговорила на мој поздрав. На овоме је већ време и да завршим белешке — пресушио извор.

30. јула.

Морам се сасвим неочекивано латити пера. Рат. Експлозија животињског ентузијазма. Од сваког полуцилиндра, као од црвљивог пса, на читаву врсту заудара на патриотизам. Људи љути, а ја се радујем. Мене убија туга за ... „изгубљеним рајем". Јуче сам сасвим непристојно сањао Јелисавету. Она је оставила у мени тужан траг. Требало би да се разонодим.

1. августа.

Сит сам галаме. Вратило ми се оно старо, чамотиња. Сисам је као дете сису.

3. августа.

Излаз! Идем у рат! Глупо? Врло. Да ли је срамота?

Којешта! Па ја немам куд. Бар трунку других осећања. А ове пресићености није било пре две године. Старим ли, шта ли?

7. августа.

Пишем у вагону. Тек смо малочас пошли из Вороњежа. Сутра силазимо у Каменској. Чврсто сам се решио: идем за „веру, цара и отаџбину".

12. августа.

Приређен ми је свечан испраћај. Атаман се поднапио и одржао распаљив говор. После сам му шануо: „Ваш сте будала, Андреја Карповићу!" Он се запрепастио и позеленео. Прошиштао је заједљиво: „А, такође један од образованих. Да нисте један од оних што смо их 1905. године шибили бичевима?" — Ја сам одговорио да ја, на жалост, нисам „од оних" — посаветовао сам му да приђе есдекама^{xii}. Отац је плакао и љубио ме, а нос му је слинио. Јадни, мили оче! Тебе би требало у моју кожу. Ја сам му у шали предложио да иде са мном, а он је уплашено викнуо „Шта причаш, а имање?" Сутра идем на станицу.

13. августа.

Овде-онде непорађено жито. На хумкама угојени пољски хрчкови. Необично лице на оне Немце на јевтиним литографијама што их Козма Крјучков набада на копље. Био сам жив и здрав, учио математику и друге егзактне науке, а никад нисам мислио да ћу постати такав „шовиниста". У пуку ћу већ разговарати с козацима.

22. августа.

На некаквој станици видео сам прву партију за-робљеника. Стасит аустријски официр спортског држања ишао је под стражом на станицу. Њему се осмехнуше две госпођице које су шетале по перону. Он се у ходу врло окретно поклони и посла им пољубац руком.

Чак и као заробљеник чисто избријан, галантан, жуте камашне, сјакте се. Пратио сам га погледом: леп млад момчић, мило другарско лице. Кад бих се срео са оваквим — и рука не би хтела. да подигне сабљу.

27. августа.

Избеглице, избеглице, избеглице ... Сви путеви заузети композицијама и војницима.

Прошао први санитарски воз. На постаји из вагона искочио један млад војник. Завој на лицу.

Разговарали смо. Рањен је картечом. Страшно је задовољан што свакако неће више служити, повређено му је око. Смеје се.

27. августа

Ја сам у свом пуку. Командант пука је врло добар старчић. Козак из доњих крајева. Овде већ помало мирише на крвцу. Како се чује, прекосутра ћемо на положај. Мој 3-ћи вод трећег ескадрона састављен је од козака Константиновске станице. Без бојни људи. Само је један веселјак и певач.

28. августа.

Изразимо на положај. Данас онамо нарочито тутњи. Добија се утисак као да долази бура и у даљини удара гром. Ја сам чак њушио: да не мирише на кишу? Али је небо сатинско, сасвим ведро.

Коњ ми је јаче почео храмати, озледио ногу о точак пољске кухиње. Све је ново, необично, и не знам о чему пре да пишем.

30. августа.

Јуче нисам имао времена да пишем. Сад пишем на седлу. Љуљам се, те испод оловке слова испадају врло незграпна. Идемо нас тројица с конопцима за траву.

Сад војници везују, а ја лежим потрбушке и „фиксирам“ са задоцњењем јучерашње догађаје. Јуче је наредник Толоконинов послао нас шесторицу у извиђање (он ме презирно назива „студентом“: „Еј ти, студенте, потаовица ти у коња хоће да отпадне, а ти и не видиш?“). Прошли ско кроз неку полуспаљену варошицу. Врућина. Коњи и ми мокри смо. На ваља што козаци морају и лети носити сукнене чакшире. Иза варошице у јарку видео сам првог убијеног Немца. Ноге до колена у јарку, лежи на леђима. Једна му рука подавијена под леђа, а друга стегла пушчани шаржер. Пушка близу њега нема. Утисак не може бити страшнији. Замишљам све што се десило, и језа ме подилази по леђима. . . Он је имао такав положај као да је седео, спутивши ноге у јарак, а затим је легао да се одмори. Сив мундир, шлем. Види се кожна постава. Толико сам био потресен овим првим доживљајем да се и не сећам његова лица. Само сам видео крупке жуте мраве како му миле по челу и зажмиреним стакластим очима. Козаци су се крстили, пролазећи. Ја сам гледао у крваву мрљу с десне стране мундира. Куршум га је погодио у десну слабину и прошао скроз. Пролазећи поред њега приметио сам да су с леве стране, онде где је куршум изишао, мрља и локва крви на земљи много већи и мундир подеран.

Прошао сам поред њега стресајући се. То ли је, дакле, оно

Наредник, звани Трундалеј, покушавао је да подигне наше клонуло расположење, па је причао безобразну анегдоту, а и њему самом дрхтале су усне..

На пола врсте од варошице зидови некакве спаљене фабрике, зидови од цигала с чађавим црним врховима. Ми смо се бојали да идемо право путем, пошто је он водио мимо тога згаришта, па смо одлучили да га заобиђемо. Одемо у страну, и у том тренутку почну одонуд пуцати на нас. Звук првог пуцња, ма како да је то срамота, умало ме није избацио из седла. Ја се ухватим за облучје и по инерцији се нагнем, и трагем дизгине. Ми смо јурили према варошици поред оног јарка с убијеним Немцем, дошли смо к себи тек кад је варошица остала изе нас. Затим смо се вратили. Сјахали смо. Коње смо оставили с двојцом коњоводаца, а нас четворица смо отишли на крај варошице до оног јарка. Сагнувши се, ишли смо по том јарку. Ја сам још издалека видео ноге убијеног немца у кратким жућкастим чизмама, оштро савијене у коленима. Ја сам ишао поред њега, задржавајући дисање, као поред заспалог човека, као бојећи се да га не пробудим. Под њим се зеленела влажна пригњечена трава ...

Ми прилегосмо у јарку, и после неколико минута, иза развалина спаљене фабрике изиђоше један за другим девет немачких улана... Познао сам их по униформи. Издвајајући се официр викну нешто оштрим грленим гласом, и њихов мали одред појури према нама. Војници вичу да им помогнем везати трау. Идем.

30. августа.

Хоћу да испричам како сам први пут пуцао на човека. Кад су немачки улани полетели на нас (као сад да гледам њихове зеленкастосиве мундире као гуштере, сјајне шлемове, копља како се њихају са заставицама).

Улани су били на доратима. Ја сам, не знам: зашто, пренео поглед на насип јарка и видео малу смарагдну бубу. Она је на моје очи порасла и достигла необичну величину. Она је онако дивовска милела, љуљајући травке, према моме лакту, наслоњена на суву трошну иловачу насипа, успузала се уз рукав моје блузе заштитне боје и брзо сишла на пушку, с пушке на каиш. Ја сам пратио њен пут и чуо изненадан глас наредника Трундалеја: „Пуцајте, шта чекате!?“

Ја још чвршће упрех лакат, зажмурих левим оком, осетих да ми срце расте, постаје овако исто велико као она смарагдна буба. У прорезу нишанског оквира на основи сивозеленкастог мундира дрхтала је мушица. Поред мене испали Трундалеј. Ја притискох окидач и чух како фијуче мој куршум.

По свој прилици ниско сам нишанио, јер је куршум дизао с бусена прашину. Први пуцањ на човека. Ја испустих шаржер, не нишанећи више, не видећи ништа пред собом. Последњи пут сам повукао затварач, шкљоцнуо, заборавивши да нема метака и тек тада сам погледао у Немце. Они су онако исто у реду журили назад. Позади свих официр. Било их је девет, и ја сам видео доратасте сапи официрова коња и метални врх његовог уланског шлема.

2. септембар

У Толстојевом „Рату и миру“ има једно место где он говори о граничној линији између две непријатељске војске — линији неизвесности, која као да раставља живе од мртвих. Ескадрон у којем је служио Николај Ростов полази на јуриш, и Ростов у мислима одређује ту линију. Ја сам се особито јасно сетио данас тог места у роману зато што смо јутрос у зору јуришали на немачке хусаре... Изјутра су њихове јединице, одлично потпомогнуте артиљеријом, потискивале нашу пешадију. Видео сам како су наши војници — чини ми се 241-ви и 273-ћи пешачки дук — панично бежали. Они су били буквално деморалисани после неуспелог наступања, кад су два пука без артиљеријске припреме пошли на јуриш и били сузбијени непријатељском ватром и уништени безмало на трећину свога састава. Нашу пешадију гонили су немачки хусари. И баш тада је уведен у борбу каш пук, који је стајао у резерви у шумској просеци. Колико се сећам, то је овако било Ми смо изишли из села Тишвича после 2 сата у зору. Била је густа помрчина пред расвитак. Оштро су мирисали борови и олас. Пук је ишао подељен на ескадроне. Са сеоског пута сишли смо улево и пошли по житу. Коњи су ишли фркћући, обијајући копитама сочну росу с овса.

Хладно чак и у шињелу. Пук је дуго ишао пољем, и тек после једног сата из пуковског штаба дојурио је официр и предао наређење команданту. Наш старац је незадовољним гласом пренео команду, и пук је под правим углом скренуо према шуми. Ми смо се у водним колонама тискали у уској просеци. Негде лево од нас водила се борба. Дејствовале су немачке батерије, судећи по звуку, у великом броју. Звуци пуцњаве су се колебали; чинило се као да више нас горе оне миришљаве борове гранчице. Слушали смо до заласка сунца. Затим је зармело „ура“, млитаво, јадно, суво, па опет тишина, проткана чистим звуком митраљеза. У том тренутку тако су се без реда гомилале мисли; једино што ми се у том тренутку разговетно болно зарезало у памети — то је било многолико лице наше пешадије, која је наступала у стрељачким стројевима.

Видео сам незграпне сиве прилике у лепињастим качкетима заштитне боје, у грубим војничким чизмама до испод колена, које су тапкале јесењу земљу и чуо промукао смех немачких митраљеза, који су прерађивали те живе ознојене људе у лешеве. Два пука су била збрисана и бежала су, бацајући оружје.

Њих је у стопу гонио пук немачких хусара. Ми смо им се нашли с бока, на растојању од 300 или иешто мање хвати. Команда. За трен ока се постројавамо Чујемо једну једину реч, хладну, стежућу као ђем: „марш-марш!“ — и летимо. Уши мога коња су притиснуте тако чврсто да их, чини ми се, руком не би откинуо. Осврнем се — иза мене командант и два официра. Ето, то је она граница што дели живе од мртвих. То је оно, велико безумље!

Хусари савијају своје изломљене редове и окрећу назад. На моје очи капетан Чернецов посекао је немачког хусара. Видео сам како је један козак шестог ескадрона, јурећи Немца, избезумљен секао његова коња по сапима. Од сабље су одскакали комади коже ... Не, то је нешто непојмљиво! То нема имена! Пошто смо се вратили, видео сам лице Чернецова — пажљиво, уздржано весело — седи за преферансои, а не у седлу, после убиства човека. Далеко ће дотерати капетан Чернецов. Способан је.

4. септембра.

На одмору смо. На фронт се баца 4-та дивизија 2-га корпуса. Налазимо се у варошици Кобилину. Јутрос су кроз варошицу форсираним маршем прошле јединице 14-те коњичке дивизије и уралски козаци. На западу се воде борбе. Непрекидно грми. После ручка ишао сам до болнице. Док сам тамо био, дошао је транспорт с рањеницима. Болничари, скидајући с кола рањенике, смејали су се. Прилазим. Један богињав висок војник, хучући и смешећи се, силази уз помоћ болничара. „Ето, козаче — вели он мени, — сасули ми грашка у задњицу. Добио сам четири шрапнелска зрна“. Болничар пита: „Је ли се шрапнел распрскао иза тебе?“ — „Како иза мене, ја сам задњицом наступао“. Из кућерка изиђе милосрдна сестра. Погледах у њу, и дрхтање ме натера да се наслоним на коња. Сличност с Јелисаветом је необична. Исте очи, овално лице, нос, коса. Чак и глас личи. Или ми се тако чини? Можда ћу сад у свакој налазити сличност с њом.

5. септембра.

Двадесет четири сата смо хранили коње у пољској коњушници, а сад ћемо опет онамо. Физички сам сломљен. Трубач свира седлање. Ето на кога бих у овом тренутку с уживањем пуцао!"

Командир ескадрона је послао Григорија Мелехова ради везе с пуковским штабом. Пролазећи кроз места недавних борби, Григорије виде поред самог друма убијеног козака. Он је лежао наслонивши плаву главу на друмски шљунак, изгребан коњским копитама. Григорије сјаха па, запушавајући нос (од мртваца је заударао сладуњав лешински задах), претресе га. У џепу од чакшира нађе ову књижицу, комадић мастиљаве оловке и новчаник. Скиде фишеклију и летимично разгледа бледо, влажно, већ у распадању лице На слепоочницама и између очију оно се влажно, кадифасто црнело, на челу у косој бори самртне замишљености видела се тамна прашина.

Григорије покри лице убијеног батистаном марамicom, коју је нашао у његовом џепу, па пође у штаб, обзирући се покадшто. Књижицу је предао писарима у штабу, и они су, читајући је заједно, подсмевали се туђем врло кратком животу и његовим земаљским страстима.

XII

11-та коњичка дивизија, пошто је освојила Лешњув, прошла је кроз Станиславчик, Радзивилов, Броди и 15. августа развила се поред вароши Каменка-Струмилово. За њом је ишла армија, на стратегијски важним секторима концентрисане су пешачке јединице на железничким чворовима, прикупљани су штабови и комора. Као самртно уже од Балтичког мора се отезао фронт. У штабовима су разрађивани планови широког наступања, над картама су капали генерали, јурили су ордонанси, разносећи наређења за борбу, стотине хиљада војника ишли су у смрт...

Извиднице су јављале да се према вароши прикупљају крупне коњичке противничке снаге. На пропланцима поред путева дешавале се чарке, козачке патроле долазиле су у додир с непријатељским извидницама.

После растанка с братом, Григорије Мелехов за све време марша покушавао је и није могао наћи у души тачку ослонца, на којој би се зауставио у болесним мислима и вратио своје раније мирно расположење. С последњим маршевским ескадроном уведени су у пук и трећепозивци. Један од њих, козак из стакице Казанске, Алексеј Урјупин допао је у исти вод с Григоријем. Урјупин је био висок, мало погурен, с истуреном доњом вилицом и танким калмичким брковима; његове веселе, неустрашине очи вечито су се смејале, упркос његовим годинама, ћела му се сијала, само је са стране голе испупчене лобање расла ретка плава коса. Још првог дана козаци су му дали надимак „Ћубан“. Код Бродија после битке пук се одмарао дан и ноћ. Григорије је био на стану у истој кућици са Ћубаном. Они су се разговарали.

— Ти, Мелехов, као да си се олињао.

— Како олињао? — Григорије се намршти.

— Слабо изгледаш, као да си болестан — објасни Ћубан. Они су хранили коње у пољској коњушници, пушили, наслонивши се на стару ограду обраслу маховином. Улицом су ишли хусари, по четири у реду, поред ограде су лежали непокупљени лешеви (потискујући Аустријанце, борили су се по улицама предграђа), црн дим је избијао испод развалине спаљене синагоге. Варош је пружала слику великог разарања и непријатне празнине у тај вечерњи час, дивно ишаран бојама.

— Здрав сам ја — не гледајући у Ћубана, рече Григорије и плъуну.

— Лажеш! Видим ја.

— Шта видиш?

— Плашиш се? Смрти се бојиш?

— Глупаче — рече Григорије презриво, па се жмирећи загледа у нокте.

— Реци: јеси ли убио човека? — јасно изговори сваку реч Ћубан, загледајући испитивачки у лице Григорију.

— Убио сам. Па шта?

— Тишти ли те на души?

— Ти-шти ли? — осмехну се Григорије. Ћубан извуче сабљу из корица.

— Хоћеш ли да ти одсечем главу?

— Па онда?

— Убићу те да не трепнем — нема код мене сажалења! — Очи у Ћубана су се смејале, али је Григорије по гласу, по дивљем мрдању ноздрва видео да говори озбиљно.

— Ти си дивљак и особењак — рече Григорије, загледајући пажљиво у лице Ћубану.

— Ти имаш меко срце. А познајеш ли баклановски ударац? Гледај!

Ћубан изабра у башти високу стару брезу, пође право према њој, погуривши се, мерећи очима. Његове дугачке, мускулозне руке, с претерано широким шакама висиле су непомично.

— Гледај!

Он је полако дизао сабљу, па чучнувши, наједан-пут са страшном снагом косо размахну. Пресечена на два аршина изнад корена, бреза је падала, закачујући гранама голе прозорске оквире, гребући кућни зид.

— Јеси ли видео? Учи се. Баклачов је био атаман, јеси ли чуо за њега? Сабљу му је било тешко дигнути, као да је живом била заливена, а кад удари — коња располуги. Ето ти!

Григорије никако није могао да научи сложену технику ударца.

— Јак си, а за сечење си глуп. Ево како треба — учио га је Ђубан, и његова сабља је у косом полету погађала мету са страшном силом.

— Човека сеци смело. Човек је мек као тесто — поучавао га је Ђубан насмејаних очију. — Не мисли како и зашто. Ти си козак — твој је посао да сечеш не питајући. Убити непријатеља у боју, то је свето дело. За сваког убијеног бог ти отписује један грех, као и за змију. Животиња без потребе не сме се убијати — рецимо теле или што друго — а човека уништавај. Поган је он, човек... Нечист, смрди на земљу, живи као отровна гљива.

На Григоријеве примедбе он се намршти и тврдоглаво ућута.

Григорије је с чуђењем опазио да се Ђубана без разлога боје сви коњи. Кад је прилазио пољској коњушници, коњи су стригли ушима, збијали се у гомилу, као да им је прилазила звер, а не човек. Код Станиславчика, наступајући по шумском и мочварном земљишту, ескадрон је био принуђен да сјаше. Коњовоци су узимали коње и одлазили у удољицу, у заклон. Ђубан је одређен да води коње, али он јо то одлучно одбио.

— Урјупине, кучкин сине, шта се измотаваш? Зашто не узимаш коње? — нападе га водни поднаредник.

— Они се мене боје. Богами! — уверавао је Урјупин, кријући у очима стални осмејак.

Он никад није био коњоводац, са својим коњем поступао је благо, брижљиво га је неговао, али је Григорије увек примећивао: чим би господар пришао коњу, не мичући по навици рукама притиснутим уз бедра — по коњскиј леђима прошао би талас дрхтавице: коњ би се узнемирио.

— Каж ми, угодниче, зашто се од тебе плаше хоњи? — упита једанпут Григорије.

— Ко ће их знати. — Ђубан слеже раменима. — Ја их чувам.

— Пијане познају по мирису, боје се, а ти си трезан.

— Ја имам срце тврдо, они то осећају.

— Ти имаш вучје срце, а можда никаквог и немаш, место срца је камен.

— Може бити — радо се сложи Ђубан.

Код вароши Каменка-Струмилово цео 3-ћи вод с водним официром изишао је у рекогносцирање: очи тога дана један пребегли Чех известио је команду о мобилизацији аустријских јединица и о спремању контраофанзиве на линији Горши—Ставинцки; требало је стално мотрити на друм, којим се рачунало да ће се кретати противничке јединице; у том циљу водни официр је оставио на ивици шуме четири козака с водним поднаредником, а са осталима је отишао према засеоку чији су се црепани кровови видели иза брежуљака.

На ивици шуме, поред старе оштроврхе капеле са зарђалим распењем, остали су Григорије Мелехов поднаредник, млади козаци Силантјев, Ђубан и Мишка Кошевој.

— Сјашите, момци — нареди поднаредник. — Кошевој, одведи коње онамо иза оних борова — па да иза оних што су мало гушћи.

Козаци су лежали иза сломљеног сувог бора и пушили; поднаредник није одвајао очи од догледа. Једно десет корака од њих таласало се непожњевено жито с просутим зрном. Истресено ветром класје са-вијало се и тужно шуштало. Козаци су пролежали пола сата, добацујући лено један другом реченице. Негде улево од вароши непрекидно се колебала топовска тутњава. Григорије допузи до жита, па бирајући пуне класове, крунио их је и жватао чврсто, презрело жито.

— Биће да су Аустријанци! — викну поднаредник полугласно.

— Где? — трже се Силантјев.

— Ено их, излазе из шуме, Гледај више удесно. Гомила коњаника изиђе иза једног удаљеног шумарка. Заставши, разгледаху поље с далеко истуреним шиљцима шуме, затим се кренуше у правцу козака.

— Мелехов! — позва поднаредник. Григорије допузи до бора.

— Пустићемо их ближе, па ћемо их тада дочехати плотуном, спремајте пушке, момци! — шаптао је грозничаво поднаредник.

Коњаници су ишли ходом, хватајући удесно. Четворица под бором лежала су ћутећи, с притајеним дисањем.

— ... аухт, капрал! — донесе ветар млад звонак глас.

Григорије мало подиже главу: шест мађарских хусара, у лепим доламама, украшеним гајтанима, јахали су у гомили. Предњи, на крупном вранцу, држао је у руци карабин и смејао се тихим басом.

— Пали! — шапну поднаредник. - „Ху-ху-хак!“ — грмну плотун.

„Ака-ка-ка-как-ак!“ залаја остраг одјек.

— Шта то радите? — викну уплашено иза борова Кошевој, па на коње: — Пррр, проклети! Шта сте побеснели! Мир, јаво вас однео! — глас му одјекну отрежњавајуће гласно.

По житу су јурили хусари, расути у ланац. Један од њих, онај што је јахао напред на ухрањеном вранцу, пуцао је увис. Последњи, који је био заостао, полегнувши по коњском врату, освртао се, држећи левом руком капу.

Ћубан скочи и први потрча, заплићући се ногама у житу, држећи пред собом пушку. Око стохвати од њега праћкао се ногама оборен коњ, поред њега стајао је без капе мађарски хусар и трљао при паду убијено колено. Он викну нешто још издалека и подиже увис руке, осврћући се на другове који су трчали у даљини.

Све се то десило тако брзо да се Григорије освестио тек кад је Ћубан довео заробљеника до бора.

— Скидај, ратниче! — вику он грубо, тргнувши к себи сабљу.

Заробљеник се збуњено насмеја, устумара се. Он одмах поче скидати каиш, али су му руке приметно дрхтале, никако није могао да откопча пређицу. Григорије му пажљиво поможе, и хусар — жлад, висок младић пуних образа, с мајушном брадавицом прилепљеном на кутићу обријане горње усне — захвално му се осмехну, климнувши главом. Он као да се обрадовао што су га ослободили оружја, потражи по џеповима, гледајући у хозаке, извади кожную дуванкесу и проговори нешто, нудећи покретима руку да пуше.

— Части нас — осмехну се поднаредник, и већ поче тражити папир по џепу.

— Пуши мулећину! — закикота се Силантјев. Козаци савише цигарете, па задиманише. Црн дуван лулаш јако удари у главу.

— Где је његова пушка? — упита поднаредник вукући похлепно дим.

— Ево је — показа Ћубан иза леђа жут прошивен каиш.

— Треба га послати у ескадрон. Штабу је свакако потребан језик.^{xiii} Ко ће га отерати, момци? — упита поднаредник, кашљући и прелазећи по козацима замагљеним очима.

— Ја ћу га пратити — јави се Ћубан.

— Па, терај га.

Заробљеник очевидно разумеде, па се насмеши косим, жалостивим осмехом; савлађујући се, ужурба се, изврну џепове и стаде пружати козацима угњечену влажну чоколаду.

— Русин их... Русин ... најн Аустријанац!^{xiiii} — Он је извртао речи, смешно млатарао рукама и непрестано пружао козацима миришљаву изгњечену чоколаду.

— Имаш ли још какво оружје? — упита га поднаредник. — Ама немој лапарати кад ништа не раземемо. Имаш ли ливорвер? Бах-бах имаш? (Поднаредник тобож притиште обарач.)

Заробљеник љутито одмахну главом.

— Не има! Не има!

Он радо допусти да га претресу, пуни образи су му се тресли.

Из чакшира, поцепандх на колену, текла је крв, на руменом телу видела се одерана кожа. Он је ту притискивао марамицу, мрштио се, пућкао уснама, непрестано говорио ... Његова капа је остала поред убијеног коња, он је молио да му допусте да оде и узме ћебе, капу и бележницу, јер је у њој фотографија његове родбине. Поднаредник се узалуд напрезао да га разуме, па безнадно махну руком:

— Терај га!

Ћубан узе од Кошевог свога коња, седе, намештајући ремник, па показа руком:

— Хајде, војниче! И ти си ми неки ратник, по матери те!

Охрабрен његовим осмехом заробљеник се осмехну, па идући поред коња, чак улагујући се фамилијарно потапша Ћубана по сувој голењачи. Овај га сурово одгурну руком, затеже дизгине, пропуштајући га напред.

— Хајде, ђаволе! Хоћеш да се шалиш? Заробљеник се као кривац пожури, па је сад ишао озбиљан, обзирући се често на козаке који су остали. Његови беличасти праменови косе пркосно су штрчали на темеку. Такав је остао у Григоријевој памети — огрнута гајтанима извезена хусарска долама, беличасти наострешени праменови косе и поуздан мушки ход.

— Мелехов, иди раседлај његовог коња — нареди поднаредник, па са жаљењем плуну на остатак цигарете, који му је већ пекао прсте.

Григорије скиде с убијеног коња седло, однекуд подиже капу која је лежала мало даље. Он помириша поставу, осети оштар мирис јевтиног сапуна и зноја. Носио је седло и пажљиво држао у левој руци хусарску капу. Чучећи око бора, козаци су претурали по бисагама, разгледали седло дотле невиђеног облика.

— Добар му је дуван, требало је тражити још: по једну цигарету — рече жалећи Силантјев.

— Што јест, јест, дуван му је добар.

— Некако је сладак, па све клизи кроз грло . . . — Поднаредник уздахну кад се сети, па прогута плувачку.

После неколико минута иза бора појави се коњска глава. Ћубан се враћао назад.

Но? . . — скочи поднаредник уплашено. — Да ти није побегао?

Машући бичем, Ћубан приђе, сјаха, протегли се, размрда рамена.

— Куд си део Аустријанца? — питао је даље поднаредник, прилазећи му,

— Штая си навалио? — обрецну се Ћубан. — Побегао . . . мислио да побегне . . .

— Пустио си га?

— Кад смо изишли у шумску просеку, он беж' . . . Посекао сам га.
 — Лажеш! — викну Григорије. — Тек онако си: га убио!
 Ђубан подиже на Григорија ледени поглед.
 — Зашто галамиш? Шта се тебе тиче?
 — Ка-а-ко? — Григорије се полако диже, пипајући око себе уздрхталим рукама.
 — Не мешај се куд не треба! Јеси ли разумео, а? Не мешај се! — понови Ђубан строго.
 Тргнувши за ремник пушку, Григорије је муњевито прислони уз раме.
 Прст му је дрхтао, никако да падне на обарач, страшно се кривило потамнело лице.
 — Но-нно! — викну поднаредник претећи, притрчавајући Григорију.
 Пушка се трже и опали, и куршум запева отегнуто танко, обијајући лишће с борова..
 — Ама шта је то? — узвикну Кошевој. Силантјев, како је седео отворених уста, тако је и остао.
 Гурајући Григорија у груди, поднаредник му ишчупа пушку, само Ђубан није мењао положај: и даље је стајао, истуривши ногу, држао се левом руком за опасач.
 — Пуцај опет.
 — Убићу те... — полете к њему Григорије.
 — Ама шта је вама?.. Како је то? Зар хоћете под суд, да будете стрељани? Остављај оружје!..
 — дрекну поднаредник, па одгурну Григорија и стаде између њих, раширивши руке.
 — Лажеш, нећеш убити! — смејао се Ђубан уздржљиво, поцупкујући истуреном ногом.
 Кад су се враћали, већ у сумрак, Григорије први примети на просеци леш убијеног. Претекавши остале, притрча, задржавајући коња који је фрктао, па се загледа: на ковчавој маховини, избацивши далеко ушинуту руку, лежао је посечени потрбушке, заривши лице у маховину. На трави се као таман јесењи лист жутела шака. Страшан ударац, по свој прилици с леђа расекао је Аустријанца надвоје, од рамена укосом до појаса.
 — Ала га је млатнуо... — рече поднаредник потмуло, пролазећи поред њега и пречајући се уплашено на беличасте праменове убијеног, који су млитаво штрчали на искривљеној глави.
 Козаци су јахали ћутећи до свога ескадрона. Сумрак је постајао све гушћи. Ветрић је терао са запада црн перјаст облак. Однекуд с баруштине допирао је бљутав мирис барске траве, влаге, трулежи; букао је несит. Дремљиву тишину прекидао је звекет коњске опреме, случајан ударац сабље о узенгију, шуштање лишћа под коњским копитама. Изнад шумске просеке гасили су се над боровима тамноцрвени трагови сунца које је већ било зашло. Ђубан је често пушио. Ватра у цигарети је тињала и осветљавала његове дебеле прсте с испупченим црним ноктима, који су као канџе држали цигарету.
 Облак је наилазио над шумом, истичући, згушњавајући бачене на земљу бледе, неисказано суморне вечерње боје.

XIII

Операција око заузимања вароши почела је рано ујутру. Пешачке јединице, с коњицом на крилима и у резерви, требало је да у освитак пређу у напад од шуме. Негде је наступила забуна: два пешачка лука нису стигла на време; 211. стрељачки пук добио је наредбу да се пребаци на лево крило, за време покрета, који је предузео други пук, на њега је отворила ватру његова рођена батерија; начинило се нешто немогуће, убитачна збрка реметила је све планове, па је била опасност да се напад сврши ако не поразом нападача, а оно у сваком случају неуспехом. Док се прегруписавала пешадија, и артиљерци спасавали запрегу и топове, који су по нечијој наредби били послати ноћу у мочвару, 11. дивизија је прешла у напад. Шумовито и мочварно земљиште није допуштало да се противник нападне широким фронтом, на неким секторима ескадрони наше коњице морали су јуришати водовима. Четврти и пети ескадрон 12. пука били су повучени у резерву, а остали су већ били увучени у нападни талас, и после четврт сата до оних који су остали допрла је хука и потресна рика:

„Ррр-а-а-а — р-а-а-а-а — ррр-а-а-а!..“

— Наши кренули.

— Пошли су.

— Учестао митраљез.

— Јамачно наше коси...

— Нешто су заћутали? — Значи да се привлаче.

— Сад ћемо и ми исту песму запевати — разговарали су козаци испрекидано.

Ескадрони су стајали на шумском пропланку. Усправни борови боли су очи. Поред њих скоро касом прође чета војника. Кицошки утегнут наредник застаде; пропуштајући последње редове, викну мало промукло:

— Не квари редове!

Чета протапка, звецкајући мањеркама, па се сакри иза јововог шумарка.

Сасвим издалека, иза шумовите увале, удаљујући се, опет допре слабији испрекидан узвик: — „Ра-а-а-а — урр-ррра-а-а!.. Аа-а“ — и наједном као пресечен узвик умуче. Настаде густа, мучна тишина.

- Е сад су стигли!
— Ломе једни друге... Кољу се!..

Сви су напрегауто ослушкивали, али је тишина била непродорна. На десном крилу аустријска коњица је нападала јединице које су наступале, и често митраљеско штектање парало је уши.

Григорије Мелехов је посматрао вод. Козаци су се нервирани, коњи су били узнемирени као да их уједају обади. Ђубан је, обесивши качкет о облучје, брисао плавкасту, знојаву ћелу, Мишка Кошевој је поред Григорија Мелехова халапљиво гутао дим јевтиног војничког дувана. Сви предмети око њих били су разговетни и претерано реални — тако бива кад се сву ноћ не спава.

Ескадрони су провели око три сата у резерви. Пуцњава се утишавала и појачавала с новом снагом. Изнад њих је заклопарао нечији аероплан и начинио неколико кругова. Он је кружио на недостижној висини, па одлетео на исток, пењући се све више; под њим у плавом пространству избише-млечни димови од шрапнелских експлозија; тукао је противавионски топ.

Резерва је уведена у борбу пред подне. Већ је био попушен сав преостали дукан, и људи су чамили у очекивању, кад дојури ордонанс хусар. Одмах затим командир 4. ескадрона изведе ескадрон на просеку и поведе некуд у страну (Григорију се чинило да иду назад). Једно двадесет минута су ишли кроз честу, пореметивши строј. До њих су све ближе допирали звуци борбе; негде у близини, позади, брзом паљбом тукла је батерија; над њима су с кликтањем и шкргутањем прелетале гранате, савлађујући отпор ваздуха. Ескадрон, расут лутањем по шуми, у нереду је избио на чистину. На пола врсте од њих на ивици шуме мађарски хусари су секли послугу руске батерије.

— Ескадрон, строј се!

Још нису стигли да се развију у строј, одјекну друга команда:

— Ескадрон, сабље вади, на јуриш марш-марш! Плавкаст пљусак оштрица. Убрзавајући, ескадрон пређе у галоп..

Око запрете крајњег топа мувало се шест мађарских хусара. Један од њих је вукао за узде уарумљене коње; други их је тукао сабљом, остали су сјахали па покушавали да покрену топ, ухвативши се за паоке точкова и гурајући. По страни од њих на кусавој кобили чоколадне боје поносито је јахао официр. Он је давао наредбе. Мађари спазише козаке, оставише топ и побегоше.

„Тако, тако, тако!“ — бројао је Григорије у мислима коњски топот. Његова нога за тренутак испале из узенгије, и он, осећајући да се држи несигурко у седлу, хватао је узенгију уплашено; пресамитивши се, ухвати је и удену врх чизме и, подигавши очи, виде топовску запрегу од шест коња, на предњем посеченог козака како је обгрлио рукама кољски врат, кошуља му огрезла у крви и деловима мозга. Под коњском копитом закрчка тело убијеног војника из топовске послуге. Поред претуреног сандука с муницијом лежала су још двојица, трећи је лежао ничице на лафету. Претекавши Григорија, јурио је Силантјев. На њега опали скоро из непосредне близине мађарски официр на кусавој кобили. Поскочивши на седлу, Силантјев је падао, хватао, грлио рукама плаву даљину... Григорије трже дизгине, гледајући да зађе здесне стране, да би му било на руку сећи; спазивши његов маневар, официр опали испод руке. Испуца на Григорија цео шаржер, па извуче сабљу. Три убиствена ударца одби као од шале; видело се да је био вешт мачевалац. Кривећи уста, Григорије га четврти пут дохвати, издиже се у узенгијама (коњи су им јурили скоро напоредо, и Григорије је видео пепељастосив, затегнут, обријан образ Мађарев и број на огрлици мундира), лажним замахом обману Мађареву пажњу, па промени правац удараца, мазну врхои сабље међу лопатице, други ударац нанесе у врат, онде где се свршава кичмени стуб. Мађару клону рука са сабљом и дизгином, он се исправи, испрсивши се као да га је нешто ујело, па леже по облучју. Осећајући неко чудно олакшавње, Григорије га ошину по глави. Виде како се сабља до телућа зари у кост више уха.

Страшан ударац одостраг у главу онесвести Григорија. Осети у устима горкослану крв и осети да пада — однекуд са стране, окрећући се, муњевито је јурила на њега земља, покривена стрњиком.

Јак удар при паду за тренутак га освести. Отвори: очи; али их зали крв. Топот крај уха и, тешки коњски дах: „Хап, хап, хап!“ Последњи пут отвори очи к виде раширене румене коњске ноздрве и нечију чизму проденуто кроз узентају. „Свршено је“ — као змија сину му у памети мисао и би му лакше. Хука и црна празнина.

XIV

Првих дана августа капетан Јевгеније Листницкм одлучи да тражи премештај из Атаманског пука телесне гарде у ма који козачки армијски пук. Он поднесе рапорт и после три недеље изради премештај у један пук који је био у саставу оперативне војске. Пошто је одлука о премештају била потписана, он пред одлазак из Петрограда извести оца о томе кратким писмом.

Тата, тражио сам да будем премештен из Атаманског пука у армију. Данас сам добио решење и одлазим да се јавим команданту 2-та корпуса. Вас ће, по свој прилици, зачудити ова моја одлука, али ја ћу вам је овако објаснити: тешко ми је падала средина У којој сам се морао кретати. Параде, дочеци, страже — сва та дворока служба изишла ми је на врх главе. Све ми је то постало бљутаво, хтео бих правог рада и... ако хоћете — јуначких дела. Мора да је у мени проговорила славна крв

Листницких, оних који су још од отаџбинског рата^{xliv} уплитали ловорове у венац руског оружја. Идем на фронт. Молим ваш благослов. Прошле недеље видео сам цара пред његов одлазак у Главни стан. Ја обожавам тог човека. Стајао сам на унутрашњој стражи у двору. Он је ишао с Родзјанком и, пролазећи поред мене, осмехнуо се, показујући на мене очима, рекао енглески: „Ево моје славне гарде! У своје време њом ћу тући Вилхелмову карту“. Обожавам га као институтка. Није ме срамота да вам то признам иако сам прешао 28 година. Дубоко ме узбуђују ове дворске сплетке које се као паучина увијају око светлог имена монарха. Ја им не верујем и не могу веровата. Ових дана умало нисам убио јесаула Громова зато што се преда мном усудио да с непоштовањем говори о императарском величанству.

То је гнусно, и ја сам му рекао да се само људи у чијим жилама тече ропска крв могу опустити до прљавог сплеткарења. Тај инцидент се десио у присуству неколико официра. Мене је обузео пароксизам беснила, извукао сам револвер и хтео да потрошим један метак на гада, али су ме другови разоружали. Сваким даном било ми је све теже бавити се у овој клоаки. У гардијским пуковима — нарочито међу официрима — нема оног правог патриотизма, нема чак — страшно је рећи — ни љубави према династији. Ово није племство, већ олош. Тиме се, у ствари, објашњава мој раскид с пуком. Ја не могу имати ништа заједничко с људима које не ценим. Ето, чини ми се, то је све. Оппростите што сам писао мало без везе, журим се, треба да стегнем кофер и одем до команданта гарнизона. Остајте здраво, тата! Из армије ћу послати опширно писмо.

Ваш Јевгеније.

Воз за Варшаву полазио је у 8 сати увече. Листницки се на станицу довезао на фијакеру. Иза њега је у сивкастоплавом светлуцању остао Петроград. На станици тискање и жагор. Већином војници. Носач смести кофер Листницког па добивши ситнину, пожелеле њиховом благородству срећан пут. Листницки отпаса сабљу и скиде шињел, одреша каише па простре по клупи шарено свилено кавкаско ћебе. На другој страни, код прозора, разместивши по столу домаће јело, јео је неки мршав свештеник аскетског лица. Стресајући о вунасте браде хлебне мрве, нудио је црнпурасту мршаву девојку у гимназијској униформи, која је седела према њему.

— Пробајте! Хоћете ли?

— Хвала вам.

— Немојте се снебивати, због ваше комплекције^{xlv} треба више да једете..

— Хвала.

— Дела, пробајте ове погачице са сиром. Можда бисте ви, господине официре, узели мало?

Листницки обори главу.

— Ви то мени?

— Да, да. — Свештеник га је бушио својим суморним очима неодређене боје и смешио се само танким уснама, под ретким влакнастим брковима.

— Хвала, нећу!

— Грешите. Оно што улази у уста не скрнави. Ви идете у армију?

— Да.

Нека бог помогне.

Листницком се кроз дремеж чинило као да до његовог слуха издалека допире дубок свештеников глас, и мислио је већ да то не говори свештеник жалостивим басом, већ јесаул Громов.

— ... Породица, знате, сиромашна парохија. Зато ето идем за пуковског свештеника. Руски народ не може без вере. И из године у годину, знате ли, вера се учвршћује. Има, истина, и таквих који отпадају, али то је интелигенција, а сељак се чврсто држи бога. Да ... Тако је то ... — уздахну бас, па опет бујица речи, које већ више нису проницале у свест.

Листницког је обузимао сан. Последње што је осећао на јави био је мирис свеже боје на дашчаној таваници и вика под прозором:

— Гардероберка је примала, а мене се не тиче.

„Шта је то гардероберка примала?“ — сину му у свести, и нит се неприметно прекиде. После две бесане ноћи обузе га сан. Листницки се пробудио кад је воз био превалио око четрдесет врта од Петрограда. Точкови су ритмично клопарали, вагон се клатио због трзања локомотиве, негде у суседном купеу полугласно су певали, фењер је бацао косе љубичасте сенке.

Пук у који је био премештен капетан Листницки претрпео је тешке губитке у последњим борбама, те је био повучен из ратне зоне и брзо попуњаван коњима и људима.

Пуковски штаб се налазио у трговишту Березњаги. Листницки је изишао из вагона на некој безименој постаји. Тамо је истоварена и војна болница. Распитавши се код доктора куда иде болница, Листницки је сазнао да се она пребацује с југозападног фронта на овај сектор и да ће се одмах кренути по маршрути Березњаги—Ивановка—Кришовинско. Висок црвен доктор врло је нељубазно говорио о својим непосредним претпостављеним, грдио штабне официре из дивизије и мрсећи браду свиткао пакоским очицама испод златног цвикера, изливао свој јед пред сваким с ким би разгорарао.

— Можете ли ме повести до Березњага? — прекиде га Листницки на пола речи.

— Седите, капетане, на двоколице. Повешћу вас — одобри доктор, па вртећи фамилијарно

дугме на капетановом шињелу, тражећи одобравање, грмео је уздржаним басом:

— Замислите, капетане: — двеста врста смо се тресли у сточним вагонима зато да бисмо се мајали овде без посла, док се на оном сектору откуда је моја болница пребачена, два дана водила необично крвава борба, остала маса рањеника, којима је била хитно потребна наша помоћ (доктор је с пакосним уживањем двапут изговорио: „необично крвава борба“, нарочито јасно изговарајући „р“ — као да риче).

— Чиме објашњавате ту збрку? — заинтересовао се капетан из учтивости.

— Чиме? — доктор иронично издиже обрве изнад цвикера и рикну: — Нередом, збрком, глупошћу старешинског кадра, ето чиме! Седе тамо хуље и праве збрку. Никаквог смисла за ред, просто нема здраве памети. Сећате ли се „Лекаревих бележака“ од Вересајева^{xlvi}. Ето, то је, само на квадрат.

Листници салутира, упути се транспорту, а за њим је грактао љутити доктор:

— Изгубићемо рат, капетане! Изгубили смо га с Јапанцима, а нисмо се опаметили. „Капама ћемо их побити“?^{xlvii} шта ту ваздан... — па пође по шинама, прекорачујући барице покривене мрљама нафте дугиних боја, одмахујући снужено главом.

Смркавало се кад је болница стигла до Березњага. Ветар је брисао преко жуте чекињасте стрњице. На западу су расле гомиле облака. Озго су били тамнољубичасти, малко ниже су губили своју чудновату боју и, мењајући тон, бацали на тамно небеско платно нежне љубичасте рефлексе: у средини се сва та безоблична гомила, натрпана као загушене ледене санте кад крене лед, растапала, и кроз прозор избијао наранџаст млаз сунчаних зракова на заласку. Они су се лепезасто ширили, преламајући се и пламтећи, забијали се управно, а испод прозора се неописиво сплитали у раскошан спектар боја.

У јарку поред пута лежао је убијен риђ коњ. Његова задња нога неприродно је штрчала увис, блистала се на њој излизана потковица. Труцкајући се на двоколицама, Листници је разгледао коњски леш. Болничар који се с њим возио објасни, пљунувши на надувен коњски трбух:

— Наждерао се зоби... прејео се — поправи се он, погледавши у капетана; хтеде још једном да пљуне, али из учтивости прогута плувачку и обриса уста рукавом блузе. — Цркао — а нико да га уклони, ето какав је руски народ. Код Немаца није као код нас.

— А откуда ти знаш? — упита Листници безразложно љутито и у истом тренутку тако безразложно и јако омрзну равнодушно, с нијансом надмоћности и презрења, болничарево лице. Оно је било сивкасто, досадно као стрњиште у септембру; ничим се није разликовало од хиљаде других сељачких војничких лица — оних које је капетан сретао и стизао на путу од Петрограда до фронта. Сва су изгледала некако избледела, тупост им се скаменила у сивим, плавим, зеленкастим, или другим очима, па су јако подсећали на старинске излизане бакарне новце.

— Ја сам у Немачкој провео три године пре рата — одговори болничар полако. У тону његова гласа осети се иста она надмоћност и презрење које је капетан ухватио у његову погледу.

— Ја сам радио у Кенигзбергу у фабрици цигарета — изговарао је с досадом болничар, шибајући коња кожним кајасом.

— Ћути! — рече Листници строго, па се окрену и стаде разгледати коњску главу с гривом спалом на очи и искеженим зубима, огрубелим на сунцу.

Његова нога, увис испружена, била је савијена у колену, копито било искрзано клинџима, али се ројина јако сијала плавкастим сјајем, и капетан је по нози, по танкој кичици одредио да је коњ био млад и од добре пасмине.

Двоколице су одмицале даље, одскакујући по џомбастом путу. Мркнуле су боје на западној ивици неба, ветар је разгонио облаке. Нога мртвог коња црнела се позади као капела без кубета. Листници је непрестано гледао у њу, и одједном на коња паде округао снопић зракова, те нога с чврсто приљубљеном риђом длаком неодолјиво процвета као нека чудна гола грана обојена наранџастом бојом.

Кад су већ улазили у Березњаге болница се сусрете с транспортом рањеника.

Остарији обријан Белорус. — власник првих кола — ишао је поред коња, намотавши на руку кајасеве од конопца. На колима је налаћен лежао козак без качкета, с увезаном главом. Он је уморно затворио очи, жватао хлеб и пљувао црну прежвату кашу, Напоредо с њим лежао је потрбушке један војник. На туру су му зјапиле страшно подеране чакшире, окореле од сасушене крви. Војник је, не длжући главе, страшно псовао. Листници се запрепасти, ослушкујући интонацију гласа: тако се моле богу они који чврсто верују. У другим колима попреко је лежало шест војника. Један од њих, грозничаво весео причао је жмирећи својим очима, које су гореле у грозници:

— ... као да је долазио посланик њиховог цара и предложио да се закључи мир. Главно је да ми је то рекао поуздан човек, надам се да неће слагати

— Тешко да је то истина — сумњао је други, машући округлом главом, с траговима давнашњих шкрофула.

— Чекај, Филипе, можда је доиста и долазио — јави се меким волшким изговором трећи, који је седео леђима окренут напред.

На петим колима црвене се обод на козачким качкетима. Три козака су се удобно сместила на широким колима, ћутећи гледали су у Листницког, и на њиховим прашљивим суровим лицима није било ни сенке оне понизности која се види у строју.

— Здраво, земљаци! — поздрави их капетан.

— Здраво — одговори млитаво најближи кочијашу леп козак сребрних бркова и густих обрва.

— Из кога сте пука? — упита Листницки, покушавајући да прочита број на плавој козачкој пораменици.

— Из дванаестог.

— Где је ваш пук?

— Не можемо знати.

— А где сте рањени?

— Код села ... ту близу.

Козаци се неко време сашаптаваху, па један од њих скочи с кола, придржавајући здравом руком рањену, завијену пртеном крпом.

— Ваше благородство, причекајте малчице. — Он је пажљиво носио пробијену руку, захваћену запаљењем, ишао путем, смешећи се на Листницког и гегајући корачао босим ногама.

— Нисте ли ви из Вешенске станице? Да нисте Листницки?

— Да-да.

— Ето, погодили смо. Ваше благородство, имате ли дувана? Частите нас, тако вам бога, умиремо без дувана!

Он се држао за обојен бок двоколица и ишао напореда. Листницки извади кутију с цигаретама.

— Кад бисте нам дали десетак комада. Јер нас је тројица — осмехну се козак молећиво.

Листницки му изручи на мрк широк длан сву резерву цигарета, па упита:

— Има ли много рањеника у пуку?

— Око двадесетак.

— Јесу ли велики губици?

— Много их је погинуло. Запалите, ваше благородство. Хвала. — Припаљујући, козак изостаде, па викну за колима: — Из села Татарског, што је поред нашег имања, данас су тројица погинула. Потисли козаке.

Он махну руком и пожури да стигне своја кола. Ветар је разгртао неопасану блузу заштитне боје.

Командант пука у који је упућен капетан Листницки, становао је у Березвјагама код свештеника. Капетан се на тргу опрости с лекарем који му је гостољубиво дао место на болничким двоколицама, па пође, отресајући у ходу прашину с мундира, распитујући пролазнике где ге налази пуковски штаб. Њему у сусрет водио је војнике на стражу ватрено риђ брадоња наредник. Он салутира капетану, па не кварећи кораке, одговори на питање и показа кућу. У кући где је био смештен штаб била је тишина као у сваком штабу који је далеко од предњих положаја. Писари су били нагнути над великим столом, на слушајници пољског телефона смејао се с невидљивим говорником један врло стар јесаул. На прозорима простране сељачке куће зујале су муве, и као комарци досадно зврцкала телефонска звонца. Посилни уведе капетава у стан команданта пука. У предсобљу га нељубазно дочека висок, нешто нерасположен пуковник, с троугластим ожигљом на подбратку.

— Ја сам командант пука — одговори он на питање, па чувши да је капетану част јавити се њему на расположење, ћутећи, покретом руке позва га у собу. Кад је већ затварао врата за собом, уреди косу покретом бескрајног умора, па рече меким монотоним гласом:

— Јуче су ми јавили о том из штаба бригаде. Молим седите.

Он јо распитивао Листницког о ранијој служби о престоничким новостима, о путу; и за све време њиховог кратког разговора ниједанпут није подигао на капетана своје очи, отежале од неког великог умора.

„Мора да је много претурио преко главе на фронту. Изглед му је самртнички уморан" — помисли капетан са жаљењем, разгледајући високо паметно пуковничково чело. Али овај, као да хоће да га разувери, балчаком сабље почеша се између очију и рече:

— Идите капетане, упознајте се с официрима, ја, знате, нисам три ноћи спавао. У овој пусињи, осим карата и пијанчења ништа нам друго није остало.

Салутирајући Листницки је у осмеху скривао оштро презрење. Он оде, сећајући се с непријатношћу сусрета, подсмевајући се оном поштовању које му је улио уморан изглед и ожигљак на пуковничковом подбратку.

XV

Дивизија је добила задатак да форсира реку Стир и код Ловишча зађе противнику за леђа.

Листницки се за неколико дана саживео с официрским кадром пука; њега је брзо привукла борбена средина, бришући из душе навику на удобност и дремљиви мир.

Операцију форсирања реке дивизија је сјајно извршила. Дивизија је ударила у лево крило

знатне групе противникове војске и зашла за леђа. Код Ловишча Аустријанци су, уз помоћ мађарске коњице, покушавали да пређу у противнапад, али су их козачке батерије збрисале шрапнелом, развијени мађарски ескадрони одступали су у нареду, уништавани бочном митраљеском ватром, гоњени од козака.

Листницки је с пуком ишао у противнапад, њихов дивизион је потискивао непријатеља који се повлачио. Трећи вод, којим је командовао Листницки, имао је једног хозака убијеног и четири рањена! С привидним миром капетан је прошао поред Лошченова трудећи се да не чује његов промукао дубок глас. Лошченев — млад козак орловског носа из Краснопутске станице — лежао је, притиснут убијеним коњем. Био је рањен у подлактицу, лежао је тихо цвилећи, молио козаке који су пролазили поред њега:

— Браћо, немојте ме оставити! Спасите ме, браћо...

Дубок, измучен глас звучао је тужно али у узбуђеним срцима козака који су поред њега пролазили није било сажаљења, а ако га је и било, воља га је стално сузбијала и угушивала, не дајући му да избије. Вод је пет минута ишао ходом, да би се одморили коњи. који су се били задували од јурења. На пола врсте од њих одлазили су растројени мађарски ескадрони. Између њихових лепих доламица, опшивених крзном, били су измешани сивоплави пешачки мундири. Гребеном је силазила аустријска комора, изнад њега су опроштајно узлетали млечни шрапнелски димови. Однекуда је слева батерија тукла брзом ватром по комори. Топовска грмљавина ширила се по пољу, налазећи у блиској шуми многогласне одјеке.

Козачки мајор Софронов, који је водио дивизион, командова „касом“, и три ескадрона, расипајући и истежући се, пођоше тешким касом. Коњи су се љуљали под јахачима, с њих је падала пена као жуторужичасти цветови.

Ту ноћ су ноћили у једном малом сеоцету.

Дванаест официра пука збише се у једном кућерку. Сломљени од умора, легли су гладни да спавају. Око поноћи је стигла пољска кухиња. Заставник Чубов донесе котлић чорбе, њен мастан мирис разбуди официре, и после четврт сата, подбули од спавања официри су јели алапљиво, без разговора, надокнађујући два дана изгубљена у борби. После касног ручка нестале сна. Официри, претоварени јелом, лежали су на плаштосима, на слами, пушили.

Подјесаул Калмиков, мали пуначак официр, који је носио не само у имену већ и на лицу знаке монголске расе, говорио је, оштро гестикулирајући:

— Овај рат није за мене. Ја сам се четири века доцније родио. Знаш Петре — говорио јо, обраћајући се капетапу Терсенцеву. — Ја нећу доживети крај овог рата.

— Остави се хиромантије — закрча онај из баса испод плашта.

— Није то никаква хиромантија. То ми је предодређено. Код мене је атавизам^{xlviii} и ја сам, богами, овде сувишан. Кад смо данас наступали под ватром, ја сам дрхтао од беса. Не подносим кад не видим противника. То гадно осећање равно је страху. Тебе гађају на растојању од неколико врста, а ти јашеш на коњу као ђуран по степи под ловачким нишаном.

— Гледао сам у Купалки аустријску хаубицу. Ко је од вас, господо, видео? — упита јесаул Атаманчуков, облизујући остатке месне конзерве с бркова, подшишаних на енглески начин.

— Нешто изванредно! Нишанска комора, сав механизам — врхунац савршенства — рече одушевљено заставник Чубов испразнивши и другу мањерку чорбе.

— Ја сам видео, али о својим утисцима нећу да говорим. — Незналица сам у артиљерији. По мом мишљешу, топ као сваки топ зјапи својом цеви.

— Завидим онима који су у своје време ратовали на примитиван начин — настави Калмиков, обраћајући се сад Листницком. — У часном боју залетети се на противника и сабљом преполовити човека — то ја разумем, а ово — ђаво би га знао шта је!

— У будућим ратовима улога коњице свешће се на нулу.

— Тачније, неће је ни бити.

— Е, то је већ друго питање!

— Ван сваке сумње.

— Слушај, Терсинцев, па не може се човек заменити машином. То је претерано.

— Ја не говорим о човеку, већ о коњу. Замениће га мотоцикл или аутомобил.

— Замислите: аутомобилски ескадрон.

— Глупости! — наљути се Калмиков. — Коњ ће још послужити војскама. Апсурдна фантазија!

Шта ће бити после двеста, триста година, ми не знамо, а сад у сваком случају коњица је ...

— А шта ћеш ти радити, Димитрије Донски, кад ровови опашу фронт? А? Дела, одговарај!

— Продор, налет, дубок залазак непријатељу за леђа — то је посао коњице.

— Којешта!

— Е, то ћемо већ видети, господо.

— Хајде да спавамо.

— Слушајте, оставите се препирке, свему има краја, остали хоће да спавају.

Распламтела препирка се гасила. Неко је под плаштом хркао и звиждао. Листницки није

узимао учешћа у разговору, већ је лежао на леђима, удишући љут мирис ражане сламе у лежају. — Прекрстивши се, Калмиков леже поред њега.

— Ви разговарајте, капетане, с добровољцем Вунчуком. Он је у вашем воду. Интересантно момче!

— Чиме? — упита Листници окрећући се леђима Калмикову.

— Он је козак који се порусио. Живео је у Москви. Прост радник, али познаје сва та питања. Смео човек и изванредан митраљезац.

— Хајде да спавамо — предложи Листници.

— Па можемо — сложи се Калмиков, мислећи о нечему другом, па се намршти, мрдајући прстима ногу. — Ви, капетане, опростите, што моје ноге тако заударују... Знате, већ трећу недељу се не изувам, чарапе ми иструлеле од зноја ... Таква непријатност, знате. Морам узети обојке од козака.

— Молим — промрмља Листници, тонући у сан. Листници је заборавио разговор с Калмиховом, али идућег дана случајно је наишао на добровољца Бунчука. У свануће му је командир ескадрона наредио да иде у рекогносцирање и, ако се укаже могућност, да ухвати везу с пешачким пуком, који је настављао офанзиву на левом крилу. Листници, тумарајући у јутарњи сутон по дворишту, препуном спалих козака, пронађе водног поднаредника.

— Одреди пет козака да иду са мном у патрулу. Кажу да ми се спреми коњ. Што брже.

После пет минута до прага кућерка дође онижи козак.

— Ваше благородство — обрати се он капетану, који је пунио кутију цигаретама — поднаредник неће да ме одреди у патрулу зато што није мој ред. Хоћете ли ми допустити да идем?

— Хоћеш да се додвориш? Шта си скривио? — упита капетан, напрежући се да у сивкастој тами види козаково лице.

— Нисам ништа скривио.

— Па добро, иди... — одлучи Листници па устаде.

— Еј, ти! — викну он за козаком, врати се! —

Овај приђе.

— Кажу поднареднику . . .

— Ја се презивам Бунчук — прекиде га козак.

— Добровољац?

— Да.

— Кажите поднареднику — прибравши се после једног минута забуне, поправи се Листници — да ... но, добро, идите, ја ћу сам казати.

Помрчина се прореди. Патрола одјаха иза села и прошавши поред стражара и стражарског заклона, узе правац на село означено на карти.

Прошавши око пола врсте, капетан потера коња ходом.

— Добровољац Бунчук!

— Ја.

— Потрудите се до мене.

Бунчук изравна свога неугледног коња с чистокрвним капетановим донцем.

— Из које сте ви станице? — упита Листници, разгледајући профил добровољчев.

— Из Новочеркаске.

— Може ли се знати узрок због којег сте отишли у добровољце?

— Молим — отегнуто и мало подругљиво одговори Бунчук и погледа у капетана оштрим зеленкастим очима. Њихов нетремичан поглед био је тврд, продоран. — Мене интересује ратна вештина. Хоћу да је изучим.

— За то су војне школе,

— Да, тако је.

— Онда зашто?

— Најпре хоћу у пракси да пробам. Теорија ће после доћи.

— Чиме сте се бавили пре рата?

— Био сам радник.

— Где сте радили?

— У Петрограду, Ростову на Дону, у Тули у фабрици оружја. Хоћу да тражим премештај у митраљеско одељење.

— Ви познајете добро митраљез?

— Знам системе Шоша, Бертје, Мадсена, Максима, Хочкиса, Бергмана, Виклерса, Љуиса, Шварцлозе.

— Охо! Разговараћемо с командантом пука.

— Молим вас.

Капетан још једанпут одмери онижу снажну Бунчукову прилику. Он је подсећао на донски брест: на њему није било ничега нарочитог што би падало у очи, ниједна се црта није одликовала изразитошћу — све је било обично, безбојно, свакидашње, само чврсто извијене вилице и очи, које

обарају поглед уперен на њих, издвајали су га из гомиле осталих лица.

Ретко се смешио, само крајевима усана, очи од осмеха нису добијале блажи израз, већ су непопустљиво задржавале свој тамни сјај. И сав је био оскудан у бојама, хладно резервисан — прави брест, жилаво, као гвожђе тврдо дрво, израсто на сивој пескуши негостољубиве донске земље.

Неко време су ишли ћутећи. Широке Бунчукове шаке биле су положене на огуљено зелено облучје седла. Листници извади цигарету и припаљујући је Бунчуковљевом шибицом, осети од његове руке сладак смоласт мирис коњског зноја. Кестењасте маље на надланици биле су густе као коњска длака. Листници и нехотице зажеле да их поглади. Гутајући љут дим, рече:

— Од ове шуме, ви и још један козак отићи вете овим сеоским путем улево. Видите ли?

— Видим.

— Ако на пола врсте даљине не наиђете на нашу пешадију, вратите се.

— Разумем.

Они пођоше касом. Брезе су стајале по страни од шуме у збијеној гомили. Иза њих су замарали очи својим невеселим жутилом борови, видела се коврчава ретка ситногорица, шипраг угажен аустријском комором, која је прешла преко њега. С десне стране, издалека је притискивала земљу топовска грмљавина, а овде код бреза било је неисказано тихо. Земља је усисивала богату росу, трава се руменела, сва у светлим бојама, сочна у предјесењем цвету, који је најављивао скору смрт. Листници се заустави код брезика, разгледајући кроз доглед узвишицу која се дизала иза шуме. На бакарни балчак његове сабље паде пчела и поче ширити крилца.

— Како је глупа — рече Бунчук сажалјиво и тихо, осуђујући пчелин промашај.

— Шта кажете? — упита Листници, одвојивши очи од догледа.

Бунчук му показа очима на пчелу, и Листници се осмехну.

— Горак ће бити њен мед, како ви мислите? Место Бунчукова одговора, однекуд иза далеке гомиле борова митраљез ускомеша тишину, уз оштар фијук као сврачје крештање киша зрна прошиша брезе, на гриву капетанова коња, окрећући се и ко-лебајући се, паде куршумом одсечена грана.

Они су јурили према сеоцету, подстичући коње повицима и бичевима. На њима је без предаха аустријски митраљез испуцавао свој реденик.

После тога Листници је више пута имао прилике да се сретне с добровољцем Бунчуком, и увек се чудило оној несаломљивој вољи која је сијала из Бунчукових оштрих очију, чудило се и није могао одгонетнути шта се крије иза невидљиве тајанствености, којом је као облачном сенком било покривеко лице на изглед тако простог, неугледног човека. Бунчук је и говорио некако нејасно, с осмехом, стиснутим у тврдом углу усана, као да иде кривом, вијугавом стазом, обилазећи само њему познату истину. Премештен је у митраљеско одељење. После десет дана (пук је имао двадесет четири сата одмора) Листници, идући командиру ескадрона, стиже Бунчука. Он је ишао поред једне спољне стаје, машући лако шаком леве руке.

— А-а, добровољац!

Бунчук окрену главу и поздравивши пропусти капетана.

— Куда ви идете? — упита Листници.

— До командира одељења.

— Онда ћемо истим путем, чини ми се?

— Изгледа тако.

Они су ишли улицом разрушеног села неко време ћутећи. У двориштима, поред ретких непорушених стаја, врвели су људи, пролазили коњаници, насред улице пушила се пољска кухиња с дугачиш низом козака који су чекали у реду; озго је цурила љута мокра измаглица.

— Па како је, проучавате ли рат? — упита Листници, погледавши искоса у Бунчука, који је јахао малко иза њега.

— Па... да кажем, проучавам.

— Шта мислите радити после рата? — упита га Листници, гледајући у добровољчеве руке, покривене загаситом коњском длаком.

— Неко ће жњети што је посејано, а ја... видећу. — Бунчук зажмири.

— Како да вас разумем?

— Знате ли, капетане — (он још јаче зачкиљи у њега) — ону пословицу: „Ко сеје ветар, жање буру“? Ето тако.

— Говорите без алегорија, јасније.

— И овако је јасно. Збогом, капетане, ја ћу налево.

Бунчук принесе длакаве прсте штитићу на козачком качкету, да окрену улево.

Слежући раменима, Листници га је дуго пратио погледом.

„Какав је ово човек: или се прави оригиналан, или је просто настран?“ — мислио је он љутито, улазећи у чисту земуницу командира ескадрона.

XVI

Заједно с другим позивом оташао је и трећи Станице и села на Дону опустеше, као за време косидбе, као да је на пољске радове изишао сав донски крај.

На границама се те године распламтео тежак рат: смрт је грабила раднике, и многа је већ гологлава козакња, праштајући се, запевала за покојником: Јаој, рођени мо-о-ој ... И коме си ме оставио? ..

Падале су главе њихових милих и драгих на све четири стране света, лила се црвена козачка крв, и уз артиљеријски поздрав вечитим сном трунули козаци, мртвих очију, по Аустрији, по Пољској, по Пруској ... И није источни ветар доносио до њих плач жена и матера.

Цвет козака оставио је села и гинуо тамо од смрти, од вашију, од ужаса.

Једног лепог септембарског дана над селом Татарским летела је млечно-шарена паучина, танка, претанка, као најтање памучно влакно. Удовички се смешкало бледо сунце, озбиљно девичанско небесно плаветнило било је одбијајући чисто, поносито. Преко Дона, тувовала је шума захваћена жутилом, беласо се јаблан, с храста је падао понеки рецкаст лист, само је јова била упадљиво зелена, веселила својом животношћу брзо сврачије око.

Тога дана Пантелеј Прокофјевић доби писмо с фронта. Писмо је с поште донела Дуњашка. Поштар, дајући писмо, клањао се, тресао ћелом, понизно ширио руке:

— Тако вам бога, опростите ми, ја сам писмо отворио и прочитао. Па тако реците татици: Фирс Сидоровић је, тако кажите, отворио. Врло га је, реците, интересовало да дозна што о рату, шта се и како се тамо ради. — Опростите, молим вас, и тако реците татици Пантелеју Прокофјевићу.

Противно обичају био је збуњен и изишао је да испрати Дуњашку, и не примећујући да му је нос умазан мастилом.

— А ви, овај... немојте ми замерити, сачувај боже ... ја сам то као познаник ... — мрмљао је он збуњено за Дуњашком, клањао се, и у томе је она осетила нешто као упозорење, нешто што ју је такло у срце.

Вратила се кући узрујана, дуго није могла да извади писмо из недара.

— Брже, ти!.. — викну Пантелеј Прокофјевић, гадећи браду, која се тресла.

Дуњашка је брзо говорила, вадећи писмо.

— Рекао поштар да је прочитао писмо из интереса и да се ви, баћа, не љутите на њега.

— Нек иде до ђавола! Је ли од Гришке? — упита старац узбуђено, дишући тешко у лице Дуњашки. — Да није од Григорија? Или је од Петра?

— Није, баћа... туђ је рукопис на писму.

— Читај, немој ме мучити! — повика Илинична, тешко се привлачећи клупи (отицале јој ноге, па је ишла, ретко их подижући, као да се котрљала на точковима).

Задувана, дотрча из дворишта Наталија, стаде код пећи, притиснувши рукама груди, искрививши ожилком нагрђени врат. На уснама јој је треперио осмејак као сунчани зрак, она је чекала поздрав од Гришке да је макар овлаш, макар узгредно помене, што би јој била награда за њену пасју оданост, за њену верност.

— А где је Дарја? — шапну старица.

— Ћутите! — цикну Пантелеј Прокофјевић (од беса му се заокружише очи), па нареди Дуњашки: — Читај!

— „Јављам вам..." — поче Дуњашка, па падајући с клупе, дрхтећи, викну страшним гласом:

— Баћа! Баћа мили!.. Јао, ма-а-ма! Наш Гриша!.. Ох, ох! Гриша је ... погинуо!

Заплићући се у лишће кржљавог здравца ударала је о прозор пругаста оса, зујала. У дворишту је мирно квоцала квочка, кроз широм отворена врата чуо се далек детињи смех налик на прапорце.

Наталијино лице се згрчило, а с углова усана. још нису били збрисани трагови недавног треперавог осмеха.

Дижући се, трзајући главом као у парализи, пренеражено је гледао Пантелеј Прокофјевић у Дуњашку, која је у грчевима падала с клупе.

Јављам Вам да је Ваш син козак 12-га донског козачког пука, Григорије Пантелејевић Мелехов ноћу 16-ог августа т. г. погинуо у боју код града Каменка-Струмилово. Ваш син је погинуо јуначком смрћу, нека Вам то буде утеха за ненакнадиви губитак. Преостала имовина биће предана његовом брату Петру Мелехову. Коњ је остао у пуку.

*Командир четвртог ескадрона подјесаул
Полковников*

Фронт, 18. августа 1914. г.

После примљеног извештаја о смрти Григоријевој Пантелеј Прокофјевић је некако одједанпут ороную. Он је старио из дана у дан пред очима укућана. Тежак крај му се приближавао неизбежно; памћење му је слабило и разум се мутио. Ишао је по кући погрбљен, црн као туч; грозничав, мастан сјај очију одавао је његов душевни немир.

Писмо од командира ескадрона сам је метнуо под икону и неколико пута дневно излазио је у

трем позивао Дуњашку прстом.

— Изиђи-де овамо. Она је излазила.

— Донеси писмо о Григорију. Читај! — Наређивао је он, погледајући бојажљиво у собна врата, иза којих је патила у неутешној тузи Илинична. — Читај тише, као за себе — лукаво је намигивао, сав се кривећи, показујући очима на врата — читај тише јер ако мати... зло ће бити...

Гутајући сузе Дуњашка би пррчитала прву реченицу и Пантелеј Прокофјевић, који је обично чучао, подигао би увис црну шаку широку као коњска копита.

— Стој! Даље знам... Носи, метни под икону... Само лакше, да не би мати... — па би опет ружно намигнуо и сав се кривио као дрвена кора кад гори на ватри.

Седина му се јављала у окрутим пегама и ослепљиво бела брзо му је прошарала главу, кончасто се уплела у браду. Постао је прождрљив, јео је много и без реда.

Деиети дан после парастоса позвали су попа Висариона и родбину да дођу на даћу погинулог ратника Григорија.

Пантелеј Прокофјевић је јео брзо и алапљиво, на бради су му остајали читави колотови резанаца, Илинична, која је тих последњих дана са страхом пазила на њега, заплака:

— Оче! Шта то радиш? ..

— А шта? — ушептрљи старац, подижући с глеђосане шоље мутне очи.

Илинична одмахну руком и окрену се, гужвајући пред очима везену мараму.

— Ви, баћа, једете као да три дана нисте јели! — рече Дарја љутито и севну очима.

— Једем? — Па добро ... добро ... добро, нећу више... — збуну се Пантелеј Прокофјевић. Он збуњено погледа у оне за столом па мљацнувши уснама ућута, намршти се и не хтеде одговарати на питања.

— Буди храбар, Прокофићу! Зашто тако очајаваш? — храбрио га је после даће поп Висарион.

— Његова је смрт света, немој љутити бога, старче. Син ти је за цара и отаџбину примио трнов венац, а ти... Грешно је, Пантелеју Прокофићу, грешно је од тебе... Бог ти неће опростити!

— Па ја се, оче... ја се, ево, не дам. „Погинуо смрћу храбрих“, пише ми командир.

Пољубивши свештеника у руку, старац се наслони на довратак и први пут после извештаја о синовљој смрти заплака, силно се тресући.

Од тога дана настао је код њега прелом и он се душевно опоравио.

Свако је на свој начин лечио рану.

Чувши од Дуњашке да је Григорије погинуо, Наталија је истрчала у двориште. „Убићу се! Сад више ничега немам! Што пре“, гонила ју је мисао, ватром шибала. Наталија се тресла у Дарјиним рукама и с радосним олакшањем примила је несвест само да одложи онај тренутак кад ће јој се повратити свест и снажно је подсетити на оно што се догодило. Недељу дана је провела у болесној несвести и вратила се у свет стварности друкчија, стишана, изнурена црном слабошћу ... Невидљиви покојник био се угнездио у Мелеховљевој кући, и живи су упијали у себе његов лешински задах споменика.

XVII

Дванаестог дана после извештаја о Григоријевој смрти добише од Петра два писма једно за другим. Дуњашка их је још на пошти прочитала, па је час јурила кући као травка захваћена олујом, час се, посрћући, наслањала на плот. Начинила је доста узбуне по селу и унела у кућу неописано узбуђење.

— Жив је Гриша... Жив је наш мили!.. — расплаканим гласом. викала је још издалека. — Петар пише!., Гриша је рањен, није погинуо!.. Жив је, жив!..

„Здраво, драги родитељи — писао је Петар у писму, с датумом од 20. августа. — Јављам вам да наш Гриша замало није предао богу душу, а сад је, хвала богу, жив и здрав, што и вама желимо од господа бога, здравља и сваког добра. Њихов пук је водио борбу код вароши Каменка-Струглилово — и у јуришу видели су козаци његовог вода да га је посекао сабљом мађарски хусар, и да је Григорије пао с коња, а даље ништа нисмо знали, и ма колико да сам их испитивао — ништа ми нису могли испричати. Тек после сам дознао од Мишке Кошевог — Мишка је долазио у наш пук ради везе — да је Григорије пролежао до мрака, а ноћу се освестио и допузио. А допузио је, управљајући се по звездама, и наишао на рањеног нашег официра. Тај рањени официр био је потпуковњак драгокског пука, и рањен је био у трбух и ноге. Григорије га узео и вукао на себи шест врста. И за то је награђен — крстом св. Ђорђа, и Гришка је произведен за каплара. Тако је то било! Григоријева рана је мала, огребао га непријатељ сабљом по глави, зулио му кожу; али је пао с коња и онесвестио се. Сад је у строју — казао је Мишка. Опростите што је

овако написано. Пишем у седлу, па се јако љуљам."

У другом писму Петар је молио да му пошаљу сушених вишања „из наших драгих донских вођњака“ и молио да га не заборављају, да пишу чешће; у истом писму је грдио Григорија зато што, по речима козака, Гриша слабо пази на коња, па је њему, Петру, криво, јер је дорат његов, Петров, и чисто-крван; молио је оца, да од своје стране пише о томе Григорију.

„Ја сам му поручивао преко козака, ако не буде пазио на коња као на своје добро, да ћу му њушку разбити кад се сретнемо, иако је он сад каваљер св. Ђорђа“ — писао је Петар, а затим су се ређали безбројни поздрави, и међу редовима у писму, згужваном, мокром од кише, јасно се осећала горка туга. Видело се да Петру није лако ишла служба у војсци.

Жалосно је било погледати у Пантелеја Прокофјевића, као попареног радошћу. Зграбивши оба писма, ишао је с њима по селу, хватао писмене и терао их да читају — не због себе, већ је старац хтео позном радошћу да се похвали пред целим селом.

— Аха! Видиш какав је мој Гришка? А? — Он је дизао усправно копитасту шаку, кад би читач, спотичући се на слоговима, долазио до оног места где је Петар описивао Григоријево јуначко дело, кад је на себи вукао шест врста рањеног потпуковника.

— Први из целог села има крст — поносио се старац, па је љубоморно узимао писма, остављао их под поставу изгужваног качкета, па ишао даље да нађе другог писменог.

Сам Сергеј Платонович, спазивши га кроз дућаиски прозорчић, изишао је, скидајући качкет.

— Сврати мало, Прокофјевићу.

Он је стекао старцу руку својом меснатом белом руком, говорећи:

— Па честитам, честитам ... Хм ... Таквим сином треба се дичити, а ви му приредили даћу. Читао сам о његовом јуначком делу у новинама.

— Зар је и у новинама писано? — давио се Пантелеј Прокофјевић сувим грчем.

— Јављено је у новинама, читао сам, читао.

Сергеј Платонович сам дохвати с полице три паклића најбољег турског дувана, не мерећи насу у кесицу скуних бомбона; пружајући све то Пантелеју Прокофјевићу рече:

— Кад будеш слао Григорију Пантелејевићу пакет — пошаљи му од моје стране поздрав и ово.

— Бож-ж-же мој! Каква част за Гришку!.. Цело село о њему говори... Доживео сам... — шаптао је старац, силазећи са степеница Моховљевог дућана. Он се ушмркну, рукавом кафтана обриса сузу која му је голицала образ, па помисли: „Види се да старим. Тако лако заплачем... Еј, Пантелеју, Пантелеју, куд си профућкао живот? Био си раније кремен-камен, носио си из дереглије вреће од по 100 ока, а сад? Малко ме је Гришка поткошио ...”

Он је храмао улицом, притискујући на груди кесицу с бомбонама, и опет му се мисао, као вивак над ритом, окретала око Григорија, падале му на памет речи из Петровог писма. И баш тада се срео с пријатељем Коршуновом. Он први викну Пантелеја Прокофјевића.

— Еј, пријатељу, стани!

Они се нису видели од објаве рата. Откако је Григорије отишао од куће, односи међу њима постали су не толико непријатељски колико хладни и затегнути. Мирон Григоријевић је био љут на Наталију зато што се понижава пред Григоријем, очекује од њега милостшћу. И приморава и њега, Мирона Григорјевића да преживљава слично понижење.

— Кучка једна — грдио је он Наталију у породичном кругу — место да живи код оца, она, видиш, отишла свекру и свекрви, слађи јој тамо хлеб. Због ње, будале, и отац јој мора трпети срам, крити очи пред људима.

Мирон Григорјевић приђе пријатељу сасвим близу, пружи му пегаву шаку, издубљену као чамац.

— Здраво-живо, пријатељу!

— Хвала богу, пријатељу.

— Ти си нешто купио?

Пантелеј Прокофјевић, ширећи десну слободну руку, махну одрично главом.

— Ово су, пријатељу, поклони нашем јунаку. Сергеј Платонович, добротвор, прочитао у новинама о његовом херојству па му поклања бомбона и меког дувана. „Пошљи — вели — своје хероју од моје стране поздрав и поклоне, нека се и убудуће тако одликује“. Просто плаче човек, разумеш ли, пријатељу? — хвалио се преко мере Пантелеј Прокофјевић и гледао нетремице у лице пријатељу, трудећи се да погоди утисак који ће учинити.

Под беличастим очним капциња скупљале се светлосне сенке, па су давале његовом обореном погледу подсмешљив изглед.

— Та-а-а-ко — рече Коршунов промукло, па се упути преко улице к плоту.

Пантелеј Прокофјевић пожури за њим, отварајући кесицу прстима, који су дрхтали од љутње.

— Ево пробај бомбону, као мед је!.. — јетко понуди пријатеља — изволи, једи, частим те од зетове стране... Твој живот није сладак, па зато једи, јер твој син можда ће заслужити такву почаст, а можда и неће ...

— Ти не дирај у мој живот. Ја сам знам какав је.

— Пробај, учини ми част! — с претераном услужношћу клања се Пантелеј Прокофјевић, истрчавајући испред пријатеља. Његови згрчени прсти су цепали сребрнаст танак омот.

— Ми нисмо научили на слатко — одбијао је Мирон Григорјевић пријатељеву руку. — Нисмо навикли, зуби нам се од туђих слаткиша кваре. А теби, пријатељу, не доликује да идеш и скушљаш милостињу за сина. Ако ти је нужда — дођи до мене. Зету бих дао ... Јер Наташка ваш хлеб једе. Могао бих дати твојој сиротињи.

— Милостињу у нашем роду још нико није скупљао, немој, пријатељу, лагати својим глупим језиком! Много се, пријатељу, размећеш!.. И превише!.. Можда је зато што тако богато живиш твоја кћи и отишла од тебе к нама?

— Чекај! — заповеднички упаде Мирон Григорјевић. — Немамо зашто да се грдимо. Ја нисам дошао да се свађамо, умири се, пријатељу. Хајде да поразговарамо, имам посла с тобом.

— Немамо шта да разговарамо.

— Имамо, кад ти кажем. Хајдемо.

Мирон Григорјевић ухвати пријатеља за рукав кафтана па скрену у сокак. Кад прођоше куће, уђоше у степу.

— У чему је ствар? — упита Пантелеј Прокофјевић, повраћајући се од љутње што га је била обузела.

Он искоса погледа у беличасто пегаво лице Коршунова. Овај подави дугачке скутове капута, седе на насип јарка, па извади стару дуванкесу с ресама по ивици.

— Ето, видиш ли, Прокофјевићу, ти си ме ни за што напао данас као разјарен петао, а то није лепо као од пријатеља. Је л' да није лепо, а? Ја хоћу да знам — поче он сад већ другим, одлучним, доста грубим тоном — докле ће твој син терати шегу с Наталијом? Кажи ми!

— О томе њега питај.

— Немам шта њега да питам, ти си глава у својој кући — па с тобом и хоћу да разговарам.

Пантелеј Прокофјевић је гњечио у шаци одвијену бомбону. Лепљива чоколада клизала му је између прстију. Он избриса длан о мрку сипкаву ило-вачу насипа, па поче ћутећи савијати цигарету. Пресави папир, насу из паклића мало турског дувана, па пружи паклић пријатељу. Мирон Григорјевић узне без устезања, па и он сави цигарету од дарезљивог Моховљевог поклона. Запали. Над њим се као бела пена наднесе облак, а к њему се пружала у недостижну висину од земље врло танка паучина, повијајући се под ветром.

Дан се клонио крају. Мирна, неописано слатка септембарска тишина успављивала се. Небо, које је већ било изгубило свој летњи потпуни сјај, нејасно се плавило. Над јарком су руменило прљали листови са јабука, које је ветар богзна откуд доносио. Иза таласастог планинског венца крио се рачваст пут, који је узалуд мамио људе да иду тамо, за смарагдну као сан нејасну линију хоризонта, у непознате просторе — људи, приковани за своја пребивалишта, за свој тежак свакодневни живот, мучили су се на послу, трошили снагу у вршидби, а пут — безљудан досадан траг — водио је, пресецајући хоризонт у недоглед. По њему је газио ветар, дижући прашину.

— Слаб дуван, као трава — рече Мирон Григорјевић, пуштајући колутове дима.

— Доста слаб, али... пријатан — сложи се Пантелеј Прокофјевић.

— Одговори ми, пријатељу — замоли Коршунов slabим гласом, па угаси цигарету.

— Григорије о томе ништа не пише. Он је сад рањен.

— Чуо сам...

— Шта ће даље бити, не знам. Може бити да ће доиста погинути. Па шта онда?

— Како то, пријатељу? .. — Мирон Григорјевић затрепта збуњено и жалосно. — Живи тако — нит је девојка, нит жена, ни поштена удовица, а то је срамота. Да сам знао да ће се тако догодити, не бих ја такве пријатеље ни на праг пустио, а сад тако? .. Ех, пријатељу, пријатељу ... Свакоме је жао свога детета ... Крв није вода ...

— Шта ја ту могу?.. — с уздржаним бесом пређе у напад Пантелеј Прокофјевић. — Кажи ми јасно. Зар је мени мило што ми је син отишао из куће? Зар је то добро за мене? Баш си чудан!

— Ти њему пиши — потмулим гласом је заповедао Мирон Григорјевић, и у такту с његовим речима шуштала је иловача, цурећи између прстију у ров у мрким сићушним поточићима — нека једанпут заувек каже.

— Он има дете од оне...

— И од ове ће имати дете! — викну Коршунов поцрвенивши. — Зар се може тако поступати са живим човеком? А?.. Једанпут се хтела убити и сад је богаљ.. па зар да је тера у гроб? А?.. Какво је то срце?... — зашишта Мирон Григорјевић, чупајући се једном руком за груди, а другом вукући пријатеља за скут — зар је у њега вучје срце?

Пантелеј Прокофјевић је шмикао и окретао се у страну.

— ... жена се осушила за њим, и нема за њу другог живота. А код тебе живи као слушкиња.

— Она нам је милија, од рођене! Ти да ћутиш! — викну Пантелеј Прокофјевић па устаде.

Разиђоше се на разне стране и не поздравивши се.

XVIII

Изливајући се из свога корита, живот се разлива у мноштво рукаваца. Тешко је унапред одредити којим ће рукавцем упутити свој вероломни и лукави ход. Тамо где је данас живот оплићао као речица у лето, толико оплићао да му се види право дно — сутра ће потећи велика, нарасла река ...

Некако изненада код Наталије је сазрела одлука да оде у Јагодно Аксињи — да је моли и умоли да јој врати Григорија. Њој се однекуд чинило да од Аксиње све зависи, и ако је замоли — да ће јој се Григорије и ранија срећа опет вратити. Она није размишљала о томе је ли то остварљиво, и како ће Аксиња примити њену чудну молбу. Подстицана подсвесним осећањем, она је тежила да што пре претвори своју изненадну одлуку у живот. При крају месеца Мелехови су добили од Григорија писмо. После поздрава оцу и матери он је слао поздрав и најдубље поштовање Наталији Мироновној. Ма какав непознат узрок да га је побудио на уо, тек за Наталију је то био подстицај: одмах у прву недељу спремила се да оде у Јагодно.

— Куда ћеш, Наташа? — упита је Дуњашка, видећи како Наталија пред одломком огледала пажљиво и строго разгледа своје лице.

— Идем да походим своје — слага и поцрвене, разумевши тек сад да иде на велико понижење, на велико морално мучење.

— Ти би, Наталија, бар једанпут у веку требала да пођеш са мношћом на игранку — рече Дарја, дотерујући се. — Хоћеш ли да идеш вечерас?

— Не, знам, тешко да ћу.

— Ех, ти, калуђерице! Наше је само док нам нису ту мужеви — намигну Дарја обешечачки, па се стаде окретати пред огледалом, да види како јој стоји нова, везена, бледоплава сукња.

Откако је Петар отишао, Дарја се сасвим променила: мужевљева одсутност је приметно утицала на њу. Неки немир јој се огледао у очима, покретима, ходу. Она се брижљиво кинђурила недељом, с игранке је долазила доцкан зловољна, потамнелих зеница, и жалила се Наталији:

— Не ваља, богами!.. Покупљени згодни козаци, а остали у селу само деца и старци.

— А шта се то тебе тиче?

— Како шта ме се тиче? — зачуди се Дарја. — На игранци немам с ким да се забављам. Кад бих бар на воденицу сама ишла, него не могу никако да се одвојим од свекра ...

Она с циничном искреношћу поче питати Наталију:

— Како то ти, рођена, тако дуго без мужа трпиш?

— Ћути, бестиднице! — Наталију обли јако руменило.

— И не би хтела?

— А ти би, видиш, хтела?

— Хтела бих, женице! — кикотала се Дарја, сва румена и подрхтавајући оштро повијеним обрвама. — Зашто да кријем грех... Ја бих и неког старца раздрмала, богами! Помисли: већ два месеца је како Петар није овде.

— Ти ћеш, Дарја, направити несрећу...

— Це причај, часна бако! Знамо ми те смирене. Ти само нећеш да признаш.

— Немам шта да признам.

Дарја се подсмешљиво испречи на њу, па гризући усне ситним злим зубима, поче причати:

— Ономад на игранци седе уза ме Тимошка Маницков, атаманов синчић. Седи сав знојав. Видим, боји се да почне... Затим ми полако провуче руку у недра, а рука му дрхти. Ја трпим, ћутим, а овамо сам сва бесна: да је бар неки момчић, него... балавац! Нема му више од шеснаест година — видиш какви се лепе... Ћутим, седим, он ме пипа, пипа и шапће: „Хајдемо на наше гумно!“.. Ех, што сам га!..

Дарја се весело смејала, на лицу су јој дрхтале обрве, смех јој је прскао из зажмирених очију. — Добро сам га излемала. Скочим и викнем: „Ах, ти, такви и такви! Штене жутокљуну! Зар ти смеш тако што мени булазнити? Јеси ли одавно престао мокрити пода се.“ Добро сам му читала!

Између ње и Наталије створили су се прости и пријатељски односи. Оно непријатељство које је у почетку осећала према млађој јетрви изгубило се, и обе жене, различних карактера, ни у чему налик једна на другу, спријатељиле су се и живеле у слози.

Наталија се обуче и пође из собе.

У трему је стиже Дарја.

— Хоћеш ли ми вечерас отворити врата?

— Ја ћу свакако ноћити код својих. Премшпљајући, Дарја се почеша чешљем између обрва, па одмахну главом.

— Па иди. Нисам хтела да молим Дуњашку за то, али видим да ћу морати.

Наталија рече Илиничној да иде до својих, па изиђе на улицу. С трга су ишла кола, људи се разилазили из цркве. Наталија прође два сокака, па скрену улево. Узбрдо се пела журно. На врху брда обазре се назад: под њом се простирало село, заливено сунчаном поплавом, белеле се

окречене кућице, од благо положеног млинског крова одбијали се и треперили сунчани зраци, лим се блистао као растопљена руда.

XIX

Рат је из Јагодног почупао људе. Отишли су Венијамин и Тихон, после њих постало је још мртвије, тише, досадније. Место Венијамина старога генерала служила је Аксиња; дебела Лукерја, која никако није мршавила, примила је на себе посао паракуварице и живинарке. Дед Сашка је истовремено вршио дужност коњушара и чувара парка, само је кочијаш био нов — озбиљан, врло стар козак Никитић.

Те године је пан смањио сетву, дао је војсци око двадесетак коња: остали су само касачи и три донска коња, којима су се служили у газдинству. Пан је време кратио у лову, ишао је с Никитићем на дропље и покадшто су сву околину узнемиравали ловом с хртовима.

Од Григорија Аксиња је ретко добијала врло кратка писма, која су јој јављала да је он за сада жив и здрав, врши службу. Да ли се правио јунак, или није хтео у писмима показивати своју слабост — тек он ниједанпут није ни речи прословио да му је тешко, досадно. Писма су му одисала хладноћом, као да их је писао под морање, само му се у последњем писму омакла реченица: „... непрестано сам у строју, тако да ми је скоро досадило ратовати, носити главу у торби“. У сваком писму он се распитивао о кћери, молио да му пише о њој: „... пиши како моја Тањушка расте и како изгледа? Недавно сам је сањао као велику, у црвеној хаљини“.

Аксиња је привидно издржљиво подносила растанак. Сву своју љубав према Гришки пренела је на кћер, а нарочито пошто се уверила да је стварно дете зачала с Гришком. Непобитне доказе за то пружао је живот: угаситоплава коса у девојчице је опала, па је расла нова, црна и кудрава; мењале су боју и очи, постајале црне, дуже. Са сваким даном девојчица је све упадљивије личила на оца, чак је и осмех имао у себи нешто мелеховско, Гришкино, зверско. Сад је Аксиња без икакве сумње видела у детету оца, и због тога заволела га је ватреном љубављу — сад више није било као раније, кад је прилазила колевци па се нагло уклањала, нашавши на успаваном лицу девојчице какву било удаљену, површну сличност с мрским цртама Степановог лица. Споро су протицали дани, и после сваког таложила се у Аксињиној души опора горчина. Брига за живот њеног драгог као оштар сврдао бушила је мозак, није је остављала по читаве дане, посећивала ју је и ноћу, и тада је оно што се скупљало у души, обуздавано неко време вољом — пробијало брану: целу боговетну ноћ Аксиња се превртала у немом вриску, у сузама, гризући руке, да не би пробудила дете, да утиша јаук и морални бол убије физичким. У пелене је лила сувишне сузе, мислећи у својој детињој наивности: „Гришкино је дете, он срцем треба да осети како ја тугујем за њим“.

После тахвих ноћи устајала је као изубијана: цело тело било јој је изломљено, упорно неуморно су је ударали у слепоочнице сребрни чекићи, у обореним, некад детињски пуначким угловима усана видела се јака туга. Од тих горких ноћи старила ја Аксиња ...

Једне недеље, тек што је била дала пану доручак и изишла на степенице, капији приђе некаква жена. Под белом марамом играле су тако страшно познате очи. Жена притиште кваку и уђе у двориште. Аксиња побледе, познавши Наталију, па јој полако пође у сусрет. Оне се сретосе на средини дворишта. На Наталијиним ципелама стајао је густ слој прашине с пута. Она застаде, спутивши мртво крупне радничке руке; дишући тешко, покушавала је без успеха да исправи унакажени врат; зато се чинило да гледа некуд у страну.

— А ја дошла до тебе, Аксиња... — рече она, облизујући сувим језиком испуцане усне.

Аксиња брзо погледа у кућне прозоре, па ћутећи пође у кућу за послугу, у своје одељење. Наталија је ишла иза ње. Шуштање Аксињине хаљине болно јој је вређало слух.

„Мора да ме од врућине боле уши“ — истрже се једна мисао из хрпе других.

Пропустивши Наталију, Аксиња притвори врата. Притворивши их, стаде насред собе, па тури руке испод беле кецеље. Игру је водила она.

— Зашто си дошла? — умиљато, скоро шапатам упита је.

— Хтела бих мало воде... — замоли Наталија, па пође по соби тешким, крупним погледом.

Аксиња је чекала; Наталија проговори, с муком дигнувши глас:

— Ти си ми отела мужа... Врати ми Григорија! Ти си ми... живот упропастила ... Видиш каква сам...

— Да ти вратим мужа? — Аксиња стиште зубе, и речи — кишне капље на камен — оскудно су капале. — Да ти вратим мужа? Од кога тражиш? Зашто си дошла?... Доцкан си се сетила да га тражиш!.. Доцкан!

Заљубавши се целим телом, Аксиња јој приђе сасвим близу, па се јетко насмеја.

Она се ругала, загледајући се у лице непријатељу. Ето ње — законите, напуштене жене — стоји пред њом понижена, притиснута јадом: ето оне због које је Аксиња проливала сузе, растајући се с Григоријем, носила у срцу крвав бол као тврд камен, 450

и док се она, Аксиња, мучила у смртној чежњи, ево она јео миловала Григорија и без сумње се

смејала њој, несрећној напуштеној љубавници.

— И ти си дошла да молиш да га напустим? — упита је Аксиња задихано. — Ах, гујо!.. Ти си прва мени отела Гришку! Ти, а не ја... Ти си знала да је он живео са ином, па зашто си се удала за њега? Ја сам пратила своје, он је мој.

Она је са страшном мржњом гледала у очи Наталији и машући смушено рукама, просу читаву бујицу речи:

— Гришка је мој — и никоме га не дам!.. Мој је! Мој! Чујеш ли то? Мој је!.. Одлази, кучко бестидна, ти му ниси жена. Зар ти хоћеш да узмеш детету оца! Је л'? Зашто ниси раније дошла? Но, зашто ниси дошла?

Наталија поребарке дође до клупе и седе, оборивши главу на руке, покривајући лице рукама.

Ти си свога мужа оставила... Не вичи тако.., Осим Гришке, ја другог мужа немам. Никога немам на белом свету!..

Осећајући да је распиње безгранична мржња, Аксиња је гледала у прамен праве црне косе, који је пао испод мараме на Наталијине руке.

— Зар ти да си му потребна? Погледај како ти се врат искривио! И ти мислиш да ће он гледати на тебе? Здраву оставио, а на богаља да гледа? Нећеш ти више видети Гришку! То ти ја кажем! Одлази!

Аксиња је беснела, бранећи своје гнездо, за све раније светила се сад. Она је видела да је Наталија, упркос мало кривога ората, исто онако лепа као раније — образи и усне су јој свежи, нису пропали од времена — а њој, Аксињи, можда кривицом те исте Наталије, пре времена се сплеле боре као паучина.

— Ти мислиш да сам се ја надала да ћу га измолити? — Наталија подиже мутне пијане очи.

— Па зашто си дошла? — упита Аксиња задихано.

— Туга ме натерала.

Пробуђена гласним разговором, Аксињина кћи заплака и подиже се у кревсту. Мати узне дете у руке, па седе окренута прозору. Дрхтећи сва, Наталија је гледала у дете. Сув грч стеже јој грло. И њу су са разумном радозналешћу с лица гледале Григоријеве очи.

Она изиђе на степенице плачући и посрћући. Аксиња не изиђе да је испрати. После једног минута уђе дед Сашка.

— Каква је то жена била? — упита он, очевидно погађајући.

— Једна из мога села.

Наталија се удаљила од имања једно три врсте, па је легла под жбун дивљег трна. Лежала је, не мислећи ни о чему, скрхана неисказаном тугом... Пред очима су јој стално бледеле мало суморне црне Григоријеве очи на детињем лицу.

XX

Јасно, до ослепљивог бола, памтио је, Григорије ту ноћ. Освестивши се пред свануће, поче пипати рукама, наилазећи на оштру стрњику, па јаукну од тупог бола у глави. С муком подиже руку, довуче је до чела, пипајући тврду, умазану згуснутом крвљу ћубу. Додирну меку рану прстом, као да је жар ста-вио. Зашкрипа отегнуто зубима, па леже на леђа. Над њим је на дрвету стакленим звуком тужно шуштало мразом опрљено лишће. Црне контуре грана јасно су се оцртавале на интензивно плавој основи неба, кроз њих су се светлеле звезде. Григорије је гледао, не трепћући, широко отвореним очима; чинило му се да то нису звезде, већ да неко једно плавкастожута непознато воће виси на петелкама лишћа.

Досетивши се шта се десило с њим, осећајући неодољиво растући страх, пузио је четвороношке, шкрипећи искеженим зубима. Бол се играо с њим, обарао га на леђа... Чинило му се да пузи неизмерно дуго; напрежући се, обазре се — једно десет корака од њега црнило се дрво, под којим се хладио у несвестици. Једанпут је прешао преко леша, одупирући се лактовима о његов тврд упао трбух. Од губитка крви смучило му се, и он је плакао као дете, гризао је сирову росну траву, да не би изгубио свест. Поред преврнутог сандука за муницију устаде, па је дуго стајао, љуљајући се, затим пође. Кад му се повратила снага, поче корачати сигурније и већ је могао погодити правац на исток: пут му је показивала Северњача.

На ивици шуме заустави га шапатам казана опомена:

— Не прилази, пуцаћу!

Шкљоцну обарач на револверу. Григорије се загледа у правцу звука: код бора је упола лежао неки човек.

— Ко си ти? — упита Григорије, послушкујући свој глас као туђ.

— Јеси ли Рус? Боже мој!.. Ходи! — Човек код бора се скљока на земљу.

Григорије му приђе.

— Сагни се.

— Не могу.

— Зашто?

- Пашћу и нећу моћи устати, рањен сам у главу ...
- Из које си јединице?
- Из дванаестог донског пука. — Помози ми, козаче ...
- Пашћу, ваше благородство. — (Григорије распознаде на шињелу официрске еполете.)
- Дај ми бар руку.

Григорије поможе официру да устане. Пођоше. Али је са сваким кораком све теже висио рањени официр на Григоријевој руци. Пењући се из удољице, он се чврсто ухвати за рукав Григоријеове блузе, па рече, ретко цвокоћући зубима:

— Остави ме, козаче... Мени је зрно скроз прошло кроз трбух.

Испод цвикера су му се очи тамније светлеле, а отворена, давно необријана уста с крчањем су увлачила ваздух. Официр изгуби свест. Григорије га је вукао на себи, падајући, дижући се и опет падајући. Двапут је остављао свој терет и оба пута се враћао, подизао и тетурео као у полусну.

У једанаест сати пре подне нашло их је одељење за везу и однело у превијалиште.

Дан доцније Григорије је кришом отишао из превијалишта. Успут је смакао с главе завој и ишао, олакшан машући завојем с кадифеноцрвеним мрљама.

— Откуд ти? — грдно се зачудио командир еска-дрона.

— Вратио сам са у строј, ваше благородство. Изишавши од капетана, Григорије спази водног поднаредника.

— А мој коњ? Где је дорат?

— Он је, брате мој, читав. Ми смо га ухватили онамо чим смо испратили Аустријанце. А како си се ти извукао? Та ми смо те сматрали за покојног.

— Пожурили сте се — осмехну се Григорије.

ИЗВОД ИЗ НАРЕДБЕ

Зато што је спасао живот команданта 9-ог драгонског пука, потпуковника Густава Гроцберга, козак 12-ог донског козачког пука Мелехоа Григорије, производи се за каплара и предлаже за одликовање Крстом св. Ђорђа 4-га степена.

Ескадрон је остао у вароши Каменка-Струмилово два дана, спремајући се за ноћни напад. Григорије нађе стан свога вода, па оде да обиђе коња. Виде да му је из бисага нестало једног пара преобуке, убруса.

— На моје очи украли, Григорије — правдао се Мишка Кошевој, коме је коњ био поверен на чување. — Натрпало се пешадије у ово двориште тушта и тма, пешаци украли.

— Ђаво да их носи, нек се користе. Требало би да превијем рану, завој ми је сав крвав.

— Узми мој убрус.

У шупу, где се водио тај разговор, уђе Ђубан. Он пружи руку Григорију, као да међу њима нкчега није било.

— А, Мелехов! Зар си ти жив, делијо?

— Упола.

— Чело ти је крваво, обриши се.

— Обрисаћу се, имам кад.

— Дај да видим како су те чукнули.

Ђубан силом сави Григоријеву главу, па шмикну.

— Зашто си дао да те ошишају? Гле како су те унаказили!.. Врага ће те доктори излечити, дај да те ја излечим.

Не тражећи пристанак, извади из фишеклије метак, извуче куршум и на црн длан сасу црн прах.

— Нађи, Михаило, паучине.

Кошевој врхом сабље дохвати с греде паучине и даде му. Том истом сабљом Ђубан ископа грудву земље па, смешавши је с паучином и барутом, дуго ју је жватао. Густом танком масом добро замаза крваву рану на Григоријевој глави, па се осмехну.

— За три дана биће као руком однесено. Видиш, ја те негујем, а ти ... умало ме ниси убио.

— За негу ти хвала, а да сам те убио — имао бих један грех мање на души.

— Како си прост, момче.

— Какав сам, такав сам. Шта имам на глави?

— Захватио те је четвртином оштрице. То ти је успомена.

— Нећу заборавити.

— И да хоћеш, не можеш заборавити; Аустријанци сабље не оштре, мазнуо те тупом, сад ћеш имати целог живота ожигљак.

— Срећа твоја, Григорије, што је сабља склизнула, иначе бисмо те закопали у туђој земљи — осмехну се Кошевој.

— Шта ћу сад с капом?

Григорије је збуњено окретао качкет у рукама с расеченим крвавим врхом.

— Баци, појешће га пси.

— Момци, донели су чорбу, навали! — повикаше с кућних врата.

Козаци изиђоше из шупе. За Григоријем зарза дорат пречајући се искренутим оком.

— Он те се зажелео, Григорије! — Кошевој показа главом на коња. — Зачудио сам се, неће да једе и тако тихо рже.

— Кад сам се вукао отуда, непрестано сам га викао — потмуло рече Григорије, окренувши се — мислио сам да неће отићи од мене, а тешко га је ухватити, не да се другом.

— Тачно, једва смо га ухватили. Набацили смо му замку.

— Добар коњ, мога брата, Петра. — Григорије је окренуо главу, крио тужне очи.

Уђоше у кућу. У предњој соби на поду, на мадрацу с опругама скинутим с кревета, хркао је Јегор Жарков. Неописив неред ћутке је показивао да су домаћини журно напустили кућу. Парчад разбијеног посуђа, исцепана хартија, књиге поливене медом, комадићи штофа, детиње играчке, стара обућа, просуто брашно — све је то у страшном нeredу било разбацано по поду, гласно објављивало да је ту извршено пустошење.

Рашчистивши место, ту су ручали Грошев Јемељан и Прохор Зиков. Кад Зиков угледа Григорија, избуљи своје питоме телеће очи.

— Гри-и-ишка! Откуд ти?

— Трчи, донеси му чорбе. Што су ти очи отишле на чело? — викну Ђубан.

— Сад ћу. Кухиња је одмах ту, у сокачићу. Жваћући залогај, Прохор излете у двориште. На његово место уморно седе Григорије.

— Ја већ не памтим кад сам јео — осмехну се он извињавајући се.

Кроз варош су пролазиле јединице 3. корпуса. Узане улице биле су препуне пешадије, закрчиле се безбројном комором, коњичким јединицама, на раскрсницама се правила гужва. кроз затворена врата продирао је жагор кретања. Ускоро се појави Прохор с порцијом чорбе и торбицом каше од хељде.

— У шта да изручим кашу?

— Па ево ти шерпе с дршком — Грошев повуче од прозора ноћни суд, не знајући чему он служи.

— Та твоја шерпа смрди. — Прохор се намршти.

— Не мари ништа. Изручи порцију, после ћемо видети за што је.

Прохор изврну над судом торбицу, густа добра каша испаде као грудва, око ње се ухвати као ћилибар жуто масло. Јели су, разговарајући по мало. Квасећи плувачком масну мрљу на свом избледелом лампазу, Прохор је причао:

— Ту, поред нашег дворишта је батерија брдског коњичког дивизиона, хране коње. Њихов поднаредник читао у новинама да су савезници Немце што се каже, улупили.

— Окаснио си Мелехов, а нама је јутрос захвалност изјављена — говорио је Ђубан, крећући уста препуна каше.

— Од кога?

— Командант дивизије, генерал-лајтнант фон Дивид извршио смотру над нама и изјавио захвалност за то што смо мађарске хусаре одбили и избавили своју батерију. Јер они замало нису одвукли гопове. „Јунаци сте, козаци — вели — цар и отаџбина неће вас заборавити“.

— Тако!

На улици суво одјекнуше два-три пуцња, звучно прснуше митраљеска зрна.

— Из-ла-зи-и! — дрекнуше код капије. Побацавши кашике, козаци искочише у двориште. Над њима је ниско и равно кружио аероплан. Његово снажно зујање звучало је претећи.

— Падај под плот! Сад ће почети пуштати бомбе, а уз нас је батерија! — викну Ђубан.

— Пробудите Јегорку! Убиће га на меком мадрацу!

— Дајте пушке!

Гађајући пажљиво, Ђубан је пуцао право са степеница.

Улицом су трчали војници, сагињући се нешто. У суседном дворишту чуло се коњско њискање и оштра команда. Испуцавши шаржер, Григорије погледа преко ограде: тамо се ужурбала артиљеријска послуга, гурајући топове под шупу. Жмурећи од оштрог небеског плаветиила Григорије погледа у птицу, која се тутњећи све ниже спуштала; отуда у том тренутку нешто се нагло откиде и оштро сину у млазу сунчаног зрака. Потресна ломљава затресе кућицу и козаке који су пали по степеницама; у суседном дворишту предсмртном циком загрцну се коњ. Оштар суморан задах паљевине допре иза ограде.

— Чувај се! — викну Ђубан, стрчавајући низ степенице.

Григорије скочи одмах за њим и прући се под ограду. Крило аероплана сину неким алуминијумским делом; он се окретао, заносећи глатким покретом реп.

Са улице су пуцали плотунима, сејали паљбом без реда. Тек што Григорије метну нов шаржер, а још потреснија експлозија одбаци га читав хват од ограде. Велика грудва земље тресну га у главу,

напуни му очи прашлном, пригњечи га тежином ...

На ноге га подиже Ђубан. Оштар бол у левом оку није давао Григорију да гледа; о тешком муком отвори десно и виде: пола куће порушено, као црвена наказна маса леже цигле, изнад њих се пуши ружичаста прашина. Испод испретураних степеница пузи на рукама Јегор Жарков. Цело лице му је — страшак јаук, по образима из испалих очију кржаве сузе. Он је пузао, увукавши главу у рамена и викао скоро ке отварајући усне, поцрнеле као у леша:

— А-н-и-к-и! А-л-и-и-и! А-и-и-и-и!

За њим се, на сасвим танком парчету коже, на опалјеној ногавици, попреко вукла у бедру откинута нога, друге ноге није било. Он је пузио, полако помичући руке, танак, готово дечјк јаук избијао је из уста. Он прекиде јаук и леже поребарке, приљубивши чврсто лице уз нељубазну влажку земљу, загађену коњском балегом и комадима цигле. К њему нико није прилазио.

— Та носите га! — вихну Григорије, не уклањајући шаку с левог ока.

У двориште утрчаше пешаци, поред капије се зауставише телефонске двоколице.

— Полазите, шта сте стали! — викну на њих официр, пролазећи поред њих. — Животиње, ђубре!..

Однекуд дотапка некакав старац у црном дугачком кафтану и две жене. Гомила опколи Жаркова. Прогуравши се Григорије виде да он још дише, грцајући и крупно дршћући. На мртвачки жутом челу биле су му избиле крупне грашке зноја.

— Носите! Шта сте ви... јесте ли ви људи или ђаволи!

— Шта лајеш? — обрецну се један висок пешак. — Носите, носите, а куда да га носимо?

Видиш да умире.

— Откинуте су обе ноге. — Шта је крви!..

— Где су болничари...

— Та какви болничари...

— А он је још при свести.

Ђубан одостраг додирну Григоријево раме и овај се осврну.

— Не дирај га — рече Ђубан шапатам — зађи с ове стране, погледај.

Он пређе на другу страну, не испуштајући из руку рукав Григоријеве блузе, па одгура оне најближе. Григорије погледа, па се погрби и пође на капију. Испод Жарковљева трбуха пушила су се просута црева, преливајући се нежнорумено и плаво. Крај тог клупчета био је увалјан у песак и балегу, мицао се, растући у обиму. Рука самртникова лежала је бочно, као да гребе...

— Покријте му лице — рече неко.

Жарков се одједном одупре на руке, па забацивши главу тако да му је потиљак ударио о згрчене лопатице, викну промуклим, нељудским гласом:

— Браћо, убијте ме! Браћо!.. Враћо!.. Шта гле-да-те-е-е-? .. Аха-ха-а-а-а!.. Браћо, убијте ме!..

XXI

Вагон се угодно љуља, клопарање точкова успављује, од фењера до половине клупе жут сноп светлости. Тако је пријатно испружити се колико си дуг и лежати изувен, ослободивши ноге, које су се две недеље кувале у чизмама, не осећати никакве обавезе, знати да ти животу не прети опасност, и да је смрт тако далеко. Нарочито је пријатно послушквати разнолик говор точкова: јер са сваким обртом, са сваким трзајем локомотиве — фронт је све даље. И Григорије је лежао, послушкјући, мрдајући прстима босих ногу, целим телом радујући се чистом, тек данас обученом, рубљу. Осећао је као да је збацио са себе прљаву кору и као да улази у други живот, потпуно чист.

Тиху, мирну радост нарушавао је бол који га је пекао у левом оку. Он се с времена на време утишавао, па изненада враћао, као ватра пекао око, истеривао испод завоја нехотичне сузе. У болници, у Каменки-Струмилову, млад Јеврејин лекар, прегледао је Григорију око и нешто написао на парчету хартије.

— Вас ћемо морати послати у позадину. Са вашим оком је озбиљна непријатност.

— Да нећу изгубити то око?

— Та шта говорите — осмехну се лекар љубазно, опазивши у питању неприкривен страх: — лечење је преко потребно, можда ће се морати извршити операција. Послаћемо вас у дубоку позадину, у Петроград, на пример, или у Москву.

— Хвала вам!

— Не плашите се, око ће остати цело. — Доктор га потапша по рамену, па тутнувши му у руку парче хартије, изгура Григорија у ходник. Стаде засукивати рукаве, спремајући се за операцију.

После дугих мука Григорије се смести у болнички воз. Лежао је дан и ноћ, уживајући у миру. Врло стара, ниска локомотива, напрежући се из све снаге, вукла је дуг низ вагона. Приближавала се Москва.

Стигли су ноћу. Тешке рањенике износили су на носилима; они који су могли ићи без туђе помоћи изишли су после пописа на перон. Лекар који је спроводио воз — проздравши по списку Григорија и показујући сестри на њега, рече:

- Очна клиника доктора Снегирјова! Колпачна улица.
- Јесу ли ваше ствари с вама? — упита сеетра.
- Какве ствари може имати козак? Торба и шињел.
- Хајдемо.

Она пође, намештајући косу испод повезаче, шуштећи хаљином. Григорије се упути за њом корачајући непоуздано. Пошли су на фијакеру. Хука великог града који се полако успављује, звоњење трамваја, плавкаста електрична светлост, утицали су суморно на Григорија. Седео је заваљен у фијакеру, жудно посматрајући улице пуне света, иако је ноћ, и тако му је било необично што поред себе осећа узбудљиву топлоту женског тела. У Москви се увелико осећала јесен; на дрвећу по булеварима, при светлости лампи, одсјајивало је увело жуто лишће, ноћна свежина је дисала језом, сијале се мокре плоче тротоара, и звезде на ведром небеском своду биле су јасне и јесенски хладне. Из центра су ушли у пуну споредну улицу. По камењу су одјекивала коњска копита, на високом седишту љуљао се кочијаш, обучен у плаву одећу, налик на поповску; махао је крајевима дизгина на кљусе клемпавих ушију. Негде на периферији свирале су локомотиве. „Можда ће неки воз сад поћи за мој Дон?” — помисли Григорије, па обори главу под честим убодима чежње.

- Ви не спавате? — упита сестра.
- Не.
- Скоро ћемо стићи.
- Шта заповедате? — осврну се кочијаш.
- Терај брже!

Иза гвоздене ограде касно заблиста вода у језеру и ограђени мостићи с привезаним чамцима. Осети се влага.

„Чак су и воду заробили, иза гвоздене решетке, а Дон...” — премшљао је Григорије нејасно. Испод гуменкх точкова фијакера зашушта лишће.

Код једне троспратне куће фијакер се заустави. Намештајући шињел, Григорије скочи с кола.

— Дајтз ми руку. — Сестра се наже. Григорије узе у шаку њену меку малену руку и поможе јој да сиђе.

— Од вас заударала на војнички зној — тихо се насмеја накинђурена сестра, па приђе улазу и зазвони.

— Кад бисте ви, сестро, тамо били, од вас би можда заударало и на нешто друго — с прикривеном јеткошћу рече Григорије.

Врата отвори вратар. По финим степеницама с позлаћеном оградом попеше се на други спрат; сестра зазвони још једанпут. Пусту их нека жена у белом мантилу. Григорије седе за округлао сточић, сестра је нешто полугласно говорила жени у белом, а ова је записивала.

Кроз врата собе, с обе стране не одваћ широког ходника, извиривале су главе с разнобојним наочарима.

— Скидајте шињел — рече жена у мантилу, Служитељ, такође у белом, узе из Григоријевих руку шињел, па га одведе у купатало.

- Скидајте све са себе.
- Зашто?
- Треба да се оперете.

Док се Григорије свлачио и с чуђењем посматрао собу и мутна стакла на прозорима, служитељ напуни каду водом, измери температуру па га позва да уђе у каду.

— Ово корито није према моме расту ... — збуњено рече Григорије, међући у каду црну космату ногу.

Послужитељ му поможе да се добро опере, даде му чаршав, преобуку, ноћне папуче и сив мантил с појасом.

— А моје одело? — зачуди се Григорије.

— Ићи ћете у том. Ваше одело вратиће вам се кад будсте пуштени из болнице.

У предсобљу, пролазећи поред великог зидног огледала, Григорије није могао да позна самог себе: висок, црнпураста лица, испалих јагодица, с јаким руменилом на лицу, у мантилу, са завојем који је покривала бујна црна коса, он је само издалека личио на онога ранијег Григорија. Били су му порасли бркови, коврчила се мека брадица.

„Подмладио сам се за ово време” — осмехну се Григорије усиљено.

— Шеста соба, трећа врата десно — показа служитељ.

Свештеник у мантилу и с плавим наочарима устаде кад Григорије уђе у велику белу собу.

— Нов сусед? Врло ми је мило, неће бити тако досадно. Ја сам из Зарајска — рече он предусретљиво, примичући Григорију столицу.

После неколико минута уђе пуначка лекарска помоћница с крупним ружним лицем.

— Мелехов, хајдете да прегледамо ваше око — рече она дубоким грудним гласом, па се помаче у страну пропуштајући Григорија у ходник.

XXII

На југозападном фронту, у области Шевеља, армијска команда је одлучила да грандиозним коњичким јуришем пробије фронт противника и да му баца за леђа велики коњички одред, који је имао да изврши налет дуж фронта, рушећи уснут комуникације, дезорганизујући противникове јединице изненадним налетима. У успешно остварење тога плана команда је полагала велике наде; необично велики број коњице био је пребачен у тај рејон; међу осталим коњичким пуковима био је пребачен на тај сектор и козачки пук у којем је служио капетан Листницки. Јуриш је требало да се изврши 28. августа, али због кише одложен је за 29-ти.

Од самог јутра на огромном пространству постројила се дивизија, спремајући се за напад.

Око осам врста на десном крилу пешадија је изводила демонстративни напад, привлачећи на себе непријатељску ватру; у лажном правцу кретали су се делови једне коњичке дивизије.

Напред, докле је поглед допирао, није се видео непријатељ. На једну врсту даљине испред свога ескадрона Листницки виде црне напуштене ровове, иза њих се дизала жита и плавела се предосвитна магла, коју је ветрић подизао.

Десило се да је непријатељска команда или сазнала да се спрема напад, или га је наслутила, тек у ноћ између 29-га и 30-га непријатељске трупе су напустиле ровове и одступиле око шест врста, оставивши предстраже с митраљезима, који су узнемиравали на целом фронту нашу пешадију која је стајала према њима.

Негде горе, иза нагомиланих облака, светлело се сунце на изласку, а сву долину је заливала жуто-бела магла. Издата је команда за напад, пукови се кренуше. Многе хиљаде коњских копита подигосе потмулу хуку, као да долазе испод земље. Задржавајући свога пунокрвног коња, Листници му није дао да пређе у галоп. Око врсту и по остало је позади њега. К равном строју нападача приближавала се линија жита. Више појаса висока раж скроз обавијена жилавим попонцем и травом до крајности је отежавала коњски трк. Напред се још увек њихала светлосмеђа раж, позади је лежала оборена, изгажена копитама. На четвртој врсти коњи се почеше спотицати, упадљиво се знојити — а противника још никако нема. Листницки се обазре на командира ескадрона: на јесауловом лицу потмуло очајање...

Шест врста неисказано тешке трке исцедиле су из коња снагу, неки су падали под јахачима, најиздржљивији су се љуљали, напрежући последњу снагу. И у том тренутку распалише аустријски митраљежи, равномерно зацакташе плотуни ... смртоносна ватра покоси прве редове. Први се поколебаше и окренуше назад улани, збрка се козачки пук; њих су у залету паничног бекства поливали као из пулверизатора митраљеском кишом, убијали из топова. Невиђен по величини напад, због преступног нехата више команде, свршио се потпуним поразом. Неки пукови су изгубили половину људства и половину коња; из пука Листницког избачено је око четири стотине погинулих и рањених војника и шеснаест официра.

Под Листницким је погинуо коњ, а он је добио две ране: у главу и у ногу. Наредник Чеботарев, скочивши с коња, докопао је Листницког, стрпао у седло и одјурио даље.

Начелник дивизијског штаба, генералштабни пуковник Головачев, направио је неколико тренутних снимака напада и после их показао официрима. Рањени капетан Червјаков први га је ударио песницом у лице и заплакао. Дотрчали су козаци и растргли Головачева, дуго се исмевали над његовим мртвим телом, па га бацили у јарак поред пута, у поган. Тако се свршио тај напад, сјајан својом срамотом.

Из варшавске болнице Листницки је јавио оцу да ће кад оздрави доћи к њему у Јагодно, да тамо проведе одсуство. Добивши писмо, старац се затворио у свом кабинету, откуда је изишао сутрадан сав натрутен. Нареди Никитићу да упрегне касача у лака кола, доручкова па се одвезе у Вешенску. Сину посла телеграфском упутницом четири стотине рубаља и кратко покомо.

„Могу се само радовати што си, мили мој дечко, издржао ватрено крштење. Племенит је удес бити тамо, а не на двору. Ти си одвећ поштен и ниси глуп да би могао мирне савести подлачита. Ту црту није имао нико у нашој породици. Зато је још твој дед пао у немилост и завршио свој живот у Јагодном, не уздајући се у милост крунисаног и не очекујући је. Остај здраво, Жења, опорављај се. Ти си ми једини на овом свету, не заборави то. Тетка те поздрављ, она је здрава, а о себип немам ти шта писати, ти знаш како ја живим. Шта се то ради на фронту? Зар нема тамо разумних људи? Не верујем новинарским информацијама — оне су скроз лажне, знам то из ранијег времена. Зар ћемо, Јевгеније, изгубити рат? С великим нестрпљењем очекујем твој долазак.

Стари Листницки доиста није имао шта писати о свом животу, он је као и пре текао једнолико,

непроменљиво, само што је радна снага поскупела и што се осећала оскудица у алкохолном пићу. Пан је пио чешће, постао раздражљивији, пргавији. Једанпут у неуобичајено време позва Аксињу и рече јој:

— Ти не вршиш службу као што треба. Зашто је јуче доручак служен хладан? Зашто чаша с кафом није била добро опрана? Ако се то понови, ја ћу те — чујеш ли? — ја ћу те отпустити. Не трпим алјкаве! — Пан оштро махну руком. — Чујеш ли? Не трпим!

Аксиња је јако стискала усне, па одједанпут заплака.

— Никола Алексејевићу! Девојчица ми је болесна. Ослободите ме посла, засад ... Не смем се удаљавати од ње.

— Шта јој је?

— Стегло је у гуши ...

— Да није шарлах? Зашто ниси рекла? Ала си луда, ђаво да те носи! Трчи, реци Никитићу да упрегне кола, па у станицу по лекара. Брзо!

Аксиња истрча касом, а за њом је старац бомбардовао грмљавином из баса:

— Луда жена! Луда жена! Луда!

Ујутру Никитић доведе лекарског помоћника. Он прегледа онесвешћену девојчицу у највећој ватри, па не одговарајући на Аксињина питања, оде пану. Он га прими у предсобљу стојећи, не пружајући му руку.

— Шта је девојчици? — упита га, одговарајући на поздрав немарним покретом главе.

— Шарлах, ваше превасходство.

— Хоће ли оздравити? Има ли наде?

— Тешко. Девојчица ће умрети ... Имајте на уму њене године.

— Будало! — Пан поцрвене. — Чему су те учили? Лечи!

Залупивши врата пред носом уплашног лекарског помоћника, поче ходата по сали. Куцнувши на врата, уђе Аксиња.

— Лекар моли кола до станице. Старац се живо окрену на потпетицама.

— Кажи му да је клипан! Кажи му да неће отићи одавде док ми не излечи девојчицу! Дај му собу у споредној згради, храни га! — повика старац, тресући кошчато песницом. — Пој га, храни га као да је за клање, а да оде ... то неће! — Пресекавши говор, приђе прозору, поче добовати прстима, па пришавши увеличаној фотографији свога сина, снимљеног још као дете на дадиљиним рукама, одступи два корака, па је дуго гледао жмирећи, као да га не познаје.

Још првог дана чим је болест оборила девојчицу у кревет, Аксиња се сетила горких Наталијиних речи: „Казниће те моје сузе...“, и она је објаснила да је то бог кажњава зато што се онда подсмевала Наталији.

Потиштена страхом за детињи живот, губила је свест, бесмислено ишла тамо-амо, никакав јој посао није ишао за руком.

„Па зар да ми је узме?“ — непрестано је мучила грозничава мисао, па не верујући, свом снагом не желећи веровати, Аксиња се као ван себе молила богу, преклињала га за последњу милост — да јој остави дете у животу.

„Господе, опрости!.. Не узимај је! Сажали се, господе, смилуј се!“

Болест је гушила малени живот. Девојчица је лежала непомично, из отеченог грла излазило је тешко, испрекидано крчање. Станични лекарски помоћник, настањен у споредној згради, долазио је четири пута на дан, увече је дуго стајао на степеницама куће за послугу, пушећи, гледајући у хладно јесење небо осуто звездама.

По целе ноћи клечала је Аксиња поред кревета. Клокотање и крчање у грлу парали су јој срце.

— М-а-ма ... — шапутале су мале запечене усне.

— Злато моје, кћери моја! — пригушено је цвилела мати — цветићу мој, не остављај ме, Тањушка! Погледај, лепото моја, отвори очице. Освести се! Голубице моја црноока! Зашто то, господе? . .

Девојчица је покатак подизала запаљене очне капке, пуне нечисте крви, очице су гледале некуд у неодређену даљину. Мати је жудно хватала тај поглед. Он се, изгледа, повлачио у себе, тужан, помирен.

Умрла је на материним рукама. Последњи пут су, грцајући, зевнула помодрела усташца, и мало тело је испружио грч; забацијући се, падала је с Аксињине руке ознојена главица, полузатворено, с мртвом зеницом гледало је зачуђено суморно мало Мелеховљево око.

Поред језера, под старом гранатом тополом, ископа дед Сашка мајушни гробић, под мишком однесе тамо мртвачки сандучић, с брзином, необичном за њега, закопа га и дуго је стрпљиво чекао да Аксиња устане с глиновите хумчице. Не дочекавши, усекну се као да је бичем пукао, па оде у коњушницу. Из сламњаче узе стакло колоњске воде и непуну стакленце денатурисаног шпиритуса, помеша у флаши, па мућкајући и уживајући у боји, рече:

— За покој душе детета. Царство му небеско. Преставила се анђеоска душа.

Испи, ошамућено затресе главом, па једући изпечени црвени патлиџан и гледајући разнежено

у флашу, рече:

— Немој ти мене заборавити, драга, а ја тебе нећу заборавити! — Па заплака.

После три недеље Јевгеније Листницик посла телеграм, јављајући да је добио одсуство, па се крену кући. На станицу је по њега послата тројка, сва послуга скочи на ноге: клали су ћурке, гуске, дед Сашка је дерао овна, припреме су се вршиле као да долазе многи гости.

Дан раније послати су у село Каменку коњи за смену. Млади господар стигао је ноћу. Сипила је ледена киша, фењери су бацали на барице слабу светлост. Код стеленица се коњи зауставише, звонећи прапорцима. Из затворених кола изиђе узбуђен, насмејан Јевгеније. Бацивши на руке деда Сашки свој топао плашт, попе се уз степенице, упадљиво нахрамујући. Из сале је журно вукао ноге стари пан, обарајући намештај.

Аксиња постави вечеру у трпезарију, па оде да зове за сто. Провиривши кроз кључаоницу виде како старац загрљивши сина, љуби га у раме; његов врат, са млитавим старачким наборима, ситно се тресе. Причекавши неколико минута, Аксиња поново провири: Јевгеније је у откопчаном мундиру заштитне боје клечао пред великом картом, раширеном на поду.

Стари пан, пуштајући из луле чупаве колутове дима, лупкао је кошчатим прстима по наслону фотеље и грмео узбуђено:

— Алексејев? Не може бити! Ја не верујем. Јевгеније је нешто тихо и дуго говорио, доказивао, вукао прс по карти, а старац му је из баса уздржано одговарао:

— Врховни командант у овом случају нема право. Потпуна ограниченост! Ама молим те, Јевгеније, ево ти аналогног случаја из руско-јапанског рата... Допусти! .. Допусти, допусти!

Аксиња куцну у врата.

— Шта, већ је постављено? Одмах.

Старац је изишао живахан, весео, сасвим младићки сијале су му очи. Он и син су попили флашу вина, тек јуче ископану из земље. На позеленелој плеснивој етикети још се чувала избледела година 1870.

Послужујући и гледајући у весела лица, Аксиња је још јаче осећала своју усамљеност. Мучила ју је неиспакана туга. Првих дана после детиње смрти хтела је да плаче, али није могла. У грлу јој је растао јаук, али суза није имала, па ју је зато камени чемер двоструко убијао. Много је спавала (тражила је одмора у заборау сна), али је и у сну чула детињи јаук који је није напуштао. Час јој се чинило да јој кћи спава поред ње, и она се помицала, пипала руком по постељи, час је чула неразговетан шапат: „Мама, воде“.

— Срце моје ... — шаптала је Аксиња хладним уснама.

Чак и на тешкој јави покекад јој се чинило да јој се уз колена прибија дете, и она је хватала себе како пружа руку да помилује гргураву главицу.

Трећи дан после доласка Јевгеније је до касно у коћ проседео код деда Сашке у коњушници и слушао његове безазлене приче о некаданшњем задовољном животу на Дону, о старини. Изишао је отуда после осам сати; напољу је шибао ветар, под ногама је шљапало блато на лапавици. Међу облацима је пловио млад месец жутих бркова. При његовој светлости Јевгеније погледа у сат, па пође у кућу за послугу. На степеницама запали цигарету, један тренутак застаде премишљајући, па слегавши раменима, одлучно се попе уз стапенке. Опрезно притиште кваку, врата се са скрипом отворише. Он уђе у Аксињино одељење, па кресну шибицу.

— Ко је то? — упита Аксиња, навлачећи на себе покривач.

— Ја сам.

— Одмах ћу се обући.

— Не треба. Ја сам на часак.

Збацивши шињел, Јевгеније седе на ивкцу кревета.

— Теби је умрла ћерчица ...

— Умрла је... — одазва се Аксиња као одјек.

— Ти си се много променила. Како и не би, разумем шта значи изгубити дете. Али ја мислим да ти узалуд мучиш себе, у живот је не можеш вратити, а ти си још довољно млада, па можеш имати још деце. Не ваља тако. Прибери се, смири се... На крају крајева није све изгубљено смрћу детета, помисли: пред тобом је цео живот.

Стегнувши Аксињину руку, Јевгеније је миловао умиљато и заповеднички говорио, треперећи дубоким нотама гласа. Он пређе на шапат и, слушајући како се Аксиња сва тресе у пригушеном плачу, а плач јој прелази у јецање, стаде јој љубити сузама уквашене образе, очи.

Женско срце је лако на сажалење, на нежност. Притиснута очајањем, Аксиња му се несвесно предаде са свом бурном, одавно заборављеном страшћу. А кад се изгубио необично пустошни, мрачни талас бестидне насладе, она се освести, оштро врисну, губећи разум и стид, потрча на излаз полунага, само у кошуљи. За њом брзо изиђе Јевгеније, оставивши врата отворена. Он идући обуче шињел, па оде журно и кад се, задуван, попе на кућну терасу, насмеја се радосно, задовољно. Обузимала га је живахна радост. Већ лежећи у постељи, трљајући пуне, меке груди, помисли: „С гледишта поштеног човека — ово је ниско, неморално. Григорије ... Ја сам покрао свога

ближњег, али ја сам тамо, на фронту, свој живот стављао на коцку. Могло се тако десити да је куршум ударио мало удесно, па би ми просвирао главу? Сад бих ја трунуо, и моје тело би јели црви... Треба с појудом проживљавати сваки тренутак. Мени је све могућно!" Он се за тренутак ужасну од својих мисли, али уобразиља поново оживе страшну слику јуриша и оног тренутка кад се подигао с убијеног коња и пао, погођен куршумима. Кад га је почео хватати сан, умирен помисли: „Сутра о томе, а сад да спавам, спавам..."

Сутрадан ујутру, оставши за столом сам с Аксињом, приђе јој, са осмехом извињавања, али га она, прибавши се уза зид, пружајући руке, ошину љутитим шапатам:

— Не прилази, проклетниче!

Своје неписане закоје диктује људима живот. После три дана Јевгеније је ноћу опет дошао у Аксињину собу, и Аксиња га није одбила.

XXIII

Уз очну клинику доктора Снегирјова налазио се мали парк.

Таквих неуређених стрижених паркова има много по периферијским московским улицама, у њима се не одмара око од тешке као камен градске досаде, па се још јаче и с већим болом сећа човек дивље шумске слободе гледајући у њих. У болничком парку владала је јесен: покривала путање лишћем наранџасто-бронзане боје, јутарњим мразевима прљила цвеће и бледим зеленилом испуњавала траву по травњацима. По лепом времену стазама су шетали болесници, слушајући преливе црквених звона побожне Москве. Кад је ружно време (а те године оно је преовлађивало) тумарали су из собе у собу, лежали на креветима, ћутали, досадни и себи и другима.

У клиници су у већини били цивилни болесници, рањеници су били смештени у једном одељењу; било их је петорица: Јан Варејкис, висок плав Летонац, с широком подшишаном брадом и плавим очима; Иван Врубљевски, леп драгон од двадесет осам година, родом из Владимирске губерније; сибирски стрелац Косих, живахан жут војник Бурдин и Григорије Мелехов. Крајем септембра доведен је још један. За време вечерњег чаја дуго је звонило звонце. Григорије погледа у ходник. У предсобље уђе њих троје: милосрдна сестра и неки човек у черкески, ^{xlix} трећег су они придржавали под руку. Он, јамачно, тек што је био стигао са железничке станице: то се видело по његовој прљавој војничкој блузи с крвавим мрким траговима на грудима. Исто вече оперисан је. После краћих припрема (у одељења је допирао шум — кували су инструменте) у операциону салу су довели новог болесника. После неколико минута отуда се зачу пригушена песма: док су рањенику вадили остатак ока, избијеног парчетом шрапнела, он је, успаван хлороформом, певао и нејасно псовао. После операције донели су га у одељење с рањеницима. После двадесет и четири сата тешка опијеност од хлороформа изветрила је из мозга и он је испричао да је рањен код Верберга на немачком фронту, презива се Гаранжа, био је митраљезац, родом из Черниговске губерније. За неколико дана он се нарочито блиско опријатељио с Григоријем: њихови кревети су стајали један поред другог, и они су, одмах после вечерњег лекарског прегледа, дуго шапатам разговарали.

— Па, козаче, како си?

— Рђаво, са зла на горе.

— Како ти је око?

— Примам инјекције.

— Колико су ти дали?

— Осамнаест.

— Да ли боли?

— Не, слатко је.

— А ти замоли да га изваде.

— Не могу сви бити ћорави.

— Тако је.

Жучни, заједљиви Григоријев сусед био је свачим незадовољан: грдио је власти, рат, своју судбу, болничку храну, кувара, докторе — све што му је долазило на оштар језик.

— Зашто смо ја и ти, момче, ратовали?

— Зашто сви, зато и ми.

— Ама јасно ми реци, јасно,

— Остави ме!

— Ха! Ти си будала. О томе треба размислитп. За буржује смо ратовали, Чујеш ли? А шта је то буржуј? Таква птица живи у конопљи.

Он је објашњавао Григорију неразумљиве речи, забиберавао је свој говор масним псовкама.

— Не тртљај! Не разумем ја твој украјински језик — прекидао га је Григорије

— Где сад! А шта не разумеш, Москаљу?

— Говори лакше.

— Па ја, драговићу мој, и не говорим брзо. Ти кажеш: за цара, а шта је то цар? Цар је пијаница, царица курва, пански новац од рата расте, а нама омча на врат. Чујеш ли? А? Фабрикант

ракију пије, војник вашку бије, тешко је обојици... Фабрикант ради с ћаром, радник остаје го, то се слаже ... Служи, козаче, служи! Још један крст ћеш заслужити, леп, храстов ...— Говорио је украјински, али у ретким тренуцима, кад се узрујавао, прелазео је на руски језик и чисто се изражавао, зачињавајући псовкама.

Из дана у дан усађивао је у Гргоријеву памет дотад непознате му истине, откривао му праве узроке због којих је избио рат, јетко је исмевао апсолутистичку власт. Григорије је покушавао да противуречи, али га је Гаранжа доводио у ћорсокак простим, убиствено простим питањима, и Григорије се морао слагати.

Најстрашније у томо било је то што је и сам у души осећао да је Гаранжа у праву, па је био немоћан да оспорава његова мишљења својим разлозима, није их имао и није их могао наћи. Григорије је са страхом увиђао да паметни и пакосни Украјинац поступно упорно руши све његове раније појмове о цару, отаџбини, о његовој козачкој дужности.

У току једног месеца по доласку Гаранже срушили су се у прах сви они стубови на којима је почивала Григоријева свест. Иструлели су ти стубови, рђом их је подризао бесмислени и ружни рат, и само је потребан био један потрес. Потрес је извршен, пробудила се мисао, она је изнуравала, притискивала просту, безазлену Григоријеву памет. Он се батргао, тражио излазак, решење тога задатка за који је његов разум био слаб и са задовољством га је налазио у Гаранжиним одговорима.

Једанпут касно у ноћ Григорије устаде и пробуди Гаранжу. Седе код њега на кревет. Кроз спуштену завесу на прозору пробијала је зеленкаста светлост септембарског месеца. Образи пробуденог Гаранже били су тамни као песковите вододерине, влажно су се сијале црне очне дупље. Он је зевао, озебло умотавајући ноге покривачем.

— Зашто не спаваш?

— Немам сна. Сан бежи од мене. Објасни ти мени ово: рат је једнима на корист, другима на пропаст...

— Тако? Ахха-а-а ... — зевну Гаранжа.

— Чекај! — прошапта Григорије, пламтећи гневом. — Ти кажеш да нас терају у смрт за рачун богаташа, а народ? Зар он то не увиђа? Зар нема таквих људи који би му могли објаснити? Који би изишли и казали: „Браћо, ево зашто ви гинете и крв лијете”.

— Како то, да изиђе? Јеси ли полудео? Волео бих видети тебе да изиђеш. Ето ја и ти шапућемо као гуске у трсци, а гукни само — куршум ти не гине. Црно је мртвило у народу. Рат ће га пробудити. Из облака после грмљавине пада киша...

— Па шта да се ради? Говори, гаде! Ти си ми срце ранио.

— А шта ти срце каже?

— Не разумем — признаде Григорије.

— Ко мене с гомиле отурује, тога ћу ја отурити. Треба без устезања окренути пушке. Треба ономе куршум ко шаље људе у пакао. Ти знај — Гаранжа се подиже, па шкрипнувши зубима, пружи руке — подићи ће се велика бура, која ће све однети.

— Па шта, по твоје мишљењу ... треба све тумбе окренути?

— Ха! власт треба збацити као прљаве гаће. Треба с панова кожу дерати, треба им усне чупати, јер су они народ намучили.

— А кад буде нова власт, шта ћеш с ратом? Исто ће бити раскидани, ако не ми, а оно наша деца. Како да прекратиш ратове? Како да га уништиш кад се ратује откако је света и века?

— Тачно је, ратови се воде од памтивека и неће се укинути докле год на свету буде изеличке власти. То ти је! А кад би у свакој држави била радничка власт, тада се не би ратовало. То и треба урадити. А то ће бити, враг ми матери!.. Биће! И код Немаца, и код Француза — код свих ће наступити власт радничка и земљорадничка. Па зашто онда да се ми бијемо? Границе — доле! Црна мржња — доле! У целом свету биће само црвени живот. Ех! — Гаранжа уздахну, па грицкајући врхове брхова, сијајући једним оком, осмехну се сањалачки. — Ја бих, Грицко, крв своју капљу по капљу исцедио, да то доживим ... Пламен ми срце лиже ...

Они су разговарали до расвитка. У сиви јутарњи сутон Григорије заспа немирним сном. Ујутру га пробудише гласови и плач. Иван Врубљевски, лежећи на кревету с лицем доле окренутим јецао је шмркћући; поред њега су стајали лекарска помоћница, Јан Варејкис и Косих.

— Зашто плаче? — рече Бурдин промукло, помоливши главу испод покривача.

— Разбио је око. Почео га вадити из чаше, па га разбио о под — више злурадо него жалећи одговори Косих.

Неки Немац што се порусио, трговац вештачким очима, побуђен патриотизмом, давао је своју робу војницима бесплатно. Дан пре тога Врубљевском су изабрали и метнули око, врло фино израђено, исто тако плаво и лепо као и право. Тако је уметнички било начињено да се чак и при најпажљивијем разгледању није могло разликовати право од вештачког Врубљевски се радовао и смејао као дете.

— Кад одем кући — говорио је он, заносећи владимирским наречјем — сваку девојку ћу преварити. Оженићу се, а после ћу признати да је око стаклено.

— Превариће, ђаво га однео! — кикотао се Бурдин, певушећи стално песму о Дуњи и о бубашваби која је прогризла Дуњи сарафан.

И сад тај несрећан случај — и лепо момак ће се вратити у своје село као ћорава наказа.

— Даће ти ново, не урлај — тешио га је Григорије.

Врубљевски диже од суза отекло лице с црвеном, мокром рупом место ока.

— Неће дати. Око стаје триста рубаља. Неће дати.

— И јест било око! Свака жилица на њему била је нацртана — одушевљавао се Косих.

После јутарњег чаја Врубљевски је отишао с лекарском помоћницом Немцу у радњу, и он је изабрао ново око.

— Немци су бољи од Руса! — галамио је Врубљевски одушевљено. — Код руског трговца — ни цвојка нећеш замолити, а овај ни речи није казао.

Прошао је септембар. Време је тврдички бројило дане. Отезали су се бескрајно дуги, препуни убиствене досаде. Ујутру су у девет пили чај. Сваки болесник добијао је на тањирину по два кржљава провидна парчета француске земичке и комадић бутера колико мали прст. После ручка болесници су се разилазили гладни. Увече су пили чај, ради разноликости пијући уз њега и хладну воду. Болесници су се мењали. Из „војног одељења" (тако су болесници крстили одељење у коме су лежали рањени војници) први је отпуштен Сибирац Косих, за њим је отишао Летонац Варејкис. Последњих дана октобра отпуштен је и Григорије.

Лепо власник клинике, подшишане браде, доктор Снегирјов, при прегледу је нашао да је Григоријев вид задовољавајући. У мрачној соби Григорију су показивали на извесном растојању осветљена велика слова и бројеве. Отпустили су га и упутили у болницу у Тверској улици, јер му се залечена рана на глави изненадно отворила и појавило се лако гнојење. Опраштајући се с Гаранжом, Григорије упита:

— Да ли ћемо се још кадгод видети?

— Брдо се с брдом не састаје...

— Е па, Ђубане, хвала ти што си ми отворио очи. Сад добро видим и... огорчен сам!

— Кад дођеш у пук — разговарај о томе с козацима.

— Добро.

— Ако се деси да дођеш у Черниговски крај, у село Гороховку — питај за ковача Андрију Гаранжу, биће ми мило да те видим. Прошћавај, момче!

Загрлили су се. Дуго се у Григоријевој памети сачувала слика Украјинца са строгим само једним оком и умиљатим линијама уста на бубуљичавим образима.

У болници је Григорије пролежао око десет дана. Доносио је у души још недовршене одлуке, у њему је превирао горки убитачни отров Гаранжине науке; његова горчина прешла је и на Григорија. Са суседима у одељењу мало је говорио, нека немирна збуњеност показивала се у сваком његовом покрету. „Немиран" — тако га је окарактерисао при пријему управник болнице, разгледајући овлаш неруско Григоријево лице.

Првих дана Григорије је имао грозницу, лежао је на кревету, слушајући непрекидно зујање у ушима.

Тада се и десио овај инцидент:

Путујући из Вороњежа, болницу је удостојила својом високом посетом једна особа из царске породице. Обавештени о том још изјутра, лица лекарског персонала у болници узмувала су се као мишеви у запаљеном амбару. Рањеници су преобучени; узнемиравајући их, прекоредно је промењено постељно рубље, млађи лекар чак је покушао да научи болеснике како да одговарају особи и како да се држеу разговору с њом. Узбуна се пренела и на рањенике: неки су израније почели говорити шапатам.

У подне на уласку свирну аутомобилска труба, и у пратњи потребног броја свите на широм отворена болничка врата уђе особа. (Један рањеник, веселак и шалгица, уверавао је после другове да се у тренутку приласка важних посетилаца болничка застава с црвеним крстом одједном јако залепршала, иако је време било ретко лепо и без ветра, а прекопута, на фирми фризерског салона елегантни колмован мушкарац начинио је нешто налик на дубок поклон или реверанс.) Отпоче обилажење соба. Особа је стављала бесмислена питања, која су одговарала њеном положају и месту; рањеници, избуљивши очи више него што су их учили у строју, по савету млађег лекара одговарали су: „Да, ваше царско височанство" и „Није, ваше царско височанство". Коментаре уз одговоре давао је управник болнице и при том се увијао као змија приштинута вилама, тако да је и издалека било жалосно погледати у њега. Царско височанство, идући од кревета до кревета, раздавало је иконице. Гомила сјајних униформи и густ талас скупих мириса примицао се Григорију. Он је стајао поред свога кревета необријан, мршав, са запаљеним очима; ситно подрхтавање испалих мрких јагодица одавало је његово узбуђење.

„Ово су они за чији ћеф смо истерани из својих кућа и бачени у смрт. Ах, змије! Проклети! Изелице! Ово су оне ваши што нас једу по леђима!.. Зар смо ми за ове .. газили коњима туђе усеве и убијали туђе људе? И ја пузио по стрњици и викао? А мој страх? Отргли ме од породице, мучили у

касарни..." — навирале су и ковитлале се мисли у његовој глави. Злоба му је кривила усне..— „Како су сви ухрањени, све се сјакте. Тамо би требало вас, проклетине! На коње, под пушку, да вас једу вашке, да се храните плеснивим хлебом, црвљивим месом!.." Григорије је стрељао очима налицкане официре из свите и заустављао намрштен поглед на кесастим образима члана царске породице.

— Донски козак, кавалџер крста св. Ђорђа — клањајући се показа на њега управник болнице, и то је било таквим тоном казано као да је он сам заслужио тај крст.

— Из које си станице? — упита особа, држећи спремну иконицу.

— Из Вешенске, ваше царско височанство.

— Зашто си добио крст?

У светлим празним очима високе особе тињала је досада, пресићеност. Риђа лева обрва по навици се мало подигла — то је чинило лице високе особе изразитијим. Григорије за тренутак осети зиму и пробадање у грудима; такво осећање се јављало у првом тренутку јуриша. Усне су му се неуздржљиво кривиле, играле.

— Ја бих... Трeбало би ми због потребе да изиђем... због потребе, ваше царско ... због мале нужде... — Григорије се заљуља као да је сломљен, показујући широким покретом руке под кревет.

Лева обрва високе особе одскочи, рука с иконицом застаде на пола пута. Обесивши збуњено дебелу усну, особа се окрену седом генералу из своје пратње и рече му нешто енглески. Једва приметна забуна обузе господу из свите: један висок официр с акселбандима додирну око руком у рукавици, белој као снег; други обори главу, трећи упитно погледа у лице четвртог. .. Смешећи се понизно, седи генерал на енглеском језику нешто рече царском височанству, и особа милостиво тутну у руке Григорију иконицу, па га чак удостоји највише милости: дотаче му руком раме.

После одласка високих гостију Григорије паде на кревет. Заронивши главу у јастук, тресући раменима, лежао је неколико минута; није се могло видети да ли плаче или се смеје — али је устао сувих, ведрих очију. Одмах га позва у кабинет управник болнице.

— Ти, животињо!.. — поче он, гужвајући међу прстима браду боје олињале зечје коже.

— Немој да ме зовеш животињом, гаде! — рече Григорије са обешеном и укоченом доњом вилицом, идући према доктору — на фронту вас нема! — Па, савладавши се, настави мирније: — Пошаљите ме кући!

Идући натрашке испред њега, доктор зађе за писаћи сто и рече мекше:

— Послаћемо те. Иди до ђавола!

Григорије изиђе; осмех му је играо на уснама, а очи биле пуне беса. Због његовог страшног, неопростивог испада у присуству високе особе управа болнице лишила га је хране за три дана. Хранили су га другови из одељења и килави кувар.

XXIV

Ноћу 4. новембра Григорије Мелехов је дошао у Нижње-Јаблановски, иза железничке станице прво козачко село вешенског атара. До имања Јагодног остало је још неколико десетина километара. Узбуњујући псе, Григорије је ишао мимо ретких кућа; иза врба поред реке млади дечји гласови певали су:

*Иза шуме сјаје сабље бритке,
То ј' ескадрон бркатих козака;
Испред њих је официр млађани,
И он води ескадрон јунака.*

Снажан, као метал чист тенор извијао је:

За мном, браћо, не бојте се!

Сложни, хармонични гласови вешто су прихватили:

*На ровове брзо навалите.
А ко први дотрчи до рова,
Тога чека част, и крст, и слава.*

Нешто неизрециво блиско, топло запахнуло је Григорија од познатих речи старинске козачке песме, коју је толико пута певао. Оштри хлад му је боцкао очи, стезао груди. Удишући жудно горак дим од запаљене балеге, који је излазио из сеоских димњака, Григорије је пролазио кроз село, а за њим је допирала песма:

*На рововима стајали смо као зид,
Куршуми су сипали, зујали ко пчеле.
Ал то ништа није за донске козаке
Они секу, набадају на бајонете.*

„Одавно, као момчић, певао сам, а сад ми се осушио глас и живот је пресекао песму. Ето идем

туђој жени на опоравак, без свога кутка, без стана, као мрки вук..." — мислио је Григорије, корачајући равномерно уморно, горко се смејући својој ђудџивој судбини. Иза села се попе на стрми брежуљак, па се осврну: кроз прозор последње куће видела се жута светлост обешене лампе, код прозора за преслицом је седела старија козакиња.

Сишавши с пута, Григорије пође травом, која је на лако мразу шкрипала. Одлучи да ноћи у првом селу на Чиру, да би идућег дана за вида стигао до Јагодног. Тек после поноћи дошао је у село Грачев, зануо у крајњој кући и кренуо се чим се љубичасти јутарњи сумрак почео проређивати.

Ноћу је стигао у Јагодно. Прескочивши нечујно преко оgrade, ишао је поред коњушнице, откуда је допирао јак кашаљ деда Сашке. Григорије стаде и викну:

— Деда Сашка, спаваш ли?

— Чекај, ко је то? Глас ми је познат ... Ко је то? Дед Сашка, огрнувши зубун, изиђе у двориште.

— Свети оци! Гришка! Откуда те колера донесе? Ево нам госта!

Они се загрлише. Дед Сашка, загледајући одоздо Григорију у очи, рече:

— Уђи, да попушимо по једну.

— Не, . сутра ћу. Идем.

— Уђи кад ти кажем.

Григорије се преко воље покори. Седе на дашчан кревет и причека да се дед Сашка искашље.

— Но, деда, још живиш? Газиш земљу?

— Газим помалко. Ја сам као пушка кремењача, никако да се износим.

— А Аксиња?

— Аксиња ... Аксиња је добро, хвала богу. Дед се на силу закашља. Григорије се досети да је тај кашаљ притворан, да се сакрије забуна.

— Где сте сахранили Тањушку?

— У парку. Под јабланом.

— Па причај.

— Кашаљ ме, Гришка, мучи ...

— Дакле?

— Сви су живи и здрави. Пан се напија глуп човек, пије лудачки.

— А како је Аксиња?

— Аксиња? Она је сад собарица.

— Знам.

— Хоћеш ли да завијеш једну? А? Пуши, мој дуван је прве врсте.

— Нећу, него причај ми, иначе ћу отићи. Осећам — Григорије се тешко окрену, дашчани кревет под њим закрчка — осећам да ти неку реч као камен држиш у недрима. Па удри.

— И ударићу.

— Удри!

— Ударићу. Немам снаге да ћутим, и мени је. Гришка, тешко ћутати.

— Па онда говори — замоли Григорије, спуштајући пријатељску, као камен тешку руку на старчево раме. Погрбљен, чекао је.

— Змију си хранио! — одједном викну дед Сашка, оштрим фалсетом, ширећи ружно руке. — Отхранио си гују! Она се опанђала с Јевгенијем! Шта кажеш на то?

На старчеву браду, по бразди руменог ожиљка склизну кап лепљиве плувачке. Старац је отресе, длан обриса о грубе пртене гаће.

— Истину велиш?

— Сам сам видео. Сваку ноћ се завлачи код ње. Иди, он мора да је и сад код ње.

— Па шта... — Григорије заупцка костима прстију и дуго је седео, погрбљен, исправљајући згрчени мишић на образу. У ушима као да су му звонили весели прапорци.

— Жена је као мачка: ко је помилује, томе се и умилжава. Али ти јој не веруј, немај вере у њу! — рече дед Сашка.

Он сави Григорију цигарету, залали је па му је тури у руку.

— Пуши.

Григорије повуче два дима, па угаси цигарету међу прстима. Изиђе ћутећи. Код прозора куће за послугу застаде, дубоко је и убрзано дисао, неколико пута је дизао руку да закуца, али му је рука падала као пребијена. Први пут закуца уздржљиво, савијеним прстом, затим, не могући се савладати, навали се на зид и поче тући песницама у прозорски окно разјарено, дуго. Оквир је цвилео звекетом стакла, љуљао се, кроз њега је треперила плава ноћна светлост.

За тренутак се показа од страха издужено Аксињино лице. Она отвори врата и врисну. Григорије је загрли одмах ту, у трему и загледа јој се у очи.

— Тако си лупао, а ја сам била заспала... Нисам те очекивала, мили мој!

— Озебао сам.

Аксиња је осећала како се јако тресе цело велико Григоријево тело и како му руке горе. Она је показивала сувишну ужурбаност, запали лампу, трчала је по соби, пребаживши преко однегованих

тамних рамена меку вунену мараму, положила ватру на плочи испред пећи.

— Нисам те очекивала ... Одавно ниси писао ... Мислила сам да нећеш доћи... Јеси ли добио моје последње готсмо? Хтела сам ти послати колача, а после, мислим, хајде да причекам, можда ћу добити од њега писмо ...

Она је покадшто погледала у Григорија. Са њених румених усана није силазио замрзнути осмех.

Григорије је седео на клупи, не окидајући шињел. Његови необријани образи су пламтели, на оборене очи падала је испод капуљаче густа сенка. Он поче дрешити капуљачу, па се одједном узврпољи, извади дуванкесу, поче тражити папир по џеповима. С бескрајном тугом он летимично погледа Аксињино лице.

Она се била ђаволски пролепшала за време његовог одсуства.

Нешто се ново, самоуверено појавило у држању лепе главе, само су јој меке крупне витице косе и очи биле исте... Њена убиствена ватрена лепота није припадала њему. Таман посла, та она је љубазница пановог сина.

— Ти... не личиш на собарицу, пре на економку.

Она баца плашљив поглед, па се насмеја усиљено.

Вукући за собом торбу, Григорије пође вратима.

— Куда ћеш?

— Идем да пушим.

— Кајгана је готова, причекај.

— Сад ћу.

На степеницама Григорије извади са дна војничке торбе шарену мараму, брижљиво замотану у чисту кошуљу са жигом. Купио ју је у Житомиру код трговца Јеврејина за две рубље и чувао је као зеницу ока, вадио је док је био у рату и уживао у преливима дугиних боја, унапред осећајући задовољство од оног одушевљења које ће обузети Аксињу када, вративши се кући, развије пред њом шарену тканину. Бедан поклон. Зар он, Григорије, да се такмичи у поклонима са сином најбогатијег спахије на горњем Дону? Савладавши суво јецање које га обузе, Григорије исцепа мараму на ситне парчиће, па тури под степенице. Торбу баца на клупу, па уђе у собу.

— Седи да те изујем, Гриша.

Белим, одвиклим од рада рукама Аксиња свуче с Григорија тешке војничке чизме и спутивши се код његових колена, дуго је тихо јецала. Григорије је пусти да се исплаче, па је упита:

— Зашто плачеш? Зар ти није мило што сам дошао?

Убрзо је заспао.

Аксиња изиђе без одела на степенице и на хладном ветру што је пробијао уз погребни фијук северца, престаја на степекишту до сванућа, загрљивши мокри стуб и не мењајући положај.

Ујутру Григорије обуче шињел, па уђе у кућу. Стари пан је стајао код степеница, обучен у кратак крзнени капут и пожутелу астраганску шубару.

— Ево кавалџера св. Ђорђа. Сад си прави му-у-ж, брате!

Он салутира Григорију и пружи му руку.

— Јеси ли дошао на дуже време?

— На две недеље, ваша преузвишености.

— Ђерку смо ти сахранили. Штета, штета ...

Григорије поћута. На степенице је излазио Јевгеније, навлачећи рукавице.

— Григорије? Откуд ти?

Григорију се смрче пред очима, али се осмехивао.

— Из Москве на одсуство ...

— Тако. Рањен си у око?

— Да.

— Чуо сам. Какав је он сад јунак, тата? Капетан климну главом Григорију, па се окрену лицем према коњушници.

— Никитићу, коње!

Озбиљни Никитић заврши упрезање па гледајући попреко Григорија, приведе степеницама старога зеленог касача. Под точковима лаких кола руштала је, улежући се, слеђена земља.

— Ваше благородство, допустите да вас провозам по старом обичају — обрати се Григорије Јевгенију, смешећи се молећиво.

„И не слуги јадник" — осмехну се задовољно овај и севну очима испод цвикера.

— Па, изволи, хајдемо.

— Како ти то, тек што си дошао, па већ остављаш младу жену? Зар се ниси зажеleo? — Стари пан се милостиво осмехну.

Григорије се насмеја.

— Жена није медвед, неће побећи у шуму.

Он седе на кочијашко место; потуривши бич под седиште, затеже кајасе.

— Ех, што ћу вас провозати, Јевгеније Николајевићу!

— Провозај, добићеш напојницу.

— Врло много смо вам захвални. Хвала вам и зато што моју Аксињу ... храните ... комад јој . . дајете.

Григоријев глас је дрхтао и у капетановој глави сину рђава слутња. „Да ли већ зна? Ех, глупости! Откуд би знао? То не може бити". Он се затури у седишту и запали цигарету.

— Вратите се што пре! — викну за њима стари пан.

Испод точкава полете игличаста ледена прашина.

Григорије је кидао кајасима усне касачу и натера га у највећи трк. За четврт сата су превалили преко брежуљка. А у рвој удољици Григорије скочи из кола и извуче бич испод седишта.

— Шта то хоћеш?.. — Капетан се намршти.

— Ево ... шта!

Григорије кратко измахну бичем и са страшном снагом удари капетана по лицу. Омотавши бич око руке, тукао га је бичаљем по лицу, по рукама, не пуштајући капетана да се освести. Комад разбијеног цвикера забоду му се више обрве. На око су се сливали крвави млазеви. Капетан је у почетку крио лице рукама, али су ударци учестали. Он искочи из кола, с лицем нагрђеним од модрица и јарости, покуша да се брани, али Григорије, повлачећи се, ударцем у шаку парализова му десну руку.

— За Аксињу! За мене! За Аксињу! Ево ти опет за Аксињу! За мене!

Бич је фијукао. Ударци су меко пљуштали. Затим га песницама свали на тврде џомбе на путу, па га је ваљао по земљи, зверски га тукао окованим потпетицама војничких чизама. Изнемогавши, седе у кола, подвикну на коња и, не штедећи касачеву снагу, натера га у галаш. Кола остави код капије, гужвајући бич, заплићући се у скутове откопчаног шињела, потрча у кућу за послугу.

На лупу одгурнутих врата, Аксиња се обазре.

— Гаде!.. Кучко!..

Фијукнувши, бич јој се чврсто обави око лица.

Сав задихан, Григорије истрча у двориште; не одговарајући на питање деда Сашке, изиђе из имања. На врсту и по хода стиже га Аксиња.

Она је узрујано дисала и ишла напоредо с њим, додирујући понекад руком Григорија.

На раскрсници, поред мрке степске капеле, рече туђим, далеким гласом:

— Гриша, опрости!

Григорије исхези зубе, па погрбивши се диже јаку од шињела.

Негде иза њега код капеле остала је Аксиња. Григорије се не обазре ниједанпут, те није видео Аксињине руке пружене према њему.

Слуштајући се с брда у село Татарско, он се зачуди кад у својим рукама виде бич, баци га, па крупним корацима пође по улици. Уз прозоре су пријањала лица — зачуђена његовом појавом, дубоко су се клањале жене које су га при сусрету познале.

Код капије његове куће једна сувоњава црно-ока лепотица трчећи с вриском му паде око врата, зајеца на грудима. Стегнувши јој шакама образе, Григорије јој подиже главу и познаде Дуњашку.

Са степеница је храмао Пантелеј Прокофјевић, у кући гласно заплака мати. Григорије је левом руком грлио оца, а десну му је љубила Дуњашка.

До бола познато шкрипање степеница — и Григорије је већ на степеницама. Остарела мати притрча живахно као девојка, искваси сузама испуске на шињелу, па је, непрестано грлећи сина, муцала нешто своје, без везе, што се не може речима исказати, а у трему — хватајући се за врата, да не би пала, стајала је пребледела Наталија, болно се смешећи, плакала, покошена летимичним, збуњеним Григоријевим погледом ...

Ноћу Пантелеј Прокофјевић, гурајући у слабину Илиничну, шапну:

— Полако погледај, јесу ли заједно легли или не.

— Ја сам им прострла на кревету.

— А ти погледај, погледај!

Илинична погледа кроз кључаоницу у собу, па се врати.

— Заједно су.

— Е, хвала богу! Хвала богу — прекрсти се старац, издижући се на лакат, и зајеца.

ДЕО ЧЕТВРТИ

I

Хиљаду девет стотина шеснаеста година. Октобар. Ноћ. Киша и ветар. Полесје. Ровови над баруштином која је обрасла јовом. Спреда препреке од бодљикаве жице. У рововима хладна лапавица. Нејасно светлуца мокар штит посматрачев. У земуницама понегде светлост. На уласку у једну официрску земуницу за тренутак се задржа омален официр; пипајући мокрим прстима по

дугметима, он брзо раскопча шињел, стресе с јаке воду, на брзу руку обриса чизме о каљав свежањ сламе, па тек онда гурну врата и сагнувши се уђе у земуницу.

Жут млаз светлости из мале гасне лампе примамљиво блесну у лице намернику. С дашчаног кревета диже се официр у раскопчаној блузи, прође руком кроз разбарушену проседу косу, па промукло зевну.

— Киша?

— Киша — одговори гост — па скиде шињел и обеси га о клин код уласка а тако исто и покисли качкет. — Код вас топло. Од дисања.

— Скоро смо ложили. Не ваља само што избија вода из земље. Киша нас, ђаво да је носи, исцрпљује... а? Како ви мислите, Бунчук?

Трљајући руке обрасле црном вунастом длаком, Бунчук се погрби, чучну код малене пећи.

— Подметните даске. У нашој земуници је ди-вота: може човек ићи бос. А где је Листницики?

— Спава.

— Одавно?

— Вратио се из патроле па легао.

— Је ли време да га будимо?

— Будите га. Да играмо шаха.

Бунчук кажипрстом стресе са широких и густих образа кишну влагу, пажљиво загледа у прст, па не дижући главу тихо викну:

— Јевгеније Николајевићу!

— Спава — уздахну проседи официр.

— Јевгеније Николајевићу!

— А? — Листницики се мало издиже, налактивши се.

— Да играмо шаха?

Листницики обеси ноге, па је дуго трљао пуначке груди меком ружичастом јагодицом длана.

На крају прве партије дођоше официри петог ескадрона — јесаул Калмиков и капетан Чубов.

— Новост! — викну Калмиков још с прага. — По свој прилици пук ће бити повучен с положаја.

— Ко каже? — осмехну се неповерљиво проседи подјесаул Меркулов.

— Не верујеш, чика Пећо?

— Право да кажем, не верујем.

— Телефоном је јавио командир батерије.

— Откуда он зна?

— Како не би знао, кад је колико јуче дошао из дивизијског штаба.

— Не би било лоше да се човек испари у купатилу.

Смешећи се блажено, Чубов се правило као да се шиба врбовим снопићем прућа по дебелом месу. Меркулов се насмеја.

— Треба само наместити катао у нашој земуници — а воде има на претек.

— Мокро, мокро, домаћини — гунђао је Калмиков, посматрајући зидове од брвана и мек земљани под.

— Мочвар одмах до нас.

— Захвалите свевишњем што уживате у мочвари као бубрег у лоју — умеша се Бунчук у разговор. — На чистом земљишту се врше напади, а ми овде за недељу дана испалимо по шаржер.

— Боље је вршити нападе, него овде жив трулити.

— Не држе се козаци, чика Пећо, зато да се уништавају у јуришима. Ти се лицемерно правиш наиван.

— Него ради чега по твом мишљењу?

— Влада ће у тренутку нужде покушати, по старој навици, да се ослони на козаково раме.

— Јерес проповедаш — махну Калмиков руком.

— Како то јерес?

— Па тако.

— Мани се, Калмиков! Зашто побијаш истину.

— Ама каква истина . . .

— Па то је сваком познато. Шта се ти правиш да не знаш?

— Пазите, гос-по-до официри! — викну Чубов, па показа на Бунчука, клањајући се театрално.

— Заставник Бунчук ће сад почети да прориче по со-цијал-демократском сановнику.

— Зашто комедијате? — осмехну се Бунчук, пресецајући очима поглед Чубова. — Али, уосталом — можете наставити — свако има свој позив. Ја кажем да ми не водимо рат од средине прошле године. Откако је почео позицијски рат,¹ козачки пукови су склоњени по скровитим местима и држе се скривени до извесног времена.

— А после? — упита Листницики, уклањајући шах.

— А после, кад на фронту отпочну немири — а то је неизбежно: рат војницима постаје досадан, што доказује све већи број војних бегунаца — онда ће козаке бацити да угушују побуне, да

умирују. Влада држи козаке као запету пушку. У тренутку нужде она ће том пушком пробити лобању револуције.

— Заносиш се, драги мој! Твоја нагађања су прилично непоуздана. Пре свега, не може се унапред одредити ток догађаја. Откуда ти знаш за будуће немире и друго? А ако претпоставимо овако нешто: савезници разбијају Немце, рат се завршава сјајно — какву онда дајеш улогу козацама? — примети Листницики.

Бунчук се осмехну уздржано.

— Нешто не личи на крај, а још мање на сјајан.

— Рат се отегао ...

— И још више ће се отегнути — додаде Бунчук.

— Кад си дошао са одсуства? — упита Калмиков.

— Прекјуче.

Заокругљујући уста, Бунчук истури језиком колутић дима, па баци опушак.

— Где си био?

— У Петрограду.

— Па, како је тамо? Бучи престоница? Е, ђаво да га носи, не знам шта бих дао да поживим тамо макар једну недељу.

— Утешног има мало — рече Бунчук, мерећи речи — нема хлеба. У радничким квартовима глад, незадовољство, потмули протести.

— Срећно нећемо изићи из овог рата. Како ви мислите, господо? — обухвати Меркулов све упитним погледом.

— Руско-јапански рат родио је револуцију 1905. године — овај рат ће се завршити новом револуцијом. И не само револуцијом, већ и грађанским ратом.

Слушајући Бунчука, Листницики начини неодређен гест, као да хоће да га прекине на половини реченице, затим устаде и поче мрштећи се ходати по земуници. Он поче говорити са уздржаним гневом:

— Чудим се да и међу нашим официрима има таквих — показујући руком на згрбљеног Бунчука — типова. Чудим се зато што ми још никако није јасан његов однос према отаџбини, према рату... Једанпут се у разговору изразио врло магловито, па ипак довољно јасно да се може разумети да је он за наш пораз у овом рату. Јесам ли те добро разумео, Бунчук?

— Ја сам за пораз.

— А зашто? По моме мишљењу, можеш ти бити не знам каквих политичких погледа, али да желиш пораз своје отаџбине — то је... национално издајство. То је срамота за сваког поштеног човека!

— Сећате ли се да је думска фракција РСДРП агитовала против владе, доприносећи тим самом поразу? — умеша се Меркулов.

— Ти се, Бунчук, слажеш с њиховим гледиштем? — постави Листницики питање.

— Ако сам ја за пораз, онда се, наравно, слажем, и било би смешно да се ја, члан РСДРП, бољшевик, не слажем са гледиштем своје партијске фракције. Много више ми је чудно, Јевгеније Николајевићу, што си ти, интеллигентан човек, политички неписмен ...

— Ја сам пре свега војник одан монарху. Ја се сав најезим кад само видим „друга социјалисту“.

„Ти си пре свега букван, а тек после тога војничина задовољна самим собом“ — помисли Бунчук и угаси осмех.

— Нема бога, осим Алаха ...

— У војничкој средини биле су изузетне прилике — умеша се Меркулов као правдајући се — ми смо све некако стајали по страни од политике, „наша је кућа скраја“.

Јесаул Калмиков је седео, гњечећи опуштене бркове, бацајући оштре погледе ватреним монголским очима. Чубов је лежао на кревету, па је, слушајући разговор, разгледао Меркуловљев цртеж, прикуцан на зид, пожутео од дуванског дима: полунага жена, с лицем као у Магдалене, смешећи се заводнички и порочно, гледа у своје голе груди. Са два прста леве руке она вуче мрку брадавицу, мали прст је опрезно издвојен, под опуштеним очним капцима сенка и топла светлост зеница. Њено врло мало уздигнуто раме задржава кошуљу да не склизне, у удубљењима испод лопатица меко паперје светлости. Толико неусиљене лепоте и истинске природности било је у пози жене, тако су неисказано живи били тамни тонови да се Чубов, смешећи се нехотице, занео мајсторским цртежом, и разговор, мада му је допирао до ушију, није више продирао у његову свест.

— Е баш је лепо! — узвикну он, одвајајући поглед од цртежа али у незгодном тренутку, јер је Бунчук тек завршавао реченицу:

— ... царизам ће бити уништен, можете у то бити уверени!

Савијајући цигарету, смешећи се јетко, Листницики је погледао час у Бунчука, час у Чубова.

— Бунчук! — викну Калмиков. — Причекајте, Листницики!.. Бунчук, чујете ли? .. Па добро, рецимо да ће се овај рат претворити у грађански... а шта после? Добро, оборите монархију... каква, по

вашем мишљењу, треба да је владавина? Каква власт?

— Власт пролетаријата.

— Је л' парламент?

— Ситна посла! — осмехну се Бунчук.

— Па шта управо?

— Мора бити радничка диктатура.

— Тако ли!.. А какву ће улогу имати интелигенција, сељаштво?

— Сељаштво ће поћи за нама, тако исто и један део интелигенције која мисли, а остали... с осталима ево шта ћемо учинити... — Бунчук брзим покретоу чврсто згужва некакву хартију, коју је држао у рукама, затресе њом и процеди кроз зубе: — Ево шта ћемо учинити!

— Високо летите ... — подсмехну се Листници.

— Високо ћемо и сести — заврши Бунчук.

— Сламу треба прво прострети ...

— Па ког сте врага ви пошли на фронт, па чак добили и официрски чин? Како то може да се помири с вашим погледима? Чудо! Човек против ра-та ... хе-хе ... против уништавања те своје ... класне браће — и одједанпут... заставник!

Лупнувши се по сарама од чизама, Калмиков се поче искрено смејати.

— Колико сте немачких радника уништили са својим митраљеским одељењем? — упита Листници.

Бунчук извади из спољашњег цепа на шињелу повећи снежањ хартије, дуго је чепркао по њему, стојећи окрснут леђима Листнициком, и прилазећи столу, гладио је широким пуначким дланом, од старости пожутео лист новина.

— Колико сам немачких радника побио — то је питање. Отишао сам добровољно зато што би ме и онако узели. Мислим да ће ми знање које сам стекао овде у рововима, у крви, затребати у будућности ... у будућности. Ево овде је речено:

Узмимо савремену војску. Ево једног лепог примера организације. И та је организација добра само зато што је гипка, што уме да милионима људа даје једну вољу. Данас ти милиони седе код својих кућа, у разним крајевима земље. Сутра се нареди мобилизација — и они се скупе на зборном месту. Данас они леже у рововима, леже понехад месецима. Сутра у другом поретку иду на јуриш. Данас они показују чудеса, кријући се од куршума и од шрапнела. Сутра показују чудеса у отвореном боју. Данас њихове претходнице међу мине испод земље. Сутра се помичу напред по десетине километара, према томе како им авијатичари покажу изнад земље. Ето то се зове организација, кад у име једног циља, надахнути једном вољом, милиони људи мењају облик свога општења и свога деловања, мењају место и начин рада, мењају топове и друго оружје према промењеним приликама и захтевима борбе. То се исто односи и на борбу радничке класе против буржоазије. Сад не постоји револуционарна ситуација...

— А шта је то „ситуација“? — прекиде га Чубов. Бунчук се промешкољи као да је тек прекинуо спавање, па покушавајући да разуме питање, поче трљати зглавком палца чворугаво чело.

— Ја питам шта значи реч „ситуација“?

— Ако је за разумевање — разумем, али бојим се да нећу умети добро објаснити... — Бунчук се насмеши ведро, просто, као дете; чудно је било видети такав осмех на крупном суморном лицу, као да је у јесен по пољу, тужном због киша, протрчао, скакућући и играјући се, отворено-сиви зечић сисанче. — Ситуација је положај, прилике, тако нешто. Говорим ли правилно?

Листници махну неодређено главом. — Читај даље.

Данас нема револуционарне ситуације, нема услова за немире у масама, за повећање њихове активности, данас та дају у руке изборни лист — узимај га, умеј се организовати, зато да њим тучеш своје непријатеље, а не зато да уводиш у парламент, на топла места, људе који се хватају за фотеле из страха од тамнице. Сутра ће ти одузети изборни лист, даће ти у руке пушку и одличан брзометни топ, саграђен по последњој речи машинске технике — узимај та оруђа смрти и рушења, не слушај сентиманталне плачљивце, који се боје рата; у свету је остало још много којечега што треба уништити ватром и звожђем ради ослобођења радничке класе, и ако у масама расте мржња и очајање, ако је настала револуционарна ситуација — опремај се да створиш нове организације и да пустиш у дејство тако корисна оруђа смрти и

рушења против своје владе и своје буржоазије...

Још Бунчук не доврши читање кад у земуницу уђе наредник петог ескадрона, пошто прво покуца на врата.

— Ваше благородство — обрати се он Калмикову — дошао ордонанс из пуковског штаба.

Калмиков и Чубов се обукоше и одоше. Меркулов звиждући седе да црта. Листници је и даље ходао по земуници, чупкајући брчиће, и нешто размишљајући. Ускоро оде и Бунчук, поздравивши се. Он је ишао по каљавој саобраћајници, придржавајући левом руком јаку, а десном приклапајући скуте шињела. Струја ветра је ударала по узаном каналу саобраћајнице, хватајући се за неравнине зида, звиждала и вртела се. Корачајући по мраку, Бунчук се нечему тужно смешио. Он стиже до своје земунице, опет сав прожет кишном влагом и мирисом иструлелог јовиног лишћа. Командир митраљеског одељења је спавао. На његовом гаравом лицу с црним брковима видели су се модри трагови неспавања (три ноћи се картао). Бунчук претресе своју војничку торбицу што му је остала из ранијих времена, поред врата спали гомилу хартија, тури у џепове од чакшира две конзерве и неколико прегршти револверских метака, па изиђе. Док су врата за тренутак била широм отворена, продре ветар, расеја сиви пепео што је остао од хартија спаљених на прагу, па угаси димљиву лампицу.

Пошто је Бунчук отишао, Листници је око пет минута ходао ћутке, затим приђе к столу. Меркулов је цртао, нагнувши косо главу. Танко зарезана оловка низала је сиве сенке. Бунчуково лице, пресечено тврдичким, као изнуђеним осмехом, који је за њега био обичан, гледао је с белог квадрата хартије.

— Силна њушка — рече Меркулов, уклањајући руку с цртежа, и подиже очи на Листницког.

— А — како? — упита овај.

— Враг би га знао! — одговори Меркулов — досећајући се шта ово питање значи. — Он је чудан младић, сад се изјаснио и много шта је постало јасно, а раније нисам знао како да га дешифрујем. Знаш ли ти да он има велики успех код козака, нарочито код митраљезаца. Ти то ниси запазио?

— Јесам — одговори Листници некако неодређено.

— Митраљесци су сви одреда бољшевици. Он је успео да их подбуни. Зачудило ме је кад је данас отворио своје карте. Ради чега? На зло је говорио богами! Зна да се с таквим погледима нико од нас не може слагати, па ипак је због нечега био отворен. А он није плаховит. Опасан је то тип.

Размишљајући о чудном понашању Бунчука, Меркулов уклони цртеж, па се стаде скидати. Мокре чарапе обеси на пећ, нави сат, попуши цигарету, па леже. Убрзо заспа. Листници седе на табурет на којем је четврт сата пре тога седео Меркулов, па на полеђини цртежа написа развучено, лемећи оштро зарезану оловку:

Ваше Високоблагородство!

Оне претпоставке које сам вам раније саопштио, данас су се потпуно потврдиле. Заставник Бунчук у данашњем разговору с' официрима нашега пука (присутствовали су, осим мене, јесаул петог ескадрона Калмиков, капетан Чубов, подјесаул трећег ескадрона Меркулов), с циљевима који ми признајем, нису сасвим јасни, објаснио је оне задатке које извршује у окладу са својим политичким уверењима и, јамачно, по налогу партијске власти. Код њега је био свежањ забрањених списа. Тако је, на пример, читао одломке из свога (Партијског органа „Социјалдемократ“, који излази у Женеви. Заставник Бунчук, несумњиво, води тајну пропаганду у нашем пуку (мисли се да је зато и ступио у пук као добровољац), митраљесци су били непосредан објект његове агитације. Они су деморалисани. Његов штетан утицај осећао се у маралном стању пука — били, су случајски одбијања да се изврше борбени задаци, о чему сам у своје време обавестио ООШД^{II} итд.

Заставник Бунчук ових дана вратио се са одсуства (био је у Петрограду) обилно снабдевен разорном литературом; сад ће се он с великом интензивношћу потрудити да развије рад.

Резимирајући све што је горе речено, долазим до ових закључака: а) кривица заставника Бунчука утврђена је (гг. официри који су присутствовали разговору с њим могу под заклетвом ово потврдити); б) да би се пресекао његов револуционарни рад потребно је да се одмах ухапси и преда преком војном суду; в) треба хитно претрести митраљеску команду, издвојити нарочито опасне, а остале или послати у позадину, или разделити на пукове.

Молим да не заборавите да ја искрено тежим да служим у корист отаџбине и Монарха. Препис овога писма упућујем С. Т. Корп.

*Јесаул Јевг. Листници.**20. октобра 1916. г.**Сектодр Бр. 7.*

Ујутру Листници посла поордонансу извештај у дивизијски штаб, после доручка изиђе из земунице. Иза каљавих леђа грудобрана, изнад мочвари, њихала се магла; њени праменови су висили као да су приковани за бодљикаву жицу. На дну ровова стајало је житко блато два прста дебело. Из пушкарница су цурили мрки млазеви. Козаци, у мокрим искаљаним шињелима, варили су на митраљеским штитовима порције с чајем, пушили, чучећи, наслонивши пушке уза зид.

— Колико пута вам је говорено да не смете ложити ватру на штитовима! Зар ви то, животиње, не разумете? — викну Листници љутито, прилазећи првој групи козака који су чучали поред димљиве ватре.

Двојица преко воље устадоше, остали су и даље чучали, подавивши скуте шињела и пушећи. Црнпураст брадат козак, са сребрном минђушом у смежураној јагодици уха, одговори турајући под котлић свежањ ситног грања:

— Од свег срца бисмо оставили штит, али како да наложимо ватру, ваше благородство? Погле, каква је овде бара! Скоро четврт аршина.

— Одмах вади штит!

— Шта, то значи да седимо гладни?! Та-а-а-ко ли... — рече један богињав човек широка лица, мрштећи се и гледајући у страну.

— Показаћу ја теби... Скидај штит! — Листници врхом чизме избаци испод котлића запаљене суве границе.

Брадати козак с минђушом, смешећи се узрујано и љутито, просу из котлића врућу воду, па шапну:

— Наздравље чај, момци ...

Козаци су ћутећи пратили очима јесаула који је одлазио дуж линије. Из влажних брадоњиних очију избијале су варнице.

— Пас један, како вређа!

— Е-е-ех!.. — уздахну отегнуто један, забацујући на раме ремник од пушке.

На одсеку четвртог вода Листницког стиже Меркулов. Он приђе сав задуван, шкрипећи сасвим новим кожним капутом, од њега се оштро осећао дим војничког дувана. Одазвавши Листницког у страну, рече брзо:

— Јеси ли чуо новост? Бунчук ноћас дезертирао!

— Бунчук? Шта-а-а?

— Дезертирао ... Разумеш ли? Игњатаћ, командир митраљеског одељења — он је у истој земуници с Бунчуком — каже да се није враћао од нас. Значи, чим је изишао од нас, он је киднуо... Тако ти је.

Листници је дуго брисао цвикер и жмирио.

— Ти као да си узрујан? — Меркулов га погледа испитивачки.

— Ја? Шта ти паде на памет? Због чега бих био узрујан? Просто си ме запрепастио неочекиваном вести.

II

Сутрадан ујутру збуњени наредник уђе у земуницу код Листницког; устежући се мало, рече:

— Јутрос хозаци, ваше благородство, нашли у рововима ове хартијице. Незгодно ми некако...Зато сам дошао да вам јавим. Јер иначе бисмо могли награјисати...

— Какве хартијице? — подигавши се с кревета, упита Листници.

Наредник му предаде листиће згужване у шаца. Из четвртине јевтине хартије јасно су се виделе речи умножене на писањој машини. Листници прочита на душак:

Пролетери свих земаља уједините се!

Другови војници!

Две године траје проклети рат. Две године пропадају у рововима, бранећи туђе интересе. Две године се лије крв радника и сељака свих народности. Стотине хиљада погинулих и обогалених, стотине хиљада сирочади и удовица — то је резултат ове касапнице. Зашто ви ратујете? Чије интересе ви браните? Царска влада је гурнула у ватру милионе војника зато да приграби нове земље и да утњетава становништво тих земаља онако као што утњетава поробљену Пољску и друге народности. Светски идустиријалци неће поделити пијаце где би могли продавати производе својих фабрика и радионица; неће поделити зараду — поделу врши оружана сила — и ви, необразовани људи, у борби

за њихове интересе идете у смрт, убијате исте тажве трудбенике какви сте и ви сами.

Доста је проливено братске крви! Освестите се, ви који радите! Ваш непријатељ није аустриски и немачки војник, који је исто тако преварен као и ви, већ ваш цар, ваш индустријалац и спахија. Против њих окрените своје пушке. Братимите се с немачким и аустријским војницима. Кроз жичане преграде, којима сте као зверови одвојени једни од других, пружите једни другима руке. Ви сте браћа по раду, на нашим рукама још нису зарасли крвави трагови жуљева од рада, немате шта да делите. Доле алсопутизам! Доле империјалистички рат! Живело неразрушиво јединство радника целог света!

Последње редове Листници је прочитао задихано. „Ево. Почиње!“ — помисли он, обузет мржњом и притиснут тежином предосећања. Дозвавши телефоном команданта пука, Листници му јави шта се десило.

— Шта заповедате да се уради, ваше превасходство? — упита на крају.

Кроз зујање комараца и удаљено звоњење телефона, из слушалице су падале одсечне генералове речи:

— Овог часа с наредником и водним официрима извршите претрес. Код свих, не изузимајући ни саме официре. Данас ћу питати дивизијски штаб кад мисле да смене пук. Пожурићу их. Ако при претресу ма шта нађете — сместа јавите.

— Ја мислим да су то митраљесци урадили.

— Је ли? Одмах ћу наредити Игњатићу да претресе своје козаке. Збогом!

Сакупивши у својој земунци водне официре, Листници им саопшти наредбу команданта пука.

— Ала је то ружно! — узруја се Меркулов. — Шта, зар ћемо један другог претресати?

— Вас ћемо првог, Листници! — викну млад безбрки капетан Раздорцев.

— Хајдете да бацамо коцку.

— По азбучном реду.

— Господо, шалу на страну — пресече строго Листници. — Наш старац је, наравно, претерао: официри нашег пука су као Цезарова женаⁱⁱⁱ. Био је само један — заставник Бунчук, па и он је дезертирао, али козаке морамо ошишати. Зовните наредника.

Дође наредник — постарији козак, носилац три ордена св. Ђорђа. Искашљујући се, погледа по официрима.

— Ко ти је у ескадрону сумњив? Шта мислиш, ко је могао разбацати ове прогласе? — упита га Листници.

— Нема таквих, ваше благородство — одговори наредник поуздано.

— Па ипак, проглас је нађен на одсеку нашег ескадрона? Ко је од туђих био у рововима?

— Нико туђи није био. Из других ескадрона нико није долазио.

— Хајдемо да шишамо све редом. — Меркулов махну руком, идући ка изласку.

Претрес отпоче. Лица у козака су изражавала различна осећања: једни су се мрштили, у недоумици, други су уплашено погледали у официре, који су претурали по бедним козачким стварима, трећи су се смешкали. Младолики поднаредник, извиђач, упита:

— Та реците шта тражите? Ако је каква крађа, можда је ко видео у некога.

Претрес није дао никакав резултат. Само код једног козака првог вода нађен је у џепу од шињела згужван лист с прогласом.

— Јеси ли читао? — упита Меркулов, бацајући комичним страхом извађени листић.

— Узео сам да пушим — осмехну се козак, не дижући очију.

— Зашто се смешкаш? — плану Листници, црвенећи и прилазећи козаку; под његовим цвикером нервозно су мигале кратке златасте трепавице.

Козаково лице одједном постаде озбиљно — осмех као да ветар однесе.

— Забога, ваше благородство! Па ја сам једва писмен! Чitam с тешком муком. А узео сам зато што немам папира за завијање цигарета; имам дувана, а нестало ми папира, па сам дигао са земље.

Козак је говорио увређено-гласно, и у нотама гласа звонила је озлојеђеност.

Пљунувши, Листници се удаљи. За њим кренуше официри.

После једног дана пук је повучен с положаја и одведен у позадину, за једно десет километара. Из митраљеског одељења двојица су ухапшени и предати војном суду, остали су делом упућени у резервне пукове, делом разбацани по пуковима Друге козачке дивизије. За неколико дана одмора пук је доведен у релативан ред. Козаци су се умилли, очистили, брижљиво обријали — не онако као у рововима, где су се често ослобађали длака на образима простим али болним начином: длаке су паљене шибцом, и чим би ватра, смудећи чекињу, дошла до коже — по образу би превлачили раније поквашеним пешкиром. Тај се начин звао „свињски“.

— Хоћеш ли да те обријем на свињски начин, или како? — питао је какав водни берберин муштерију.

Пук се одмарао. Козаци су по спољашности постали већи кицоши, веселији. Али Листници, а и сви официри, знали су да је веселост као леп дан у новембру: данас јесте, сутра није. Требало је само поменути одлазак на положај, па да се сместа промени израз лица, и под опуштеним очним капцима разликовало се незадовољство, туробно непријатељство. Осећао се самртнички умор, изнемоглост, и тај умор је изазивао моралну лабавост. Листници је одлично знао како страشان бива човек кад у таквои стању стреми неком циљу.

Године 1915. пред његовим очима чета војника је пет пута ишла на јуриш, трпећи невиђене губитке и добијајући поновне наредбе: „Јуриш поновити.“ Остаци чете самовољно су се уклонили са свог сектора, и отишли у позадију. Листници је добио наредбу да их с ескадроном задржи, и кад је он, расувши ескадрон у стрелачки строј, покушао да заустави повлачетье, почели су у њих пуцати. Од чете је остало највише шездесет људи, и он је видео с каквом су се очајничком, лудом храброшћу ти људи бранили од козака, падали под ударцима сабаља, умирали, али гурали напред, у пропаст, у уништење, сматрајући да је свеједно где ће наћи смрт.

Као страшна опомена јављао се у сећању тај случај, и Листници се, дрхтећи од узбуђења, некако друкчије загледао у лица козака, мислећи: „Зар ће се и ови једанпут као они окренути и поћи, и ништа их, осим смрти, неће моћи задржати?“ И сретајући уморне, озлојеђене погледе, поштено је закључивао: „Хоће!“

Козаци су се из основа променили кад се упореде с прошлим годинама. Чак су и песме биле нове, изазване ратом, обојене црном неутешношћу. Увече, пролазећи поред простране фабричке стаје где је био смештен ескадрон, Листници је најчешће слушао једну песму, сетну, неисказано тужну. Певана је увек у три-четири гласа; изнад дубоких басова узлетао је и трептао необично чист и снажан тенор који је пратио:

*Ој, прелипи завичају,
Ја те више видет нећу.
Ни видети, нити песму чути
Раном зором славуја у башти.
А ти, мила моја мајко,
Ти не тугуј за мног исувише.
Та не гину сви у рату.*

Зауостављајући се, Листници је ослушкивао и осећао да и њега снажно захвата искрено изражена туга песме. Некаква јака жица затезала се у срцу које је све чешће куцало, ниски гласови из пратње су ударали у ту жицу, од чега је она тужно одјекивала. Листници је стајао гдегод у близини стаје, загледао се у јесење магловито вече и осећао како му се очи влаже, сузе оштро и слатко штипају очне капке.

*Идем, идем по равном пољу,
Срце моје осећа у мени,
Ој, осећа па и наслућује
Да се кући млад вратити нећу.*

Пре него што би басови завршавали последње речи, тенор из пратње би их надвисивао, звуци су, трептећи као крила птице у лету, журећи се, звали за собом, причали:

*Звизнуло је зрно оловно,
Погоди ме право у груди.
Коњу своје по врату сам пао,
По гриви се црна крвца лије. . .*

За време одмора у маршу Листници је један једини пут чуо подижуће, охрабрујуће речи старинске козачке песме. Идући као обично предвече у шетњу, полазио је поред стаје. До њега су допирали полупијани гласови и смех. Листници се досећао да је магационер, који је ишао у местанце Незвиску по намирнице, донео отуда ракије и почастии козахе. Поднапивши се ракијом од жита, козаци су се препирали о нечему и смејали се. Враћајући се из шетње, Листници је још издалека чуо скажну грмљавину песме и дивљи, оштар, али складан звиздук пратње:

*Ко у рату није био,
Тај не зна за страх,
Дању киснем, ноћу дрхтим,
Сву коћ сам, без сна.*

„Фи-ју-ју-ју-ју-ју! Фи-ју-ју-ју-ју-ју! Фи-ју-ју!“ — чуо се као непрекинута треперава струја звиздук, извијао се спирално, и покривајући га, грмело је најмање тридесет гласова:

*У равном пољу страх и туга
Сваког дана, сваког сата.*

Некакав обешањак, очевидно млад, звиждао је заглашно и кратко, играо је на дрвеном патосу почучкујући. Јасно су се чули ударци потпетицама заглашавани песмом:

*Море Црно хучк,
У лађама ватра гори.
Ватру гасимо,
Турке давимо,
Слава донским козацима!*

Листници је ишао, смешећи се, нехотице подешавајући свој корак према такту песме. „Можда се у пешадијским јединицама не осећа тако оштро чежња за кућом — мислио је он, али му је разум на то хладно одговарао: — А зар су у пешадији други људи? Несумњиво, козаци осетљивије реагују на седење силом у рововима, јер су по природи своје службе навикли на стално кретање. А овде читаве две године морају стално седети или тапкати у месту у безуспешним покушајима офанзиве. Армија је слаба као никад раније. Потребна је снажка рука, крупан успех, покрет напред — то би их раздрмало. Мада историја познаје такве примере кад су и најјаче и најдисциплинованије војске у време дугих ратова морално попуштале. И сам Суворовⁱⁱⁱ је то на себи искусио ... Али ће се козаци држати. Ако и оду, учиниће то последњи. Ипак је то мала, посебна нација, ратничка по традицији, а није неки фабрички или сељачки олош”.

Као да жели да га разувери, у шупи нечији старачки слабачак глас запева „Калинушку”. Гласови прихватише, и Листници је, одлазећи, чуо ону исту тугу изливену у песми:

*Официр млади богу се моли.
А млади козак кући би хтео:
— Ој, ти офицере млади,
Пустите ме кући,
Пустите ме кући
Оцу, матери драгој.
Оцу, матери драгој
И жени младој.*

Три дана по своме бекству с фронта, увече Бунчук уђе у једно велико трговачко место, у зони фронта. По кућама је већ горела светлост. Мали мраз је превукао баре танком леденом корок, и кораци ретких пролазника чули су се још издалека. Бунчук је ишао, ослушкујући пажљиво, заобилазећи осветљене улице, провлачећи се кроз пуне споредне улице. Улазећи у село умало није натрапао на патролу и сад је ишао зазирући као вук, прибијајући се уз плотове, не вадећи десну руку из џепа на невероватно умазаном шињелу — дању је лежао, завукавши се у плеву у шупи.

У том местанцету била је корпусна база, налазиле се неке војне јединице, претила је опасност да нагази на патролу, па су зато маљави Бунчукови прсти без прекида грејали избраздани кундак нагана у џепу шињела.

На супротном крају варошице дуго је ишао пустом улицицом, загледајући у капије, разгледајући радознано облик сваке сиротињске кућице. После једно двадесет минута приђе једној ружној кућици на углу, загледа кроз пукотину на прозорском капку, па осмехнувши се уђе одлучно на капијицу. На његову лупу отвори му постарија жена повезана марамом.

— Станује ли код вас Борис Ивановић? — упита Бунчук.

— Да. Изволите ући.

Бунчук се поребарке провуче поред ње. Чу за собом хладан звук кваке. У врло ниској соби, осветљеној мајушном лампом, за столом је седео не више млад човек у војничкој униформи. Зажмиривши, загледа се и устаде, пружајући са уздржаном радошћу Бунчуку руке.

— Откуда? ..

— С фронта.

— Та шта кажеш?

— Ето видиш... — осмехну се Бунчук, па додирнувши врхом прста војнички опасач човека у војничкој униформи, рече једва разговетно: — Има ли соба?

— Да, да. Прођи овуда.

Он уведе Бунчука у још мању собу, не палећи светлост, намести га за сто, па, притворивши врата суседне собе и застрвши прозор завесом, рече:

— Ти сасвим?

— Сасвим.

— Како је тамо?

— Све је готово.

— Поуздани људи?

— О, да.

— Ја мислим да се сад скинеш, па ћемо онда разговарати. Дај твој шшшел. Ја ћу сад донети да се умјеш.

Док се Бунчук умивао над позеленелим бакарним лавором, човек у војничкој униформи, гадећи кратко ошишану косу, говорио је уморио и тихо:

— Сад су они неизмерно јачи од хас. Наш посао је да растемо, ширимо свој утицај, да радимо неуморно на тумачењу правих узрока рата. А ми растемо — у то можеш бити уверен, И оно што одлази од њих, неизбежно прилази нама. Одрастао човек кад се упореди с дечком несумњиво је јачи, али кад тај одрасли остари, постане немоћан, и онај исти дечак ће га победити. А у овом случају видимо не само старачку изнемоглост већ и прогресивно распадање свега организма.

Бунчук сврши умивање, па рече, трљајући лице ланеним убрусом:

— Ја сам пред полазак рекао официрчићима своје погледе ... Знаш, испало је тако смешно ... После мога одласка митраљесце ће несумњиво претресати, можда ће неки од војника отићи под суд, али кад нема доказа ништа не вреди. Надам се да ће их расејати по разним јединицама, а нама то иде на руку: Нека оплођавају земљиште... Ах, каквих људи има тамо! Прави кремен.

— Добио сам од Степана писамце. Моли да му се пошаље момак који познаје војне ствари. Ти ћеш ићи к њему, него како ћемо с документима? Да ли ћеш их моћи добити?

— Шта има код њега да се ради? — упита Бунчук, па се пропе на прсте, вешајући о клин убрус.

— Да обучаваш људе. А ти никако не растеш? — нашали се домаћин.

— Немам зашто — одмахну руком Бунчук. — Нарочито у моме садашњем положају. Требало би да сам као махуна грашка, да не бих падао у очи.

Они су се разговарали до зоре. А трећег дана Бунчук, преобучен и измењен толико да га нико није могао познати, с исправама које су гласиле на Николаја Ухватаова, војника 441. Оршевског пука, који је потпуно ослобођен због ране у грудима — отишао је из тога малог места, упутивши се на железничку станицу.

III

У владимироволинском и ковельском правцу, у рејону акције Посебне армије (армија је била по реду тринаеста, али пошто је „13" — несрећан број, а од празноверја су патили и крупни генерали, то је названа „Посебном"), последњих дана септембра почела је припрема за офанзиву. Недалеко од села Свињухе команда је изабрала део положаја згодан са стратегијског становишта, јер је у близини, изнад Стохода, био згодан плацдарм^{liv} — и артиљеријска припрема отпоче.

Невиђена количина артиљерије била је нагомилана на том месту. Стотине хиљада топовских метака разног калибра читавих девет дана преоравале су простор на коме су биле две линије немачких ровова. Већ првог дана интензивног бомбардовања Немци су напустили прву линију ровова, оставивши само осматраче. После неколико дана они су оставили и другу линију, прешавши у трећу. Десетог дана јединице Туркестанског корпуса, стрелци, прешли су у напад. Нападали су на француски начин — у таласима. Шеснаест таласа испљснули су руски ровови.

Њихајући се, проређујући се, комешајући се на гадно намотаној бодљикавој жици. ваљали су се сиви таласи људске плиме. А с немачке стране, отуда, иза огорелих пањева сиве јовове шуме, иза пешчаних, испупчених брежуљака, кидала се, тресла, уздизала, узлетала страшна непрекидна грмљавина, трештећи пожар пуцњаве.

Гууууу . . . Гууууу . . . Гук! Гак! Бууууу!

Овде-онде пробијао се пуцањ појединачне батерије и поново милео, подилазио, ширио се на много врста наоколо:

Гуууууу . Гуууууу . . . Гуууууу

Трррррааа-рррааа-та-та-та-та! — лудо су журили немачки митраљези.

На простору од километра у пречнику, на песковитој, унакаженој земљи, као вихор дизали су се црни стубови од експлозија, и таласи руских војника при наступању ломили су се, узвитлавали, као истре се расипали од рупчага што су правиле гранате и непрестано милели, милели...

Све чешће су месили земљу црни пламенови експлозија, све гушће је поливао војнике у јуришу кос, оштар фијук шрапнела, све жешће је шибала митраљеска ватра оне који су прилегали к земљи. Тукли су их, не пуштајући их ближе препрекама од жице. И нису их пустили да приђу. Од шеснаест таласа допрла су само три последња, а од жичаних испретураних преграда, чији су се опаљени отубови дизали на уплетеној жици, текли су назад потоцима. капљама, као да су се разбили о њих ...

Преко девет хиљада живота избачено је тога дана на песковиту невеселу земљу недалеко од села Свињухе.

После два сата офанзива је поновљена. Кренуле су јединице 2-го и 3-ће дивизије Туркестанског стрелачког корпуса. Више улево, кроз ровове привлачиле су се првој линији шанчева јединице

53-ће пешачке дивизије и 307. Сибирска стрељачка бригада, на десном крилу Туркестанаца кретали су се батаљони 3-ће гренадирске дивизије.

Командант 30-ог армијског корпуса Посебне армије, генорал-лајтнант Гаврилов, добио је из армијског штаба наредбу да пребаци у рејон Свињухе две дивизије. Преконоћ су повучени с положаја 320-ти Чембарски, 319-ти Бугуљмински и 318-ти Чернојарски пук 80-те дивизије. Они су замењени летонским стрелцима и тек приспелим домобранцима. Пукови су повучени ноћу али је ипак један од тих пукова био још свечера демонстративно кренут у супротном правцу. Пукови су ишли у истом правцу, али разним путевима. Лево од маршруте 80-те дивизије кретали су се 283-ћи Павловградски и 284-ти Венгровски пук 71-ве дивизије. У стопу за њима ишао је пук уралских козака и 44-ти Пластунски.

318-ти Чернојарски пук, до пребацивања, налазио се изнад Стохода у рејону малог места Сокаљ, недалеко од мајура Рудка-Меринскоје. Ујутру, одмах после првог марша, пук је размештен у шуми, по напуштеним земуницама и четири дана учио је француски начин напада — у таласима; место батаљона у строју су ишле получете, бомбаши су учили да највећом могућом брзином секу препреке од бодљикаве жице, поново су прелазили течај бацања ручких граната. Затим је пук опет кренут. Три дана су ишли по шумама, по пропланцима, по запуштеним путевима између села, избразданим топовским точковима. Памучна ретка магла, ношена ветром, пловила је, хватајући се за врхове борова, текла изнад пропанака, па се, као орлушина над стрвином, вила између јова, изнад плавкастог зеленила успарених мочвара. С неба је сипила измаглица. Људи су ишли скроз мокри, озлојеђени. После три дана зауставили су се недалеко од рејона наступања — у селу Велики и Мали Порек. Одмарали су се дан и ноћ, спремајући се на самртни пут.

У то време, заједно са штабом 80-те дивизије, кретао се к месту блиских бојева и посебан козачки ескадрон. У ескадрон су уведени козаци трећепозивци из села Татарског. Други вод се састојао од самих сељака: два брата безруког Алексеја Шамила — Мартин и Прохор, бивши машинист Моховљеговог парног млина Иван Алексејевић, рошави Афонжа Озеров, бивши сеоски атаман Маницков, хроми, ђубасти сусед Шамила — Јевлантије Калињин, нескладно дугачки козачина Боршчев, кратковрати и мечкасти Захар Корољев, весело срце целог ескадрона, Гаврило Лиховидов — козак ретко зверског изгледа, познат по томе што је стално и без гунђања подносио батине седамдесетогодишње Старице мајке, и жене, ружне, али необуздане ђуди; и многи други били су у другом воду и осталим водовима ескадрона. Један део козака били су ордонанси у дивизијском штабу, али су их 2. октобра заменили улани, и по наредби команданта дивизије, генерала Китченка, ескадрон је послат на положај.

У рано јутро 3. октобра ескадрон је ушао у село Мали Порек. Отуда је у том тренутку излазио први батаљон 318-га Чернојарског пука. Истрчавајући из напуштених полуразрушених чатрља, војници су се постројавали одмах на улици. Поред челног вода тапкао је црнпураст, врло млад заставник. Он је одвијао чоколаду вадећи је из своје официрске торбе (његове мокре отвореноружичасте усне по угловима су биле умазане чоколадом), престижао колону, а улопани дугачки шињел, с осушеним блатом на скутима, клатарио се међу ногама као овчји реп. Козаци су ишли левом страном улице. У једном од редова другог вода, крајњи здесна, корачао је машинист Иван Алексејевић. Он је марљиво гледао пред ноге, пазећи да прекорачи локве. Њега неко викну од стране војника, и он окрену главу, склизну очима по пешачким редовима.

— Иване Алексејевићу! Пријатељу драги!.. Одвојивши се од вода, к њему је трчао пачијим касом ситан војник. У трку је забацивао назад пушку, али је каиш клизио, и кундак је потмуло клопарао по мањерци.

— Не можеш да погодиш? Заборавио си ме? Кад овај војничкић, зарастао до јагодица у чекињаству сиву браду, притрча Ивану Алексејевићу, он једва у њему познаде Валета.

— Откуда ти, чокањчићу? ..

— А ето ... Служим војску.

— Па у ком си пуку?

— У триста осамнаестом Чернојарском. Нисам се надао ... нисам се надао да ћу се са својима срести.

Не испуштајући из кошчате шаке малу прљаву руку Валета, Иван Алексејевић се радосно и узбуђено осмехивао. Хитајући за његовим крупним кораком, Валет је прелазео у кас, загледајући оздо у очи Ивану Алексејевићу, и поглед његових уских злих очица био је необично мек, влажан.

— Идемо у напад ... Видиш ...

— И ми идемо тамо.

— Па како си, Иване Алексејевићу?

— Ех, шта да ти кажем!

— Па и ја сам тако. Од четрнаесте не излазим из ровова. Нисам имао ни куће, ни породице, а ето за некога морам да испаштам.., Каскам као ждребе за кобилком.

— А сећаш ли се Штокмана? Мили наш Осип Давидовић! Он би нам сад све објаснио. То је човек ... зар не? Какав је он био ... а?

— Он би објаснио! — викну Валет раздрагано машући малом песницом и мрштећи при осмеху сићушну јежевску њушкицу. — Сећам га се! Ја га се сећам више него оца. Отац ми није много вредео А не чује се ништа о њему? Ни гласа?

— У Сибиру је — уздахну Иван Алексејевић — Издржава казну.

— Како? — опет ће упитати Валет, скакућући као сеница поред свога високог сапутника, чуљећи уши.

— Седи у тамници. А можда је и умро досад. Валет је неко време ишао ћутећи, погледајући час назад, где се постројавала чета, час у равну браду Ивана Алексејевића, у дубоку округлу јамицу, која се налазила управо испод средине доње усне.

— Збогом! — рече он, ослобађајући руку из хладних кошчатих шака Ивана Алексејевића. — Свакако се нећемо више видети.

Овај левом руком скиде капу и наже се, обухватајући сува Валетова рамена. Пољубише се снажно, као да се заувек опраштају, и Валет заостаде. Он наједном брзо увуче главу у рамена, тако да су изнад сиве јаке војничког шињела штрчале само затвореноружичасте ушне шкољке, па пође, гурећи се и спотичући се по равном.

Иван Алексејевић изиђе из редова, па викну уздрхталим гласом:

— Еј, брацане, роде мили! Па ти си био зао... сећаш ли се? Био си чврст... а?

Валет окрену постарело од суза лице, викну и лупи малом песницом по црнпурастим, мршавим грудима, које су се виделе испод раскопчаног шињела и раздеране јаке на кошуљи.

— Био сам! Био сам чврст, а сад су ме смекшали!.. Сломio ме живот!..

Он је још нешто викао, аљ ескадрон окрену у другу улицу и Ивая Алексејевић га изгуби из вида.

— Ама је ли то Валет? — упита га Прохор Шамил, који је корачао позади.

— Човек је то — потмуло одговори Иван Алексејевић, дрхтећи уснама, милујући на рамену пушку.

На изласку из села ескадрон је успут почео сретати рањенике, у почетку појединачно, затим у групама од по неколико људи, а после — у густим гомилама. Неколико кола, препуних тешких рањеника, једва се кретало. Кљусад која их је вукла била је страшно мршава. Њихове испале грбине биле су одеране непрестаним ударцима бича, огољавале су ружичасте кости с црвеним пегама, на којима су се овде-онде биле залепиле длацице вуне. Кљусине су вукле кола на четири точка, тешко дишући и повијајући се тако да су им запенушене њушке скоро додиривале блато. Покадшто се нека кобилица заустављала, немоћно надимајући упале бокове, на којима су се оштро оцртавала ребра, погнувши велику мршаву главу. Ударац бича силом ју је гурао с места, и она се, зањихавши се прво на једну, а потом на другу страну, откидала с места и ишла. Хватајући се са свих страна за лотре кола, вукли су се туда рањеници.

— Из које си јединице? — упита командир ескадрона, начинивши добродушније лице.

— Из Туркестанског корпуса, треће дивизије.

— Јеси ли данас рањен?

Војник се окрену, не одговоривши. Скренувши с пута, ескадрон је ишао према шуми, која се видела на пола километра одатле. Иза њих су шљапкале тешким пешачким кораком чете 318-ог Чернојарског, изишавши из села. У даљини, на облачном небу, избледелом од кише, као жутосива мрља висio је немачки привезани аеростат.

— Погледајте, војници: какво чудовиште виси!

— Кобасица.

— Он одатле, проклетник, гледа куд се војска креће.

— А ти мислиш да се он бадава испео на такву висину.

— Ох, много је далеко!

— Ваљда је близу? Ни гранатом не можеш домашити.

У шуми је козакe стигла прва чета Чернојараца. До вечера су се збијали под мокрим боровима, за врат им је капало, низ леђа им милела језа; било је забрањено ложити ватру, а и тешко ју је било наложити на киши. Тек у сумрак су уведени у ров. Не много дубок ров, нешто мало виши од човечјег раста, био је заливен за једну четвртину водом. Заударало је на муљ, осећао се бљутав кадифено мек мирис кише. Подигавши скуте шињела, козаци су чучали, пушили, расплитали сиве слабе нити разговора. Други вод, разделивши следовање дувана, издато пре поласка, гурао се на савијутку пута око водног поднаредника. Он је седео на котуру жице, који је неко оставио, причајући о генералу Копиловском, који је погинуо прошлог понедељка, у чијој је бригади служио још у мирно време. Он није стигао да доврши причу, јер водни официр викну: „К оружју!“ — и козаци поскакаше; прљећи прсте, жудно су допушивали цигарете. Ескадрон опет изиђе из ровова у мрачну борову шуму. Ишли су, храбрећи један другог шалама. Неко је звиждукао.

На омањем пропланку набасаше на дугачак низ лешева. Они су лежали поређани, раме уз раме, у различитим положајима, често непристојним и страшним. Поред њих је ходао војник с пушком и маском против загушљивог гаса обешеном са стране о појас. Око лешева је била густо умешена

влажна земља, видели су се трагови многих ногу, дубоки усеци у трави, које су начинили точкови кола. Ескадрон је ишао на неколико корака од лешева. Од њих се већ осећао тежак сладуњав лешински задах. Командир ескадрона заустави козаке и са водним официрима приђе војнику. Разговарали су о нечему. За то време козаци, скидавши редове, приђоше ближе лешевима, скидајући капе, разгледајући лешеве погинулих с оним осећањем скривене стрепње и животињске радозналости коју осећа сваки живи према тајни мртвога. Сви погинули били су официри. Војници су их набројали четрдесет седам. Од њих су већина били млади, судећи по изгледу — од 20 до 25 година, само је крајњи десни, с еполетама капетана друге класе, био старији. Изнад његових широко отворених уста, која су скривала неме одзвуче последњег јаука. тужно су висили густе црни бркови, на лицу побледелом од смрти мрштиле су се смело разбарушене широке обрве. На неким од убијених искаљани кожни капуту, на осталима шињели. Двојица или тројица били су без капа. Козаци су нарочито дуго посматрали и после смрти лепу фигуру једног поручника. Он је лежао на леђима, његова дева рука била је приљубљена уз саме груди, у десној руци, одбаченој у страну, заувек се укочио кундак нагана. Неко је свакако, покушавао да извуче наган — жута широка шака била је изгребана, али значи да се челик чврсто слепио — није хтео да се растане. Његова отворено-плава гргурава глава, са забаченом капом, као да се умиљава, приљубила се образом уза земљу, а наранцасте усне, мало помодреле, биле су тужно искривљене, са изразом двоумљења. Његов сусед с десне стране лежао је лицем окренут земљи, на леђима му се набућио шињел с откинутом: шпанглом, откривајући снажне ноге са затегнутим мишићима, у чакширама каки боје и кратким чизмама од финог бокса и искривљеним потпетицама. Био је без капе, није имао ни горњег дела лобање, који је збрисан парчетом гранате; у празној шупљини лобање, уоквирене мокрим праменовима косе, светлоружичаста вода — од кише. Иза њега у раскопчаном копорану и подераној блузи, лежао је јак, доста висок регрут; на голим грудима косо је лежала доња вилица, а испод косе на глави белело се узано парче чела с осмуђеном заврнутом кожом, у средини међу вилицом и теменом изломљене кости, црноцрвена житка каша. Даље — набацани у гомилу комади удова, дроњци од шињела, усукана, изгњечена нога наместо главе; а још даље — један прави дечак, пуних усана и дечјег овалног лица; по грудима шињу митаралјески млаз, на четири места пробушен шињел, из подеротина вире опаљени праменови памука.

— Овај... у самртном часу кога је викао? Матер? — упита Иван Алексејевић, замуцкујући и цвокоћући зубима, па окренувши се нагло, оде као слеп.

Козаци су се удаљавали журно, крстећи се. И после су дуго ћутали, идући уским пропланцима, журећи да забораве око што су видели. Ескадрон се заустави поред густог низа празних земуница, које је неко напустио. Официри с ордонансом који је дојурио из штаба Чернојарског пука, уђоше у једну земуницу; тек тада крезуби Афоњка Озеров, хватајући за руку Ивана Адексејевића, рече шапатам:

— Онај момчић ... последњи . . . погледај, зацело у свом животу није пољубио женску ... И посекли га, зашто?

— Откуд су их тако натрпали? — умеша се Захар Корольев.

— Ишли на јуриш. Причао онај војник што је чувао мртваце — одговорк Боршчев, поћутавши мало.

Козаци су стајали „вољно“. Над шумом се згушњавао мрак. Ветар је журио облаке и, раздирући их, огољавао далеке љубичасте звезде.

За то време је у земуници, где су се били скупили официри ескадрона, командир, отпустивши ордонанса, отворио писмо и при светлости парчета свеће прегледао његову садржину, и прочитао:

У свањуће 3. октобра Немци су, употребивши загушљиве гасове, отровали три батаљона 256-га пука и заузели прву линију наших ровова. Каређујем вам да се помакнете до друге линије ровова па пошто ухватате везу с првим батаљоном 318-га Чернојарског пука, заузмете део друге линије, с тим да исте ноћи избаците противника из прве линије. На де-ном вашем крилу биће две чете другог батаљона и батаљон Фанагоријског пука 3-ће гренадирске дивизије.

Оценивши ситуацију и попушивши по цигарету официри изиђоше. Ескадрон се крену,

Док су се козаци одмарали поред земуница, први батаљон Чернојараца их престиже и приближи се мосту преко Стохода. Мост је чувала јака митралјеска стража једног гренадирског пука. Наредник објасни команданту батаљона положај, и батаљон се прешавши мост, подели: две чете пођоше десно, једна лево, а последња, с командантом батаљона, остаде у резерви. Чете су ишле расуте у стрељачки строј. Ретка шума била је изривена. Војници су ишли пипајући опрезно земљу ногама неко је покатак падао, псујући полугласно. У крајњој чети десног крила, шести од краја, ишао је Валет. После команде „спрем“ се' он запе пушку, па је ишао, пружајући је напред, закалићући врхом бајонета жбуње и борова стабла. Поред њега уз строј прођоше два официра; они су се разговарали тихим гласом. Пун, снажан баритон командира чете жалио се:

— Мени се отворила рана. Ђаво да носи тај пањ! Замислите, Иване Ивановићу, у овој помрчини натрапао сам на пањ и ударио ногом. После тога ми се отворила рана и сад не могу да идем, мораћу се вратити. — Баритон четног командира за тренутак умуче, па удаљујући се, зазвуча још тише. — Ви узмите на себе команду над првом получетом, Богданов ће узети другу а ја, овај ... часна реч, не могу. Ја се морам вратити.

Као одговор промукло залаја тенорић заставника Беликова:

— Чудна ствар! Чим треба ићи у борбу, вама се отварају старе ране.

— Молим вас да ћутите, господине заставниче! — повиси глас четни командир,

— Оставите, молим вас! Можете се вратити! Слушајући своје и туђе кораке, Валет чу позади ужубано тапкање и разумеде: четни командир одлази назад. А минут доцније Беликов је гунђао, прелазећи с наредником на лево крило чете:

— ... Нањуше, хуље. Чим је озбиљна ствар, они се разбољевају, или им се отварају старе ране. А ти, новопечени, изволи водити получету ... Ниткови! Ја бих такве ... војници ...

Гласови наједанпут умукосе, и Валет је чуо само мокро шљапкање и треперење звука у ушима.

— Еј, земљаче! — неко запишта шапатам слева.

— Шта је?

— Идеш?

— И-дем — одговори Валет, падајући и клизећи задњицом у рупу пуну воде.

— Ала је тамно... — чуло се слева.

Један тренутак су ишли, не видећи један другог, и изненада, уз само Валетово ухо, зачу се онај исти глас:

— Хајдемо један уз другог! Онда није страшно ...

Опет су ћутали, вукући по влажној земљи набреккле чизме. Окрњен пегав месец одједном исплива иза гребена облака, неколико секунди ронио је као караш, блистајући жутим крљуштима у таласима па изишавши на чистину, просу доле сумрачну светлост; фосфорним сјајем заблесташе мокре борове иглице, учини се да при светлости јаче замирисаше четинари, јаче запахну хладом мокра земља, Валет погледа у суседа. Овај се одједном заустави, махну главом па, као да је ударен, зину.

— Гледај! — рече он.

На три корака од њега код бора стајао је некакав човек, раскорачивши широко ноге.

— Чо-век — рече, или само хтеде рећи Валет;

— Ко си ти? — викну одједном војник који је ишао поред Валета, носећи рамену пушку.

— Ко је то? Пуцаћу!..

Онај што је стајао под јелом ћутао је. Његова глава, као сунцокретов цвет, висила је, нагнувши се у страну.

— Он спава! — крто се насмеја Валет, па коракну напред стресајући се, смејући се силом да би се охрабрио.

Они приђоше ономе што је стајао. Истегнувши врат, Валет је гледао. Његов друг додирну кундаком непомићну сиву прилику.

— Еј, ти, Пензе-е-нац! Спаваш ли? Земљаче!.. — говорио је он подсмешљиво. — Лакрдијашу, шта је с тобом? . . — глас му се прекиде. — Мртвац! — викну он и устукну.

Шкљоцнувши зубима, Валет одскочи, а на оно место где су пре једаи секунд стајале његове ноге, као састругано дрво паде човек који је стајао под бором. Они га окренуше лицем горе и тек тада се досетише да је под бором нашао последње уточиште онај војник једно од три батаљона 256-га пешачког пука, отрован гасом, бежећи од смрти коју је носио у плућима. Висок момак, широких рамена лежао је, забацивши слободно главу, с лицем умазаним при паду лепљивим блатом, разводњених очију, изедених гасом; из његових стиснутих зуба, као црн сјајан брус вирио је отекао, меснат језик.

— Хајдемо, хајдемо, тако ти бога! Нека га нек лежи — шаптао је Валетов друг, вукући га за руку Они пођоше и одмах натрапаше на леш другог отрованог. Мртваци су се чешће успут јављали. На неколико места они су лежали у гомили, неки су стајали четвороношке — као да пасу, а један је, код самог уласка у саобраћајницу која је водила у другу линију ровова, лежао смотавши се у клупче, туривши у уста руку, изуједану од муке.

Стргљачки строј се приближи. Напред је ишла команда четних извидника са својим официром. Они умало не убише на изласку из земунице војника који је заједно с Валетом тамо чепркао, тражећи штогод за јело.

— Свој сам! Не видиш... у уста те, у душу!.. — уплашено викну он, видећи црно око пушчане цеви.

— Овде су своји — понови он, притискујући на груди, као дете, црн хлебац.

Поднаредник, познавши Валета, прескочи преко рова и ревносно га гурну у леђа кундаком.

— Премлатићу те! Разбићу ти нос! Где си био? Валет је ишао омекшао, онемоћао, чак ни

ударац није начинио на њега потребан утицај. Посрнувши, он изненади поднаредника необичним за њега добродушним одговором:

— Ишао сам напред. И немој да се бијеш.

— А ти немој да вртиш псећим репом! Час изостајеш, час измичеш напред. Зар не познајеш правила службе? Зар ти је прва година? — Поћутавши мало, упита:

— Дувана имаш?

— Само је изгњечен.

— Истреси.

Поднаредник запали па оде на крај вода.

Већ пред освитак Чеси извиђачи набасаше право на немачку осматрачницу. Немци прекидоше тишину плотуном. У истим временским размацима избацише још два плотуна. Изнад ровова узлете црвена ракета, зачуше се гласови, још се нису биле угасиле у ваздуху пурпурне искре ракете, кад од стране Немаца отпоче артиљеријска паљба.

Бум! бум! — и, достижући прве громке ударце, још два: Бум! бум!

Кле-кле-кле-кле-взи-и-и! — почеше све јаче и јаче гакати гранате, вртећи ваздух као сврдао, прелећући с фијуком изнад глава прве получете; један тренутак тишине — и далеко, поред прелаза преко Стохода, грмљавина експлозија — бах!.. бах!.. од које је војницима било лакше.

Стрељачки строј који је ишао осамдесет метара позади чешких извиђача одмах после првог плотуна је легао. Ракета је избацила румену светлост; при њој је Валет видео како су војници као мрави пузили између жбуња и дрвећа, не гадећи се више каљаве земље, већ приљубљујући се уз њу, тражећи заштиту. Људи су гамизали код сваке вододерке, прилегали код сваког сићушког набора земљине коре, турали су главе у сваку јаницу. Па ипак, кад је као мајски пљусак бујно прснула и забобољала по шуми праскава митраљеска ватра — нису издржали: пузили су назад, увлачили главе у рамена што су више могли, лепили се као гусенице уза земљу, помицали се, не савијајући ни руке ни ноге, пузили су као змије, вукући за собом траг по блату... Неки су скакали и трчали. По шуми, сасецајући гране, цепајући борове, заривајући се са змијским: шиштањем у земљу, скакала су дум-дум зрна и чмокнувши распрскавала се.

Кад су се вратили до друге линије ровова, недостајало је седамнаест људи у првој получети. Недалеко од њих преуређивали су се козаци посебног ескадрона. Они су ишли нешто удесно од прве получете, ишли су опрезано и можда би изненадили Немце, пошто би претходно смакли стражаре, али кад су опалили на Чехе извиђаче — Немци се узнемирише на целој линији фронта. Пуцајући бесциљно, убили су два козака, једног ранили. Козаци су донели собом рањеног и погинуле, престојавајући се разговарали су:

— Треба да сахранимо наше.

— И без нас ће бити сахрањени.

— Сад треба мислити о живима, а мртвацима мало треба.

После пола сата из пуковског штаба добивена је наредба: „После артиљеријске припреме наређујем батаљону да заједно са посебним козачким ескадроном нападне противника и избаци га из прве линије ровова”.

Млитава припрема трајала је до 12 сати. Истуривши страже, козаци и војници су се одмарали у земуницама. У подне су пошли на јуриш. Више лево, на главном делу фронта, грмела је канонада — тамо су поново наступали.

На самом крају десног крила били су забајкалски козаци, лево Чернојарски пук с посебним козачким ескадроном, иза њих — Фанагоријски гренадирски пук, даље Чембарски, Бугуљмински, 208-ми пешачки, 211-ти пешачки, Павловградски, Венгровски. Пукови 53-ће дивизије развијали су напад у центру, све десно крило обухватала је 2-га Туркестанска стрељачка дивизија. Грмело је на целом фронту — Руси су нападали свуда.

Ескадрон је ишао у ретком строју. Лево његово крило додиривало се с десним крилом Чернојараца. Тек што су угледали венац грудобрана, Немци отворише силну ватру. Ескадрон је претрчавао без иједног узвика; легали су, празнећи магацине својих пушака па опет трчали. Коначно толегаше на педесет корака од ровова. Пуцали су, не дижући главе. Немци избацише испред целе линије препреке с мрежом од бодљикаве жице. Две бомбе које је испалио Афоњка Озеров распрскоше се, одскочивши од мреже. Он се малко подиже, хтеде да испали трећу, али му куршум уђе ниже левог рамена, а изиђе код чмара. Иван Алексејевић, који је лежао мало даље, виде како Афоњка ситно забатрга ногама, па се утиша. Погибе Прохор Шамил — брат безруког Аљошке; трећи погибе бивши атаман Маницков, а одмах затим закачи куршум хромог, ђубастог суседа Шамиловог — Јевлантија Калињина.

Из другог вода за пола сата избачено је осам људи. Погинуше јесаул — командир ескадрона, два водна официра, и ескадрон без команде отпузи назад. Нашавши се ван домашаја ватре, козаци се скупише у гомилу — нису набројали половину људи. Одступише и Чернојарци. У првом батаљону губитак је био још значајнији, али и поред тога из пуковског штаба наређују: „Јуриш сместа обновити, поштопото избацити противника из прве линије ровова. Од успеха у успостављању првобитног

положајэ зависи коначни успех операција на целој линији".

Ескадрон се расу у редак стрелјачки строј. Кренуше опет. Под убиственом немачком ватром полегоше на сто корака од ровова. Опет се почеше топити кадрови јединица, и избеумљени људи срастали су са земљом, лежали не дижући главе, не мичући се, опијени страхом од смрти.

Предвече друга получета Чернојараца поколеба се и побеже. Узвик „заобишли нас!" допре до козака. Подигоше се, откотрљаше се назад, ломећи жбуње, падајући, губећи оружје. Истрчавши на безопасно место, Иван Алексејевић паде испод бора који је сломила граната, одахну и тада спази како му прилази Гаврило Лиховидов. Он је ишао, разбацајући ногама као пијан, оборивши очи, нешто је хватао руком у ваздуху, другом као да је смицао с лица невидљиву паучину. Није имао при себи ни пушку, ни капу, изнад очију му је ниско висила права, знојава, затвореноплава коса. Заобишавши пропланак, приђе Ивану Алексејевићу. Стаде, забацивши у земљу разрок поглед, који као да је неосетно пливао. Ноге су му се у коленима ситно тресле, клецале, и Ивану Алексејевићу с? чинило као да Лиховидов хоће да чучне да , би узлетео.

— Ето . . . видиш како... — поче он, покушавајући да каже нешто, али лице му се грчило.

— Стој! — викну па чучну, ширећи прсте и базирући се уплашено. — Слушај! Сад ћу да запевам песму. Прилетела божја птичица сови па вели:

*Кажи ми, моја совице, кажи, Купрејановна
Ко је од тебе већи, ко је од тебе старији?
Ено и орла — цара,
Ено и крагуја — мајора,
Ено и мишјаке — јесаула,
И гугутке — Уралци,
А голуби — атаманци.
Дивљи голуби су кадровци,
Чворци су Калмици
Чавке су Циганке,
Свраке су племићке,
Сива патка је пешадија,
Дивље гуске Молдављанке...*

— Чекај! — побледе Иван Алексејевић — Шта је с тобом, Лиховидове?.. Јеси ли болестан? А?

— Не сметај! — поцрвене овај, па опет поче намштати помодрепе усне за бесмислен осмех и настави онај исти језиви рецитатив:

*Дивље гуске, Молдављанке,
Дропље су будале,
Букавци су убојице,
А гакуље артиљерија,
Вране су Власи,
Рибари су свирачи—*

Иван Алексејевич скочи.

— Хајдемо, хајдемо нашима, иначе ће нас Немци ухватити! Чујеш ли?

Истргнувши руку, журећи се, не пуштајући из уста топлу пљувачку, Лиховидов је и даље подвикивао:

*Славуји су музиканти,
Ластавице великаши,
Црнотрба-голотрба,
Сеница је порезник,
Врабац је десетар.*

И, неочекивано, спустивши глас, запева отегнуто, промукло. Не песма, већ све јачи вучји урлик куљао је из његових искежених уста. На оштрим зубима, сличним зубима дивље свиње, као седеф се преливала пљувачка. Иван Алексјовић је запрепашћен гледао у лудачки разрогачене очи скорашњег друга, у његову главу, са прилепљеним носом и ушима као од воска. Лиховидов је урлао сад већ некако огорчено:

*Ено грми трубом слава
Ми смо прешли реку Дунав.
Турског султана смо победили.
Хришћане ослободилии.
Ми смо по брдими летели,
Као неки скакавци.*

*Из берданки смо пуцали,
Свеее донски козаџи.
Као кокоши ћемо ваше ћурке
Уништити до последњег пера,
А вашу децу, буле,
Све ћемо одвести у ропство.*

— Мартине! Мартине, ходи к мени! — викну Иван Алексејевић, спазивши Мартина Шамила како храмље по пропланку.

— Помози ми да га одведем. Видиш ли? — показа Иван Алексејевић очима на суманутог. — Дошао му је крај. Крв му је ударила у главу.

Шамил преви рањену ногу рукавом откинутим од кошуље, не гледајући у Лиховидова, узе га под руку с једне стране, Иван Алексејевић с друге, па пођоше.

*Ми смо по брдима летели,
Као неки скакавци ...*

сад је већ тише узвикивао Лиховидов. Болно се мрштећи, Шамил га ја молио:

— Престани с виком! Престани тако ти бога! Ти си сад сасвим шенуо. Мани се!

*Као кокоши, ваше ћемо ћурке
Уништити до последњег пера ...*

Лудак се отимао из руку козака, непрестано је певао и само је покадшто притискивао слепоочнице, шкрипао зубима и тресући отомбољеном вилицом кривио главу, запаљену ватреним дахом лудила.

IV

Око четрдесет врста ниже низ Стоход водила се борба. Две недеље је без престанка тутњала топовска хука, ноћу су љубичасто небо парали зраци рефлектора, који су се сијали као светлице тамних дугиних боја, подмигивали се, изазивали необјашњив немир код оних који су одавде посматрали пожар рата.

На том делу фронта, мочварном и дивљем, разместио се 12-ти козачки пух. Дању су ретко пуцали на Аустријанце кад би претрчавали у плитке ровове, ноћу су, заштићени баруштином, спавали или играли карата; једино су стражари пазили на наранџасто, језиво врцање светлости онамо где се водила борба — око четрдесет врста низ Стоход.

Једне мразне ноћи, кад су далеки одблесци нарочито јасно измрежавали небо, Григорије Мелехов изиђе из земунице, кроз саобраћајницу уђе у шуму, која је иза ровова штрчала као седа чекиња на црној лобањи онижег брежуљка, па леже на пространу миришљаву земљу. Земуница је била пуна дуванског дима, осећао се задах, таман дувански дим висео је као ресаст чаршав над сточићем, за којим је осам козака играло карата, а у шуми, на врх брежуљка налеће ветрић, тих, као од крила невидљиве птице која пролеће; неисказано тужан мирис испуштају траве убијене раним мразевима. Над шумом, наказно остриженом од граната, скупља се тама, догорела на небу димљива ватра Влашића, Велики Медвед лежи са стране Млечног Пута као преврнута кола са укусо исправљеном рудом; само на северу Поларна Звезда даје равномерну трепераву светлост. Жмирећи, Григорије је гледао у њу, и од ледене звездане светлости, која није била јака, али је бола очи, испод трепавица су капале тако исто хладне сузе.

Лежећи овде на брежуљку, он се однекуд сети оне ноћи кад је из Нижње-Јаблановског ишао у Јагодно к Аксињи; с оштрим болом сети се и ње. Сећање му је изазвало нејасне, временом избледеле, бескрајно драге и заносне црте лица. Кад му изненадно закуца срце, он покуша да га замисли онаквим каквим га је видео последњи пут, унакаженим од бола, с црвеним трагом од бича на образу, али је сећање тврдоглаво подметало друго лице, како се малко нагнуто на страну победнички смеши. Ето она окреће главу, дрско и љубавнички испод ока сече погледом ватрено-црних очију, нешто неисказано заљубљено, ватрено шапућу порочно-пожудне црвене усне, и лагано уклања поглед, окреће се, на мрком врату су две дебеле меке витице... он је некад тако волео да их љуби ...

Григорије уздрхта. Чини му се као да је за тренутак осетио опојни, најфинији мирис Аксињине косе; нагнувши се целим телом, шири ноздрве, али... не! то га узбуђује мирис устајалог лишћа. Бледи, расплињава се овал Аксињина лица. Григорије затвара очи, меће шаке на неравну земљину кору и дуго не трепћући гледа како иза сломљеног бора на ивици неба, као плав диван лептир, трепери у непомичном полету Северњача.

Поједини одломци невезаних успомена замрачивали су Аксињин лик. Он се сети оне недеље коју је провео у селу Татарском, у својој породици, после раскида с Аксињом; ноћу пожудно, прождируће миловање Наталијино, која као да се трудила да накнади своју ранију девојачку хладноћу; дању пажљив, скоро наметљив однос породице, поштовање с којим су дочекивали сељаци

првог кавалџера ордена св. Ђорђа. Григорије је свуда, чак и у породици, хватао зачуђене, понизне погледе искоса — разгледали су га тако као да то није онај исти Григорије, некадашњи својеглави и весели момчић. С њим су као са себи равним разговарали на тргу старци, при сусрету су на његов поздрав скидали капе, девојке и жене су с отвореним усхићењем посматрале смелу, малко погурену фигуру у шињелу, с крстом прикаченим на пругастој траци. Видео је како се Пантелеј Прокофјевић отворено поноси њим, идући поред њега у цркву или на трг. И сав тај компликовани, фини отров ласкања, поштовања, усхићења поступно је ништио, чупао је из свести семе оне истине коју је у њему посејао Гаранжа. Григорије је с фронта дошао као један човек, а вратио се као други. Оно своје, козачко, посисано с материним млеком, вољено у току целог живота, надвладао је велику људску истину.

— Ја сам знао, Гришка — говорио је на растанку Пантелеј Прокофјевић, поднапит, узбуђено гледећи косу, која је личила на сребро измешано с црним емаљем — одавно сам знао да ће од постати добар козак. Кад си био напунио годину дана од рођења, и ја те по старом козачким обичају изнео у двориште — сећаш ли се, бабо? — и метнуо на коња. А ти, пасји сине, држ' за гриву ручицама!.. Још тада сам ја осетио да од тебе мора нешто постати — и постало је.

Као добар козак Григорије је отишао на фронт, не мирехи се у души с бесмислицом рата, поштено је чувао своју козачку славу ...

Хиљаду девет стотина петнаеста година. Мај. Код села Охљовичка по отворенозеленом платну ливаде наступа у пешачком строју 13-ти немачки Гвоздени пук. Као зрикази праште митраљеви. Тешко штекће машински митраљез руске чете у заседи изнад речице. 12-ти козачки пук прима борбу. Григорије претрчава у строју заједно с козацима свога ескадрона па обазревши се, види растопљени сунчани колут на подневном небу и исти такав у речном рукавцу, оивиченом лозом, која је личила на жуто руно. Преко речице, иза јабланова крију се коњовоци, а напред — немачки стрељачки строј, жути сјај бакарних орлова на шлемовима. Ветар повија као пелен плавкасти дим од пуцњева.

Не журећи, Григорије пуца, пажљиво гађа и између два пуцња, послушкујући водника који командује дагину, успева да пажљиво скине шарену бубамару која је била измилела на рукав његове блузе. Затим јуриш. Григорије окованим кундаком обара високог немачког поручника, заробљава три немачка војника и пуцајући изнад њихових глава, натерује их да касом трче к реци.

Код Раве-Руске, у јулу 1915. године, с водом козака преотима козачку батерију коју су Аустријанци били отели. На том истом месту за време боја залази иза леђа противнику, отвара ватру из ручног митраљева и натерује у бекство Аустријанце који наступају.

Прешавши Бајањец, у сукобу заробљава једног дебелог аустријског официра. Као овна баца га преко седла, јури, осећајући за све време непријатан задах људског измета од официра и дрхтање његовог пуног, од страха мрклог тела.

И нарочито рељефно се сети Григорије, лежоћи на црном голом врху брежуљка, случаја кад се сукобио са својим љутим непријатељем — Степаном Астаховом. То се десило онда кад је 12-ти пук био повучен с фронта и бачен у Источну Пруску. Козачки коњи су газили марљиво обрађена немачка поља, козаци су палили немачке куће. Путем којим су они пролазили простирао се црвенкаст дим и догоревале су угљенисане развалине зидова и праскали црепани кровови. Код града Столипина пук је ишао у напад заједно с 27. Донским козачким пуком. Григорије је у пролазу видео омршалог брата, избријаног Степана и друге козаке и своје сељаке. У борби су козаци претрпели пораз. Немци су их опколили и кад су дванаест ескадрона један за другим пошли на јуриш са задатком да слома затворени непријатељски обруч, Григорије спази како Степан скочи с убијеног под њим вранца и поче се вртети као чигра. Опечен изненадном и радосном одлучношћу, Григорије једва заустзви коња, и кад последњи ескадрон, замало не погазивши Степана, пројури поред њега, притрча му и викну:

— Држ' се за узенгију!

Степаи стеже каиш од узенгије у руци, па је око пола врсте трчао напореда с Григоријевим коњем.

— Не јури тако брзо! Не јури, тако ти бога! — молио је он задихано, отворених уста.

Продор су срећно прошли. До шуме у којој су сјаживали ескадрони који су успели да се ишчупају, остало је највише сто хвати, али тада куршум лупи Степана по нози, и он, откинувши се од узенгије паде на леђа. Ветар смаче капу с Григорија и наби му на очи бућ. Он одбаци косу па се обазре. Храмљући, Степан притрча жбуњу, баци у њега козачки качкет, па седе, скидајући чакшире са црвеким лампазима. Испод брежуљка су претрчавали делови немачког стрељачког строја и Григорију би јаско: Степану се живи — зато скида са себе козачке чакшире, да би га сматрали за војника, јер Немци тада козаке нису заробљавали... Покоравајући се срцу, Григорије окрену коња и притрча жбуњу, скочивши у ходу.

— Седај!..

Никад Григорије неће заборавити кратак поглед увис Степанових очију; поможе му да седне у седло, а сам је, држећи се за узенгију, трчао поред коња, који се купао у зноју.

Цјууу... — ватрено је звиждао куршум и на граници слуха прекидао звиждање једним: — Јууућ!

Над Григоријевом главом, над Степановим лицем бледим као крпа, са страна — чује се то непрекидно продорно звиждање „цјуууу-ућ, цјуууу-ућ“, а позади прасак пушака, као кад пуцају махуне презрелог багрема:

Пук-пак! Пук-пак! Та-тах-ах-ах!

У шуми Степан сјаха с коња, унакажена лица од бола, баци дизгине, па отхрама у страну. Кроз сару леве чизме текла је крв, и при оваком кораку, кад би стао рањеном ногом, испод одваљеног ђона избијао је танак млаз као вишња црвене крви. Степан се наслони на стабло гранатог храста па позва Григорија прстом. Овај приђе.

— Напунила ми се крви чизма — рече Степан. Григорије је ћутао, гледајући у страну.

— Гришка . . . кад смо данас вршили напад . . . Чујеш ли Григорије? — поче Степан, тражећи упалим очима Григоријеве очи. — Кад смо ишли, ја сам с леђа трипут пуцао у тебе . . . Није бог дао да те убијем.

Они се сретеше очима. Из упалих очних дупља неподношлуиво је блистао оштар Степанов поглед. Он је говорио скоро не растављајући стиснуте зубе.

— Ти си ме од смрти спасао . . . Хвала ти . . . Али за Аксињу ти не могу опростити. Душа не подноси . . . Немој ме нагонити, Григорије . . .

— Ја те не нагоним — одговори тада Григорије. Разишли су се непомирени као и пре . . .

А затим . . . У мају је пук, заједно с осталим јединицама Брусилловљеве армије, пробио код Луцка фронт, приредио карусел у позадини, тукао и примао ударце. Код Лавова је Григорије на своју руку повукао ескадрон на јуриш, отео аустријску хаубичку батерију заједно с послугом. После месец дана, ноћу, пливао је преко Буга да зароби „језик“, оборио стражара на стражарском месту, и овај, здрав, темељан Немац, дуго је окретао полуголог Григорија, који га је притискивао, покушавао је викати и никако ните хтео да буде везан.

Смешећи се, Григорије се сети тога случаја.

Зар је мало таквих дана разбацало време по пољима недавних и давних бојева. Чврсто је чувао Григорије козачку част, тражио прилику да покаже луду храброст, ризиковао је, правио лудости, ишао преобучен у позадину Аустријанцима, скидао мртве страже без капи крви, вршио јуначка козачка дела и осећао да је заувек нестало оне болећивости према човеку, коју је осећао првих дана рата. Огрубело је срце, отврдло као слатина на суши, и као што слатина не упија воду, тако и Григоријево срце није упијало сажалење. С хладним презиром играо се он туђим и својим животом; тиме се прославио као храбар јунак — добио је четири крста св. Ђорђа и четири медаље. На ретким парадама стајао је код пуковске заставе, натопљене пушчаним димом многих ратова; али је знао да се више не може насмејати као пре, знао је да су му упале очи, и да су му испале јагодице на лицу; знао је да му је тешко, кад љуби дете, да отворено погледа у ведре очи; знао је Григорије каквом је ценом платио за пуну траку крстова и унапређења.

Лежао је на брежуљку, подметнувши пода се скут од шињела, налаktivши се на леву руку. Сећање је услужно васкрсавало све што је преживео, и у оскудно испрекидане успомене рата као танак плав прамен уплитао се по какав далеки случај из детињства. За тренутак он је с љубављу и тугом заустављао на њему свој мисаони поглед, затим је опет прелазео на скорашње. У аустријским рововима неко је мајсторски свирао на мандолини. Танки звуци, лелујајући се под ветром, хитали су отуда, прелазећи преко Стохода, лако су ишли над земљом, која је била толико пута заливана људском крвљу. У зениту су све јасније гореле звезде, згушњавао се мрак и већ се над баруштином савила поноћна магла. Григорије је попушио две цигарете једну за другом, с грубом нежношћу је помиловао каиш на пушци, одупирући се на прсте леве руке, подигао се са гостољубиве земље и пошао к рововима.

У земуници су се још једнако картали. Григорије паде на кревет, хтео је још да блуди у успоменама по угаженим, давно зараслим стазама, али га је сан опио; заспао је у оном незгодном положају који је заузео лежећи, и сањао је бескрајну, сушом спржену степену, ружичасто-љубичасте мразовац, међу ђубастим чубром боје јоргована, трагове непоткованих коњских копита . . . Степа је била пуста, језовито мирна. Он, Григорије, ишао је по тврдом песковитом земљишту, али није чуо своје кораке, и од тога га је подилазио страх . . . Пробудивши се и подигавши главу, с косим урезима на образу од незгодног лежања, Григорије је дуго мљацкао као коњ који за тренутак осети па одмах изгуби необичан мирис неке траве. После тога је спавао без буђења и без снова.

Сутрадан је Григорије устао с неком тугом која га је дубоко гризла.

— Зашто си данас кисео? Да ниси сањао станицу? — упита га Ђубан.

— Погодио си. Сањао сам степену. Тако ми је тешко на души. Хтео бих да идем мало кући. Дојадила ми је служба код цара.

Ђубан се благо смешкао. Он је за све време живео у истој земуници с Григоријем, односио се према њему с оним поштовањем које јак звер улива јаком; од прве њихове свађе, у 1914. години, међу њима није било сукоба и утицај Ђубана јасно се огледао у карактеру и психи Григоријевој. Ђубанове погледе на свет рат је јако изменио. Он је полако, али постојано нагињао ка одрицању рата, дуго је говорио о издајницима генералима и Немцима који су се увукли у царски двор. Једанпут

му је неко рекао: „Не очекуј ништа добро кад је и сама царица немачке крви. У згодном тренутку она нас за један чокањ може продати” ...

Једанпут му је Григорије рекао суштину Гаранжиног учења, али га је Ђубан примио неповољно.

— Песма је лепа, али је глас доста промукао — говорио је, смешећи се подругљиво, плјескајући се по плавкастој ћели. — О томе труби Мишка Кошевој као петао с плота. Неке користи од тих револуција нема, просто једно измотавање. Ти треба да знаш да је нама козацима потребна своја власт, а не нека друга. Нама је потребан цар чврсте руке, као што је Николај Николајевић,^{IV} а ми немамо посла са сељацима — гуска свињи није друг. Сељаци гледају да приграбе земљу, радник жели да повећа своју плату - а шта ће нама дати? Земље ми имамо — ој, хој! А шта нам још треба? Пуне очи, празно срце. Цар нам није ни за што — нема се шта крити. Његов тата је био мало чвршћи, а овај ће набелајисати, чим се разигра, као пете године, револуција, па ће све отићи до ђавола. Нама то не иде на руку. Ако, не дај боже, протерају цара, онда ће и нас закачити. Па кад почну обрачунавати стару мржњу, а нашу земљу почну сељацима делити. Треба бити на опрезу...

— Ти увек на један калуп мислиш — рече Григорије намрштено.

— Говориш којешта. Ти си још млад, недовољно јахан. А чекај мало, док те покрије добро пена од јахања, тада ћеш видети ко има право.

На томе су се обично разговори свршавали. Григорије би умукнуо, а Ђубан се трудио да окрене разговор на нешто сасвим друго.

Тога дана Григорије је случајно увучен у непријатан догађај. У подне, као и увек, с оне стране брежуљка стиже и заустави се пољска кухиња. К њој пожурише козаци по саобраћајници, престижући један другог. За трећи вод је ишао по храну Мишка Кошевој. На дугачком штапу донесе нанизане порције, које су се пушиле, и тек што уђе у земуницу, викну:

— Овако не иде, браћо! Шта је ово, јесмо ли ми пси?

— Ама шта то? — упита Ђубан.

— Цркотином нас хране! — викну љутито Кошевој.

Он одмахну главом и забаци назад златасту ђубу, сличну замршеном грозду дивљег хмеља, па мећући на кревет порције, пречајући се на Ђубана:

— Помириши на шта заудара чорба. Нагнувши се над својом порцијом, Ђубан је мрдао ноздрвама, кривио лице, и Кошевој је, подражавајући му, такође мрдао ноздрвама и мрштио мрачно лице.

— Смрдљиво месо — одсече Ђубан.

Он гадећи се одмаче порцију, па погледа у Григорија.

Овај се нагло диже с кревета, набра и иначе савијен нос над чорбом, забаци се назад па леним покретом ноге збаци предњу порцију на земљу.

— Зашто тако? — рече Ђубан неодлучно.

— А зар не видиш зашто? Погледај. Ниси ваљда ћорав? Шта је ово? — показа Григорије на мутан густиш који се полако разливао под ногама.

— О-о-о-о!.. Црви!.. Мајка му стара... А ја нисам ни видео! И то ми је ручак. Ово није чорба, већ резанци... Уместо црева — с црвима.

На поду, поред сукрвичасто-црвеног комада меса, у кружићима масних мрља лежали су опружени, укувани, бели, дебели чланковити црви.

— Први, други, трећи, четврти... — бројао је Кошевој шапатом.

Један минут ћутања. Григорије је плјувао кроз зубе, Кошевој извуче сабљу, па рече:

— Сад ћемо ухапсити ову чорбу па — капетану.

— Тако је! То је добро! — одобри Ђубан.

Он се начини као да је у послу, одврћући бајонет, па рече:

— Ми ћемо терати чорбу, а ти, Гришка, треба за нама да идеш. — Да рапортираш командир у ескадрона.

Ђубан и Мишка Кошевој су носили на бајонету пуну порцију чорбе, сабље су држали голе. Позади њих је ишао Григорије, а за њима су кренули по рововима на цик-цак као велики сивозелен талас козаци, истрчавши из земушца.

— Шта је то?

— Узбуна?

— Можда је нешто у вези с миром?

— Та мани се... хтео би мира, а нећеш двопека?

— Ухапсили црвљиву чорбу!

Код официрске земунице Ђубан и Кошевој се зауставише. Сагињући се и придржавајући левом руком капу, Григорије коракну у „лисичју јазбину”.

— Не гурај се! — љутито се искези Ђубан, обазревши се на козака који га је гурнуо.

Командир ескадрона, закопчавајући шаљел, изиђе напоље, гледајући у недоумици и малко узнемирено у Григорија, који је излазио из земунице последњи.

— У чему је ствар, браћо? — упита командир, склизнувши очима по главама козака.

Григорије изиђе испред њега и одговори у општој тишини:

— Дотерали смо ухашпеног.

— Каквог ухапшеног?

— Ево... — показа Григорије на порцију с чорбом која је стајала код Ђубанових ногу. — Ево ухапшеног... Помиришите чиме хране ваше козаке.

Обрве му направише нераван троугао, и ситно задрхтавши, исправише се. Командир ескадрона је упитно пратио израз Григоријева лица, па мрштећи се пренесе поглед на порцију.

— Почели сте нас хранити црвима! — викну узрујано Мишка Кошевој.

— Комесар да се смени!

— Змија једна!..

— Наждерао се, свиња!

— Он куса чорбу с говеђим бубрезима ...

— А ми с црвима! — прихватили су они ближи. Командир сачека док се поступно не утиша жагор, па рече оштро:

— Ти-ш-ше! Сад ћутите! Рекли сте све. Комесара још данас сменјујем. Одређујем комисију да испита његов рад. Ако је рђаво месо ...

— Да му се суди! — грмнуше од позади. Командиров глас заплъусну нов талас узвика.

Комесар је морао бити смењен на путу. Неколико сати после тога кад су побуњени козаци ухапсили и дотерали командиру ескадрона чорбу, штаб 12-га пука је добио наредбу да се повуче с подожаја и према приложеној маршрути да походним маршем иде у Румунију. Ноћу су козаке сменили сибирски стрелци. У малом месту Ринвичи пук је примио коње и ујутру форсираним маршем кренуо за Румунију.

У помоћ Румунима, који су трпели пораз за поразом, пребациване су крупне војне јединице. То се видело већ и по томе што су се одмах првог дана коначари, послати предвече у село где је по маршрутном распореду било одређено преноћиште, вратили без ичега: село је било препуно пешадије и артиљерије, која се такође кретала ка румунској граници. Пук је морао прећи сувишних осам врста да обезбеди себи преноћиште.

Пешачили су седамнаест дана. Коњи су били мршави због слабе хране. У области поред фронта није било сточне хране; становници су или бежали у унутрашњост Русије или су се крили по шумама. Ширум отворене страћаре суморно су се црнеле својим голим зидовима, козаци су ретко сретали на опустелој улици заплашеног становника, па и он је, видећи наоружане људе, хитао да се сакрије. Измучени непрекидним маршем, озебли и љути због себе, због коња, због свега што су морали трпети, скидали су сламу с кровова; по селима која су остала читава, нису се либили да краду убогу сточну храну, и никаквим претњама од стране команде нису се могли задржати од самовоље и крађе.

Сасвим близу румунске територије, у неком имућном селу, Ђубан је успео да украде из амбара мерицу^{vi} јечма. Домаћин га је ухватио на делу, али. Ђубан изби мирног, престарелог Бесарабљанина, а јечам однесе на коњу. Водни официр га застаде код пољске коњушнице. Ђубан намести коњу зобницу, па поче ходати, гладећи дрхтавим рукама његове упале кошчате бокове, загледајући му као човеку у очи.

— Урјупин! Врати јечам, пасји сине! Па тебе ће, неваљалче, стрељати због тога!..

Ђубан погледа у официра мутним разроким погледом, па бацивши капу под ноге, први пут откад је у пуку раздера се бесомучно:

— Судите! Стрељајте! Убијте ме сад одмах, али јечам не дам! .. Шта, зар мој коњ треба да цркне од глади? А? Не дам јечам! Зрна једног не дам!

Он се хватало час за главу, час за гриву коња који је жудно жватао, час за сабљу...

Официр постоја ћутећи, погледа у страшно мршава коњска бедра, па одмахну главом и рече:

— А што му дајеш зрно угрејаном?

У гласу му се јасно осећала збуњеност.

— Не, већ се охладио — одговори Ђубан скоро шапатам, скушпљајући на длан зрна што су била испала из торбе и опет их враћајући у њу.

Првих дана новембра пук је већ био на положајима. Над Трансилванским планинама витлали су се ветрови, по кланцима се дизала хладна магла, снажно су мирисале борове шуме, опаљене првим мразевима, и на првом дебелом снегу у планинама људима су све чешће падали у очи животињски трагови: вукови, лосови, срне, поплашени ратом, напустивши своја дивља уточишта, одлазили су дубље у земљу.

7-га новембра 12-ти пук је јуришао на коту „320". Уочи тога дана ровове су држали Аустријанци, а на дан јуриша ујутру су их сменили Саксонци, тек пребачени с француског фронта. Козаци су у пешачком строју ишли по каменитим падинама, покривеним танким слојем снега. Испод ногу се осипао смрзнут ситан камен, пушила се ситна снежна прашина. Григорије је ишао поред Ђубана и говорио му, смешећи се некако понизно, као никад дотле стидљиво:

— Ја се нешто данас плашим... Као да први пут идем у борбу.

— Ама шта кажеш? .. — зачуди се Ћубан.

Он је носио своју изубијану пушку, држећи је за каиш, и сисао леденице са бркова.

Козаци су се кретали узбрдо у неравним стројевима, ишли су без иједног пуцња. Грудобрани непријатељских ровова претили су ћутањем. Тамо, иза грудобрана, код Немаца, потпоручник Саксонац, црвеног од ветра лица и огуљеног носа, забацујући се целим телом назад и смешећи се, викао је војницима:

— Kameraden! Wir haben die Blaumäntel oft genug gedroschen! Da wollen wir's auch diesen einpfeffern, was es heisset mit uns'n Hühnchen zu rupfen! Ausharren! Schiesst noch nicht^{ivii}!

Јуришали су козачки батаљони. Испод ногу се осипао трошан камен. Утуткујући крајеве избледеле капуљаче, Григорије се нервозно осмехивао. Његови упали образи, обрасли у чекиње давно небријане браде, и обешени нос преливали су се жуто-плаво, испод ињем покривених обрва мрачно, као комади антрацита, сијале су се очи. Уобичајена мирноћа га је оставила. Сузбијајући у себи изненада враћено проклето осећање, говорио је Ћубану и шкиљећи несигурним погледом у сив, снегом попрашени грудобран ровова.

— Ћуте. Пуштају нас ближе. А ја се плашим, и није ме стид... А кад бих се сад одмах окренуо па — натраг?

— Шта ту сад причаш? — упитао га је Ћубан љутито. — Овде ти је, драги мој, као кад играш карте: ако самом себи не верујеш — оде ти глава. Ти си, Григорије, нешто пожутео у лицу... Ти или си болестан или... ће те данас укукати. Погледај-де! Јеси ли видео?

Изнад ровова се за тренутак подиже целим растом па опет паде Немац у кратком гињелу и шлему са оштрим шиљком.

Лево од Григорија један леп плав козак из Јеланске станице у ходу је час скидао с десне руке рукавицу час је опет навлачио. Он је тај покрет непрекидно понављао, корачајући журно, с тешком муклом савијајући колена и одвећ гласно кашљући „Као да сам ноћу иде... силом кашље — растерује страх" — помисли Григорије о њему. Иза њега се видео пегави образ поднаредника Максајева, даље је корачао Јемељан Грошев, истуривши чврсто пушку са шиљком бајонета пришрафљеним са стране. Григорије се сети да је Јемељан пре неколико дана у маршу украо од Румуна џак кукуруза, обивши баш тим бајонетом браву на комори. Скоро напореда с Максајевом ишао је Мишка Кошевој. Он је алапљиво пушио, често се ушмркивао, брисао прсте о спољашну страну левог скута шињела.

— Хоћу да пијем — рече Максајев.

— Мени су, Јемељане, тесне чизме. Не могу због њих да идем — жалио се Мишка Кошевој.

Грошев га прекиде озлојеђено:

— Није овде реч о чизмама! Држи се, сад ће те Немци из митраљеза мазнути.

Одмах после првог плотуна, погођен куршумом, Григорије паде, јаукнувши. Он хтеде да превије рањену руку, маш се за торбу у којој је био завој, али осећајући како му врућа крв брзо шиба из лакта у рукаву, изгуби снагу. Леже потрбушке и мећући под камен отежалу главу, лизну одједном осушеним језиком вунасти увојак снега. Жудно је хватао дрхтавим уснама растреситу снежну прашију, с необичним страхом и дрхтавицом ослушкујући суво и оштро кврцање куршума и свеобухватну треску пуцњаве. Издигнувши мало главу, спази како козаци његовог ескадрона трче низ брдо, клизајући се, падајући, пуцајући бесциљно назад и увис. Ничим необјашњиви и неоправдани страх подиже га на ноге, па и њега натера да бежи доле, према зупчастој ивици борове шуме, тамо откуда се пук развијао за напад. Григорије прстиже Јемељана Грошева, који је повукао за собом рањеног водног официра. Грошев га је у трку водио низ окомиту падину; капетан је као пијан заплитао ногама, покадшто се наслањао на Грошевљево раме и бљувао црну згуснуту крв. Ескадрони су се као лавина ваљали према шуми. На сивим падинама остајале су црне гомилице погинулих; рањеници који нису стигли да покупе, сами су се спуштали, пузећи. У стопу за њима косио је митраљез.

У-у-у_ка-ка-Јка-ка!.. — чуло се за њима непрекидно клокотање.

Ослањајући се на руку Мишке Кошевог, Григорије је улазио у шуму. Од стрме терасе близу шуме одбијали су се куршуми. На левом крилу код Немаца ситно је штектао митраљез. Чинило се као да по првом, крчком леду скаче са звекетом камен, бачен снажном руком.

у_у_у_у_ка-ка-ка-ка!..

— Засули нас добро! — узвикну Ћубан, готово радујући се.

Наслоњен на риђе борово стабло, он је лено пуцао на Немце који су претрчавали преко ровова.

— Будале треба учити! Учити! — повика задихано Кошевој, истржући руку од Григорија. — Пасји народ! Још горе! Кад му сва крв истекне, тек тада ће схватити зашто га млате по глави!

— Шта ти то причаш? — утшта Ћубан зажмиривши.

— Паметан ће и сам разумети, а будали... шта будали? Њему ни силом не можеш утерати у главу.

— Сећаш ли се ти заклетве? Јеси ли се заклео, или ниси? — наврзао се Ћубан.

Не одговарајући му, Кошевој паде на колена, дрхтавим рукама је скупљао снег са земље, алапљиво

га гутао, дрхтећи ситно и кашљући.

V

Поред села Татарског, по небу набораном сивим таласићима облака, возило се јесење сунце. Онамо горе тихи ветрић тек овлаш је потискивао облаке, свлачећи их на запад, а изнад села, над тамнозеленом донском равницом, над голим шумама, ударао је он снажним струјама, савијао врхове врба и јабланова, узбуркавао Дон, терао улицама гомиле црвеног лишћа. На Христоњиним гумну разбарушила се рђаво завршена камара пшеничне сламе, ветар јој се увукао и подрио врх, оборио танки стожер и одједанпут, подухвативши златно бреме сламе, као на вилама га понео двориштем, заковитлао улицом па, посувши обилно сламом пуст пут, бацио нако-стрешену хрпу на кров куће Степана Астахова. Христоњина жена излете гологлава у двориште, стежући сукњу између колена, погледа како ветар газдује на гумну, па опет уђе у трем.

Трећа година рата видно се осећала у сеоском газдинству. У оним кућама у којима није остао ниједан козак зјапиле су отворене стаје, дворишта су била запуштена, на свему су се видели ружни трагови поступног разоравања. Христоњина жена је одржавала домаћинство с деветогодишњим синчићем; Аникушкина жена уопште није водила домаћинство, већ је као солдатуша посветила највећу пажњу својој личности: руменила се, улешавала и у недостатку одраслих козака примала дечаке од четрнаест и више година, о чему је речито сведочила дашчана капија, у своје време обилно измазана коломазом и која и сад чува мрке издајничке трагове. Кућа Степана Астахова је била пуста, прозоре је домаћин пред свој одлазак закуцао даскама, кров се местимично провалио, обрастао коровом, на вратима је рђала брава, а кроз отворену капију на дворишту густо зараслу у бурјан и лободу, улазила је у свако време залутала стока, тражећи заклона од врућине и непогоде. Код Ивана Томилина нагао се на улицу кућни зид, држао га је рачваст подупирач, закопан у земљу — очевидно судбина се светила ваљаном артиљерцу за оне немачке и руске кућице које је он као нишанџија порушио.

И тако је било у свима сеоским улицама и сокацима. На доњем крају само је код Пантелеја Прокофјевића двориште изгледало као што треба: све исправно и читаво. Али и то не у свему. На крову амбара попадали су од старости лимени петлови, амбар се нахерио, искусно око могло је приметити понешто нереди у домаћинству. Нису свуда стизале старачке руке, усев се смањивао, а о осталом и да се не говори; само се Мелеховљева породица није смањила бројем: у замену за Петра и Григорија који су се вукли по фронтovima, почетком јесени прошле године Наталија је родила близанце. Успела је да угоди свекру и свекрви, родивши мушкарца и девојчицу. Бременитост је Наталија тешко подносила, понекад по читаве дане није могла ићи због јаких болова у ногама, кретала се вукући ноге, мрштећи се, али је болове подносила јуначки — они се никад нису видели на њеном црнпурастом смршлом и срећном лицу. У тренуцима кад би је спопали јаки болови у ногама, на слепоочницама би јој избијале крупне грашке зноја; тек по томе се досећала Илинична; машући главом, грдила је:

— Лези, несрећнице! Зашто сама себе мучиш? Једног ведрога септембарског дана Наталија осети да ће скоро родити, па изиђе на улицу.

— Куда ћеш то? — упита је свекрва.

— У луг. Да обиђем краве.

Наталија журно изиђе изван села, обзирући се, јечећи, придржавајући рукама доњи део трбуха, завуче се у густо жбуње дивљег трна, па леже. Већ се било смркло кад се позади дворишта вратила кући. У пртеној прегачи донела је двојке.

— Рођена моја! Несрећнице! Шта си то радила?... Где си била? — кука Илинична.

— Од стида сам отишла... Баћу нисам смела. Ја сам чиста, мамице, и њих сам окупала... — Узмите... — правдала се Наталија, бледећи.

Дуњашка одјури по бабицу. Дарја се ужурба, застирући решето, а Илинична смејући се и плачући, викала је:

— Дашка! Баци ти решето! Ваљда су они мачићи да их мећеш у решето? ... Господе, двоје их је! Ој, боже, један мушкарчић!.. Натаљушка!.. Та прострите јој!..

Пантелеј Прокофјевић је чуо у дворишту да му је снаха родила близанце, у почетку је одмахнуо рукама, затим је, затресавши брадом, заплакао и ни за шта почео викати на бабицу, која је у том тренутку стигла:

— Вараш се, кукумавко! — он је тресао кошчатим прстима испод старичиног носа. — Вараш се! Још се неће утрти мелеховски сој! Даровала ми снаха козака с девојчицом. То је снаха! Господе бож-же мој! За такву милост том ћу јој се одужити, рођеној?

Та година била је родна: крава је отелила двојке, о Михољу дне овце се облизниле, козе... Чудећи се томе, Пантелеј Прокофјевић у себи је овако размишљао:

„Ова година је срећна, берићетна! Све се близни. Сад имамо такав приплод... охо-хо!"

Наталија је дојила децу годину дана. У септембру их је одбила, али се није опоравила до позке јесени; на смршлом лицу блистали су се као млеко бели зуби и топло су се сијале очи, које су

се због мршавости чиниле необично велике. Сав свој живот посветила је деци, постала је алкава према себи, све време слободно од рада у домаћинству трошила је на њих: купала их, прала им преобуку, прела, крпила и често, седећи на самој ивици кревета, обесивши ноге, узимала из колевке близанце и покретом рамена ослобађајући из простране кошуље набреккле као диња велике беложуте груди, дојила их истовремено обадвоје.

— Они су те сву испили. Много их често дојиш! — Илинична је плескала пуначке ножице унучади.

— Доји их! Не жали млека. Нећеш скидати кајмак с њега — с доста грубом љубомором мешао се Пантелеј Прокофјевић.

Тих година живот је текао наниже — као надошла вода у Дону. Пролазили су неприметно један за другим досадни, мучни дани, у сталној јурњави, у раду, у ситним незгодама, у малим радостима и у сталном великом страху за оне који су били у рату. Од Петра и Григорија долазила су с фронта ретка писма у ковертама упрљаним и ишараним поштанским жиговима. Последње Григоријево писмо задржало се у нечијим рукама: половина писма била је брижљиво замазана љубичастим мастилом, а на чистој сивој хартији стајао је неразумљив знак мастилом. Петар је писао чешће него Григорије и у писмима адресованим на Дарју претио јој је и молио да се остави распусног живота — очевидно, гласови о слободном животу његове жене допипали су и до њега. Григорије је с писмима слао кући и новац — плату и додатак за одликовање, обећавао да ће доћи на одсуство, али нешто није долазио. Путеви двојице браће су се разилазили, рат је савијао Григорија, исисавао руменило с лица, бојио га жутом жучи, он се није надао да ће дочекати крај рата, а Петар се брзо и глатко успињао, добио је у јесен шеснаесте године за наредника, стекао је, улизујући се командиру ескадрона, два крста и већ је у писмима наговештавао да ради на томе да буде послат на усавршавање у официрску школу. Лети је по Аникушки, кад је овај ишао на одсуство, послао кући немачки шлем, шињел и своју фотографију. Са сивог парчета картона задовољно је гледало његово постарело лице, штрчали су уврнути беличасти бркови, под прџастим носом цериле су се тврде усне познатим осмејком. Сам живот се осмехивао Петру, и он се рату радовао зато што му је отварао необичне перспективе: зар је могао он, прост козак, који је измалена вртео репове биковима, и помислити на официрски чин и друге сласти живота? А ето, букнуо рат — и према његовој руменој светлости јасно се оцртавао будући срећан живот... Само с једног краја Петров живот је имао ружну шкрботину: по селу су се проносили рђави гласови о његовој жени. У јесен те године Степан Астахов је био на одсуству, па се, вративши се у пук, хвалио пред целим ескадроном како је дивно проживео с Петровом женом. Петар није веровао у то што су му другови причали; потамнео у лицу, говорио је смешећи се:

— Лаже Степка! То ми се он свети због Гришке.

Али једанпут, случајно или намерно, излазећи из рововске земунице, Степан испусти везену марамицу; за њим је ишао Петар, па подиже чипкасту вешто извезену марамицу и познаде у њој женин рад. Поново се у неразрешиви чвор завезала мржња између Петра и Степана. Петар је вребао zgodnu прилику, смрт је вребала Степана — могло му се десити да лежи на обали Двине с Петровом белегом на лобањи. Али се ускоро деси да Степан оде добровољно да смакне немачку стражу и да се не врати. Причали су козаци који су ишли с њим како је чуо немачки стражар да секу жичану препреку па бацко бомбу; козацима пође за руком да допру до њега, Степан песницом обори стражара Немца, али његов друг опали и Степан паде. Козаци убију стражаревог друга, онесвешћеног Немца, обореног Степановом оловном песницом, одвуку, а Степана су били подигли и хтели однети, али је он толико био тежак да су га морали оставити. Молио рањени Степан: „Браћо! Не дајте да пропаднем! Другови! Зашто ме остављате? ..” — али у том тренутку по жици мазну митраљески млаз, и козаци отпузе. „Земљаци! Браћо!” — викао је Степан, али шта може — преча је своја кошуља од туђе. Кад је Петар чуо шта је било са Степаном, лакнуло му је, као да му је љута рана намазана хрчковом машћу, али ипак одлучи: „Отићи ћу на одсуство — пустићу крв Дашки! Ја нисам Степан да јој опростим ...” — био је намислио да је убије, али је одмах одбацио ту мисао: „Ако бих убио змију, упропастио бих због ње цео живот. Иструлео бих у тамници, сав труд би ми пропао, изгубио бих све...” Одлучио је просто да избије жену, али тако да за цео живот изгуби вољу да се скита: „Око ћу јој избити, змији — па ни ђаво неће тада у њу гледати.” Тако је размишљао Петар седећи у рововима недалеко од стрме глиновите обале Двине.

Јесен је гњечила дрвеће и траве, прљили су их јутарњи мразеви, земља се хладила, црнеле се све дуже јесење ноћи. У рововима су козаци извршавали наредбе, пуцали на непријатеља, свађали се с наредником за топла одела, после јела остајали упола гладни, али им никако није излазио из главе Дон, тако далек од нељубазне пољске земље.

А Дарја Мелехова је те јесени нагнајивала сав гладни живот без мужа. Првог дана Богородичног покрова Пантелеј Прокофјевић се пробудио, као и увек, пре свих других; изиђе у двориште и ухвати се за главу: капија, скинута са шарки нечијим обешечајким рукама и однесена на средину улице, лежала је на сред пута. То је била брука. Капију старац одмах намести, а после доручка позва Дарју у летњу кухињу. Шта је он с њом говорио нико не зна, али је Дуњашка видела како је после неколико минута Дарја излетела из кухиње с повезачом спалом на рамена, рашчупана и

у сузама. Пролазећи поред Дуњашке, она је јежила рамена, црни луци обрва дрхтали су на њеном уплаканом и разгуђеном лицу.

— Чекај, проклетниче!.. Нећу ти ово заборавити! — цедила је она кроз отечене усне.

Блуза јој је на леђима била подерана, на белом телу видела се свежа пурпурноплава модрица. Залепршавши skutом, Дарја устрча уз кућне степенице, па је нестаде у трему, а из кухиње прође храмајући Пантелеј Прокофјевић, љут као рис. У ходу је учетворостручио нове кожне кајасе.

Дуњашка чу промукли очев глас:

— ... Тебе, кучку, требало би мало друкчије истући!.. Скитаро!..

Ред у кући био је заведен. Неколико дана Дарја је била мања од макова зрна, увече је пре свих других легала да спава, на Наталијине сажалјиве погледе хладно се смешкала, подрхтавајући раменом и обрвом: „ништа, ништа, као вели, видећемо“, а четвртог дана и десило се случај о којем су знали само Дарја и Пантелеј Прокофјевић. Дарја се после победнички смешкала, а старац је целу недељу ишао збуњен, расејан, као мачак који је учинио штету; старици није рекао шта се десило и чак је на исповеди сакрио од оца Висариона и тај случај и своје грешне мисли после њега.

То је било овако. Ускоро после Вогородичног по крова Пантелеј Прокофјевић, који је уверавао да се Дарја коначно поправила, говорио је Илинчини:

— Ти Дашку немој штедети! Нека што више ради! Кад је у послу, нема кад да се скита, јер она је размажена. Она само мисли на игранку и улицу.

У том циљу он натера Дарју да очисти гумно, да сложи у задњем делу гомилу старих дрва, заједно с њом очисти плевару. Тек предвече намисли да пренесе ветрењачу испод шупе у плевару, те позва снаху.

— Дарја!

— Шта је баћа? — одазва се она из плеваре.

— Хајде да пренесемо ветрењачу.

Намештајући мараму, стресајући са себе пlevу која јој је била запала за јаку од блузе, Дарја изиђе на врата плеваре и кроз вратанца на гумну пође према шупи. Пантелеј Прокофјевић, обучен у ватни свакодневни дугатак капут и подеране чакшире, храмао је испред ње. У дворишту је било путо. Дуњашка је с матером прела у јесен пребенану вуну, Наталија је месила тесто. Иза села је бледела вечерња румен, звонило је на вечерње. На ведром небу у зениту стајао је непомичан облачак малинове боје, с друге стране Дона на голим гранама беличастих топола седели су галоврани као неке црне нагореле пахуљице. У глувој вечерњој тишини био је разговетан и сасвим оштар сваки звук. Из сточног обора допирао је загушљив мирис успареног ђубрета и сена. Пантелеј Прокофјевић, стењући, унео је с Дарјом у плевару избледелу црвенкасту ветрењачу, наместио је у углу, згрнуо грабљама пlevу која се била осула из хрпе па се спремио да иде.

— Баћа! — викну га Дарја ниским гласом, скоро шапатом.

Он дође иза ветрењаче; ништа не сумњајући упита је:

— Шта је?

Дарја је с откопчаном блузом стајала лицем у лице с њим; забацивши руке за главу, намештала је косу. На њу је кроз пукотину на плевари падао крвав зрак сунца на заходу.

— Ево овде, баћа, нешто... Приђи-де, погледај — говорила је она, савијајући се у страну и погледајући лоповски иза свекрових рамена, кроз отворена врата. Старац приђе сасвим уз њу. Дарја одједном забаци руке, и обухвативши свекров врат, скрстивши прсте, пође назад, вукући га за собом, шапућући:

— Ево овде, баћа ... Овде је меко ...

— Шта ћеш то? — уплашено упита Пантелеј Прокофјевић.

Вртећи главом, он покуша да ослободи врат од Дарјиних руку, али је она привлачила његову главу своје лицу све јаче, дисала му из топлих уста у браду, смејала се, шапћући нешто.

— Пусти ме, стрвино! — старац покуша да се истргне и осети затегиут снахин трбух.

Приљубивши се уз њега, она паде на леђа и обори га на себе.

— Ђаволе! Јеси ли полудела! . . Пусти ме!

Нећеш? — упита Дарја задувана па раставивши руке, гурну свекра у груди. — Нећеш? . . Или, можда, не можеш? . . Онда ме немој осуђивати! Да!

Скочивши на ноге, она брзо уреди сукњу, очисти с леђа ошље од плевре и право у лице викну ошамућеном Пантелеју Прокофјевићу:

— Зашто си ме ономадне истукао? Шта, зар сам ја баба? Зар ти ниси такав био кад си био млад? Чтвату годину дана немам мужа! . . А ја шта ћу, нећу ваљда с кером? Теби шипак, сакати! Ево ти, на, пробај!

Дарја начини непристојан покрет, па играјући обрвама пође к вратима. Код врата се још једном прегледа, стресе са сукње и мараме прашину, па рече, не гледајући у свекра:

— Ја без тога не могу ... Мени је мушкарац потребан, а ако нећеш — ја ћу наћи другог, а ти ћути!

Она брзо увијајући се дође до капије на гумну и изгуби се, не обазревши се, а Пантелеј

Прокофјевић је све стајао поред црвене ветрењаче, грицкао браду и збуњено, као кривац разгледао плевару и врхове својих искрпљених ципела. „Није ваљда она у праву? Можда је требало да с њом учиним грех?" — збуњено је мислио у том тренутку, запрелашћен оним што се десило.

VI

У новембру стегоше јаки мразеви. Напада рани снег. На окуци према горњем крају села Татарског заледи се Дон. По ломљивом плавкастом леду прелазили су ретки пешаци на другу страну, а ниже се само поред обале ухватио мехураст го лед, на средини је дерала матица, сударали се и тресли белим праменовима зелени таласи. У јами, према Црном виру, у мирној води, на дубини од двадесет метара већ су одавно дошли на зимовник сомови, више њихових глава, шарани, умотани у слуз, само се бела риба мотала по Дону, и на плићацима праћакала се штука, јурећи за мреном. На шљунак је легла кечига. Рибари су чекали јаче мразеве, да би по првом леду мотичицама згртали, купили црвену рибу.

У новембру су Мелехови добили писмо од Григорија. Писао је из Кувински у Румунији да је био рањен већ у првој борби, куршум му је размрскао кост леве руке, па га зато упућују да се лечи у свом округу, у станици Каменокој. Одмах после пијема задесила је Мелеховљевоу кућу друга невоља: годину и по дана пре тога затребало Пантелеју Прокофјевићу новаца, узајмио од Сергеја Платоновича Мохова сто рубаља у сребру на облигацију. У лето ове године старац је позван у дућан, и Атепин, Цаца, стегнувши нос златним цвикером, гледајући преко стакала у Мелеховљевоу браду, рече:

— Па, Пантелеју Прокофјевићу, хоћеш ли платити, или нећеш?

Пантелеј Прокофјевић разгледа празне полице и усијану од старости тезгу, па се узврпољи.

— Причекај, Јемељане Константиновићу, док се мало опоравим — платићу.

На томе се разговор завршио. Опоравити се старац није могао — издала година, а од говеда није се могло ништа продати. И једанпут, као гром из ведрa неба — дође судски пристав, позва рђавог платишу и рече кратко:

— Извади па плати сто рубаља.

У гостионици, у соби где је одсео пристав, на столу дуга хартија, на њој имаш шта прочитати:

ИЗВРШНА ОДЛУКА

По указу ЊЕГОВОГ ИМПЕРАТОРСКОГ ВЕЛИЧАНСТВА 1916. године октобра 27, ја, Донецког округа Примиритељни Судија 7. рејона слушао сам грађански спор по тужби грађанина Сергеја Мохова против поднаредника Пантелејмона Мелехова за 100 руб. по облигацији и (руководећи се чл. 81, 100, 129. 133, 145, Ур. Суд. Пост. у одсутности.

Решио сам:

Да се наплати од дужника, поднаредника Пантелејмона Прокофјева Мелехова, у корист тужиоца, грађанина Сергеја Платоновича Мохова сто рубаља по облигацији од 21. јуна 1915. године, као и три рубље судских трошкова и за вођење спора. Решење није коначно: да се објави као у одсутности.

Ово решење на основу 3. тачке 156. чл. Уредбе Грађан. Суд. Пост. има сместа да се изврши, пошто је добило законску снагу. Донецки Окр. Примиритељни Судија 7. рејона, по Указу ЊЕГОВОГ ИМПЕРАТОРСКОГ ВЕЛИЧАНСТВА наређује: Свима властима, полицијским и војним, да Приставу који извршује ово решење укажу законску помоћ без најмањег одлагања.

Саслушавши пристава, Пантелеј Прокофјевић замоли за допуштење да оде кући, обећававши да ће још данас донети новац. Чим „стиже, право се упути пријатељу Коршунову. На тргу се сrete са безруким Аљошком Шаздилом.

— Храмлјеш ли, Прокофјићу? — поздрави га Шамил.

— Помало.

— Далеко ли ћеш?

— До пријатеља. Имам мало посла.

— О! А код њих, брате, весеље. Ниси чуо? Син Мирона Григорјевића дошао с фронта. Веле, дошао њихов Мићка.

— Збиља?

— Чуо сам такву лаж — рече Шамил, мигајући образом и оком, вадећи дуванкесу и прилазећи

Пантелеју Прокофјевићу. — Хајде да запалимо по једну, чико! Мој папир, твој дуван.

Палећи дуван, Пантелеј Прокофјевић се колебао да ли да иде или не; на крају крајева је решио да иде, па поздравивши се с безруким, отхрама даље.

— И Мићка има крст! Труди се да достигне твоје синове. Сад у селу имамо тих кавалџера као кусих паса! — галамио је за њим Шамил.

Пантелеј Прокофјевић полако изиђе на крај села; погледајући у прозоре Коршуновљеве куће, приђе капијици. Дочека га сам пријатељ. Пегаво лице старца Коршунова као да се купало у радости, изгледао је и чистији и не више онако пегав.

— Јеси ли чуо за нашу радост? — упита Мирон Григорјевић, рукујући се с пријатељем.

— Дознао сам уснут, од Шамила. Ја сам, пријатељу, дошао до тебе по другом послу...

— Чекај, какви послови! Хајдемо у кућу — да видиш војника. Ми смо се, морам признати, од радости мало напили... Моја жена чувала флашу царске за свечану прилику.

— Немој ми причати — мичући ноздрвама грбавог носа, смешкао се Пантелеј Прокофјевић: — ја сам још издалека нањушио!

Мирон Григорјевић отвори широм врата, пропуштајући пријатеља напред. Овај коракну преко прага и одмах упре поглед у Мићку, који је седео за столом у прочељу.

— Ево нашег војника! — викну плачући дед Гришака и каслони се на раме Мићки кад овај устаде.

— О, добро дошао, козаче!

Пантелеј Прокофјевић, подржавши мало дугачку шаку Мићкину, одступи корак назад, чудећи се и загледајући га.

— Шта гледате, пријатељу? — упита промуклим басом Мићка, смешећи се.

— Гледам и не могу да се начудим: испратили смо тебе и Гришку у војску — били сте деца, а сад где... козак, прави атаманац!

Лукинична је уплакаким очима гледала у Мићку, сипала у чашицу ракију и пресипала, и не видећи то.

— Ти, крастава жабо! Такво добро просипаш! — викну на њу Мирон Григорјевић.

— Честитам вам родитељску радост, а теби, Митрије Миронићу, срећан долазак!

Пантелеј Прокофјевић окрену лево, десно плавкасте беоначе, па не дишући, уздрхталих трепавица, искапи бокасту чашицу. Трљајући полако шаком усне и бркове, прострели очима дно чашице — забацивши главу, исцеди у разјапљена уста с црним зубима и последњу капљицу, и тек тада одахну, једући краставац, жмирећи срећно и дуго. Прида му понуди другу и старац се брзо смешно опи. Мићка га је пратио очима смешећи се. Његове мачје зенице час су се скулљале и постајале зелени прорези просечени рогозом. час су се шириле, тамнеле. За ове последње године он се толико -цроменио да се није могао познати. Скоро ништа није остало у овом снажном козачини црних бркова од оног финог витког Мићке, кога су пре три године испратили у војску. Он је знатно порастао, раширио се у раменима, мало се погурео и угојио, мерио је, зацело, најмање 80 кила, огрубео у лицу и гласу, изгледао старији него што јесте. Једино су му очи биле исте — узбудљиве и немирне; у њих је тонула мати, смејући се и плачући, покадшто додирујући смежураним, бледим дланом оштру, кратко ошишану косу сина и његово бело, уско чело.

— Јеси ли дошао као кавалџер? — смешећи се пијано питао је Пантелеј Прокофјевић.

— Ко од козака нема сад крстова? — намршти се Мићка. — Ено Крјучкову су обесили три крста зато што се у штабу пресавија.

— Он нам је, пријане, поносит — рече брзо дед Гришака. — Он је, поганац, сав на мене, на деду. Он не може да савија кичму.

— Крстови се ваљда не вешају за то — намршти се Пантелеј Прокофјевић, али га Мирон Григорјевић одвуче у собу; седајући ка сандуке, упита га:

— Како су Наталија и унучићи? Јесу ли жкви и здрави? Е хвала богу! Ти, пријатељу, чини ми се рече да си дошао послом. Какав то посао имаш? Говори, јер ћемо још пити, па ћеш се опити.

— Дај ми новаца. Дај ми тако ти бога! Спасевај, јер имам невољу с тим новцима.

Пантелеј Прокофјевић је молио с великим лијаним понижавањем. Пријатељ га прекиде:

— Колико?

— Сто новчаница.

— Каквих? Новчанице могу бити разне.

— Сто рубаља.

— Па тако реци.

Мирон Григорјевић, потраживши у сандуку, извади умашћену мараму и одреши је; шуштећи хартијом, изброја десет „црвених“.

— Хвала, прикане... избавио си ме беде!

— Но, нашао си о чему да говориш. Своји смо лако ћемо!

Мићка је провео код куће пет дана; ноћи је проводио код Аникушкине жене, сажаливши се на горку женску невољу а и на њу саму, податну и просту женицу. Дању се скитао по родбини, гостио се.

Висок, обучен само у лаку блузу заштитне боје, газио је клатећи се по сеоским улицама, наместивши качкет накриво, размећући се својом отпорношћу према хладноћи. Једанпут предвече сврати и код Мелехових. Донесе са собом у јако загрејану кухињу мирис мрза и оштар војнички задах који се не заборавања. Поседе мало, поразговара о рату, о сеоским новостима, зажмири на Дарју зелешаш као трска очима, па се спреми да иде. Не скидајући очију с војника, Дарја се зањиха као пламен свеће кад Мићка, одлазећи, залупи вратима; стежући усне, огрну мараму, али је Илинична упита:

— Куда ћеш, Дашка?

— На ветар ... због нужде.

— Хајдемо заједно.

Пантелеј Прокофјевић је седео, не дижући оборену главу, као да није ни чуо разговор. Поред њега прође к вратима Дарја, скривајући под обореним очним капцима лисичји сјај; за њом се, стењући, клатила свекрва. Мићка је, кашључајући, шкрипао чизмама код капијице, пушио у шаку. На звук кваке коракну према степеницама.

— Јеси ли ти то, Митрије? Да ниси залутао у туђем дворишту? — пакосно му дошккну Илинична. — Капијицу затвори за собом, иначе ће је ветар лупата . . . Видиш какав је ветар ...

— Како да залутам... затворићу ... — поћутавши, рече Мићка мрзовољно, па кашључнувши, пређе право преко улице Аникушкиној кући.

Мићка је живео као птица, ништа не мислећи: добро је ако је данас жив, а сутра како буде. У војсци је служио без воље и мада му је неустрашиво срце гонило крв, није се нарочито отимао да напредује — зато је Мићкин службени лист садржавао неке незгодне ствари: његов ималац био је двапут суђен — по тужби да је силовао једну Пољкињу, руску поданицу и за пљачку, за три године рата био је безброј пута кажњаван и под ислеђењем; једанпут га преки војни суд умало није осудио на смрт, али је Мићка умео да се некако искобеља из невоље, па иако је у пуку био на последњем месту — козаци су га волели због његове веселе, насмејане нарави, због безобразних песама (у њима је Мићка био приличан мајстор), због другарства и једноставности, а официри — због разбојничке смелости. Смешећи се, Мићка је тапкао земљу лаким вучјим ногама, имао је у себи много од те зверске пасмине: у томе како је ишао гегајући се — корак по корак, у начину гледања испод ока, великим зеленим зеницама; чак и у окретању главе: никад Мићка није окретао контузовани врат, већ се окретао целим телом ако је требало да се обазре. Сав исплетен од чврстих мишића на широком костуру, био је спор и скуп у покретима, од њега је био опор дах здравља и снаге, као мирис црнице у дољи, преврнуте раоником. Живот је Мићки био једноставан и прав, пружао се као бразда на орању, и он је по њему ишао као пуноправан домаћин. Исто тако примитивно просте и некомплицоване биле су и његове мисли: ако је гладан — може и треба да украде; макар и од друга, и крао је кад је био гладан; ако су му се подерале чизме — најпростије је било да их изује са заробљеног Немца; ако је скривао што, па треба да покаје кривицу — Мићка је то и радио: ишао у патролу, доносио - полузадављене немачке стражаре којих би се докопао, ишао је добровољно у најопасније подухвате. 1915. године био је заробљен, избјен и израњавањен тесацима, а ноћу је, изломивши до корена нокте на прстима, провалио кров на шупи и побегао, поневши за успомену амове. Због тога се много што-шта и опраштало Мићки.

Шестога дана одвезе Мирон Григорјевић сина у Милерово, испрати га до вагона, погледа како, удаљујући се, лупара ланац зелених кутија и дуго је копао бичаљем по шљаки насутој поред перона, не дижући оборене замагљене очи. Плакала је за сином Лукинична, стењао дед Гришака, пушио у соби, ушмркујући се у шаку, бришући је о умашћен скут кафтана. Плакала је и Аникушкина жена сећајући се снажног Мићкиног тела, ватреног у миловању и мучећи се с трипером којим ју је даривао.

Време је плело дане као ветар коњску гриву Пред Божић је изненада ојужило; дан и ноћ је падала киша, с донских брда бујним потоцима сливала се вода; на оголелим повијарцима зазеленела се прошлогодишња трава и маховином обрасле плоче креде; на Дону се пенила обала на пролоканим местима, лед се надимао плавећи се мртвачки. Из огољене црнице дизао се неисказано сладак мирис. Хетманским друмом, по прошлогодишњим колотечинама, мехурила се вода. Иза села су зјапиле глиновите јаруге са свежом одроњеном земљом и рудним ранама. Јужни ветар је доносио с Чира тешке мирисе иструлеле траве, и у подне су се на хоризонту већ појављивале плаве, врло нежне сенке као у пролеће. По селу, на гомилама пепела поред плотова, стајале су барице цеђа, На гумнима се отапала земља поред камара, бола је нос пролазника отужна сласт натруле сламе. Данима је са настрешница сламних кућних кровова низ леденице текла вода, црна као катран, крештале несносно свраке на плотовима и, мучен превременом пролећном тугом, рикао је државни бик који је зимовао у тору код Мирона Григорјевића. Он је разваљивао роговима плот, чешао се о храстов црвоточан дирек, ландарао свиластим подвољком, копао у тору мекан снег, натопљен водом.

На други дан Божића проломио се лед на Дону. Уз снажно ломљење и шкрипање ишао је средином реке. На обалу су испале санте као неке сањиве чудовишне рибе. С оне стране Дона, гоњени бурним јужним ветром, устремили су се непомични јабланови, њишући се као да се отимају некуд да беже.

Шшшштуууууу... — допирала је отуда промукла, пригушена хука.

Али пред ноћ затутња планина, загракташе на тргу вроне, поред Мелеховљеве куће протрча Христоњина свиња с мало сена у зубима, и Пантелеј Прокофјевић помисли: „Пролеће је прикљештено, сутра ће стегнути мраз“. Ноћу окрену да дува ветар са истока, лак мраз је крпио кристалним ледом баре подеране југовином. Ујутру је већ дувао московски ветар, тешко је притискивао мраз. Поново се зацари зима. Само су средином Дона, као сећање на југовину, пловила парчад санти као велико бело лишће, и на брежуљку се хладно пушила оголићена земља. Ускоро после Божића Паятелеју Прокофјевићу на станичном скупу писар каза да је видео у Каменској Григорија и да га је он молио да јави његовима да ће скоро доћи.

VII

Маленим црнпурастим рукама, по надланици покривеним ретким сјајним длакама, пипао је Сергеј Платонович живот са свих страна. Понекад се и живот играо с њим, понекад је висио као камен на утопљениковом врату. Много којечега је Сергеј Платонович видео у свом веку, бивао и на сити и на решету. Још одавно, док је још радио с магазином, десило му се да будзашто купи од козака храну, а после вуче изван села и просипа у Зли вир шездесет и пет хиљада килограма упалјене пшенице. Сећао се и 1905. године — и на њега је једне ноћи неко од сељака сасуо сачму. Богатио се Мохов и проводио, најзад је спечалио шездесет хиљада, метнуо их у Волго-Камску банку, али је својим оштрим њухом осећао да се неизбежно приближује време великих потреса. Чекао је Сергеј Платонович црне дане и није се преварио: у јануару седамнаесте године учитељ Баланда, који је лагано умирао од туберкулозе, жалио му се:

— Револуција на прагу, а ти пропадај од најглупље и најсентименталније болести. Жалосно, Сергеју Платоновичу!.. Жалосно је, што нећу дочекати да видим.

— Па шта има ту жалосно?

— Како да не? Ипак ће, знате, бити пријатно видети како ће све отићи у прах и пепео.

— А не, драги мој! Умри ти данас — а ја ћу сутра! — љутећи се у себи, рече Сергеј Платонович.

У јануару су још блудели по селима и станицама одједи престоничких разговора о Распућину и царској породици, а у фебруару, као друпљу мрежа, поклопи Сергеја Платоновича вест да је оборен апсолутизам. Козаци су примили глас о преврату са уздржљивом забринутостју и ишчекивањем. Тога дана у затвореном Моховљевом дућану скупљали су се старци и млађи козаци. Сеоски атаман Кирјушка Солдатов (наследник погинулог Маницкова), крупан, риђи, и малко разрок козак, био је утучен, није скоро ни учествовао у разговору који се живо водио у дућану, прелазло је разроким очима по козацима, покадшто умећући збуњан узвик:

— Направили су посла!.. Е па дед!.. Како сад да се живи? ..

Сергеј Платонович, видећи кроз прозор гомилу код дућана, одлучи да оде и поразговара са старцима. Обуче бунду од ракуна, па ослањајући се на мрк штап са скромним сребрним иницијалима, изиђе на главни улаз. Из дућана је допирала врева.

— Дела, Платонићу, ти си човек писмен, кажи нама непросвећеним шта ће и како ће сад бити? — упита Матвеј Кашулин, смешећи се плашљиво, скупљајући с обе отране озеблог носа косе боре.

На поздрав Сергеја Платоновича старци су с поштовањем скидали капе, растављали се, дајући место у кругу.

— Живећемо без цара ... — премишљао се Сергеј Платонович.

Старци почеше говорити сви заједно:

— Како то без цара?

— Очеви наши и дедови живели су под царем, а сад није потребан цар?

— Скини главу — ноге без ње не могу живети.

— А каква ће власт настати?

— Та немој се премишљати, Платонићу! Разговарај с нама отворено — чега се плашиш?

— Он можда ни сам не зна — осмехну се Авдејић-Лажов, и од смеха му јамице на образима постадоше дубље.

Сергеј Платонович тупо разгледа своје старе гумене ципеле, па рече, као да с муком испљувава речи:

— Државна дума^{viii} ће владати. Код нас ће бити република.

— Обрала смо бостан, ђаво да га носи!

— Ми као што смо Служили под покојним Александром другим... — поче Авдејић, али га строги старац Богатирјов оштро прекиде.

— Чули смо! Није сад о томе реч.

— Козацима, значи, долази крај?

— Ми овде дижемо штрајкове, а Немац ће за то време стићи и до Петрограда.

— Кад је једнакост — значи хоће да нас изједначе са сељацима ...

— А да се они не дочепају земље? ..

Сергеј Платонович, смешећи се на силу, разгледа сметена лица у старца, у души му би

сумрачно и гадно. Он уобичајеним гестом раздели смеђу браду, па поче говорити, љутећи се на некога:

— Ево, старци, до чега су довели Русију. Изједначују вас са сељацима, лишавају вас привилегија, па се још сећају и старих увреда. Настају тешка времена... Зависи од тога у какве ће руке допасти власт, али могу довести и до коначне пропасти.

— Живи били, па видели! — Богатирјов одмахну главом и испод чулавих обрва погледа у Сергеја Платоновича неповерљиво. — Ти, Платоновичу, тераш своју линију, а нама ће, може бити, од тога нешто и олакшати? ..

— А у чему ће вам то олакшати? — упита Сергеј Платонович пакосно.

— Нова власт ће можда свршити рат... Зар то не може бити? —А?

Сергеј Платондвич махну руком и старачким ходом одгега до својих плавих господских степеница. Он је ишао, мислећи расејано о новцу, о млину и све слабијој трговини, сети се да је Јелисавета сад у Москви, а Владимир треба скоро да дође из Новочеркаска. Туп убод бриге за децу није сметао да се мисли преплићу без везе. Тако је дошао до степеница, осећајући како се за тај дан живот одједном смрачио, и као да је и сам некако у души избледео од мисли које су га тиштале. Кисео укус рђе у устима изазвао је прилив пљувачке. Обазревши се на старце код тезге, Сергеј Платонович пљуну преко ограде на степеницама, па преко терасе оде лагано у собе. Ана Ивановна срене мужа у трпезарији, склизну по његовом лицу својим уобичајеним равнодушним пргледом безбојних очију, па упита:

— Хоћеш ли се заложити пре чаја?

— Ама нећу! Какво залагање? — одмахну гадљиво руком Сергеј Платонович.

Свлачећи се, непрестано је осећао укус рђе у устима и безрадосну, дубоку празнину у глави.

— Од Лизе писмо.

Ана Ивановна, дебела и млитава, уђе у собу гегајући (тако је увек ишла, од првог дана удадбе, притиснута великим послом у домаћинству), па предаде мало подеран коверт.

„Лакомислена и, чини ми се, ограничена девојка“, — први пут помисли о кћери Сергеј Платонович, набирајући нос од мириса који је излазио из дебелог коверта. Старац прочита писмо без особите пажње, однекуда се заустави на речи „расположење“ и дуго је мислио тражећи у њој непознати му смисао. На крају писма Јелисавета је молила да јој пошаље новаца. Још увек осећајући тешку празнину у глави, Сергеј Платонович прочита последње редове. Изненада доби вољу да заплаче. Живот пропет пред њим показа му у том тренутку своју изнутрицу.

„Она је мени туђа — мислио је о кћери. — И ја сам њој туђ. Осећа да смо род само кад су јој потребни новци „. Прљави девојчур, имала љубавнике... а кад је била мала, била је плавокоса и мила... Боже мој! Како се све мења!.. До старости сам остао будала, веровао у неки леп живот у будућности, а у ствари сам усамљен као пањ... Непоштено сам зарађивао — а и не може се поштено зарађивати! — варао, скомрачио, а сад дошла револуција и сутра ме моје слуге могу избацили из куће ...

Мајку им њихову!.. А деца? Владимир је глуп... А што да лупам главу? Свеједно је ...”

По некој глупој вези мисли сети се једног давнашњег случаја у млину: козак помељар почео викати због великог ујма и није хтео да плати; он Сергеј Платонович, био је у то време у машинском одељењу, па изиђе кад чу вику, и дознавши о чему је ствар, нареди мерачу и радницима у млину да не даду самлевено брашно. Мален, неугледан козак вукао је џак за један крај себи, млинар, снажни, прсати Завар — себи. Тако се деси да козак гурну млинара, а овај, размакнувши се, удари њега у слепоочницу великом стегнутом песницом. Козак паде, затим скочи на ноге, љуљајући се; на левој слепоочници крварила је рана. Он одједном коракну према Сергеју Платоновичу па једва прошапута:

— Узми брашно! Наждери се! — па изиђе, сав се тресући у раменима.

Без икакве видљиве везе сети се Сергеј Платонович тога случаја и онога што је после било: козакова жена је долазила с молбом да јој врати брашно; силом цедећи сузе, тражећи сажалења код помељара, кукала је:

— Шта је ово, добри људи? Каква је ово правда? Дај брашно!

— Иди, стрина, иди док си читава, иначе ћу ти почупати косу — подсмевао јој се Завар.

Било је непријатно и ружно видети како је мерач Валет, исто тако слаб и мали као и онај козак, полетео да се бије са Заваром и како је после, жестоко истучен, дошао да тражи да му се исплати зарада. Све је то муљевито синуло у глави Сергеја Платоновича док је савијао прочитано писмо, гледајући пред собом очима које ништа нису виделе.

Тај дан је при крају оставио тежак бол као од ране. Сергеј Платонович је те ноћи рђаво спавао, превртао се обузет глупим мислима и несвесним жељама; заспао је после поноћи, а ујутру, чувши да је у Јагодно ститао с фронта оцу Јевгенију Листницки, одлучи да оде тамо, да поразговара, да дозна ситуацију и скине с душе горку пену немирних предосећања. Јемељан, пушећи лулу, упреже у варошке саонице токмака^{lix} па одвезе газду у Јагодно.

Над селом је као наранџаста кајсија сазревало сунце, под њим и над њим димили су се и топили облаци. Оштар студен ветар био је засићен сочним мирисом воћа. Под копитама токмака

шкрипао је лед по путу, ветар је носио назад пару из коњских ноздрва, која је као иње падала на гриву. Умирен брзом вожњом и зимом, дремуцао је, њихајући се, трљао се леђима о задњи крај саоница застрвен ћилимом. А у селу на тргу црнели су се кожуси козачке гомиле, жене су се као овце збијале у гомилу, умотавши се у донске бунде, оперважене мрким видриним крзном.

У средини гомиле учитељ Баланда, с марамицом под помодрелим носом и црвеном лентом у рупици кратке бунде, говорио је сјајних грозничавих очију:

—... Видите ли, дошао је крај проклетом апсолутизму! Сад ваше синове неће слати да бичевима умирују раднике, свршила се ваша срамна служба цару крвопији. — Уставотворна скупштина биће господар нове, слободне Русије. Она ће умети уредити други, тако рећи светао живот!

Одостраг вукла га је за наборе бунде сустанарка и молила шапатам:

— Мића, мани се! Разумеш ли, то ти шкоди, не смеш! Опет ће ти поћи крв ... Мића!

Козаци су слушали Баланду оборивши збуњено погледе, накашљујући се, кријући осмехе. И нису му дали да доврши говор. Један сажаљив из предњих редова изговори из баса:

— Живот ће, као што изгледа, бити сјајан, али ти га, рођени, нећеш дочекати. Боље би било да идеш кући, јер је напољу свеже...

Баланда опетља недовршену реченицу, па изиђе из гомиле.

У Јагодно је Сергеј Платонович стигао у подне. Јемељан за узду приведе токмака плетеним јаслама поред коњушнице, и док је господар излазио из саоница и, забацивши скут кожуха, вадио марамицу, он разузда коња и баци преко њега покрвац. На степеницама дочека Сергеја Платоновича висок, просед хрт са риђим пегама. Ок устаде насусрет туђинцу, отежући се на дугачким мршавим ногама, зевајући; за њим се исто тако лено подиглоше и остали пси, који су као црна клупчад лежали поред степеница.

„Врага, колико их је!..“ — Сергеј Платонович је гледао бојажљиво, идући натрашке по степеницама

У сувом, светлом предсобљу тешко је заударало на псе, на сирће. Изнад сандука, на широко раширеним јеленским роговима, висили су астраганска шубара, капуљача са сребрном кићанком и бурка^{ix}. Сергеј Платонович погледа тамо; за тренутак му се учини као да неко чупав, црн стоји на сандуку, уздигнувши рамена у недоумици. Из побочне собе изиђе пуна, црноока жена. Она пажљиво разгледа Сергеја Платоновича, који се свлачио, и упита га, не мењајући озбиљан израз црнпурастог лепог лица:

— Ви хоћете код Николаја Алексејевића? Сад ћу јавити.

Она уђе у салу не закуцавши, затворивши потпуно врата за ообом. У тој угојеној црноокој лепотици Сергеј Платонович једва познаде Астехову Аксињу. Она њега одмах познаде, јаче стеже вишњево усне, па пође држећи се неприродно право, малко мичући мрким голим лактовима. Минут после за њом изиђе сам стари Листници. Смешећи се прилично љубазно, он снисходљиво рече у басу:

— А! Ваше степенство^{ixi}! Којим добром? Молим... — одмаче се у страну, позивајући покретом руке госта у салу.

Сергеј Платонович се поклати с понизношћу, на коју се одавно био навикао при опхођењу с угледним људима, па уђе у салу. У сусрет му је ишао. Јевгеније Листници, жмирећи испод цвикера.

— То је одлично, драги Сергеју Платоновичу! Добар дан! Шта је то, ви као да старите? А?

— Ех, којешта, Јевгеније Николајевићу! Ја још мислим да вас надживим. А ви како сте? Здрави читави?

Смешећи се, блистајући златним зубима, Јевгеније је вукао под руку госта фотељи. Они седоше за омањи сточић, добацујући један другом безначајне реченице, проналазећи један другом у лицу, оне промене које су се извршиле од њиховог последњег сусрета. Наредивши да се служи чај, уђе и пан. Велика крива лула пушила му се у зубима. Он се заустави код фотеље Сергеја Платоновича и упита, метнувши на сто старачку кошчату, дугу шаку:

— Како је код вас у селу? Јесте ли чули . . . добре гласове?

Сергеј Платонович погледа одоздо горе у избријане отомбољене боре на генераловој бради и врату, па уздахну:

— Како да нисам чуо . . .

— С каквом се кобном предодређеношћу ишло томе ... — рече генерал, и затресавши јабучицом прогута дим. — Ја сам то предвидео још у почетку рата. Шта ћете . . . династија је била неизбежно осуђена на пропаст. Овог тренутка паде ми на памет Мережковски^{ixii} сећаш ли се, Јевгеније — „Петар и Алексеј“. Тамо после мучења царевих Алексеј говори оцу: „Крв моја пашће на потомке твоје ...“

— Та код нас - је све наопако — проговори Сергеј Платонович узбуњено; промешкољи се у фотељи, запали цигарету, па настави: — Новине не добијамо већ читаву недсљу. Најневероватнији гласови, пометеност. Невоља, богами! Кад сам чуо да је Јевгеније Николајевић дошао на одсуство, одлучио сам се да дођем да питам шта се тамо ради, шта треба очекивати.

Јевгеније, сад већ без осмеха на брижљиво избријаном белом лицу, поче причати:

— Страшни догађаји... Војници су буквална сви деморалисани, неће да ратују — уморни су у ствари, ове године више и нема војника у правом смислу те речи. Војници су се претворили у банде разбојника, разузданих и дивљих. А ето тата, на пример ... не може то да замисли. Он не може да замисли до каквог степена распада је дошла наша војска... Самовољно одлазе с положаја, пљачкају и убијају становнике, убијају офицере, понашају се мародерски ... Неизвршивање наредбе за борбу сад је обична ствар.

— Риба с главе смрди — заједно с димом избаци ту реченицу стари Листници.

— Ја то не бих рекао — Јевгеније се намршти, жиличаст очни капак задрхта му нервозно; — Ја не бих рекао... Војска трули одоздо, распада се под утицајем бољшевика. Чак и козачке јединице, особито оне које су имале близак додир с пешадијом, морално су непоуздане. Највећи замор и тежња да иду својим кућама... А онда бољшевици ...

— Шта они хоће? — не отрпе Сергеј Платонових.

— О... — Листници се осмехну — они хоће... то је горе од бацила колере! Горе у томе што се лакше лепи за човека и увлачи се у најгушће војничке масе. Ја говорим о идеји. Ту не спасава никакав карантин. Међу бољшевицима има, несумњиво, даровитих људи, с неким сам имао прилике да општим, има их који су просто фанатици, али претежна већина су разуздани, неморални типови. Њих не интересује суштина бољшевичког учења, већ само могућност да пљачкају, да оду с фронта. Они пре свега хоће да докопају власт у своје руке, да под каквим било условима заврше, као што се они изражавају — „империјалистички“ рат, па макар и сепаратним миром — земљу да даду сељацима, фабрике радницима. Разуме се, то ји исто толико утопија колико и глупост, али се таквим примитивним начином задобија расположење војника.

Листници је говорио, савлађујући притајени гнев. Прстима је вртео муштиклу од слонове кости. Сергеј Платонових је слушао, нагнут напред, као да се спрема да скочи на ноге. Стари Листници је ходао по сали, размахујући skutима чупаве бурке, грицкајући зеленосед брк.

Јевгеније исприча како је још пре преврата био принуђен да бежи из пука, бојећи се козачке освете; о догађајима у Петрограду, којима је присуствовао.

Разговор умуче за тренутак. Стари Листници, гледајући у нос Сергеја Платоновиха, упита:

— Па хоћеш ли купити зеленка, онога што си гледао јесенас — сина „Бојариње“?

— Зар ми је до тога сад, Николају Алексејевићу? — Мохов се тужно намршти и махну очајно руком.

Јемељан је за то време, у кући за послугу, огрејавши се, пио чај, црвеном марамом брисао зној с румених образа и причао о селу и новостима. Аксиња је стајала код кревета, наслонивши се грудима на изрезан наслон, умотавајући се у вунену мараму.

— Наша кућа се ваљда срушила? — упитаће она.

— Није, зашто би се срушила — стоји! Шта јој може бити — одговори Јемељан отежући с муком речи.

— А како живе наши суседи Мелехови?

— Живе помало.

— Петар није долазио на одсуство?

— Биће да није долазио.

— А Григорије? .. Њихов Гришка?

— Гришка је долазио после Божића. Његова жена ове године родила двојке ... А Григорије... како да не — долазио је кад је био рањен.

— Био је рањен?

— Него како? Ранили га у руку. Сав је ишаран као пас у борби: не знаш да ли је више крстова на њему или ожигљака.

— А како изгледа Гришка? — давећи се сувим грчем, питала је Аксиња и кашљуцала удешавајући напрскао глас.

— Исто као пре... грбава носа и црн. Турчин као Турчин, као што је ред.

— Ја не питам за то ... Је ли остарео, или не.

— А враг би га знао: можда је малко и остарео. Жена је родила близанце — значи није много остарео.

— Овде је хладно ... — рече Аксиња и рамена јој задрхташе, па изиђе.

Наливајући осму шољу, Јемељан је пратио очима Аксињу, па рече, лагано изговарајући речи као што слепац вуче ноге:

— Гадна, смрдљива гњида, да јој пара нема! Није давно било кад је у опанцима трчала по селу, а сад већ не каже „туде“, већ „овден“ ... Мени се не свиђају такве жене. Ја бих њих, стрвине једне... Свлак змијин! Па још ... „хладно је овден“ ... Кобила једна.

Увређен, он не попи осму шољу, изиђе, прекрсти се, па оде, гледајући смело око себе и намерно каљајући чизмама углачан под.

Целог пута назад био је туробан као и његов господар. Љутњу коју је изазвала Аксиња

искаљивао је на токмаку, шибалујући крајем бича по местима токмакове стидљивости и јетко га називајући скитницом и шантавим. До самог села противно обичају, Јемељан није проговорио с газдом ниједне речи. Тишину страха чувао је и Сергеј Платонович.

VIII

Прва бригада једне пешачке дивизије, која је била у резерви југозападнoг фронта, с придодатим јој 27. донским козачким пуком, пред фебруарски преврат била је повучена с фронта у циљу пребацивања у околину престонице ради угушивања немира који су били почели. Бригада је послата у позадину, снабдевена новим зимским оделом, одлично храњена двадесет четири сата, а сутрадан су је натоварили у вагоне и послали, али су догађаји предухитрили пукове који су се кретали према Минску: на дан поласка већ су се ширили упорни гласови да је цар у Главном стану потписао акт којим се одриче престола.

Бригада је с пола пута била враћена назад. На станици Разгон 27. пук је добио наредбу да се искрца из вагона. Колосеци су били закрчени композицијама. На платформи су се мували војници с црвеним тракама на шињелима, с добро израђеним новим пушкама руског типа, али енглеског порекла. Многи војници су били узбуђени, погледајући бојажљиво у козаке који су се постројавали по ескадронима.

Облачан дан био је на измаку. С кровова станичних зграда цурила је вода, у локвама по колосацима, покривеним мрљама нафте, огледало се сиво небеско руно. Пиштање маневарске локомотиве звучало је пригушено, разбијено. Иза магацина пук је у коњичком строју дочекивао команданта бригаде. Коњске ноге, мокре до кичица, пушиле су се. Вране су се без страха спуштале иза строја, чепркале и кљувале наранџасте јабуке коњског ђубрета.

Командант бригаде на високом вранцу, у пратњи команданта пука, приђе козацима. Затегнувши дизгине, прегледа ескадроне. Поче говорити, као да одгурује голом руком своје несигурне, пригушене речи,

— Козаци! Вољом народном досадашњи цар Никола Други... е-е-е>... свргнут је. Власт је прешла на привремени одбор Народне скупштине. Армија, и ви у њој, треба мирно да примите ту... е-е-е ... вест ... Козачки је посао да бране своју отаџбину од спољашњих напада и ... е-е-е... тако рећи, спољних непријатеља. Ми ћемо бити по страни од започетих метежа, оставимо грађанском становништву да бира путеве, организације нове владе. Ми морамо бити по страни! Рат и политика за војску не иду заједно ... У дане оваквих потреса ... е-е-е ... из темеља ми морамо бити чврсти као... — бригадни генерал, стари војник без дара, који није навикао да држи говоре, збуни се, тражећи упоређење; на његовом масном лицу за време ћутања мицале су се обрве; ескадрон је стрпљиво чекао; — е-е-е... као челик. Ваша козачка војничка дужност позива вас да се покоравате својим старешинама. Ми ћемо се тући с непријатељем исто тако храбро као и раније, а тамо... — укосо посказа руком назад — нека Народна скупштина решава судбину земље. Кад свршимо рат, тада ћемо и ми узети учешћа у унутрашњем животу, а за сада ... е-е-е ... не можемо. Војску не можемо дати ... У војсци не сме бити политике!

После неколико дана на тој истој стагоци заклињали су се Привременој влади, ишли на митинге, скупљали су се у великим гомилама према крају из којег су, држећи се одвојено од војника који су преплавили станицу. После су дуго претресали речи које су чули; сећајући се, испитујући неповерљиво сваку сумњиву реч. Сви су некако стекли уверење: ако је слобода — то значи нема више рата, и с тим чврсто укоренењем уверењем официрима је било тешко борити се, јер су они тврдили да Русија мора ратовати до краја.

Збуњеност, која је после преврата обузела врхове војске, вршила је мучан утисак на ниже слојеве; да пастоји једна бригада која је застала на пола пута, дивизијски штаб као да је и заборавио. Бригада, пошто се искрцала, била је при крају с намирницама примљеним за осам дана, војници су у гомилама одлазили у оближња села, на тргу се одкекуд појавио у продаји шпирт, и већ није било ништа необично видети тих дана пијане војнике, подофицире и официре.

Пребаченим и тако ишчупаним из обичног круга дужности, козацима је било досадно у сточним вагонима, чекали су да буду послати на Дон (упорно се одржавао глас да ће другопозивци бити пуштени кући), немарно су се старали о коњима, по цео боговетни дан мували су се по тргу, трговали стварима, донетим с положаја, које се много траже: немачким ћебадима, бајонетима у облику тестере, шињелима, кожним ранцима, дуваном ...

Наредба о враћању на фронт примљена је с отвореним гунђањем. Други ескадрон је одбио да иде, козаци нису дали да се прикачи локомотива уз композицију, али је командант пука припретио да ће их разоружати, и метеж се почео смањивати, па се утишао. Ешалони су кренули према фронту.

— Шта је ово, браћо? Слобода — слобода, а што се тиче рата — опет ћемо, значи, крв проливати?

— Почине стара стега!

— Па којег врага су отпустили цара?

— Како нам је под њим било добро, тако нам је и сад...

- Исте чакшире, само с туром позади.
- Тако је!
- Докле ће то тако? ..
- Четврту годину не растајеш се с пушком! — тако су говорили у вагонима.

На некој станици, железничком чвору, козаци као по договору сунуше из вагона па, не слушајући савете и претње команданта пука, отворише митинг. "Узалуд су се кроз сиво море козачких шињела пробијали тамо-амо командант и престарео шеф станице, преклињући козаке да улазе у вагоне и ослободе пруту. Козаци су с напрегнутом пажњом слушали говор поднаредника трећег ескадрона. После њега говорио је омален, витак козак Манжулов. Из његових побледелих, пакосно искривљених уста једва су излазиле љутите речи:

— Козаци! Овако не може! Опет су нас завели. Хоће да нас преваре! Кад је изведена револуција и свему народу дата слобода — значи да треба рат завршити, зато што народ и ми нећемо рат! Говорим ли тачно? Је ли тако?

- Тако је!
- Под реп кобили!
- Дојадило је свима!
- Ево чакшире се не држе на г... какав рат!?
- Не жжже-лли-имо!..
- Кући!
- Откачуј машину! Дела, Федоте!

— Козаци! Чекајте! Козаци! Браћо! Ћаво да вас носи, у уста вас ваша, у душу!.. Браћо! — упињао се Манжулов да надвече хиљаду грла. — Чекајте. Машину не дирајте! Она нам не смета, него само превара... Нека нам њихово благородство командант пука покаже документ: да ли нас заиста траже на фронт, или је то по њиховом ћефу!..

Пук се укрцао у вагоне тек пошто је узрујани командант пука не господарећи собом, уздрхталим устима гласно прочитао телеграм који је добио из дивизијског штаба да пук иде на фронт.

У истом фургону путовало је шест Татараца који су служили у 27. пуку: Петар Мелехов, Николај Кошевој, рођени стриц Мишке Кошевог, Аникушка, Федот Бодовсков, Меркулов — циганског лика, с црном кудравом брадом и шашавих отвореносмеђих очију, и Максимка Грјазнов, сусед Коршунових, лакомислен и весео козак, који је у целом станичном атару пре рата уживао славу неустрашивог коњокрадице. „Меркулову би не може боље бити приличило да одводи коње — на Цигана личи ... а ето не краде. А ти, Максиме, чим видиш коњски реп — одмах те спопадне ватра!" — стално су козаци исмевали Грјазнова. Максимка је црвекео, жмирио као ланени цвет плавим оком, пакосно је одбијао шалу шалом: „С Меркуловом матером спавао Циганин, а моја, ваљда, позавидела, иначе бих ја... али сачувај ме боже и сахрани!.."

У фургону је дувала промаја; коњи су стајали под покровцима код јасала склепаних на брзу руку; наред вагона — на гомилици смрзнуте земље пушила су се сирова дрва — љут дим је одлазио кроз рупу на вратима. Козаци су седели на седлима око ватре, сушили обојке, који су заударали на зној, и влагу. Федот Водовсков је грејао уз ватру подвијене босе ноге. По његовом калмичком лицу, са угластим јагодицама, расплинуо се задовољан осмех. Грјазнов је брзо ушивао дретвом одваљени ђон и говорио надимљеним промуклим гласом ни сам не знајући коме:

— ... Кад сам био мали, попнем се зими на пећ, а моја баба (она је тих година била превалила сто година) биште ме по глави и тражи ваши, па вели: „Јагодо која, Максимушка! У старо време народ" није овако живео — живео је здраво, по правилима, и никаква напаст није наилазила на њега. А ти ћеш, чедо, доживети до таквог времена кад ћеш видети како ће цела земља бити испреплетана жицом, и по плавом небу ће летети птице са гвозденим кљуновима, па ће кљувати људе као што гакуља кљује лубеницу ..., И наићи ће морија на људе, глад, и устаће брат на брата и син на оца... Народа ће остате: толико-колико траве после пожара." Па ето — настави Максим, поћутавши: — и заиста, то се испунило; измислили телеграф — ето ти жице! А гвоздена птица — о су аероплани. Зар су нас мало помлатили? И глади ће бити. Ено моји према ранијим годинама сеју упола мање жита, а тако и сваки домаћин.. По станицама остали старци и деца, а нек само не роди година — ето вам глади.

- А брат на брата — то као да је слагала? — упита Петар Мелехов, подстичући ватру.
- Причекај, и то ће народ дочекати.
- Неће моћи установити власт, па ће се почупати — умеша се Федот Бодовсков.
- Још ћемо морати умиривати ђаволе.
- Ти прво с Немцима сврши рачуне — насмеја се Кошевој.
- Па нека, још мало да ратујемо... Аникушка, тобож уплашено мрштећи ћосаво, женско лице

узвикну:

- Царице наша рутавих ногу, докле ћемо све ратовати?
- Све дотле доок ти, ушкопљениче, не обрастеш длаком — боцну га Кошевој.
- Сви који су седели око ватре слешки се насмејаше. Петар се загрцну димом и кашљући,

гледајући у Аникушку очима пуним суза, пружао је прст у њега.

— Длака је луда... — мрмљао је збуњено Аникушка — она расте и где не треба ... Што ти, Кошевој, млатараш ногама ...

— А не, доста је било! Превршила је дара меру! — плану неочекивано Грјазнов. — Ми се овде злопатимо, поједоше нас вашке, а наше породице тамо живе у бедџи, те још каквој!.. — посеци, неће крв потећи.

— Шта си се ти наострешио? — упита Петар подсмешљиво грицкајући брк пшеничне боје.

— Зна се зашто... уместо Грјазнова одговори Меркулов и добро сакри осмејак у гргуравој, циганској бради. — Јасно је, досадило козаку... тугује ... Неки пут чобанин истера стадо на зелену пашу: док сунце скупља росу — стоци је добро, пасе, а чим се сунце попне колико је храст висок, нападне обад, почне стоку уједати — е онда ... — Меркулов обешењачки севну очима на козака, па настави окренувши се Петру: — онда, господине наредниче, и напада на стоку обад. Па ти то знаш! Ниси неки капуташ! Сам си воловима вртео репове... Обично нека јуница задигне реп, мукне — па кад ли дуне! А за њом цело стадо. Чобанин трчи и виче: „Ход', на!.. Ход', на!.." Али хоћеш врага!? Лети стадо као олуја, ништа горе него кад смо ми код Незвиске јуришали на Немце. Где ћеш их задржати?

— А куда ти то навијаш?

Меркулов не одговори одмах. Намотавши на прст прамен жућкасте браде, трже га љутито, па поче озбиљно и без осмеја:

— Четврту годину ратујемо ... зар не? Четврта година је прошла како су нас стрпали у ровове. Зашто и крошто? — нико не зна... Говорим зато што ће скоро какав Грјазнов или Мелехов дунути с фронта, а за њим пук, а за пуком армија... Доста је било!

— Где куда ти шибаш ...

— Туда управо! Нисам слеп, видим: све се о длаци држи. Само нек неко викне „Пис" — и све ће се оснурати као стара чарапа. Четврте године и нама се сунце попело за висину храста.

— Могао би мало тише! — саветова га Водовсков. — Јер може Петар ... он је наредник ...

— Ја чини ми се нисам дирао другове! — плану Петар.

— Немој се љутити! Шалио сам се. Бодовсков се збунџи, мрдну чворновитим прстима босих ногу па устаде и одшљапка до јасала.

У углу, код бала пресованог сена, полугласно су разговарали козаци других села. Од њих су само двојица били из села Каргинског — Фадејев и Каргин, остала осморица из разних села и станица.

Мало после они запеваше. Предводио је чирски козак Алимов. Он таман отпоче да пева песму за игру кад га неко плесну по леђима и озебло рикну:

— Престани!..

— Еј ви, сиротани, приђите ватри! — позва Кошевој.

У ватру бацише иверје (комаде од разваљене тарабе на станици). Уз ватру започеше песму веселије:

*Убојни коњиц с товаром ратним
Код цркве рже, некога чека.
Код плота баба с унуком плаче,
Женица млада сузе пролива.
А тад из двери светога храма
Козак с опремом убојном иде,
Жена му млада коња приводи,
Синовац копље њему додаје . . .*

У суседном вагону хармоника, шкрипећи меховима, развукла „казачок". По патосу немилосрдно су трупкале потпетице државних чизама, неко је ружним гласом кукао:

*Ој, ви, бриге претешке,
Тесни царски амови!
Козацима врат гуле —
Уздахнути не могу.
Пугачов по Дону кличе,
Долинама гоље вичу:
„Атамани, козаци! . . ."*

Други, поклапајући глас првог, пиштао је необично танко и брзо:

*Цару верно ми служимо,
За својим женала тужило.
Кад нађемо жене — тужити нећемо,
А цару ћемо . . . калајисати*

*Ој, сипај! ој, распали! .
У-ух! Ух! Ха!..
Ха-ха-ху-хо-ху-ха-ха!*

Козаци су одавно већ прекинули песму и слушали бесну галаму која је све више расла у суседном вагону, подмигивали се и смешкали задовољно. Петар Мелехов не издржа, него се закикота:

— Ех, ђаво их однео!

Меркулову у смејим очима, пошкропљеним житим пегама, засветлуцаше веселе варнице; он поскочи на ноге, хватајући такт, врхом чизме јако уситни и одједанпут лупкувши ногама, пође лако, еластичко унаоколо почучкујући. Играли су сви по реду — угревали су се кретањем. У суседном вагону одавно су већ умукли гласови дворедне хармонике — тамо су се већ крупно и промукло псовали. А овде су неуморно играли, плашили коње и свршили су тек кад је Аникушка распаливши се, у једној тешкој фигури пао задњицом у ватру. Њега су уз кикот дигли, при светлости остатка свеће дуго прегледали потпуно нове чакшире, сасвим изгореле позади, и ивицу опаљене памуклије.

— Скини чакшире — саветовао је Меркулов сажаљиво.

— Јеси ли ти, Циганикне, полудео? А у чему ћу ићи?

Меркулов потражи у бисагама и извади женску кошуљу од грубог платна. Ватру поково раздуваше. Меркулов је држао кошуљу за уска рамена: забацујући се назад, јаукао је од смеха, говорио:

— Ево! . . . Ох! Ох! Украо сам је на станици са тарабе. Чувао сам је за обојке . . . Ох! Нећу је цепати ... Узми!

Облачећи силом Аникушку који је псовао, смејали су се тако од срца и јако да су се кроз врата сусеодних вагонка помолиле главе радозналаца, у ноћној тами дерали су се завидљиви гласови:

Шта вам је?

— Проклети ждрепци!

— Шта сте толико забраздили?

— Смејете се као луд на брашло!

На идућој постаји довукли су из предњег вагона хармоникаша, из два вагона набили се козаци, сломила се јасла, гурали се, притерујући коње уза зид. У мајушном кругу шеткао се Аникушка. Бела кошуља са неке по свему судећи, крупне жене била му је дугачка, заплитао се у њу, али су га галама и кикот подстицали — играо је све док није изнемогао.

А над крвљу натопљеном Белорусијом тужно су плакале звезде. Као нека огромна провалија зијала су црна ноћна небеса, пушећи се и губећи се. Ветар се вукао по земљи натопљеној горким мирисом опалог лишћа, глиновите влажне рђе, мартовског снега.

IX

После двадесет и четири сата пук је био већ близу фронта. На железничком чвору ешелони су били заустављени. Наредници разнесоше наредбу. „Искрцавај се!“ Козаци су брзо изводили коње по моштаницама, седлали, трчали у вагоне по ствари заборављене у журби, избацивали право на мокри песак између колосека рашчупане бале сена, врзали се.

Петра Мелехова позва ордонанс команданта пука.

— Иди на железничку станицу, зове те командант.

Наместивши опасач на шињелу, Петар без журбе пође ка перону.

— Аникеју, припази ми коња — замоли он Аникушку, који је тапкао око коња.

Овај ћутећи погледа за њим, на Аникушкином невеселом, натмуреном лицу забринутост се сливала с обичном досадом. Петар је корачао гледајући у своје чизме, попрскане црвеним глиновитим блатом, и размшпљајући: што ли је то он потребан команданту пука? Његову пажњу привуче омања гомила, сакупљена на крају перона око великог суда с кључалом водом, Он приђе, послушнујући још издалека разговор. Око двадесет козака су били опколили једног високог риђастиг козака који је стајао леђима окренут суду с водом у незгодном положају ухваћене звери. Испруживши главу, Петар погледа у донекле познато му, обрасло у браду лице риђастиг козака атаманца, у број „52“ на плавим поднаредничким нараменицама; учини му се да је некад и негде видео тога човека.

— Како ти је то пало на памет? А још су ти пришили ширите... — злурадо је питао риђастиг козака један ђак добровољац, пегавог паметног лица.

— Шта је то? — заинтересова се Петар, додирнувши раме једног војника последње одбране који му је био окренут леђима.

Овај окрену главу и одговори преко воље:

— Дизиртира ухватили ... Од ваших козака. Напрежући памћење, Петар се трудом да се сети где је видео то широко атаманчево лице риђе браде и бркова. Не одговарајући на досадна питања добровољца, атаманац је ретким гутљајима пио врућу воду из бакрене чаше, начињене од чауре топовског метка, грицкајући црно парче двопека, размекшано у води. Његове јако размакнуте

избуљене очи жмириле су; жваћући и гутајући он је мицао обрвама, гледао доле и око себе. Поред њега је стајао старији здепаст војник, држећи пушку за бајонет. Атаманац, дезертер, испи чашу, пређе уморним очима по лицима војника који су га безобразно разгледали, и у његовим плавим, детињим простим очима изненадно изби огорчење. Прогутавши брзо, облиза усне, па викну грубим оштрим басом:

— Чудно вам? Не дате ни јести, фукаро! Нисте ваљда никад видели људе?

Војници се насмејаше, а Петар, чим чу дезертеров глас, одмах, као што то увек бива, необично јасно се сети да је тај атаманац из села Рубежина, Јеланске станице, да се презива Фомин и да су од њега, још пре рата, на јеланском годишњем вашару, он и отац куповали трогоца вола.

— Фомин! Јакове! — викну он, гурајући се према атаманцу.

Овај невештим, ометеним покретом обеси о бок чашу; жватући, гледао је у Петра збуњеним насмејаним очима, па рече:

— Не познајем те, брате ...

— Ти си из Рубежина?

— Јесте, А ти си ваљда из Јеланске?

— Ја сам из Вешенске, али те се сећам. Са баћом сам пре пет година куповао од тебе вола.

Смешећи се још увек оним сметеним, детињим осмехом, очевидно се напрезао да се сети.

— Не, заборавио сам... не сећам те се рече он с видним жаљењем.

— Ти си био у 52-ом?

— У 52-ом.

— Значи побегао си?. Како си то могао учинити. брате?

За то време је Фомин, скинувши шубару, вадио из ње изношену дуванкесу. Погрбивши се, он полако тури шубару под мишку, откиде укусо угао хартије и тек онда притисну Петра строгама, влажним светлуцавим погледом.

— Не може се издржати, брате... — рече неразговорно.

Тај поглед боцну Петра. Он се искашља, узе у уста жућкаст брк.

— Но, земљаци, свршавајте разговор, да не бих због вас извукао — уздахну здепаста војник, спроводник, забацујући на раме пушку. — Хајде, чико!

Фомин ужурбано тури у торбицу чашу, опрости се с Петром, гледајући у страну, па пође у собу за ордонансе, гегајући као медвед.

На железничкој станици, у бифеу прве класе, седели су нагнути над столом командант пука и два командира ескадрона.

— Тебе, Мелехове, треба дуго чекати — пуковник затрепта уморно пакосним очима.

Петар саслуша извештаје да се његов ескадрон ставља на расположење штабу дивизије и да је преко потребно јако пазити на козаке, саопштавајући командиру ескадрона о свакој примећеној промени у њиховом расположењу. Не трепнувши оком, он је гледао у очи пуковнику, слушајући пажљиво, али су му се стално у памети држали, чврсто као приковани, светлуцав влажним поглед Фомина и његоно тихо „не може се издржати, брате...“

Он изиђе из загушљиве топле станице, па се упути ескадрону. Одмах код станице стајала је пуковска комора другог позива. Прилазећи своме фургону, Петар спази козаке коморџије и ескадронског поткивача. При погледу у поткивача Петру изветри из сећања Фомин и разговор с њим, он убрза кораке у намери да говори с њим о поткивању коња (у том тренутку Петра су већ биле савладале свакодневне бриге и главобоље), али иза црвеног угла вагона изађе нека жена, кицошки покривена белим вуненим шалом, одевена друкчкје него што се одевају у белоруској земљи. Необичко познат крој фигуре натера Петра да се пажљивије загледа у жену. Она му се одједном окрену лицам, па пожури у сусрет, једва приметко увијајући раменима, финим, неженским стасом. И још не разликујући лице, по том лаком ходу с увијањем Петар познаде своју жену. Оштра пријатна језа допре му до срца. Радост је била утолико јача што је била неочекивана. Успоривши навлаш корак, да не би коморџкје гледајући га помислиле да се он нарочито радује, Петар јој пође у сусрет. Он озбиљно загрли жену, пољуби јс трипут, хтеде нешто да упита, али дубоко унутрашње узбуђење изби напоље, усне ситно задрхташе и као да му се одузе језик.

— Нисам те очекивао... — изговори најзад муцајући.

— Мили мој! Ала си се променио! — Дарја пљесну рукама. — Као да си неки други ... Видиш, дошла сам да те' посетим.. . Наши ме нису пуштали: „Куда те носи враг!?“ Не, помислим, идем да обиђем рођеног... — лапарала је она приљубљујући се уз мужа, загледајући му се у очи својим великим очима.

А око вагона су се гомилали козаци; гледајући у њих двоје, они су се искашљавали, подмигивали, гуркали.

— Петра задесила срећа ...

— Моја вучица неће доћи, одметнула се.

— Има она тамо на свака прст по једяог!

— Кад би Мелехов жртвовао своме воду жену за једну ноћ ..., За нас сиромаше ... Кх-м!..

— Хајдемо људи! Само нам расту зазубице гледајући како се она лепи уз њега!

У том тренутку Петар је заборавио да се спремао да истуче жену на мртво име — грлио је пред људима миловао од дувана жуткм палцем њене лепо извијене обрве, радовао се. Дарја је такође заборавила да је колико прекесиної спавала у вагону с драгонским помоћником ветеринара, који је заједно с њом путовао из Харкова у пук. Он је имао необично меке и црне бркове, али то је било пре два дана а сад је са сузама искрене радости грлила мужа, гледала у њега искреним, ведрим погледом.



Кад се вратио са одсуства јесаул Јевгеније Листницки би упућен у 14. донски козачки пук. У свој пук, у којем је раније служио и из којег је још пре фебруарског преврата онако срамно бежао, он се није јавио, већ је право отишао у штаб дивизије, и наредник штаба, млад генерал с чувеним донским племићким презименом, лако му је израдио премештај.

— Ја знам, јесауле — говорио је он Листницком, оставши с њим насамо у својој соби — да ће вам бити тешко радити у старој средини, зато што су козаци кивни на вас, ваше име је њима мрско, а и разуме се, биће паметније ако одете у четрнаести пук. Тамо је изузетно добар избор официра, а и козаци су чвршћи — већином су из донских станица Уст-Медведицког округа. Тамо ће вам бити боље. А ви сте чини ми се, син Николаја Лкстницког? — упита генерал поћутавши мало, па добивши потврдан одговор настави: — Са своје стране могу вас уверити да ми ценимо такве официфе као што сте ви. У данашње време чак и у официрском кадру већину чине дволични... Нема ништа лакше него променити веру, па и двојици богова молити! се... — заврши горко начелник штаба.

Листницки радо прими премештај. Још истог дана отпутова у Двинск, где се налазио 14. пук, а већ после двадесет четири сата јави се команданту пука, пуковнику Бикадорову, и са задовољством увиде колико су биле тачне речи начелника дивизијског штаба: већина официра били су монархисти; козаци, за трећину измешани са староверцима Уст-Хоперске, Кумилженске, Глазуновске и других станица, нису нимало били расположени револуционарно, на верност Привременој влади заклињали су се нерадо, у догађаје који су се збивали око њих ништа се нису разумевали, а нису ни хтели да се разумеју; у пуковске и ескадронске одборе ушли су козаци који су били више улизице и мирни... Листницки је радосно одахнуо у новој средини.

Међу официрима нађе двојицу с којима је заједно служио у атаманском пуку и који су се држали издвојено; остали су били необично сложни, једнодушни, отворено су говорили о успостављању династије.

Пук је око два месеца пробавио у Двинску, стегнут у једну песницу, одморан, спреман. Дотле су ескадрони, придодати пешачким дивизијама лутали по фронту од Риге до Двинска, али у априлу је нечија брижљива рука слила све ескадроне уједно — и пук је био „на готовс". Козаци су под строгим официрским надзором излазили на учење, хранили коње, без икаквог утицаја споља.

Њима није било јасно куд ће пук бити послат, али су официри говорили, не кријући, да ће у скорој будућности пук у нечијим поузданим рухама још окретати точак историје.

Фронт се пропињао у близини. Армије су дисале самртном грозницом, недостајало је муниције, хране; армије су пружале руке према тобожњем миру; армије су на различан начин дочекивале привременог управљача републике Керенскога, и подстицане његовом хистеричном дреком, посртале у јунској офанзиви^{ixiii}; у армијама сазрели гњев топио се и кључао као вода у извору, избијајући из дубине у кључевима ...

А у Двинску козаци су живели мирно, тихо: коњски желуци варили су овас и љуске од сунцокрета, из сећања козака брисале се тешкоће поднете на фронту; официри су редовно посећивали официрске скупове, добро су се хранили, ватрено се препирали о судбини Русије ...

Тако је било до првих дана јула. Трећег наредба: „не оклевајући ни минута — кренути се." Ешелони пука кренуше се пут Петрограда. Седмога јула копита козачких коња већ су трупкала по дрвеним крљуштима престоничких улица.

Пук је размештен на Невском проспекту. Ескадрону Листницкога доделили су празан трговачки локал. Козаке су очекивали с нестрпљењем и радошћу — то је најбоље показивала она брига престоничких власти с којом је већ раније био спремљен локал одређен за козаке. Изнова окречени зидови белели су се, чисто опран под се сјактио, од нових борових кревета осећала се смола; било је готово удобно у светлом, чистом полусутерену. Мрштећи се испод цвикера, Листницки пажљиво прегледа стан, прође испод заслепљиво белих зидова, па нађе да се у погледу удобности не може ништа боље пожелети. Задовољан прегледом у пратњи маленог, фино обученог представника градске управе, којем је било пало у део да дочека козаке, упути се према излазу у двориште.

У дубок, простран бунар у дворишту усправно су падали сунчани зраци. Са прозора многоспратних кућа станари су, истурени, разгледали козаке, који су били напунили цело двориште — ескадрон је уводио коње у коњушницу. Неки већ слободни козаци, у гомилицама су стајали и чучали поред зидова, у хладу.

— Што не идете, момци, унутра? — упита Листницки оне најближе.

— Имаћемо кад, господине јесауле.

— И тамо ће нам досадити ...

— Кад коње уведемо, онда ћемо.

Листницки прегледа магацин одређен за коњушницу, озбиљно, и трудећи се да свом лицу да ранији нељубазан израз према градском представнику који га је пратио, рече:

— Споразумејте се с ким треба и договорите о овоме: потребно је да се пробију још једна врата. Не можемо вазда имати на сто двадесет коња троја врата! Тако би нам у случају узбуне требало пола сата да изведемо коње... Чудна ствар! Зар се то није могло узети у обзир у своје време! Бићу принуђен да то доставим команданту пука

Пошто га је градски претставник уверио да ће не једна већ двоја врата још данас бити пробијена, Листницки се опрости с њим, захваливши му хладно на старању, издаде наредбу о одређивању дежурних, па оде на други спрат, у привремени стан, одређен за официре ескадрона. Откопчавајући успут блузу, бришући зној испод качкета, он се попе споредним степеницама у стан, радосно осећајући дебелу, мало влажну хладовину собе. Осим подјесаула Атрашчикова, у стану није било никога.

— А где су остали? — упита Листницки падајући на пољски кревет од цираде и тешко испруживши ноге у прашљавим чизмама.

— На улици. Разгледају Петроград.

— А што ти ниси отишао?

— Ама, знаш, не вреди. Још се нисмо ни сместили — па већ одмах у град. Ја, видиш, размишљам о ономе што се дешавало овде пре два дана. Занимљиво!

Листницки је лежао ћутећи, осећајући како му леђа пријатно расхлађује знојава кошуља, био је лен да устане и умије се — стигао га је умор који се нагомилао у путу. Савладавши се, устаде и позва посилног. Променивши рубље, дуго се умивао, много фрктао, трљао чупавим убрусом пун врат, мало опаљен од сунца.

— Уми се, Вања — саветова он Атаршчикова: — знаш како ћеш се лако осетити. А, шта има у новинама?

— Богами, заиста треба да се умијем. Није рђаво, велиш? .. Шта има у новинама? — опис иступања болшевика, владине мере... Читај мало!

Разведривши се после умивања, Листницки хтеде да узме новине, али га позва командант пука. Уставши нерадо, обуче нову блузу, која је мирисала на сапун, ружно изгужвана у путу, прикочи сабљу и изађе на улицу. Прешавши на другу страну, окрену се, разгледајући кућу у којој се сместио ескадрон. Са спољашње стране, по типу, кућа се ничим није разликовала од осталих: петоспратна, обложена сивкастим шупљикавим каменом, стајала је постројена у реду са истим таквим кућама. Палећи цигарету, Листницки полако крену тротоаром. Густа гомила пенила се мушким сламним шеширима, полуцилиндрима, кепкама укусно једноставним, и кицошким женским шеширићима. У општој струји покадшто би се појавио, као зелена демократска мрља, качкет неког војног лица и губио се, прогутан разнобојним преливима.

С приморја је допирао талас свежег пријатног ветрића, али, разбивши се о усправне огромне грађевине, делио се у танке неједнаке струје. По челичном, мало љубичастом мутном небу пловили су на југ облаци. Њихови млечнобели зупчasti гребени оцртавали су се рељефно и оштро. Над градом се уздизала загушљива оморина пред кишу. Мирисало је на загрејан асфалт, гар од бензина, блиско море, на узбудљив неодређен мирис жекског парфема и још на неку разнородну недељиву смешу мириса, коју има сваки многољудан град.

Листницки је пушећи лагано ишао десном страном тротоара, хватајући покадшто на себи бочне погледе мимопролазника пуне поштовања. У почетку је осећао неку nelaгодност због своје изгужване блузе и старог качкета, али је после нашао да фронтовац не треба „да се стиди због своје спољашности, а најмање он, што је тек данас напустио вагон.

На тротоарима су лежале, као лене, маслинасто-жуте мрље сенки од платна, затегнутих изнад улаза у дућане и кафане. Ветар је тресао угрејано платно, мрље на тротоару су се мицале, отимале испод ногу људи у покрету. Иако је било после ручка, проспектом су врвели људи. Листницки, одучен од града за време рата, с радосним задовољством је усисавао у себе разногласну буку, прошарану смехом, аутомобилским сигнаlima, виком продаваца новина, и осећајући се свој, близак у тој гомили лепо обучених, ситах људи, једнако је мислио:

„Како сте ви сви сад, задовољни, радосни, срећни — сви: и трговци, и берзански посредници чиновници разних рангова, и спахије, и људи плаве крви! А шта је с вама било пре три дана? Како изгледали кад су руља и војници као растопљена руда текли овим проспектом, улицама? Ако ћу по души; мило ми је да вас видим, а и није. Вашој срећи не знам како да се радујем...”

Он покуша да анализује своје двојако осећање, да му нађе извор, и без муке докона: зато он тако мисли и осећа што су га рат и оно што је морао тамо преживети удаљили од ове гомиле ситих и задовољних.

Ето, на пример, овај добро ухрањени младић — мислио је, сретнувши се очима с једним

пуним безбрким мушкарцем румених образа — зашто он није на фронту? Зацело је син неког фабриканта или неког назадњака трговца, извукао се, нитков, од војне дужности — плује он на отаџбину — и „ради за одбрану“, гоји се, са свима удобностима воли жене...”

„Али с ким си ти то на крају крајева?” — зададе он сам себи питање и смешећи се, смисли: „Па наравно, ево са овима! У њима је делић самога мене, а ја сам делић њиховот колектива... Ове што има добро или рђаво у мојој класи јесте у већој или мањој мери и у мени. Можда је мени мало тања кожа него оном ухрањеном нерасту, може бити због тога ја осетљивије реагујем на све и зацело сам због тога часно у рату, а не „радим за одбрану“, и баш због тога сам оне зиме у Могилеву, кад сам видео у аутомобилу свргнутог цара, који је одлазио из Главног стана, и његове тужне усне и потресан, неописив положај руке, која је немоћно лежала на колону — пао на снег и плакао као дечак... Јер ја ето поштено не примам револуцију, не могу да је примим! И срце и разум се противе ... Живот ћу дати за старо, даћу га без колебања, без позе, просто, војнички. А да ли ће многи на то поћи?”

Бледећи, с дубоко узбудљивом јаоношћу ускрснуо му је у памети фебруарски крај дана, богат бојама, губернаторова кућа у Могилеву, гвоздена ограда ознојена од мраза и снег с друге стране ограде, ишаран црвеним пегамма од ниског сунца, покривеног сивкастом студеном копреном. Иза стрмог обронка Дњепра небо обојено азуром, цинобером, рђастом позлатом, сваки потез на хоризонту тако је неописиво ваздушан да је било болно додирнути га погледом. На уласку омања гомила виших чиновца Главног стана, војних и грађанских . . . Излази затворен аутомобил. Иза стакла изгледа да су Фредерикс и цар, заваљен у свом седишту. Његово смршало лице има некакву љубичасту нијансу. По бледом челу кос црн полукруг шубаре, од униформе козачке свите.

Листници је скоро трчао поред људи који су се зачуђено обазирали на њега. У очима му је још била слика царске руке која поздравља, на ивици црне шубаре, у ушима су му зујали нечујан ход одлазећег аутомобила (мотор се још није упалио) и понижавајући мук гомиле, која је ћутањем испраћала последњег цара . . .

По степеницама куће у којој се налазко пуковски штаб, Листници се лагано пео. Још су му дрхтали образи и отечене уплакване очи лиле су скоро крваве сузе. На тераси другог спрата попуши две цигарете једну за другом, па обрисавши цвикер, устрча на трећи спрат, прескачући све по два степеника.

Командант пука означи на карти Петрограда рејон у којем је ескадрон Листницког имао да чува државне установе, поброја установе, с најситнијим појединостима саопшти какве и у које време треба постављати и смењивати страже, па на завршетку рече:

— У зимски дворац Керенском . . .

— Ни речи о Керенском!.. — гласно прошапта Листници, обливши се самртничким бледилом.

— Јевгеније Николајевићу, треба владати собом . . .

— Пуковниче, ја вас молим!

— Али, драги мој . . .

— Ја молим!

— Живци су вам . . .

— Наређујете ли да се одмах пошаљу патроле према Путиловској^{lxiv}? — упита Листници тешко дишући.

Пуковник се осмехну, уједајући се за усне, слеже раменима, па одговори:

— Одмах сад! И неизоставно с водним официром.

Листници изиђе из штаба морално уништен, згажен успоменама онога што је преживео и разговором с командантом пука. Скоро код саме куће опази козачку патролу 4. донског пука. На узди алатастог официрског коња, тужно је висило увело жуто цвеће. На лицу официра белих бркова лебдео је осмејак.

— Живели спасиоци отаџбине! . . . — викну, силазећи с тротоара и размахујући шеширом некакав егзалтиран^{lxv} старији господин.

Официр љубазно принесе шаку штитићу на качкету. Патрола се крену касом. Листници погледа у узбуђено лице мокрих усана господина који је поздравио козаке, у његову брижљиво везану шарену кравату, па мрштећи се, погурен, уђе у капију своје куће.

XI

Постављање генерала Корнилова за главнокомандујућег Југозападнoг фронта примио је официрски кадар 14. пука са великом симпатијом. О њему су говорили с љубављу и поштовањем као о човеку који има гвоздеки карактер и који несумњиво може извести земљу из ћорсокака у који ју је завела Привремена влада.

Нарочито топло примио је његово постављење Листници. Он се трудио да преко млађих официра ескадрона и блиских му козака дозна како на то гледају козаци, али се није обрадовао примљеним обавештењима: козаци су ћутали или се извлачили апатичним одговорима:

— Нама је свеједно ...

- Ко га зна какав је...
- Кад би се постарао за мир, тада наравно ...
- Нама од његовог унапређења, зацело, неће бити лакше!

После неколико дана, међу официрима који су се кретали у ширим круговима грађанског становништва и војних лица, упорно су се проносили гласови да Корнилов врши притисак на Привремену владу, тражећи враћање смртне казне на фронту и спровођење многих одлучних мера, од којих зависи судбина војске и исход рата. Говорило се да се Керенски боји Корнилова и зацело ће све могуће учинити да га замени послушнијим генералом у дужности главног команданта фронта. Помињана су имена генерала, познатих у војној средини.

19. јула све је изненадила вест да је Корнилов постављен за главнокомандујућег. Ускоро је подјесаул Атаршчиков, који је имао многа познотава у Главном комитету официрског савеза, причао, позивајући се на потпуно поуздане изворе, да је Корнилов, у меморандуму спремљеном за Привремену владу, тражио да се безусловно предузму ове главне мере: увођење у целој земљи надлежности војно-револуционарних судова за позадинске трупе и становништво, с применом смртне казне за многе врло тешке преступе, највише војне; успостава дисциплинске власти војних старешина; ограничавање утицаја комитета и увођење њихове одговорности пред законом итд.

Тог истог дана увече Листници у разговору с официрима свога ескадрона и других ескадрона постави оштро и непосредно питање: 'С ким они иду?

— Господо официри! — говорио је он савлађујући узбуђење. — Ми живимо као сложна породица. Ми знамо шта сваки од нас представља, али досад многа болна питања међу нама остала су нерешена. И ето баш сад, кад се јасно оцртавају перспективе размимоилажења врховног команданта с владом, преко је потребно отворено поставити питање: с ким смо и за кога смо? Хајде да поразговарамо другарски, искрено.

Подјесаул Атаршчиков одговори први:

— Ја сам за генерала Корнилова готов пролити и своју и туђу крв! То је човек кристалне честитости, и једино је он у стању да Русију подигне на ноге. Гледајте шта он ради у војсци! Само захваљујући њему донекле су одрешене руке војним старешинама, а био је свуда терор комитета, братимљење, дезертирање. Шта има и да се разговара? Сваки поштен човек је за Корнилова!

Танконоги и необично прсати и плећати Атаршчиков говорио је ватрено. Очевидно га је живо интересовало покренуто питање. Завршивши, погледа у официре окупљене код стола, очекујући куцну по табакери писком цигарете. На доњем капку његовог десног ока стајао је младеж као испупчено црвенкасто зрно грашка. Он је сметао горњем капку да сасвим покрије око, и од тога, при првом погледу на Атаршчикова, добијао се утисак као да му се очи стално смеше снисходљиво и ишчекујући.

— Ако има да се бира између бољшевика, Керенског и Корнилова, ми смо, разуме се, за Корнилова.

— Нама је тешко одредити шта хоће Корнилов: да ли само успоставу реда у Русији или успоставу још нечега ...

— То није одговор на начелно питање!

— Не, то је одговор!

— А ако и јесте одговор, он у сваком случају није паметан.

— А чега се ви бојите, капетане? Успоставе монархије?

— Ја се тога не бојим, већ, напротив, желим.

— Па у чему је онда ствар?

— Господо! — проговори грубим гласом Долгов, доскорашњи наредник, који је за одликовање у борби произведен у чин заставника. — О чему се препирете? Кажите ви озбиљно да ми козаци треба да се држимо генерала Корнилова као што се дете држи за материн схут. И то без сваког лукавства, искрено! Одвојимо ли се од њега — пропали смо! Русија ће нас ђубретом засути. Овде је ствар јасна: куда он — туда и ми.

— Е то је тачно.

Атаршчиков одушевљено потапша Долгова по рамену и заустави насмејане очи на Листнициком.

Овај је, смешећи се, узбуђујући се, гладио на колену наборе чакшира.

— Па шта је, господо официри, атамани? — узвикну Атаршчиков (појачаним гласом. — Јесм'о ли за Корнилова? ..

— Па наравно!

— Долгов је одједном расекао Гордијев чвор.

— Сви су официри за њега!

— Ми нећемо да будемо изузетак.

— Живео друг Лавр Георгијевић, козак и херој! Смејући се и куцајући се, официри су пили чај.

Изгубивши ранију затегнутост, разговор се окретао око догађаја последњих дана.

— Ми смо листом за врховног, али ето, козаци се премишљају ... — рече Долгов неодлучно.

— Како „премишљају“? — упита Листници.

Немили живот им дојадио ...

— Каша ствар је да задобијемо козаке! — капетан Чернокутов лупи песницом по столу. — Да задобијемо! Зато и носимо официрске еполете!

— Козацима треба стрпљиво разјаснити с ким треба да иду.

Листници куцну кашичицом о чашу; привукавши пажњу официра, рече разговетно:

— Молим да запамтите, господо, да се наш посао сад мора сводити управо на то, како рече Атаршчиков, да објаснимо козацима право стање ствари. Козаке треба ишчупати испод утицаја комитета. Ту је потребно ломљење карактера, отприлике исто онако, ако не и веће, какво је већина од нас морала преживети после фебруарског преврата. У раније време — рецимо у шеснаестој години — могао сам истући козака, излажући се опасности да ми он у борби пошље куршум у потиљак, а после фебруара морали смо скрстити руке зато што, ако би ударио неку будалу — мене би убили одмах ту, у рововима, не чекајући тај згодан тренутак. Сад је сасвим друга ствар. Ми се морамо — Листници подвуче ту реч — зближити с козацима! Од тога зависи све. Ви знате шта се сад дешава у првом и четвртом пуку?

— Страшно!

— Управо страшно! — настави Листници. — Официри су се ограђивали од козака ранијим зидом, и због тога сви су козаци листом потпали под утицај бољшевика, па су и сами за деведесет Процената постали бољшевици. Јасно је да нас страшни догађаји неће мимоићи ... Дани трећег и петог јула^{lxvi} — само су сурова опомена онима безбрижнима ... Или ћемо се за Корнилова тући с војском револуционарне демократије, или ће бољшевици прикупити снагу и рашћивши свој утицај, дићи још једну револуцију. Код њих је предах, концентрација снага, а код нас — распојасаност... А зар то ваља?! И у будућем потресу требаће поуздан козак ...

— Ми смо без козака, наравно, као нула без броја испред себе — уздахну Долгов.

— Тако је, Листници!

— Потпуно тачно!

— Русија је једном ногом у гробу...

— Ти мислиш да ми то не разумемо? Разумемо, али смо понекад немоћни да ишта учинимо. „Наредба Бр. I“^{lxvii} и „Рововска правда“^{lxviii} сеју своје семе.

— А ми посматрамо како из њега избија усев, уместо да га изгазимо и опалимо у корену! — викну Атаршчиков.

— Не, не посматрамо — ми смо немоћни!

— Варате се, заставниче! — Ми смо просто немарни!

— Није истина!

— Докажите!

— Лакше, господо!

— „Правда“ је уништена... Керенски зна шта ради.

— Шта је ово ... јесмо ли на пијаци? Не може тако!

Галама од бесмислених узвика поступно се утиша. Командир једног ескадрона, који је с необичним интересовањем слушао речи Листницикога, замоли да га саслушају.

— Предлажем да се да могућност јесаулу Листнициком да доврши.

— Молимо!

Трљајући песницама оштре углове својих колена, Листници настави:

— Ја кажем да ће тада, то јест у будућим борбама грађанског рата — тек сад сам увидео да је он неизбежан — и бити потребан поуздан козак. Треба се борити и отетига од комитета, који нагињу бољшевицима. То је крајње потребно! Јер ће у случају нових потреса козаци првог и четвртог пука побити своје официре ...

— Очевидно!

— Неће се цифрати!

— ... И на њиховом искуству — врло горком, узгред буди речено — ми треба да се учимо. Козаке првог и четвртог пука — а усталом, какви су они козаци? — убудуће треба сваког другог вешати, па их ове побити... Почупати коров из њиве! Па зато хајде да задржимо своје козаке од погрешака, због којих ћемо доцније морати испаштати.

После Листнициког узе реч онај исти командир ескадрона који га је слушао с онаквом изузетном пажњом. Стари кадровски официр, који је служио у пуку девет година и добио у рату четири ране, говорио је о томе како је у раније време било тешко служити. Козачки официри били су запостављени, кињени, у служби су слабо напредовали, и за велику већину официрског кадра чин козачког мајора био је посмртни; по његовим речима та околност објашњава инертност козачких врхова у тренутку обарања апсолутизма. Али, и поред свега тога, он је говорио да треба овим силама помагати Корнилова, свезавши се чвршће с њим преко Совјета савеза козачких трупа и Главног комитета официрског савеза.

— Нека Корнилов буде диктатор — за козачку војску то је спас. Под њим ћемо, може бити,

боље живети него под царем.

Била је одавно прошла поноћ. Над градом се дизала проста, беличаста ноћ, с разбарушеним облацима. Кроз прозор се видео тамни гвоздени шиљак куле на Адмиралекој палати и море жуте светлости.

Официри су разговарали до сванућа. Решено је да се трипут недељно држе козацима говори с политичким темама, водним официрима је стављено у дужност да се сваки дан занимају с водовима гимнастиком и читањем, да би се испунило слободно време и ишчупали козачки умови из кужне политичке атмосфере.

Пред разлазак певали су „Узбуркао се, заталасао правослашни тихи Дон“, испијали десети самовар, уз звекет чаша држали су шаљиве здравице. И већ сасвим при крају Атаршчиков, пошто је нешто шапутао с Долговым, викну:

— Сад ћемо вас, уместо десерта, почастити стариноком козачком. Но, тише! И прозор би требало отворити, јер је пуно дуванског дима.

Два гласа — прозукао, крт бас Долгова и мек, необично пријатан тенор Атаршчикова — у почетку су се сударали, бркали, сваки је имао свој темпо песме, али се при крају гласови бујно сплетоше, па су звучали необично лепо.

*... Ала је поносан наш Дон, тихи Дон, наш отац. —
Татарину он се цце клањао, Москву нице питао како да живи.
А с Турчином — ох, увек се оштром сабљом по потиљку здравио ...
А из године у годину донска степа, наша мати,
За пречисту мајку богородицу и за веру своју православну,
И за слободу Дон што шушти таласима, у бој нас звала с непријатељима ...*

Скрстивши на коленима прсте, Атаршчиков је у високим тоновима водао песму, за све време ниједан-пут није погрешно, и поред тога што је изводећи варијације далеко за собом оставио енергичан бас Долгова; по изгледу је био необично суров и тек пред крај Листницки примети како му кроз мрк брежуљак брадавице на оку склизну хладна блистава суза.

Пошто су се официри других ескадрона разишли, а они који су остали легли да спавају, Атаршчиков седе на кревет Листницког, исправљајући плаве избледеле прекораменице на испупченим грудима, поче шаптати:

— Ти разумеш, Јевгеније... Ја ђаволски волим Дон, сав тај стари начин козачког живота који се вековима изграђивао. Волим своје козаке, козачиње, све волим! Од мириса степског пелена мени се плаче... И још кад цвета сунцокрет и над Доном миришу виногради поквашени кишом — тако дубоко и болно волим ... ти разумеш ... А ето сад мислим: да ми не вучемо за нос те исте козаке? Да ли ми њих хоћемо да поведемо правим путем? ..

— На шта ти то мислиш? — упита Листницки с напрегнутом пажњом.

Испод јаке беле кошуље Атаршчикова видео се наивно, младички, дирљиво црнпураст врат. Над мрком брадавицом тешко је висила плава ивица очног капка, с профила се видела влажна светлост једног затвореног ока.

— Мислим: да ли то треба козацима?

— А шта им је, ако је тако, потребно?

— Не знам... Али зашто они тако стихијски беже од нас? Револуција као да нас је поделила на овце и козе, наши интереси као да се не слажу.

— Видиш ли — поче Листницки опрезно — ту се види разлика у гледању на догађаје. Ми имамо више културе, ми можемо критички оцењивати овај или онај факт, а у њих је све примитивније, простије. Бољшевици им туцају у главу да треба свршити рат — тачније преокренути га у грађански. Они туткају козаке на нас, а пошто су козаци уморни, они имају више животињског, немају оне моралне снажне свести о дужности и одговорности пред отаџбином коју ми имамо — то, што је сасвим разумљиво, наилази на повољно земљиште. Јер шта је за њих отаџбина? У сваком случају апстрактан појам: „Донска област је далеко од фронта, и Немац тамо неће доћи“ — тако они мисле. У томе и јесте сво зло. Потребно им је правилно објаснити какве ће последице бити од претварања овог рата у грађански рат.

Листницки је говорио, осећајући подсвесно да његове речи не достижу циљ и да ће Атаршчиков одмах затворити пред њим своју душевну шкољку.

Тако је и било; Атаршчиков промрмља нешто неразговорно, дуго је ћутао, и Листницки, ма колико да се трудио, није могао разабрати кроз какав мрак сада лутају мисли његовог друга, који је био ућутао.

„Требало му је дати да се изјасни до краја...“ — помисли он са жаљењем.

Атаршчиков пожеле лаку ноћ, па оде, не рекавши више ни речи. За тренутак је зажелео да се искрено поразговара, подигао је крајичак оне црне завесе незнаног којом се свако скрива од других, па је опет спустио.

Листницког је непријатно узрујавало то што није могао одгонетнути и туђе, скривено. Он је

неко време пушио, лежао мало, гледајући напрегнуто у сиву памучну таму, па се изненада сети Аксиње, свога одсуства, свега испуњеног њом. Заспао је умирен мислима и случајним одломцима успомена о женама чији су се путеви некада укрштали с његовим путевима.

XII

У ескадрону Листницког био је козак из Букановске станице Лагутин Иван. После првих избора он је дошао за члана пуковског војно-револуционарног комитета и до доласка пука у Петроград ничим се нарочито није истицао, али последњих дана јула водни официр је саопштио Листницком да Лагутин одлази у војну секцију Петроградског совјета радничких и војничких депутата, да је зацело у вези са совјетима, јер се примећивало да води честе разговоре с козацима свога вода и негативно утиче на њих. У ескадрону су била два случаја да козаци одбијају да иду на стражу и у патролу. Водни официр је приписивао тај случај утицају Лагутина на козаке.

Листницки одлучи да некако изближе упозна Лагутина, да га испита, да изазове козака на отворен разговор било је глупо и неопрезно, зато Листницки одлучи да чека. Згодна прилика се убрзо указала. Крајем јула трећи вод, по распореду, требало је ноћу да чува улице око Путиловске фабрике.

— Ја ћу ићи с козацима — обавести Листницки водног официра. — Реците да ми се оседла вранац.

Листницки је имао два коња — „за сваки случај“, како је он говорио. Обукавши се уз помоћ посланог, сиђе у двориште. Вод је био на коњима. У маглој помрчини, ишараној светлим тачкама прошли су неколико улица. Листницки намерно изостаде, па дозва од позади Лагутина. Он приђе, окрећући свога неугледног коњића и погледа искоса у јесаула, ишчекујући.

— Шта има ново код вас у комитету? — упита Листницки.

— Нема ништа.

— Из које си ти станице, Лагутине?

— Из Букановске.

— Из ког села?

— Из Мићкина.

Сад су њихови коњи ишли напореда. При светлости сијаљца Листницки је искоса гледао у брадато лице козаково. Лагутину се испод качкета видела глата зачешљана коса, са пуним образима била му је неравна брадица кудељне боје, паметне, малко лукаве очи биле су дубоко усађене, наткривене испупченим луковима изнад обрва.

„Прост по изгледу, досадан — а шта ли му је у души? Зацело ме мрзи као и све што је везано са старим режимом, с »капларском палицом« ... — помисли Листницки, и однекуд зајеле да се упозна с прошлошћу Лагутина.

— Имаш ли породицу?

— Имам жену и двоје деце.

— А имање?

— Како је у нас имање? — рече Лагутин подсмешљиво, с нотом сажалења. — Живимо једва састављајући крај с крајем. Во на козака, а козак на вола — тако се целог живота вртимо ... Земља нам је пескуша — додаде он строго, промисливши се мало.

Листницки је некад ишао на станицу Сребрјаково кроз Букановску. Он се живо сети те мирне станице, по страни од главног пута, с југа одвојене непрегледним ливадама, опасане ћудљивим окукама Хопра. Још тада је с гребена од јеланске међе далеко око дванаест врста, видео зелену панораму башта у долини, високу звонару као неку белу оглодану кост.

— Пескуша је код нас — уздахну Лагутин.

— Јамачно ти се иде кући, а?

— Како да не, господине јесауле! Наравно, хтео бих да се што пре вратим. Доста смо невоља претрпели за време рата.

— Тешко да ћемо се, брате, скоро вратити...

— Мораћемо.

— Па нисмо рат свршили?

— Скоро ће га свршити. Скоро ћемо кућама — тврдоглаво је остајао при своме Лагутин.

— Још ћемо морати и међу собом ратовати. Како ти мислиш?

Не дижући спуштених очију с облучја, Лагутин упита, поћутавши:

— С ким да ратујемо?

— Зар их је мало ... Можемо и с бољшевицима.

И опет Лагутин задуго поћута, као да је задремао уз јасан ритмичан топот коњских копита. Ишли су око три минута ћутећи. Растављајући лагано речи. Лагутин рече:

— Ми с њима немамо шта делити.

— А земљу?

— Земље ће бити за све.

— Ти знаш чему теже бољшевици?

— Имао сам прилике да понешто чујем ...

— Па шта по твојој мишљењу треба да се ради, ако бољшевици пођу на нас с намером да нам отму наше земље, да подјарме козаке? Ти си ваљда ратовао с Немцима, бранио си Русију?

— Немац је нешто друго.

— А бољшевици?

— Па, господине јесауле — поче Латутин, очевидно одлучивши се, подигавши очи, упорно тражећи поглед Листницког — бољшевици ми неће одузети последње парче земље. Ја имам свега једну парцелу, њима моја земља не треба... А ето, рецимо — ви се само немојте наћи увређени! — ваш тата има десет хиљада десетина ...

— Не десет, већ четири.

— Па свеједно, макар и четири — зар, је то мали комад? Како је то уређење, можемо се упитати? А у целој Русији таквих као што је ваш тата има чак врло много. Према томе, помислите, господине јесауле, да свачија уста траже парче хлеба. И ви хоћете да једете, и сви други људи желе то исто. Само је Циганин учио кобилу да не једе, рачунајући да ће је научити да живи без хране. А она се, јадна, учила, учила, па двадесетог дана цркла... Уређење је под царем било неправилно, за једног сељака врло тешко ... Вашем тати су одсекли као комад колача четири хиљаде, а он не једе на две гуше, већ исто као и ми, прости људи, на једну. То је, наравно, неправда за народ!.. Бољшевици добро смерају, а ви велите да треба ратовати...

Листницки га је слушао скривајући узбуђење. При крају је већ увиђао да је немоћан да изнесе ма какав јак аргумент, осећао је да га је козак притерао уза зид једноставним, убиствено простим разлозима, и зато што се покренуло чврсто притиснуто осећање да нема права, Листницки се збуни, разљути.

— Јеси ли ти бољшевик?

— Није важан назив ... — одговори Лагутин подсмешљиво и отегнуто. — Није ствар у називу, већ у истини. Народу је потребна истина, а њу непрестано крију, закопавају. Говори се да је она одавно покојна.

— Ето чиме те кљукају бољшевици из совдепа... Види се да се не дружиш бадава с њима...

— Ех, господине јесауле, нас који трпимо сам живот је накљукао, а бољшевици ће само фитиљ потпалити..

— Мани ти те приче! Није потребно да ми ту зановеташ! — поче сад већ љутито Листницки, — Одговори ми: ти си малопре говорио о земљи мога оца, уопште о спахијској земљи, али то је својина. Ако ти имаш две кошуље, а ја немам ниједне — да ли, по твојој мишљењу ја треба да ти је отнем?

Листницки није видео, али је по Лагутинову гласу познавао да се овај смешка.

— Ја ћу сам дати сувишну кошуљу. И давао сам на фронту не сувишну, већ последњу, носио сам шињел на голом телу, али земљу нико да се смилује да подели...

— Ама шта ти говориш, зар ниси сит земље? Није ти доста? — повиси Листницки глас.

Тешко дишући од узрујаности, сав блед у лицу, Лагутин скоро викну у одговор:

— А ти мислиш да мене боли душа за себе? Били смо у Пољској — па како тамо живе људи? Јеси ли видео или ниси? А око нас како живе сељаци? ... Видео сам добро! Срце се човеку стеже!.. Шта, мислиш да ми их није жао, а? .. Мене је срце толико болело за Пољаком, интересујући се његовом јадном земљом.

Листницки хтеде рећи нешто заједљиво, али од сивих великих зграда Путиловске фабрике зачу се оштар узвик „држи!“ Гласно забубња коњски топот, слух пресече пуцањ. Размахнувши корбачем, Листницки пусти коња.

Он и Лагутин једновремено дотрчаше до вода, који се био згомилао поред раскршћа. Козаци звецкајући сабљама, сјахивали су, а између њих се отимао нежакав човек кога су они ухватили.

— Шта? Шта је то? — грмну Листницки, упадајући с коњем у гомилу.

— Некакав гад каменом ...

— Бацио се — па почео бежати.

— Удри га, Аржанов!

— Гле ти животиње! Хтео би да разбијаш главе! Водни поднаредник Аржанов, нагнувши се са седла, држао је за јаку омаленог човека, обученог у црну неопасану кошуљу. Три козака, сјахавши с коња, држали су га за руке.

596

— Ко си ти? — викну Листницки не владајући собом.

Ухваћени подиже главу, на његовом тамнобелом лицу јаче се стискоше искрвљене ћутљиве усне.

— Ко си ти? — понови Листницки питатље. — Гађаш се камењем, неваљалче? А? Ћутиш? Аржанов...

Аржанов скочи са седла, па испустивши из руку јаку ухваћеног, размахну и удари га по лицу.

— Удрите га! — нареди Листницки, окрећући нагло коња.

Три или четири козака идући пешке и вукући свезаног човека, замахнуше бичевима. Лагутин

скочи са седла пред Листницког.

— Господине јесауле!.. Шта ви то радите?.. Господине јесауле! — он ухвати јесаулово колено чврстим прстима, који су малко дрхтали, па викну: — Не сме се тако!.. Па то је човек!.. Шта то радите?

Листницки је додиривао коња кајасима и ћутао. Појуривши према козацима, Лагутин обухвати Аржанова, спотичући се, заплићући се ногама на сабљи, покушавајући да га одвуче. Овај је гунђао, противећи се:

— Немој се много жестити! Не жести се! Зар он да се баца камењем, па да прође олако?!.. Пусти ме!.. Пусти, кажем ти као човеку!..

Један козак, сагнувши се, смаче са себе пушку, па кундаком лупи по телу обореног човека, тако да је заруштало. После једног минута изнад калдрме јекну дубоки животињски дивљи крик.

А затим неколико секунди ћутање — па опет онај исти глас, али већ младалачки дрхтав, са загрцавањем, прожет болом, између јаука после удара муцао је кратким узвицима:

— Животиње!.. Контра... раволуционари!.. Уд-рите! О-ох! А-а-а-а!.

Хак! хак! хак! — плуштали су за то време ударци.

Лагутин притрча Листюцком; приљубивши се уз његово колено, гребући ноктима крило седла, загрцну се.

— Смилуј се!

— Одлази!

— Јесауле! .. Листницки! . . Чујеш ли? Одговараћеш за то!

— Пљујем ја на тебе! — цикну Листницки, па потеря коња на Лагутина.

— Браћо! — шикну овај, притрчавши козацима који су стајали по страни. — Ја сам члан пуковског ревнома... Наређујем вам: спасите човека од смрти!.. Од ... одговарајте!.. Није више старо време!..

Безумна слепа мржња обузе Листницког. Корбачем ошину коња између ушију — па на Лагутана. Упирући му у лице црну цев нагана, која је мирисала на уље, цикну:

— Ћути-и-и, издајце! Бољшевиче! У-би-ћу те! Напрегнувши сву снагу воље скиде прст с револверског обарача, па пропевши коња, одјури даље.

Неколико тренутака доцније хренуше за њим три козака. Између коња Аржанова и Лапина вукао се, не подижући ноге, човек у мокрој жошуљи, залепљеној за тело. Козаци су га држали под руку, и он се лагано њихао, вукао ноге по шљунку. Између његових високо уздигнутих оштрих рамена клатила се крвава, разбијена глава, падајући назад с увис подигнутом белом брадом. Мало даље ишао је трећи козак. На углу осветљене улице он спази фијакеристу; подигавши се у узенгијама, откаса к њему. Рече нешто кратко, куцнувши изразито бичем по сарама чизме, и фијакерист с послушном ујурбаношћу потеря фијакер према Аржанову и Лапину који су се били зауставили наред улице.

Сутрадан се Листницки пробудио с јасном свешћу да је јуче начинио погрешку која се не може поправити. Гризући усне, сети се призора туче због баченог камена на козаке и онога што се после десило између њега и Лагутина. Намршти се. Накашља се замишљено. Облачећи се, мислио је да Лагутина засад не треба дирати, да би се избегло заоштравање односа с пуковским комитетом, већ је боље причекати док из сећања козака који су били присутни ишчили јучерашњи сукоб с Лагутином, па ће га тада полако уклонити с пута.

„Ето, приближио сам се козацима..." — горко се подсмевао самом себи Листницки и свих доцнијих дана под ружним утиском онога што се десило.

Већ првих дана августа, једног лепог сунчаног дана, Листницки је пошао с Атаршчиковом по вароши. Међу њима, после разговора који се десио на официрском скупу, није било ничега што би могло објаснити оно што тада нису један другом до краја казали. Атаршчиков је био закопчан, крио је у себи неизговорене мисли, на неколико пута поновљене покушаје Листницког да та изазове да буде отворен, потпуно је спуштао ону непрозирну завесу коју обично носи већина људи, заклањајући њом од туђих очију свој прави лик. Листницком се увек чинило, у општењу с људима, да они крију под спољашњим ликом још некакав други, који каткад остаје непознат. Он је чврсто веровао да, кад би са сваког човека састругао тај спољашњи покривач, испод њега би се помолила права, гола срж, неулепшана никаквом лажи. И зато је он увек страсно желео сазнати шта се крије иза грубе, сурове, неустрашиве, дрске, срећне, веселе спољашности разних људи. У овом случају, мислећи о Атаршчикову, он је само једно погађао — да овај страсно тражи излазак из створених противуречности, везује козачко с бољшевичким. Та претпоставка га је натерала да прекине покушаје да се зближи с Атаршчиковом, и да се држи више по страни.

Они су ишли Невским проспектом, мењајући покадшто незначајне реченице.

— Хајдемо да се заложимо чиме — предложи Листницки, показујући главом на врата ресторана.

— Па можемо — пристаде Атаршчиков.

Они уђоше па застадоше, обзирући се некако немоћно: сви сточићи били су заузети. Атаршчиков се већ окрену да изиђе, кад се од сточића код прозора диже неки подбуо, лепо обучен

гослодин, који је дотле седео у друштву двеју дама и пажљиво гледао у њих, приђе им и учтиво подиже полуцилиндер.

— Опростите! Је ли по вољи да заузмете наш сточић? Ми одлазимо. — Он се осмехну, показујући низ ретких зуба, жутих од пушења, позивајући покретом руке да прођу. — Мило ми је што могу учинити услугу господи официрима. Ви сте наш понос.

Даме што су седеле за сточићем устадоше. Једна од њих, висока и црна, удешавала је косу, друга, млађа, чекала је, играјући се кишобраном.

Официри захвалише господину који им је љубазно дао могућност да добију сточић, па приђоше прозору. Кроз спуштене сторе као жуте игле забадали су се у столњак танки зраци. Мириси разних јела пригушивали су узбудљиво фин мирис живог цвећа размештеног по столовима.

Листницики наручи ботвињу^{lxxix} с ледом, чекајући, замишљено је чупкао ишчупану из вазе жутоцрвеку настурцију. Атаршчиков је брисао марамицом ознојено чело, његове уморне оборене очи, често трепћући, пратиле су сунчану пегу која је трептала на ноzi суседног сточића.

Они још нису били завршили закуску, кад у ресторан уђоше два официра, гласно разговарајући.

Ирви од њих, тражећи очима слободан сточић, окрену Листнициком своје сунцем опалјено лице. У његовим косим очима сину радост.

— Листницики! Јеси ли ти то? .. — викну официр без и најмањег устручавања, идући к њему поуздано.

Под његовим црним брковима синуше бели зуби. Листницики познаде јесаула Калмикова, за њим приђе Чубов. Они чврсто стискоше један другом руке. Упознавши своје бивше другове по служби с Атаршчиковом, Листницики упита:

— Откуд ви овде?

Уврћући бркове, Калмиков махну главом назад, па бацајући поглед по страни, рече:

— Прекомандовани смо. После ћу ти испричати. Причај ти о себи. Како је у четрнаестом пуку? ... Изишли су заједно. Калмиков и Листницики изосташе, окренуше у прву улицицу и после пола сата, прошавши шумни део града, ишли су разговарајући полугласно, погледајући бојажљиво око себе.

— Наш трећи корпус је у резерви Румунског фронта — причао је Калмиков живо. — Пре десет дана добијем од команданта пука наредбу: пошто предам ескадрон, да заједно с капетаном Чубовом одем и ставим се на расположење дивизијском штабу. Дивота. Предам ескадрон. Дођем у штаб дивизије, Пуковник М., из оперативног одељења — ти га знаш — поверљиво ми каже да морам одмах ићи генералу Кримову. Путујемо ја и Чубов у корпус, Кримов ме прими, и пошто зна каквог му официра шаљу, одмах изјављује ово: „На власти су људи који свесно воде земљу у пропаст — потребно је променити владајуће врхове, можда и привремену владу војном диктатуром“. Помену Корнилова као вероватног кандидата, затим ми предложи да идем у Петротрад и ставим се на расположење Главном комитету официрског савеза. Сад је овде груписано неколико стотина поузданих официра. Ти схваташ у чему се састоји наша улога? Главни комитет официрског савеза ради у контакту с нашим Совјетом савеза козачких јединица, на железничким раскрсницама и у дивизијама организује ударне батаљоне. Све што ће у блиској будућности требати . . .

— Чиме ће се ово свршити? Како ти мислиш?

— Ето ти сад! А зар ви, живећи овде, нисте упознати с приликама? Ван сваке сумње биће државни удар, на власт ће доћи Корнилов. Јер уз њега је војска као један човек. Тамо код нас овако мисле: две су једнаке вредности — Корнилов и бољшевици. Керенски је између чекића и наковња -ако га не обори овај, обориће други. Нека засад спава у Алисиној^{lxxx} постељи. Привремено он има власт. — Поћутавши неко време и играјући се замишљено темњаком сабље, Калмиков рече: — Ми смо у ствари пиони на шаховском пољу, а пиони не знају где ће их метнути играчева рука . . . Мени, на пример, никако није јасно шта се то ради у Главном стану. Знам да међу генералима — Корниловом, Лукомским, Романовским, Кримовом, Деникином, Каледином, Ердељијем и многим другим има некаква тајанствена веза, договор ...

— А војска... да ли ће поћи сва војска за Корниловом? — упита Листницики, све више убрзавајући кораке.

— Војници наравно неће поћи. Ми ћемо их повести.

— Ти знаш да Керенски, под притиском левице, хоће да смени врховног?

— Неће смети! Колико сутра натераће га да клекне. Главни комитет официрског савеза довољно јасно му је изнео своје гледиште на то.

— Јуче су му од стране Совјета савеза козачких трупа делегирани представници — говорио је Листницики смешећи се. — Они су изјавили да козаци не допуштају ни помисао о смењивању Корнилова. И знаш ли шта је он одговорио? „То је инсинуација^{lxxxi}. Ништа слично Привремена влада не мисли да предузме.“ Умирује јавност, а у исто време као к смеши се исполкому совдепа^{lxxii}.

Калмиков у ходу извади походну официрску књижицу, па гласно прочита:

— „Конференција јавних радника поздравља вас, врховног вођа руске војске. Конференција изјављује да сваки покушај подривања вашег ауторитета у војсци и Русији сматра за злочин и придружује свој

глас гласу официра, георгијевских кавалера и козака. У страшном тренутку тешког искушења сва Русија која мисли гледа у вас с надом и вером. Нека вам бог помогне у вашем тешком делу поновног стварања моћне армије и спасавања Русије! Родзјанко^{lxxiii}." Чини ми се, то је јасно? Не може бити ни помена о смењивању Корнилова... Узгред буди речено, јеси ли видео јуче кад је допутовао?

— Ја сам ноћас стигао из Царског села^{lxxiv}. Калмиков се осмехну, оголивши одједном равани зуби и здраве десни. Његове узане очи се набрале, на угловима му се начини безбројна множина паучинастих бора.

— Класично! Као заштита — ескадрон Текинаца, Митраљеви на аутомобилима. Све то према Зимском дворцу. Довољно недвосмислена опомена ... кха-кха-кха. Да си видео оне њушке у чупавим шубарама. О, на њих је вредно погледати! Чини нарочит утисак!

Прошетавши се по Московско-Нарвском рејону, официри се растадоше.

— Ми, Жења, не треба да губимо један другог из вида — говорио је Калмиков на разјаву. — Настаје тешко време. Држи се за земљу, иначе ћеш пасти.

Кад се Листницки већ био одмакао, он викну за њим, окренувши се упола:

— Заборавио сам ти рећи. Сећаш ли се нашег Меркулова? Сликара?

— Сећам, па шта?

— Погинуо је у мају.

— Не може бити!

— И још како је погинуо — случајно. Не може бити глупље смрти. У рукама једног извидника експлодирала бомба, њему је откинула руке до лаката, а од Меркулова смо нашли само делове утробе и зиломљен Цајсов доглед. Три године га је штедела смрт...

Калмиков је још нешто викао, али се подиже ветар и узвитла сиву прашину, носећи само безгласне речи. Листницки махну руком, па пође, обзирајући се покадшто.

XIII

6. августа начелник штаба главкомандујућег, генерал Лукомски, преко првог генерал-квартир-мајстора Главног стана, генерала Романовског, доби наредбу да сконцентрише у рејону Невељ—Н. Сокољники—Велике Луке 3. коњички корпус с месном дивизијом.

— Зашто у том рејону? Па те су јединице у резерви Румунског фронта? — упита зачуђени Лукомски.

— Не знам, Александре Сергејевићу. Саопштавам вам тачно наредбу врховног.

— Кад сте је добили?

— Јуче. У једанаест сати ноћу врховни ме је позвао и наредио да вам то саопштим јутрос.

Романовски је на прстима ходао поред прозора, па заставши пред стратегијском картом Средње Европе, која је заузимала пола зида у кабинету Лукомског, рече окренут леђима њему, с претераном пажњом разгледајући карту.

— Ви се објасните... Он је сад у свом кабинету. Луковски узме са стола хартије, одмаче фотељу, па пође оним упадљиво чврстим кораком којим иду сви старији официри кад почну да се гоје. На вратима, пропуштајући испред себе Романовског, рече, очевидно идући за током својих мисли:

— Тако је. Да.

Од Корнилова тек што је изишао некакав висок, дугоног пуковник, непознат Лукомском. Он пажљиво направи пут, па пође ходником, упадљиво храмљући, смешно и страшно трзајући контузованим раменом.

Корнилов, нагнут мало напред, одупирући се о сто косо замештеним шакама, говорио је једном старијем официру који је стајао према њему:

— ... требало је то очекивати. Јесте ли ме разумели? Молим да известите одмах чим стигнете у Псков. Можете ићи.

Причекавши да се за официром затворе врата, Корнилов се младићким, еластичним покретом спусти у фотељу; примичући Луковском другу фотељу, упита га:

— Јесте ли добили од Романовског моју наредбу о пребацивању трећег корпуса?

— Да. Дошао сам да разговарам о тој ствари. Зашто сте изабрали тај рејон за концентрисање корпуса?

Лукомски је пажљиво гледао у црнпурасто лице Корнилова. Оно је било непрозирно, азијатски безосећајно; по образима, од носа према тврдим устима, која су била покривена ретким обешеним брковима, спуштале су се познате криве боре. Тврд, строг израз лица нарушавао је само прамен косе који се као у детета дирљиво спуштао на чело.

Налактивши се, придржавајући малом, сувом руком браду, Корнилов зажмири врло сјајним монголским очима, па одговори, додирујући руком колена Лукомског.

— Ја хоћу да сконцентришем коњицу не нарочито иза Северног фронта, већ у таком рејону одакле би у случају потребе лако било пребацити је на Северни или Западни фронт. По моме (мишљењу, изабрани рејон најбоље задовољава тај захтев. Је, л' ви друкчије мислите?

Лукомски неодређено слеже раменима.

— Нема никаквог разлога бојати се за Западни: фронт. Боље је сконцентрисати у рејону Пскова.

— Пскова? — упита Корнилов, нагнувши се целим телом напред, па намрштивши се, малко напрћивши танку избледелу усну, одмахну одрично главом.

— Не! Рејон Пскова је незгодан.

Уморним старачким покретом Луковски метну руке на наслон фотелје; опрезно бирајући речи рече:

— Лавре Георгијевићу, ја ћу одмах издати потребне наредбе, али сам добио утисак да ви нешто прећуткујете... Рејон који сте ви изабрали за концентрисање коњице је врло добар за случај ако би је требало бацити на Петроград или Москву, али Северни фронт такав распоред коњице не обезбеђује и због тога што ће бити тешко пребацити је. Ако се не вaram и ако ви доиста нешто прећуткујете, онда молим или да ме пошаљете на фронт, или да ми у потпуности кажете своје претпоставке. Начелник штаба може остати на свом положају само уз потпуно поверење свога шефа.

Оборивши главу, Корнилов је напрегнуто слушао, па ипак простим људским оком успео је да примети како се од узбуђења испегавило једва приметним руменилом на изглед хладно лице Лукомскога. Промисливши неколико секунди, одговори:

— Ви сте у праву. Ја имам неке своје комбинације, о којима с вама још нисам разговарао... Молим да издате наредбу о пребацивању коњице и хитно позовете овамо команданта трећег корпуса, генерала Кримова, а ја и ви ћемо детаљно разговарати после повратка из Петрограда. Ја од вас, Александре Сергејевићу, верујте, нећу ништа да кријем — нагласи Корнилов последњу реченицу и живо се окрену кад чу куцање на вратима. — Уђите!

Уђоше помоћник комесара при Главном стану фон Визин, с њим један плав генерал ниског раста. Луковски устаде; одлазећи, чу како на питање фон Визина Корнилов оштро рече:

— Ја сад немам времена да проучим предмет генерала Милера. Шта? ... Да, ја одлазим.

Вративши се од Корнилова, Лукомски је дуго стајао код прозора. Гладећи проседу клинасту брадицу замишљено је гледао како у башти ветар повија густе врхове кестенова и таласа накострешену траву, која се светлуца на сунцу.

После једног сата штаб 3. коњичког корпуса доби наредбу од наштаверха^{lxxv} да се спреми за пребацивање. Истог дана шифрованом депешом хитно је позват у Главни стан командант корпуса, генерал Кримов, који у своје време, по жељи Корнилова, није хтео да се прими дужности команданта 11. армије.

9. августа Корнилов је специјалним возом отпутовао у Петроград, под заштитом ескадрона Текинаца.

Сутрадан у Главном стану проносили су се гласови о смењивању и чак хапшењу врховног, али ујутру 11-га Корнилов се врати у Могилјев.

Одмах по доласку он позва к себи Лукомског Прочитавши телеграм и извештаје, он брижљиво намести беспрекорно белу манжетну, која је јасно оцртавала жутозелени зглавак руке, па се дотаче оковратника. У тим ужурбаним покретима показивало се код њега неуобичајено узбуђење.

— Сад можемо завршити онда прекинути разговор — рече он тихим гласом. — Хоћу да се вратим на оне разлоге који су ме натерали да кренем трећи корпус према Петрограду и о којима с вама још нисам говорио. Ви знате да су ме трећег августа, кад сам био у Петрограду на седници владе, Керенски и Савинков^{lxxvi} упозорили; да не додирујем нарочито важна питања одбране, пошто, по њиховим речима, међу министрима има несигурних људи. Ја, врховни главнокомандујући, одговоран влади, не могу да говорим о оперативним плановима, јер нема гаранције да оно што рекнем после неколико дана неће бити познато немачкој команди! И то је нека влада? Па зар ја после тога могу веровати да ће она спасти отаџбину? — Корнилов брзим чврстим корацама дође до врата, закључа их, по вративши се, рече узрујано, ходајући испред стола: — Тешко ми је и боли ме што земљом управљају некакви љигавци. Слаба воља, бескарактерност, неумешност, неодлучност, често просто нитковлук — ето шта руководи радом те, ако смем рећи, „влада“. При благонаклоном учешћу такве господе, као што су Чернов^{lxxvii} и други, бољшевици ће збрисати Керенског... Ето, Александре Сергејевићу, у каквом је положају Русија. Руководећи се познатим вам принципима, ја хоћу да сачувам отаџбину од нових потреса. Трећи коњички корпус ја крећем углавном зато да бих га крајем августа пребацио до Петрограда, и ако бољшевици иступе, да свршим с издајницима отаџбине као што ваља. Непосредно руковођење операцијама предајем генералу Кримову. Уверен сам да се он у случају потребе неће преомишљати да повеша сав совјет радничких и војничких посланика. Привремена влада... Али, још ћемо видети... Ја ништа не тражим. Само да се спасе Русија ... спасе пошто — пото, ма по коју цену!..

Корнилов прекиде ходање; зауставивши се према Лукомском, упита га оштро:

— Делите ли ви моје мишљење да се само таквим мерама може обезбедити будућност земље и војске? Хоћете ли ићи са мном до краја?

Дирнут, стежући чврсто мршаву, врелу руку Корнилова, Лукомски устаде.

— Потпуно делим ваше мишљење! Ићи ћу до краја. Треба промислити, одмерити — па

ударити. Ослоните се на мене, Лавре Георгијевићу.

— Ја сам план разрадио. Појединости разрађују пуковник Лебедев и капетан Роженко. Јер ви сте, Александре Сергејевићу, претрпани пословима. Имајте поверења у мене, имаћемо још времена да о свему промислимо, и ако буде потребно, да унесемо одговарајуће промене.

Тих дана Главни стан је живео грозничавим животом. Свакодневно су се у губернаторову палату у Могилеву јављали с фронтова из разних јединица и нудили услуге, у прашљивим блузама заштитне боје, сунцем опаљени, од ветра испуцали официри, стизали кицошки представници официрског комитета и козачког совјета, долазили гласници с Дона од Каледина — који је први међу козацама био постављени атаман Донске области. Долазили су и некакви цивили. Долазили су људи који су искрено желели помоћи Корнилову да подигне на ноге у фебруару клонулу стару Русију, али је било и лешинара, који су издалека нањушили мирис крви, који су погађали чија ће чврста рука отворити вене земљи, па су се слетали у Могилев с надом да ће и они моћи што дрпити. Имена Добринског, Завојка, Аладина понављала су се као имена људи блиских главнокомандујућем. У Главном стану и у штабу походног атамана Донске области полугласно се препричавало да је Корнилов претерано поверљив, због чега је допао у друштво авантуриста. Али у исто време у широким официрским круговима владало је уверење да Корнилов представља заставу под којом ће се успоставити Русија. И под ту заставу са свих страна су се стицали они који су страсно желели рестаурацију.

13. августа Корнилов је отпутовао у Москву на саветовање владе.

Топал, млако облачан дан. Небо као да је изливано из плавичастог алуминијума. У зениту рунаст облачак, оперважен љубичасто. Из облака лије на њиве, на воз који тутњџ по шинама, на шуму фантастично опремљену јутарњим сланама, на далеке контуре бреза, које су изгледале као акварелно чисти цртежи, на сву предјесенју земљу, одевену удовичким цветом — коса, благодатна киша, преломљења на одблеску дуге.

Воз баца за собом простор. За возом дим као црвенкаст вео. На отвореном вагонском прозору генерал малог раста у униформи заштитне боје и с крстовима св. Ђорђа. Сузивши косе, као угљен црне очи; он протура главу кроз прозор, и топле капље кише обилно квасе његово давно опаљено лице и црне обешене бркове; ветар покреће, забацује назад прамен косе, који као у детета пада на чело.

XIV

Дан пре доласка Корнилова у Москву стигао је тамо јесаул Листници с врло важном поруком од Совјета козачких трупа. Предавши писмо у штаб козачког пука који се налазио у Москви, дознаде да се већ сутра очекује Корнилов.

У подне је Листници био на Александровој станици. У чекаоници и бифеима прве и друге класе загустио народ; већином војна лица. На перону се постројава почасна стража од Александровске војне школе^{lxxviii}, код вијадукта московски женски батаљон смрти^{lxxix}. Око три сата по подне — воз. Сместа умуче разговор. Оркестар громко засвира, зачу се топот мноштва ногу. Ускомешана гомила дохвати, понесе баци Листницког на перон. Искобелјавши се из гунгуле, он виде: код вагона главнокомандујућег постројавају се у два реда Текинци. У сјајним лакованим зидовима вагона огледају се њихови отворено-црвени халати. Изишавши у пратњи неколицине официра, Корнилов отпоче смотру почасне страже, депутација од Савеза георгијевских кавалера, Савеза официра војске и морнарице, Совјета савеза козачких група.

Од лица представљених главнокомандујућем Листници познаде донског атамана Каледина и генерала Зојончковског, имена осталих изговарали су официри око њега.

- Кисљаков — помоћник министра саобраћаја.
- Председник општине, Рудњев.
- Кнез Трубецкој — шеф дипломатске канцеларије Главног стана.
- Члан државног савета Мусин-Пушкин.
- Француски војни аташе, пуковник Кајо.
- Кнез Голицин.
- Кнез Мансирјев... — чули су се гласови пуни понизности и поштовања

Листници виде како су Корнилова, који им се приближавао, посипале цвећем фино обучене даме, које су стајале у густој гомили дуж перона. Један ружичаст цветић се закачи за акселбанде на мундиру Корнилова. Корнилов га стресе мало збуњеним, неодлучним покретом. Брадат старац, уралац муцајући отпоче поздравни говор од стране дванаест козачких војски. Листници га не чу до краја, јер га одгурнуше к зиду, умало му не откидошо каиш од сабље. После говора члана Народне скупштине Родичева Корнилов опет пође, густо опкољен гомилом. Официри се ухватише за руке и направише заштитни ланац, али их раставише. Корнилову су се пружале десетине руку. Некаква пуна, рашчупана дама ситно је корачала поред њега, трудећи се да притисне усне на рукав отворенозеленог мундира. На излазу, уз заглашне поздравне усклике, Корнилова подигосе на руке, понесоше. Снажним покретом рамена Листници одгурну у страну некаквог господина високог чина и

њему пође за руком да се ухвати за лаковану Корниловљеву чизму која је блеснула пред његовим очима. Ухвативши вешто ногу, метну је на раме, и не осећајући њену немерљиву тежину, једва дишући од узбуђења, трудећи се само да одржи равнотежу и ритам корака, крену се, лагано вучен гомилом, заглушен грмљавином дувачког оркестра. Код излаза на брзу руку намести наборе рубашке, која се у гурњави била извукла испод опасача. По степеницама изиђе на трг. Напред гомила, зелени шпалири војске, козачки ескадрон у коњичком строју. Метнувши шаку уз штитић на качкету, трепћући овлаженим очима, трудио се али није могао да задржи непрестано дрхтање усана. Нејасно се сећао како су шкљоцали фотографски апарати, махнитала гомила, ишли парадним маршем јункери и стајао, пропуштајући их испред себе, витак, у ставу мирно, мален генерал монголоког лица.

Један дан доцније Листници је допутовао у Петроград. Наместивши се на горњој клупи, простре шињел, па стаде пушити, мислећи о Корнилову.

„Излажући живот опасности побегао је из ропства, као да је знао да ће бити толико потребан отаџбини. Какво лице! Као да је исклесано из станца камена — нема на њему ничега сувишног, свако дневног... Такав му је карактер. Њему је, зацело, све јасно, прорачунато. Доћи ће повољан тренутак — и он ће нас потести. Чудновато, јЗа чак не знам шта је он — да ли је монархист? Уставна монархија... Ето, кад би сваки био тако уверен у се као он”.

Отприлике у исто време у Москви, у кулоарима Великог позоришта, за време прекида седнице московске државне конференције, два генерала, један слаб, с монголским лицем, други снажан, са снажно посађеном четвртастом, кратко ошишаном главом, са проређеним, глатко очешљаним, тек малко проседим слепоочницама и јако приљубљеним ушним шкољкама — осамљени, ходали су по ситном паркету и разговарали полугласно.

— Та тачка декларације предвиђа укидање комитета у војним јединицама.

— Да.

— Безусловно су потребни јединствени фронт и збијање редова. Без увођења у живот мера које сам првдложио нема спасења. Војска је органски неспособна да се бије. Таква војска не само што неће победити већ неће моћи издржати колико било озбиљан напад. Јединице су деморалисане бољшевичком пропагандом. А овде, у позадини? Ви вадите како радници реагују на сваки покушај да се нађу мере за њихово обуздавање? Штрајкови и демонстрације. Чланови конференције морају да иду пешке... Срамота! Милитаризација позадине, завођење сурове руке која кажњава, немилосрдно уништење свих бољшевика, тих носилаца маразма^{lxxx} — то су најпречи наши задаци. Могу ли рачунати и надаље на вашу потпору, Алексеју Максимовићу?

— Ја сам без поговора с вама.

— У то сам био уверен. Хвала вам. Ви видите, кад је потребно радити одлучно и чврсто, влада се ограничава на полумере и звучне фразе — као: „гвожђем и у крви ћемо угушити покушај оних који, као ту скоро, посегну на народну власт.” Не, ми смо се навикли прво да радимо, а после да говоримо. Они поступају обрнуто. Шта ћемо ... доћи ће време кад ће пожети плодове своје политике полумера.

Али ја не желим учествовати у тој нечасној игри! Ја сам био и остајем присталица отворене борбе, празни разговори не одговарају моме карактеру.

Мали генерал, зауставивши се према саговорнику, ухвати за метално дугме на његовом френчу затворене заштитне боје, па рече, муцајући мало од узбуђења:

— Скинули корпу с њушке, а сад се сами плаше своје револуционарне демократије, моле да се крену с фронта престоници поуздане војне јединице, а у исти мах, да би угодили тој демократији, боје се да предузму нешто реално. Корак напред, корак назад ... Само уз пуну консолидацију наших снага, најснажнијом моралном пресијом моћи ћемо исцедити из владе уступке, а ако не — онда ћемо видети! Ја се нећу предомислјати да оголим фронт — нека их уразуме Немци!

— Ја и Дутов^{lxxxi} смо разговарала. Козаштво ће вам указати, Лавре Георгијевићу, пуку помоћ. Остаје нам да се сложимо о заједничкој акцији у будућности

— После седнице чекам вас и остале код себе. Како је расположење код вас на Дону?

Скажни генерал, притискујући на груди четвртасту глатко избријану браду, гледао је испред себе натмурено, испод ока. Под његовим широким брковима задрхтали су углови усана кад је одговарао:

— Ја кемам ранију веру у козаке ... И уопште, данас је тешко судити о расположењима. Потребан је компромис: козаштво треба да попусти у које-чему зато да би задржали уза се насељенике. Неке мере у том смислу ми предузимамо, али се не може јамчити за успех. Бојим се да због сукоба интереса козаштва и насељеника може и доћи до раскида . . . Земља . . . око те осовине окрећу се сад мисли и једних и других.

— Ви морате имати при руци поуздане козачке јединице, да бисте се обезбедили од сваког случаја унутра. По повратку у Главни стан ја ћу говорити с Лукомским, и ми ћемо зацело наћи могућност да пошљемо с фронта на Дон неколико пукова.

— Бићу вам врло захвалан.

— Дакле, данас ћемо уредити питање наше заједничке акције у будућности. Ја чврсто верујем

у срећан завршетак онога што смо замислили, али је срећа вероломна, генерале... Ако ми она, упркос свему, окрене леђа — могу ли рачунати да ћу наћи уточиште код вас на Дону?

— Не само уточиште, него и заштиту. Па козаци су од памтивека чувени са свога гостољубља.

Први пут за све време разговора Каледин се осмехну ублаживши свој натмурени уморни поглед испод ока.

Један сат доцније Каледин, донски атаман, прочитао је пред аудиторijумом, који је с напрегнутом пажњом слушао, историјску декларацију дванаест козачких војски.

Низ Дон, низ Кубан, низ Терек, низ Урал, низ Усуру, по козачким земљама, од међе до међе, од једног станичног атара до другог, као црна паучина раширили су се од тога дана конци велике завере.

XV

На једну врсту од развалина варошице обрисане топовском ватром јунских бојева, поред шуме фантастично су се вијугали цик-цак ровови. Одсек код саме ивице држао је Посебан козачки ескадрон.

— Позади, иза зелене непроходне јелове шуме и брезика, црвенело се тресетиште, које је некад, још пре рата нешто мало обрађивано; дивља ружа се весело црвенела својим цветовима као руменим јагодама. Више удесно, иза истуреног шиљка шуме, пружао се друм, изривен гранатама, подсећајући на још неугажене путеве, а поред шумске ивице растао је кржљав коров, искрзан куршумима, штрчали огорели пањеви, жутела се глина на рововским грудобранима, далеко на обе стране по голом пољу разилазили се ровови као боре. Позади — чак и тресетиште, изровано ради вађења тресета, чак и разривен друм — одисали су животом, напуштаним радом, а поред шумске ивице земља је пружала човечјем оку невеселу и тешку слику.

Тога дана је Иван Алексејевич, раније машинист у Моховљевој ваљаоници, ишао у оближњу варошицу, где је била смештена комора првог позива, и вратио се тек предвече. Идући у своју земуницу сrete се са Захаром Корољевом. Закачујући се сабљом за џакове набијене земљом, машући бесмислено рукама, Захар је скоро трчао. Иван Алексејевич се склони правећи му пут, али га Захар ухвати за дугме на блузи, па поче шаптати, преврћући болеснички жутим беоњачама:

— Јеси ли чуо? Пешадија с десна одлази! Може бити да напуштају фронт?

Густа и црна, као из туча саливена, Захарова брада била је у страшном нередy, очи су гледале с гладком чежњивом жудњом.

— Како то напуштају?

— Одлазе, а како — ја то не знам!

— Може бити да их смењују? Хајдемо код водника па ћемо дознати.

Захар се окрену и пође у водникову земуницу, клизајући се по каљавој, влажној земљи.

После једног сата ескадрон, смењен пешадијом, ишао је према варошици, Ујутру су узели од коњоводаца коња и убрзаним маршем кренули у позадину.

Сипила је ситна киша. Савијале се суморне брезе. Пут је зашао у шуму, и коњи, осетивши влагу и оштар и тужан мирис прошлогодишњег увелог лишћа, зафркташе и пођоше веселије. Као ружичасте ђинђуве блистале су на жбуњу вучје јагоде, мокре од кише, пенасте капице дивље лале чаробно су се белеле. Крупне, тешке капље ветар је стресао с дрвећа на коњанике. Шињели и качкети изгледали су као црне пеге, исечене сачмом. Дим од крце извијао се и губио изнад водних редова.

— Докопали нас — па нас воде бог те пита куда.

— Зар ти није досадило у рововима?

— Збиља, куд нас гоне?

— Неко прегруписавање.

— Нешто не личи на то.

— Ех, земљаци, да попушимо по једну — па ћемо сав јад заборавити!

— Ја свој јад носим у бисагама ...

— Господине јесауле, допуштате ли да запевамо? — Да ли је допустио? Почни, Архипе!

Неко у предњим редовима, накашљавши се, поче:

*Пуговали козаци из војске кући,
На њима нораменнице, на грудима крстови.*

Промукли гласови млитаво запеваше па умукосе. Захар Корољев, који је јахао у истом реду с Иваном Алексејевичем, издиже се у узенгијама, па викну подсмешљиво:

— Еј, ви — слепи старци! Зар тако козаци певају? Ви би требало да стојите пред црквом с чанком и да певате слепачке песме. И ви сте ми певачи!..

— Па почни ти!

— Кратак му је врат — нема где глас да му стане.

— Размеће се, а сад подвио реп?

Корољев стеже у шаку густу, црну вашљиву браду, за тренутак затвори очи, па махнувши

очајно кајасима, избаци прве речи:

Ој, веселите се, храбри Донци-козаці...

Ескадрон, као да га јо прибудио његов поклич, грмну:

Због части и славе своје!

и понесе се песма над мокром шумом, над просеченим путем:

*Ој, покажите свима пријатељима пример
Како ми из пушака бијемо непријатеље!
Бијемо, не кваримо бојни поредак.
Само слушамо наредбу једну,
И куд нам нареде оци — командири,
Ми тамо идемо, сечемо, бодемо, бијемо!*

Целог марша ишли су певајући, радујући се што су се ишчупали из „вучјег гробља“. Предвече су се утоварили у вагоне. Ешелон се упутио према Пскову. И тек после треће станице дознали су да ескадрон заједно с другим деловима 3. кошичког корпуса, иде на Петроград, ради угушивања нереди који су започињали. После тога разговори су се утишали. Дуго се успављивала у црвеним вагонима дремљива тишина.

— Са зла на горе! — изрече дугачки Боршчев заједничку мисао већине.

Иван Алексејевић — од фебруара стални председник ескадронског комитета — на првој постаји оде до командира ескадрона.

— Козаци су узрујани, господине јесауле. Јесаул је дуго гледао у дубоку јамицу на бради Ивана Алексејевића, па рече смешећи се:

— И ја се, драги мој, узрујавам,

— Куда нас шаљу?

— У Петроград.

— Да умирујемо?

— А ти мислиш да помажемо неред?

— Ми нећемо ни једно ни друго.

— А нас, богами, о томе не питају.

— Козаци ...

— Шта „козаци“? — прекиде га командир ескадрона већ љутито. — Знам и ја сам шта козаци мисле. Ваљда је мени пријатна ова мисија? Узми ово па прочитај у ескадрону. На идућој станици ја ћу говорити с козацима.

Командир пружи савијен телеграм, па мрштећи се, с очевидним гађењем поче жватати комаде меса из конзерве, покривене масним слојем.

Иван Алексејевић се врати у свој вагон. У руци је носио телеграм као запаљен угарак.

— Сазовите козаке из других вагона.

Воз се био већ кренуо, а у вагон су козаци непрестано ускакали. Накупило се око тридесет људи.

— Командир је добио телеграм. Сад сам га читао.

— Па шта пише тамо? Хајде, читај!

— Читај, не причај!

— Мир!

— Пст!

У потпуној тишини Иван Алексејевић гласно прочита проглас врховног главнокомандујућег Корнилова. Затим лист с пуним погрешака телеграмом прође кроз знојаве руке.

Ја, врховни главнокомандујући Корнилов, пред лицем целог народа објављујем да су ме дужност војника, пожртвованост грађанина слободне Русије и несебична љубав према домовини натерали у овим тешким тренуцима по опстанак отаџбине да се не потчиним наредби Привремене владе и да задржим врховну команду над војском и морнарцом. Потпомогнут у тој одлуци од свих команџаната фронтана, ја изјављујем целом руском народу да више волим смрт него да будем уклоњен с положаја врховног главнокомандујућег. Прави син руског народа увек гине на свом положају и жртвује отаџбини највеће што има — свој живот...

У овим заиста страшним тренуцима за опстанак отаџбине, кад су прилази обема престоницама скоро отворени за победнички покрет непријатеља, Привремена влада, заборавивши велико питање саме

независности земље, баца у народ тобожњи страх од контрареволуције, коју ће она сама својом невештом управом, својом слабошћу власти, својом неодлучношћу у акцијама довести до најбржег остварења,

Ја, рођени син свога народа, који сам сав свој живот пред очима - свих дао у несебичну службу њему — не могу да не стојим на стражи великих слобода, велике будућности свога народа. Али је сада та будућност у slabим и безвољним рукама. Надувени непријатељ путем поткупљивања и издајства вршља код нас као код своје куће, носи пропаст не само слободе већ и опстанка народа руског. Прените се, Руси, и загледајте у који срља наша домовина!

Избегавајући сваки потрес, желећи отклонити проливање руске крви, међусобну борбу и заборављајући све неправде и увреде, ја се пред лицем целог народа обраћам Привременој влади и кажем: дођите к мени у Главни стан, где су ваша слобода и сигурност зајамчени мојом часном речју, па заједно са мном израдите и створите такав састав народне одбране, који би, обезбеђујући слободу, водио руски народ великој будућности, достајној моћног слободног народа. Генерал Корнилов.

На идућој станици ешелон је задржан. Чекајући да буду отпремљени даље, козаци се скупише поред вагона, претресајући Корниловљев телеграм и телеграм Керенског, који тек што је био прочитао командир ескадрона и у којем Керенски проглашава Корнилова за издајника и контрареволуционара. Козаци су збуњено разговарали један с другим. Командир ескадрона и водни официри били су збуњени.

— Све се побркало у глави — жалио се Мартин Шамил. — Ђаво ће знати, ко је од њих крив!

— Кољу се међу собом, па и војску хоће да умешају.

— Старешине се угојиле па побеснеле.

— Сваки хоће да је старији.

— Биле се јетрве преко свекрве.

— Све се тумбе окренуло ... Зло!

Једна група козака приђе Ивану Алексејевићу и затражи:

— Иди командиру, сазнај шта да се ради.

Одоше у гомили до командира. Скупивши се у свом вагону, официри су се о нечему саветовали. Иван Алексејевић уђе у вагон.

— Сад ћу ја изићи.

Ескадрон је чекао, сакупљен код крајњег вагона. Командир се умеша у гомилу козака; прогуравши се до средине, подиже руку.

— Ми се потчињавамо не Керенском, дећ врховном главнокомандујућем и својим непосредним старешинама. Је ли тако? Зато смо дужни без поговора извршивати наредбе својих старешина и ићи у Петроград. У крајњем случају можемо, дошавши до станице Дно, обавестити се о ситуацији код команданта прве донске дивизије — па ћемо видети шта да радимо. Таква времена сад преживљујемо.

Командир је још дуго говорио о војничкој дужности, отаџбини, револуцији, умиривао козаке, одговарао неодређено на питања. Он је постигао свој циљ: за то време је прикачена локомотива (козаци нису знали да су два официра њиховог ескадрона успели да их што брже отправе, претећи оружјем шефу станице), и козаци се разиђоше по вагонима.

Ешелон је путовао дан и ноћ, док се није приближио станици Дно, Ноћу је поново задржан, да се пропусте ешелони Усураца и Дагестански пук. Козачка композиција је бачена на споредни колосек. Поред њега су протрчавали вагони Дагестанског пука, светлуцајући у ноћној тами као од опала. Чуо се грлен говор који се удаљавао, писка зурли, туђе мелодије песама.

Тек у поноћ ескадрон се кренуо. Слаба локомотива дуго је стајала код пумпе, из њене пећи падала је на земљу искричава светлост. Вукући димове, машинист је погледао кроз прозорчић, као да је нешто очекивао. Један козак из вагона који је био најближи локомотиви промоли се кроз врата и викну:

— Еј, Гаврило, терај, иначе ћемо сад пуцати. Машинист испљуну цигарету, поћута, па пратећи њен лет у облику лука, рече, искашљујући се:

— Све не можете побити — па оде од прозора. После неколико минута локомотива цимну вагоне, звекнуше одбојници, затопоташе копита коња који су изгубили равнотежу од трзања вагона. Композиција склизну поред пумпе, поред ретких квадратића осветљених прозора и тамних брезових купа иза железничког насипа. Давши коњима храну, козаци су спавали, ретко који је био будан, пушећи на полуотвореним вратима, гледајући величанствено небо, мислећи о својим невољама.

Иван Алексејевић је лежао поред Корољева, гледао кроз одшкринута врата како пролази звездано море. Протеклог дана, промисливши о свему, тврдо је решио да се свим силама противи даљем кретању ескадрона у Петроград; лежећи размишљао је на који начин да приволи козаке да

своју одлуку, како да утиче на њих.

Још пре прогласа Корнилова он је јасно увиђао да козаци с Корниловом не могу ићи истим путем, инстинктивно је осећао да није згодно ни Керенског бранити; мућнуо је главом па је одлучио: не дати да ескадрон дође до Петрограда, а ако се буде морало с неким чукнути, онда с Корниловом, али не за Керенског, не за његову власт, већ за ону која ће настати после њега. Да ће после Керенског доћи жељена, истинска народка власт, у то је био више него уверен. Још летос је имао прилику да буде у Петрограду, у војној секцији извршног комитета, куд га је слао ескадрон за савет због сукоба који је избио између ескадрона и командира; кад је промотрио рад извршног комитета, поразговарао с неким друговима бољшевицима, помислио је: „Обрашће ова кост нашим радничким месом — то ће бити власт! Макар умро, Иване, али се држи за њу као дете за материну сису!”

Ту ноћ, лежећи на коњском покровцу, чешће него обично сећао се с великом, дотле непознатом топлом љубављу човека под чијим је руководством нашао свој тешки пут. Мислећи о томе шта ће требати сутра да каже козацама, сетио се и Штокманових речи о козацама, које је често понављао, као да је забијао кликац до главића: „Козаштво је по својој суштини конзервативно. Кад будеш уверавао козаке да су бољшевичке идеје тачне — не заборављај ту околност, ради опрезно, умеј се прилатођавати приликама. У почетку ће се према теби држати с истим оним предубеђењем с којим сте се ти и Мишка Кошевој држали у почетку према мени, али нека те то не збуњује. Риј упорно — крајњи успех је наш.”

Иван Алексејевић је рачунао да ће, наговарајући козаке да не иду с Корниловом, наићи код неких на отпор, али ујутру, кад је у свом вагону почео опрезно говорити о томе да треба тражити повратак на фронт, а не да иду на Петроград да се бију са својима, козаци се радо сложише и с великом готовошћу одлучише да одбију да даље иду на Петроград. Захар Корољев и козак Чернишевске станице Турилин били су најближи саучесници Ивана Алексејевића. Они су цео дан разговарали с козацама, идући из вагона у вагон, а предвече, на некој постаји, кад је воз успорио ход, у вагон у којем је био Иван Алексејевић, ускочи поднаредник трећег вода Пшеничников.

— На првој идућој станици ескадрон се искрцава! — викну он узрујано, Обраћајући се Ивану Алексејевићу. — Какав си ти председник комитета ако не знаш шта козаци желе? Докле ће нас вући за нос! Нећемо да идемо даље!... Официри нам међу омчу на врат, а ти ни лук јео ни лук мирисао. Јесмо ли те за то бирали? Но, шта се кезиш?

— Одавно је требало тако — рече Иван Алексејевић смешећи се.

На постаји он први искочи из вагона. У пратњи Турилина оде шефу станице.

— Наш воз даље не пуштај. Ту ћемо се искрцавати.

— Како то? — упита шеф станице збуњено. — Ја имам наредбу . . . путни лист . . .

— Умукни! — сурово га прекиде Турилин.

Они нађоше станични комитет, објаснише председнику, снажном риђастом телеграфисти, у чему је ствар и за неколико минута машинист врло радо потера композицију на слепи колосек.

Наместивши брзо моштанице, козаци почеше изводити коње из вагона. Иван Алексејевић је стајао код локомотиве, раставивши дугачке ноге, бришући зној с црнпурастог насмешеног лица. К њему притрча командир ескадрона, сав блед у лицу:

— Шта радиш? Знаш ли да ...

— Знам! — прекиде га Иван Алексејевић. — А ти, господине јесауле, немој викати. — И побледевши, мрдајући ноздрвама, рече јасно: — Доста си викао, момче! Сад ти враћам с каматом. То ти је!

— Врховни командант Корнилов... — поцрвеневши поче јесаул, али Иван Алексејевић, гледајући у своје чизме, дубоко упале у растресит песак, умирено махну руком, посаветова:

— Обеси га на врат место крста, а нама он не треба.

Јесаул се окрену на потпетицама, па отрча своје вагону.

Један сат доцније ескадрон је без иједног официра, али у пуном бојном поретку изишао из станице у правцу југозапада. У предњем воду напоредо с митраљесцима јахали су Иван Алексејевић, који је примио команду ескадромом, и његов помоћник ниски и клемпави Турилин.

С тешком муком управљајући се по карти одузетој од бившег командира, ескадрон је дошао до села Горелоје и зауставио се да ноћи. На заједничком договору решено је да се не иде на фронт а у случају да их покушају задржати — да се бију.

Сапевши коње и истуривши стражу, козаци легоше да спавају. Ватру нису ложили. Осећало се да је већина утучена, легли су без обичних разговора и шала, кријући један од другог своје мисли.

А ако се предомисле па пођу с покајањем?" — не без бојазни помисли Иван Алексејевић, намештајући се испод шињела.

Као да је чуо његову мисао приђе му Турилин.

— Спаваш ли, Иване?

— Још не.

Турилин седе код његових ногу, светлећи запаљеном цигаретом, па рече шапатом:

— Козаци се буне... Погрешили, па се сада прибојавају. Скували смо попару... — није густа —

како ти мислиш?

— Видећемо доцније — одговори мирно Иван Алексејевић. — А ти се не плашиш?

Чешући потиљак испод качкета, Турилин се силом осмехну:

— Право да ти кажем, бојим се... Кад смо почињали — нисмо се бојали, а сад ме хвата страх.

— Показало се да имаш слабу петљу.

— Шта ћеш, Иване, у њега је сила.

Они су дуго ћутали. У селу се гасила светлост. Однекуд из бескрајних залива мочварног луга, покривеног врбом, допирало је пловчије крештање.

— Маторка крешти — проговори Турилин па опет умуче.

Мека, ноћна, пријатна тишина ширила се над ливадом Роса је умивала траву. Помешани мирис барске траве, труле трске мочварног земљишта, росом поквашене траве доносио је ветрић до козачког бивака. Покадшто се зачује звекет ланаца на коњским ногама, фрктање и тешко тупкање и стењање коња који се ваља. Затим опет сањива тишина, врло далеко, малко промукло дозивање дивљег патка и као одговор ближе крештање патке. Брзо, непрекинуто шуштање невидљивих крила у мраку. Ноћ. Мукла тишина. Магловита ливадска влага. На западу у подножју неба — као тесто густе затворенољубячасти облаци. А у средини, над древном Псковском земљом, Млечни Пут, као вечита опомена, као широк светао искован пут.

У освитаку ескадрон се крену на пут. Прошли су кроз село Горелоје, за њима су гледале жене и дечица, која су истеривала краве на утрину. Попеше се на брежуљак као цигла црвен од сунца на изласку. Обадевши се, Турилин додирну ногом узенгију Ивана Алексејевића.

— Осврни се, иза нас јуре неки коњаници... Три коњаника, умотани прашином као ружичастим батистом, прошавши село, ударише у галоп.

— Ескадрон стој! — командова Иван Алексејевић.

Козада се с уобичајеном брзином постројише у облику сивог квадрата. Коњаници дошавши на пола километра пређоше у кас. Један од њих, козачки официр, извади марамицу, па махну њом над главом. Козаци нису скидали очију с ових коњаника. Официр, обучен у униформу заштитне боје, јахао је напред, два друга, у черкескама, држали су се мало даље.

— Каквим послом? — упита Иван Алексејевић, излазећи у сусрет.

— На преговоре — одговори официр, салутирајући. — Ко је од вас примио ескадрон?

— Ја.

— Ја сам опуномоћен од прве донске козачке дивизије, а ово су представници Кавкаске дивизије — официр показа руком на горштаке, па затежући дизгине, поглади руком мокар сјајан врат пеном покривеног коња. — Ако желите водити преговоре — наредите ескадрону да сјаше. Имам да предам усмено саопштење команданта дивизије генерал-мајора Грекова.

Козаци сјаше. Сиђоше с коња и приспели представници. Загњуривши се у гомилу козака, испливаше на средину. Ескадрон се размаче, оставивши омањи круг чист.

Први проговори козачки официр: — Козаци! Ми смо дошли зато да вас саветујемо да се предомислите и отклоните тешке последице вашег поступка. Јуче је штаб дивизије дознао да сте ви, под нечијим злочиначким наговором самовољно напустили вагоне, и данас нас је послао да вам предамо наредбу да се сместа вратите у станицу Дно. Трупe Кавкаске дивизије и остале коњичке јединице јуче су заузеле Петроград — данас је дошао телеграм. Наша претходница је ушла у престоницу, заузела сва државна надлештва, банке, телеграф, телефонске станице и све важне тачке. Привремена влада је побегла и сматра се да је збачена. Опаметите се, земљаци! Та ви идете у пропаст! У случају да се не потчините наредби команданта дивизије, против вас ће бити упућене оружане снаге. Ваш поступак се сматра као издајство, као неизвршење ратне наредбе. Ви можете само безусловним покоравањем отклонити проливање братске крви.

Кад су дојали представници, Иван Алексејевић, водећи рачуна о расположењу козака, схвати да се преговори не могу избећи, јер би одбијање преговора изазвало супротне резултате. Кад је промислио, издао је наредбу ескадрону да сјаше, неприметно намигнувши Турилину, а он се проби ближе представницима. За време официрова говора видео је како козаци, оборивши главе, намрштено слушају; неки су се сашаптавали. Захар Корољев се силом смешио, његова црна брада лежала је на вашљивој кошуљи као охлађено истопљено гвожђе; Боршчев се играо бичем, попреко гледао у страну; Пшеничников, заокругливши разјапљена уста, гледао је у очи официру док је говорио; Мартин Шамил је прљавом плавом руком шашољио образе, често је трептао, иза њега се видело жуто глупаво лице Багрова; митраљезац Красников змирио је нешто ишчекујући; Турилин је тешко дисао; пегави Обнизов, забацивши на потиљак качкет, махао је ђубастом главом, као во кад осети на врату јарам; цео други вод је стајао, не дижући главе, као на молитви; збијена гомила је ћутала, загрејани људи тешко су дисали, по лицима је прелазио талас збуњености.

Иван Алексејевић виде да је у расположењу козака наступио тренутак кад може настати прелом: још који тренутак — и красноречиви официр ће успети да окрене ескадрон на своју страну. Требало је пошто-пото избрисати утисак официрових речи, поколебати одлуку која није изречена, али се већ формирала у главама козака. Он подиже руку, пређе по голим, раширеним, чудно побелелим

очима.

— Браћо! Причекајте мало! — па окренувши се официру: — Је ли телеграм код вас?

— Какав телеграм? — зачуди се официр.

— О томе да је заузет Петроград.

— Телеграм? .. Немам га. Шта ће ту телеграм?

— Аха! Немаш!.. — као из једних груди уздахну с олакшањем ескадрон.

И многи подигоше главе, с надом управеше очи у Ивана Алексејевића, а он, спутивши промукао глас, поче сад већ поуздано и љутито викати, привлачећи моћно на себе пажњу.

— Немаш, велиш? А ми да ти верујемо? Мислиш да нас тако лако превариш?

— Пре-ва-ра! — загалами гомила.

— Телеграм није мени адресован! Земљаци! — официр је убедљиво притискивао руку на груди.

Али га више нису слушали. Иван Алексејевић, осетивши да су симпатије и поверење ескадрона опет прешли на његову страну, секао је као дијамантом по стаклу:

— Па баш и да сте заузели — ми и ви не идемо истим путем! Ми нећемо да ратујемо с вама.

Против народа не идемо! Хоћете да нас натуткате једне на друге? Не! Нема више на свету будала! Генералску власт нећемо да подижемо на ноге. То вам је!

Козаци слошки загаламише, гомила се заљуља, удари у вику.

— Тако ваља!

— Погодио си где треба!

— Тако је!..

— Треба отерати те племените откуд су дошли!

— Калаузи дошли ...

— У Петрограду имају три пука, али се нешто устежу да пођу против народа.

— Чујеш, Иване! Удри их куд дохватиш мешајицом! Нек одлазе!

Иван Алексејевић погледа у представнике; козачки официр, подвивши усне, стршљиво је чекао; иза њега су раме уз раме стајали горштакци — витак млад официр Ингуш, скрстивши на кицошкој черкески руке, беласајући испод црне кубанке косим бадемастим очима, други, старији, риђ Осетинац — стајао је, истуривши немарно ногу; метнувши руку на јабуку криве сабље, посматрао је козаке подругљивим очима, као да их опипава. Иван Алексејевић таман хтеде да прекине преговоре али га претече козачки официр; сашаптавши се с официром Ингушем, викну гласно:

— Донци! Допустите представнику Дивље дивизије да каже једну реч.

Не чекајући одобрење, Ингуш, газећи меко чизмама без штикала, изиђе на средину круга, намештајући нервозно узан наборани каишић.

— Браћо козаци! Зашто толика вика? Треба да говорите хладно. Ви нећете генерала Корнилова? Хоћете рат? Изволите! Ратоваћемо! Није страшно! Нимало није страшно! Још данас ћемо вас згазити. Два пука планинаца иду иза нас. Ето! Каква може бити галама, зашто галама? — У почетку је говорио с очевидним миром, али пред крај је већ с повећаном страсношћу избацивао ватрене реченице; у његов искварени говор из грла мешале су се речи његовог језика. — Вас буну ево овај козак, он је болшевик, а ви идете за вида! А! Зар ја не видим? Ухапсите га! Разоружајте га!

Смелим покретом руке показивао је на Ивана Алексејевића и вртео се у тесном кругу блед, гестулирајући страсно, с лицем покривеним мрким руменилом. Његов друг, старији риђ Осетинац, сачувао је ледени мир; козачки официр се играо изношеним тешњаком сабље. Козаци поново заћуташе, поново збуњеност ускомеша њихове редове. Иван Алексејевић је гледао нетремице у официра Ингуша, у његове искежене зубе, беле као у дивље звери, у косу сиву линију зноја преко леве слепоочнице, и тужно је мислио да је узалуд пропустио тренутак кад је могао једном речју завршити преговоре и одвести козаке. Ситуацију је спасао Турилин. Он скочи на средину круга, очајно замаха рукама, кидајући дугмета на оковратнику кошуље, викну промукло, затресе се, запенуши помамно:

— Гадови!.. Ђаволи!.. Хуље!.. Навраћају вас као к..... а ви обесили уши!.. Официрчине вам намећу своје мишљење!.. Шта ви радите? Шта-а-а ра-дите!? Њих би требало сећи, а ви их слушате?.. Њима треба главе с рамена смаћи, крв им пустити. Док се ви ту скањерате — вас ће опколити!.. Из митраљеза помлатити!.. Под митраљезом се не држе митинзи!.. Вама намерно бацају прашину у очи док њихова војска не дође... А-а-а-а-е-е-ех ви, козаци! Ви сте женетине.

— На коње!... — викну громовито Иван Алексејевић.

Његов поклич пуче над гомилом као шрапнелска експлозија. Козаци полетеше коњима. За један минут расути ескадрон већ се постројавао у водне колоне.

— Чујте! Козаци — вртео се козачки официр. Иван Алексејевић смаче с рамена карабин; притиснувши чврсто на окидач прст отечен у зглавковима, забивши ђем у уста разиграног коња, викну:

— Свршени су преговори! Одсад, ако будемо морали с вама разговарати, говорићемо ево овим језиком.

И он претећи затресе пушком.

Вод за водом изјаха на пут. Обзирући се, козаци су видели како се представници, појавивши коње, о нечему саветују. Ингуш је, заждиравши, нешто ватрено доказивао, често дизао руку: свилена постава на заврнутом рукаву његове черкеске белела се као снег.

Иван Алексејевић, погледавши последњи пут, виде ту заслешљиво светлу траку свиле, и пред његовим очима однекуд избише јужним ветром узбуркане груди Дона, зелене гриве таласа и бело крило галеба — риболовца, које, косо нагнуто, својим врхом пара таласе.

XVI

Већ 29. августа, из телеграма који је добио од Кримова, Корнилову би јасно да је оружани преврат пропао.

У два по подне у Главни стан је стигао од Кримова ордонанс официр. Корнилов је дуго говорио с њим, па је затим позвао Романовског; гужвајући нервозно некакву хартију, рече:

— Све се руши! Наша карта биће тучена Кримов неће на време привући корпус према Петрограду, моменат ће бити пропуштен, а одуговлачење сад личи на пропаст. Оно што је изгледало лако остварљиво наилази на хиљаду препрека ... Свршетак је предодређен у негативном смислу... Ево... погледајте како стоје ешелони наше војске! — Он пружи Романовском карту с означеним последњим местима где су били ешелони корпуса и кавкаске дивизије; по његовом енергичном лицу, изнуреном од неславања, прође цик-цак дрхтавица. — Сав тај железничарски олош омета нас. Они не помишљају на то да ћу ја у случају успеха наредити да се веша сваки десети од њих. Упознајте са с извештајем Кримова.

Док је Романовски читао, гладећи крупном шаком своје подбуло масно лице, Корнилов брзо написа:

*Новочеркаск, војском атаману Алексеју Максимовићу Каледину.
Суштина вашег телеграма Привременој влади дошла ми је до знања. Исцрпевши стрпљење у бесплодној борби с издајницима, славно козаштво, видећи неизбежну пропаст отаџбине, с оружјем у рукама одбраниће живот и слободу земље, која је расла и ширила се његовим радом и крвљу. Наши односи су у току неког времена отежани. Молим вас да радите у сагласности са мном — онако како вам буду говориле љубав према отаџбини и козачка част. 658. 29. 8. 17. Генерал Корнилов.*

— Предајте сместа овај телеграм замоли он, Романовског, дописавши нешто.

— Наређујете ли да пошаљем други телеграм кнезу Багратиону да се даљи покрет врши маршем?

— Да, да.

Романовски поћута па рече замишљено:

— По моме мишљењу, Лавре Георгијевићу, за сада нема још разлога да будемо песимистички расположени. Ви рђаво предвиђате ток догађаја ...

Пружајући брзо руку, Корнилов се трудио да ухвати сићушног љубичастог лептира који је летео над њим. Прсти су му се стезали, на лицу му је био малко напет израз неког ишчекивања. Лептир, колебајући се на ваздушној струји, спуштајући се, планирао је крилима, летећи ка отвореном прозору. Корнилов ипак успе да га ухвати, па поче дисати с олакшањем и затури се у фотељи.

Романовски је чекао одговор на своју примедбу, али Корнилов поче причати, смешећи се замишљено и суморно:

— Данас сам сањао. Као ја — командант бригаде једне стрељачке дивизије, руководим офанзивом у Карпатима. Заједно са штабом долазим на неко пољско добро. Дочекује нас старији, свечано обучени Русин. Он ме угошћава млеком и, скидајући филцани бели шешир, говори најчистијим немачким језиком: „Једите, генерале! Ово млеко је необично лековито.“ Ја као пијем и не чудим се ништа што ме Русин фамилијарно тапше по рамену. Затим смо ишли по брдима, и као не више у Карпатима, већ негде у Авганистану, по некој козјој стази... Да, управо козјој стази: камење и мрк шљунак осипају се испод ногу, а доле иза клисуре видео се диван јужни предео, заливен белим сунцем...

Лака промаја дувала је кроз отворена прозорска крила, помичући хартије на столу. Замагљен и далеки поглед Корниловљев лутао је негде с оне стране Дњепра, по јаругама стрмих падина, покривеним овде-онде шумарцима жућкастобронзане боје.

Романовски пође за његовим погледом, па уздахнувши неприметно, пренесе поглед на Дњепар, који се без ветра сјактио као стакло, на замагљена поља покривена врло нежним предјесењим ретушем.

XVII

Јединице 3-ег корпуса и кавкаске дивизије бачене на Петроград ешелонирале су се на

огромној дужини осам железничких пруга: Равел, Везенбург Нарва, Јамбург, Гатчина, Сомирно, Вирица, Чудово, Гдов, Новтород, Дно, Псков, Лука и све остале споредне станице и постаје биле су претрпане ешелонима који су се полако кретали или су били застали. Пукови су били без икаквог моралног утицаја старијег командног састава, издвојени ескадрони губили су везу међу собом. Збрка се удвостручавала тим што се корпус с придодатом му кавкаском дивизијом претварао у армију; потребно је било извесно премештање и прикупљање разбацаних јединица, прегруписивање ешелона. Све је то направило збрку, бесмислена, често супротна наређења, загревала су и без тога напрегнуто нервозну атмосферу.

Наилазећи на свом путу на стихијски отпор радника и железничких службеника, савлађујући препреке, ешелони армије Корнилова лагано су се стицали ка Петрограду, гомилали се на железничким чворовима, поново се растапали.

У црвеним вагонима, поред раседланих изгладнелих коња, били су нагомилани полугладни донски, усуријски, оренбуршки, нерчински и амурски козаці, Ингуши, Черкези, Кабардинци, Осетинци, Дагестанци. Очекујући полазак, ешелони, су по читаве сате стајали на станицама, коњаници су у густим гомилама испадали из вагона, као скакавци пунили станице, скушљали се по колосецима, сатирали све што је било за јело, остало од ешелона који су раније прошли, кришом крали од суседа, пљачкали магацине са животним намирницама.

Жути и црни лампази козака, кицошке доламице драгона, черкеске горштака... Никада северна природа, оскудна у бојама, није видела тако богату комбинацију боја.

29. августа код Павловска 3-ћа бригада Кавкаске дивизије, под командом кнеза Гагарина, већ је дошла у додир с противником. Наишавши на покварену пругу, Ингушки и Черкески пук, који су ишли на челу дивизије искрцали су се и у маршу пошли у правцу Царског села. Патроле Ингуша допрле су до станице Сомирно. Пукови су успореним темпом развијали наступање; потискивали гардисте, очекујући док се не приближе остале јединице. А оне су у станици Дно чекале да буду отпремљене. Неке нису биле стигле ни до те станице.

Командант Кавкаске дивизије, кнез Багратион, био је на имању недалеко од станице, очекујући да се сконцентришу остале јединице, не усуђујући се да иде маршем до Вирице.

28-га добио је из штаба Северног фронта копију овог телеграма.

Молим да се команданту 3. корпуса и командантима 1-ве Донске, Усуријске и Кавкаске саопшти наредба главковерха, да ако се, због неких непредвиђених околности, наиђе на тешкоће у кретању ешелона железницом, главковерх је наредио да се дивизије даље крећу маршем. 27. августа 1917. године, Бр. 6411.

Око 9 сати ујутру Багратион телефонски извести Корнилова да је у 6 сати и 40 минута изјутра добио преко начелника штаба Петроградског округа, пуковника Багратунија, наредбу Керенског да врати све ешелоне натраг и да су ешелони дивизије задржани на путу од постаје Гачки до станице Оредож, јер железница, према наређењу Привремене владе, не пушта возове; али и поред тога што је одлука Корнилова коју је он добио гласила овако:

Кнезу Багратиону. Наставити покрет железницом. Ако не буде могућно железницом, маршем до Луге, где се ставити под команду генерала Кримова —

Багратион се ипак није усудио да иде маршем, те изда наредбу за укрцавање корпуског штаба у вагоне. Пук, у којем је некад служио Јевгејаје Листницки, заједно с осталим пуковима који су били у саставу 1. донске козачке дивизије, пребациван је на Петроград по линији Равел — Везенберг — Нарва. 28-га у 5 по подне ешелон од два ескадрона пука стигне у Нарву. Командир ешелона дознаде да се ноћу не може путовати, пошто је између Нарве и Јамбурга покварена пруга, да је део железничког батаљона упућен тамо специјалним возом, и ујутру ако успеју да оправе пут, ешелон ће бити послат. Хтео не хтео, командир ешелона је морао пристати. Псујући, попе се у свој вагон, јави официрима новости, па седе да пије чај.

Наступи облачна ноћ. Из залива је дувао влажан, оштар ветар. На колосецима, у вагонима, полугласно су се договарали козаці, а коњи трупкали копитама по дрваном поду, узнемирени свирањем локомотива. На крају ешелона певао је један млад козачки глас, жалио се у мраку не знам коме:

*Збогом ти, граде и варошице,
Збогом моје мило сеоце!
Збогом и ти, девојко млада,
Ој, збогом плаво цвеће!
Некада сам од вечера до зоре
Лежао милој на руци,*

*А сад од вечера до зоре
Стојим с пушком у руци....*

Из сивог гломазног магацина изиђе један човек. Постаја мало, послушну песму; погледа колосеке осветљене жутим пегама од фењера, па поуздано пође према ешелону. Његови кораци су мукло одјекивали по праговима, губили се кад би наишао и ишао по утабаној иловачи. Он прође поред крајњег вагона, кад га викну, прекинувши песму, козак који је стајао код врата.

— Ко је?

— А ко ти треба? — одазаа се нерадо, одлазећи.

— Шта се смуцаш ноћу? Ми ћемо вас, битанге једне, излупати! Гледаш шта би могао здипити?

Не одговарајући, човек прође до средине композиције па упита, протурајући главу кроз размакнута вагонска врата:

— Који је то ескадрон?

— Робијашки — викнуше из мрака смејући се.

— Озбиљно питам, који је?

— Други.

— А где је четврти вод?

— Шести вагон од чела.

Код шестог вагона од локомотиве пушила су три козака. Један је чучао, двојица су стајали поред њега. Они су ћутећи гледали у човека који им је прилазио.

— Здраво, земљаци!

— Здраво — одговори један, загледајући се у лице овог што је дошао.

— Је ли жив Никита Дугин? Је ли ту?

— Ево ме, — одазва се певачким тенором овај што је чучао, па устаде, згазивши петом цигарету

— Не могу да те познам. Како се зовеш? Одакле си?

— Он испружи брадато лице, трудећи се да разгледа непознатог човека у шињелу и изгужваном вејничком качкету, па наједанпут викну изненађено: — Илија! Бунчук! Рођени мој, откуда је тебе ветар донео?

Подржавши у рапавој шаци маљаву руку Бунчука, нагињући се к њему, рече полугласно:

— Ово су наши људи, не бој их се. Откуда си се ти обрео овде? Та говори, јеж те убо!

Бунчук се рукова с осталим козацима па одговори искиданим, потмулим гласом:

— Дошао сам из Питера, једва сам вас нашао. Имам посла. Треба да поразговарамо. Мени је, брате, мило што те видим жива и здрава.

Он се осмехну, на сивом квадрату његовог великог испупченог лица белели су се зуби, топло, уздржљиво и весело су светлцуале очи.

— Да поразговарамо? — певао је брадоњин тенор. — Ти иако си официр, значи, не либиш се наше дружине. Па хвала ти, Иљуша, хвала, јер ми пријатељску реч ни пипањем нисмо пробали... — у његовом гласу звучале су ноте добродушног, незлобног смеха.

Бунчук такође пријатно врати шалу:

— Доста, докле ћеш мутити воду! Ти се увек играш! Правиш шале, а брада ти до појаса.

— Браду можемо сваки час обријати, него ти реци шта има ново у Питеру? Је ли почела буна?

— Хајдемо у вагон — предложи Бунчук гласом који је обећавао.

Попеше се у вагон. Дугин је неког гурао ногама, говорећи полугласно:

— Устајте децо! Потребан човек дошао нам је у госте. Но, пожурите се, војници, што брже!

Козаци су се искашљавали, устајали. Нечије крупне шаке, које су заударале на дуван и коњски зној, пажљиво додирујући, напипаше у мраку лице Бунчуково, који је сео на седло; густ мастан бас упита:

— Бунчук?

— Ја сам. А то си ти, Чикамасов?

— Ја сам, ја. Здраво, драги пријатељу!

— Здраво.

— Трчим одмах да позовем људе из трећег вода.

— Е па дела!... Брзо!

Трећи вод дође скоро цео, само су двојица остали код коња. Козаци су прилазили Бунчуку, пружали своје тврде дланове, нагањући се, загледали се при светлости фењера у његово крупно, мало туробно лице, звали га час Бунчук, час Илија Митрић, час Иљуша, али у овим гласовима звучао је исти тон другарског топлог поздрава.

У вагону постаде загушљиво. На дашчаним зидовима играле су светле тачке, њихале се и расле наказне сенке, масном светлошћу кандила димио се фењер.

Бунчука услужко посадише код светлости. Предњи су чучали, остали су, стојећи, направише круг око њега. Дугин се искашља.

— Писмо твоје, Илија Митрићу, ономадне смо добили, ипак бисмо хтели да чујемо од тебе

лично, и да нас саветујеш како даље да радимо. Јер нас крећу према Питеру — па шта да радимо?

— Видиш каква је ствар, Митрићу — проговори код врата један козак с минђушом у смежураном уху, онај исти кога је некад увредио Листнцки, не допустивши му да вари чај на рововском штиту — овде нам се довлаче разни агитатори, одвраћају нас, веле: немојте ићи на Петроград, немамо зашто, веле, ратовати међу собом, и разво друго у том смислу говоре. Ми слушамо, али им много не верујемо. Туђ свет. Можда нас они воде да чувамо двориште око манастира — ко их зна? — Ако не будемо хтели, а Корнилов пошље Черкезе — па опет настане крвопролиће. А ти си наш човек, козак, па ти ми више верујемо и много смо ти захвални што си нам слао писма и новине ... овде смо, право да кажем, оскудевали у папиру за пушење, па кад добијемо новине...

— Шта мељеш, шта лажеш, луда главо? — прекиде га један љутито. — Ти си неписмен, па мислиш и сви су други слепи као ти. Као да смо ми новине употребљавали за пушење? Напред, Илија Митрићу, ми их од главе до репа прочитамо.

— Лаже ђаво зубати!

— „За пушење“ — ала одреза! — С неба, па у ребра!

— Враћо! Ја нисам у том смислу рекао — правдао се козак с минђушом. — Наравно, ми смо прво читали новине ...

— Јесте ли ви лично читали?

— Ја нисам научио читати... ја кажем да смо уопште читали, а после смо на пушење...

Бунчук се уздржљиво смешио, седео у седлу, посматрао козаке; њему је било незгодно да говори седећи, те устаде и окрећући се леђима фењеру поче говорити полако, натегнуто и непоуздано.

— У Петрограду немате никаквог посла. Тамо нема никаквих побуна. Знате ли зашто вас тамо шаљу? Да оборите Привремену владу... Ето! Ко вас води? — царски генерал Корнилов. Зашто њему треба да обори Керенског? — да би сам сео на то место. Пазите, козаци! Хоће с'вас да скину дрвени јарам, а ако вам натакну други, натаћи ће челични! Од два зла треба бирати оно које је мање. Зар није тако? Ето па сами просудите: под царем су вас тукли по зубима, вашим рукама су у рату жар вадиле, ваде и под Керенским, али вас не бију по зубима. Под Керенским је макар и мало, али боље. Али ће још боље бити после Керекског, кад власт пређе на бољшевице. Бољшевици неће рата. Кад би власт била у њиховим рукама — одмах би био мир. Ја нисам за Керенског, ђаво нека га носи — сви су они једнаки! — Бунчук се осмехну, па бришући руком зној с чела, настави: — Али ја вас позивам да не проливате крв радника и да засад браните Привремену владу. Зашто да је браните? — па зато што ће, ако буде Корнилов, Русија до колена загазити у радничку крв, под њим ће бити теже ишчупати власт и предати је у руке радног народа.

— Причекај мало, Илија Митрићу! — рече, излазећи из задњих редова, један омањи козак, тако исто здепаст као и Бунчук; он се искашља, протрља дуге руке, које су личиле на жиле старог дуба поливене водом, па гледајући у Бунчука насмешеним, отворенозеленим очима, лепљивим као млади листић, упита: — Ти си рекао оно о јарму.. А кад се бољшевици докопају власти, какав ће нам јарам набацити?

— Па зар ћеш ти сам на себе набацити јарам?

— Како то — сам на себе?

— Па тако. Ко ће под бољшевицима бити на власти? — бићеш ти, ако те изаберу, или Дугин, или ево овај чика. Изборна власт, совјет. Јеси ли разумео?

— А ко ће бити одозго?

— Опет онај кога изаберу. Ако ти будеш, изабран — и ти ћеш бити одозго.

— Да ли? А да не лажеш ти, Митрићу? Козаци се насмејаше, почеше говорити сви од једном, чак и стражар што је стајао код врата оде са свога места за тренутак и умеша се у разговор:

— А како они у погледу земље?

— Да нам је неће одузети?

— Хоће ли завршити рат? Или можда сад само обећавају, да бисмо се за њих тукли.

— Ти нам све поштено кажи!

— Ми овде лутамо по мраку.

— Туђима је опасно веровати. Много се лаже...

— Јуче је некакав матроз плакао за Керенским, и ми смо га за косу избацили са вагона.

— „Ви сте — виче он — контраћи!...“ Чудан човек!

— Ми те речи не разумемо, с чим се једу?

Окрећући се на све стране, Бунчук је опипавао очима козаке, чекао док се не утишају. Код њега се изгубила несигурност коју је у почетку имао у успех свога подухвата и он је, овладавши расположењем козака, већ поуздано знао да ће свакако задржати ешелон у Нарви. Дан раније кад је дошао у петроградски рејонски комитет Партије и предложио самог себе за агитатора у јединицама 1-ве донске дивизије које су се приближавале Петрограду, био је уверен у успех, али кад је стигао до Нарве, његово се поуздање поколебало. Он је знао да треба неким другим речима говорити с

козацима, са страхом је осећао да можда неће ни наћи заједнички језик зато што се вративши се пре девет месеци у радничку масу, поново срастао с њом — иступајући, навикао је да га осећају и разумеју у пола речи, а овде се са земљацима тражио други полузаборављени језик црнице, еластичност као у гуштера, нека велика снага уверења — да се не само опали већ и запали, да би се уништио вековима наслагани страх од непослушности, да се згази инертност, улије осећање свога права и поведе за собом.

У, почетку када је почео говорити, својим ушима хватао је у свом гласу непоуздање, нешто лажно, извештачено, као да је са стране слушао своје сувопарне речи — ужасавао се неуверљивости навођених доказа, с муком претурао по глави, тражио некакве велике тешке речи, да би њима ломлио, кршио... И место тога с неисказаном горчином осећао је како с његових усана као сапунски мехурови слећу безначајне фразе, а у глави се бркају јалове летимичне мисли. Он је стајао, обљивен врућим знојем, тешко дишући. Говорио је, а једна мисао га је скроз пробијала: „Поверили су ми тако велики задатак — а ја га ево прљам рођеним рукама... Не умем да вежем мисли... ама шта је то са мном? Други на мом месту рекао би и убедио хиљаду пута боље ... О, до ђавола, ала сам без дара!"

Козак са зеленим лепљивим очима, онај што је питао за јарам, избаци га из стања бунила и полузаборава; разговор који се започео после тога дао је могућност Бунчуку да се прене, ободри, и после, дивећи се самоме себи, осећајући необичан прилив снаге и врло богат избор изразитих, оштрих као нож речи. распалио се и, кријући под спољашним миром наврело осећање, већ је оштро и љутито одговарао на заједљива питања, водио разговор као коњаник раније нејаханог коња, покривеног пеном у трку,

— Па дела реци нам: У чему је рђава Уставотворна скупштина?

— Вашег Лењина су Немци довели, зар не? Ја откуд се он обрео . . . пао с врбе?

— Митрићу, јеси ли ти дошао по својој вољи, или су те послали?

— Ко ме ће дати земљу Донске области?

— А у чему смо рђаво живели под царем? - Па мењшевици су ваљда такође људи?

— Код нас је. Војсковој круг^{lxxxii} народна власт — шта ће нам совјети? — питали су козаци.

Разишли су се после поноћи. Идућег јутра решили су да се оба ескадрона скупе на митинг. Бунчук је остао до ноћи у вагону. Чикамасов га је понудио да легне код њега. Крстећи се пред спавање упозори га лежући:

— Ти, Илија Митрићу, може бити лежеш не плашећи се ничега, али извини ... Код нас, пријатељу, има вашака. Ако их се напуниш — немој се наћи увережен. Од чамотиње смо запатили толико вашију да је то страшно! Свака је велика као холмогорска јуница. — Поћутавши, упита тихо: — Илија Митрићу, а које је народности Лењин? Једном речју, где се родио и одрастао?

— Лењин? Рус.

— О?!

— Истина, Рус.

— Не, брате! Види се да ти рђаво познајеш ствари о њему — изговори Чикамасов из баса, као с неким истицањем свога преимућства. — Знаш ли !!... какве је он крви? — наше. Он је донски козак, родом из Саљског округа, Великокњажевске станице — разумеш ли? Кажу да је служио као тобџија. И лице му то показује — као у равничарских козака: јаке јагодице, па оне очи.,

— Од кога си чуо?

— Разговарали козаци међу собом, па сам чуо.

— Не, Чикамасов! Он је Рус, родом из Симбирске губерније.

— Не, не верујем. Не могу веровати! Пугачов је био козак? Па Степан, Разин! А Јермак Тимофејевић? Него како! Сви који су сиромашни народ дизали против царева — сви су били козаци. А ти велиш да је из Симбирске губерније. Чак ме вређа, Митрићу, кад чујем тако нешто ...

Смешећи се, Бунчук упита:

— Дакле, говоре да је козак?

— Он и јест козак, само се сад не казује. Ја чим бацим поглед на његов лик — одмах познам.

— Чикамасов запали, па се накашља дувајући замишљено у лице Бунчука јаким мирисом војничког дувана. — Само не могу да се начудим, и ми само што се нисмо побили, препирући се о томе: ако је он, Владимир Илић, наш козак, тобџија, откуда је могао поцрпсти тако толему науку? Кажу да је у почетку рата допао ропства код Немаца, учио се и сву науку прошао, па кад је почео њихове раднике бунити а научницима замазивати очи — они се страшно уплашише. „Иди — кажу му — паметни, с богом својој кући, јер ћеш нам таквих ствари напетљати да их целог живота не можемо отпетљати!" — па га спровели у Русију, уплашили се да не би подбунио раднике. Охо! Он ти је, брате, сила! — изговори Чикамасов последњу реченицу не без хвалисавасти и весело се насмеја у мраку. — Ти га, Митрићу, ниси видео? Не? Штета. Кажу да му је глава грдосија. — Накашља се, пропусти кроз ноздрве рићу струју дима па настави, довршујући цигарету: — Е кад би жене повише таквих рађале. Сила, па крај! Још ће он неком цару заврнути шију... — Па уздахну: — Не, Митрићу, немој ми противречити: Илић је козак — Шта да се преганемо! У Симбирској губернији такви се не рађају.

Бунчук оћута, дуго је лежао, смешећи се отворених очију.

Није брзо заспао — доиста су га ваши у великом броју напале, размилеле се под кошуљом, изазивајући јак, досадни свраб; поред њега је уздисао и чешао тело Чикамасов, а сан му квариио нечији немиран коњ својим фрктањем. Он је скоро сасвим заспао, али се коњи нису слагали, већ су се почели уједати, топтати, разљуђено врискати.

— Мир, ђаволе! .. Мир-р, проклети!.. — сањивим тенором викну скочивши и нечим тешким удари најближег коња.

Мучен вашима, Бунчук се окретао, преврну се на другу страну и увиђајући зловољно да је сан задуго отишао, поче мислити о сутрашњем митингу. Покушавао је да замисли у чему ће се показати противакција официра, па се осмехну: „Побећи ће, зацело, ако козаци сложнo почну протестовати, а уосталом, ђаво ће их знати! За сваки случај договорићу се с гарнизонским комитетом." Однекуд се и нехотице сети епизоде из рата, јуриша у октобру 1915. године, а затим сећање као да се обрадовало што је упуђено познатом, утапканом стазом, истрајно и злурадо поче потурати одломке успомена: лица, ружне позе погинулих руских и немачких војника, говор многих гласова, безбојне, временом избледеле комаде некад виђених предела, неказане, због нечега сачуване мисли, унутрашње одјеке топовске грмљавине који су се једва осећали, познато штектање и зврјање траке од реденика, живу мелодију, неисказано лепу, малко избледелу слику уста некад вољене жене, па опет — комади рата: погинули, слегнуте хумке братских гробова ...

Бунчук се ужурба: уставши, седе, гласно рече или само помисли: „До смрти ћу носити ове успомене, и не само ја, већ сви који остану читави. Осакатили, наругали сте се животу!.. Проклети! Проклети!.. Ни самом смрћу нећете опрати своју кривицу!.." И још се сети дванаестогодишње Луше, кћери свога пријатеља, петроградског металца погинулог у рату, с којим је некад заједно радио у Тули. Увече је ишао по булевару. Она — та неокретна, слабачка девојчица — седела је на крајњој клупи, разбацивши дрско танке ножице, пушећи. На њеном увелом лицу — уморне очи, горчина у угловима офарбаних усана, продужених превременом зрелосту. „Не можете да ме познате, чико?" — упита она промукло, смешећи се с професионалном извештаченошћу, па устаде, заплака немоћно и горко као право дете, погрбивши се, притискујући главу уз Бунчуков лакат.

Он су умало не задави од мржње, која га обузе, отровна као гас; бледећи шкрипну зубима, јекну. Посло је дуго трљао маљаве груди, усне су му се тресле; чинило му се да га мржња пече у грудима као усијан комад шљаке — тињајући смета му дисању и изазива тај бол на левој страни под срцем.

Није заспао до јутра. А у свануће ужутео, туробан више него обично оде у комитет железничара, договори се да не пусе козачки ешелон из Нарве и после једног сата отиде да тражи чланове гарнизонског комитета.

Вратио се композицији после седам. Ишао је, осећајући целим телом јутарњу млаку свежину, неодређено радујући се и вероватном успеху свога пута, и сунцу које је прелазило преко зарђалог крова на магацину, и музикалној боји женског гласа који је однекуд допирао. Пред зору зачу се киша, плах, и кратак пљусак. Пешчана земља на прузи била је расквашена, изобразана траговима мајушних поточића, мирисала је бљутаво на кишу и још је задржавала на својој површини, онде где су се забадале кишне капље, густ'о посејане сићушне једва мало осушена јамице — као да ју је оспа ишарала.

Обилазећи композицију, у сусрет Бунчуку ишао је официр у шињелу и високим каљавим чизмама. Бунчук познаде јесаула Калмикова, па малко успори корак, очекујући Они се сретеше. Калмиков се заустани, хладно севну косим црним очима.

— Заставник Бунчук? Зар си ти у слободи? Опрости, нећу ти пружити руку . . .

Он чврсто стеже усне, па тури руке у џепове шињела.

— Ја не мислим да ти пружим руку... ти си се пожурио — одазва се Бунчук подсмешљиво.

— А ти, ваљда спасаваш овде кожу? Или си... дошао из Петрограда? Да ниси од пријатеља Керенског?

— Је ли то саслушавање?

— Законита радозналост за судбину друга по служби који је некад дезертирао.

Задржавајући осмех, Бунчук слеже раменима.

— Могу те умирити: нисам овде дошао од стране Керенског.

— Али ви се сад, пред опасношћу која се приближује, дирљиво уједињујете. Дакле, ипак, шта си ти? Еполета немаш, шињел војнички... — Мрдајући ноздрвама, Калмиков презирно и сажаливо осмотри мало погурену Бунчукову фигуру. — Политички комивоајажер^{lxxxiii}? Јесам ли погодио? — па не чекајући одговор, окрену се и оде широким корацима.

Код свога вагона Бунчука срете Дутин.

— Шта је с тобом? Митинг је већ почео.

— Како почео?

— Па тако. Наш ескадронски јесаул Калмиков био је одсутан, и данас је стигао из Петрограда на локомотиви и сазвао козаке. Баш сад је отишао да их саветује.

Бунчук се заустави, распитујући откад је Калмиков био на одсуству у Петрограду. Из речи

Дугина дознаде да је одсуствовао скоро месец дана.

„Један од оних угушивача револуције које је Корнилов слао у Петроград под изговором да изучавају бацање бомбе. Значи — поуздан корниловац. Па добро!“ — помисли он испрекидано, полазећи с Дугином на место митинга.

Иза магацина — сивозелене козачке блузе и шињели. У средини на преврнутом бурету стајао је Калмиков, опкољен официрима, и оштро и разговетно викао:

— ... довести до победног завршетка! У нас имају поверења — и ми ћемо оправдати то поверење! Сад ћу прочитати телеграм генерала Корнилова козацима.

Он с непотребном журбом извади из бочног џепа свога френча изгужван лист хартије, па поче нешто шаптати с командантом ешелона.

Бунчук и Дугин приђоше и умешаше се у козаке.

Козаци, драги земљаци! — читао је Калмиков изразито, не без одушевљења: — Зар се нису на костима ваших предака шириле и расле границе руске државе? Зар није вашом храброшћу, вашим подвизима, жртвама и јунаштвом била онаква велика Русија? Ви, слободни синови тихог Дона, лепог Кубана, бујног Терека, ви, моћни орлови уралских, аренбуршких, астраханских, семиречанских и сибирских степа и планина и далеког Забајкалја, Амура и Усуре, увек сте били на стражи части и славе ваших застаова, и рука земља је пуна прича о јуначким делима ваших отаца и дедова. Сад је наступио тренутак кад морате притећи у помоћ отаџбини. Ја кривим Привремену владу због неодлучности акције, због неумешлости и неспособности у управљању, због допуштања да Немци потпуно газдују у земљи, што потврђује експозија у Казану, где је експлодирало око милион граната и пропало 12.000 митраљеза. Не само то. Кривим неколико чланова владе за директну издају отаџбине и за то наводим доказе: кад сам био на седници Привремене владе у Зимском двору, 3. августа, министри Керенски и Савинков упозорили су ме да се не сме све говорити, јер међу министрима има људи који су непоуздани. Јасно је да таква вљада води земљу у пропаст, да се таквој влади не може веровати и да с њом не може бити спаса несрећној Русији... Зато, кад је јуче Привремена влада, за љубав непријатељу, затражила од мене да напустим дужност врховног главнокомандујућег, ја сам, као козак, по савести и части, био принуђен да не извршим тај захтев, више волећи смрт на бојном пољу него срамоту и издајство отаџбине. Козаци, Витези земље Руске! Ви сте обећали да заједно са мном устанете у одбрану отаџбине кад ја то нађем да је потребно. Куцнуо је час — домовина гледа у очи смрти! Ја се не покоравам наредбама Привремене владе и ради спасења слободне Русије идем против ње и против оних њених неодговорних саветника који продају отаџбину. Очувајте, козаци, част и славу беспримерног храброг козаштва, па ћете тиме спасти отаџбину и слободу коју је извојевала револуција. Слушајте, дакле, и извршујте моје наредбе! Идите за мном! 28. августа 1917. године. Врховни главнокомандујући генерал Корнилов.

Калмиков поћута мало; савијајући лист, узвикну:

— Агенти большевика и Керенског ометају кретање наших јединица железницом. Примљена је наредба врховног главнокомандујућег: у случају ако не буде могућно извршити пребацивање железницом, онда ићи на Петроград маршем. Још данас се крећемо. Спремајте се за искрцавање.

Пробијајући се грубо лактовима, Бунчук се прогура на средину; не прилазећи кругу официра, викну гласно, као што се виче на митинзима:

— Другови козаци! Мене су к вама послали петроградски радници и војници. Вас воде у братоубилачки рат, да уништите револуцију. Ако желите да идете против народа, ако хоћете да успоставите монархију и наставите рат све дотле док се не претворите у мртваце и богаље — идите!.. Али се петроградски радници и војници надају да ви нећете бити Кајини. Они вам шаљу пламени братски поздрав и хоће да вас виде не као непријатеље већ као савезнике ..

Нису му дали да доврши. Подиже се страшна галама, бура узвика просто као да обори Калмикова с бурета. Нагнувши се, он брзим корацима пође према Бунчуку; дошавши на неколико корака од њега, окрену се на потпетицама.

— Козаци! Заставник Бунчук је прошле године дезертирао с фронта — ви то знате. Па зар ћемо слушати ту кукавицу и издајника?

Командир шестог ескадрона, потпуковник Сукин заглуши глас Калмикова тутњећи басом:

— Да се ухапси нитков! Ми смо проливали крв, а он бежао у позадину!... Држите га!

- Причекајмо са хватањем!
- Нека говори!
- Немој му запушавати уста! Нека објасни свој правац.
- Да се ухапси!
- Не требају нам дезертери!
- Говори, Бунчук!
- Митрчћу! Ожежи их као што треба!
- До-ле-е-е . .
- Тхут, пасји сине!
- Одговори им! Одговори, Бунчук! Ти си им сметња! Сметња си им!

На буре скочи висок козак без качкета, члан пуковског ревнома. На његовом танком врату као змија вртела се до коже ошишана глава, чворугава као тиква. Он је ватрено позивао козаке да се не покоравају издајнику револуције генералу Корнилову, говорио је о пропасти народа због рата, па завршујући говор, обрати се Бунчуку:

— А ви, друже, немојте мислити да вас ми као господа официри презиремо. Ми вам се радујемо и ценимо вас као представника народа, и још због тога вас поштујемо, што, кад сте били официр, нисте гњавили козаке, већ сте били с њима као с браћом. Ми од вас нисмо чули ружне речи, али не мислите да се ми, необразовани људи, не умемо понашати — љубазну реч и стока разуме, а камоли човек. Клањамо вам се до земље и молимо да кажете петроградским радницима и војницима да на њих нећемо дићи руке!

Као да су ударили таламбаси: громогласни узвици одобравања постигли су врхунац, па се полако утишаше.

Поново се на бурету заљуља Калмиков, увијајући се витким стасом. О слави и части седог Дона, о историјској мисији Козака, о крви коју су заједно пролили официри и козаци говорио је, тешко дишући, мртвачки блед.

Калмикова је заменио један пун, плав козак. Његов пакостан говор, управљен против Бунчука прекидоше, а њега свукоше за руке. На буре скочи Чикамасов. Као да цепа кладу, махну рукама, дрекну:

— Нећемо ићи! Нећемо се искрцавати! У телеграму пише »као да су козаци обећавали помагати Корнилову — а ко је питао? Ништа му ми нисмо обећали! Обећали су официри из козачког савезног совјета! Греков је ствар спетљао, нека он и отпетљава!

Све чешће су се смељивали говорници. Бунчук је стајао, сагнувши велико чело, лице му је било црноцрвено као земља, на врату и слепоочницама у набрекним венама брзо је куцао пулс. Згушњавала се наелектрисана атмосфера. Осећало се да ће се ускоро, неким неразумним поступком, крвљу разредити напрегнута атмосфера.

Са станице дођоше у гомили војници гарнизона, и официри напустише митинг.

После пола сата притрча Бунчуку Дугин, сав задуван.

— Митрићу, шта да радим? .. Калмиков је нешто смислио. Стоварују сад митраљезе, послали су некуд курира на коњу.

— Хајдемо тамо. Скупи једно двадесет козака! Брзо!

Код вагона команданта ешелона Калмиков и три официра товарили су на коње митраљезе. Бунчук приђе први, погледа у козаке, па туривши руку у џеп од шињела, извадк сасвим нов, пажљиво очишћен официрски нагановац.

— Калмиков, ти си ухашиен! Руке увис!... Калмиков одокочи од коња, изви се, шчепа кубуру, али не стиже да извуче револвер: више његове главе фијукну куршум; претекавши пуцањ, викну Бунчук потмуло, опасним гласом:

— Руке увис!..

Ороз његовог нагановца полако се подиже до половине, показујући вршак кљуна. Калмиков га је пратио суженим очима, с муком је дизао руке, пуцкао прстима.

Официри преко срца предадоше оружје.

— Наређујете ли да скинемо и сабље? — упита понизно млади заставник митраљезац.

— Да.

Козаци растоварише коње, па унесоше митраљезе у вагон.

— Уз ове наместити стражу — обрати се Бунчук Дугину. — Чикамасов ће ухапсити остале и довести их овамо. Чујеш ли, Чикамасов? А Калмикова ћемо ја и ти одвести у ревом гарнизона. Јесаул Калмиков, изволи напред.

— Вешто! Вешто! — рече усхићено један официр, ускачући у вагон пратећи очима Бунчука, Дугина и Калмикова који су се удаљавали.

— Господо! Срамота, господо! Ми смо се држали као деца! Нико се није сетио да на време убије тога ниткова! Кад је он уперео револвер на Калмикова, требало га је само једанпут — и готово!

— Потпуковник Сукин љутито погледа у официре, па је дуго вадио уздрхталим прстима цигарету из табакере.

— Али њих има читав вод... побили би нас — бојажљиво примети заставник митраљезац. Официри су пушили ћутећи, погледујући се покадшто. Запањила их је брзина с којом се све то свршило.

Грицајући врх црног брка, Калмиков је неко време ишао ћутећи. Његов леви испупчени образ горео је као од шамара. Становници су успут гледали пренеражено, заустављали се, сашаптавали се. Над Нарвом је бледело вечерње натмурено небо. По колосецима је лежало црвено опало, брезово лишће — август га просуо одлазећи. Преко зеленог кубета црквице прелетале су чавке. Негде иза станице, иза сумрачних поља, дишући свежином, већ је била пала ноћ, а од Нарве на Псков, на Лугу, по небеској ледини, по беспутици још једнако су ишли искидани облаци по оловнај вечерњој белини; прелазећи невидљиву границу ноћ је потискивала сутон.

Поред станице Калмиков се нагло окрену и пљуну у лице Бунчуку.

— Нит-ко-ве! ..

Склонивши се од пљуванка, Бунчук подиже обрве, па је дуго стезао левом руком шаку десне, која се отимала да продре у џеп.

— Иди!.. — с муком изговори.

Калмиков пође псујући ружно, бљујући грудве речи које су на фронту створили смртна чама, страх, очајање и бол.

— Ти си издајник! Издајник! Платићеш за то! — узвикивао је он, заустављајући се често, полазећи на Бунчука.

— Иди! Молим.. — сваки пут га је овај саветовао.

И Калмиков, стежући песнице, поново се откидао с места, ишао је на махове, као распаљен коњ. Они приђоше до пумпе. Шкрипећи зубима, Калмиков је викао:

— Ви нисте партија, већ банда гнусног друштвеног талоба! Ко руководи вама? — Немачки главни штаб! Бољшевици ... х-х-ха! Ништавила! Вашу партију, то ђубре, купују као и---Ниткови! Ниткови!.. продали сте отаџбину!.. Ја бих све вас на једна вешала... О-о-о! Доћи ће време!.. Тај ваш Лењин није за тридесет марака продао Русију?!.. Смотао милиончић па се сакрио ... Робијаш!..

— Стани уза зид! — викну Бунчук отегнуто, чамуцкујући. Дугин се уплашено узврпољи.

— Илија Митрићу, чекај! Шта ти то? Стани! Бунчук, с унакаженим од љутине, поцрнелим лицем, прискочи Калмикову и снажно га удари у слепоочницу. Газећи ногама качкет који је Калмикову спао с главе, вукао га је тамном зиду пумпе.

— Стани!

— Шта хоћеш!? Ти? Не смеш!.. Не смеш ме тући!.. — рикао је Калмиков, противећи се,

Ударивши се потмуло леђима о мрачни зид пумпе, он се исправи, разумеде:

— Хоћеш да ме убијеш?

Сагнувши се, Бунчук се журио, вадио револвер, закачивши ороз за поставу џепа.

Калмиков коракну напред, закопчавајући брзо сва дугмета на шињелу.

— Пуцај, пасји сине!.. Пуцај! Гледај како умиру руски официри ... Ја и поред смр-р ...

Куршум му је ушао у уста. Иза пумпе, пењући се на степенасту узвишицу, изви се промукао одјек. Посрнувши на другом кораку, Калмиков левом руком обухвати главу, па паде. Сави се јако, испљуну на груди црне од крви зубе, слатко цмокну језиком. Тек што су се његова леђа исправила, дотакла се влажног шљунка, Бунчук опали још једном. Калмиков се трже, окрећући се на бок, подави главу под раме као птица кад хоће да спава, па кратко зајеца.

На првој раскрсници Дугин стиже Бунчука.

— Митрићу ... Шта то радиш, Митрићу? .. Зашто си га убио?

Бунчун је дуго дрмусао Дугинова рамена; забадајући му у очи као челик оштар поглед, рече необично мирним, угашеним гласом:

— Или они нас, или ми њих!.. Средине нема. Нема заробљеника. На крв одговарамо крвљу. Ко ће кога ... Рат до уништења ... јеси ли разумео? Такве као Калмиков треба уништавати, давити као змије. И оне који слине од жалости за њима, треба убијати... јеси ли разумео? Шта ту слиниш? Стегни се! Буди зао! Калмиков би нас, да је имао власт, побио, не вадећи цигарету из уста, а ти... Ех, жутокљунче!

У Дугина се дуго тресла глава, цвочотали зуби и некако се ружно заплитале велике ноге у избледелим чизмама.

Средином пуне улице ишли су ћутке. Бунчук је покадшто погледао назад, Над њима су се у мраку ниско пенили жалосни црни облаци, јурећи на исток, У свануће, с мајушног парчета августовског неба као зелено разроко око мртвачево гледао је окрњен месец, умивен јучерашњом кишом. На оближњем раскршћу стајали су, приљубљујући се једно уз друго, војник и нека жена с белом марамом пребаченом преко рамена. Војник је грлио жену, привлачећи је уза се, нешто шаптао, а она је забацивала главу, одупирући му се рукама у груди и мрмљала гушећи се од смеха: „Не верујем! Не верујем.“ — и смејала се пригушено, младалачки.

XVIII

31. августа у Петрограду се убио генерал Кримов, кога је тамо позвао Керенски.

У Зимски дворца су нагрнуле с покајањем делегације и команданти јединица Кримовљеве армије. Људи који су недавно ишли против Привремене владе, сад су се љубазно клањали пред Керенским, уверавајући га о својој поданичкој верности.

Морално разбијена, Кримовљева армија још је била у агонији: јединице су се по инерцији кретале ка Петрограду, али то кретање већ је било изгубило сваки смисао, јер се Корниловљев пуч свршавао, гасио се покушај реакције, који је плануо као бенгалска ватра, и привремени шеф републике — који је, истина, тог дана био изгубио меснатост подбулих образа — избацујући као Наполеон ножне листове утегнуте у камашне, говорио је већ на редовној седници владе о „пуној политичкој стабилизацији“.

Један дан пред смрт Кримова, генерал Алексејев, постављен је за главковерха. Коректни и осетљиви Алексејев, схватајући сву ружну двосмисленост свога положаја, у почетку је категорички одбио, али се после примио тога положаја руководећи се једино жељом да олакша судбину Корнилова и оних који су овако или онако умешани у организовање побуне против владе.

31-га он је с пута непосредно, телеграфски ухватио везу с Главним штабом, покушавајући да сазна какав је став Корнилова према његовом постављењу и доласку. Досадни преговори отегли су се, с малим прекидом, до позно у ноћ.

Истог дана код Корнилова је било саветовање између виших официра у штабу и људи блиских Корнилову. На постављено им питање да ли је целисходна даља борба с Привременом владом већина присутних на саветовању изјаснила се за продужење борбе.

— Молим вас да се изјасните, Александре Сергејевићу — обрати се Корнилов Лукомском, који је ћутао за све време саветовања.

Овај је умереним, али одлучним изразима побијао предлог међусобне борбе.

— Да капитулирамо? — упита Корнилов, прекинувши га оштро.

Лукомски слеже раменима.

— Закључци се намећу сами собом. Разговори су трајали пола сата. Корнилов је ћутао, савлађујући се очевидно с огромним напором воље. Ускоро је распустио саветовање, а после пола сата дозвоао је к себи Лукомскога.

— Ви сте у праву, Александре Сергејевићу! — рече он уморно, пуцајући прстима и гледајући некуд у страну угашеним очима, седим, као да су посуте пепелом: — Даљи отпор био би и глуп и бесмислен.

Дуго је добовао прстима, ослушкујући нешто — може бити своје сопствене мисли које су бежале као мишеви. Поћутавши мало, упита:

— Кад ће доћи Михаил Васиљевевић?

— Сутра.

1. септембра стиже Алексејев. Увече истог дана, по наредби Привремене владе, он је ухапсио Корнилова, Лукомског и Романовског. Пре него што су ухапшени у гостионици „Метропола“, где је требало да буду под стражом, Алексејев је у четири ока двадесет минута разговарао с Корниловом; изишао је из његове собе дубоко потресен, скоро не владајући собом. Кад је Ромаровски покушао да уђе код Корнилова, зауставила га је његова жена.

— Опростите! Лавр Георгијевић је молио да никог не пуштам код њега.

Романовски овлаш погледа у њено збуњено лице, па се удаљи, мигајући узбуђено плавим подочњацима.

У Бердичеву је одмах сутрада у ухапшен главно-командујући Југозападнoг фронта генерал Деникин, његов начелник штаба — генерал Марков, генерал Вановски и командант Посебне армије генерал Ердељи.

У Бихову, у женској гимназији, неславно је завршио Корниловљев покрет, који је историја придавила. Завршио се изазвавши нов; јер где су, ако не тамо, поникли почеци планова за будући грађански рат и за напад на револуцију развијеним фронтом?

XIX

Последњих дана октобра, рано ујутру, јесаул Листницки је добио наредбу од команданта пука да с ескадроном у пешачком строју дође на Дворски трг.

Издавши наредбу нареднику, Листницки се брзо обуче.

Официри су устајали, зевајући, свађајући се помало.

— "У чему је ствар? — У болшевицима!

— Господо, ко ми је узео метке?

— Куда ћемо ићи?

— Чујете ли: пуцају?

— Врага пуцају! Ви имате халуцинације слуха! Официри изиђоше у двориште. Ескадрон се престојавао у водне колоне. Листницки је брзим маршем извео козаке из дворишта. Невски проспект је био пуст. Негде су се доиста чули појединачни пуцњи. Дворским тргом се кретао оклопљени

аутомобил, патролирали јункери. По улицама је била мртва тишина. Код капије Зимског дворца козаке је срео одред јункера и козачки официри четвртог ескадрона. Један од њих, командир ескадрона, одазва Листницког у страну.

— Је ли цео ескадрон с вама?

— Јесте. А зашто?

— Други, пети и шести нису пошли, одбили су, али је митраљеско одељење с нама. Како козаци?

Листницки кратко махну руком.

— Не ваља! А први и четврти Пук?

— Нису овде. Они неће поћи. Знате ли да се данас бољшевици спремају да иступе? Ђаво га зна шта се ово ради! — па сетно настави: — Најбоље би било киднути на Дон и склонити се од све ове каше...

Листницки уведе ескадрон у двориште. Козаци саставише пушке у купе, разиђоше се по дворишту, пространом као трг. Официри се скупише у крајњој споредној згради. Пушили су. Договарали су се.

После једног сата дође пук јункера и женски батаљон. Јункери се разместише у дворском вестибилу и тамо унесе митраљезе. Ударнице^{lxxxiv} су се скупиле у дворишту. Козаци су се смуцали и пролазили, правили на њихов рачун прљаве шале. Јадну, дежмекасту, у кратком шињелу, поднаредник Аржанов плъесну по леђима.

— Ти би, тетка, боље урадила да рађаш децу, а не да се мешаш у мушки посао.

— Рађај их сам! — обрецну се из баса нељубазна „тетка“.

— Миле моје! Зар и ви с нама? — Закачивао се за ударнице староверац и женскарш

Тјуконов.

— Удри их, улопане!

— Раскречени ратници!

— Боље би било да сте седеле код својих кућа! Гле, и њих натерала невоља!

— Двоцевке грађанског обрасца!

— Спреда војник, а позади — поп ли је, или враг би знао шта... Просто да човек плъуне!

— Еј ти, ударна! Скупи седалицу, јер ћу те опачити кундаком!

Козаци су се кикотали, веселили, гледајући у жене. Али у подне је нестало веселог расположења. Ударнице, поделивши се на водове, носиле су с трга дебеле борове греде и барикадирале капију. Њима је командовала задружна жена мушког кроја, с медаљом св. Ђорђа на лепо скројеном шињелу. По тргу је почео све чешће пролазити оклопљени аутомобил, јункери однекуд унесоше у двор ручне сандуке с мецима и митраљеским реденицима.

— Значи да ћемо се тући?

— Ја како си ти мислио? Вагда си доведен овамо да пипаш ударнице?

Око Лагутина скупише се земљаци, Вукановци и Слачшевци. Они су се о нечему саветовали, прелазили с места на место. Официри се некуд изгубише. У дворишту, осим козака и ударница, није било никога. Скоро код саме капије стајали су митраљези које су митраљесци оставили, њихови мокри штитови нејасно су се сијали.

Предвече је пала слана. Козаци се ускомешаше.

— Какав је ово ред: довели нас, па држе у дворишту без хране?!

— Треба Листницког наћи.

— Баш ћеш га наћи! Он је у двору, а јункери нас козаке тамо не пуштају.

— Треба послати човека по вечеру — нека донесе.

По вечеру послаше два козака.

— Идите без пушака, јер ће вам их узети — посаветова Лагутин.

Вечеру су чекали нека два сата. Није било ни кухиње, ни гласника. А кухињу су, кад је излазила из дворишта, вратили војници Семјоновци. Пред сумрак су се ударнице, скупивши се код капије, расуле у густ строј; лежећи под гредама, почеле су пуцати некуд преко трга. Козаци нису узимали удела у пуцању, пушили су, осећали досаду. Лагутин скупи ескадрон поред зида, па погледајући бојажљиво у дворске прозоре, поче говорити:

— Знате шта, земљаци! Ми овде немамо никаквог посла. Треба да идемо, јер ћемо иначе без своје кривице настрадати. Почеће пуцати на двор, а ми шта ћемо? Од официра ни трага... а ми, јесмо ли луди да ту гинемо? Хајдемо кући, што да овде лудо губимо време! А Привремена влада,.. којег врага нам је стало до ње! Како ви мислите, земљаци?

— Изиђи само из дворишта, бољшевици ће почети шишати из митраљеза.

— Главе ће нам поскидати!

— Не може бити...

— Онда разилази се!

— А не, седећемо до краја.

— Ми гледамо свој посао — ни у шта се не мешамо.

— Како ко хоће, а наш вод одлази!

— И ми идемо!

— Треба послати људе бољшевицима — нека они нас не дирају, а ми њих нећемо дирати.

Дођоше козаци првог и четвртог ескадрона. Нису се дуго саветовала. Три козака, од сваког ескадрона по један, изиђоше кроз капију, а после једног сата вратише се у пратњи трију морнара. Морнари, прескочивши преко греда натрпаних код капије, ходали су по дворишту с извештаченом слободом; приђоше козацима, поздравише се. Један од њих, млад лепотан црних бркова, у откопчаном капуту од сегелтуха и с капом забаченом на потиљак, прогура се у средину козачке гомиле.

— Другови козаци! Ми, представници револуционарне Балтичке флоте, дошли смо зато да вам предложимо да напустите Зимски дворац. Ви немате шта да браните, вама је туђа буржоаска влада. Нека је бране буржоаски синови, јункери. Ниједан војник није устао у одбрану Привремене владе, и ваша браћа — козаци првог и четвртог пука — придружили су се нама. Ко жели да иде с нама — нека се одвоји лево!

— Чекај, брате! — ступи напред храбри поднаредник првог ескадрона. — Поћи ћемо са задовољством... а ако нас бољшевици почну убијати?

— Другови! У име Петроградског војно-револуционарног комитета обећавам вам пуну безбедност. Нико вас неће дарнути.

Поред морнара црних бркова стаде други, здепаст и рошав. Он погледа у козаке, окрећући дебео воловски врат, па се удари по испупченим, грудима, са затегнутом блузом:

— Ми ћемо вас спровести! Немате се, браћо, чега бојати, ми вам нисмо непријатељи, нити је петроградски пролетаријат ваш непријатељ, него су вам непријатељи ево ови ...

Он показа издвојеним палцем према двору, па се осмехну, откривши јаке зле зубе.

Козаци су се снебивали неодлучно, жене ударнице су прилазиле, слушале, погледале у козаке, па поново ишле капији.

— Еј, ви жене! Хоћете ли ићи с нама? — викну један брадат козак.

Одговор није дочекао.

— Узимајте пушке — па напред! — рече одлучно Лагутин.

Козаци слошки поузимаше пушке и пастројише се.

— Хоћемо ли понети митраљезе? — упита црно-мањастог морнара козак митраљезац.

— Понесите. Не можете их оставити кадетима. Пред одлазак козака појавише се официри ескадрона у пуном саставу. Стајали су збијени у гомилу, не скидајући очију с морнара. Ескадрони се постројише и кренуше. Напред је митраљеско одељење вукло митраљезе. Точкови су танко шкрипутали, тандркали по мокрој камењу. Морнар у капуту од сегелтуха ишао је поред челног вода првог ескадрона. Висок плав козак из Федосејевске станице држао га је за рукав и говорио разнежено и као правдајући се:

— Мили мој, ваљда ми хоћемо против народа? По глупости смо забасали овамо, а да смо знали, зар бисмо пошли? — па је тужно махао ђубастом главом. — Веруј ми — не бисмо пошли! Богами!

Четврти ескадрон је ишао последњи. Код капије, где се био скрљао сав женски батаљон — застој. Један снажан козак, попевши се на греде, убедљиво и значајно тресе црним прстом и великим ноктом:

— Ви, стрелци, слушајте што вам кажем! Ево ми сад одлазимо, а ви, због своје женске глупости, остајете. Дакле, без глупости! Ако нам почнете пуцати у леђа — вратићемо се и све исећи на парампарчад. Говрим ли разумљиво? Е, па тако. А сад у здрављу!

Он скаче у греде, у касу стиже своје, с времена на време погледа назад.

Козаци долазе скоро до средине трга. Обазревши се, један рече узрујано:

— Глете, људи! Официр трчи за нама!

Многи у ходу окрећу главу, гледајући. По тргу трчи висок официр, придржавајући сабљу. Он маше руком.

— То је Атаршчиков, из трећег ескадрона.

— Који?

— Висок, има младеж на оку.

— Решио се да иде с нама.

— Он је ваљан младић.

Атаршчиков брзо достиже ескадрон, још издалека се види како му на лицу игра осмех. Козаци машу рукама, смеју се.

— Запни, господине капетане!

— Брже!

Од дворске капије одјекну усамљен пуцањ. Атаршчиков широко маше рукама и, забацујући се, пада на леђа, копрца се, отима се на калдрми, покушава да устане. Ескадрони, као по команди, развијају се према дворцу. Код окренутих митраљеза клечи послуга. Шум реденика. Али поред

дворске капије, иза борових греда — ни живе душе. Ударнице и официре, који су један минут пре тога тамо стајали у гомили, пуцањ као да је слистио. Ескадрони се опет журно постројавају, иду, убрзавајући корак. Два козака последњег вода враћају се с места где је пао Атаршчиков. Један виче гласно, да би га чуо ескадрон.

— Погодило га под леву плећку. Готов је! Корак у ногу звони громко и разговетно. Морнар у капу од сегелтуха командује:

— Лево крило напред . . . марш!..

Ескадрони, савивши, окрећу улево. Прати их ћутањем згрбљени дворац.

XX

Јесења топлота. Киша се испадала. Над Биховом се ретко показивало обескрвљено сунце. У октобру почеше птице селице ићи на југ. Чак се у ноћи чуло над хладном, црном земљом горко узбудљиво кликтање ждралова. Журила су се јата, бежећи од блиских мразева, од хладних северних ветрова у висини.

Биховски затвореници, ухашпени због Корнилова, чекали су месец и по дана да им се суди. За то време њихов живот у затвору некако се усталио и добио, ако не сасвим обичне, а оно ипак на свој начин утврђене облике. Ујутру, после доручка, генерали су ишли у шетњу; враћајући се, разгледали су пошту, примали рођаке и пријатеље који су их посећивали, ручали, после „сата тишине“ посебице се занимали у својим собама, увече се обично скупљали код Корнилова, дуго разговарали и саветовали се.

У женској гимназији, претвореној у затвор, ипак су живели с неким комфором.

Спољну стражу чували су војници Георгијевског батаљона¹⁸⁸⁵, унутрашњу Текинци. Али та стража, ако је унеколико и сужавала слободу затвореника пружала је у замену врло битну предност: била је тако уређена да су хапсеници сваког тренутка могли, ако зажеле, лако и безопасно бежати. За све време бављења у биховском затвору они су без препреке одржавали везу са спољашњим светом, вршили притисак на буржоаску јавност, тражећи убрзање испеђења и суда, затурали трагове своје побуне, пипали расположење официра и спремали се да беже у случају рђавог исхода.

Корнилов, забринут задржавањем поред себе оданих му Текинаца, ступи у везу с Каледином, и овај, на његово тражење, хитно посла у Туркестан гладним породицама Текинаца неколико вагона жита. За помоћ породицама официра учесника у побуни Корнилов се обрати с писмом врло оштре садржине крупним банкарима Москве и Петрограда; ови се пожуреше да пошаљу неколико десетина хиљада бојећи се незгодних открића по себе. Дуга преписка Корнилова с Каледином није се прекидала до новембра. У опширном писму послатом Каледину средином октобра, распитивао се о положају на Дону и о томе како ће козаци примити његов долазак тамо. Каледин је послао повољан одговор ...

Октобарски преврат заљуљао је земљиште под ногама биховских затвореника. Одмах сутрадан на све стране полетели су гласници, и већ после недељу дана као одјек нечије бриге за судбину затвореника чуло се писмо Каледина, адресовано врховном главнокомандујућем генералу Духоњину, у којем је одлучно молио да му се Корнилов и остали похапшени уступе на јемство. С таквом истом молбом обраћали су се у Главни стан Совјет Савета козачке војске и Главни комитет савеза официра армије и морнарице. Духошин је оклевао.

1. новембра Корнилов му посла писмо. Духоњинове напомене на ивицама писма јасно показују како је немоћан био Главни стан, који је у то време стварно већ био изгубио сваку власт над војском, која је у потпуној немоћи преживљавала последње дане.

*Поштовани гојуподине,
Никола Николајевићу!*

Вас је судбина довела у такав положај да од вас зависи да ли ћете променити исход догађаја који су пошли убитачним за земљу правцама, углавном због неодлучности и попустљивости вишег командног састава. За вас наступа тренутак кад људи морају или смело поступили, или се уклонити, инача ће на њих пасти одговорноот за пропаст земље и срамота због коначног распада војске.

По непотпуним, појединачним обавештењима која допиру до мене, ситуација је тешка, али још није безизлазна. Али она ће постати таква ако допустите да Главни стан узму бољшевици или ако добровољно признате њихову власт.

Нису нимало довољни Георгијевски батаљон, упола испропагандиран, и слаб Текински пук, који су вам на расположењу.

Предвиђајући даљи ток догађаја, ја мислим да је потпребно да без одлагања предузмете такве мере које би, осигуравајући добро Главни стан, створиле повољне услове за организацију даље борбе с анархијом

која долази.

Ја сматрам да су ово те мере:

1. Да се адмах пребаца у Могилџев један чешки пук и пољски улански пук.

Духоњина напомена. Главни стан сматра да су они потпуно непоуздани. Те јединице су међу првима закључиле примирје с болшевицима.

2. Заузимање Орше, Смоленска, Жлобина и Гомеља са јединицама Пољског корпуса, појачавши дивизије овог последњег артиљеријом на рачун козачких батерија фронта.

Напомена. Ради заузимања Орше и Смоленска конценгрисане су 2-га Кубанска Дивизија и бригада астраханских козака: Пук 1-ве Пољске дивизије из Бихова није препоручљиво узети ради везбедности зотвореника. Јединице 1-ве дивизије имају слабе кадрове и зато не значе реалну снагу. Корпус се чврсто држи тога до се не меша у унутрашње послове Русије.

3. Концентрација на ликији Орша—Могилџев— Жлобин свих јединица чехословачког корпуса, Корниловљевог пука, под изговором да се превезу у Петроград и Москву, и једна или две козачке дивизије од најјачих.

Напомена. Козаци су заузели непоколебљив став — да не ратују с болшевицима.

4. Концентрација у истом рејону свих енглеских и белгијских оклопљених аутомобила, замењујући њихову послугу искључиво официрима.

5. Концентрација у Могилџеву и у једној најближој њему тачки, под сигурном стражом, резерве пушака, метака, митраљеза, аутоматских пушака и ручних граната ради раздавања официрима и добровољцима, који ће се обавезно скупљати у поменутом рејону.

Напомена. То може изазвати ексцесе.

6. Стварање трајне везе и одређеног споразума с атаманима Донске, Терске и Кубанске војске и с комитетима пољским и чехословачким. Козаци су се одлучно изјаснили за успостављање реда у земљи, а за Пољаке и Чехе успостава реда у Русији је питање њиховот сопственог опстанка.

Сваки дан су стизали све узбудљивији гласови. У Бихову је расло узнемирење. Између Могилџева и Бихова су летели аутомобили Корниловљевих пријатеља, који су тражили од Духоњина да ослободи затворенике. Козачки совјет чак се служио и прикривеним претњама.

Духоњин, утучен тежином неизбежних догађаја, осећајући тек сад ону неизмерну одговорност коју је свалио на своја рамена примивши се врховног командовања, колебао се. 18. новембра издао је наредбу да се затвореници пошљу на Дон, али је одмах променио одлуку.

Сутрадан изјутра пред главни улаз у биховску гимназију-затвор стиже густо упрсан блатом аутомобил. Шофер с понизном услужношћу отвори врата, и из аутомобила изиђе официр средњих година. Он показа официру на стражи исправе на име генерал-штабног пуковника Кусонског.

— Ја долазим из Главног стана. Имам налог лично за ухапшеног генерала Корнилова. Где могу видети команданта затвора?

Командант — потпуковник Текијског пука Ерхард — одмах га одведе Корнилову. Кусонски, представивши се, упадљиво, с једва приметном афектацијом саопшти:

— Кроз четри сата Могилџев ће од Главног стана бити предат без борбе. Генерал Духоњин ми је наредио да вам јавим да сви затвореници морају сад одмах напустити Бихов.

Обавестивши се о ситуацији у Могилџеву, Корнилов позва потпуковника Ерхарда. Одупирући се тешко прстом леве руке о ивицу стола, рече:

— Одмах ослободите генерале. Текинци нека се спреме да се крену у дванаест сати ноћу. Ја идем с пуком.

Цео дан су у походној ковачници шкрипали, гушећи се, мехови, руменом светлошћу горео усијан угаљ, звечали чекићи, пред ковачницом љутито вриштали коњи. Текинци су сви листом поткивали коње, крпили амове, чистили пушке, спремали се.

Дању су генерали један по један напустили затвор. А у глуву поноћ, кад је мала провинцијска варошица, угасивши светлост, сопавала дубоким сном, из дворишта биховске гимназије, по тројица у реду, почели су излазити коњаници. Њихове тамне силуете, рељефне, као да су извајане, промицале су и оцртавале се према небу челичне боје. Као неке нарогушене птице, коњаници су јахали, набивши високе шубаре, грбили се у седлима јежећи се, умотавали у капуљаче масноцрнпураста лица. У средини пуковске колоне, поред команданта пука, пуковника Кигелхена, на високом мршавом коњу

њихао се погрбљен Корнилов. Он се мрштио од хладног ветра који је лутао по биховским улицама, жмирио је узаним очима на мразно звездано небо.

Сличан цвркутању топот тек поткованих коњских копита прошкрипа кроз улице и, губећи се умукну на ивици варошице.

XXI

Пук је одступао већ други дан. Лагано, под борбом, али је одступао. По брдским ненасутим путевима отезале су се коморе руске и румунске војске. Уједињене аустро-немачке јединице обухватале су их дубоким обухватом крила, трудиле се да стегну обруч ско њих.

Увече се сазнало да 12. пуку и с њим суседној румунској бригади прети опасност да буду опкољени. Противник је на заласку сунца избацио Румуне из села Ховинески и већ је био продоро до коте „480“, која се граничи с Голшким превојем.

Ноћу је 12. пук, појачан батеријом брдског коњичког дивизиона, добио наредбу да заузме положаје у доњем делу Голшке долине. Истуривши заштитне страже, пук се спреми за борбу у покрету. Те ноћи су Мишка Кошевој и његов сељак, ћубасти Алексеј Бешњак, били на мртвој стражи. Били су скривени у јарку поред напуштеног разваљеног бунара, удишући мразом разређен ваздух. По облачном чупавом небу покадшто је прелетало задоцнело јато дивљих гусака, које је опрезним гакањем обележавало свој правац. Сетивши се зловољно да не сме пушити, Кошевој је тихо шаптао:

— Чудан живот, Алексеју! . . . Иду људи пипајући као слепи, састају се и растају, понеки пут газе један другог. . . Живиш овде, поред саме смрти, па ти дође чудно на што све ове патње? По мом мишљењу нема ништа страшније на свету од људске душе ничим је не можеш до дна осветлити... Ево ја сад лежим с тобом, а не знам о чему ти мислиш, и никад нећу дознати, и какав је иза тебе живот знам, а ти о мени не знаш ... Можда ја сад хоћу да те убијем, а ти ми дајеш двопек, ништа не сумњаш ... Људи о себи мало знају. Летос сам био у болници. Поред мене је лежао један војник, родом из Москве. Он се све чудило, распитивао како козаци живе, како ово, како оно. Они мисле да козаци имају само бич, мисле — козак је дивљи и да му је уместо душе флаша, а ми смо исто тако људи: и жене исто тако волимо, и девојке милујемо, за своју несрећу плачемо, туђој се радости не радујемо... Како ти мислиш, Аљошка? Ја сам, момче, жељан живота — кад се сетим колико на свету има лепих жена, просто ме срце заболи! Кад помислим да их све среда не могу обљубити — викао бих од муке! Тако сам постао осетљив према женама да бих сваку до бола миловао... Повалио бих сваку која би ми дошла под руку, само ако је лепа... Ето и ту су паметно уредили живот: утрапе ти једну до смрти — па се носи с њом... па како да не досади? Па су још измислили рат, и тако ...

— Зар су те мало боли у леђа, воле ђавољи! — изгрди га Бешњак безазлено.

Забацивши се на леђа, Кошевој је ћутао, дуго тледао у небеску празнину, па смешећи се сањалачки, узбудљиво, нежно је миловао рукама охладнелу неприступачно-равнодушну земљу.

Један сат пре смене заробикше их Немци. Бешњак, успевши да опали пушку, седе, шкрипећи зубима, савијајући се у самртном клањању, немачки бајонет исече му утробу, распори мокраћну бешику и запе забивши се у кичмени стуб. Кошевој је оборен кундаком. Око пола врсте вука га је на себи јак ландштурмист.^{lxxxvi} Кад се Мишка освестио, осети да се гуши у крви, предахну и без велике муке откину се с Немцевих леђа. За њим опалише плотун, али га спасоше ноћ и жбуње — те побеже. Пошто је офанзива заустављена и руско-румунске јединице изишле из „џепа“, 12. пук је повучен и бачен у позадину на неколико врста улево од свога сектора. Објављена је пуку наредба: да се врши стражарска служба, да се постављају патроле по путевима, да се пази да дезертери не иду у позадину, а дезертере задржавати, не презајући од употребе оружја, и под стражом слати у дивизијски штаб.

Кошевој први погоди у одред. Он и још три козака изјутра изиђу из сеоцета и по наредниковој заповести стану на крај кукурузне њиве, недалеко од пута. Пут се, заобилазећи шумарак, губио у таласастој равници, ишараној квадратима оранице. Козаци су чували стражу наизменице. После подне приметите групу од неких десет војника који су ишли према њима. Војници су ишли, имајући очевидно намеру да обиђу сеоце под падином. Кад су дошли спрам шумарка, они се зауставише, запалише дуван, очевидно саветујући се, затим пођоше, нагло променише правац, окренуше под правим углом налево.

— Да им пуцам? — упита остале Кошевој, дижући се из густих кукурузних стабљика.

— Опали увис.

— Еј, ви! Стојте!

Војници, налазећи се на неколико десетинахвати од козака, чувши позив, за тренутак се зауставише, па се поново, као преко воље, кренуше даље.

— Сто-о-ој! — викну један козак, испалјујући увис један по један шаржер.

С пушкама на готовс козаци стигоше војнике који су ишли лагано.

— Којег врага не стојите? Из које сте јединице? Куда идете? Документе! — дотрчавши, викну поднаредник Количев, командир страже.

Војници стадоше. Тројица без журбе скидоше пушке.

Задњи се саже, везујући комадом телефонске жице одваљен ђон на ципели. Сви су били невероватно исцепани, прљави. На скутима шињела био се закачио мрки чичак — видело се да су ту ноћ лежали у шуми, у жбуњу. На двојици су били летњи качкети, на осталим прљавосиве овче шубаре, с раскопчаним наушницама, тако да су висиле врпце којима се везују. Последњи — очевидно вођа — висок и погрбљен као старац, подрхтавајући отомбољеним образима, повика љутитим уњкавим гласом:

— Шта хоћете? Дирамо ли ми вас? Шта нам досађујете?

— Исправе! — правећи се строг, прекиде га поднаредник.

Један плавоок војник, црвен као нова печена цигла, извади иза појаса бомбу у облику флаше — па машући њом испред поднаредниковог носа, обзирајући се на другове, рече брзим јарославским изговором:

— Ево ти, мали, исправе! Ево! Ово ти је мандат на целу годину! Чувај главу, јер ако распалим — нећеш скупити џигерицу и слезину. Јеси ли разумео? ..

— Немој да се играш! — мрштио се поднаредник, гурајући га у груди. — Не играј се и не плаши нас, јер смо доста заплашени. А пошто сте дезертери — окрећите у штаб. Тамо такве птице прикупљају.

Згледавши се, војници скидоше пушке. Један од њих, црних бркова и испијен, по изгледу рудар, шапну, преносећи очајан поглед с Кошевог на остале козаке:

— Ако ли вас узмемо на бајонете!.. Него, одмакни! Даље! Богами ћу сад првоне сасути куршум!..

Плавооки војник је окретао бомбу над главом; онај високи, погрбљени што је ишао напред, парну зарђалим врхом бајонета сукно поднаредниковог шињела; онај што је лично на рудара псовао је матер и замахвао кундаком на Мишку Кошевог, а у овог је прст дрхтао на окидачу и играо кундак пушке притиснут лактом уз слабину; један хозак, ухвативши омањег војника за ревер од шињела, вукао га је испруженом руком и бојажљиво се освртао на остале, бојећи се ударца с леђа.

Шуштало је суво лишће на кукурузним стабљикама. Иза таласасте равнице преливали су се плави огранци планина. Близу сеоцета по стрњици лутале су риђе краве. Ветар је ковитлао иза шумарка мразну прашину. Сањив је и миран био мутан октобарски дан; благи мир, тишина избијали су из предела попрсканог оскудним сунцем. А недалеко од пута, у бесмисленој злоби газили су се људи, били су готови да својом крвљу залију масну, ситу од киша, посејану земљу.

Страсти су се малко стишале, и погаламивши, војници и козаци почеше разговарати мирније.

— Има три дана како смо повучени с фронта! Ми нисмо ишли иза фронта! А ви бежите, срамота! Остављајте другове! А ко ће држати фронт? Ех, ви људи!.. Мени су друга под носом убили — били смо на мртвој стражи, а ти кажеш да ми нисмо ни омирисали барут. Помириши ти њега као што смо га ми мирисали! — говорио је Кошевој љутито.

— Шта ту ваздан да нагаждамо! — прекиде га један козак: — Хајдемо у штаб — и то одмах!

— Ослободите пут, козаци! Јер иначе, тако ми бога, пуцаћемо! — уверавао је војник што личи на рудара.

Поднаредник је очајно ширио руке:

— Не можемо ми то учинити, брате! Можете нас побити, па ипак нећете моћи отићи: ено нашег ескадрона у селу

Висок, погрбљени војник час је претио, час саветовао, час почињао понизно молити. Најзад он брзо извади из прљаве торбице флашу, оплетену сламом, па, улагујући се и намигујући Кошевом, прошапута:

— Ми ћемо вам, козаци, и новаца дати и ево... немачке ракије ... још штогод ћемо скупити ... Пустите нас, тако вам бога... Код куће имамо дечицу, сам знаш... Напатили смо се сви, изнемогли смо од чежње ... Докле ћемо овако? .. Боже!.. Зар нас збиља нећете пустити — Он брзо извади из саре дуванкесу, истресе из ње две згужване керенке^{lxxxvii} па их поче енергично турати у руке Кошевом. — Узми, узми! Ух, боже мој!.. Ама не брини се ти... ми ћемо се снаћи и овако!.. Новац није ништа ... без њега се може... Узми! Још ћемо скупити...

Сав зајапурен од стида, Кошевој се одмаче од њега, кријући руке за леђа, машући главом. Крв му снажно удари у лице, натера сузе на очи: „Због Бешњака сам се прозлио ... Шта је то са мном... и сам сам против рата, а задржавам људе — какво имам право? ... Мати ми је поштена, а ја сам овако забраздио! Ала сам пас!"

Он приђе поднареднику и одведе га у страну; не гледајући му у очи, рече:

— Хајде да их пустимо! Како ти мислиш, Количев? Хајде, богами! ..

Поднаредник, такође блудећи погледом, као да у том тренутку ради нешто срамотно, рече:

— Нека иду... Којег ће нам врага? И ми ћемо ускоро бити у истом положају ... Зашто да кријемо?

Па окренувши се војницима, викну љутито:

— Угурсузи! Ми с вама као с добрим људима, са свом учтивошћу, а ви нама новац? Ваљда ми немамо довољно свога? — па поцрвене. — Склањај новчанике, иначе ћу вас у штаб отерати!..

Козаци одоше у страну. Погледајући у далеке пусте сеоске улицице, Кошевој довикну за војницима који су одлазили:

— Еј! Коњи једни! Куда сте пошли по чистини? Ено шумице, преданите у њој, а ноћу даље! Иначе ћете натрапати на другу стражу, па ће вас похватати!

Војници погледаше на све стране, шћућурише се неодлучно, па се као вуци, један за другим, у прљавосивом низу кренуше у увалу обраслу јасиком.

Првих дана новембра почеше долазити до козака противречни гласови о преврату у Петрограду. Штабни ордонанси, обично најбоље обавештени, тврдили су да је Привремена влада побегла у Америку, а Керенског да су ухватили морнари, ошишали до главе, па намазавши га катраном, као јавну женску два дана водили по петроградским улицама.

Доцније, кад је примљено званично саопштење да је Привремена влада оборена и да је власт прешла на бољшевице, козаци су с напрегнутом пажњом ћутали. Многи су се радовали, очекујући да престане рат, али су узнемирење уносили нејасни одјеци гласова да 3. коњички корпус с Керенским иде на Петроград, а с југа притискује Каледин, који је успео да на време привуче на Дон козачке пукове.

Фронт се распадао. Ако су у октобру војници одлазили у појединачним, неорганизованим гомилицама, на крају новембра положај су напуштале чете, батаљони, пукови; неки су одлазили без питања, али су већином узимали пуковску имовину, разбијали магацине, убијали офицере, успут пљачкали и као ничим незадржана бујна поплава јурили у завичај.

У таквим приликама било је бесмислено одређивати 12. пук да задржава дезертере, и пошто је поново бачен на позиције у узалудном покушају да се њиме запуше рупе и продори које је начинила пешадија напуштајући своје секторе — у децембру је повучен с положаја, у маршу је дошао до најближе станице, па натоваривши целу пуковску имовину, митраљезе, резерве метака, коње, крене се у Русију, у којој је гључала борба —

Кроз Украјину су се кретали ешелони 12. пука на Дон. Недалеко од Знаменке пук су покушали да задрже бољшевици. Преговори су трајали пола сата. Кошевој и још петорица козака, председника ескадронских ревкома, молили су да буду пуштени с оружјем.

— Зашто ће вам оружје? — распитивали су чланови станичког совдепа.

— Да бијемо своје буржује и генерале! Да ломимо реп Каледину! — за све је одговарао Кошевој.

— Наше оружје припада Донској војсци, не дамо! — узрујавали су се козаци.

Ешелони су пропуштени. У Кременчугу су поново покушали да их разоружају. Пристали су да их пропусте тек кад су козаци митраљесци, поставивши код отворених врата митраљезе, узели као мету железничку станицу, а један ескадрон, расувши се у ланац, полагао иза железничког насипа. Код Јекатеринослава није помогло ни пушкарање с црвогардијским одредом — пукови су делимично разоружани: узели су им митраљезе, више од сто сандука с мецима, апарате пољског телефона и неколико котурова жице. Позив да похapse офицере козаци су одбили. На целом путу су изгубили свега једног официјара — пуковског ађутанта Чирковског, кога су осудили на смрт сами козаци, а казну је извршио Ћубан с неким црвеним гардистом-морнаром.

Предвече 17. новембра на станици Синелъниково козаци извуку ађутанта из вагона.

— Је ли то тај што је издавао козаке? — весело упита рошави црноморски морнар, наоружан маузером и јапанском пушком.

— Ти си мислио да смо се ми преварили? Не, нисмо погрешили, њега су извукли! — рече Ћубан задихано.

Ађутант, млад подјесаул, зверео је као ухваћена животиња, гладио косу знојавим дланом и није осећао ни хладноћу која му је пекла лице, ни бол од удараца кундаком. Ћубан и морнар га одведоше недалеко од вагона.

— Због таквих анатемњака се буне људи, и револуција се разбеснела због таквих... У-у-у, ти, драти мој, не треси се, јер ћеш се осути — прошапта Ћубан, па скиде качкет и прекрсти се.

— Држи се, господине подјесауле!

— Јеси ли готов? — играјући се маузером и лудачким безумним осмехом — упита морнар Ћубана.

— Го-то-в!

Ћубан се још једанпут прекрсти, погледа са стране како морнар, избацивши ногу, подиже маузер и пажљиво жмури, па смешкајући се сурово, први опали.

Код Чапљина пук се случајно уплете у борбу међу анархистима и Украјинцима, изгуби тројицу који погинуше и силом се проби, с тешком муком очистивши пут, заузет ешелонима неке стрељачке дивизије.

После три дана челни ешелон пука већ се искрцавао на станици Милерово.

Остали се задржаше у Луганску.

Пук је дошао у село Каргин с половином бројног стања (остали су се разишли по кућама још са станице). Сутрадан су продавали на добош ратни плен: доведене с фронта коње које су отели од

Аустријанаца, делили пуковски новац, одело.

Кошевој и остали козаци из села Татарског кренуше увече кући. Попеше се на брдо. Доле, над беличастом леденом окуком Чира, лежало је село Каргин, најлепше у горњем Дону. Из димњака парног млина куљао је дим у колуповима; на тргу се црнеле гомиле народа; звонило је за вечерњу. Иза каргинског брежуљка једва су се видели врхови врба у селу Климовском, иза њих, иза као пелен плавкастог заснеженог хоризонта светлуцао се и пурпурно сијао задимљени запад, пружајући се до средине неба.

Осамнаест коњаника прођоше хумку са три ињем покривене дивље јабуке, и свежим касом, шкрипећи седлима, пођоше на североисток. Иза гребена се лоповски скривала мразна ноћ. Умотавајући се у капуљаче, козаци су покадшто прелазили у галоп. Оштро, продорно звонко звониле су потковице. На југ је текао испод коњских копита утрвен пут; с обе стране ледена опна снега, слегнуто од скорашње југовине, држала се, хватајући се за стабљичице биљака, на месечини се блистала и преливалај као бела течна светлост.

Козаци су ћутећи журили коње. Пут је текао на југ. У Дубовој јарузи, на истоку, видела се округла шума. Поред коњских ногу промицали су зечји трагови мрежасто испреплетени. Над степом се дизао Млечни Пут, који је као набрани козачки каиш дивно опасивао небо.

ДЕО ПЕТИ

I

Дубоко у јесен 1917. године почели су се враћати с фронта козаци. Дошао је постарео Христоња с тројицом козака, који су служили с њим у 52. пуку. Вратили су се сасвим отпуштени: исто као и пре Ђосави Аникушка, артиљерци Томилин Иван и Јаков Потковица, за њима Мартин Шамил, Иван Алексејевић, Захар Корољев, несразмерно дугачки Борщев; у децембру се изненадно јавио Мићка Коршунов, после недељу дана цела партија козака који су били у 12. пуку: Мишка Кошевој, Прохор Зиков, син старца Кашулина — Андреј Кашулин, Епифон Макејев, Синилин Јегор.

На дивном алату, заплењеном од аустријског официра, дојахао је право из Вороњежа налик на Калмика Федот Бодовсков, који је био изостао иза свога пука и после је дуго причао како се пробијао кроз села Вороњешке губерније, ускомешана револуцијом и измицао испред носа црвеногардијским одредима, ослањајући се на свога чилог коња.

Одмах после њега појавише се из Каменске Меркулов, Петар Мелехов и Никола Кошевој, који су побегли из побољшевиченог 27. пука. Они су донели у село глас да је Григорије Мелехов, који је служио у последње време у 2. резервном луку, прешао на страну бољшевика и остао у Каменској. Тамо, у 27. пуку, скрасио се раније немирни коњокрадица Максимка Грајзнов, кога су бољшевицима привукла нова немирна времена и могућност да живи слободним животом. О Максимки се говорило да је нашао коња необично наказног и необично љутог и ватреног; говорило се да Максимкином коњу преко целих леђа иде каиш од природно сребрнасте длаке, а да сам коњ није висок, али је дугачак, црвене боје као во. О Григорију се мало говорило — нису хтели говорити знајући да се он разишао са својим сељацима, а да ли ће се опет састати — није се могло знати.

Села у која су се козаци вратили као домаћини или као очекивани гости испунила су се радошћу. Та радост је јаче, немилосрдније истицала притајену тугу оних који су заувек изгубили рођаке и својту. Није било на броју много козака — изгубили су се на пољима Галиције, Буковине, Источне Пруске, Прикарпатске Русије, Румуније, изгинули су и иструтели уз парастос топова, и сад су зарасле у коров заједничке гробнице, слегле се на киши, затрпао их снег. И узалуд гологлаве козакиње истрчавају на сокаке и гледају испод шака — неће дочекати оне који су им драги срцу! Залуд из отечених и избледелих очију теку потоци суза — неће моћи испрати тугу! Залуд запевају у дане парастоса — источни ветар неће донети њихову кукњаву до Галиције и Источне Пруске, до слегнутих заједничких гробница!..

Травом, зарашћују гробнице — прошлосту зарашћује бол. Ветар је избрисао трагове оних који су отишли — време ће избрисати и крвави бол и успомену на оне које су рођаци чекали, али нису дочекали, јер је кратак човечји живот и свима нама је суђено да кратко време газимо по земљи...

Ударила је главом о тврду земљу жена Прохора Шамила, гризла је зубима земљани под, нагледавши се како брат њеног покојног мужа, Мартин Шамил, вративши се с фронта, милује своју трудну жену, мази децу и даје им поклоне. Ударала се жена и грчећи се пузила по земљи, а око ње су се деца као овце збијала у гомилу, плакала, гледајући у матер уплашеним очима.

Цепај, рођена, на себи оковратник последње кошуље! Чупај косу проређену тужним, тешким животом, гризи своје до крви изгризене усне, крши радом унакажене руке и ударај се о земљу код прага пусте куће! Нема твоја кућа домаћина, ти немаш мужа, твоја дечица немају оца, и упамти да нико неће пригрлити тебе ни твоје сирочиће, нико те неће избавити од прекомерног рада и сиротиње, нико неће притиснути твоју главу на груди ноћу када паднеш измождена умором, и нико ти неће рећи као што је некад он говорио: „Не тугуј, Аниска! Живећемо некако!" Нећеш имати мужа зато што су те осушили и поружњали рад, невоља, деца; неће имати оца твоја полугола, слинава деца; сама ћеш

орати, дрљати, губећи дах од прекомерног напрезања, збацити с косачице, бацати на кола, подизати на вилама тешке снопове пшенице и осећати како се нешто кида доле у трбуху, а после ћеш се грчити, покривши се дроњцима и крварити.

Претурајући старо рубље Алексеја Бешњака, плакала је мати, лила горке ретке сузе, мирисала га, али је само последња кошуља коју је донео Мишка Кошевој задржала у наборима мирис синовљевог зноја, па обарајући главу на њу, њихала се старица, тужно нарицала, сузама ишарала труковану памучну прљаву кошуљу.

Остале су без домаћина породице Маницкова, Афоњке Озерова, Јевлантија Калињина, Лиховидова, Јермакова и других козака.

Једино за Степаном Астаховом нико није плакао — није имао ко. Била је пуста његова закована кућа, полусрушена и мрачна чак и у лето. Аксиња је живела у Јагодном, као и пре о њој се у селу мало чуло, а она у село није долазила — очевидно, није је вукло тамо.

Козаци горњих станица Донецког округа ишли су кући у групама према месту одакле су. У села Вешенске станице у децембру вратили су се скоро сви фронтовци.

Кроз село Татарско дању и ноћу пролазиле су банде коњаника, по десет до четрдесет људи, идући на леву страну Дона.

— Одакле сте, војници? — питали су старци, излазећи.

— Из Црне Речице.

— Из Зимовке.

— Из Дубравке.

— Из Решетовског.

— Из Дударева.

— Из Горохова.

— Из Алимова — чули су се одговори.

— Јесте ли се наратовали? — заједљиво су питали старци.

Неки фронтовци, стидљиви и мирни, смејали су се.

— Доста је, чико! Наратовали смо се!

— Намучили смо се — хоћемо кући.

А они који су били љуђи, пакоснији, псовали су гадно и говорили:

— Иди ти, стари, до ђавола!

— Шта испитујеш? Који ти треба?

— Има вас ту доста брбљиваца!

При крају зиме код Новочеркаска већ је отпочињао грађански рат, а у горњем току Дона у селима и станицама владала је гробна тишина. По селима је тињала скривена породична међусобица, која је понекад избијала напоље: старци се нису слагали с фронтовцима.

О рату који се распламтео код главног града Донске области знали су само по чувењу; слабо се разбирајући у новим политичким струјама, очекивали су догађаје, ослушкивали.

До јануара и у селу Татарском живело се тихо. Козаци су се по повратку с фронта одмарали поред жена, уживали у јелу, не слутећи да их на праговима њихових кућа вребају веће невоље и тегобе од оних што су их морали подносити у рату.

II

Григорије Мелехов у јануару 1917. године био је произведен због ратних заслуга за потпоручника и постављен у 2. резервни пук за водника.

У септембру, пошто је одлежао запаљење плућа, добио је одсуство; пробавио је код куће месец и по дана, опоравио се после болести, био на окружној лекарској комисији и опет био послат на фронт. После октобарског преврата постављен је за командира ескадрона. У то време пада и онај прелом у његовим расположењима који се њвршио као последица онога што се око њега дешавало, а делом и под утицајем познанства с једним официром пука — капетаном Јефимом Изварином.

С Изварином се Григорије упознао првог дана по доласку са одсуства, после се стално сретао с њим на служби и ван ње и, неприметно и за самог себе, допадао је под његов утицај.

Јефим Изварин је био син имућног козака Гундоровске станице, школовао се у Новочеркаској јункерској школи, а кад ју је завршио, упућен је у 10. Донски козачки пук, служио у њему око годину дана, добио је, као што је говорио, „официрски крст св. Ђорђа на грудима и четрнаест парчића ручне бомбе у сва згодна и незгодна места" и дошао је ради довршења своје кратке каријере у 2. резервни. Човек ретких способности, несумњиво даровит, образован далеко више од оне норме коју обично нису прелазили козачки официри, Изварин је био затрован козак-аутономаш. Фебруарска револуција га је раздрмала, дала му могућност да развије своје способности, и он је, везавши се с козачким круговима расположеним за самосталност, вешто повео агитацију за пуну аутономију Донске области, за увођење управног поретка који је био на Дону још пре него што је козаштво пало у великоруско ропство. Он је одлично знао историју, био је напрасит, имао је јасну и трезвену памет, примамљиво лепо је описивао будући слободан и задовољан живот на драгом Дону — кад буде управљао Државни

круг, ^{Ixxxviii} кад на земљишту области не буде било ниједног Великоруса, и кад козаштво, имајући на својим државним границама пограничне станице, буде разговарало као раван с равним, не богорадећи, с Украјином и Велико-русијом и водило с њима трговину и размену. Изварин: је завртео памет простодушним козацима и мало образованим официрима. Под његов утицај потпао је и Григорије. У почетку су избијале међу њима ватрене препирке, али је полуписмени Григорије био немоћан према своме противнику, и Изварин га је лако тукао у двобојима речи. Обично су се препирали гдегод у касарнском углу, и тада су симпатије слушалаца увек нагињале Изварину. Он је импонувао козацима својим расуђивањем, цртајући слике будућег независног живота — дотицао је оно најскривеније што су неговали већином ймућни козаци доњег Дона.

— А како ћемо ми без Русије живети кад осим пшенице немамо ништа друго? — питао је Григорије.

Изварин је стрпљиво објаснио:

— Је не мислим на самосталан и потпуно одвојен живот Донске области. На основи федерације, то јест савеза, ми ћемо живети заједно с Кубаном, Терекком и Кавкасским брђанима. Кавказ је богат минералима, тамо ћемо наћи све.

— А камени угаљ?

— Имамо га под руком у Донецком басену.

— Али он припада Русији!

— Кома он припада и на чијој се територији налази — то је још спорно питање. Али чак и у случају да Донецки басен припадне Русији — ми врло мало губимо. Наш федеративни савез неће почивати на индустрији. По карактеру производње ми смо аграрни крај, а кад је тако, за потребе наше мале индустрије ми ћемо га куповати у Русији. И не само угаљ, већ и много друго шта мораћемо куповати у Русији: дрво, производе металне индустрије и остало, а у замену ћемо ми њих снабдевати првокласном пшеницом, нафтом.

— Па какву имамо корист од одвајања?

— Стварну. Пре свега ћемо се избавити од политичког туторства, успоставићемо свој поредак који су уништили руски цареви, иселићемо све досељене сељацима. За десет година, увозом машина из иностранства тако ћемо подићи своју привреду да ћемо постати десет пута богатији. Ова земља је наша, заливена крвљу наших предака, нагнојена њиховим костима, а ми смо, кад нас је Русија покорила, четири стотине година штитили њене интересе а нисмо мислили о себи. Ми имамо излаз на море. Ми ћемо имати најсилнију и најспособнију за борбу војску, тако да се не само Украјина, већ ни Русија неће усудити да дигне руку против наше независности!

Средњег раста, лепог стаса, широких рамена, Изварин је био типичан козак: жућкаста као нездорео овас, коврчава коса, лице црнпурасто, бело забачено чело, преплануло је ухватила само образе до беличастих обрва. Говорио је високим звучним тенором, у разговору је имао навику да оштро савија леву обрву и некако нарочито да миче малим грбавим носом; због тога је изгледало као да увек нешто мирише. Енергичан корак, поузданост у држању и у отвореном погледу смеђих очију истицали су га међу другим официрима пука. Козаци су му отворено исказивали поштовање, можда чак веће него команданту пука.

Изварин је дуго разговарао с Григоријем, и овај је, осећајући како му се поново колеба под ногама доскора чврсто тле, преживљавао скоро оно исто што је преживљавао у Москви кад се сусрео у очној клиници Снегирјова с Гаранжом.

Ускоро после октобарског преврата између њега и Изварина текао је овај разговор.

Узрујан противуречностима, Григорије је опрезно питао о бољшевицима:

— Него реци ми, Јефиме Иванићу, да ли по твом мишљењу бољшевици мисле правилно или не?

Издигавши обрву у угао, набирајући смешно нос, Изварин поче објашњавати, искашљавајући се:

— Мисле? Кха-кха... Ти, драги мој, као да си новорођенче... Бољшевици имају свој програм, своје перспективе и своје наде. Бољшевици имају право са свога становишта, а ми са свога. Знаш ли како се зове бољшевичка партија? Не знаш? Како то да не знаш? Руска социјал-демократска радничка партија. Јеси ли разумео? Рад-нич-ка! Сад се они улагују и сељацима и козацима, али њима је главно — радничка класа. Њој они доносе ослобођење, а сељацима — ново, можда још горе ропство. У животу нема тога да сви подједнако живе. Ако бољшевици надвладају, радницима ће бити добро, осталима рђаво. Ако се монархија врати, биће добро спахијама и сличнима, а осталима рђаво. Нама нису потребни ни једни ни други. Нама је потребно своје, а пре свега да се избавимо од свих татора — био то Корнилов, или Керенски, или Лењин. Изићи ћемо на крај на своје пољу и без тих пиона. Сачувај нас, боже, од пријатеља, а од непријатеља ћемо се сами одбранити.

— Али већина козака тежи бољшевицима Знаш ли?

— Ти, Гриша, пријатељу, треба ово да схваташ, а то је основно: Сад козак и сељак имају исти пут с бољшевицима. Знаш ли зашто?

— Зашто?

— Зато ... — Изварин је мрдао носом, скупљао га, смејао се. — Зато што су бољшевици за мир, да се одмах закључи мир, а козацима ја рат доведе дошао!

Он се плесну по црнпурастом затегнутом врату, па спуштајући зачуђено издигнуту обрву, поче викати:

— Зато козаци миришу на бољшевизам и иду у корак с бољшевицима. Али, чим се сврши рат и бољшевици пруже руке на козачке поседе — путеви козаштва и бољшевика ће се разићи! То је оправдано и историјски неизбежно. Између садашњег начина козачког живота и социјализма — крајњег завршетка бољшевичке револуције — непрелазна је провалија . . .

— Ја велим . . . — мрмљао је Григорије потмуло — да ништа не разумем . . . Мени је тешко да се у томе снађем . . . Лутам као по међави у степи . . .

— Ти се тиме нећеш избавити! Живот ће те натерати да се снађеш; и не само да ће те натерати, него ће те силом гурнути на једну или другу страну.

Тај разговор се водио последњих дана октобра.. А у новембру је Григорије случајно наишао на другог једног козака, који је у историји револуције на Дону одиграо доста велику улогу — наишао је на Фјодора Потјолкова, и после краћег колебања поново је у његовој души превагнула стара истина.

Тога дана ледена киша је лила од подне. Предвече се изведрило, и Григорије се решио да оде у стан свога земљака, заставника 28. пука Дроздова. После четврт сата већ је брисао чизме о отирач, куцао на врата стана Дроздова. У соби с кржљавим фикусима и похабаним намештајем, осим домаћина седео је на официрском кревету на склапање окренут леђима прозору, здрав, снажан козак с нараменицама гардијске батерије. Погнувши леђа, широко је раставио ноге у црним сукненим чакширама, метнуо на округла широка колена исто тако широке руке с риђом длаком. Блуза му се затегла око кукова, набирала се под пазухом, скоро да пукне на врло широким испупченим грудима. Кад врата шкрипнуше он окрену кратак пунокрван врат, хладно одмери Григорија, па сакри под отеченим капцима, у узаним очним дупљама, хладну светлост зеница.

— Упознајте се. Ово је, Гриша, скоро наш сусед, устхоперски козак, Потјолков.

Григорије и Потјолков ћутећи стискоше један другом руке. Седајући, Григорије се осмехну на домаћина.

— Искаљао сам ти патос — нећеш ме псовати?

— Нећу, не бој се. Домаћица ће избрисати. Хоћеш ли чаја?

Домаћин, човек малог раста, жив као чиков, куцну самовар од дувана пожутелим прстом, па рече са жаљењем:

— Мора се пити хладан.

— Ја нећу. Немој се трудити.

Григорије понуди Потјолкова цигаретом. Овај је дуго покушавао да ухвати својим крупним црвеним прстима белу цигарету утиснуту у ред; црвенећи збуњено, рече мрзовољно:

— Никако да ухватим... Ђаво је однео!

Он најзад извуче на поклопац табакере цигарету, подиже и на Григорија зажмирене очи због осмеха, од чега су постале још уже. Григорију се допаде његово неусиљено понашање, па упита:

— Из кога сте села?

— Ја сам родом из Крутовског — одговори Потјолков расположено. — Тамо сам одрастао, а у последње време живео сам у Уст-Клиновском. Крутовско знате — свакако сте чули за њега? Оно се скоро граничи с јеланским -атаром. Знаш ли село Плешаковско? Е па иза њега долази Матвејево, а већ уз нашу станицу је село Тјуковновско, а даље наша села из којих сам ја родом: Горње и Доње Крутовско.

За све време разговора он је говорио Григорију час „ти“, час „ви“, говорио је слободно и чак је једанпут, ослободивши се, додирнуо тешком руком Григоријево раме. На његовом великом, малко рошавом, обријаном лицу светлели су се брижљиво уврнути бркови, поквашена коса била му је заглађена, зачешљана поред малих ушију, с леве стране била је мало коврчава. Он би чинио пријатан утисак да није било великог прѣастот носа и очију. На први поглед није било у њима ничега необичног, али загледавши се, Григорије скоро осети њихову оловну тежину. Малене, налик на картеч, оне су се светлеле из узаних прореза као из пушкарница, обарале земљи поглед који би среле, лепиле се за једно место с тешком умртвљујућом упорношћу.

Григорије га је радознато гледао и спазио је једну карактеристичну црту: Потјолков скоро није трептао — разговарајући, упирао је у саговорника свој невесели поглед, говорио је преносећи поглед с предмета на предмет, а његове кратке, сунцем опалјене трепавице једнако су биле малко спуштене и непомичне. Само покадшто је спуштао отечене капке па их опет нагло подизао, нишанећи ситним очима, прелећући њима све око себе.

— Биће интересантно, браћо! — поче Григорије, обраћајући се домаћину и Потјолкову. — Свршиће се рат — па ћемо почети нов живот. У Украјини управља Рада, ^{ІхххІх} код нас Војсковој круг.

— Атаман Каледин — исправи Потјолков полугласно.

— Свеједно. Каква је разлика?

— Разлике нема — сложи се Потјолков.

— Мајци Русији ми се сад дубоко клањамо — настави Григорије Извариновим речима, желећи дознати како ће то примити Дроздов и ова момчина из гардијске батерије. — Своја власт, своје уређење. Избацићемо из козачке земље Ћубане, повући ћемо границе — па чик приђи! Живећемо као што су у старо време живели наши прадедови. Ја мислим, револуција нам је добродошла. Како ти мислиш, Дроздов?

Домаћин се осмехну и живо промешкољи.

— Наравно, биће боље! Сељаци су преузели нашу снагу, због њих нам нема живота. Указни атамани, до врага, све некакви Немци — фон Таубе, па фон Грабе, и разни други њима слични! Све су давали земљу тим вишим официрима ... Сад ћемо бар одахнути.

— А хоће ли Русија на то пристати? — тихо упита Потјолков, не обраћајући се никоме нарочито.

— Ваљда ће пристати — уверавао је Григорије.

— И биће исто... Воду вари, воду хлади — све на исто излази.

— Како то?

— Па тако. — Потјолков поче брзо превртати сићушним очима, па баци тежак фронталан поглед на Григорија. — Исто тако ће се атамани натресати над радним народом. Стој мирно пред сваким њиховим благородством, а он те бије по њушци. Да ... Диван живот ... камен на врат, па у воду!

Григорије устаде. Ходајући по тесној собици, неколико пута додирну колена Потјолкова; зауставивши се према њему, упита га:

— Него како?

— До краја.

— До каквог?

— Кад смо већ почели — онда терајмо до краја. Кад смо оборили цара и уништили контрареволуцију — треба да се постарамо да власт пређе на народ. А ово су бајке, да се деца забаве. У старо време су нас гњавили цареви, а сад ако не цареви а оно други ће нас гњавити да ћемо кукати до бога!..

— Па шта треба по твоје мишљењу, Потјолков?

И опет се покренуше ситне картечне очи, које се тешко дижу, тражећи простор у тесној собици.

— Народну власт ... изборну, Ако паднемо под генералску шапу — опет ће бити рат, а нама то не треба. Кад би се установила свуда, у целом свету, таква власт: да се народ не тлачи, не тера у рат. А шта је ово!? Исцепане чакшире макар и преврнуо — опет остају рупе. — Пљеснувши се гласно длановима по коленима Потјолков се љутито осмехну, показа ситне, врло густе зубе. — Ми треба да смо што даље од оног старог, иначе ће нас тако упрегнути да ће бити горе него под царем.

Хватајући руком у ваздуху нешто што се не да ухватити, Григорије упита напрежући се:

— Хоћемо ли дати земљу? Хоћемо ли доделити сваком по комад?

— Не... зашто? — смете се и као мало збуни Потјолков. — Земљу нећемо дати. Ми козаци ћемо поново разделити земљу између себе, узећемо спахијску, а сељацима је не можемо давати. Они за себе, а ми за себе. Почнемо ли делити — гладоваћемо.

— А ко ће нама управљати?

— Сами! — живахну Потјолков. — Узећемо власт у своје руке — то је наше правило. Само да нам сад малко попусте колане, а ми ћемо умети збацити разне Каледине!

Зауставивши се код замагљеног прозора, Григорије је дуго гледао на улицу, у децу која су се играла неке замршене игре, у мокре кровове кућа преко пута, бледосиве гране голе тополе у огради, па није чуо о чему су се препирали Дроздов и Потјолков; мучио се да се снађе у збрци мисли, да промисли, да се одлучи.

Стајао је десетак минута, ћутке шарајући по стаклу. Кроз прозор се, над кровом ниске куће, видело предзимско сунце како слабо тиња на заласку: као да је ивицом метнуто на зарђало слеме крова, оно се црвенело мокро, чинило се да ће се сваког тренутка откинути, откотрљати на једну или другу страну крова. Од градског парка, нането кишом, котрљало се рапаво лишће и, налећући из Украјине, од Луганска, дувао је све јачи ветар.

III

Новочеркаск је постао привлачан центар за све оне који су бежали од бољшевичке револуције. У област доњег Дона били су се стекли крупни генерали, бивши господари руске војске у распадању, уздајући се у помоћ реакционарних Донаца, мислећи да отуда развију и поведу офанзиву на посовјећену Русију.

2. новембра у Новочеркаск је стигао, у пратњи капетана Шапрона, генерал Алексејев. После разговора са Каледином, он је предузео организовање добровољачких одреда. Официри, који су побегли са севера, јункери, ударници, ђаци, декласирани елементи из војничких јединица, најактивнији контра-револуционари од козака и просто људи који су тражили јаке доживљаје и повишицу плате, па макар и у керенкама — сачињавали су скелет будуће Добровољачке војске.

Последњих дана новембра стигли су генерали Деникин, Лукомски, Марков, Ердџи. У то

време одреди Алексејева већ су бројали више од хиљаду бајонета.

6. децембра у Новочеркаску се појавио Корнилов, који је у путу оставио своју пратњу од Текинаца и преобучен допро до донске границе.

Успевши да у то време привуче на Дон скоро све козачке пукове који су били на руском и аустро-немачком фронту, Каледин их је разместио по железничкој магистрали Новочеркаск—Чертково—Тихорецка. Али козаци, уморни трогодишњим ратом, вративши се с фронта револуционарно расположени, нису показивали нарочиту вољу да се бију с бољшевицима. У пуковима остала је једва трећина нормалног броја коњаника. Пукови 27, 44. и 2. резервна, који су се најбоље сачували, налазили су се у станици Каменској. Тамо су у своје време били упућени Атамански и козачки пук царске телесне гарде. Пукови 58, 52, 43, 28, 12, 29, 35, 10, 39, 23, 8. и 14-ти и батерије 6, 32, 28, 12, и 13, који су дошли с фронта, били су размештени у Черткову, Милерову, Лихој, Дубокој, Звереву и у области рудника. Козачки пукови Хоперског и Уст-Медведицког округа стизали су на станице Филоново, Урјупинску, Сребрјаково, неко време су пробавили тамо, а затим су се распадали.

Моћно су вукла к себи родна села, и није било те силе која би могла задржати козаке од стихијске тежње кући. Од донских пукова само су 1, 4. и 14 били у Пегрограду, па и они се тамо нису дуго задржали.

Неке, нарочито непоуздане јединице Каледин се трудио да расформира или изољује, опкољавајући их најпоузданијим јединицама.

Концем новембра, кад је први пут покушао да крене на револуционарни Ростов фронтске јединице, козаци су, приближујући се Аксајској, одбили да врше напад и вратили се натраг. Широко развијена организација скрпљавања појединих одреда дала је своје резултате: 27. новембра Каледин је већ могао оперисати поузданим добровољачким одредима, узимајући снаге и од Алексејева, који је у то време био скупио неколико батаљона.

2. децембра Ростов су освојиле добровољачке јединице. Кад је стигао Корнилов, тамо је пренесен центар организације Добровољачке војске. Каледин је остао сам. Он је козачке јединице разбацао на границе области, кренуо према Царицину и граници Саратовске губерније, али за актуелне задатке које је требало одмах решавати употребљавао је само официрске партизанске одреде; само се на њих могла ослонити немоћна војна власт, која се из дана у дан све више рушила.

Ради умирења доњецких рудара бачени су нови прикупљени одреди. У Макејевском рејону је дејствовао јесаул Чернецов, тамо су се налазили и делови 58. козачког пука стајаће војске. У Новочеркаску се ускоро формирао одред Семилетова, Грекова и разне друге чете; на северу, у Хоперском округу, састављен је од официра и партизана такозвани „одред Стењке Разина". Али су већ с три стране прилазиле области колоне црвених гардиста. У Харкову, Вороњежу скупљале су се снаге за напад. Над Доном су се били наднели густе облаци, постајући све гушћи и црњи.

Топовску грмљавину првих борби већ су доносили ветрови из Украјине. Приближавали су се мрачни дани за област. Долазила су тешка времена.

IV

Над Новочеркаском тихо су пролазили жућкасто-бели облаци, испупчени као чунови. У високом плаветнилу изнад облака, право над сјајним кубетом саборне цркве, непомично је стајао сив облак као неко коврчаво астраганско руно, чији се дугачки реп у таласима спуштао и ружичасто-сребрно пресијавао негде над станицом Криванском.

Рађало се не одвећ сјајно сунце, али су се прозори атамановог двора, одбијајући га, ватрено сијали. На кућама су се блистали коси лимени кровови, влагу јучерашње кише задржавао је на себи бронзани Јермак, пружајући на север сибирску круну.

По Крешченској коси пео се вод пешака козака. На њиховим бајонетима играло је јарко сунце. Фину јутарњу тишину, коју су реметили ретки јутарњи пешаци и зврјање фијакера, скоро није мутио разговоран, једва чујан корак козака.

То јутро је московским возом стигао у Новочеркаск Илија Бунчук. Он је последњи изишао из вагона, исправљајући на себи скуте старог мантила, осећајући се у грађанском оделу несигурно и необично.

По перону су ходали жандарми и две младе девојке, које су се нечему смејале. Бунчук изиђе у варош; јевтин, прилично излизан кофер носио је под мишком. Целога пута, скоро до крајње улице није сретао људе. После пола сата, пресекавши косо варош, Бунчук се заустави код омање, упола срушене кућице. Одавно неоправљана, та кућица изгледала је жалосно. Време је метнуло на њу своју шапу, и под њеном тежином улегао се кров, искривили се зидови, висили несигурно прозорски капци, паралитично с искривили прозори. Отворивши капијицу, Бунчук узбуђено пређе очима кућу и тесно двориште, па журно пође улазу.

У тесном ходничу пола метра је заузимао сандук претрпан разним прњама. У мраку Бунчук се удари коленом о његов угао, па не осећајући бол, повуче врата. У предњој ниској собици није било никога. Он уђе у другу, па не нашавши ни тамо никога, застаде на прагу. Од страшно познатог мириса,

својственог само тој кући, њему се заврте у глави. Погледом обухвати сав намештај: тежак орман са иконама у предњем собном углу, кревет, сточић, пегаво од старости огледало над њим, фотографије, неколико страних плетених столица, шиваћу машину, од дуге употребе потамнео самовар на припећку. Срце му изненада брзо закуца, па удишући ваздух кроз уста, као да се гуши, Бунчук се окрену, остави кофер, уђе у кухињу; као и пре примамљиво се зеленела пећ са испупчењем над вратима обојеним црвено, иза плавичасте цицане завесе вирио је стари шарен мачак; из његових очију сијала се свесна, скоро људска радозналост — значи, посетиоци су били ретки. На столу су стајали без реда неопрани судови, поред њега, на табурету, стајало је клупче предене вуне, светлудале се плетеће игле, увучене с четари угла у недовршено грло чарапе.

Ништа се овде није променило за осам година. Бунчук као да је јуче одавде отишао. Он истрча на степенице. На врата од шупе, која је била на крају дворишта изиђе погрбљена старица, коју је савило све оно што је проживела и преживела. „Мама!.. Је ли могуће? Да ли је она? ..” Бунчук јој полете у сусрет, а усне су му дрхтале. Смаче с главе капу па је стеже у шаци.

— Кога тражите? Ко вам треба? — питала је узнемирена старица, приносећи шаку избледелим обрвама, не мичући се.

— Мама!.. — оте се потмуло Бунчуку. — Шта, зар ме не познајеш? ..

Спотачући се, ишао је према њој, видео је како се мати заљуља од његовог узвика као од ударца — хтела је, очевидно, да потрчи, али ју је издала снага, па је идући застајкивала, као да се бори са супротним ветром. Бунчук је прихвати кад је већ падала, љубећи ситно збрчкано лице, потамнеле од страха и радости очи, трепћући немоћно и често.

— Иљуша! .. Иљушенка!.. Сине мој! Нисам те познала .. Боже, откуд ти? .. — шаптала је старица, трудећи се да се исправи и стане на слабе ноге.

Уђоше у кућу. И тек после преживљених тренутака дубоког узбуђења, Бунчуку поново постаде неподношљив капут с туђих леђа — он му је био тесан, жуљио га испод пазуха, спутавао сваки корак. Лакну му кад га збаци, па седе за сто.

— Нисам мислила да ћу те живог видети!.. . Колико се година нисмо видели. Рођени мој! Како и да те познам кад ето колико си порастао, постарео!

— А како ти живиш, мама? — распитивао је Бунчук, смешећи се.

Причајући збркано, она се устумарала: постављала сто, сипала у самовар угаљ и размазујући по уплаканом лицу сузе и гар од угља, више пута је притрчавала сину, миловала му руке, тресла се приљубљујући се уз његово раме. Она угреја воду, сама му изми главу, извади однекуд са дна сандука пожутело од стајања чисто рубље, нахрани госта и до поноћи је седела, не скидајући ока са сина, распитивала, тужно климала главом.

На суседној звонари изби два сата кад је Бунчук легао да спава. Брзо заспа и успављајући се заборави садашњост: чинило му се да је, као мали немирни ученик занатске школе, уморивши се од трчања, легао, и тек га хвата сан, а из кухиње мати отвара врата и пита строго: „Иљуша, јеси ли научио задатке за сутра?” — па је тако и заспао с радосним осмехом на уснама.

До зоре му је неколико пута прилазила мати, намештала јорган, јастук, љубила његово велико чело с праменом затвореноплаве косе која је падала укосо, па је нечујно одлазила.

После једног дана Бунчук је отпутовао. Ујутру му је дошао некакав друг у војничком шињелу и потпуно новом качкету заштитне боје, нешто му је полугласно рекао, и Бунчук се устумарао, брзо спаковао кофер, метнувши одозго пар рубља што му је мати опрала, па мрштећи се болно, обукао капут. Опростио се с матером кратко, на брзу руку, обећавајући да ће се после месец дана вратити.

— А куда идеш, Иљуша?

— У Ростов, мама, у Ростов. Скоро ћу се вратити... Ти... ти, мама, немој туговати! — храбрио је старицу.

Она ужурбано скиде са себе мали крст, па љубећи сина, крстећи га, обеси му га о врат. Затурила је гајтан за оковратник а прсти су јој скакали, боли својом хладноћом.

— Носи га, Иљуша. То је светога Николе Мирликијског. Заштити и спаси, свети угодниче — милостивче, сакриј и одбрани ... Јединац ми је ... — шаптала је, упиљивши се у крст грозничавим очима.

Грлећи ватрено сина, није се могла уздржати, углови усана јој задрхташе, тужно се обесише. На Бунчукову маљаву руку као пролећна киша паде једна топла кап, затим друга. Бунчук растави на свом врату материне руке, па се намрштен истрже ка излазу.

На железничкој станици у Ростову света као мрава. Под до чланака покривен пикавцима, љускама од сунцокрета. На тргу пред станицом војници гарнизона тргују државним оделом, дуваном, краденим стварима. Гомила састављена од разних народа, обична за већину јужних приморских градова, полако се креће, бруји.

— Ас-с-смоловске^{xc}, ас-с-смоловске на комад! — виче дечак продавац цигарета.

— Јевтино ћу продати, господине грађанине.., — тајанствено шапну у само ухо Бунчуку источњак сумњивог изгледа, па погледа у надувен скут свога шињела.

— Семенке вруће, печене! Ево семенки! — креште разним гласовима девојке и жене што

тргују на улазу.

Пробијајући се кроз гомилу, гласко разговарајући, смејући се, прође шест црноморских морнара.

На њима парадна униформа, ленте, златна дугмета широке панталоне упрскане блатом. Испред њих се свет с поштовањем склањао.

Бунчук је ишао, пробијајући се лагано кроз гомилу.

— Златан?! Врага! Твоје злато је бакарно, ваљда ја не видим? — говорио је подругљиво некакав слабачак војник радиотелеграфист.

Одговорио му је љутитим гласом продавац, машући сумњиво масивним златним ланцем.

— Шта видиш? .. Злато? Чисто злато, ако хоћеш да знаш, добијено од примирителног судије..

Е па иди до ђавола, дроњо!

— Морнарица неће ићи... не вреди глупости говорити! — чуло се мало даље.

— А зашто неће ићи?

— У тим новинама ;.. — Пацове, дај овамо!

— Ми смо за број пет гласали. Друкчије није могуће, није згодно ...

— Мамаљуга!^{хс!} Укусна мамаљуга! Желите ли?

— Командир ешелона обећао: сутра ћемо се, вели, кренути.

Бунчук потражи зграду комитета партије и уз степенице се попе на друга спрат. Пут му препречи радник црвени гардист, наоружан јапанском пушком с бајонетом.

— Кога тражите, друже?

— Друга Абрамсона. Је ли овде?

— Трећа соба лево.

Онижи, носат, црн човек, ухвативши се прстима леве руке за ревер капута, десном машући равномерно, наваљивао је на свога саговорника — старијег железничара.

— Тако не ваља! И то није организација! С таквим начином организације имаћете супротне резултате!

Железничар је хтео нешто да каже, да се правда, судећи по збуњено-покајничком изразу његовог лица, али човек с главом црном као у бубе није му дао да отвори уста; будући, очевидно, до крајности љут, викао је, не желећи да слуша саговорника и избегавајући његов поглед:

— Одмах уклоните с посла Миченка! Ми не можемо равнодушно гледати на то што се дешава код вас. Верхоцки ће одговарати пред револуционарним судом! Је ли он ухапшен? Јесте? .. Ја ћу тражити да он буде стрељан! — опором заврши он, па се окрену Бунчуку љутита лица; не савладавши се још потпуно, упита оштро: — Шта ви желите?

— Јесте ли ви Абрамсон?

— Јесам.

Бунчук му пружи исправе и писмо једног од најодговорнијих петроградских другова, па седе близу, на прозорску даску.

Абрамсон пажљиво прочита писмо, осмехнувши се намрштено (било му је нелагодно што је пред њим оштро викао), замоли:

— Причекајте мало, сада ћемо разговарати.

Он отпусти ознојеног железничара, изиђе и после једног минута доведе једно високо обријано војно лице, с плавим ожиљком од ране нанесене сабљом дуж доње вилице, с држањем кадровског официра.

— То је члан нашег војно-револуционарног комитета. Упознајте се. Ви сте, друже... опростите, заборавио сам вам презиме.

— Бунчук.

— .., друже Бунчук ви сте, чини ми се, митраљезац?

— Да.

— То нам и треба! — осмехну се војно лице. Његов ожиљак целом дужином, од врха уха до подбратка, порумене од смеха.

— Можете ли нам у што је могуће краћем року организовати митраљеско одељење од радника црвених гардиста? — упита Абрамсон.

— Потрудићу се. Ствар је до времена.

— Па колико вам је потребно времена? Недеља, две, три? — питао је војник, нагињући се к Бунчуку и смешио се просто, ишчекујући.

— Неколико дана.

— Одлично.

Абрамсон је трљао чело, па рече с приметном нотом раздражења:

— Јединице гарнизона до крајности су деморалисане, оне немају стварне вредности. Ми се, друже Бунчук, као и свугде, уздамо у раднике. Морнари - да, али војници... Зато бисмо, разумете ли, и желели да имамо своје митраљесце. — Он повуче плаву коврчасту браду, па упита забринито: — Како сте у материјалном погледу? Ми ћемо то уредити. Јесте ли ручали данас? Па, наравно, нисте!

„Колико ли си, брате, морао гладовати кад на први поглед разликујеш ситог од гладног, и колико си преживео невоља или ужаса пре него што ти се појавио тај сед прамен?“ — помисли с дирљивом нежношћу Бунчук, гледајући у Абрамсонову главу, на чијој се левој страни ослешљиво белела седина. И кад је већ ишао с пратиоцем у Абрамсонов стан, Бунчук је непрестано мислио о њему: „То је човек, то је бољшевик! Јесте страшно зао, али у исто време сачувао је и добро, човечанско. Он се неће мислити да потпише смртну казну каквом саботеру Верхоцком, а у исто време уме чувати друга и бринути се о њему.“

Сав под толиким утиском сусрета с Абрамсоном, он дође до његовог стана, негде на крају Таганрошке улице, одмори се у малој Собици претрпаној књигама, руча, предаде Абрамсонову цедуљу газдарици стана — па леже на кревет. Заспао је и не осетивши како.

V

Читава четйри дана, од јутра до вечера, Бунчук је радио с радницима које му је ставио на расположење комитет партије. Било их је шеснаест. Људи најразноврснијих професија, година, чак и народности. Два обалска радника, полтавски Украјинац Хвиличко и Грк Михалидзе који се порусио, типограф Степанов, осам металаца, копач из парамоновског рудника Зеленков, кржљави пекар Јерменин Геворкјанц, квалификовани бравар, руски Немац Јохан Ребиндер, два радника из ложионице, а седамнаесту објаву донела је једна жена у војничкој памуклији, у чизмама великим за њене ноге.

Примајући од ње затворено писмо, не досећајући се шта може бити циљ њеног доласка, Бунчук упита:

— Можете ли при повратку свратити у штаб? Она се осмехну — збуњеним покретом намештајући прамен косе који јој је био испао испод мараме, па бојажљиво рече:

— Ја сам упућена вама... — па, савлађујући тренутну заблуду, запе — за митраљесца.

Бунчук јако поцрвене.

— Јесу ли они тамо полудели? Ваљда је код мене женски батаљон?.. Ви опростите, али овај посао није за вас: тежак рад, потребна је за њега мушка снага... А шта је ово? .. Не, ја вас не могу примити!

Намрштивши се, отвори писмо, летимично прегледа објаву, где је кратко било речено да му се ставља на расположење члан партије друг Ана Погутко, и неколико пута прочита приложено Абрамсоново писамце.

Драги друже Бунчук!

Шаљемо вам добру другарицу Ану Погутко. Ми смо попустили њеним ватреним молбама и шаљући је, надамо се да ћете од ње начинити борбеног митраљесца. Ја познајем ову девојку. Топло вам је препоручујем, молим само једно: она је драгоцен радник, али је бујна, малко егзалтирана (још није преврела младост), уздржавајте је од неразумних поступака, чувајте.

Код вас ће послужити као цемент, језгро, несумњиво тих осам металаца; од њих обраћам пажњу на д. Боговога. Он је врло способан друг и одан револуцији. Баш митраљески одред по своје саставу је интерјационалан — то је добро, биће способан за борбу.

Пожурите с обуком. Има извештаја да се Каледан спрема да нас нападне.

С другарским поздравом С. Абрамсон.

Бунчук погледа у девојку која је стајала пред њим (то се дешавало у сутеренском стану једне куће у Московској улици, где је вршено учење). Оскудна светлост слабо је осветљавала њено лице, чинила црте лица нејаснима.

— Па шта ћемо? — рече он нељубазно. — Кад је то ваша лична жеља ... а ево и Абрамсон моли... Останите.

Око грлатог „Максима" густо су се скупиле са свих страна, као гроздови висили над њим, одупирући се о леђа предњих, пратили су жудним радозналим очима како се под вештим рукама Бунчуковим вешто распадао на делове. Бунчук их је поново састављао тачним, прорачунато лаганим покретима. објашњавао механизам и намену појединих делова, учио како се њима рукује, показивао правила гађања, објашњавао мере деривације^{xcii} у лету, крајњи дOMET куршума у лету. Учио их је како да се намештају за време борбе, да се не би излагали противничкој ватри; сам је легао под штит с огуљеном заштитном бојом, говорио је о избору најбољег места, о распореду сандука с реденицима.

Сви су примали лако, изузев пекара Геворкјанца. За њега се ништа није лепило: ма колико да му је Бунчук показивао правила расклапања, никако није могао запамтити, бркао је, збуњивао се, шаптао сметено:

— Зашто не иде? Ах, шта ја ... погрешо сам ... треба ово овамо. Опет не може! . . — узвикивао је он очајно. — Зашто?

— Ето ти сад: „зашто!“ — задиркивао га је црно-мањасти Боговој са плавим пегамма од барута на челу и образима. — Зато не може што си глуп. Ево како треба! — показивао је он, умећући сигурно део на место где треба. — Ја сам од детињства показивао интересовање за ратовање — уз општи кикот упирао је прстом у своје плаве пеге по лицу: — правио сам топ, па се распрскао, те сам настрадао. Зато сад показујем способност.

Он је доиста лакше и брже од свих учио што треба о митраљезу. Заостајао је само Геворкјанц. Најчешће се чуо његов плачан, љутит глас:

— Опет није добро! Зашто? — не знам!

— Какав ешек, ^{xciii} ка-а-кав ешек! У целом Нахичевану нема таквог! — бунио се љути мокроусти Грк Михалидзе.

— Ретко глуп! — слагао се уздржљиви Ребиндер.

— Није ти то месити ђевреке! — фрчао је Хвличко, и сви су се доброћудно смејали.

Једино је Степанов, црвенећи, љутито викао:

— Треба другу показивати, а не кезити се! Њега је потпомагао Крутогоров, висок, дугих руку, избуљених очију, старији радник ложионице, налик на распопа.

— Смејете се, клепећете, а посао стоји! Друзе Бунчук, умири своју менаџерију или их пошљи до ђавола! Револуција је у опасности а њима смешно! И они су ми у партији!.. Као неке животиње... озбиљно! — грмео је он, размахујући руком као чекићем.

С јаком радозналошћу улазила је у све Ана Погутко. Она је непрестано досађивала Бунчуку, хватала га за рукав рђаво скројеног горњег капута, стално се врзала око митраљеза.

— А ако се вода смрзне у резервоару, како онда? А при великом ветру колико је скретање? А како ово, друже Бунчук? — наваљивала је она питањима и очекујући подизала Бунчуку крупне црне очи с несигурним и топлим сјајем.

Он се пред њом осећао некако нелагодно; и као да се свети за ту нелагодност, држао се према њој с повишеном строгошћу, био је упадљиво хладан, али је осећао нешто узбудљиво, необично кад је ујутру уредно, тачно у седам улазила у сутерен увлачећи зимогрољиво руке у рукаве зелене памуклије, вукући по поду велике војничке чизме. Она је била растом малко нижа од њега, с оном чврстом пуноћом коју имају све здраве девојке, физичке раднице — можда малко погрљена, могло би се чак рећи да није ни лепа, да није имала крупне јаке очи, које су је чудно красиле целу.

За четири дана он је чак није ни разгледао ваљано. У сутерену је било полумрачно, па и незгодно, и није имао кад разгледати њено лице. Петого дана пред вече изишли су заједно. Она је ишла напред; попевши се на последњи степен, окрену се према њему с неким питањем, и Бунчук у себи узвикну, погледавши у њу при вечерњој светлости. Намештајући навикнутим покретом косу, чекала је одговор, забацивши малко главу, укосивши очи према њему. Али Бунчук не чу; он се полако пео уз степенице, обузет слатко-болним осећањем. Због напрезања (мучила се како да намести косу, не скинувши мараму) малко су јој се мицале румене ноздрве, скроз осветљене ниским сунцем. Линије уста биле су мушке и у исти мах нежне као у детета. На малко уздигнутој горњој усни виделе су се тамне сићушне маље, јаче осенчавајући тамну белину коже.

Бунчук наже главу као под ударцем па рече са страсном шаљивошћу:

— Ана Погутко... Митраљезац број два — ти си лепа као нечија срећа!

— Глупости! — рече она чврстим гласом, па се осмехну. — Глупости друже Бунчук!... Питам: у колико ћемо поћи на стрелиште?

Од осмеха постала је некако простија, приступачнија, земаљскија. Бунчук стаде поред ње; гледајући ошамућено на крај улице, где се изгубило сунце, плавећи руменом поплавом све што је било ниско, одговори тихо:

— На стрелиште? Сутра. Куда идеш? Где станујеш?

Она помену неку периферијску улицицу. Пођоше заједно. На раскршћу их стиже Боговој.

— Бунчук, слушај! Како ћемо се сутра скупити? Успут му Бунчук објасни да треба да се скупе иза Тихе шуме, тамо ће Крутогоров и Хвличко довући на колима митраљезе; састанак у осам ујутру. Боговој је ишао с њима још две улице па се одвојио. Бунчук и Ана Погутко су ишли неколико минута ћутећи. Она упита, склизнувши погледом са стране:

— Ви сте козак?

— Да.

— Бивши официр?

— Та какав сам ја официр!

— Одакле сте родом?

— Из Новочеркаска.

— Јесте ли одавно у Ростову?

— Од пре неколико дана.

— А дотле?

— Био сам у Петрограду.
— Од које сте године у партији?
— Од хиљаду девет стотина тринаесте.
— А где вам је породица?
— У Новочеркаску — одсече он брзо, па молећиво пружи руку: — Стани, допусти да те упитам: јеси ли ти родом из Ростова?
— Нисам, ја сам се родила у Јекатеринославској губернији, али сам у последње време овде живела.
— Сад ћу ја питати ... Украјинка? Она се један тренутак колебала, па одговори сигурно:
— Нисам.
— Јеврејка?
— Да. А зашто? Зар ме издаје језик?
— Не.
— А по чему си погодио да сам Јеврејка? Трудећи се да иде у ногу, он скрати корак и одговори:
— Ухо, облик уха и очи. А иначе ти имаш мало од своје нације... — Промисливши се мало, додаде:
— То је лепо што си код нас.
— Зашто? — заинтересова се она.
— Видиш ли: за Јевреје се мисли, и ја знам да многи радници тако мисле — а и ја сам радник — додаде узгред — да Јевреји само упућују, а сами не иду под ватру. То је погрешно, и ти ето на сјајан начин побијаш то погрешно мишљење. Јеси ли учила школу?
— Да, прошле године завршила сам гимназију. А шта сте ви свршили? Ја то питам зато што разговор открива ваше нерадничко порекло.
— Ја сам много читао.
Ишли су полако. Она је намерно обилазила кроз улицице, и испричавши кратко о себи, наставила да га испитује о побуни Корнилова, о расположењу петроградских радника, о октобарском преврату.
Негде на кеју мокро пласнуше пушчани пуцњи, оштро пресече тишину митраљез. Ана одмах упита:
— Који систем?
— Љујисов.
— Колико је из реденика потрошено? Бунчук не одговори, посматрајући с уживањем наранџаст, посут смарагдним ињем пипак рефлектора, који се пружао од усидреног миноловца до врха вечерњег неба, које је горело на западу.
Проходивши се нека три сата по безљудном граду, растадоше се на капији куће где је Ана становала.
Бунчук се враћао кући, загрејан несвесним унутрашњим задовољством. „Добар друг, паметна девојка! Тако сам лепо поразговарао с њом и сад ми је топло на души. Огрубео сам за ово време, а пријатељско дружење с људима је преко потребно, иначе човек отврдне као војнички двојек ..." — мислио је, варајући самог себе и сам увиђајући да вара.
Чим је Абрамсон дошао са седнице војно-револуционарног комитета, поче распитивати о спремању митраљезаца; поред осталог упита и о Ани Погутко:
— Како она? Ако није за то — можемо је упутити на други посао, заменити.
— Не, шта говориш! — уплаши се Бунчук. — Врло способна девојка.
Он је осећао скоро неодољиву жељу да говори о њој и уздржавао се само захваљујући великом напору воље.

VI

25. новембра у подне к Ростову су биле привучене Калединове трупе. Почео је напад. Дуж желе-зничке - пруге, с обе стране насипа, ишли су ретки редови официрског одреда Алексејева. На десном крилу збијеније су се кретале сиве фигуре јункера.

Партизани одреда Попова, на левом крилу, заобилазили су јаруге од црвене иловаче. Неки, који су издалека личили на сићушне сиве лоптице, скакали су у јаругу; пењући се на другу страну, прикупљали се, заустављали, поново трчали.

У црвеногардијском ланцу, расутом на периферији Нахичевана, осећала се ужурбаност и немир. Радници, од којих су многи први пут узели пушке, осећали су страх, пузили су, прљајући јесењим блатом своје црне капуте; једни су подизали главе; разгледали прилике белих, умањене даљином.

Код митраљеза у строју Бунчук је клечећи гледао на доглед. Јуче је променио свој неспретни горњи капут шињелом, осећао се у њему згодно, мирно.

Ватру су отворили без команде. Нису издржали напрегнуту тишину. Чим је опалио први пуцањ,

Бунчук опсова, па уставши колико је дуг, викну:

— Пре-ста-ни!

Његов узвик заплъусну ситна пуцњава, и Бунчук махну руком; трудећи се да надвиче пуцњаву, командова Боговом: „Пали!" Овај прилеже уз затварач насмејаним, али земљаним лицем, метну прсте на задње ручице митраљеза. Познато штеповање митраљеза прошиша Бунчуков слух. Један минут је загледао у правцу противничког строја у лежећем ставу, трудећи се да одреди како погађају меци, а затим скочи и потрча дуж строја осталим митраљесцима.

— Пали!

— Ево! . . Хо-хо-хо! — урлао је Хвиличко, окрећући к њему уплашено и срећно лице.

Код трећег од центра митраљеза нису били сасвим поуздани људи. Бунчук је трчао к њима. На пола пута он се саже и погледа кроз доглед; у ознојеним стакленим круговима видело се како се мичу сиве лоптице. Отуда распалише тачним густим плотуном. Бунчук паде и лежећи одреди да трећи митраљез не гађа тачно.

— Ниже! Ђаволи! . . — викао је, увијајући се, пузећи дуж строја.

Куршуми су блиско над њима певали смртну песму. Правилно као на учењу пуцали су алексејевци.

Код митраљеза, који је сувише високо био дигао нос, лежала је испружена послуга: нишанџија Грк Михалидзе, узевши сувише високу мету, пуцао је без одмора, трошећи резерву реденика; поред њега је квоцао преплашени, позеленели Степанов; позади њих, забивши главу у земљу, погузивши се као корњача, издигнувши се врло малко на испруженим ногама, раскречио се железничар, пријатељ Крутогорова.

Одгурнувши Михалидзеа, Бунчук је дуго жмирио, одређујући нишан, а кад удари и, тресући се, равномерно заштекта под његовим рукама митраљез — показаше се и резултати: гомила јункера која се приближавала претрчавањем расу се с брежуљка назад и изгуби једног на глиновитом пропланку. Бунчук се врати своје митраљезу. Бледи Боговој (јаче су се плавеле барутне мрље на његовим образима) лежао је насатке, гадно псујући, и превијао ногу рањену у меки део.

— Пуцај мајку ти твоју!.. — ставши на све четири дерао се један ватрени црвени гардист, који је лежао поред њега. — Пуцај! Зар не видиш да наступају?!

Стрељачки стројеви официрског одреда парадним трчећим кораком спуштали су се дуж насипа.

Боговоја је заменио Ребиндер. Вешто, економично, не падајући у ватру, отвори паљбу.

А с левог крила зечјим скоковима батргао се Геворкјанц, падао кад год би над њим прелетео куршум, хукао, скакао ка Бунчуку:

— Не ради!.. Не пуца!

Бунчук је, скоро не кријући се, трком пролазио дуж изломљеног стрељачког строја у лежећем ставу.

Још издалека спази: Ана клечи поред митраљеза, испод руке, уклањајући прамен косе, гледа у непријатељски стрељачки строј.

— Лези!.. — потамнео од страха за њу, викну Бунчук и крв му удари у лице. — Лези, теби говорим!..

Она погледа у њега — па остаде и даље стојећи. На Бунчуковим уснама стајала је као камен тешка псовка. Он дотрча до ње и силом је пригну к земљи.

Иза браника је шмрктао Крутогоров.

— Запело! Не иде! — прошапта он Бунчуку дрхтећи, и тражећил очима Геворкјанца, викну загрцнувши се:.. — Побегло, проклетиња? Твој препотопски ихтизаур^{xciv} побегао ... Он ми је душу раздерао својим јаукањем!.. Не да ми радити!..

Геворкјанц допузи, увијајући се као змија. На његовој необријаној, црној чекињастој бради осушило се блато. Крутогоров је један секунд гледао у њега, окренувши воловски знојав врат, па дрекну, надвикујући пуцњаву:

— Куд си затурио реденике? .. Животињо! Препотопска!.. Бунчук!.. Бунчук! Уклони га — иначе ћу га умлатити! ..

Бунчук је чачкао око митраљеза. Куршум снажно чвокну у браник — и он трже руку као од нечег усијаног.

Удесивши митраљез, сам отврри ватру. Натера алексејевце, који су неустрашиво претрчавали, да легну, па отпузи, тражећи очима заклон.

Противнички стрељачки стројеви помицали су се све ближе. Кроз доглед се видело како иду партизани — с пушкама о рамену, ретко лежући. Њихова ватра поста жешћа. У црвеногардијском стрељачком строју већ су од тројице другови, пузећи, узели пушке и метке — мртвима оружје не треба... Пред очима Ане и Бунчука, који је лежао поред митраљеза Крутогорова, у строју куршум обори младог црвеног гардисту. Он се дуго копрцао и крклао, ударао о земљу ногама у омотачима и најзад, одупирући се на раширене руке, издигао се, застењао и забио се лицем у земљу, последњи пут издахнувши ваздух. Бунчук је гледао са стране у Ану. Из огромних, разрогачених очију девојчаних

избијао је јак страх. Она је нетремице гледала у ноге убијеног младића с војничким исцепаним омотачима, није чула како јој Крутогоров из непосредне близине виче:

— Реденик!.. Реденик!.. Дај!.. Девојко, дај реденик!

Дубоким обухватом с крила калединци су поти-сли црвогардијски стрељачки stroj. Улицама предграђа Нахичевана промицали су црни капути и шињели црвених гардиста у одступању. Крајњи митраљез на десном крилу паде у руке белих. Грка Михалидзеа из непосредне близине уби некакав јункер, другога из митраљеске послуге избодоше бајонетима као лутку при учењу; од послуге је побегао само типограф Степанов.

Одступање престаде кад с миноловца полетеше прве гранате.

— У ланац!.. За мно!.. — викну Бунчуку познати члан ревкома, истрчавајући напред.

Заљуља се и лемећи се пређе у напад стрељачки ланац црвене гарде. Тројица скоро напоре до прођоше поред Бунчука и Крутогорова, Ане и Геворкјанца, који су се тискали уз њега. Један је пушио, други је у ходу лупао по колону затварачем од пушке, трећи је врло пажљиво разгледао искаљане скуте свога капута. На његовом лицу, у врховима бркова уплитао се стидљив осмех — као да није ишао у смрт, већ: да се враћао с другарске седељке кући, па гледајући у искаљан капут одређује висину казне на коју ће га осудити џандрљива жена.

— Ено их! — викну Крутогоров, показујући на удаљену ограду и на сиве човечулке који су се мицали иза ње.

— Нишани! — Бунчук као медвед окрену митраљез.

Живи говор митраљеза натера Ану да запуши уши. Она седе, виде како се иза ограде утиша покрет, и после једног минута отуда отпочеше уједначени плотуни и изнад глава полетеше куршуми, бушећи невидљиве рупе на облачном небеском застор.

Као ситно добовање грмела је учестала паљба, суво су горели реденици који су се као змија увијали код митраљеза. Појединачни пуцњи праштали су пунозвучно и зрело. Притискивало је урлање помешано с фијукањем граната које су прелетале преко глава, а слали су их црноморски морнари са миноловаца. Ана виде: један црвени гардист, висок, с јагњећом капом, на енглески начин подшишаних бркова, довикујући и несвесним покретима пропраћајући сваку гранату која би пролетела, викао је:

— Сипај. Сомјоне, доспи, Семјоне! Сипај гушће! Гранате су доиста почеле падати гушће. Морнари су, утврдили да добро гађају, отворили комбиновану ватру. Појединачне гомилице калединаца, одступајући полако, штитили су се честим рафалјама шрапнела. Једна граната топа који је поразно тукао, распрште се усред непријатељског стрељачког ланца у одступању. Мрк стуб од експлозије разбаца људе, над кратером се дим разилазио, падајући. Ана баци доглед, узвикну, прљавим шакама покри очи, опечене ужасом — видела је стакленим круговима догледа бесни вихор експлозије и туђу погибију. Грло јој стеже горак грч.

— Шта је? — викну Бунчук, нагнувши се над њом. Она стеже зубе, њене раширене зенице мутно су сијале.

— Не могу . . .

— Буди храбра! Ти . . . Ана, чујеш ли? Чујеш ли? . . . Не смеш тако! . . . Не смеш! . — викао јој је у ухо заповедничким тоном.

На десном крилу, ка подножју омање узвишице, у удољци прикупљала се противничка пешадија. Бунчук то прамети; претрчавш с митраљезом на згодније место, изложи ватри узвишицу и удољцу.

Та-та-та-та-та-та! . . . Та-та-та-та-та-так! — не-уједначено, испрекидано је радио Ребиндеров митраљез.

Једно двадесет корака одатле викао јенеко промукло, љутито:

— Носила! . . . Нема носила! . . . Носила!

— Ниша-а-ан . . . — певао је отегнуто глас водника, војника фронтовца — осамнаест . . . Вод, пали!

Предвече над суровом земљом почеше се вртети, падајући, прве снежне пахуљице. После једног сата мокар, лепљив снег покри танким белим покривачем поље и земљаноцрне грудве погинулх, који су ле-жали свуда где су, наступајући и одступајући, пролазили стрељачки стројеви.

Предвече одступише калединци.

Те ноћи, која се мутно белела због младог снега, Бунчук је био на митраљеској објавници. Крутогоров, пребацивши преко главе негде задобијену богату ашу, јео је мокро жилаво месо, пљувао, полугласно псовао. Геворкјанц је одмах ту, у капији суседног дворишта, грејао на цигарети помодреле од зиме прсте, а Бунчук је седео на лименом сандуку с мецима, умотавајући у скуте шињела Ану, која је дрхтала од зиме — уклањао јој с очију чврсто притиснуте влажне дланове, покадшто их љубио. Ненавикнутом, тешко су силазиле са усана нежне речи.

— Ана, како то? .. Па ти си била јака... Ања, слушај, уклони руке!.. Ања!.. Мила ... пријатељице!.. Навићи ћеш се на то ... Ако ти понос не допушта да одеш, онда буди друкчија. А на погинуле не смеш тако гледати... Прођи поред њих, и то је све! Не дај мислима слободе, обуздавај их.

Ето, видиш: ма шта ти говорила, женска природа те побеђује.

Ана је ћутала. Дланови су јој мирисали на јесењу земљу и женско тело.

Снег је помало падао и покривао небо непрозирном, нежном навлаком. Мамурна сањивост ширила се над двориштем, над блиским пољем, над градом, који се био притајио као зверка.

VII

Шест дана се код Ростова и у самом Ростову водила борба.

Тукли су се по улицама и на раскршћима. Два-пут су црвени гардисти губили ростовску железничку станицу и оба пута су избацивали одатле противника. За шест дана није било заробљеника ни с једне ни с друге стране.

Предвече 26. новембра, пролазећи с Аном поред теретне станице, Бунчук виде како два црвена гардиста убијају заробљеног официра; кад се Ана окрену да не гледа, он јој рече малко изазивачки:

— Ето то је паметно! Треба их убијати, уништавати без милости! Они нас неће штедети, а то нам и не треба, па их не треба жалити. До врага! Треба очистити са земље то ђубре! И уопште — без сентименталности кад се тиче судбине револуције. Имају право ти радници!

Трећег дана се разболео. Дан и ноћ се држао на ногама, осећајући стално све јаче гађење, слабост у целом телу — зујало му је у глави која је била тешка као олово.

Разбијени црвеногардијски ситни одреди одлазили су из града у свануће 2. децембра. Бунчук је ишао за колима с митраљезом и рањеницима, придржавали су га Ана и Крутогоров. Он је с највећим напором носио своје млитаво, немоћно тело, као у сну вукао је ноге као гвожђе круте, сусретао далек примамљиво-узнемирен Анин глас, и као издалека његов слух је примао њене речи.

— Седи на кола, Илија. Чујеш ли? Разумеш ли ме, Иљуша? Молим те, седи, ти си болестан!

Али Бунчук није разумео њене речи, није разумео ни то да га, сломивши га, хвата и да га је већ савладао тифус. Негде споља допиру не продирући у свест туђи и необично познати гласови, негде су се, удаљене растојањем, сијале заносним, немирним сјајем црне Анине очи, ружно се клатећи, ковитлала брада Крутогорова.

Бунчук се хватао за главу, притискивао уз запаљено црвено лице своје маљаве широке шаке. Њему се чинило да му из очију цури крв, а да је цео свет, бескрајан, несталан, ограђен од њега некаквом невидљивом завесом, пропиње се, измиче му се испод ногу. Његова уобразиља је у заносу стварала невероватне слике. Он се често заустављао, противио се Крутогорову, који је хтео да га метне на кола.

— Не треба! причекај! Ко си ти?.. А где је Ана? .. Дај ми грудвицу земље ... А оне уништавај — под митраљез по мојој команди! Директно гађање!.. Чекај! Врућина!.. — викао је промукло, отимајући своју руку из Анине руке.

Силом га метнуше на кола. Један минут још је осећао оштру мешавину некаквих разноликих мириса, са страхом је покушавао да поврати свест, ломео самог себе — и није преломио. Над њим се затворила црна, огромна безвучна празнина. Само негде у висини сијао се као жар некакав опални комадић, обојен азурним плаветнилом, и укрштале се црвене муње, правећи цик-цаке и чворове.

VII

С кровова су падале леденице пожутеле од сламе и разбијале се, звечећи као стакло. У селу је по барама и отошљеним местима цветала југовина; улицама су тумарале, њушећи се, неолињале краве. Врапци су цвркултали као у пролеће, чепркајући по гомилама сувади, натрпане по двориштима. На тргу је Мартин Шамил трчао за добро ухрањеним риђим коњем који је побегао из дворишта. Подигавши усправно куштрав донски реп, лепршајући на ветру нерашчешљаном гривом, коњ се ритало, бацајући далеко с копита грудве југовог снега, правио кругове по тргу, заустављао се код црквене порте, њушио циглу; пуштајући домаћина да му приђе, попреко гледао љубичастим оком на узду у његовој руци, па поново ударао у бесан галоп.

Облачпим топлим данима јануар је мазио земљу. Козаци су, гледајући у Дон, очекивали да се пре времена разлије. Мирон Григорјевић је тога дана дуго стајао у задњем дворишту, гледао у ливаду набубрелу снегом, на ледено плавкасто зеленило Дона и мислио: „Где, окупаће нас и ове године као прошле. Ала је нападао снега! Ваљда је и земљи под њим тешко — не може да дише!”

Мићка, само у блузи заштитне боје, чистио је крављи обор. Бела шубара се једва држала на његовом потиљку. Мокра од зноја, права коса падала му је на чело. Мићка ју је уклањао надланицом прљаве шаке која је заударала на ђубре. Код капије обора стајала је збијена у гомилу смрзнута говеђа балега, по њој је газио чупав јарац. Овце су се збиле уз плот. Шилеже, веће од матере, покушавало је да сиса, мати га је терала ударајући главом. У страну се чешао о дирек црн виторог ован.

Код амбарских врата, обојених жутом иловачом, лежао је на пригревици пас жутих обрва и обешених образа. Споља, под стрехом, на зидовима амбара висила је рибарска мрежа; у њу је гледао дед Гришака, наслањајући се на штаку — свакако је мислио о блиском пролећу и оправљању

рибарских справа.

Мирон Григорјевић оде на гумно, домаћинским оком је мерио пластове сена, поче да грабуља просену сламу коју су козе биле рашчупале, али му до слуха допреше туђи гласови. Он баци на пласт грабуље, па пође у двориште.

Истуривши ногу, Мићка је савијао цигарету, између два прста држао је дуванкесу коју му је богато извезла драгана. Поред њега су стајали Христоња и Иван Алексејевић. Са дна плавог атаманског качкета Христоња је вадио упрљан папир. Иван Алексејевић, наслонивши се на плетену капијицу дворишта, откопчавши шињел, тражио је по џеповима ватираних војничких чакшира. На глатко обријаном лицу, с дубоком рупицом која се црнела на подбратку, оцртавала се љутња: свакако је нешто заборавио.

— Здраво освануо, Мироне Григорјевићу — поздрави се Христоња.

— Хвала богу, војници!

— Хајде да пушимо у друштву.

— Хвала. Малопре сам пушио. Руковавши се с козацима, Мирон Григорјевић скиде троуху капу с црвеним врхом, поглади белу усправну косу и осмехну се.

— Којим добром сте дошли, браћо атаманци?

Христоња га погледа од главе до пете, па не одговори одмах: с почетка је дуго квасио плувачком папир, прелазио по њему великим, као у бика рапавим језиком, па кад је савио, рече из баса:

— Имамо, дакле, неког посла код Митрија. Поред њих прође дед Гришака, вукући ноге.

Носио је обруче мрежа, држећи их даље од себе. Иван Алексејевић и Христоња, поздрављајући се с њим, скидоше капе. Дед Гришака однесе мреже до улаза, па се врати.

— Зашто ви, војници, седите код куће? Прилепили сте се уз жене? — обрати се он козацима.

— А што питаш? — упита Христоња.

— Ти, Хришоска, ћути! Ваљда не знаш?

— Богами не знам — поче се клети Христоња. — Тако ми крста, деко, не знам!

— Ономад човек путовао из Вороњежа, трговац, познаник Сергеја Платоновича Мохова, или му пада неки рођак — не знам. Елем, путовао па вели да у Чертковој стоји туђа војска — ти бољшаци. Русија иде на нас с војском, а ви — по кућама?. И ти, рђо . . . Чујеш ли, Мићка? . Зашто ћутиш? Шта мислите ви?

— Ми ништа не мислимо — осмехну се Иван Алексејевић.

— То и јесте зло што ништа не мислите! — рече дед Гришака љутито. — Вас ће као јаребице на замку похватати! Заробиће вас сељаци, разбиће вам њушке . . .

Мирон Григорјевић се уздржљиво смешио; Христоња је, прелазећи руком по образима, шуштао чекињама давно небријане браде; Иван Алексејевић је, пушећи, гледао у Мићку, а његове избечене мацје зенице сјактиле су се, и није се могло познати да ли се његове зелене очи смеју или из њих избија ненасита љутина.

Поразговаравши мало, Иван Алексејевић и Христоња се поздравише, одазвавши Мићку до капијице.

— Зашто ниси дошао јуче на скуп? — упита строго Иван Алексејевић

— Нисам имао времена.

— А имао си времена да одеш до Мелехових? Мићка покретом главе набаци на чело шубару па рече, љутећи се у себи:

— Нисам дошао — па крај. О чему ћемо разговарати?

— Били су сви фронтовци из села, Петар Мелехов није био. Ти знаш ... решили смо да пошљемо делегате из нашег села у Каменску. Тамо је десетог јануара конгрес фронтоваца. Бацали смо коцку, па је испало да идемо нас тројица: ја, Христан и ти...

— Ја нећу ићи — изјави Мићка одлучно.

— Шта је теби? — Христоња се намршти и ухвати га за дугме од блузе. — Одвајаш се од својих? Није ти угодно?

— Он је с Пећком Мелеховом... — Иван Алексејевић додирну Христоњин рукав, па рече, пребледевши приметно: — Па хајдемо. Овде, изгледа, немамо никаквог посла... Нећеш да идеш, Митрије?

— Нећу ... Кад сам рекао „нећу“, значи да нећу.

— Збогом! — Христоња искриви главу.

— Срећан пут!

Уклањајући поглед, Мићка му пружи врелу руху, па оде према кући.

— Гад! — полугласно рече Иван Алексејевић, и ноздрве му кратко задрхташе. — Гад! — понови гласније, гледајући у широка леђа Мићке који је одлазио.

Успут, свраћајући код понеких фронтоваца, обавештавали су их да је Коршунов одбио да иде, и да сутра њих двојица полазе на конгрес.

8. јануара зором Христоња и Иван Алексејевић се кренуше из села. Возио их је по својој вољи

Јаков Потковица. Пар добрих коња упрегнутих у саонице брзо прође кроз село и успе се на брежуљак. Југовина је била оголила пут. Местимично где се снег истопио, салници су клизили и по земљи, саонице су ишле с трзањем, коњи су запињали, затежући штрање.

Козаци су ишли иза саоница. Потковица, црвен од лаког јутарњег мраза, корачао је ситнећи чизмама лед који је звечао. Лице му је било румено, само се овални ожиљак мртво плавео.

Поред пута, по зрнастом слегнутом снегу грабио је узбрдо Христоња, хватајући плућима ваздух, тешко дишући, јер је 1916. године омирисао код Дубна немачки загушљиви гас.

На брежуљку су широко брујали ветрови. Било је хладније. Козаци су ћутали. Иван Алексејевић је умотавао лице оковратником кожуха. Приближавала се удаљена шумица. Просецајући је, пут је излазио на низ хумки. У шуми је жуборио ветар као поток. Стабла рачвастих храстова шаренела су се од златно-зелених крљушти рђе. Негде далеко крештала је сврака. Она прелете преко пута, искренувши се светлуцајући шареним перјем.

Потковица, који је ћутао од самог села, окрену се Ивану Алексејевићу, рече разговетно (смисливши зацело зећ одавно ту реченицу):

— На конгресу се побрините да се прође без рата. Неће се наћи љубитеља за њега.

— Разуме се — сложи се Христоња, гледајући завидљиво у слободан лет свраки, и у мислима је упоређивао срећан птичји живот без мисли с људским.

У Каменску су стигли пред вече 10. јануара. Улицама ове велике станице ишле су према центру гомиле козака. Осећала се приметна живахност. Нашавши стан Григорија Мелехова, Иван Алексејевић и Христоња дознаше да он није код куће. Домаћица, задружна, плава жена, рече да је станар отишао на конгрес.

— А где је тај конгрес? — упита Христоња.

— Јамачно у окружној управи или на пошти — одговори домаћица, залупивши равнодушно врата пред Христоњиним носом.

Конгрес је био у пуном јеку. Велика соба с много прозора једва је примила делегате. Многи козаци су се гомилали на степеницима, у ходницима, у суседним собама.

— Држи за мном — простења Христоња, радећи лактовима.

У уски пролаз који се начини за њим јурну Иван Алексејевић. Скоро код самог улаза у собу где се одржавао конгрес, Христоњу заустави једак козак, судећи по изговору из доњег тока Дона.

— Могао би се мање гурати, чикове! — рече он заједљиво.

— Хоћеш ли пустити?

— Можеш и ту постајати! Видиш да немаш куда.

— Пусти, комарче, јер ћу те ноктом. Смождићу те, дакле! — попрети Христоња, па подигавши лако малог козака уклони га и коракну напред.

— Ој, прави медвед!

— Снажан, атаманац!

— Добро га је протресао! На њему би се могао вући топ од 10 сантиметара!

— Ала га је одгурнуо!

Козаци који су стајали збијени у гомилу осмехиваху се, разгледајући с нехотичним поштовањем Христоњу, који је за главу био виши од свих.

Григорија су нашли код задњег зида. Чучећи, он је пушио и разговарао с неким козаком — делегатом 35. пука. Он спази своје сељаче, па му обешени врани бркови задрхташе од осмеха.

— Гле. . . који вас је ветар донео? Здраво, Иване Алексејевићу! Здраво живо, чика Христане!

— Здрава је, дакле, али је јалова — смешкао се Христоња, узимајући Григоријеву руку у своју шаку дугачку пола аршина.

— Како су наши код куће?

— Хвала Богу. Поздравили су. Отац је наредио да дођеш да их посетиш.

— Како је Петар?

— Петар... — Иван Алексејевић се невешто осмеху — Петар се не слаже с нама.

— Знаш. А Наталија? Деца? Јеси ли имао прилике да их видиш?

— Сви су здрави, поздравили су. Отац се још осећа увређен.

Окрећући главу Христоња је разгледао председништво које је седело за столом. Он је боље видео него сви и из даљине. Григорије је наставио испитивати, Користећи се мањим прекидом седнице. Причајући о селу, о сеоским новостима, Иван Алексејевић га је кратко обавестио о састанку фронтоваца, који су га послали овамо с Христоњом. Он поче распитивати шта и како се дешава у Каменској, али у том тренутку неко од оних за столом викну:

— Сад ће, земљаци, говорити делегат рударских радника — Сирцов. Молим да саслушате пажљиво, а тако исто и да одржавате ред.

Чокек дебелих усана, средњег раста поправи увис зачешљану плаву косу, па поче говорити. Сместа као пресечено умуче брујање гласова као у кошници.

Од првих речи његовог ватреног, прожетог страшћу говора, Григорије и остали осетише снагу туђега уверења. Он је говорио о издајничкој политици Каледина, који гура козаштво у борбу с

радничком класом и сељаштвом Русије, о заједничким интересима козака и радника, о циљевима за којима иду бољшевици, водећи борбу с козачком контрареволуцијом.

— Ми пружамо братску руку радном козаштву и надамо се да ћемо у борби с белогардијском, бандом наћи верне савезнике у фронтском козаштву. На фронтима царског рата радници су заједно с козацима лили крв, па и у рату с полетарцима буржоазије, које је прихватио Каледин, ми треба да смо заједно — и бићемо заједно! Раме уз раме поћи ћемо у рат против оних који су држали у ропству радни народ читава столећа! — грмео је његов глас као труба.

— Пас-с-ји син! Распали га поштено!... — викао је Христоња одушевљено и тако је стезао лакат Григорију да се овај мрштио.

Иван Алексејевић је слушао, с малко отвореним устима, због напрезања често је трептао, мрмљао:

— Тачно! Е то је тачно!

После делегата говорио је некакав висок рудар, гљугајући се као јасен под ветром. Он устаде, исправи се као да је на склапање, разгледа многооку гомилу и дуго је чекао да се утиша жагор. Тај рудар је био као уже на дереглији: чворноват, сасвим чврст, сув, одсјаивао је зелено — као да је поливен галицом. У порама његовог лица црнеле су се сићушне тачке угљене прашине, која се не да опрати, а такав исти угљени сјај имале су и жуте очи, избледеле у вечном мраку и црним блоковима земљине утробе. Он затресе кратком косом, размахну рукама стиснутим у песнице — удари као маљем.

— Ко је на фронту увео смртну казну за војнике? Корнилов! Ко нас с Каледином дави? Он! — па убрза, вичући: — Козаци! Браћо! Браћо! Браћо!

Коме ћете прићи! Каледин би желео да се ми напијемо братске крви Не! Не! Неће бити како они хоће! Уништићемо их, ако бог да, мајку им њихову! Те аждаје ћемо бацити у море.

— Пас-с-ји син!.. разглавивши уста у осмех, Христоња плесну рукама и не отрпе, него загалами: — Тач-но-о!.. Ожежи их!

— Умукни! Христане, шта ти је? Избациће те! — уплаши се Иван Алексејевић.

Лагутин — букановски козак и први председник козачког одељења први ВЦИК-у другог сазива — распаљивао је козаке крвавим, нескладним речима, али које су хватале за душу. Говорио је председавајући Потјолков, после њега лепо Шчаденко, с брковима поткресаним на енглески начин.

— Ко је то? — распитивао је Христоња Григорија, пружајући руке као грабуље.

— Шчаденко. Командир код бољшевика.

— А овај?

— Манделштам.

— Одакле је?

— Из Москве.

— А који су они? — показивао је Христоња на групу делегата вороњешког конгреса.

— Ћути макар малко, Христане.

— Господе боже, па, дакле, занима ме!.. Кажи ми: ко је онај што седи поред Потјолкова?

— Кривошликов, јелански, из села Горбатова. Иза њега су наши — Кудинов, Доњецков.

— Још једанпут да те упитам ... А онај... та не!.. ено онај крајњи, с ђубом?

— Јелисејев... не знам из које је станице. Задовољивши своју радозналост, Христоња ућута, па је слушао новог говорника с ранијом напрегнутом пажњом и први је надвикивао стотине гласова својим дебелим, дубоким „тачно-о!..“

После Стехина, једног од козака бољшевика, говорио је делегат 44. пука. Он се дуго мучио напрегнутим, рогобатним реченицама: каже реч, као жиг постави у ваздуху — па ћути, шмркће носом; али су га козаци слушали с великом симпатијом, само су га покадшто прекидали одобравањем. Оно што је он говорио јамачно је налазило код њих жив одзив.

— Браћо! Наш конгрес треба овоме озбиљном послу да приступи тако да се народу не учини нажао и да се све сврши тихо и благо! — отезао је он као муцало. — Хоћу да кажем да прођемо без крвавог рата. Ионако смо три и по године трунули у рововима, па ако би, рецимо, опет дошло до тога да се ратује, козаци су се уморили...

— Тако је!..

— Сасвим тачно!

— Нећемо више рата ..

— Треба да се споразумемо и с бољшевицима и с Војсковим кругом!

— Треба мирним начином, а не како било... Не треба се спрдати!

Потјолков је лупао песницама по столу — и галама умуче. Додирујући своју накомтрешену брадицу, поново је развлачио делегата 44. пука:

— Треба да пошаљемо своје делегате с конгреса у Новочеркаск и лепим да замолимо да добровољци и разни партизани иду одавде. А ни бољшевици немају никаквог посла код нас. Ми ћемо с непријатељима радног народа сами изићи на крај. Туђа помоћ нам засад није потребна, а кад устреба — ми ћемо их тада замолити да нам укажу помоћ.

— Нема везе с предметом такав говор!

— Тачно-о-о!

— Чекај, чекај! Шта је „тачно“? Зар кад нас они притисну на клизавом — зар тада да тражимо помоћ? Док баба стигне, свадба ће се свршити.

— Треба створити своју власт.

— Готов ражањ, а зец у шуми... богами! Ала је глуп народ!

После делегата 44. пука, сипао је примамљиве ватрене речи Лагутин. Њега су прекидали виком. Пао је предлог да буде прекид од десет минута, али чим је настала тишина, Потјолков баци у распаљену гомилу:

— Браћо хозаци! Док се ми ту саветујемо, непријатељи радног народа не спавају. Ми све хоћемо да су и вуци сити и овце на броју, а Каледин не мисли тако. Ми смо ухватили његову наредбу да се похапсе сви учесници овога конгреса. Сад ће та наредба бити гласно прочитана.

Кроз гомиле делегата као талас прође узбуђење после прочитане наредбе Каледина да се ухапсе чланови конгреса. Подиже се бука, сто пута већа него ма на ком станичном зборишту.

— Да радимо, а не да разговарамо!

— Шта ту „лакше“! Распали!..

— Лак-ш-ше! Пс-с-ст!

— Лобов! Лобов!.. Реци им једну! ..

— Причекајмо мало! ..

— Каледин није будала!

Григорије је ћутећи слушао, секао очима главе и руке делегата које су се колебале, па не отрпе, дижући се на прсте, викну:

— Та ућутите, ђаволи!.. Је ли ово пијаца? Пустите Потјолкова да каже!

Иван Алексејевић се упусти у препирку с једним делегатом 8. пука.

Христоња је рикао, одбијао нападе једнога друга из пука:

— Ту треба бити, дакле, на стражи! Шта ми ти ту лупеташ? .. Глупане! Ех, ти, пријашко! Мали смо још да сами изиђемо на крај!

Бука гласова се утиша (тако помаман ветар пада на талас пшенице и савија је доле), незрелу тишину бушио је глас Кривошликова, танак као у девојке:

— Доле Каледин! Живео козачки Војно-револуционарни комитет!

Гомила јекну. Сливена грмљавина од одобравања ударајући по ушима уврну се у тешко уже. Кривошликов остаде стојећи с подигнутом руком. Прсти: на њој ситно су дрхтали као лишће на калем-гранчици. Тек што се била расплинула заглушна бука слабећи, Кривошликов викну исто онако танко, звонко и грлато као у хајци на вука:

— Предлажем да изаберемо из своје средине козачки Војно-револуционарни комитет. Њему да се повери вођење борбе с Каледином и органи...

— Ха-а-а-а!.. — прасну вика као експлозија гранате, тако да се са таванице осуше комади одваљеног малтера као парчићи гранате.

Отпоче бирање чланова ревкома. Незнатан део козака, руковођен оним делегатом 44-ог пука што је говорио и другима, и даље је наваљивао да се сукоб изглади мирним путем с владом Донске области, али их већина присутних на конгресу више није потпомагала. Козаци се ускомешаше, чувши Калединову наредбу да се похапсе, па су тражили да се активно пође против Новочеркаска.

Григорије није дочекао крај избора — њега су хитно позвали у пуковски штаб. Одлазећи замоли Христоњу и Ивана Алексејевића:

— Чим се сврши, дођите мојој кући. Занимљиво је ко ће све бити изабран за чланове.

Иван Алексејевић се врати ноћу.

— Потјолков је изабран за председника, Кривошликов за секретара! — рече он с прага.

— А чланови?

— Тамо су и Лагутин Иван и Головачев, Минајев, Кудинов, и још неки.

— А где је Христан? — упита Григорије.

— Он је с козацима отишао да хапси каменске власти. Распалио се козак, да пљунеш на њега — зацврчало би. Невоља!

Христоња се вратио у зору. Дуго је шмикао изувајући се, мрмљао нешто полугласно. Григорије запали лампу и виде на његовом потамнелом лицу крв и огреботину од ватреног оружја више чела.

— Ко те је то даривао? .. Да те превијем? Сад ћу ја... Чекај док нађем завој — па скочи с кревета и нађе газу и завој.

— На псу рана на псу и зарасла — мумлао је Христоња — то ме је, дакле, војни начелник мазнуо из нагановца. Дошли му као гости, на главни улаз а он се почео бранити. Још једног козака ранио. Хтео сам му, дакле, извадити душу; да видим каква је официрска душа — али козаци нису допустили, иначе бих га ја помиловао... Помиловао, да би га заболело!

IX

Сутрадан, у Каменску стиже, по Калединовој наредби, 10. Донски козачки пук, у намери да похапси учеснике конгреса и разоружа најреволуционарније козачке јединице.

На железничкој станици у то време био је митинг. Огромна маса козака брујала је, на разне начине реагујући на говор некаквог беседника Летонца.

Искрцавши се, пук приђе митингу. По избору високи углађени гундоровац, који су сачињавали половину пуковског кадра, помешаше се с козацима других пукова. У њиховом расположењу одмах настаде оштар прелом. Кад је командант пука наредио да се изврши Калединова заповест, козаци одбише да то ураде. Међу њима отпоче превирање као последица јаке агитације коју су развиле присталице большевика.

А у то време Каменску је тресла грозница од близине фронта: на брзу руку скрпљени козачки одреди слати су на заузимање и учвршћивање козачких станица, често су одлазили ешелони у правцу Звереве—Лухај. У јединицама су вршени поновни избори командног састава. Кришом су одлазили из Каменске козаци који нису желели рата. Са задоцњењем дошли су делегати села и станица. По улицама се примећивало живо кретање.

13-ог јануара је стигла ради преговора делегација Донске владе, коју су сачињавали председник Војног круга Агејев, чланови круга: Светозаров, Уланов, Карев, Бажелов и козачки јесаул Кушнарев.

На железничкој станици дочекала их је густа гомила народа. Заштита састављена од козака телесне гарде Атаманског пука пратила их је до поштанско-телеграфске зграде. Сву ноћ је трајала седница чланова Војно-револуционарног комитета заједно с приспелом владином делегацијом.

Од Војно-револуционарног комитета прксустовало је 17 људи. Потјолков је први, одговарајући на говор Агејева, који је кривио Војно-револуционарн: комитет због издајства Дона и споразума с большевцима, дао му оштар одговор. После њега говорили су Кривошликов и Лагутин. Говор јесаула Кушнарева прекидан је више пута узвицима козака нагомиланих у ходнику. Један митраљезац у име револуционарних козака тражио је да се делегација ухапси.

Већање није довело ни до каквих резултата. Тек око два сата кођу, кад је било јасно да се не може постићи споразум, примљен је предлог члана Војсковог круга Карева да у Новочеркаск пође делегација Војно-револуционарног комитета ради коначног решења питања власти.

Одмах за делегацијом Донске владе у Новочеркаск су се упутили и представници Војно-револуционарног комитета, на челу с Потјолковом. Општим избором били су делегирани: Потјолков, Кудинов, Кривошликов, Лагутин, Скачков, Головачев и Минајев. Као таоци остали су ухапшени у Каменској официри Атаманског пука.



Иза вагонског прозора сипапа је мећава. Над полусрушеним плотом видели су се углађени, ветром отврдли снежни сметови. Њихови изломљени гребени били су фантастично ишарани траговима птичјих ногу.

На север су одлазиле постаје, телеграфски стубови и сва бескрајна степа, језива у својој снежној једноликости.

Потјолков, у новом кожном капуту, седео је поред прозора. Према њему, налаktivши се на сточић, гледао је у прозор Кривошлихов, уских рамена, мршав као дечко. У његовим детињски ведрим очима огледала се узнемиреност и очекивање. Лагутин је чешљем гладио ретку, затвореноплаву брадицу. Снажни козак Минајев грејао је на цеви радијатора руке, вртео се на клупи.

Головачев и Скачков су о нечему тихо разговарали, лежећи на горњим клупама.

У вагону је било преко мере задимљено од дувана и доста хладно. Чланови делегације, полазећи у Новочеркаск осећали су се не сасвим сигурно. Разговори нису ишли од срца. Мучна непријатна тишина. Прошли су кроз Лиху. Потјолков исказа заједничку мисао:

— Ништа неће бити. Нећемо се споразумети.

— Узалудан пут — потпоможе га Лагурин. Опет су дуго ћутали. Потјолков је уједначено мрдао шаком, као да је пропуштао чунак кроз основу на разбоју. Покадшто је погледао у тамно преливање свога кожног капута, уживајући у њему.

Приближавао се Новочеркаск. Погледавши у карти на Дон који се удаљавао од града, Минајев поче тихо причати:

— Кад козаци одслуже свој рок у Атаманском пуку — снабдевају их за одлазак кући. Товаре сандуке, своју имовину, коње. Иду ешелони, и код Вороњежа, где први пут има да се пређе преко Дона, машинист који вози воз — даје лаган ход — најлакше што може бити ... он већ зна у чему је ствар. Тек што воз наиђе на мост — боже мој!.. шта ту настане! Козаци се просто помаме: „Доне! Доне наш! Тихи Доне! Оче рођени, храниоче! Ур-р-ра-а-а!" па стану бацати, с моста право у воду, преко гвоздене оградe, качкете, старе шињеле, чакшире, навлаке, кошуље, разне ситне ствари. Дарују Дон, враћајући се из војне службе. Дешавало се, кад погледаш — а по води плове плави војнички качкети као лабудови или цветови ... Одавно се завео такав обичај.

Успоравајући ход, воз се заустави. Козаци поуштајаше. Закопчавајући каиш на шињелу,

Кривошликов се силом осмехну:

— Но, ево стигосмо кући!

Нешто нас не дочекују с хлебом и сољу! — покуша Скачков да се нашали.

На врата уђе без куцања један јесаул мушког држања. Он одмери чланове делегације непријатељским погледом и као да пита: па рече с нарочитом грубошћу:

— Мени је поверено да вас пратим. Потрудитв се, господо бољшевици, да што пре напустите вагон. Ја не јамчим за гомилу ... и за вашу безбедност.

Ол дуже него на свима другима задржа поглед на Потјолкову, тачније..на његовом официрском кожном капуту; сад већ не кријући своје непријатељство, командова:

— Излазите из вагона, живо!

— Ево оних гадова, издајника козаштва! — викну с перона препуног народа некакав официр дугачких бркова.

Потјолков побледе, погледа у Кривошликова малко збуњеним, разроким погледом. Овај је излазио за Потјолковом па смешећи се шапну:

— „Ми чујемо гласове одобравања не у слатком брујању похвале, већ у дивљим узвицима огорчења ...” Чујеш ли, Фјодоре?

И Потјолков, мада није чуо последње речи, ипак се осмехну.

Њих је пратио јак официрски одред. Све до обласне управе беснела је гомила која их је пратила, ватрено желећи да им сама суди. Понашали су се непристојно, вређајући делегате, не само официри и јункери већ и неки козаци, и лепо обучене жене, и ђаци.

— Ала ружне ствари допуштате! — рече узрујани Лагутин једном официру из пратње.

Овај га одмери мрским погледом па шапну:

— Захвали богу што остајеш жив... Да ја имам власт — ја бих тебе, хуљо ... у-у-у, стрвино!

Њега задржа прекорним погледом други, млађи официр.

— Ала је ово збрка! — улучи прилику Скачков да шапне Головачеву.

— Као да нас воде на извршење смртне казне... Сала обласне управе није могла да прими сав сакупљени народ. Док су приспели делегати заузимали седишта с једне стране стола, куда их је упућивао и распоређивао некакав капетан — дођоше чланови владе.

Чврстим вучјим кораком, газећи целим стопалом, прође малко погурени Каледин у пратњи Богајевског. Он помаче своју столицу, седе, мирним покретом метну на сто качкет заштитне боје, на коме се белела официрска кокарда, заглади косу, па закопчавајући прстима леве руке дугме на бочном великом џепу френча, малко се наже према Богајевском, који му је нешто говорио. У сваком његовом покрету изражавало се чврсто поуздање без журбе, зрела снага; обично се тако понашају људи који су били на власти који су у току читавог низа година стекли нарочито држање, друкчије него код других, начин држања главе, хода. Он и Потјолков имали су много штошта заједничко. Зато се Богајевски, који се губио поред репрезентативног Каледина, чинио и неугледнији од њега и узрујанији због преговора које ће водити.

Богајевски је нешто говорио, мичући неразговетно уснама, скривеним испод као карниз затвореноплавих, обешених бркова, светлуцао је испод цвикера оштрим, косим очима. Нервозност се огледала у томе како је намештао оковратник, како је лаким, површним покретима додиривао јако истурен енергичан подбрадак, како је мрдао обрвама, раширеним на широком челу.

С обе стране Каледина, који је седео у центру, разместили су се чланови донске владе. Неки од њих су долазили у Каменску: Карев, Светозаров, Уланов, Агејев: мало даље су сели Јелатонцев, Мељников, Босе, Шошников, Пољаков.

Потјолков чу како Митрофан Богајевски полугласно нешто рече Каледину.

Овај кратко жмирну на Потјолкова, који је седео према њему, па рече:

— Ја мислим, можемо почети. Осмехнувши се, Потјолков јасно изнесе циљеве доласка делегације. Кривошликов пружи преко стола спремљени ултиматум Војно-револуционарног комитета, али Каледин уклањајући хартију покретом беле шаке рече одлучно:

— Нема смисла губити време у упознавању сваког члана владе појединачно с тим документом. Потрудите се да гласно прочитате ултиматум. После ћемо расправљати.

— Читај — нареди Потјолков. Он се држао достојанствено, али се видело да се, као и сви чланови делегације, не осећа сасвим сигурно, Кривошликов устаде. Његов као у девојке звучан глас, али у исто време неразговетан, заплива салом препуном људи:

Сва власт у области Донске војске над војним јединицама у вођењу ратних операција од данас, 10. јануара 1918. године, прелази с војсковог атамана на Донски козачки војно-револуционарни комитет.

Сви партизански одреди који се боре против револуционарних трупа, растурају се 15. јануара ове године и разоружавају се, а исто тако и добровољачке дружине, јункерске школе и заставничке школе. Сви чланови тих организација који не живе на Дону шаљу се из Донске области у њихова места сташовања.

Напомена. Оружје, муниција и одело морају бити предати комесару Војно-револуционарног комитета. Пропусницу за одлазак из Новочеркаска издаје комесар Војно-револуционарног комитета.

Град Новочеркаск треба да заузму козачки пукови према наређењу Војно-револуционарног комитета.

Члановима Војсковог круга престаје власт од 15. јануара ове године.

Сва полиција коју је поставила влада Донске области повлачи се из рудника и фабрика Донске области.

Објављује се по целој Доковој области, по станицама и селима, да се влада Донске области добровољно одрекла власти, да би се избегло проливање крви, и да је власт одмах предала Обласном козачком војно-револуционарном комитету, све док се не образује у области стална власт свег радног народа.

Тек што је умукао глас Кривошликова, Каледин јаким гласом упита:

— Које су вас јединице опуномоћиле? Потјолков погледа у Кривошликова па поче као за себе набрајати:

— Атамански пук телесне гарде, Козачки пук телесне гарде, шеста батерија, четрдесет и четврти пук, тридесет друга батерија, четрнаести посебни ескадрон.. — набрајајући, он је савијао прсте на левој руци; у сали почеше шаптати, пронесе се заједљиво смешкање, и Потјолков, намрштивши се, метну на сто руке обрасле риђом длаком и подиже глас: — двадесет осми пук, двадесет осма батерија, дванаеста батерија, дванаести пук...

— Двадесет девети пук — тихо добаци Лагутин.

— ... Двадесет девети пук — настави Потјолков сад већ сигурније и гласније: — тринаеста батерија, каменска месна команда, десети пук, двадесет седми пук, други пешачки батаљон, други резервни пук, осми пук, четрнаести пук.

После безначајних питања и кратке размене мишљења Каледин упита, наваљујући се грудима на ивицу стола, упирући поглед у Потјолкова:

— Признајете ли ви власт Совјета народних комесара?

Испивши чашу воде, Потјолков метну на тањир флашу, обриса рукавом бркове, па одговори заобилазно:

— То може казати само цео народ.

Умеша се Кривошликов, бојећи се да доста прости Потјолков не избрбља и оно што не треба:

— Козаци не трпе такав орган у који улазе представници „странке народне слободе”^{xcv}. Ми смо козаци, и управа код нас мора бити наша, козачка.

— Како да вас разумем, кад на челу Совјета стоје Нахамкеси и њему слични?

— У њих је имала поверења Русија, па имамо и ми!

— Хоћете ли имати с њима односе?

— Да.

Потјолков рече „хм” одобравајући, потпоможе га:

— Ми се не обзиремо на људе — обзиремо се на идеју.

Један од чланова Донске владе прстодушко упита: „Да ли у корист народа ради Совјет народних комесара?”

Према њему склизну испитујући поглед Потјолкова. Осмехнувши се, Потјолков поћута мало, испружи се према флаши, нали воде и жедно је испи. Морила га је жеђ — па као да је велику ватру у себи заливао прозачном водом.

Каледин је ситно добовао прстима, радознано испитивао.

— Шта ви имате заједничко с большевицима?

— Ми хоћемо да уведемо код нас у Донској области — козачку самоуправу.

— Али вама је, вероватно, познато да се за четврти фебруар сазива Војсковој круг. Биће поново бирани чланови. Пристајете ли ви на узајамну контролу?

— Не! — Потјолков подиже оборени поглед, па одговори поуздано: — Ако ви будете у мањини — ми ћемо вам диктовати своју вољу.

— Али то је насиље!

— Да.

Митрофан Богајевски упита, преносећи поглед с Потјолкова на Кривошликова:

— Признајете ли ви Војсковој круг?

— Како се узме... — Потјолков слеже широким раменима. — Обласни војно-револуционарни комитет сазваће конгрес представника... представника становништва. Он ће радити под контролом свих војничких јединица. Ако нас конгрес не задовољи — ми га нећемо признати.

— А ко ће бити судија? — Каледин подиже обрве.

— Народ! — Потјолков поносно забаци главу; шкрипећи кожним капутом, навали се на наслон

столице у дуборезу.

После кратког прекида поче говорити Каледин. У сали се утиша жагор, у насталој тишини јасно зазвуча дубок атаманов глас, јесенски мутне боје.

— Влада се не може одрећи својих пуномоћја за захтев Обласног војно-револуционарног комитета. Садашњу владу је изабрало све становништво Дона, и само оно, а не поједине јединице, може тражити од нас да положимо пуномоћја. Под утицајем преступничке агитације бољшевика, који хоће да наметну нашем крају свој ред, ви тражите да се вама преда власт. Ви сте слепо оруђе у рукама бољшевика. Ви извршуете вољу немачких најамника, не будући свесни оне колосалне одговорности коју узимате на себе пред свим козаштвом. Саветујем вам да се предомислите, јер нечувену несрећу носите своме крају, упуштајући се у распру с владом која изражава вољу свега становништва. Ја се не отимам за власт. Састаће се Велики војсковој круг — и он ће одлучивати о судбини краја, али до његовог сазива ја морам остати на своме месту. Последњи пут вам саветујем да се предомислите.

После њега су говорили чланови владе козачког и насељеничког дела. Дугачак говор, увијен у сладуњава саветовања, просу је на главе чланова Ревкома есер Босе.

Њега прекиде Лагутин, вичући:

— Наш захтев је: предајте власт Војно-револуционарном комитету! Не треба чекати, ако је Донска влада за мирно решење питања ...

Богајевски се осмехну:

— Дакле? ..

— ... Треба објавити свима и свакоме да је власт прешла на Ревком. Не може се чекати две и по недеље док се не састане ваш Круг! Народ је и тако и сувише озлојеђен.

Дуго је преклапао Карев, а Светозаров тражио неостварљив компромис.

Потјолков их је слушао љутито. Он летимично осмотри лица својих и спази да се Лагутин мршти и бледи, Кривошликов не подиже очи од стола, Головачев нестрпљиво хоће да нешто каже. Сачекавши време, Кривошликов тихо шапну: „Реци!”

Потјолков као да је то чекао. Одмакнувши столицу, он поче говорити натегнуто, пуцајући од узбуђења, тражећи некакве крупне речи, које би смрвиле својом убедљивошћу.

— Не говорите тако! Кад би се веровало Донској влади — ја бих се радо одрекао својих захтева... али народ не верује! Не почињемо ми грађански рат, већ ви! Зашто сте дали уточиште на козачкој земљи разним генералима избеглицама? Због тога и иду бољшевици с ратом на наш тихи Дон. Нећу вам се покорити! Нећу попустити! Нека пређу преко мога мртвог тела! Ми ћемо вас фактима засути! Не верујем ја да Донска влада може спасти Дон! Какве се мере примењују према оним јединицама које не желе да вам се потчине... Аха, то је оно. Зашто туткате на рударе ваше партизане? Тиме Свуда зло заводите! Кажите ми: ко јамчи да ће Донска влада отклонити грађански рат? .. Немате за што крити. А народ и фронтоски козаци су за нас!

У сали као шуштање ветра пронесе се смех: зачуше се на адресу Потјолкова љутити узвици. Он окрену на ту страну зажарено црвено лице, па повика, не кријући више горку мржњу:

— Сад се смејете, а после ћете плакати! — па се окрену према Каледину, ошину га очима као картечом: — Ми тражимо да се преда власт нама, представницима радног народа, и да се удаље сви буржуји и Добровољачка војска!.. А садашња влада такође треба да иде!

Каледин уморно обори главу.

— Ја из Новочеркаска никуд не мислим да идем и нећу ићи.

После малог одмора седница се наставила ватреним говором Мељникова.

— Црвеногардијски одреди стреме на Дон да би уништили козаштво! Они су упропастили Русију својим лудим поретком па хоће да упропасте и нашу област! Историја не зна за такве примере да земљом управља паметно и у корист народа гомила самозванаца и протува. Русија ће се пробудити и одбацити те Отрепјеве^{xсvi}. А ви, заслепљени туђим лудилом, хоћете да ишчупате из наших руку власт, да бисте отворили капију бољшевицима! Не!

— Предајте власт Ревкому — и бољшевици ће обуставити наступање... — упаде Потјолков.

С Калединовим допуштењем из публике се појави подјесаул Шеин, кавалџер сва четири степена крста св. Ђорђа, који је од простог козака достигао чин подјесаула. Он намести наборе блузе као да ће на смотру — па одмах пређе у галоп.

— Зашто, земљаци, да их слушамо! — викао је високим заповедничким гласом, секући руком као сабљом. — Ми немамо исти пут с бољшевицима! Само издајници Дона и козаштва могу говорити о предаји власти совјетима и звати козаке да иду с бољшевицима! — И сад већ показујући право на Потјолкова, обраћајући се непосредно њему, викао је савијајући се: — Зар ви збиља мислите, Потјолков, да ће за вама, недоученим, неписменим козаком поћи Дон? Ако ко пође — то ће бити гомилица необузданих козака који су се одбили од куће! Али они ће се, брате, освестити — и тебе ће обесити!

У сали се почеше дизати главе као сунцокретови кругови под ветром; набрекну бука од гласног одобравања. Шеин седе. Њега је узбуђено од позади пљескао по рамену некакав висок офкцир у

краткој бунди с еполетама козачког мајора. Око њих се скупише официри. Један хистеричан женски глас је узбуђено чекетао:

— Хвала, Шеин! Хвала!

— Браво, јесаул Шеин! Брависимо! — петловским басом као у гимназисте кукурекао је неки редовни посетцац галерије, поклањајући подјесаулу Шеину један чин више.

Красноречиви говорници Донске владе још су дуго ласкали козацама — члановима Ревкома, створеног у Каменској. У сали је било надимљено, плавкастосиво, загушљиво. Кроз прозоре се видело како сунце завршује свој дневни пут. Смрзнуте јелове гранчице лепиле су се за спољна прозорска стакла. Они који су седели на прозорима слушали су звона на вечерње и кроз урлање ветра промукло звиждање локомотива.

Лагутин не издржа; прекидајући једног говорника од стране владе, обрати се Каледину:

— Решавајте ствар, време је да свршавамо! Њега полугласно застави Богајевски:

— Не узрујавајте се, Лагутин! Ево воде. Људима породичним и наклоњеним парализи шкоди ако се узрујавају. А. затим уопште није препоручљиво прекидати говорнике — није овде никакав совдеп!

Лагутин и њему одговори заједљиво, али општу пажњу опет привуче Каледин. Онако исто сигурно он је водио политичку игру као и у почетку, и онако исто је наилазио на прост, сељачки оклоп одговора Потјолкова.

— Ви сте говорили да ће бољшевици обуставити своје наступање на Дон ако вам ми предамо власт. Али тако мислите ви. А како поступају бољшевици који су дошли на Дон — нама није познато.

— Комитет је уверен да ће бољшевици потврдити оно што сам ја рекао. Пробајте: предајте нама власт, избаците с Дона добровољце, отпустите своје партизане — па ћете видети: бољшевици ће завршити рат!

Мало после Каледин устаде. Његов одговор је био припремљен раније: Чернецов је већ био добио наредбу да сконцентрише одред за напад на железнику станицу Лиху. Али да би добио у времену, Каледин заврши веће маневром отезања:

— Донска влада ће проучити предлог Ревкома и даће писмени одговор сутра у десет сати пре подне.

XI

Одговор Донске владе, који је сутрадан ујутру уручен делегацији Ревкома, гласио је овако:

Влада Донске области, пошто је проучила захтеве Војно-револуционарног козачког комитета који је поднела депутација комитета у име пукова Атаман-ског, Телесногардијског козачког, 44, 18, 19, делова 10, 27, 23, 8, 2-от резервног и 43. пука, 14. посебног гарнизона, 6-те гардијске, 32, 28, 12. и 13. батерије, 2-га пешачког батаљона и каменске месне команде, — изјављује да је влада представника свега козачког становништва области. Влада коју је становништво изабрало нема права да положи своја пуномоћја пре сазива новог Војсковог круга.

Влада Донске области нашла је за потребно да распусти ранији Круг и изврши изборе посланика како по станицама тако и по војним јединицама. Круг у своје новом саставу слободно изабран (уз пуну слободу агитовања) од стране свега козачког становништва, на основу непосредног, једнаког и тајног гласања, састаће се у граду Новочеркаску 4. фебруара по старом ове године, у исто време с конгресом целог некозачког становништва. Само Круг, законити орган успостављен у револуцији, који представља козачко ставовништво области, има право сменити Донску владу и изабрати нову. Овај Круг ће у исто време проучити и питање управљања војним јединицама и о томе да ли треба или не треба да буде партизанских одреда и добровољачких дружина, који штите власт. Што се тиче формирања и делања Добровољачке армије, уједињена влада је још раније донела одлуку да је узме под своју контролу уз суделовање Обласног војног комитета.

Што се тиче повлачења полиције из рударског рејона, коју је тобоже тамо наместила Донска влада, влада изјављује да ће о полицији решавати Круг 4. фебруара.

Влада изјављује да у уређењу месног живота може узимати учешћа само месно становништво, па зато она, извршујући вољу Круга, сматра за потребно да се свим мерама бори против продирања у област оружаних бољшевичких одреда, који теже да природе области свој поредак. Свој живот треба да уреди само становништво — и само оно.

Влада не жели грађански рат, она свим силама тежи да ствар сврши мирним путем, ради чега предлаже Војно-револуционарном комитету да узме учешћа у депутацији која се шаље болшевичким одредима.

Влада сматра да ако туђи одреди не буду ишли на територију области, неће бити грађавског рата, јер само влада брани Донски крај, не предузима никакве офанзивне акције, осталој Русији своју вољу не натура, па зато и не жели да неко са стране напура Дону овоју вољу.

Влада обезбеђује пуну слободу избора у станицама и војним јединицама, и сваки грађанин може развити своју агитацију и заступати своје гледиште приликом заказаних избора за Војсковој кругу.

Да би се испитале потребе козака у свима дивизијама треба одмах да буду одређене комисије од представника јединица.

Влада Донске области позива све јединице које су послале своје посланике у Војно-револуционарни комитет да се врате своје редовном раду на заштити Донског краја,

Донска влада не може ни да замисли да би донске јединице могле устата против своје владе и тиме отпочети међусобни рат на Тихом Дону.

Војно-револуционарни комитет треба да распусти јединице које су га изабрале, и све јединице место тога треба да пошљу своје представнике у постојећи обласни војни комитет, у коме су заступљене све јединице области.

Влада Донске области тражи да сви које је Војно-револуционарни комитет ухапсио буду ослобођени, а у циљу успоставе нормалног живота области администрације треба да се врате на вршење својих дужности.

Будући представник само незнатног дела козачких јединица, Војно-револуционарни комитет нема права подносити захтеве у име свих јединица, а још мање у име свега козаштва.

Донска влада сматра да се никако не може допустити да комитет одржава везе са Совјетом народних комесара и да ужива његову новчану потпору, јер би то значило проширење утицаја Совјета народних комесара на Донску област, док су Козачки круг и конгрес некозачког становништва целе области нашли да се власт Совјета не може примити, исто као и Украјина, Сибир, Кавказ и све без изузетка козачке области.

Председник Владе Донске области помоћник војсковог атамана М. Богојевски.

Старешине Донске војске: Јелатонцев, Пољаков, Мељников.

У саставу делегације коју је Донска влада послала у Таганрог ради преговора с болшевицима, пошли су и чланови Каменског ревнома — Лагутин и Скачков. Потјолков и остали су задржани привремено у Новочеркаску, а за то време је одред Чернецова од неколико стотина бајонета, с тешком батеријом на вагонима и два лака топа, одважним налетом заузео станице Звереве-Лиху, па је, оставивши тамо заштитницу од једне чете са два топа, главним снагама предузео напад на Каменску. Скршивши отпор револуционарних козачких јединица код постаје Северни Донац, Чернецов је 17. јануара заузео Каменску. Али већ после неколико сати примљен је извештај да су црвеногардијски Сабљинови одреди избацили из Зверева, а затим и из Лихе заштитницу, коју је тамо оставио Чернецов. Он јурне тамо. Кратким фронталним нападом потуче 3. Московски одред, добро разбије Харковски одред и одбаци на полазни положај црвене гардисте, који су панично одступали.

Пошто је ситуација у правцу Лихе била успостављена, Чернецов се врати у Каменску, преузевши иницијативу. Из Новочеркаска му 19. јануара стигне појачање. Идућег дана Чернецов одлучи да нападне Глубоку.

У војном савету било је решено, по предлогу капетана Лињкова, да се освоји Глубока обухватним покретом. Чернецов се бојао да наступа дуж железничке пруге, јер се плашио да у том правцу не наиђе на упоран отпор јединица Каменског ревнома и црвеногардијских одреда који су им дошли у помоћ из Чертова.

Ноћу је отпочео дубок обухватни покрет. Колону је водио сам Чернецов.

Пред само свануће приближили су се Глубоки. Пажљиво су извршили престојавање, расули се у стрелачки stroj. Издајући последња наређења, Чернецов сиђе с коња, па исправљајући отекле ноге, промукло нареди командир једне чете:

— Без милости, јесауле. Јесте ли ме разумели?

Он шкрипну чизмама по тврдој снежној кори, смаче на страну сиву јагњећу шубару, трљајући рукавицама румено ухо. Под његовим смелим ведрим очима модрели су се кругови од неспавања. Усне су се озебло набирале. На кратко подшишаним брковима топило се иње.

Угрејавши се, скочи на коња, уреди наборе официрске бундице заштитне боје, па скидајући с облучја кајасе, потера цветастог риђега донца, па, осмехнувши се поуздано и енергично, рече:

— Почнимо!

XII

Пред конгрес фронтовског козаштва у Каменској побегао је из пука подјесаул Изварин. Уочи тога дана био је код Григорија и рекао, циљајући издалека на свој одлазак:

— У приликама које су настале тешко је служити у пуку. Козаци се колебају између две крајности — између бољшевика и ранијег монархијског уређења. Калединову владу нико неће да подупире, делом чак и због тога што се он носи са својим паритетом као будала са шареном торбом. А нама је потребан чврст човек, који има своју вољу, који би умео поставити досељенике тамо где треба... Али ја мислим да је боље у овом тренутку подупрети Каледина да се не би изгубила игра коначно. — По ћутавши, палећи цигарету, упита: — Ти си... чини ми се, примио црвену веру?

— Скоро — сложи се Григорије.

— Искрено или као Голубов играш на популарност међу козацима?

— Мени популарност није потребна. И сам тражим излаза.

— Ти си ударио у зид, а ниси нашао излаз.

— Видећемо ...

— Бојим се, Григорије, да се не сретнемо као непријатељи.

— На бојном пољу се не може нагађати ко је пријатељ, Јефиме Иванићу — осмехну се Григорије.

Изварин поседе мало па оде, а ујутру се изгуби, као да је у воду пропао.

На сам дан конгреса дође Григорију један козак-атаманац из села Лебјажјега Вешенке станице. Григорије је чистио и мазао вазелином нагановац. Атаманац поседе мало, па тек пред полазак рече, као узгред, мада је дошао искључиво због тога (он је знао да је Григорију отео жену Листницки, бивши официр атаманског пука, па видевши га случајно, на железничкој станици, дошао да обавести о томе):

— Григорије Пантелејевићу, ја сам данас видео на станици твога пријатеља.

— Којега?

— Листницког. Знаш ли га?

— Кад си видео? — живо упита Григорије.

— Пре један сат.

Григорије седе. Давнашња увреда стеже му срце вучјим шапама. Није осећао онако јаку мржњу према непријатељу као некад, али је знао, ако се сретне с њим сад, у приликама отпочетог грађанског рата, да ће међу њима пасти крв. Чувши изненада за Листницког, увиде да време није излечило стару рану: дотакне ли се неопрезном речју — почеће крварити. За оно старо, слатко би се осветио Григорије — осветио би се што му је кривицом овога проклетог човека избледео живот и остала место раније пунокрвне велике радости незаситљива, тешка туга, јалово животарење.

Поћутавши мало, осећајући како се губи с лица слабо руменило, упита:

— Да ли је овамо дошао — не знаш?

— Тешко. Мора бити да иде у Черкаск.

— А-а-а ...

Атаманац поразговара о конгресу, о новостима у пуку па оде. Свих идућих дана Григорије није могао угушити бол који му је у души тињао, ма колико да се трудио. Ишао је као ошамућен, чешће него обично сећао се Аксиње, и горчина му је испуњавала уста, каменило му се срце. Мислио је о Наталији, о деци, али радост због тога долазила му је као нешто напамет научено, давно иживљено. Срце му је било код Аксиње, к њој је као раније повукло тешко и моћно.

Под притиском Чернецова морало се брзо одступати. Растурени одреди Донревкома, упола расути козачки ескадрони утоваривали су се без реда у возове, одлазили у маршу, остављајући све што није преко потребно, све што је тешко. Јасно се осећао недостатак организације, енергичног човека, који би прикупио и распоредио све те у ствари знатне снаге.

Међу изабраним командантима истакао се потпуковник Голубов, који се последњих дана однекуд појавио. Он прими команду над најборбенијим, 27. козачким пуком и сместа, с приличном суровошћу, уреди ствар. Козаци му се потчинише без поговора, видећи код њега оно чега није било у пуку: да уме изабрати људе, распоредити дужности, водити. То је он, Голубов, дебео официр пуних образа, дрских очију, размахујући сабљом викао на станици на козаке, који су се оклевајући укрцавали:

— Шта је то?! Играте се жмуре?!.. Товари!.. мајку вам вашу!.. У име револуције наређујем вам

да се сместа покорите!.. Шта-аа? .. Који је то демагог? Убићу те, хуљо!.. Ћути!.. Саботерима и прикривеним контрареволуционарима ја нисам друг!

И козаци су се потчинили, По старој навици многим се то чак и свиђало — још се нису били одвикли од старог. А у ранија времена, што више бије — то је у очима козака бољи командир. О таквим као што је Голубов говорили су: „Овај ће за кривицу дерати кожу, а по милости ће другу нашићи”

Јединице Донревкома одступише и задржаше се у Глубоки. Команда над свим снагама стварно пређе на Голубова. Он за непуна два дана скрпи искидане делове и предузе потребне мере за утврђивање Глубоке. По његовом заузимању Григорије Мелехов је командовао дивизионом од два ескадрона 2. резервног пука и једног ескадрона атаманаца.

У сумрак 20. јануара он пође из свога стана с намером да прегледа постављене страже од атаманаца из линије, па се код саме капије сrete с Потјолковом. Овај га познаде.

— Јеси ли ти, Мелехов?

— Ја сам.

— Куда ти то идеш?

— Да прегледам страже. Јеси ли одавно из Черкаска? Па како си?

Потјолков се насмеши.

— Са заклетим народним непријатељима не можеш се споразумети мирно. Јеси ли видео како су ствар извели? Тобоже воде преговоре... а овамо Чернецова натуткали. Каледин — ала је то гад! Али, ја немам много времена — журим се у штаб.

Он се убрзо опрости с Григоријем, па се крупним корацама упути центру. Још пре но што је изабран за председника Ревкома он се упадљиво променио у своје држању према Григорију и другим познатим козацима, у његовом гласу осећале су се ноте преимућства и донекле надувености. Била је опила власт овог од природе простог козака.

Григорије подиже јаку од шињела па пође, убрзавајући корак. Осећало се да ће ноћу бити мрза. С киргиске стране је дувао ветрић. Небо се ведрило. Осетно је стезао мраз. Шкрипао је сипкав снег. Месец се уздизао полако и искренуто, као инвалид уз степенице. Иза кућа пушила се сумрачна љубича-стоплава степа. Био је онај предвечерњи сат кад се бришу контуре, линије, боје, растојања; када се још дневна светлост меша с ноћном, докопавши се с њом нераздвојно у коштац, и кад се све чини нестварно, фантастично, неодређено; чак и мириси у том тренутку, губећи оштрину, имају своје нарочите ублажене нијансе.

Обишавши страже, Григорије се врати у стан. Домаћин, железнички службеник, рошавог лоповског лица, донесе самовар, па седе уза сто.

— Хоћете ли наступати?

— Не зна се.

— Или мислите да их чекате?

— Видеће се.

— Потпуно правилно. Мислим да немате с чим наступати. Онда је, наравно, боље чекати. Повољније је бранити се. И ја сам издржао немачки рат као сапер, о тактичкој стратегији сам знао све што треба ... Нешто мало снаге имате?

— Биће довољно — клонио се Григорије разговора који му је тешко падао.

Али је домаћин насртљиво распитивао, вртео се око стола, чешао испод штофаног прсника трбух, мршав као у сараге.

— Има ли артиљерије много? Топова, топова?

— Служио си војску, а не знаш службу! — рече Григорије с хладном помамом и тако исколачи очи да домаћин посрну у страну као да га хвата несвест.

— Служио си војску, а не знаш!.. Како смеш да се распитујеш о броју наших трупа и о нашим плановима? Одвешћу те на саслушање ...

— Господ... офицере!.. Рође ... рођени!.. — давио се побледели домаћин, гутао читаве завршетке речи, црнеле му се рупице на рошавом лицу, говорио полуотвореним устима: — Из глу ... из глупости! Опростите!..

За чајем Григорије случајно подиже поглед на њега и спази како му оштро као муња трепнуше очи, а кад се диглоше трепавице, израз је био други, умиљат скоро до обожавања. Домаћинова породица — жена и две одрасле кћери — разговарале су шапатам. Григорије не попи до краја другу чашу, већ оде у своју собу.

Ускоро дођоше однекуд шест козака четвртог ескадрона 2. резервног пука који су становали заједно с Григоријем. Они су, лармајући, пили чај, разговарали су, смејали се. Григорија је већ обузимао сан слушајући одломке разговора. Један је причао (Григорије је познао по гласу водника Бахмачева, козака из Луганске станице), остали су покадшто стављали примедбе.

— Преда мном се десило. Долазе три рудара Горловског рејона, из рудника број једанаест, па кажу: тако и тако, створили смо код нас такву гарнизацију, па нам треба оружја — одвојте што можете. А Потјолков... Својим ушима сам чуо! — подиже глас, одговарајући на нечију нејасну реплику — каже:

„Обратите се, другови, Сабљину, а ми немамо ништа“. Како то да немамо ништа? А ја знам да је било сувишних пушака. Није ствар у томе... Појавила се суревњивост што се мешају сељаци.

— Тако је! — поче други. — Дазш им оружје, а онки те хоће да ратују, те неће. А тиче ли се земље — одмах пруже руке.

— Знамо ми ту багру! — рече трећи из баса.

Бахмачев замишљено звекну чајном кашичицом о чашу; куцајући њом у такту са својим речима, рече разговетно:

— Не, не иде тако. Бољшевици попуштају свему народу, а ми смо рђави бољшевици. Само да нам је да одувамо Каледина, а после ћемо приступити...

— Али, драги мој! — убеђујући је узвикнуо нечији слаб, скоро дечачки алт: — Разумеш ли, ми немамо од чега дати! Добре земље долази до десетина и по на део, па и она је глинуша, у јаругама, под испашом. Шта онда да дамо?

— Од тебе се и не узима, а има и таквих који су богати земљом.

— А државна земља?

— Хвала лепо! Зар своју да дам, па да тражим од чике!.. Е баш си паметан!

— Државна ће и нама самим требати.

— Нема збора.

— Просто грамзивост!

— Каква грамзивост!

— Можда ће требати преселити наше козаке горњане. Знамо каква је код њих земља — сам жути песак.

— Право кажеш!

— Није наше ни да кројимо, ни да шијемо.

— Без ракије се не можемо уразумити.

— Ех, људи! Ономадне су овде пљачкали стовариште ракије. Један се утопио у спирту, загрцнуо се.

— И баш бих се напио. Тако да ми кроз ребра прође.

Григорије је у полусну чуо како су козаци простирали на поду, зевали, чешали се, водили исте разговоре о земљи, о њеној подели.

Пред свануће под прозором одјекну пуцањ. Козаци поскакаше. Навлачећи блузу, Григорије никако да погоди у рукаве. У трку се обу, дохвати шињел. Иза прозора се осула и пламтела пуцњава. Затандркаше кола. Неко је јако и уплашено викао поред врата:

— На оружје!.. На оружје!..

Чернецовљеви стрељачки стројеви потискивали су страже, улазили у Глубоку. У сивој облачној помрчини промицали су тамо-амо коњаници. Трчали пешаци, ситно тапкајући чизмама. На раскршћу су намештали митраљез. Преко улице се отегло у облику ланца тридесет козака. Још једна група претрча преко сокака. Шкљоцали су затварачи, шаљући метке. У суседном блоку одсечно је командовао повишен звонак глас:

— Трећ-и ескадрон, живо! Ко то тамо ломи строј? .. Мирно! Митраљесци на десно крило! Је ли готово? Ес-ка-дрон ...

Програме батеријски вод. Коњи су ишли галопом. Тераоци су размахивали бичевима. Лупа сандука с муницијом, лупа точкова, звекет лафета мешали су се с пуцњавом која је све више расла на периферији. Одједном негде у близини заштекташе митраљези. На суседном углу, закачивши се за колац укопан уз плот, претури се пољска кухиња, која је некуд јурила.

— Ђаволе ћорави!.. Зар не видиш?! Јесу ли ти испале очи? — напрегнуто је викао отуда нечији смртно уплашен глас.

Григорије с тешком муком прикупи ескадрон, па га касом поведе на ивицу железкичке станице. Отуда су већ густо навалјивали козаци, одступајући.

— Куда? .. — Григорије ухвати предњег за пушку.

— Пу-у-сти!.. — оте се козак. — Пустите, животињо!.. Шта ме хваташ? Зар не видиш да одступају? ..

— Снага је у њега ...

— Гура лудо...

— Куда ћемо? Куд се иде — у Милерску? — чули су се задувани гласови.

Григорије покуша на периферији, поред некакве дугачке шупе, да развије свој стрељачки строј, али их нов талас бегунаца разби. Козаци из Григоријевог ескадрона, помешавши се с бегунцима сунуше назад. — у улице.

— Стој!.. Не бежи ... Пуцаћу!.. — дрхтећи од беса, викао је Григорије.

Нико га није слушао. Струја митраљеске ватре мазну низ улице; козаци за тренутак у гомилама попадаше на земљу, допузише ближе зидовима, па јурнуше у попречне улице.

— Сад их не заустави, Мелехове! — викну водник Бахмачев, протрчавајући поред њега и загледајући му изблиза у очи.

Григорије пође за њим, шхрипећи зубима, размахујући пушком.

Паника која је била захватила јединице завршила се бежањем у неред у Глубоке. Одступали су, оставивши скоро сав материјални део одреда. Тек у зору пошло је за руком да се скупе ескадрони и баце у противнапад.

Сав црвен у лицу, ознојен, у раскопчаном шињелу, Голубов је протрчавао дуж покренутих стрељачких стројева свога 27. пука и металним, напрегнутим гласом викао:

— Брже!.. Не лежи!.. Марш, марш!..

14. батерија је изишла на положај, скидала се с предњака, старији официр батерије, стојећи на сандуку с гранатама гледао је на доглед.

Борба је почела после пет. Помешани стрељачки стројеви од козака и црвених гардиста из Вороњешког одреда Петрова густо навалише, оивичише снежну основу црном мрежом фигура.

Са истока је дувао хладан ветар. Испод ветром задигнутог облака јутарње руменило се чинило као крвава ивица.

Григорије одведе половину атаманског ескадрона за заштиту 14. батерије а с осталима пође у напад.

Прва пробна граната паде далеко испред стрељачког строја Чернецоваца. Од експлозије подиже се увис разбарушена наранџасто-плава застава. Сочно прасну други пуцањ,. Пробно гађање отвори топ за топом.

Фију, фију, фију!.. — зазвижда граната, удаљујући се.

Један секунд напрегнуте тишине, јаче истакнуте пушчаним плотунима, и удаљен звучан „ох“ од експлозије. Прелетавши, гранате почеше једна за другом падати близу стрељачког строја. Жмурећи од ветра, Григорије са задовољством помисли: „Напи-пали су их!“

Ка десном крилу ишли су ескадрони 44. пука.

Голубов је водио свој пук у центру. Григорије је био лево од њега. За њим су ишли црвеногардијски одреди, затварајући лево крило. Григоријевим ескадронима су додата три митраљеза. Њихов командир, омањи црвеногардист, мрачна лица и широких маљавих руку, вешто је руководио паљбом, парализујући офанзивне маневре противника. Он је све време био код митраљеза, који се кретао са стрељачким стројем атаманаца. Уз њега је била јака жена — црвеногардист у шињелу. Григорије, пролазећи дуж строја љутито помисли: „Женскареш! Иде на положај, па се опет не растаје са женом. С таквим да ратујеш!.. Требало је да узме и децу заједно с перином и свима потребама!..“ Командир митраљеског одељења приђе Григорију, намести на грудима гајтан нагановца.

— Ви командујете тим одредом?

— Да, ја.

— Ја ћу отворити препречну ватру на сектору атаманског полуескадрона. Ви видите — не дају нам маћи.

— Распалите — пристаде Григорије, па се окрену на узвик код митраљеза који је био престао пуцати.

Брадат, здрав митраљезац страшно је викао:

— Бунчук ... Истопићемо машину!.. Зар се може тако, ђаволе?

Поред њега клечала је жена, у шињелу. Њене црне очи, које су гореле испод вунене мараме, подсетиле су Григорија на Аксињу, и он за тренутак осети тугу у очима, па је гледао у њу не трепћући, задржавајући дах.

У подне Григорију дотрча ордонанс од Голубова с цедуљом. На нервозно откинутом листу из записнице, раскречила се разновучена слова:

Наређујем вам у име Донског ревнога да се са два поверена вашој команди ескадрона повучете с положаја и брзим маршем предузмете обухват десног противничког крила, у правцу одсека што се види одавде, мало улево од ветрењаче, јаругом... Маскирајте покрет (неколико нечитких речи)... Ударите с бока чим ми пређемо у одлучан напад. Голубов.

Григорије поведе и посади на коње два ескадрона, повуче се назад, трудећи се да противник не спази његов правац.

Направили су круг од двадесет врста. Коњи су ишли, пропадајући у дубок снег. Јаруга по којој су се кретали заобилазећи била је засута снегом. Местимично је допирао коњима до трбуха. Ослушкујући испрекидану топовску грмљаву, Григорије је немирно погледао у сат, скинут с руке погинулог у Румунији немачког официра — бојао се да не задоцни. Проверавао је правац компасом — па ипак је скренуо мало више улево него што је требало. По широком огранку јаруге избише на чистину. Ознојени коњи пушили су се, били мокри по слабинама. Командовавши да сјашу, Григорије први искочи на брежуљак. Коњи остадоше у јарузи с коњовоцима. За Григоријем се почеше пети по благој падаши козаца. Он се осврну, виде за собом више од стотину бораца како иду пешке ретко

расути по снежној падани, па се осети сигурнији, јачи. У борби га је увек обузимало, као и сваког другог, осећање као у стаду. Обухвативши погледом ситуацију, Григорије увиде да је задоцнео најмање пола сата, јер није рачунао на тежак пут.

Смелим стратегијским маршем Голубов је скоро пресекао чернецовцима пут за одступање, с бокова истурио заштитнице, па је фронталним нападом ишао на полуодсеченог противника. Грмели су батеријски плотуни. Праштала је пушчана пуцњава као да се по гвозденом тигању котрља сачма; шрапнел је обасипао изгужване стрељачке стројеве чернецоваца, густо су падале гранате.

— У стро-о-ој! ..

Григорије са својим ескадроном улази с бока. Пошли су као на вежбање — не лежући, али неки вешт чернецовац који је руковао „максимом“ тако распали по строју да козаци врло радо легоше, изгубивши тројицу из строја.

После два сата по подне Григорија нађе куршум. Усијано парче олова, обучено у никлену навлаку, бушећи, опече месно ткиво у нози, више колена. Осетивши врућ удар и познато гађење због губљења крви, Григорије шкрипну зубима. Измиле из строја, нагло скочи, оштро замаха главом, контузованом куршумом. Бол у нози се појачавао тиме што куршум није био изишао. Он је био на крају лета кад је чвкнуо Григормја, па је, пробиваш шињел, чакшире и кожу застао у сплету мишића. Оштро жигање сметало је кретању. Лежећи, Григорије се сетио наступања 12. пука у ердељским планинама, у Румунији, кад је рањен у руку. Пред његовим очима јасно искрсну призор тога јуриша: Ђубан, од љутње изгужвано лице Мишке Кошевог, Јемељан Грошев како трчи низбрдо, вукући рањеног капетана.

Команду над ескадронима преузе официр Љубушкин Павле, Григоријев помоћник. По његовој наредби два козака одведоше Григорија до коњоводаца. Подижући Григорија на коња, козаци су сажалјиво саветовали:

— Превијте рану.

— Имате ли завој?

Григорије је већ био сео у седло, али промисливши, сјаха, па спустивши чакшире, мрштећи се од језе у знојавим леђима, трбуху и ногама, брзо преви опечену крваву раницу, као од зареза перорезом.

У пратњи свога посилног пође истим кружним путем на место одакле је почео противнапад. Гледно је густо посејане коњске трагове у снегу, и познате контуре јаруге кроз коју је пре неколико сати водио своје ескадроне. Обузимао га је сан, и већ му се некако далеко и непотребно чинило оно што се десило на брежуљку.

А тамо су се ужурбано и расуто пушили пушчани пуцњи, грмела тешка батерија противникова, спасавајући своје, а покадшто су узвикујући штоповали митраљези, као да повлаче невидљиву црту ради утврђивања резултата борбе.

Око три врсте Григорије је јахао кроз јаругу. Коњи су се тешко пробијали.

— Терај на чистину ... — прогунђа Григорије посилном, излазећи на ивицу јаруге, покривену сметовима.

У даљини по пољу овде-онде као да су попадали галоврани, црнеле су се фигуре погинулих. На самој линији хоризонта јурио је коњ без коњаника, чинећи се одовуд сасвим сићушним.

Григорије спази како основно језгро чернецоваца, разбијено и проређено, ишчупавши се из борбе заокренувши, одступа у Глубоку. Он пусти свога дората у галоп. У даљини су се виделе појединачне гомилице козака. Притрчавши првој од њих, Григорије виде Голубова. Голубов је седео, заваливши се у седлу. Бундица, оперважена пожутелим астраганом, била му је раскопчана, шубара смакнута на страну, чело мокро од зноја. Увијајући наредничке бркове који су штрчали увис, Голубов викну промукло:

— Мелехов, брзо! Па ти си рањен? До врага! Је ли цела кост? — Па, не чекајући одговор, развуче уста у осмејак: — До ногу! До ногу смо их потукли!.. Официрски одред смо тако разбили да се не може више скупити. Задали смо им прпу!

Григорије затражи да запали. По целом пољу стицали су се козаци и црвени гардисти. Од једне гомиле која се у даљини црнела јурио је у касу козак.

— Четрдесет људи смо заробили, Голубов!.. — викну он издалека... — Четрдесет официра и самог Чернецова.

— Лажеш!? — Голубов се уплашено трже у седлу, па одјури, шибајући немилице бичем високог путоногастог коња.

Почекавши мало, Григорије пође за њим.

Густу гомилу заробљених официра спроводио је одред од тридесет козака 44. пука и једног ескадрона 27-га пука, опколивши их са свих страна. Испред свих ишао је Чернецов. Бежећи испред потере, збацио је бундицу и сад је био само у лаком кожном копорану. Еполета на левом рамену била му је откинута. На лицу поред левог ока видела се крвава свежа огреботина. Он је ишао брзо, не губећи корак с другима. Шубара намештена накриво давала му је безбрижан и одлучан изглед. Ни трага од страха није било на његовом лицу: он се очевидно није бријао неколико дана — образи и

брада били су му обрасли златастим длакама. Чернецов је строго и брзо разгледао козаке који су му притрчавали; међу обрвама му се видела бора пуна горчине и мржње. Он у ходу запали шибицу, поче пушити, стегнувши цигарету углом ружичастих тврдих усана.

Официри су већином били млади, само се код неких као иње белела седина. Један, рањен у ногу, изостајао је, њега је гурао кундаком у леђа мален, глават и рошав козак. Скоро напоредо с Чернецовом ишао је висок, јуначког изгледа јесаул. Двојица су ишли под руку (један — заставник, други — капетан), смешећи се; за њима је ишао без качкета кудрав јункер широких рамена. Један је био огрнут војничким шињелом, с јако ушивеним еполетама. Још један је ишао без качкета, намакнувши црвену официрску капуљачу на црне очи, лепе као у жене; ветар му је забацивао крајеве капуљаче на рамена.

Голубов је јахао иза њих. Изостајући, викну козацима:

— Слушај овамо!. . За безбедност заробљеника ви одговарате по свој стротости ратно-револуционарног времена! Да их одведете у штаб читаве!

Он позва једног козака на коњу, брзо написа, седећи у седлу, цедуљу; савивши је, даде је козаку:

— Касом! Подај ово Потјолкову. Обраћајући се Гриторију, упита га:

— Идеш ли ти тамо, Мелехов?

Добивши потврдан одговор, Голубов пође напоредо с Григоријем и рече:

— Кажи Потјолкову да Чернецова ја узимам на јемство! Јеси ли разумео? .. Е па тако му реци.

Иди.

Претекавши гомилу заробљеника, Григорије дојаха у штаб Ревкома, који је био у пољу, недалеко од некаквог села. Поред широких кримских кола, са замрзлим точковима и митраљезом покривеним зеленом навлаком ходао је Потјолков. Ту су трупкали, ударајући потпетицама, штабни службеници, ордонанси, неколико официра и козаци посилдни. Минајев се, као и Потјолков, тек био вратио из строја. Седећи на предњем седишту, гризао је бели, смрзнут хлеб, да је све пуцало, и жватао с руштањем.

— Потјолков! — Григорије одјаха у страну. —

Сад ће бити дотерани заробљеници. Јеси ли читао цедуљу Голубова.

Потјолков снажно махну бичем; обори ниско зенице, крв му удари у лице, викну:

— Пљујем ја на Голубова!.. Шта му још неће пасти на памет! На јемство њему Чернецова, тога разбојника и контрареволуционара? .. Не дам!.. Треба их све стрељати — па крај!

— Голубов је рекао да га узима на јемство.

— Не дам!.. Рекао сам: не дам! То је све! Нека му суди револуционарни суд и без оклевања казни смрћу. Да би и другима било за памет!.. Ти знаш — рече он већ мирније, загледајући се оштро у све ближу гомилу заробљеника — знаш ли ти колико је он крви пролио? Море!.. Колико је рудара побио? .. — па опет страшно исколачи очи, тресући се од беса. — Не дам!..

— Шта се дереш? — повиси и Гриторије глас: сав се тресао, бес Потјолкова као да се пренео и на њега. — Много вас је ту судија! Иди ти онамо! — подрхтавајући ноздрвама показа назад. — Много вас је који хоћете да располажете заробљеницима!

Потјолков се удаљи, стежући у рукама бич. Издалека викну:

— Ја сам био онамо! Немој мислити да сам се на колима спасао. А ти, Мелехов, ћути, пази се!.. Јеси ли разумео? .. С ким ти говориш? .. То ти кажем!.. Остави се ти официрских навика! Ревком суди, а не којекакви...

Григорије потера према њему коња, скочи из седла заборавивши на рану, па погођен болом, паде на леђа, Из ране поче лопити топла крв. Дуже се без туђе помоћи, некако се докотура до кола, па се наслони на задњи федер.

СТИГОШЕ заробљеници. Један део спроводника помешао се с ордонансима и козацима који су чували штаб. Козаци се још нису били охладили од борбе, распаљено и љутито су сјактили очима, добацивали један другом примедбе о појединостима и исходу борбе.

Потјолков, ступајући тешко по снегу који се проваљивао, приђе заробљеницима. Чернецов, који је стајао испред свих, гледао је у њега, жмирећи презриво ведрим, смелим очима; истуривши слободно леву ногу, клатећи њом, притискивао је белим горњим зубима увучену румену усну. Потјолков приђе сасвим до њега. Сав је дрхтао, његове очи, не трепћући, клизиле су по изривеном снегу, подигавши се сукобише се с неустрашивим, презривим погледом Чернецова и оборише га тежином мржње.

— Долијао си... гаде! — кркљавим дубоким гласом рече Потјолков па одступи корак назад; његове образе као ударац сабљом пресече усиљен црн осмех.

— Издајничке козаштва! Нит-ко-ве! Издајничке! — зазвони кроз стиснуте зубе Чернецов.

Потјолков је вртео главом као да се уклања од шамара — јагодице су му се црнеле, отвореним устима је млитаво усисавао ваздух.

Ово што сад долази одиграло се необичном брзином. Искежен, сав блед, притискујући на груди песнице, нагнут сав напред, Чернецов је ишао на Потјолкова. С његових усана, које су се

згрчиле, падале су неразговетне речи, помешане с псовкама. Шта је говорио — чуо је само Потјолков, који је полако одступао назад.

— Ти ћеш морати... знаш ли?! — оштро подиже глас Чернецов.

Те речи су чули и заробљени официри, и спроводници, и они из штаба.

— Но-о-о-... — закркља Потјолков као да се дави, међући руку на балчак од сабље.

Одмах се све утиша. Разговетно зашкрипа снег под чизмама Минајепа, Кривошликова и још неколико људи који полетеше према Потјолкову. Али он их претече; окрећући се целим телом удесно, поклекнувши, истрже из корица сабљу, па се устреми напред и са страшном снагом мазну Чернецова по глави.

Григорије виде како Чернецов, задрхтавши, подиже изнад главе леву руку, успе да се закљони од ударца, видео је како се под углом сломи пресечена шака и како је сабља безвучно пала на забачену главу Чернецова. Прво паде шубара, а затим је, као клас преломљен у стаблу, полако падао Чернецов, с чудно искривљеним устима и болно зажмуреним набораним очима, као да се крију од муње.

Потјолков га још једном резну кад је већ лежао па се удаљи постарелим тромим ходом, бришући плитке жлебове сабље, црвене од крви.

Закачивши за кола, он се окрену спроводницима. па поче викати изнемоглим гласом, као да лаје:

— Сеци их . . . мајку им њихову!! Све! . . . Нема заробљеника . . . кољи без милости!

Грозничаво запрашта пуцњава. Официри, ударајући један о другог, јурнуше на све стране. Поручник с дивним женским очима, у црвеној официрској капуљачи, потрча, хватајући се за главу. Куршум га натера да скочи високо, као преко препоне. Он паде и више се не диже. Високог јесаула мушког држања, секли су двојица. Он се хватао за сечиво сабаља, с његових исечених дланова текла је на рукаве крв; он је викао као дете, пао на колена, на леђа, превртао главу по снегу; на лицу су се виделе само закрвављене очи и црна уста, пробушена непрекидним јауком. Резале су га сабље по лицу, по црним устима, а он још једнако јаукао танким од страха и бола гласом. Раскорачивши се над њим, један козак у шињелу с одваљеним драгоном дотуче га из пушке. Шишкови јункер умало се није пробио кроз ланац, али га стиже и ударцем у потиљак уби један атаманац. Тај исти атаманац сатера куршум између плећа капетану, који је бежао у шињелу који се лепршао на ветру. Капетан седе и све дотле је гребао прстима груди док није умро. Проседог подјесаула убише на месту; растајући се са животом, скопа ногама у снегу дубоку јаму и још би копао ногама као добар привезан коњ да га нису дотукли козаци, сажаливши се на њега.

Одмах чим је настало убијање Григорије се одвоји од кола, не скидајући с Потјолкова замагљених очију, па нахрамљујући, брзо пође према њему. С леђа га ухвати попреко Минајев — ломећи, изврћући руке, оте му нагановац; загледајући му у очи мрачним очима, упита га тешко дишући:

— А како си ти мислио?

XIII

Заслепљиво светао снежни гребен брежуљка, обливен сунчаним сјајем и плаветнилом ведрога дана, белео се, светлуцао као шећер. Под њим је као шарен ћилим лежало село Ољхови Рог. Лево се модрила Свињуха, десно су се као нејасне мрље простирала сеоца и немачке колоније, иза окуке се плавила Терновска. На истоку иза села раскречио се и дизао увис положит, изривен јаругама омањи брег. По њему су штрчали као ограда од коља телеграфски стубови каји су водили у Кашаре.

Дан је био ретко ведар и студен. Око сунца су се видели кругови дугиних боја. Ветар је дувао са севера. У степи се плавео снег, што је само попрашио земљу. Али су снежна пространства, обухваћена хоризонтом била светла, само на истоку, под самим хоризонтом, пушила се степа, умотана у љубичасту сумаглицу.

Пантелеј Прокофјевић возећи Григорја из Милерова, одлучи се да не зауставља у Ољховом Рогу, већ да продужи до Кашара и тамо преноћи. Он се кренуо од куће на телеграфски Григоријев позив и предвече 28. јануара стигао је у Милерово. Григорије га чекао у гостионици. Ујутру су пошли и око једанаест сати већ пролазили кроз Ољхови Рог.

Пошто је био рањен код Глубоке, Григорије је лежао недељу дана у пољској болници у Милерову; залечивши мало ногу, одлучи да иде кући. Коња су му довели станични козаци. Григорије је ишао с помешаним осећањем незадовољства и радости: незадовољства — зато што је напуштао своју јединицу у жеку борбе за власт на Дону, а радост је осећао при самој помисли да ће видети своје укућане, село; од самог себе је крио жељу да види Аксињу, али је и о њој мислио.

Он и отац су се срили неканом као туђини. Пантелеј Прокофјевић (напунио му уши Петар) намргођено је загледао у Григорија — у његовим кратким, летимичним погледима огледали су се незадовољство и забринутост ишчекивање. На железничкој станици увече дуго је испитивао Григорија о догађајима који су се збивали у области; одговори сина очевидно га нису задовољавали. Он је грицкао оседелу браду, гледао у своје кожом подшивене ваљенке, шмикао кроз нос. У препирку се

упустио преко срца, али се распалио, бранећи Каледина — у највећој ватри по старој навици цикну на Григорија, па чак и лупну хромом ногом.

— Немој ти мени причати! Био је код нас крајем јесени Каледин у селу. Збор је био на тргу, он се попео на сто, разговарао са старцима и предсказао као по библији да ће доћи сељаци, да ће бити рата, и ако се ми будемо колебао — узео све и почеће насељавати област. Он је још у оно време знао да ће бити рата. А шта ви, пасји синови, мислите? Ваљда он зна мање од вас? Тако учен генерал, армију водио — па зар мање од тебе да зна? У Каменској засели такви као ти, необразовани брбљивци — па буне народ. Твој Потјолков — шта је био? Наредник? .. Охо! Истог чина као и ја. Ето, тако је то!.. Далеко смо дотерали ... Даље немамо куда!

Григорије се нерадо препирао с њим. Знао је још док није видео оца каквог је он мишљења. А уз то се умешало нешто ново. Григорије није могао ни опростити ни заборавити погабију Чернецова и убиство без суда заробљених официра.

Коњи упрегнути уз руду лако су носили саонице с плетеним седиштем. Позади је касео оседлани Григоријев коњ, привезан уларом. Уз пут су промицала из детињства позната села: Кашари, Поповка, Каменска, Доње Јаблановско, Грачев, Јасеновка. Целога пута до самог села Григорије је некако без везе мислио о недавним догађајима, покушавао је да бар неки путоказ одреди за будућност, али мисао је долазила до одмора код куће, па је даље наилазила у ћорсокак. „Кад стигнем, одморићу се мало, излечићу рану, а после... — мислио је и у мислима одмахивао руком: — после ћемо видети. Сама ствар ће показати“...

И њега је ломео умор који му је донео рат. Имао је вољу да се окрене од свега што је кипело мржњом, од непријатељског и неразумљивог света. Тамо иза њега све је било збркано, противречно. Тешко се могла напипати сигурна стаза; као у глибовитој брани њихала се земља под ногама, стаза се разбијала у више огранака, и није био сигуран да ли иде оном којом треба. Вукло га бољшевицима — ишао је, и друге водио за собом, а после се предомишљао, било му хладно на срцу. „Да није Изварин у праву? Па на кога да се ослоним, код кога да захватим пуним прегрштима поуздања?“ О томе је нејасно мислио Григорије, заваљујући се у кошу саоница. Али, кад је замишљао како ће на пролеће спремати дрљаче, кола, како ће плести јасла од врбе, па кад се земља ослободи снега и осуши се — изићи у степу; држећи се за ручице рукама жељним рада, поћи за плугом, осећајући његов жив пулс и трзање; замишљао је како ће удисати слатки мирис младе траве и црнице преврнуте раоником, која још није изгубила свеж мирис снежне влаге — па му је било топло на души. Имао је жељу да намирује стоку, баца сено, дише увели мирис медунице, пиревине, пријатни задах ђубрета. Жељан је био мира и тишине — па зато је Григорије и показивао стидљиву радост у суровим очима, гледајући око себе у коње, у права очева леђа, обучена у кожух. Све га је подсећало на пређашњи полузаборављени живот: и мирис овчјег кожуха, и домаћи изглед неотимарених коња, и какав сеоски петао који је кукурекао с подрумског капка. Сладак и густ као квасац од хмеља чинио му се у том тренутку живот ту, у забаченом крају.

Сутрадан предвече приближили су се селу. Григорије с брега баци поглед преко Дона: ено Женских локви, оперважених трском као самуровим крзном; ено сувог јаблана, а прелаз преко Дона није више овде где је био раније. Село, познати квадрати блокова, црква, трг... Григорију удари крв у главу кад нађе очима своју кућу. Успомене га сколише. С дворишта као да га је позивао високи ђерам, испруживши увис сиву врбову руку.

— Не штита очи? — осмену се Пантелеј Прокофјевић, обзирући се, и Григорије не околишећи и не кријући, признаде:

— Штита ... те још како!..

— Шта значи завичај! — уздахну задовољно Пантелеј Прокофјевић.

Он је терао саонице ка средини села. Коњи су живо трчали с брда, саонице су летеле низбрдо, врдајући лево — десно. Григорије погоди очеву намеру, али ипак упита:

— Зашто возиш у село? Терај у свој сокак. Пантелеј Прокофјевић намигну, окрећући се и смешећи се у браду покривену ињем:

— Синове смо испратили у рат као редове, а сад су официри. Па зар мени није дика да провезем сина по селу? Нека гледају, завиде. А мени је, брате, срце на месту!

У главној улици он умерено викну на коња па нагнувши се на страну, поигра се бичем с ресама, и коњи, осећајући да је близу кућа (као да нису превалили пут од сто четрдесет врста!) пођоше живо, брзо. Козаци су успут поздрављали, из дворишта и с кућних прозора гледале су испод шака жене; преко улице су стрмоглавце бежале кокоши, кречећи. Све је ишло глатко као по лоју. Пређоше трг. Григоријев коњ погледа искоса на нечијег коња привезаног за Моховљеву тарабу, зарза и високо подиже главу. Помоли се крај села, кров Астаховљеве куће... Али ту, на првом раскршћу, догоди се нешто незгодно: прасе које је бежало преко улице, збуни се па паде под коњске копите, гурикну и откотрља се прегажено, цичећи, мучећи се да дигне преломљену кичму.

— Ах! Ђаво да те носи... — опсова Пантелеј Прокофјевић, успевши да ошине бичем прегажено прасе.

На несрећу оно је припадало Ањутки, удовици Афоњке Озерова — злој жени и преко мере

дугачког језика. Она одмах искочи напоље; огрћући се марамом, осу тако изабраним псовкама да Пантелеј Прокофјевић чак и коње мало задржа и окрену се назад.

— Ћути, будало! Шта се дереш? Платићу ти за твоје шугаво прасе!..

— Анатемњаче!.. Ђаволе!.. Сам си шугав, хрома псино!.. Сад ћу ја тебе атаману!.. — зијала је она, машући рукама. — Ја ћу тебе, мајку ти твоју, научити како се сиротињска прасад гази!..

То уједе Пантелеја Прокофјевића, и он викну, сав црвен у лицу:

— Опајдаро!

— Турчине проклети!.. — живо одговори Озерова.

— Кучко, сто ти ђаволских матера! — повиси бас Пантелеј Прокофјевић.

Али Ањутка Озерова није била кицош у речима.

— Белосветска протуво! Курварчино матора! Лопове! Украо си туђу дрљачу!.. Трчиш код солдатуша!.. — заторока она као сврака.

— Сад ћу те бичем, кучко! ... Запуши њушку!

Али тада Ањутка извали тако нешто да чак и Пантелеј Прокофјевић — човек који је много доживео и видео у свом веку — поцрвене збуњено и сав се обли знојем.

— Терај!.. Шта си се закачио? — рече Григорије љутито, видећи да помало на улици излази народ и пажљиво слуша ову случајну измену мишљења између старог Мелехова и поштене удовице Озерове.

— Ала има језик. .. као кајас дугачак! — Пантелеј Прокофјевић утучено плуну и тако потера коње као да намерава да згази и саму Ањутку.

Кад је већ био прошао други угао, не без бојазни осврну се:

— Пљује и грди ни за шта! .. Гле ти ђавола! .. Цркла дабогда, дебели ђаволе! — рече он с искреном жељом. — Требало је тебе заједно с твојим прасетом прегазити! Нек човек падне на језик једној опаквој безобразујци — остаће му само кости.

Поред њих се отворише плави капци на кући. Петар, без капе, у отпасаној блузи, отвори врата. Са степеница промаче бела марама и Дуњашкино насмејано сјајно лице и црне очи.

Љубећи брата, Петар му овлаш погледа у очи:

— Јеси ли здрав?

— Рањен сам.

— Где?

— Код Глубоке.

— Шта си морао тамо да се мајеш! Требало је одавно да си дошао кући.

Он топло и пријатељски протресе Григорија, па га из руку у руке предаде Дуњашки. Грлећи обла сазрела сестрина рамена, Григорије је пољуби у усне и очи, па рече одступивши од ње и чудећи се:

— Па ти, Дуњаха, ђаво те знао!.. Гле каква си девојка испала, а ја сам мислио — биће ружна, неће ништа ваљати ...

— Ех, ти, брацане!.. — Дуњашка се изви кад је он уштину, па оде, смешећи се сва срећна и показујући као и Григорије беле зубе.

Илинична је носила на рукама децу; њу трком претече Наталија. Она се била необично расцветала и пролепшала. Глатко зачешљана црна сјајна коса, прикупљена позади у тешку пунђу, осенчавала је њено радосно зарумењено лице. Она се приви уз Григорија, неколико пута брзо додирку уснама његове образе, бркове, па отимајући из руку Илиничне свога сина, пружи га Григорију.

— Погледај каквог имаш сина! — рече с поносом и радошћу.

— Дај ми да погледам мога сина! — рече Илинична узбуђено, одстранивши је.

(Мати нагну Григоријеву главу, пољуби га у чело, па милујући узгред грубом руком његово лице, заплака од узбуђења и радости.

— А ћерку, Гри-и-ша! .. Та узми је!.. Наталија метну на другу руку Григоријеву девојчицу умотану у мараму. и он, збуњен, није знао у кога да гледа: да ли у Наталију, или у матер, или у децу. Натмурени мргодни синчић био је права мелеховска сорта: исти дугачак разрез црних, малко строгих очију, извијене обрве, плаве испупчене беоначе и црнпураста кожа. Он је гурао у уста прљаву песничу, па је, подбочивши се, неприступачно и упорно гледао у оца. У кћери је Григорије видео само сићушне, пажљиве и тако исто црне очице — лице јој је било умотано марамом.

Држећи их оба двоје на рукама, он лође према степеницама, али му бол жигну кроз ногу.

— Узми-де их, Наташа... — Григорије се као извињавајући осмехну једном страном уста. — Јер се иначе нећу моћи попети уз степенице...

Насред кухиње стајала је Дарја, намештајући косу. Смешећи се, она раскалашно приђе Григорију, затвори насмејане очи, притискујући влажне топле усне уз његове усне.

— Заудара на дуван! — насмеши се луковима обрва нацрњених, као да су нацртани тушем.

— Но, хајде да још једном потледам у тебе! Ах, ти, моје чедо, сине!

Григорије се смешио, голицаво узбуђење испуњавало му је срце кад се приближао уз материно раме.

У дворишту је Пантелеј Прокофјевић испрезао коње, храмао око саоница а шал и врх капе му се црвенели. Петар је већ одвео у коњушницу Григоријевог коња, носио у трем седло и нешто говорио, окрећући се у ходу Дуњашки, која је скидала са саоница буренце с гасом.

Григорије се раскомоти, обеси о кревет кожух и шињел, зачешља косу. Седнувши на клупу, позва к себи синчића.

— Оди-де к мени, Мишатка. Но, шта је — не познајеш ме?

Не вадећи из уста песницу, приђе поребарке и бојажљиво се заустави поред стола. У њега је заљубљено и поносно гледала од пећи мати. Она је нешто шаптала на ухо девојчици, спусти је с руку па је полако гурну.

— Та иди!

Григорије их дохвати оба двоје: посадивши их на колена, упита:

— Не познајете ме, мали дивљаци? И ти Пољушка, не познајеш татицу?

— Ти ниси татица — прошапута малйшан (у сестрином друштву осећао се слободније).

— А ко сам ја?

— Ти си туђи козак.

— Ето ти сад!.. — Григорије се насмеја. А где ти је татица?

— Он је на војној дужности — сагињући главу рече девојчица поуздано (она је била кочопернија).

— Тако ви њему, децо моја! Нека води рачуна о својој кући. Јер он се којекуда скита по читаву годину, па како да га познајете! — с извештаченом строгошћу упаде Илинична и осмехну се на Григоријев осмех. — Тебе ће се и твоја жена скоро одрећи Ми смо за њу већ хтели да узмемо зета у кућу.

— Шта је то, Наталија? А? — шалећи се упитя Григорије жену.

Она се зарумене, савлађујући забуну пред својима, приђе Григорију, седе код њега, бескрајно срећним очима дуго га је целог обухватала, гладила врућом тврдом руком његову суву, мрку руку.

— Дарја, постављај сто!

— Он има своју жену — насмеја се она, па увијајући се пође лаким ходом према пећи.

Као и раније била је витка, накинђурена. Њену мршаву, лепу ногу тесно је обухватала љубичаста вунена чарапа, лепо скројена ципелица стајала је на нози као саливена; набрана сукња малинове боје била је затегнута, беспрекорном белином блистала је везана кецеља. Григорије пренесе поглед на жену — и у њеној спољашности примети неку промену. Она се обукла за његов долазак: сатинска плава блуза, с чипканим рукавом узаним у зглавку, обухватала је њен фини стас, уздизала се над меким високим грудима; плава сукња, с извезеним набраним скутом, доле је била широка, горе се могла обухватити. Григорије искоса погледа њене пуне, као саливене ноге, узбудљиво јако затегнут трбух и сапи широке као у добро храњене кобиле — па помисли: „Козакињу можеш познати међу свима женама. У оделу — треба да се све види; ако хоћеш — гледај, ако нећеш — немој. А код сељанке не разликујеш задњу од предње стране — иде као у џаку ...”

Илинична ухвати његов поглед, па рече с намерном хвалисавошћу:

— Ето како код нас иду официрске жене! Још ће и варошанке бацити у запећак!

— Шта то ви, мамице, говорите! — прекиде је Дарја. — Куд ћемо се ми мерити с варошанкама! Ево сломила ми се минђуша, а и не вреди ништа! — доврши она тужно.

Григорије метну руку на широка, радничка женина леђа и први пут помисли: „Лепа жена, пада у очи... Како ли је живела без мене? Мора бити да су козаци чезнули за њом, а можда је и она бацила око на неког. А ако је примала као солдатуша?” Од те неочекиване мисли жацну га у срцу, осети се непријатно. Он погледа испитујући у њено румено лице, које је сијало и мирисало на помаду од краставаца. Наталија плану под његовим пажљивим погледом, па савладавши забуну, шапну:

— Шта ме гледаш тако? Јеси ли ме се ужелео?

— Него како!

Григорије отера рђаве мисли; али се у том тренутку нешто непријатељско, несвесно пробуди у њему према жени.

Стењући, уђе на врата Пантелеј Прокофјевић. Он се прекрсти према иконама па се накашља.

— Е па још једном: здраво да сте!

— Хвала богу, старче... Јеси ли се смрзао? А ми чекали: чорба је врућа, право с ватре — ужурбала се Илинична, звецкајући кашикама.

Дрешећи црвену мараму на врату, Пантелеј Прокофјевић је тупкао замрзлим, кожом подшивеним ваљенкама. Свуче кожух, смаче с бркова и браде леденице, па седајући уз Григорија, рече:

— Смрзао сам се, али сам се у селу огрејао... Прегазили смо Ањуткино прасе ...

— Које Ањутке? — живо упита Дарја, па преста сећи бели хлеб.

— Озерове. Кад ли искочи, неваљалица, па кад осу грдити, те овакав, те онакав, те лопов, чак да сам украо нечију дрљачу. Какву дрљачу? — ђаво ће је знати!

Пантелеј Прокофјевић потанко изређа све надимке које му је прикачила Ањутка — само не

рече да му је пребацила збот младићког греха, у погледу солдатуша. Григорије се осмехну, седајући за сто. И Пантелеј Прокофјевић, желећи се оправдати у његовим очима, ватрено доврши:

— Такве је бљувотине говорила, да се ни казати не може! Хтео сам се већ вратити да је ишибам, али био је ту Григорије, па ми је због њега било некако незгодно.

Петар отвори врата, и Дуњашка на појасу уведе црвено цветасто теле.

— Уз белу недељу јешћемо палачинке с кајмаком. После ручка Григорије одреши торбу, па стаде делити поклоне породици.

— Ово теби, мамице... — па јој пружи топал шал.

Илинична прими поклон, мрштећи се и црвенећи као кад је била млада. Огрну се њим, па се тако окрену пред огледалом и поче извијати раменима да се чак и Пантелеј Прокофјевић узбуну:

— Матора вештица — па и она пред огледало! Пих!..

— Ово теби, тата... — промрмља брзо Григорије, одвијајући пред очима свих нов козачки качкет, с високо уздигнувш врхом и јако црвеним ободом.

— Е хвала ти! А баш ми је требао. Ове године није их било у дућанима... Да ми је бар у чему лети да идем. Срамота ме је ићи у цркву у старом. Овај стари време је већ да се метне као страшило, а ја га носим ... — говорио је он љутито, обзирући се, као де се боји да неко не дође и не узме синовљи поклон.

Пође да проба пред огледалом, али га је Илинична вребала. Старац ухвати њен поглед, нагло се окрену, па отхрама самовару. Пред њим је и пробао, натичући качкет накриво.

— Шта ти то радиш, матора дртино? — нападе га Илинична.

Али се Пантелеј Прокофјевић обрецну:

— Боже! Ала си глупа! Па ово је самовар, а не огледало. Баш си погодила!

Жену је Григорије даривао вуненом материјом за сукњу; деци је поделио фунту медањака; Дарји сребрне минђуше с камењем; Дуњашки материју за блузу; Петру цигарете и фунту дувана.

Док су жене брбљале, разгледајући поклоне. Пантелеј Прокофјевић као пиков краљ прође по кухињи па чак и груди испрси:

— Погледајте козака телесне гарде козачког пука! Добијао је награде! На царској смотри добио прву! Седло и целокупну опрему! Ух, ти!..

Грицајући брк пшеничне боје, Петар је уживао гледајући у оца, Григорије се смешкао. Запалише дукан, и Пантелеј Прокофјевић рече, погледавши кроз прозор:

— Док нису дошли разни рођаци и пријатељи... испричај Петру шта се тамо ради.

Григорије махну руком.

— Бију се.

— Где су сад бољшевици? — упита Петар, седајући удобније.

— С три стране: од Тихорецке, од Таганрога, од Вороњежа.

— Па шта ваш Ревком мисли? Зашто их пуштају на наше земље? Дошли су Христоња и Иван Алексејевић, свашта су причали, али ја им не верујем. Нешто тамо није у реду ...

— Ревком је немоћан. Беже козаци кућама.

— Због тога се, значи, он и ослања на Совјете?

— Наравно, због тога.

Петар поћута; палећи поново цигарету, отворено погледа у брата:

— А које се ти стране држиш?

— Ја сам за совјетску власт.

— Будало! — плану Пантелеј Прокофјевић. — Петре, објасни му бар ти!

Петар се осмехну и поташпа Григорија по рамену.

— Он нам је ватрен као нејахан коњ. Зар њему да објасним, баћа?

— Мени није потребно ништа објашњавати! — плану Григорије. — Нисам ја слеп ... Шта говоре код вас фронтвци?

— Ама какви фронтвци? Зар ти не познајеш ту будалину Христана? Шта он разуме? Цео народ лута, не зна куда да се окрене ... Неволја једна!

Петар махну руком, грицну брк. — Гледај шта ће на пролеће бити — нећеш се моћи снаћи... Поиграли смо се и ми бољшевика на фронту, а сад је време да се узмемо у памет. „Ми ништа туђе нећемо, и ви наше не дирајте“ — ето како треба козаци да кажу свима који силом хоће код нас. А у Каменској код вас ништа не ваља. Окумили сте се с бољшевицима, па они уводе сад свој поредак.

— Ти, Гришка, промисли. Ниси глуп момак. Ти треба да разумеш да козак као што је био козак, такав ће и остати. Смрдљива Русија не сме код нас владати. А знаш ли ти шта насељеници данас говоре. Сва земља да се подели према душама. Шта на то кажеш?

— Насељеницима, који у Донској области живе одавно, даћемо земљу.

— А њима шипак! Ево им га!.. — Пантелеј Прокофјевић састави прсте у шипак; тресући палцем налик на канџу, дуго је махао њим око Григоријевог грбавог носа.

На улазу затутњаше кораца. Зајечаше смрзнуте степенице. Уђоше Аникушка, Христоња, Томилин Иван у огромној високој зечјој шубари.

— Здраво, ратниче! ПантелејуПрокофјевићу, спремај част! — гракну Христоња.

Од његове вике уплашено мукну теле, које је било заспало код топле отећи. Клизајући се, скочи на своје још колебљиве ноге, гледајући округлим ахатским очима у људе који су дошли и, јамачно од страха, процеди на под сасвим танак млаз. Дуњашка му прекиде вољу, куцнувши га лако по леђима; избрисавши барицу, подметну ноћни суд.

— Теле си уплашио, ти грлати! — рече Илинична љутито.

Григорије стиште козацима руке и позва их да седну. Убрзо дође још козака с другог краја села.

Уз разговор су толико надимили да је лампа почела чкиљити и теле се јако закашља.

— Анатема вас било! — грдила је Илинична, испраћајући госте тек у поноћ. — Идите у двориште, па тамо димите, пушачи! Идите, идите! Наш ратник се још није одморио од пута. Идите с милим богом!

XIV

Ујутру се Григорије пробудио касније од свих. Разбудило га је гласно, као у пролеће, цвркутање врабаца под стрехама и иза прозорских ћерчива. Кроз рупе на прозорским капцима просипали су се златни сунчани зраци. Звонило је за службу. Григорије се сети да је данас недеља. Наталија није била уз њега, али је перина још била топла од њеног тела. Видело се да је недавно устала.

— Наташа! — позва је Григорије. Уђе Дуњашка.

— Шта ти треба, бато?

— Отвори прозоре и викни Наталију. Шта она ради?

— Ради у кухињи с мамом, сад ће доћи. Наталија уђе, зажмири због мрака.

— Пробудио си се?

Руке су јој мирисале на свеже тесто. Григорије је лежећи загрли, сети се ноћи, па се насмеја.

— Јеси ли се испавала?

— Аха! Уморила ме... ноћ — она се осмехну, црвенећи, кријући главу на маљавим Григоријевим грудима.

Поможе Григорију да превиди рану, извади из сандука празничне чакшире, па упита:

— Хоћеш ли обући мундир с одликовањима?

— Та иди! — Григорије уплашено одмахну руком. Али је Наталија тврдоглаво молила:

— Обуци! Баћа ће бити задовољан. Зашто си их бадава заслуживао ако ће стајати по сандуцима?

Попуштајући њеном наваљивању, Григорије пристаде. Он устаде, узе од Петра бријач, обрија се, уми лице и врат.

— Јеси ли потиљак обријао? — упита Петар. — Их, врага, заборавио сам!

— Онда седи, да ја обријем.

Хладна четкица опече врат. Григорије је видео у огледалу како Петар рукује бријачем, исплазивши као дете језик на страну.

— Врат ти је отањчао као у бика после орања — осмехну се он.

— Ваљда ћу се на државној храни угојити. Григорије обуче мундир с потпоручничким еполетама, густо прекривен крстовима, и кад се погледа у замагљено огледало — скоро није могао себе да позна: висок, сувоњав, као Циганин црн официр гледао је у њега.

— Ти изгледаш као пуковник! — усхићено примети Петар, уживајући без зависти у брату.

Те речи, и против њетове воље, причиниле су Григорију задовољство. Он изиђе из кухиње. Дарјин задовољан поглед прикова се уз њега. Дуњашка повика:

— Охо, ала си накићен! . .

Илинична се ни ту не уздржа од плача. Бришући сузе прљавом кецељом, одговори на Дуњашкино подсмевање:

— Роди ти овакве, чегртаљко! Ја сам бар два сина, и обадвојица су постали људи!

Наталија није скидала с мужа заљубљене, ужагрене и замагљене очи.

Огрнувши се шињелом, Григорије изиђе у двориште. Било му је тешко силазити низ степенице — сметала му је рањена нога. „Без штаке нећу моћи ићи“ — помисли он, придржавајући се за ограду на степеницама.

Куршум су му извадили у Милерову, рана се запекла мрком кором, што је затезало кожу и сметало нози да се слободно савија.

Уз кућу се грејао мачак. Поред степеница на присоју снег се отопио, направила се барица. Григорије је пажљиво и радосно разгледао двориште. Одмах ту, код степеница, стајао је стуб с точком утврђеним на врху. Григорије се још из детињства сећао тога точка, намештеног за женске потребе: на њега су, не силазећи са степеница, стављали преко ноћ млеко у лонцима, дању се на њему сушило посуђе, загревали лонци на сунцу. Неке промене у дворишту падале су у очи: амбарска врата била су обојена уместо избледеле боје жутом глином, шупа је покривена новом још непотамнелом житном

сламом; гомила усправљених талпа чинила се мања — мора бити да су један део потрошили на поправку оgrade. Насуто узвишење над подрумом било је сивкасто од пепела; на њему је стајао црн као гавран петао, подигавши због зиме једну ногу, а око њега десетак шарених кокошака остављених за приплод. Под шупом је био склонљен од зимске непогоде пољопривредни инвентар: ребрасто су штрчали костури кола, горео је неки метални део косачице, обасјан кроз пукотину на крову сунчаном светлошћу. Код коњушнице, на сунцем загрејаном ђубрету, седеле су гуске. Ђубаст холандски гусак охоло се искоси на Григорија који је храмао поред њега.

Прегледавши цело домаћинство, Григорије се врати у кућу.

У кухињи је слатко мирисало на топљено масло, врућ печен хлеб. Дуњашка је на шареном тањиру прала јабуке из туршије. Погледавши у њих, Григорије упита, живахнувши:

— Има ли лубеница из туршије?

— Иди донеси, Наталија! — одазва се Илинична. Дође из цркве Пантелеј Прокофјевић. Поскурицу с извађеном честицом разломи на девет делова — према броју чланова продице, па раздаде за столом. Седоше да доручкују. Петар је седео поред Григорија, удешен такође, чак је био намазао бркове нечим. Према њима на крајичку табурета сместила се Дарја. Сноп, сунчаних зракова падао је на румено лице, намазано машћу. Она је жмирила, незадовољно спуштала црне обрве које су се блистале на сунцу. Наталија је хранила децу печеном бундевом; смешећи се, погледала је покадшто у Григорија. Дуњашка је седела поред оца. Илинична је села на крај, ближе пећи.

Јели су као и увек о празницима, укусно и много. Чорбу с овчетином заменили су резанци, затим кувана овчетина, пилетина, пихтије од овчијих ногу, печен кромпир, просена каша са маслом, резанци са сушеним вишњама, палачинке с кајмаком, лубеница из туршије. Претоваривши се јелом, Григорије тешко устаде, пијано се прекрсти; брекћући, леже на кревет. Пантелеј Прокофјевић још се носио с кашом: пригњечивши је добро кашиком, начини у средини удубљење (такозвани бунар), нали у њега као ћилибар жуто масло, па поче марљиво захватати кашиком кашу натопљену маслом. Петар, који је јако волео децу, хранио је Мишатку; играјући се, мазао му је киселим млеком образе и нос.

— Чико, немој бити луд!

— Зашто?

— Што ме мажеш?

— Зашто питаш?

— Ја ћу мамици рећи!

— А зашто?

Мишатки су љутито сијале мелеховске, мало натмурене очице, у њима су дрхтале сузе због увреде; бришући песницом нос, он је викао, изгубивши наду да ће га лепим моћи наговорити:

— Не мажи се!.. Глупаче! .. Будало!

Петар се задовољно кикотао и поново угошћавао синовца: једну кашику у уста, другу на нос.

— Као да си мали... везао си се с њима — гунђала је Илинична.

Дуњашка, седнувши уз Григорија, причала је:

— Петар је луцкаст, увек којешта измишља. Ономад изишао с Мишатком у двориште — и овај хтеде да сврши велику нужду, па га пита: „Чико, могу ли код степеница?“ — А Петар: „Не, не можеш. Одмакни се мало“. Мишка отрча малко даље: „Овде?“ „Не, не. Трчи онамо, код амбара“. Од, амбара га послао коњушници, од коњушкице гумну. Терао га, терао, док није право у гаће... Што је Наталија грдила!

— Дај, ја ћу сам! — звонио је Мишатка као поштански прапорац.

Мрдајући смешно брковима, Петар није пристајао:

— А не, момче! Ја ћу те хранити.

— Ја ћу сам.

— Код нас сам и сама седе у свињцу — јеси ли видео? Бака их храни сплачинама.

Слушајући с осмехом њихов разговор, Григорије је савијао цигарету. Приђе Пантелеј Прокофјевић.

— Мислим да идем данас у Вешке.

— Шта ћеш тамо?

Пантелеј Прокофјевић дубоко подригну на суве вишње, па поглади браду.

— Имам посла код седлара — дао сам да се поправе два ама.

— Вратићеш се данас?

— Како да не! Вратићу се до вечера. Одморивши се, упреже у широке саонице стару кобилу, те године ослепелу, па пође. Пут је водио кроз ливаду. После два сата био је у Вешенској. Сврати у пошту, у потрошачку задругу, узе амове и сврати староме познанику и куму, који је живео код нове цркве. Домаћин, врло гостољубив човек, посади га за ручак.

— Јеси ли био на пошти? — упита он, сипајући нешто у чашицу.

— Био сам — одговори Пантелеј Прокофјевић, гледајући оштро и зачуђено у флашицу, њушећи ваздух као пас зверињи траг.

- Ниси ништа ново чуо?
- Ново? Ништа нисам чуо. А шта има?
- Каледин, Алексеј Максимовић, умро.
- Та шта велиш!?

Пантелеј Прокофјевић приметно позелене, заборави на сумњиву флашу и мирис, па се завали у столицу. Трепћући намрштено, домаћин је говорио:

— Телеграфски је јављено да се ономад убио у Новочеркаску. Он је у целој области био једини генерал што ваља. Имао је високе ордене, командовао је армијом. А какву је душу имао тај човек! Тај не би дао да се козаштву чини каква неправда.

— Чекај, куме! Па како ће бити сад? — питао је збуњено Пантелеј Прокофјевић, одмичући чашицу.

— Бог ће га знати. Настаје тешко време. Сва-како, није због доброг живота сам дигао руку на себе.

— А због чега се он одлучио на то?

Кум — здепаст снажан козак, као сваки старо-верац — махну љутито руком.

— Отпали од њега фронтовци, у област пустили бољшевице — па зато се атаман убио. Могу ли се наћи такви? Ко ће нас бранити? У Каменској је створен некакав ривком, у њему су козаци фронтовци И код нас... јамачно си чуо? Дошла од њих наредба: да се свргну атамани и да се изаберу ти, ривкоми. Сељаци дигли главе! Све те дрводеље, ковачи разне шићарџије — та њих има у Вешкама као мушица у ливади!

Дуго је ћутао Пантелеј Прокофјевић, обесивши седу главу; а кад ју је подигао — поглед му је био строг и суров.

— Шта то имаш у флаши?

— Спирт. Донео синовац с Кавказа.

— Па хајде, куме, да се сетимо Каледина, покојног атамана. Бог му дао рајско насеље!

Испише по једну. Домаћинова кћи, висока пегава цура, изнесе закуску. Пантелеј Прокофјевић прво је погледао у своју кобилу, која је снуждено стајала поред домаћинових саоница, али га кум увери:

— Не брини се за коња. Наредићу да се напоји и нахрани.

И Пантелеј Прокофјевић уз ватрен разговор и флашу брзо заборави и на коња, и на све на свету. Он је без везе причао о Григорију, препирао се око нечега с пијаним кумом, препирао, а после се није сећао ничега. Освестио се тек увече. Не обзирући се на молбу да остане да ноћи, решио се да иде. Кобилу му је упрегао домаћинов син, кум му помогао да седне у саонице. Паде му на памет да испрати госта; легоше један поред другог у саонице, загрлише се. Саонице им се закаче за капију, затим су се закачивале за сваки угао док нису изишли у ливаду. Ту кум заплака и добровољно паде са саоница. Дуго је лежао на леђима, псовао, јер није могао да се дигне на ноге. Пантелеј Прокофјевић потера кобилу касом, не виде како му кум пузи по снегу на све четири, забадајући нос у снег, срећно се смеје и моли промукло:

— Не голицај!.. Не голкај, мо-лим-те!

Кобила Пантелеја Прокофјевића, неколико пута ожежена бичем, ишла је брзим, али несигурним слепим касом. Убрзо њен газда, савладан мамурним дремежом, клону главом уз бок саоница, па ућута. Дизгини су случајно остали под ињим, и кобила, осетивши да нико њом не управља и не знајући шта ће, пређе на лаган ход. Али на првом раскршћу погреша па удари путем за село Мали Громченок. После неколико минута изгуби и тај пут. Сад је већ ишла ледином, беспутицом, западала у дубок снег у шуми; фркћући, спуштала се у дољаче. Саонице се закаче за жбун — и она стаде. Удар за тренутак пробуди старца. Пантелеј Прокофјевић подиже мало главу и викну промукло:

— Но, ђавола!.. — па опет леже.

Кобила срећно прође шуму, успешно се спусти на Дон и по ветру који је доносио са истока мирис дима од суве балеге, упути се у село Семјоновско.

На пола километра од села, с леве стране Дона, има рупчага; у њу у пролеће, кад настане осека, иде вода. Поред рупчаге, из песковите обале избијају извори — лед се тамо не хвата целе зиме, као пшрок зелен полукруг види се незадрнут отвор у води, и пут поред Дона бојажљиво га обилази, нагло скреће у страну. У пролеће, кад се кроз рупчагу као снажна бујица вода опадајући враћа натраг у Дон, на том месту се прави вртлог, бучи вода, уплићући разнолике струје, испирајући дно, и цело лето у дубини од многохвати задржавају се шарани, прибијајући се уз шушањ нанесен с обале рупчаге.

Том незадрнутом отвору, његовом левом крају, упутила се Мелеховљева кобила својим слепим ходом. Остало је било још око двадесетхвати кад се Пантелеј Прокофјевић промешкољи, малко отвори око. С црног неба гледале су му за врат звезде, које су личиле на жутозелене несазреле трешње. „Ноћ ...” — нејасно закључи Пантелеј Прокофјевић, па жестоко трже кајасе:

— Но, но-о-о!.. Даћу ти ја, матора раго! Кобила пође ситним касом. Мирис блиске воде удара

јој у ноздрве. Она начуљи уши, малко се испречи на газду слепим зачуђеним погледом. До њеног слуха одједном допре пљускање таласа који се сударају. Фркнувши дивље, нагло сави у страну стукну. Под њеним ногама меко се поче ломити одоздо излокан лед и одломи му се снегом покривена ивица. Кобила фркну смртно уплашена. Из све снаге се одупирала задњим ногама, али су предње већ биле пропале — биле су у води, под затегнутим задњим ногама ломио се искрзани лед. Лед се одвали, бућну и пљесну кршећи се. Незамрзнути отвор прогута кобилу, и она грчевито трже задњу ногу, удари по рукуници. У том истом тренутку, чувши зло, Пантелеј Прокофјевић скочи са саоница откотрља се назад. Он виде како се саонице, вучене тежином кобиле, пропеше, показавши салнице, који блеснуше при звезданој светлости, па склизнуше у црнозелену дубину, и вода, помешана с комадима леда, меко зајубори, скоро до њега пљесну таласом. Пантелеј Прокофјевић с невероватном брзином отпузи натрашке, и тек тада чврсто стаде на ноге, па дрекну:

— У по-мо-оћ., добри људи!.. Да-ви-мо се!..

Пијанства нестаде — као да је руком однето. Он притрча незамрзнутом отвору. Оштро се блистао тек одломљени лед. Ветар и матица гонили су по широком црном кругу отвора комаде леда, таласи су тресли зеленим ђубама, шуштали. Свуда унаоколо била је мртва тишина. У удаљеном селу светлост по кућама жутила је мрак. Махнито су гореле и трепереле на кадифеном небу звезде, које су изгледале као тек овејано зрно. Низак ветар дизао је снег са земље, он је шуштао, као брашнена прашина летео је у црну чељуст незамрзнутог отвора у леду. А отвор се помало пушио и исто као и пре дочекљиво и језиво се црнео.

Пантелеј Прокофјевић схвати да је сад глупо и бескорисно викати. Осврну се и виде куда је случајно пијан доспео, па задрхта од љутње на самог себе, на оно што се догодило. У рукама му остаде бич, с њим је успео да скочи са саоница. Псујући, дуго се шибао по леђима, али није болело — штитила је штављена бунда, а да је скида ради тога, чинило му се бесмислено. Ишчупа -из браде прамен длаке, па пребројивши у памети пропале купљене ствари, вредност кобиле, саоница и амова, љутито опсова и још ближе приђе отвору у леду.

— Ћорави ђаволе!.. — рече дрхтавим, плачним гласом, обраћајући се утопљеној кобили. — Курво! Утопила си се, па и мене умало ниси утопила! Куда те је занела нечиста сила!? Ђаволи ће те тамо упрезати и јахати, а немају чим гонити!.. Ево вам и бича!.. — он очајно размахну, баци на средину незамрзнутог отвора вишњево бичаље.

Бућнувши, оно се забодје у воду и потону у дубину.

XV

Пошто су калединци разбили револуционарне козачке јединице, Донски ревом, приморан да бежи у Милерово, пожуре да покаже своју политичку физиономију. Донски ревом је послао руководиоцу ратним операцијама против Каледина и контрареволуционарне Украјинске скупштине декларацију ове садржине:

Харков, 19. јануара 1918. године. Из Луганска, Бр. 449. 18 ч. 20 м. —
Донски козачки војно-револуционарни комитет моли вас да пошљете у
Петроград Совјету народних комесара ову резолуцију Донске области.

Козачки војно-револуционарни комитет на основу одлуке
фронтског конгреса у станици Каменској одлучио је:

1. Да призна централну државну власт Руске Совјетске Републике,
Централни извршни комитет Конгреса совјета козачких, сељачких, војничких
и радничких посланика и Совјет народних комесара, који је из њега изишао.

2. Да створи покрајинску власт Донске области из Конгреса совјета
козачких, сељачких и радничких посланика.

Примедба. Аграрно питање Донске области решава исти тај обласни
конгрес.

Примивши ту резолуцију, дођоше у помоћ војсци Ревкома црвеногардијски одреди, уз чију помоћ је уништен одред пуковника Чернецова и учвршћена ситуација. Иницијатива је прешла у руке Ревкома. После заузећа Зверева, Лихе, црвеногардијски одреди Сабљина и Петрова, потпомогнути козачким јединицама Ревкома, развијају наступање и потискују противника к Новочеркаску.

На десном крилу, у правцу Таганрога, Сиверс, претрпевшим код Неклиновке пораз од добровољачког одреда пуковника Кутепова, појави се у Амвросијевки, изгубивши један топ, 24 митраљеза и један оклопљени аутомобил. Али у Таганрогу, на дан пораза и одступања Сиверсовог, плану устанак у Балтичкој фабрици, Радници избацише из вароши јункере. Сиверс се прибра, пређе у напад, развијајући га, потисну добровољце до Таганрога.

Срећа се очевидно окретала на страну совјетске војске. Она је с три стране затварала обруч око Добровољачке армије и остатака Калединових испарчаних одреда. 28. јануара Корнилов посла Каледину телеграм, јављајући му да Добровољачка армија напушта Ростов и одлази на Кубан.

29-га у 9 сати пре подне, у атаманском двору сазвана је ванредна седница чланова Донске

владе. Каледин је дошао из свога стана после свих. Он тромо седе за сто, примаче к себи хартије. Врхови образа били су му пожутели од неспавања, под избледелим, туробним очима виделе су се плава сенке; као да је труљење захватило и ужутело његово смршало лице. Он полако прочита телеграм Корнилова, рапорте команданата једикица које су се одупирале северно од Новочеркаска навали црвених гардиста. Гладећи пажљиво гомилу телеграма широким белим дланом, не подижући отекле капке, осенчене модрином, рече потмуло:

— Добровољачка армија одлази. За заштиту области и Новочеркаска остало је сто четрдесет седам бајонета...

Заигра му капак левог ока, грч се ширио од угла стиснутих усана; подигнувши глас, настави:

— Наш положај је очајан. Становништво не само да нас не помаже, већ је непријатељски расположено према нама. Ми немамо снаге, и отпор је бескористан. Ја не желим сувишне жртве, сувишно крвопролиће. Предлажем да положимо своја пуномоћја и предамо власт у друге руке! Ја полажем своје пуномоћје војсковог атамана.

Митрофан Петровић Богајевски, гледајући кроз широко прозорско окно, поправи цвикер, па рече, не окрећући главу:

— И ја полажем своје пуномоћје.

— Влада у целини, разуме се, такође полаже пуномоћја. Намеће се питање — коме ћемо предати власт?

— Градској управи — одговори Каледин хладно.

— То треба извршити — примети неодлучно члан владе Карев.

Један минут су тешко и нелагодно ћутали. Мутна светлост јануарског туробног јутра мучила се иза замагљених прозора. Град је сањиво ћутао, умотан у маглу и иње. Слухом се није могао наћи уобичајени пулс живота. Топовска грмљава (одјек борби које су вођене негде код станице Сулин) умртвљавала је кретање, лебдела је над градом као потмула неизречена претња.

Напољу су јасно и суво гакале вроне у лету. Оне су кружиле над белом звонаром, као над стрвином. На Саборном тргу лежао је љубичасти и свеж снег. По њему је ишао понеки редак пешак и покадшто пролазиле санке, остављајући за собом тамне трагове.

Прекинувши муклу тишину, Богајевски предложи да се састави акт о предаји власти градској управи.

— Требало би да се заједно с њима скупимо ради предаје.

— У које време је најзгодније? — Доцније, око четири сата.

Чланови владе, као обрадовани што се закована ћутањем тишина распала, почеше претресати питање о предаји власти, о времену састанка. Каледин је ћутао, тихо и равномерно лупкајући по столу испупченим ноктима. Под наднетим обрвама, мутним сјајем лискуна магиле су се очи. Неизмеран умор, одвратност, премореност давали су му антипатичан и тежак изглед.

Један члан владе, одговарајући неком, говорио је досадно и дуго. Каледин га прекиде с тихом љутњом:

— Господо, говорите краће! Време не чека. Русија је пропала због брбљања. Дајем прекид од пола сата. Размислите и... затим то треба што пре свршити.

Он оде у своју собу. Чланови владе, поделивши се у гомилице, тихо су разговарали. Неко рече да Каледин рђаво изгледа. Богајевски је стајао код прозора, до његова слуха допре реченица, казана полушапатом:

— За таквог човека какав је Алексеј Максимовић самоубиство је једини пријемљив излаз.

Богајевски задрхта па се брзим корацима упути у Калединов стан. Убрзо се врати заједно с атаманом.

Било је одлучено да се састану у 4 сата заједно са градском управом ради предаје власти и акта. Каледин устаде, за њим устадоше и остали: опраштајући се с једним од старих чланова владе, Каледин је очима пратио Јанова, који је нешто шаптао с Харевом.

— У чему је ствар? — упита он. Јанов приђе малко збуњен.

— Чланови владе — некозачки део — моле да им се изда новац за пут.

Каледин се намршти и оштро избаци:

— Ја немам новаца ... Досадило ми је! Почеше се разилазити. Богајевски је чуо тај разговор, па одазва Јанова у страну.

— Хајдемо до мене. Кажите Светозарову да причека у предсобљу.

Они изиђоше одмах за Каледином који је погрбљен брзо корачао. У својој соби Богајевски предаде Јанову пакет новчаница.

— Овде има четрнаест хиљада. Предајте онима.

Светозаров је чекао Јанова у предсобљу, и кад прими новац, захвали, поздрави се, па се упути према излазу. Узимајући из вратаревих руку шињел, Јанов чу лупу на степеницама, па се обазре. Низ степенице је силазио скачући Калединов ађутант, Молдавски.

— Доктора! Брже!

Бацивши шињел, Јанов полете к њему. Дежурни ађутант и ордонанси који су у гомили стајали

у предсобљу опколише Молдавског кад он стрча доле.

— У чему је ствар?! — викну Јанов бледећи.

— Алексеј Максимовић пуцао на себе! — Молдавски заплака, паде грудима на ограду од степеница.

Истрча Богајевски; усне су му дрхтале као да је страшно озебао — муцао је.

— Шта? Шта?

Престижући један другог, полетеше у гомили уз степенице. Гласно и испрекидано одјекнуше њихови хораџи. Гутајући отвореним устима ваздух, Богајевски је промукло дисао. Он први с треском одгурну врата и кроз предсобље утрча у кабинет. Врата између кабинета и мале собе уз њега била су широм отворена. Отуда је излазио и пушио се плавкаст дим, осећао се мирис запаљеног барута.

— Ох! ох! А-а-а-оса-ха!.. Аљо-о-ша!.. Ми-ли-и-и ... — чуо се страшан, очајан глас Марије Петровне Каледине.

Богајевски, кидајући на себи оковратник кошуље као да се гуши, утрча тамо. Код прозора, закачивши се за његову тамно позлаћену кваку, гурио се Карев. На његовим леђима, под капутом, грчевито су се састављале и растављале плећке, он је крупно, ретко дрхтао. Потмуло плакање одраслог човека, слично урлању звери, умало не обори Богајевског.

На пољском официрском кревету, скрстивши руке на грудима, испруживши се, лежао је на леђима Каледин. Глава му је била малко искренута према зиду; на белој навлаци јастука истицало се плавкасто чело и образ приљубљен уз јастук. Очи сањиво затворене, углови строгих уста мученички искривљени. Код његових ногу клечала је и тресла се његова жена. Њен јак дивљи глас резао је као оштар нож. На кревету је стајао Колтов револвор. Поред њега је текао по кошуљи танак и весео затвореноцрвен млаз.

Поред кревета на наслону столице био је пажљиво обешен френч, на сточићу ручни сат.

Заљубавши се укриво, Богајевски паде на колена, ухом паде на топле и меке груди. Мирисало је на мушки зној, јак као сирће. Калединово срце није куцало. Богајевски — цео му се живот у том тренутку претвори у слух — неизрециво жудно је ослушкивао, али је чуо само разговетно куцање ручног сата на сточићу, промукло грцаше жене већ мртвог атамана и кроз прозор — кобно, јако и гласно гакање врана.

XVI

Црне Анине очи, сјајне од суза и осмеха, видео је Бунчук чим је први пут отворио очи.

Три недеље био је у бунилу. Три недеље путовао је по другом, неопилљивом и фантастичном свету. Свест му се вратила увече 24. децембра. Дуго је гледао у Ану озбиљним замагљеним погледом, трудио се да изазове у сећању све што је било везано с њом, то му је пошло за руком само донекле — памћење је било тешко, круто, много штошта крило је негде у дубини.

— Дај ми да пијем... — као и пре допре му до слуха његов сопствени глас, и од тога се развесели; Бунчук се осмехну.

Ана му брзо приђе; сва се сијала од слабог уздржаног осмеха.

— Пиј из моје руке — она уклони Бунчукову руку која се млитаво пружала према шољи.

Дрхтећи од напора да подигне главу, напи се и уморно се свали на јастук. Дуго је гледао у страну, хтеде нешто да каже, али га слабост савлада, те заспа.

И опет, као и први пут, кад се пробуди, виде пре свега Анине узнемирене очи, уперене у њега, затим шафранову светлоет лампе и бео круг од ње на дашчаној необојеној таваници:

— Ана, оди овамо.

Она му приђе, узме га за руку. Он одговори славим стиском.

— Како се осећаш?

— Језик као да је туђ, глава туђа, ноге такође, а мени као да је двеста година — пажљиво је изговарао сваку реч; поћута, па упита: — Имам ли ја тифус?

— Тифус.

Пређе очима по соби и неразговетно рече:

— Где?

Она разумеде питање, осмехну се.

— У Царицину смо.

— А ти ... како то?

— Ја сам једина остала с тобом — па као да се правда или се труди да отклони неку мисао коју он није рекао, пожуре: — Нисам те могла оставити туђим људима. Мене су молили Абрамсон и другови из бироа да те чувам ... Ето видшы, изненада, морала сам да те дворим.

Он јој захвали погледом, славим покретом маљаве руке.

— Крутогоров?

— Отишао је преко Вароњежа у Луганск.

— Геворкјанц?

— Он је ... видиш ... он је умро од тифуса.

— О! ..

Заћутао, као да одају пошту покојнику.

— Ја сам се бојала за тебе. Јер било ти је врло рђаво — рече она тихо.

— А Боговој?

— Све сам изгубила из вида. Неки су отпутовали у Каменску. Али слушај, зар ти не шкоди кад говориш? А затим, хоћеш ли млека?

Бунчук одрично махну главом; тешко владајући језиком настави распитивати:

— Абрамсон?

— Отпутовао је у Вороњез пре недељу дана.

Он се незгодно промешкољи, те му се заврте у глави, у очи му удари крв. Осетивши на челу хладан длан, отвори очи. Мучило га је једно питање: он је био без свести — па ко га је надгледао кад је вршио нужду? Није ваљда она? Руменило му малко удари у лице; упита је:

— Јеси ли ме ти сама неговала? — Да, сама.

Ок се окрену зиду, прошапта:

— Срам их било ..". Неваљалци! Оставили ме дасе ти бринеш о мени ...

Компликација после тифуса показивала се на слуху: Бунчук је рђаво чуо. Лекар кога је послао царицински партизански комитет рекао је Ани да се лечење може предузети тек пошто се болесник потпуно опорави. Бунчук се опорављао полако. Апетит му је био страховит, али се Ана држала строго дијете. Због тога су често имали сукобе.

— Дај ми још млека — молио је Бунчук.

— Више не смеш.

— Молим те — дај! Хоћеш ли да ме умориш глађу?

— Па ти, Илија, знаш да ти не могу дати да једеш преко одређене количине.

Он би увређено заћутао, окренуо се зиду, уздисао, дуго ћутао. Мучило ју је сажаљење према њему, али је њен карактер издржавао. После неког времена он се натмурен — и због тога још јаднији, окретао, преклињао:

— Да ли смем киселог купуса? Дела, молим те, Ања, драга моја!.. Учини ми ... Шкодљиво? .. Докторске приче!

Наилазећи на одлучно одбијакње, понекад ју је вређао оштрим речима:

— Ти немаш права да ме кињиш толико! Ја ћу сам позвати газдарицу и затражити од ње! Ти си одвратна, без срца жена!.. Озбиљно, ја те почињем мрзети.

— То ми је награда за оно што сам претрпела као твоја дадилџа — није могла издржати Ана.

— Ја те нисам молио да останеш поред мене! Непоштено је да ме тиме кориш. Ти се користиш својом превагом. Па лепо ... Не дај ми ништа! Нека цркнем . . . Велика штета!

Тресле су јој се усне, али се уздржавала, ућутала, стрпљиво је све подносила.

Само једанпут, после једне необично оштре свађе кад му није дала још једну порцију пирожака, Бунчук се окрену од ње, и она стегнута срца примети како се у његовим очима блистају сузе.

— Па ти си право дете! — узвикну она.

Отрчавши у кухињу, донесе пун тањир пирожака.

— Једи, једи, мили Иљуша! Дед, доста, та не љути се! На овај добро печен! — гурала му је уздрхталом руком пирожку у његову руку.

Дубоко увређен, Бунчук покуша да одбије, али не отрпе; бришући сузе, седе и узме пирожку. По његовом смршлом лицу, обраслом густом гргуравом ретком брадом прелете осмејак као да се извињава, па рече, молећи очима опроштај:

— Ја сам гори од детета... Ти видиш: умало висам заплакао...

Она је гледала у његов необично танак врат, у упале, бестелесне груди, које су се виделе кроз откопчан оковратник кошуље, на мршаве руке; узбуђена дубоком, раније незнатом љубављу и сажаљењем, први пут га просто и нежно пољуби у суво жуто чело.

Тек после две недеље могао је без туђе помоћи да се креће по соби. Ноге суве као шибљике клецале су му; поново се учио да иде.

— Погледај, Ана, ја идем! — покушавао је да иде независно и брзо, али ноге нису могле издржати тежину тела, измицао је под испод стопала.

Принуђен да се наслони на најближи ослонац, Бунчук се широко као старац смешио, кожа на његовим прозрачним образима јако се затезала, набирала. Он се смејао старачким, дрхтавим, слабачким смехом па, онемоћавши због напрезања и осмеха, поново падао на кревет.

Њихов стан је био у близини пристаништа. Кроз прозор се видело како се ширила снегом покривена Волга, виделе се шуме преко ње као широк сив полукруг, меке таласасте контуре далеких поља. Ана је дуго стајала код прозора, мислећи о овоме чудном, нагло измењеном животу. Бунчукова болест их је необично зближила.

У почетку, кад је после дугог, тешког пута стигла с њим у Царицин, било јој је тешко, горко до суза. Први пут је добила прилику да тако блиско и тако отворено загледа у наличје општења с

човеком кога воли. Стиснувши зубе, мењала је на њему рубље, ишчешљавала из увашљивљене вреле главе паразите, превртала као камен тешко тело и стресајући се, с гађењем кришом гледала у његово голо омршало мушко тело — на омотач испод којег је једва тињао драги живот. Све се у њој пропињало, бунило, али спољашња прљавштина није мрљала осећање које се крило дубоко и сигурно. По његовој заповедничкој наредби била је научила савлађивати бол и недоумицу. И савладала је. При крају је остало само сажаљење и пробијао се, излазећи на површину, дубок извор љубави.

Једном Бунчук рече:

— Ја сам ти после свега гадан... зар не?

— То је било искушење.

— У чему? У издржљивости?

— Не, у осећању,

Бунчук се окрену и дуго није могао да зауставк дрхтање усана. Више нису разговарали о тој теми. Речи су биле сувишне и бледе...

Средином јануара отпутовали су из Царицина у Вороњеж.

XVII

16. јануара увече Бунчук и Ана стигоше у Вороњеж. Тамо су провели два дана па отпутоваше у Милерово, јер је на дан њиховог одласка стигао глас да се тамо пребацио Донски ревом и верне му јединице, принуђене, под притиском калединаца, да напусте Каменску.

Милерово је било узнемирено и пуно света. Бунчук се задржао тамо неколико сати и идућим возом оде у Глубоку. Сутрадан прими митраљеско одељење и изјутра идућег дана био је већ у борби с одредом Чернецова.

Пошто је Чернецов разбијен, изненада су се морали растати. Она ујутру дотрча из штаба оживљена и малко ожалостљена,

— Знаш ли — овде је Абрамсон. Он много жели да те види. А затим још једна новост — ја данас: путујем.

— Куда? — зачуди се Бунчук.

— Абрамсон, ја и још неколико другова путујемо у Луганск на агитациони рад.

— Ти напушташ одред? — доста хладно упита Бунчук.

Она се насмеја, приљубљујући се уз њега зарумењеним лицем:

— Признај: тебе не жалости то што напуштам одред, већ што тебе напуштам? Али то је за неко време. Ја сам уверена да ћу на том послу донети више користи него код тебе. Агитација је, свакако, више моја струка, него рад с митраљезом... — па несташно преврну очима — научен макар и под руководством тако искусног командира као што је Бунчук.

Ускоро дође Абрамсон. Он је као и раније био ватрен, радан, покретљив, онако исто је светлуцао белом пегом на глави црној као у бубе. Бунчуку се он искрено обрадовао.

— Дигао си се на ноге? Врло добро! Ми узимамо Ану са собом — па зажмири испитујући и алудирајући — ти немаш ништа против? — Немаш ништа против? Да-да... Да-да, вр-рло добро! Ја зато постављам такво питање што сте се ви, вероватно, навикли једно на друго у Царицину.

— Не кријем да ми је жао растати се с њом — Бунчук се намрштено и натегнуто осмехну.

— Жао?!.. Па и то је много... Ана, чујеш ли? Он прохода по соби, у ходу диже иза сандука прашљиву свеску Гарина-Михаиловског, па, пренувши се, поче се поздрављати.

— Хоћеш ли скоро, Ана?

— Иди ти. Ја ћу сад — одговори она, иза преграде.

Променивши рубље, она изиђе. На њој је била војничка блуза заштитне боје, опасана каишем, са џеповима којим су били малко подигнути на грудима и она иста црна сукња, понегде закрпљена, али беспрекорно чиста. Тешка коса, скоро измивена, била је мека и отимала се из пунђе. Она обуче шињел; стежући опасач упита (скорашња живахност била се изгубила, и глас јој је био таман, молећив):

— Хоћеш ли учествовати данас у нападу?

— Па наравно! Нећу ваљда седети схрштених руку.

— Молим те... Слушај, буди опрезан! Ти ћеш то учинити ради мене? Хоћеш? Оставићу ти још један пар вунених чарапа. Немој да назебеш, гледај да не уквасиш ноге. Из Луганска ћу ти писати.

Очи јој некако одједном изгубише сјај; праштајући се признаде:

— Ето видиш, мени је врло тешко да идем од тебе. У почетку, кад је Абрамсон предложио да идем у Луганск, ја сам се обрадовала, а сад осећам да ће ми без тебе тамо бити празно. Још један доказ да је љубав сад сувишна — она везује... Али, како било да било, збогом!..

Праштали су се уздржљиво хладно, али је Бунчук то разумео као што и треба разумети: она се бојала да не утроши резерву одлучности.

Он је изишао да је испрати, Ана је пошла ужурбано, увијајући раменима, не обзирући се. Имао је жељу да је викне, али је спазио, праштајући се, у њеном мало разроком, замагљеном погледу

прекомеран и влажан сјај; савлађујући вољу, викну с извештаченом бодрешћу:

— Надам се да ћемо се видети у Ростову! Здра-во, Ања!

Ана се обазре па убрза корак.

После њеног одласка Бунчук са страшном снагом осети усамљеност. Врати се са улице у стан, али одмах излете отуда, као опарен... Тамо је сваки; предмет дисао њеним присуством, свака ствар је чувала њен мирис: и заборављена марамница, и војничка торбица, и бакарна чаша — све чега су се дотицале њене руке.

Бунчук је до вечера тумарао по станици, осећајући необичан немир и као да му је нешто одсечено и он никако није могао да се снађе у новом положају. Збуњено је загледао у лице непознатих црвених гардиста и козака, неке је познавао, многи су њега познавали.

На једном месту заустави га један козак с којим је заједно био у немачком рату. Он одвуче Бунчука у свој стан, позва га да суделује у игри. За столом су играли „ајнца“ црвени гардиста из одреда Петрова и морнари мокроусовци који су недавно стигли. Умотани у дувански дим, они су лупали картама, шуштали керенским новчаницама, псовали, безбрижно викали. Бунчука је вукло напоље, и он изиђе.

XVIII

После Калединове смрти Новочеркаска станица предала је власт походном атаману Донске области генералу Назарову. 4. фебруара Круг делегата, изабрао га је за атамана Донске области. На Круг се скупио незнатан део делегата, највише представника низинских станица јужних округа. Круг се назвао Малим. Свој рад, почео је 4. фебруара. Обезбедивши потпору Круга, Назаров објави мобилизацију од 17 до 55 година, али су се козаци нерадо лаћали оружја, и поред свих претњи и доласка у станицу оружаних одреда ради спровођења мобилизације.

На дан почетка рада Малог круга у Новочеркаск је дошао у маршу с Румунског фронта 6. Донски козачки пук генерала Красношчокова под командом потпуковника Танина. Пук је чак од Јекатеринослава ишао под борбом, пробијајући бољшевички обруч. Био је тучен код Пјатихатке, Межве, Матвејева-Кургана и нја много других места, али упркос томе стигао је скоро потпун, са свима официрима.

Пуку је био приређе свечан дочек. После молепствија на Саборној пијаци Назаров је захвалио козацама што су сачували дисциплину, сјајан ред и што су с оружјем дошли да бране Дон.

6-га пук је послат на фронт, код железничке стаянице Сулин, а 8-га су у Новочеркаск стигли црни гласови: пук је под утицајем бољшевичке агитације самовољно напустио положај и одбио да брани Дрнску владу.

Рад Круга текао је млитаво. Сви су осећали да је исход борбе с бољшевицима унапред одређен. За време заседања Назаров — тај енергичан, ватрени генерал — седео је наслоњен на руку, покривши шаком чело, као да га мучи нека мисао.

Рушиле се у прашину последње наде. Стезала се око грла области бољшевичка омча. Већ је грмело код Тихорецке. Чуло се да се креће из Царицина према Ростову тамошњи бољшевички командант — заставник Автономов.

9-га ујутру у Ростов је ушао одред капетана Чернова, кога је потискивао Сиверс, а с леђа су на њега пуцали козаци Гњилонске станице. Остајао је мајушни пролаз, и Коркилоз, увидевши да није безопасно остати у Ростову, истог дана издаде наредбу за одлазак у станицу Олгинску.

Целога дана радници су с Темеринке пуцали на железничку станицу и на официрске патроле. Пред вече је из Ростова пошла густа колона војске. Она се отегла преко Дона као дебела црна змија, па је вијутајући почела милити к Аксају. По меком мокрому снегу тешко су корачале поткушене чете. Промицали су гимназијски шињели са сјајним дугметима, зеленкасти шињели реалаца, али су у маси преовладавали војнички и официрски. Водове су водили пуковници и капетани. У редовима су били јункери и официри, почев од потпоручника па до пуковника. Иза многобројних коморских кола ишли су -бегунци — старији солидни људи, у грађанским, горњим капутима, у каљачама. Жене су ситно корачале поред кола, западајући у дубоки снег, љуљајући се на високим штиклама.

У једној чети пука Корнилова ишао је јесаул Јевгеније Листницки. Поред њега — утегнут трупни официр, капетан друге класе Старобелски, поручник Суворовљевог Фанагоријског, гренадирског пука Бочагов и потпуковник Ловичев — престарео безуб ратник официр, сав као матори лисац покривен проседом риђом длаком. ..

Слуштао се сутон. Стезао је мраз. Од ушћа Дона пиркао је слан и влажан ветар. Листницки је вично, не кварећи корак, месио изгажени снег, загледао се у лица људи који су претицали чету. Мимо њих, поред пута, прођоше командант пука Корнилова, капетан Неженцев и бивши командант Преображенског гардијског пука, пуковник Кутепов, у откопчаном шињелу и качкету забаченом на потиљак.

— Господине команданте! — викну Неженцева потпуковник Ловичев, вешто хватајући пушку.

Кутепов окрену воловско лице широка чела с јако размакнути црним очима и с подшишаном лопатастом брадицом; иза његовог рамена извири на позив Неженцев.

— Наредите првој чети да убрза корак! Јер овако се лако можемо и смрзнати. Ми смо поквасили ноге, а овакав корак у маршу ...

— Безобразлук! — затруби грлати и лармаџијски Старобелски.

Неженцев прође не одговарајући. Он се о нечему препирао с Кутеповом. Мало после прстије их Алексејев. Кочијаш је гонио добро ухрањене вранце везаних репова; испод копита су излетале и прскале унаоколо грудве снега. Црвен од ветра, белих уздигнугах бркова и накрешених, исто тако белих обрва, Алексејев је навукао качкет до самих ушију и седео, наваливши се боком о задњи крај кола, озебло придржавајући левом руком оковратник. Официри су осмесима испраћали његово свима познато лице.

На путу угаженом мноштвом ногу овде-онде помаљале су се жуте баре. Ићи је било тешко — ноге су се крчиле, влага продирала у чизме. Корачајући, Листницки је ослушкивао разговор испред себе. Некакав официр у крзеној блузи и простој козачкој шубари, говорио је из баритона:

— Јесте ли видели, поручнике? Председник Народне Скупштине, Родзјанко, старац — па иде пешке.

— Русија се пење на Голготу ...

Кашљући и испљувавајући, неко покуша да прави иронију:

— Голгота... само с том разликом што је уместо шљунковитог пута снег, уз то мокар, плус ђаволска хладноћа.

— Не знате, господо, где ћемо преноћити?

— У Јекатеринодару.

— У Прусској смо једанпут овакав један марш имали...

— Како ли ће нас поздравити Кубан? Шта? ..

— Разуме се, тамо је друга ствар.

— Имате ли дувана? — упита Листницког поручник Головачев.

Он скиде грубу вунену рукавицу, узне цигарету, захвали па ушмркнувши се по војнички, обриса прсте о скут шињела.

— Усвајате демократске манире, поручнике? .. — фино се осмехну потпуковник Ловичев.

— Хтео-не хтео, мораш усвојити. А ви . . . мора да имате у резерви туце марамца!

Ловичев не одговори. На његовим проседим црвеним брковима висиле су зеленкасте леденице. Он је покашто шмркао носом, мрштио се од зиме, која је продирала кроз ветром постављен шињел.

— „Цвет Русије“ — мислио је Листницки, с дубоком жалошћу разгледајући редове и чело колоне, која се изломљено вијугала путем.

Пројури веколито коњаника, међу њима на високом донцу Корнилов. Његова отворенозелена бундица, с косим џеповима са стране, и бела шубара дуго су промицале поред редова. Официрски батаљони су га испраћали урлајући дубоком гласом: „ура“.

— Све ово не би било ништа, него породица . . .

— Ловичев старачки застења, са стране погледа у очи Листницком, као да тражи саучешће: — породица ми је остала у Смоленску ... — понови он. — Жена и ћерчица — девојка. На Божић је напунила седамнаест година . . . Шта кажете на то, јесауле?

— Да-а-а . . .

— Имате ли ви породицу? Из Новочеркаска сте?

— Не, ја сам из Донецког округа. Мени је отац остао.

— Не знам шта је с њима . . . Како ће без мене — настави Ловичев.

Њега љутито прекиде Старобелски:

— Свима су остале породице.; Не разумем зашто кукате, потпуковниче? Чудан свет! Још нисмо ни из Ростова изишли . . .

— Старобелски! Петре Петровићу! Јесте ли ви били у боју код Таганрога? — викну неко одостраг, кроз ред.

Старобелски се окрену љутита лјца, па се натмурено осмехну.

— А . . . Владимире Георгијевићу, откуд ви у наш вод? Прекомандован? С ким се нисте слагали? Аха ... па то је разумљиво . . . Ви питате о Таганрогу? Да, био сам ... а зашто? Тако је ... погинуо је.

Листницки, не слушајући пажљиво разговор, сети се свога одласка из Јагодног, оца, Аксиње. Гушила га је туга која му изненада испуни срце. Он је млитаво подизао ноге, гледао на пушчане цеви с натакнутима бајонетима, како се њишу испред њега, у главе са шубарама, качкетима и капуљачама како се љуљају у ритму корака, мислио:

„Толико мржње и бескрајне злобе колико ја имам има сваки од ових пет хиљада што су осуђени на изгнанство. Избацили нас, ниткови, из Русије — и мисле да нас овде згазе. Видећемо!.. Корнилов ће нас повести на Москву!“

У том тренутку он се сети Корниловљева доласка у Москву, па радосно пређе на успомене тога дана. Негде у близини, иза њега, свакако на крају чете, ишла је батерија. Коњи су фрктали,

звекетали ждрепчанице, чак је и мирис коњског зноја допирао отуда. Листници одмах осети тај познати узбудљив мирис па окрену главу; предњи возар, млад заставник, погледа у њега и осмехну се као на познаника.

За 11. март Добровољачка армија била је сконцентрисана у рејон козачке станице Ољгинске. Корнилов је оклевао, очекујући долазак у Ољгинску походног атамана Донске области генерала Попова, који је био отишао из Новочеркаска у степе преко Дона са својим одредом, који је бројао око 1600 сабаља, са 5 топова и 40 митраљеза.

Ујутру 13-га Попов дојаха у Ољгињску у пратњи свога начелника штаба, пуковника Сидорина, и неколико козачких официра.

На тргу, поред куће коју је био заузео Корнилов, он заустави коња: придржавајући се за облучје, с напором пребаци ногу преко седла. Притрча и придржа га ордонанс, млад козак с црним бућем, црномањаста лица, и оштрих очију као у вивка.

Попов му баца дизгине, па озбиљним кораком пође к степеницама. Сидорин и официри, сјававши, пођоше за њим. Ордонанси кроз капијицу уведоше коње у двориште. Док је један ордонанс, старији, кривоног, вешао торбе, други, с црним бућем, налик на вивка, већ је направио познанство с газдином служавком. Он јој нешто добади; служавка — румена цура, с кокетно повезаном марамом и дубоким каљачама, обувеним на босе ноге — смејући се и клизајући се, прошљапка поред њега по бари к шупи. Достојанствени, постарији Попов уђе у кућу. У предсобљу предаде шињел у руке окретном ордонансу, обеси бич на вешалку, па се дуго и гласно ушмркивао. Ордонанс уведе у салу њега и Сидорина, који је у ходу зачешљавао косу.

Генерали позвани на саветовање били су на окупу. Корнилов је седео за столом, налаktivши се на раширену карту, десно од њега белела се седа глава сувоњавог и правог, тек обријаног Алексејева. Деникин, свиткајући паметним оштрим очима, говорио је о нечему с Романовским. Лукомски, који је донекле личио на Деникина, лагано је ходао по соби, чупкао брадицу. Марков је стајао код прозора из дворишта, посматрајући како ордонанси ходају око коња и смеју се са служавком.

Поздравивши се, ови што су стигли приђоше к столу. Алексејев им упуту неколико безначајних питања о путу и евакуацији Новочеркаска. Уђоше Кутепов и неколико официра из строја које је Корнилов позвао на саветовање.

Гледајући у очи Попову, који је седео с мирним поуздањем, Корнилов упита:

— Кажите, генерале, колико броји ваш одред?

— Хиљаду и по сабаља, батерија, четрдесет митраљеза с послугом.

— Вама су познате прилике које су натерале Добровољачку армију да иде из Ростова. Јуче смо имали саветовање. Донета је одлука да се иде на Кубан, правац Јекатеринодар, у чијој околини дејствују добровољачки одреди. Ми ћемо се кренути том маршрутом... — Корнилов пређе по карти незарезаним крајем оловке, па рече брзо: — успут повлачећи за собом кубанске козаке, ситнећи оне малобројне, неорганизоване и за борбу неспособне црвеногардијске одреде који буду покушали да омету наш покрет. — Он погледа у Попова који је жмирећи гледао у страну, па доврши: — Ми вам предлагемо да се са својим одредом придружите Добровољачкој армији, па да заједно с нама идете на Јекатеринодар. Није у нашем интересу да ситнимо снаге.

— Ја то не могу учинити! — одлучно и оштра изјави Попов.

Алексејев се малко наже према њему.

— Зашто, ако смем питати?

— Зато што не могу напустити територију Донске области и ићи на Кубан. Заштићени са севера Доном, ми ћемо у рејону зимовника^{xcvii} сачекати развој догађаја. На активна дејства противника не може се рачунати зато што ће данас-сутра настати југо-вина, те се преко Дона неће моћи пребацити не само артиљерија него ни коњица, а из рејона зимовника, врло добро обезбеђеног фуражом и храном, ми у свако време и у сваком правцу можемо развити партизанску акцију.

Попов је с ауторитетом и увереношћу наводио аргументе против Корниловљева предлога. Он одахну, па видећи да Корнилов хоће нешто да каже, тврдо-главо заврте главом:

— Допустите да завршим... Осим тога има још један изванредно важан чинилац, и ми, команда, рачунамо с њим: то је расположење наших козака. — Он испружи меснату белу руку са златним прстеном, који се био урезао у месо кажипрста; подигавши малко глас, гледајући испитивачки све, продужи: — У случају ако окренемо на Кубан, настаће опасноот да се одред распадне. Козаци могу не поћи. Не треба заборавити да су козаци сталан и најпоузданији контингент мога одреда, а они нису тако чврсти у моралном погледу као ... рецимо ваше јединице. Они су просто несвесни. Неће хтети ићи — па крај. А ја не могу ризиковати да се изгубим цео одред — јасно изговори сваку реч Папопов, па поново прекиде Корнилова: — Опростите, молим, ја сам вам рекао нашу одлуку и могу вас уверити да је нисмо у стању променити. Разуме се, није у нашем интересу да ситнимо наше снаге, али из створене ситуације има само један излаз. Ја сматрам, полазећи са гледишта које сам малочас изнео да би за Добровољачку армију било паметно да иде не на Кубан — расположење

кубанских козака изазива код мене приличну узнемиреност — већ заједно с донским одредом — у степе преко Дона. Тамо ће се она опоравити, користећи се одмором, и на пролеће се попунити новим кадровима добровољаца из Русије ...

— Не! — узвикну Корнилов, који је још јуче био за то да се иде у степе преко Дона и упорно побијао супротно мишљење Алексејева. — Нема смисла ићи у зимовнике. Нас има око шест хиљада људи...

— Ако је питање о исхрани, могу вас уверити, ваша преузвишености, рејон зимовника је као поручен за то. Уз то ви тамо можете узети од одгајивача коње и снабдети један део армије коњима. Имаћете нове изгледе на успех при вођењу маневарског рата. Коњица вам је преко потребна, а добровољачка армија није њоме богата.

Корнилов, тога дана нарочито предусретљив према Алексејеву, погледа у њега. Он се јамачно колебао у избору правца, тражио подршку туђег ауторитета. Алексејева саслушаше с великом пажњом. Стари генерал, навикао да кратко, изванредно јасно решава задатке, у неколико збијених реченица изрази се у корист марша на Јекатеринодар.

— У том правцу најлакше нам је пробити бољшевички обруч и спојити се с одредом који дејствује код Јекатеринодара — заврши он.

— А ако то не испадне за руком, Михаило Васнљевевићу? — упита Лукомски опрезно.

Алексејев повавшји уснама, па повуче руком по карти.

Чак да претпоставимо и неуспех, остаћ намк могућност да дођемо до Кавкаских планина и растуримо армију.

Њега потпоможе Романовски. Неколико ватрених речи рече Марков. Против тешких аргумената Алексејева као да се није имало шта изнети, али реч узе Лукомски и изравна теразије:

— Ја потпомажем предлог генерала Попова — изјави он, бирајући без журбе речи. — Марш на Кубан скопчан је с великим тешкоћама. Пре свега мораћемо двапут пресецати железничку пругу ...

У правцу његовог прста на карти окренуше се погледи свих учесника саветовања. Лукомски екергично продужи:

— Бољшевици неће пропустити да нас дочекају као што треба — они ће довести оклопљене возове. Ми имамо тешку комору и масу рањених; не можемо их оставити. Све ће то необично оптерећивати армију и ометати њено брзо кретање. Затим, ја не знам откуд се створило уверење да је кубанско козаштво пријатељски расположено према нана. Пример донског козаштва, коме тобож тешко пада власт бољшевика, показује нам да треба с највећом опрезношћу и с крупном дозом скептицизма примати сличне гласове. Кубанци болују од исте бољшевичке трахеме коју су однели из бивше руске војске... Они могу бити непријатељски расположеки. На завршетку — морам поновити да је моје мгашљење — да идемо на исток, у степе, па отуда, пошто приберемо снаге, да загрозиимо бољшевицима.

Потпомогнут већином својих генерала Корнилов одлучи да иде на запад од Великокњажевске, да у маршу попуни помоћни део армије коњима, па тек отуда да окрене на Кубан. Распустивши савет, он измења неколико речеица с Поповом, хладно се поздрави с њим, па оде у своју собу. За њим оде Алексејев.

Начелник штаба донскот одреда, пуковник Сидорин, звецкајући мамузама, изиђе на степенице, па гласно, обрадовано викну ордонансима:

— Коње!

Придржавајући сабљу, газећи кроз баре, приђе стеленицама плав, млад козачки капетан. Он се заустави при дну степеница и упита шапатам:

— Шта је било, гооподине пуковвиче?

— Није рђаво! — с повишеном живахношћу рече Сидорин полугласно. — Наш није пристао да иде на Кубан. Одмах идемо. Јесте ли готови, Изварин?

— Да, воде коње.

Ордонанси, појавивши, водили су коње. Онај с црним бућем, сличан вивку, погледао је у свога друга.

— Је ли добра, а? — питао је, засмејавши се. Онај старији се смешкао уздржљиво.

— Као коњски лишај.

— Па случајно, кад би позвала?

— Остави, будало! Па сад је велики пост. Изварин, бивши друг по служби Григорија Мелехова, скочи на свога коња, обешених сапи и цветастог по целом челу и ноздрвама, нареди ордонансима:

— Излазите на улицу.

Попов и Сидорин, поздрављајући се с неким од генерала, сиђоше низ степенице. Један ордонанс придржа коња, поможе генераловој нози да нађе узенгију. Машући козачким ружним бичем, Поков потера коња лаким касом, за њим покасаше, издигавши се у узенгијама и нагнувши се малко напред, ордонанси, Сидорин и официри.

У станици Мечетинској где је Добровољачаа армија стигла после Два дана марша, Корнилов доби накнадна обавештења о рејону зимовника. Обавештења су била неповољна. Сазнавши

командант борбених јединица, Корнилов саопшти да је одлучио да се иде на Кубан.

Попову је послат гласник с поновним предлогом да се придружи. Гласник официр стиже армију у рејону Старо-Ивановске. Одговор који је донео од Попова био је исти: Попов је љубазно и хладно одбио предлог и написао да његова одлука не може бити промењена и да он засад остаје у Салском округу.

XIX

С одредом Голубова, који се кренуо заобилазно ради обухвата Новочеркаска, пошао је и Бунчук. 10. фебруара они су се извукли из Шахтне, прошли кроз станицу Раздорску, пред вече су били већ у Мелиховској. Сутрадан зором кренули су се из станице.

Голубов је водио одред брзим маршем. Напред се видела његова здепаста прилика; бич је нервозно падао по коњским сапима. Ноћу су прошли кроз Бесергењевску, дали коњима мало одмора, па су поново у сивој ноћи без звезда почели промицати коњаници, стао под копитама хруштати лед по путу.

Код Кривјанске залуташе, али одмах изиђоше из прави пут. Рудела је зора кад су улазили у Кривјанску. Станица је била још пуста. Поред малог трга, код букара један стари козак је секао лед у кориту, Голубов му притера коња, одред се зауставља.

— Здраво, стари!

Старац полако принесе руку у рукавици шубари и одговори љубазно:

— Здраво.

— Је ли, деко, да ли су отишли ваши козаци у Новочеркаск? Је ли била код зас мобилизација?

Старац брзо подиже секиру, па оде на врата не одговарајући.

— Терај! — викну Голубов, полазећи и псујући. Тај дан се Мали војсковој круг спремао да се евакуише у станицу Константиновску. Нови походни атаман Донске области, генерал Попов, већ је био извео из престонице оружане снаге, изнео државне драгоцености. Ујутру су добијена обавештења да Голубов из Мелиховске ида у правцу Бесергењевске. Круг посла јесаула Сиволобова ради преговора с Голубовом о условима предаје Новочеркаска. Одмах за њим, не наишавши на отпор, упадоше у Новочеркаск коњаници Голубова. И он сам, на пеном покривеном коњу, у пратњи густе гомиле козака, у галопу дојури до зграде Круга. Код главног улаза стајало је неколико беспосличара, ордонанс с оседланим коњем чекао је Назарова.

Бунчук скочји с коња и дохвати ручни митраљез. Заједно с Голубовом и гомилом осталих козака утрча у зграду Круга. На шкрипу широм отворених врата из простране сале окренуше се главе делегата, густо се забелеше лица.

— У-ста-ај! — оштро, као на смотри, командова Голубов па, опкољен козацима, спотичући се у журби, пође к столу председништва.

Чланови Круга, лупајући столицама, поустајаше на заповеднички узвик, само Назаров остаде седећи.

— Како смете прекидати седницу Круга? — звонко одјекну његов љутити глас.

— Ви сте ухапшени! Ћутите! — Голубов, сав црвен у лицу, притрча Назарову, откиде му с рамена генералске еполете, па цикну: — Устај, теби говорим! Држи га!.. Ти!.. Ко ме говорим!? .. Ти са златним еполетама!..

Бунчук је на вратима намештао митраљез. Чланови Круга збијали су се у гомилу као стадо оваца. Поред Бунчука козаци провукоше Назарова, зеленог од страха председника Круга Волошинова и још неколико људи.

Звекцајући сабљом, ишао је за њима мрки, с руменим пегама Голубов. Њега за рукав ухвати некакав члан Круга.

— Господине пуковниче, ваша милости, куда ћемо ми?

— Ми смо слободни? — иза његових леђа промоли се немирна глава другог.

— Идите до ђавола! — викну Голубов, одмахујући главом, па кад је већ био поред Бунчука, окрену се члановима Круга и лупну ногом: — Идите у ... није ми до вас! Хајд!..

Његов назебао и промукао глас још је дуго одјекивао по сали.

Бунчук преноћи код мајке, а сутрадан, чим се у Новочеркаску сазнало да је Сиверс заузео Ростов, замоли Голубова и изјутра одјаха тамо.

Два дана је радио у штабу код Сиверса, који га је познавао још кад је био уредник „Рововске истине“ — навраћао у Ревком — тамо нису били ни Абрамсон ни Ана. При Сиверсовом штабу организован је револуционарни суд, који је сурово и по кратком поступку судио белогардистима. Бунчук је радио један дан, помажући у суду, суделујући у потерама, а сутрадан, и не надајући се више, сврати часком у Ревком и још са степеница чу познати Анин глас. Крв му навали у срце кад, успоривши ход, уђе у другу собу откуда су се чули нечији гласови и Анин смех.

У соби у којој је раније била канцеларија команданта места били су облаци дуванског дима. У углу за омањим дамским сточићем писао је нешто некакав човек у шињелу без дугмета, с одрешеним

наушницама војничке шубаре, око њега су се гурали војници и грађани у бундицама и зимским капутима. Подељени у гомиле, они су пушили и разговарали. Код прозора је стајала Ана, окренута леђима према вратима, на прозору је седео Абрамсон, придржавајући укрштеним прстима колено своје савијене ноге, а поред њега је стајао, искренувши главу, један висок црвени гардист летонског изгледа. Он је малим прстом стресао пепео с цигарете и нешто причао — очевидно смешно: забацијући се, крто се смејала Ана. Абрамсону се од осмеха лице набирало као кора од диње, они који су били ближе слушали су, смешећи се, а на крупном лицу црвеног гардиста, у свакој, као брадвом истесаној црти, живело је и скривало се нешто паметно, оштро и малко зло. Бунчук метну руку на Анино раме.

— Здраво, Ања!

Она се обазре. Руменило јој обли лице, разли се по врату до кључњаче, исцеди из очију сузе.

— Откуда ти? Абрамсоне, гледај! Гле какав је, као нов грош, а ти си се бринуо за њега — замуца она, не подижући очи, па не могући савладати забуну, оде к вратима.

Бунчук стеже врелу руку Абрамсона, измени с њим неколико речи, па осећајући на свом лицу глуп, бескрајно срећан осмех, не одговарајући на некакво Абрамсоново питање (он чак и не разумеде смисао питања), пође према Ани. Она се прибра, дочека га осмехом у којем је показивала малу љутљу на своју забуну.

— Па здраво још једанпут. Како си? Јеси ли здрав? Кад си стигао? Из Новочеркаска? Ти си био у одреду Голубова? Тако ... Па шта?

Бунчук је одговарао на питања, не скидајући с ње крут, тежак поглед. Њен поглед се пред његовим обарао, клизио у страну.

— Хајде да за тренутак изиђемо на улицу — понуди га Ана.

Викну их Абрамсон.

— Хоћете ли скоро доћи? Ја имам, друже Бунчук, с тобом посла. Ми мислимо да те употребимо на једном послу.

— Доћи ћу за један сат.

На улици Ана право и меко погледа у очи Бунчуку, љутито одмахну руком.

— Илија, Илија, како сам се ружно збунила... Као девојчица! То се објашњава, прво, неочекиваност, друго, нашим неодређеним положајем. У ствари, шта смо ја и ти? Идилични „вереник и вереница“? Знаш, у Луганску ме једанпут Абрамсон пита: „Ти живиш с Бунчуком?“ Ја сам то оповргла, али је он врло добар посматрач и морао је видети оно што је падало у очи. Он ништа није рекао, али по очима сам му видела да не верује.

— Па причај о себи — шта си радила и како си?

— О, ми смо тамо кренули посао! Саставили смо читав одред од двеста једанаест бајонета. Водили смо организациони и политички рад ... али зар се може испричати у две речи? Ја сам још под утицајем твога изненадног доласка. Где си ти..., где ноћујеш? — упита она, прекидајући разговор.

— Ту ... код друга.

Бунчук се смете, рекавши неистину: ту ноћ је провео у згради Сиверсовог штаба.

— Ти ћеш још данас прећи к нама. Сећаш ли се где станујем? Некад си ме пратио тамо.

— Наћи ћу. Али... да нећу сметати твојој породици.

— Остави се, никоме ти нећеш сметати, и уопште немој говорити о томе.

Увече Бунчук, узевши пространу војничку торбу са својим стварима, дође у ону периферијску улицицу где је живела Ана. На прагу омање зидане куће у чворишту дочека га једна старица. Њено лице је нејасно подсећало на Ану: онај исти плавоцрн сјај очију, малко повијен нос, само кожа набрана и земљане боје а упала уста плаше старост, у.

— Ви сте Бунчук? — упита она.

— Да.

— Молим овас, уђите. Кћи ми је говорила о вама. Она је провела Бунчука у малу собу, показала где да метне ствари, заокружила прстом згрченим од реуматизма:

— Ви ћете овде становати. Овај кревет је за вашу милост.

Она је говорила с приметним јеврејским акцентом. Осим ње у кући је била једна девојчица, слабуњава и тако исто дубоких очију као Ана.

Ана дође мало после. Она унесе са собом шум и живахност.

— Код нас није нико био? Бунчук није долазио? Мати јој нешто одговори на националном језику, и Ана приђе вратима крутим кораком као да се клиза.

— Може ли се код тебе?

— Да, да.

Уставши од стола, Бунчук јој пође у сусрет.

— Па како је? Јеси ли се сместио?

Она га одмери задовољним, насмејаним погледом, па упита:

— Јеси ли јео штогод? Хајдемо овамо.

За рукав блузе уведе га у прву собу и рече:

— Ово је, мама, мој друг — па се осмехну. — Ви му немојте чинити нажао.

— Та шта говориш, како то може бити?.. Он је наш гост.

Ноћу је по Ростову као махуне зрелог багрема прскала пуцњава. Покадшто је штектао митраљез, затим се све утишало. И ноћ, величанствена, црна, фебруарска ноћ, поново је умотавала у тишину улице. Бунчук и Ана дуго су гедели у његовој врло чистој собици.

— Овде смо становале ја и сестра — говорила је Ана. — Видиш како је код нас скромно — као код калуђерица. Нема ни јевтиних слика, ни фографија, ничега што би ми доликовало као гимназисткињи.

— Од чега сте живели? — упита Бунчук у разговору.

И Ана не без унутрашњег поноса одговори:

— Ја сам радила у фабрици Асмолога и давала часове.

— А сад?

— Мама шије. Њима двома мало треба. Бунчук је причао појединости о заузећу Новочеркаска, о борби код Зверјева и Каменске. Ана му је рекла своје утиске о раду у Луганску и Таганрогу. У једанаест, чим је мати угасила светлост, Ана изиђе.

XX

У марту је Бунчук упућен на рад у револуционарни суд при Донском ревкому. Висок, мутних очију, испијен од рада и непрославаних ноћи, председник га одведе до прозора своје собе и рече, гледећи ручни сат (журио је на седницу).

— Од које си године у партији? Аха, добро је. Дакле, ти ћеш бити наш командант. Прошле ноћи послали смо у „Духоњинев штаб“ нашег команданта.., за примање мита. Био је прави садист, безобразник, ђубре — такви нам нису потребни. Тај посао је гадан, али и у њему треба сачувати у потпуности свест о својој одговорности пред партијом, и ти ме само разумеј као што треба... — он нарочито нагласи ту реченицу: — човечност сачувати. Ми од невоље физички уништавамо контрареволуционаре, али од тога не треба правити циркус. Ти ме разумеш? Е па лепо. Иди да примиш дужност.

Ту исту ноћ је Бунчук с одредом од шеснаест црвених гардиста стрељао у поноћ иза града, на трећој врсти, петорицу осуђених на смрт стрељањем. Од њих су двојица били козаци Гњиловске станице, остали становници Ростова.

Скоро свакодневно су у поноћ возили иза града на теретном аутомобилу осуђене на смрт, на брзу руку копали им јаме, при чему су на раду учествовали и осуђени и један део црвених гардиста. Бунчук је постројавао црвене гардисте, пуштао тешке потмуле речи:

— У непријатеље револуције... — па замахивао нагановцем — пали! ..

За недељу дана је смршао и поцрнео, као да му је лице превучено земљом. Очи су му гледале као из неке провалије, њихов оскудан и тужан сјај нису покривали очни капци, који су нервозно трептали. Ана га је виђала само ноћу. Она је радила у Ревкому, долазила кући доцкан, али је увек чекала док он познатим испрекиданим куцањем на прозор не јави да је дошао.

Једанпут се Бунчук вратио, као и увек, после поноћи. Ана му отвори врата и упита:

— Хоћеш ли вечерати?

Бунчук не одговори: љуљајући се пијано, прође у своју собу, па се онако у шињелу, чизмама и качкету свали у кревет. Ана му приђе, загледа у лице: очи су му биле као залепљене, на искеженим јаким зубима светлוצала се пљувачка, мокри праменови танке, тифусом проређене косе стајали су на челу.

Она седе поред њега. Сажалење и бол као канџама стезали су јој срце. Упита шапатов:

— Теби је тешко, Илија?

Он стеже њену руку, шкргашу зубима, окрену се зиду. Тако и заспа, не рекавши ни речи, а у сну је нешто неразговорно и жалосно мрмљао, покушавао да скочи. Она је ужаснуто видела и задрхтала од несвесног страха: он је спавао с полуотвореним, увис преврнутим очима, испод очних капака као у запаљењу блистале су се жуте избуљене беоњаче.

— Изиђи отуда! — молила га је ујутру. — Боље је да идеш на фронт! Ти не личиш на самог себе, Илија! Пропашћеш на том послу.

— Ћути!.. — викну он, трепћући побелелим од беса очима.

— Не вичи. Јесам ли те увредила?

Бунчук се одједанпут стиша, као да је с виком избацио бес који му се био накупио у грудима. Разгледајући уморно своје дланове, рече:

— Уништавати људску гадост — то је прљав посао. Стрељати је, видиш ли, штетно за здравље и душу ... Ух !!.. — први пут пред Аном он ружно опсова. — На прљав посао иду или будале и зверови, или фанатици. Сви би хтели да иду по расцветаној башти, али, ђаво га носио! пре него што се засади цвеће и дрвеће треба прљавштину очистити! Треба нађубрити! Руке треба упрљати! — подизао је глас, иако је Ана, окренувши се, ћутала... — Треба уништити прљавштину, а тога се многи гаде!.. — већ је викао Бунчук, лупајући песницом о сто, трепћући често закрвављеним очима.

У собу завири Анина мати, он дође к себи, па поче говорити тише:

— Ја нећу отићи с овог посла! Ја видим, опипљиво осећам да сам, у томе користан! Згрћем прљавштину, ђубрим земљу, да би била марнија! Плоднија! Некад ће по њој ходати срећни људи... Можда ће ходати мој син, кога још немам... — Он се насмеја промукло и невесело. — Колико сам стрељао тих: гадова ... крпеља ... Крпељ је инсект, упија се у тело... Око десеторицу сам убио ево овим рукама ... — Бунчук истури напред стиснуте руке, обрасле црном длаком, које су личиле на јастребовске канџе; спуштајући их на колена, рече шапатам: — И уопште нек иде све до ђавола! Нека гори тако да све варнице прште, а да се не дими... Само ја сам, заиста, сустао. Још мало, па ћу отићи на фронт... Имаш право ...

Ана, која га је ћутећи слушала, рече:

— Иди на фронт или на други посао... Иди, Илија, иначе ћеш померити памећу.

Бунчук јој се окрену леђима, па поче добовати у прозор.

— Не, ја сам снажан... Ти немој мислити да има људа од гвожђа. Сви смо ми изливени од истог материјала. У животу нема таквих који се не боје у рату и таквих који, убијајући људе, не би били морално искидани. Али не боли мене срце за онима с еполетама... Они су свесни људи, као што смо ја и ти. Али јуче сам морао стрељати међу деветорицом три козака ... трудбеника ... Једнога сам почео одвезивати... — Бунчуков глас постаје потмулији, неразговорнији, као да се све даље и даље удаљавао: — додирнем му руку, а она тврда као ... ђон ... сва покривена жуљевима ... — Црни длан је испуцао, сав у ожигљцима ... у неравнинама ... Него, ја идем — прекиде он нагло причу и неприметно за Ану протрља грло, затегнуто јаким грчем као омчом од длаке. Он се обу, попи чашу млека, изиђе, у ходнику га стиже Ана. Дуго је држала његову длакаву руку у својим рукама, затим је притиште уз свој зажарен образ, па истрча у двориште.

Отопљавало је. С Азова у рукавце Дона куцало је пролеће. Крајем марта у Ростов су под притиском Хајдамака^{xcviii} и Немаца почели стизати украјински црвеногардијски одреди. По граду отпочеше убиства, пљачкања, насилне реквизиције. Неке одреде, који су се били сасвим распали, Ревком је морао разоружати. Није се могло проћи без сукоба и пушкарања. Код Новочеркаска се ускомешаше козаци. У марту, као пупољци на тополама, почеше расти по станицама противречности међу козацима и досељеницима, овде-онде избијали су устанци, откриване су контрареволуционарне завере. А Ростов је живео брзим пунокрвним животом: увече су по Великој Садовој шетале гомиле војника, морнара, радника. Држали су митинге, љуштили семенке, пљували у поточиће који су текли поред тротоара, забављали се са женама. Исто као и раније јели, пили, спавали, умирали, рађали, волели се, удисали слан ветрић с мора, живели, распињани великим и малим страстима. Ростову су се сасвим приближили дани пуни буре. Мирисало је на црницу ослобођену снега, на крв блиских бојева.

Једнога од таквих лепих, сунцем обасјаних дана, Бунчук се вратио кући раније него обично и зачуди се кад заста Ану код куће.

— Ти увек доцкан долазиш, па откуд данас тако рано?

— Нисам нешто здрава.

Она уђе за њим у његову собу. Бунчук скиде капут, с радосним осмехом рече.

— Ања, од данас не радим у суду.

— Та шта кажеш? Него куда ће те?

— У Ревком. Данас сам говорио са Кривошликовым. Он обећава да ће ме послати некуд у округ.

Вечерали су заједно. Бунчук је легао да спава. Узрујан, дуго није могао заспати, пушио је, превртао се на тврдом душеку, радосно уздисао. С великим задовољством је одлазио из суда, јер је осећао да му само још мало треба па да више не може издржати, сломиће се. Био је при крају четврте цитарете кад зачу лако шкрипање врата. Подигавши главу, спази Ану. Боса, само у кошуљи, склизну преко прага и тихо приђе његовом кревету. Кроз рупу на прозорском капку падала је на њена гола обла рамена сумрачна зелена месечева светлост. Она се наже, метну топал длан Бунчуку на усне.

— Помакни се. Ђути ...

Леже поред њега, нервозно склони с чела прамен косе, тежак као грозд, блесну замагљеним плавичастим сјајем очију, па доста грубо, измучено прошапта:

— Данас, сутра могу остати без тебе ... Хоћу да те волим из све снаге! — па се језиво стресе због своје одлучности: — Дела, брже!

Бунчук ју је љубио и са запрепашћењем, с великим стидом, који запљусну сву његову свест, осети да је немоћан.

Тресла му се глава, образи су му страшно горели. Ослободивши се, Ана га љутито одгурну, па га с одвратношћу и гађењем упита, загрцнувши се презривим шапатам:

— Ти ... ти не можеш или си ... болестан? О-о-о, како је то гадно! . . Остави ме!

Бунчук јој стеже прсте тако да они слабо запуцкаше, у отворене, нејасно црне, непријатељске очи уреза свој поглед, упита муцајући, трзајући паралитично главом:

— Зашто? Зашто ме осуђујеш? Да, сагорео сам потпуно ... Чак ни за то сад нисам способан ... Нисам болестан ... разумеј, разумеј. Упропашћен сам. А-а-а-а ...
 Он потмуло застења, скочи с кревета, запали цигарету. Дуго се као истучен грчио код прозора. Ана устаде, ћутећи га зграби и мирно као мати пољуби у чело.
 А после недељу дана, кријући под његовом руком своје зајапурено лице, Ана признаде:
 — Мислила сам да си се раније истрошио ... Ни-сам знала да те је посао исцрпао до дна.
 И после тога Бунчук је осећао на себи не само нежност и ватру вољене жене, већ и топлу, до врха наливену материнску брижљивост.
 У унутрашњост није послат. На заузимање Потјолкова остао је у Ростову. У то време Донски Ревком је био претрпан послом, спремао се за обласни конгрес совјета, за борбу с контра-револуцијом, која је оживела с друге стране Дона.

XXI

Иза врба поред река разногласно су кркетале жабе. За брдом као преко прага залазило је сунце, По селу Сетракову ширила се вечерња хладовина. Од кућа су на сув пут падале големе косе сенке. Из степе прође ергела, дижући прашину. Са утрине су ишле козакиње, гонећи путевима краве и причајући једна другој новости. По сокацима су се боси и већ сунцем опаљени козачићи играли труле кобиле. Старци су озбиљно седели на банцима.

Село је било завршило сетву. Само су овде-онде довршавали сејање ситне проје и сунцокрета.

Поред једне од крајњих кућа седели су нја обореним храстовима козаци. Кућни домаћин, рошав тобџија, причао је о неком случају из немачког рата. Ћутећи, слушали су га старац сусед и његов зет, млад гргурав козак. С доксата сиђе домаћица, висока, лепа и пуна козакиња, као да је нека бољарка. Ружичаста кошуља увучена у сукњу била јој је засукана до лаката, па су јој се виделе голе црнпурасте руке, као саливене. Она је носила музлицу; широко и слободно, онако како то умеју само козакиње, кицошким ходом прође у крављи обор. Њена коса, повезана белом уплављеном марамом, била се разбарушила (тек што је била метнула у пећ суву балегу, спремајући да је сутра подложи), ципеле обувене на босе ноге шљапкале су, газећи меко по младој зеленој трави којом је било бујно обрасло двориште.

До слуха козака који су седели на храстовима допре звонко ударање млечних млазева о зидове музлице. Домаћица помуде краве, па уђе у кућу; нагнувши се малко, носила је у левој руци, савијеној као голубов врат, пуну музлицу млека.

— Ти би, Симо, требало да идеш да потражиш теле! — викну она отегнуто са степеница.

— А где је Мићашка? — одазва се домаћин.

— Колера га знала, побегао.

Домаћин се нестрпљиво диже, па оде у угао. Старац са зетом такође се упути кући. С угла га викну домаћин:

— Дорофеју Гаврилићу! Ходи овамо!

Старац и његов зет приђоше козаку. Он ћутећи показа на степену. Путем се као црвена лопта ковитлала прашина, за њом се кретали редови пешадије, комора, коњаници.

— Биће да је војска? — дед изненађено зажмири и метну шаку на беле обрве.

— Шта би то могло бити, какви су оно људи? — На капију изиђе његова жена, сад са огрнутом блузом на раменима. Она погледа у степену, па збуњено викну:

— Какви су оно људи? Исусе Христе, холико их је!

— Види се да нису добри људи...

Старац затапка на месту па пође својој кући; зету љутито викну:

— Хајде кући, немаш шта гледати!

На крају улице трчала су деца и жене, у гомилицама су ишли козаци. У степи, на једну врсту далеко од села, отегла се путем колона; до дворишта је, ношена ветром, долазила неразговорна бука гласова, коњско рзање, шкрипа точкова.

— То нису козаци... Нису наши — рече козакиња мужу.

Он слеже раменима.

— Наравно да нису козаци. Само да не буду Немци?.. Не. Руси су... Гле, имају црвену крпу! Аха, то ли је...

Приђе један висок козак атаманац. Њега је, јамачно, тресла грозница: био је жут као песак — као да га мучи жутица, у бунди и ваљенкама. Он подиже шубару, па рече:

— Видиш каква им је застава? .. Бољшевици

— Они су.

Од колоне се одвоји неколико коњаника. Они у галопу појурише према селу. Козаци, погледавши се, почеше се ћутећи разилазити, девојке и деца прскоше куд које. После пет минута сокак замре. Коњаници у гомили улетеше у сокак — шибавући коње, дојашаше до храстова на којима су пре четврт сата седели козаци. Домаћин козак стајао је код капије, Предњи коњаник, по изгледу

најстарији, на мркову, у кубанки и с огромном црвеном траком на рубашки заштитне боје, опасаној каишем, приђе капији:

— Здраво, домаћине! Отварај капију.

Тобцији се забеле рошава лице, скиде качкет.

— А какви сте ви људи?

— Отварај капију!.. — викну војник у кубанки Пречајући се злим очима, гризући у запенушеним устима ђем, мрков удари предњом ногом у плот. Козак отвори капијицу, и коњаници један за другим уђоше у двориште.

Онај у кубанки вешто скочи с коња, кривим ногама лагано пође према улазу. Док су остали сјахивали он седе на степенице и извади табакеру. Палећи, понуди домаћина. Овај одби.

— Не пушиш?

— Хвала.

— Нису ту код вас староверци?

— Не, православци су ... А који сте ви? — распитивао је козак натмурено.

— Ми? Црвено гардисти друге Социјалистичке армије.

Остали, сјахавши, ишли су ка степеницама, коње су водили за узду, везивали их за ограду од степеница. Један дугајлија, с бућем обешеним као каква.. грива, заплићући се ногама о сабљу, оде у овчару.

Он, као да је домаћин, отвори вратанца, завуче се, сагнувши се, под кров кошаре и отуда изведе, држећи га за рокове, великог овна, с тешким задњим делом.

— Петриченко, оди, помози! — викну он оштрим, пискавим гласом.

Њему притрча мален војник у кратком аустријском шињелу. Домаћин козак гладио је браду, освртао се као да је у туђем дворишту. Он није ништа говорио, и тек тада кашљуцну и изиђе на степенице кад сабља пресече овну врат, и он поче млатарати танким ногама.

За домаћином пођоше у кућу војник у кубанки и још двојица: један Кинез, други Рус, који је личио на Камчадала.

— Ти се немој љутити, домаћине! — прекорачујући праг викну Кубанац весело. — Ми ћемо богато платити!

Он се лупи по џепу од , панталона, испрекидано се насмеја, па нагло прекиде смех, уперивши очи у домаћицу. Она је, стегнувши зубе, стајала код пећи и гледала га уплашеним очима.

Кубанац се окрену Кинезу, па играјући немирно очима, рече:

— Ти иди с чиком, с овим чиком — он показа прстом на домаћина. — Иди с њим — он ће дати сена коњима... Иди, подај му. Чујеш ли? Ми ћемо богато платити! У Црвеној армији нема пљачке. Иди, домаћине, но? — у кубанчевом гласу одјекнуше металне ноте.

Козак у пратњи Кинеза и још једног, осврћући се, пође из куће. Тек што је сишао са степеница, чу плачан женски глас. Он утрча у трем, трже врата. Лака шарка искочи из рагастова. Кубанац, ухвативши више лакта голу руку пуне домаћице, вукао ју је у полумрачну собу. Козакиња се бранила, гурала га у груди. Он хтеде да је дохвати попреко, подигне и понесе, али у том тренутку врата се широм отворише. Козак широко коракну, заклањајући жену. Глас му је био отегнут и тих:

— Ти си дошао у моју кућу као гост... зашто вређаш жену? Шта хоћеш?... Остави! Ја се твога оружја не бојим! Узми шта ти треба, пљачкај, али ми жену не смеш поганити! Само ћеш преко мене прећи... А ти Њурка... — Он се мичући ноздрвама окрену жени: — иди одавде чики Дорофеју. Немаш овде посла!

Кубакац, удешавајући каише на рубашки, осмехну се извештачено:

— Много си љут, домаћине... Не може човек с тобом ни да се нашали... Ја сам шаљивчина у мојој чети... ти не знаш? .. Ја сам то намерно. Дај, мислим, да се нашалим са женом, а она се уплашила... А јеси ли дао сена? Нема сена? А има ли у суседа? Он изиђе, звиждућући, машући снажно бичем. Ускоро до села стиже цео одред. Он је бројао око осам стотина бајонета и сабаља. Црвени гардисти, од којих су трећину сачињавали Кинези, Летонци и други странци, разместише се да преноће иза села. Командант одреда, очевидно, није хтео да ноћи у селу, немајући поуздања у своје разуздане војнике разних народности.

Тираспољски одред 2. Социјалистичке армије, разбијен у борбама с Хајдамацима и Немцима који су се кретали кроз Украјину, с борбом се пробио до Дона, искрцао се из вагона на железничкој станици Шептуховка, а пошто су испред били већ Немци, то да би се пробио на север, у Вороњешку губернију — одред у маршу крену преко атара Мигулинске станице. Деморалисани под утицајем криминалних елемената, којих је било пуно у одреду, црвени гардисти су правили неред путем. Ноћу 17. априла, разместивши се да преноће код села Сетракова, они су, не обраћајући пажњу на претње и забрану старешина, у гомилама отишли у село, почели клати овце, на крају села силовали две козакиње, отворили без разлога паљбу на тргу, ранили једног од својих. Ноћу се страже опиле (шпирт су вукли свима коморским колима). А за то време су три козака на коњица, послати из села, већ дизали узбуну у суседним селима.

Ноћу су у мраку козаци седлали коње, опремао се, на брзу руку састављали одреде од фронтотаца и старца и под руководством официра који су живели у селима, па и наредника,

прикупљали се око Сетракова, опкољавали црвеногардијски одред, сакупљали се по јаругама и иза брежуљака. Из Мигулинске, из Колодезног, из Богомолова кретали су се ноћу полуескадрони. Подигли су се Горњочирци, Наполавци, Кадиновци, Јејци, Колодезјанци.

На небу су се гасили Влашићи, бледело је и лињало се чупаво крзно ноћи. У зору с поклицима са свих страна сручи се на црвене гардисте коњичка козачка лавина. Митраљез затрешта — па умуче, плану — па се угаси лудачка пуцњава без реда, у тишини се зачу пљесак сече.

После једног сата посао је био готов: одред је уништен до темеља, више од двеста људи је исечено и побијено из пушке, око пет стотина заробљено. Две батерије од по четири топа, двадесет шест митраљеза, хиљада пушака, велика количина убојне спреме пала је у руке козака.

Дан доцније већ су се по целом округу као цвеће црвенеле заставице гласника, који су јурили по друмовима и сеоским путевима. Станице и села су брујали. Летели су главачке совјети, и на брзу руку су бирани атамани. Према Мигулинској су са закашњењем ишли ескадроии Казанске и Вешенске станице.

Око двадесетог априла горње станице Донецког округа су се отцепиле. Образовале су свој округ, који су назвале Горњодонски. За окружно средиште изабрана је Вешенска, многољудна станица, прва после Михаиловске по величини и броју села. Брзо су кројене од ранијих села нове станице. Створене су Шумилинска, Каргинска, Боковска станица. И Горњодонски округ, привукавши себи дванаест станица и једну украјинску општину, поче живети животом одвојеним од центра. У састав Горњодонског округа ушле су станице бившег Донецког округа: Казанска, Мигулинска, Шумилинска, Вешенска, Јеланска, Каргинска, Боковска Пономаревска општина; станице које су биле у Уст-Медведицком округу: Уст-Хоперска, Краснокутска, и из Хоперског округа: Букановска, Слашчевска, Федосјевска. За окружног атамана је слошки изабран козак Јеланске станице, генерал Захар Акимовић Алфјоров који је свршио војну академију. О Алфјорову се говорило да је као запостављени, козачки официрчић избио на површину захваљујући својој жени — енергичној и паметној жени; говорило се да је она вукла за уши свога недаровитог супруга и није му давала мира све док није, павши трипут на испиту, четврти пут положио и ушао у академију.

Али у то време ако се о Алфјорову и говорило, говорило се врло мало. Друго нешто занимало је духове.

XXII

Поводањ тек што је био почео осецати. На ливади, поред баштенских плотова, оголела је мрка, муљевита земља; по ивици је као перваз лежао наплав: преостали после поводња комадићи суве трске, гранчице, рогоз, прошлогодишње лишће, шушањ притеран таласима. Врбе поплављене придонске шуме тек се почеле зеленити, с грана су висили гроздови реса. На тополама само што се нису развили пупољци, поред самих сеоских дворишта нагли се над воду изданци црвене врбе, опкољене изливеном водом. Њене жуте пупе, маљаве као пачићи још без перја, загњуриле се у воду, љуљајући се на ветру.

У зору до башта су допливале, тражећи храну, дивље гуске, јата патака. У удољцама поред реке у зору су гакале грлате водене кокоши. Па и у подне се видело како по ветром ускомешаној површини Дона талас љуљашка као добра дадиља белотрбе дивље патке.

Те године било је много птица селица. Козаци рибари, пробијајући се на чамцима до мрежа, у зору, кад као вино румен исток крвави воду, више пута су видели и лабудове, који су се одмарали негде у рукавцу заклоњеном шумом. Али се чинила сасвим чудна новост коју су у село донели Христоња и дед Матвеј Кашулин: ишли они у државну шуму да изаберу по два храстића за домаће потребе, па су, провлачећи се кроз честу, поплашили из жбуна срну с ланетом. Жутомрка мршава срна искочи из јаруге обрасле чкаљем и трњем, неколико секунда гледала је с брешчића у дрвосече, напрегнуто трупкајући танким, као саливеним ногама, уз њу се гурало лане, па чувши Христоњин зачуђен уздах, тако брзо полете кроз млади храстић да пред очима козака промакоше само сивкастоплава сјајна копита и кусави реп камиље боје.

— Шта је оно? — упита Матвеј Кашулин, испуштајући секиру. С усхићењем које се не може ни са чим упоредити Христоња викну тако да сва зачарана ћутљива шума јекну:

— Срна, дакле! Срна, мајку јој њену! Нагледали смо их се на Карпатима!

— Значи, рат ју је, сиротицу, натерао у наше степе?

Христоњи није остајало ништа друго него да се сложи.

— Никако друкчије. А јеси ли, деда, видео лане? Мајку му његову, е баш је лепо! Право дете, дакле!

Целог пута на повратку разговарали су о дивљачи дотле невиђеној у степи. Дед Матвеј при крају посумња:

— А ако није срна?

— Срна је. Богами је срна, ништа друго!

— А можда је... А ако је срна — зашто нема рогове?

— А што ти требају рогови?

— Није ствар у томе што мени требају. Питам, ако је она од козјег рода^с . . . Зашто не изгледа? Јеси ли видео гдегод козе без рогова? Наравно да ниси. Можда је нека дивља овца? . .

Ти си, деда Матвеју, дакле, излапео! — нађе се увређен Христоња. — Иди до Мелехових, па погледај. Њихов Гришка има корбач од срнеће ноге. Признајеш ли или не?

Тога дана дед Матвеј је имао прилику да оде до Мелехових. Дршка Григоријевог корбача стварно је била уметнички превучена кожом срнеће ноге; чак и мајушни папоњак на крају, сачуван потпуно, био је исто тако уметнички украшен бакарном потковицом.

Шесте недеље поста, у среду, Мишка Кошевој рано ујутру пође да прегледа мреже које су биле разапете поред шуме. Изишао је из куће у свануће. Најезена од јутарњег мраза, земља се превукла танким ледом, блато се било скорило. У ватираном капуту, ципелама, с чакширама завученим у беле чарапе, Мишка је ишао затуривши качкет на потиљак, дишући студен ваздух, мирис влаге од воде. Дугачко весло носио је на рамену. Отуривши чамац, врло брзо завесла, стојећи, упирући свом снагом на весло.

Своје мреже брзо прегледа, из последње извади рибу, намести крила мреже, па одмакавши се тихо, реши да запали цигарету. Зора је тек рудела. Сумрачно-зеленкасто небо на истоку сасвим при дну као да је било попрскано крвљу. Крв се расплињавала, дизала над хоризонтом, добијала боју рђе са златастим преливом. Мишка испрати погледом спор лет водене кокошке, па запали. Колутови дима од цигарете, топећи се и закачујући за жбунове, окренуше у страну. Разгледавши лов — три кечиге, око осам фунти шарана, гомилу беле рибе — помисли:

„Мораћу један део продати. Врљава Лукешка ће узети, променићу с њом за сушене крушке; како било — мати ће скувати компот.“

Пушећи, пође пристаништу. Код баштенског плота, где је он притеривао чамац, седео је човек.

„Ко би то могао бити?“ — помисли Мишка, гонећи чамац, вешто управљајући веслом.

Код плота је чучао Валет.

Он је пушио огромну цигарету завијену у новинску хартију.

Његове очице, оштре као у твора, сијале су се сањиво, уморно, на образима се сурела чекињаста брада.

— Шта ти ту радиш? — викну Мишка.

Његов узвик као округла лопта гласно се закотрља по води.

— Притерај чамац.

— Дошао си ваљда по рибу?

— Кога ће ми врага она!

Валет се праскаво накашља, изркну се јако и без воље устаде. Велики за његов раст шињел висио је на њему као кафтан на баштенском страшиллу. Капа му је обешеним наушницама покривала оштре рскавице неопраних ушију, са зеленом унутрашњошћу. Он се недавно појавио у селу с „порочном“ славом црвеног гардисте. Козаци су питали где је био после демобилизације, али је Валет одговарао неодређено, прекидао опасне разговоре. Ивану Алексејевићу и Мишки Кошевом је признао да је четири месеца провео у црвеногардијском одреду у Украјини, био у ропству код хајдамака, бежао, дошао код Сиверса, мотао се с њим око Ростова и сам себи написао одсуство ради поправке здравља и опорављења.

Валет скиде капу, заглади накострешену косу; обзирући се, прилазећи чамцу, рече промукло:

— Рђави послови . . . рђави . . . Хоћеш ли престати пецањем? Јер пецамо, пецамо па све заборављамо . . .

— Какве имаш новости — говори.

Мишка стеже његову кошчату ручицу својом руком која је мирисала на рибу, па се топло осмехну. Везивало их је давнашње пријатељство.

— Код Мигулинске је јуче разбијена Црвена гарда. Почупали смо се, брате . . . Лети длака! . .

— Која? Откуд у Мигулинској?

— Ишли кроз станицу, па их козаци очистили . . . колика је гомила заробљеника дотерана у Каргин! Тамо преки ратни суд већ ради пуном паром. Код нас је данас мобилизација. Ето, сутра ће ударити у звоно.

Кошевој притера чамац, сручи у торбу рибу, па пође, одмеравајући веслом велике хватове. Валет је као ждребе каскао поред њега, истрчавао напред, пригртао скутеве шињела, разбацујући рукама.

— Мени је Иван Алексејевић рекао. Он тек што ме је сменио с дежурства, млин је сву ноћ бректао, као навијен. А он је чуо лично. Сергеју Платонићу је из Вешки дојурио нечији официр.

— Па шта ћемо сад? — по Мишкином лицу, зрелом и избледелом у годинама рата, прелете збуњеност; он искоса погледа у Валета, па га опет упита: — Како ћемо сад?

— Морамо се уклонити из села.

— Куда?

— У Каменску.

— Па тамо су козаци.

— Више улево.

— Куда?

— На Обливе.

— Како ћеш прећи?

— Ако усхтеш — прећи ћеш! А ако нећеш — остани, ђаво те однео! — плану одједном Валет.

— „Како и куда“, откуд ја то знам? Кад те пришрафе — сам ћеш наћи куда да се извучеш! Носом ћеш наћи!

— Немој се љутити. На пргавима знаш куда јашу! — А шта вели Иван?

— Твога Ивана док раздрмаш ...

— Ти не вичи ... ено гледа нека жена.

Они бојажљиво погледаше искоса у сасвим младу женицу, снаху Авдејића Лажова, која је изгонила краве из дворишта. На првом раскршћу Мишка окрену назад.

— Куда ћеш? — зачуди се Валет. Не окрећући се, Кошевој промрмља:

— Идем да скинем мреже.

— Зашто?

— Та не треба ваљда да пропадну.

— Дакле, идемо? — обрадова се Валет. Мишка махну веслом и рече издалека:

— Иди Ивану Алексејевићу, а ја носим мреже кући и одмах ћу доћи.

Иван Алексејевић је већ стигао да обавести блиске козаке. Његов синчић отрча до Мелехових, доведе Григорија. Христоња дође сам, као да је нањушио несрећу. Убрзо се врати Кошевој, и саветовање отпоче. Говорили су сви одједном журећи се, сваког тренутка су чекали да отпочне непрекидно звоњење.

— Одмах да се иде! Још данас да се намотавају удице! — жестио се Валет узбуђено.

— Ти нам, дакле, дај разлог зашто да идемо? — питао је Христоња.

— Како зашто? Почеће мобилизација, мислиш ли да се прикачиш?

— Нећу ићи — па крај.

— Повешће те!

— Неће одмах. Нисам ја во на улару!

Иван Алексејевић, пославши од куће своју разроку жену, прогунђа љутито:

— Да ће узети — хоће . . . Валет тачно говори. Само> куда да идемо? То је чвор.

— Ја сам му већ говорио — уздахну Мишка Кошевој.

— Ама шта ви ту, зар мени треба више од осталих? Сам ћу отићи! Нису потребна њушкала. „Како, зашто и нашто“ . . . Видећу вас кад вас притегну, па ћете се наседети у тамници због болшевизма! . . . Збијате ли шалу? Видите какво је време . . . Овде ће све отићи к врагу! . . .

Григорије Мелехов, који је пажљиво, с неком тихом љутњом вртео у рукама зарђао ексер ишчупан из зида, хладно обриса Валета:

— Ти не трабуњај! Друга је твоја ствар: нигде ништа немаш — дигнеш се и одеш. А ми морамо-трезвено да промислимо. Ја имам жену и двоје деце . . . Намирисао сам се барута мало више од тебе! — Он севну црним очима, које одједном посташе зле, па кезећи јаке зубе као у дивљег вепра, викну: — Ти можеш трљати језиком, усранко! Као што си био Валет, такав и остајеш! Ти осим капута ништа друго немаш ...

— Шта си развалио вилице! Показујеш своје официрство? Не дери се! Пљујем на тебе! — узвикну Валет.

Његова јежевска њушчица побеле од злоће, оштро и дивље заколуташе уско сведене зле очице, чак као да се и суре длаке на њој почеше мрдати.

Григорије искали на њему љутњу због свога нарушеног мира, због оног узбуђења које је преживео чувши од Ивана Алексејевића о упаду црвеногардијских одреда у округ. Валетова вика га коначно разбесни. Он скочи као опарен, па пришавши уз самог Валета, који се врпољио на табурету, једва задржавајући руку, која га је сврбела од жеље да га удари, рече:

— Ућути гаде! Уштво шугава! Парче од човека!

Шта ти командујеш? Иди, ко те . . . задржава! Чисти се, да ти траг не смрди овде! Но-но, не говори, јер ако те опаучим на растанку...

— Остави, Григорије! Нема смисла! — заузео се Кошевој, отклањајући од набраног Валетовог носа Григоријеву песницу.

— Козачке навике треба оставити... Није те срамота? .. Срамота, Мелехове! Стиди се!

Валет устаде; кашљуцајући као кривац, пође к вратима. На прагу не отрпе, већ се окрену, па боцну Григорија, који се љутито смешио:

— Још си у Црвеној гарди био ... Жандарчино!.. Такве смо ми пуштали у расход!..

Ни Григоркје не отрпе, гурајући Валета у трем, газећи му лубове излизаних војничких чизама, љутитим гласом му попрети:

— Одлази! Ишчупаћу ти ноге из г....!

Иван Алексејевић одмахну главом с неодрбраванем, искоси се непријатељски на Григорија.

Мишка је ћутећи гризао усне — видело се да је задржавао оштру реч која му је била на језику.

— А он нека гледа свој посао! Шта се развикао? — правдао се Григорије мало збуњен; Христоња је гледао у њега сажаљиво, и под његовим погледом Григорије се осмехну простим, детињим осмехом. — Замало га нисам истукао!.. а шта има да се бије... млаткеш једанпут — и мокро.

— Па како мислите? Треба свришти ствар. Ивай Алексејевић осети се нелагодно под нетре-мичним погледом Мишке Кошевог, који је поставио питање, па одговори усиљено:

— Па како ћемо, Михаило? .. Григорије је донекле у праву: није то стати па полетети? Ми имамо породице ... Ама чекај!.. — ужурба се он, спазивши Мишкин нестрпљив покрет. — Можда ништа неће ни бити... Ко ће знати? Разбијен је одред код Сетракова, а остели се неће залетати... А ми ћемо дочекати мало. После ћемо видети. И да кажем, и ја имам жену и дете, одело и обућа им изношена, брашна нема ... па како може бити тако — надигао се па отишао? А на чему ће они остати?

Мишка раздражено мрдну брковима, упре поглед у земљани под.

— Не мислите ићи?

— Ја мислим да причекамо с тим. Сасвим отићи није доцкан ... како ви мислите, Григорије Пантелејев и ти, Христане? ..

— Дакле, тако ... причекаћемо.

Григорије живахну, наишавши на неочекивану потпору код Ивана Алексејевића и Христоње:

— Па наравно, ја о том и говорим. Зато сам се и с Валетом посвађао. Није то као лозу сећи! Је-дан, два — и готово!.. Треба промислити... про-мислити, велим —

Дан-дан-дан-дан! — откиде се са звонаре и поплави трг, улице, сокаке; над мрким огледалом надошле воде, над неосушеним повијарцима кредитних брда звоњење се поче ломити, у шуми се расу у ситна зрна као сочиво — јечећи, изумирући. И још један-пут — сад већ непрекидно и узнемирено:

Дан-дан-дан-дан!..

— Гле, позивају! — Христоња учестано затрепта. — Ја очас на чамац. На ону страну, у шуму. После ме не видеше више!

— Е па како ћемо? — Кошевој устаде трома као старац.

— Засад нећемо ићи — за све одговори Григорије.

Кошевој још једном мрдну обрвом, уклони с чела тежак златасти бућ, састављен из кудравих увојака.

— Збогом... Види се да се наши путеви разилазе!

Иван Алексејевић се осмехну као извињавајући се.

— Млад си ти, Мишатка, бујан... Мислиш да се неће састати! Не губи наду!..

Поздравивши се, Кошевој изиђе. Кроз двориште пређе на суседно гумно. Код јендека се грчио Валет. Он као да је знао да ће Мишка доћи овамо: устајући му у сусрет, упита:

— Дакле?

— Не пристају.

— Ја сам још раније знао. Слабићи... А Гришка... подлац је он, твој друг! Он и самог себе само једанпут годишње воли. Увредио ме је, нитков! Мило му што је јачи... Нисам имао при себи резач за шрафове — а убио бих га... — рече он славим гласом.

Мишка, корачајући поред њега, погледа у његову жежевску, накомтрешену чекињу и помисли: „И убио би га, твор!“

Они су ишли брзо, сваки удар звона шибао их је као ударац бича.

— Свратимо до мене, да узмемо храну — па на пут! Пешке ћемо ићи, коња ћу оставити. Ти нећеш ништа узимати?

— Све је на мени. — Валет се искриви. — Певањем нисам зарадио, имања немам... Плату нисам примио за пола месеца. Нека се наш трбоња, Сергеј Платонић, гоји. Он ће се ваљда затрести од радости што се нисам обрачунао.

Звоњење је престало. Јутарњу сањиву тишину која још није била стресла дремеж ништа није нарушавало. Поред пута чепркале су кокоши у пепелу, поред плотова су ходала телада, угојена на зеленој трави. Мишка се обазре назад: према тргу на зборно место журили су козаци. Неки су излазили из дворишта, закопчавајући у ходу капуте и мундире. Преко трга пројури коњаник. У школи се гомилао народ, белеле се женске мараме и сукње, густо су се црнела козачка леђа.

Једна жена с ведрицама заустави се, не желећи да им пресече пут; рече љутито:

— Идите, иначе ћу вам прећи пут!

Мишка се поздрави с њом, и она упита, блеснувши осмехом испод широких обрва:

— Козаци на зборно место, а ви — отуда? Зашто не идеш онамо, Михаило?

— Имам посла код куће.

Приђоше сокаку. Појави се кров Мишкине уџерице, кућица за чворке љуљала се на ветру, с вишњевом граном привезаном за њу. На брежуљку је млитаво махала крилима ветрењача, на крилима се лепршало ветром откинуто платно; клопарао лим шиљастог крова.

Сунце је сијало, не јарко, али топло. Од Дона је дувао свеж ветрић. На углу, у дворишту Архипа Богатирјева — високог старца староверског изгледа, који је некада служио у гардијској

батерији — жене су мазале иловачом и кречиле за Ускрс велику округлу кућу. Једна од њих месила је иловачу с ђубретом. Ишла је у круг, задигнувши високо сукње, с те-шком муком извлачећи беле ноге пуних листова, с цр-веним пругама на кожи — траговима подвеза. Врховима прстију она је држала задигнуту сукњу, штосане подвезе биле су подигнуте више колена, јако се урезале у месо.

Она је била велика помодарка па је лице повезала марамом, иако је сунце било још ниско. Остале, две врло младе жене — Архипове снахе, попевши се уз степенице под сам кров, лепо начињен од правилно сложене трске, кречиле су. У њиховим рукама, засуканим до самих лактова, радиле су четке од кучина, по лицима умотаним до самих очију прскао је креч. Жене су певале сложено и лепо. Старија снаха, удовица Марија, која је отворено одлазила код Мишке Кошевог, пегава, али згодна козакиња, водила је дубоким гласом, чувеним у целом селу, скоро мушким по снази и дубини:

... Али нико тако не пати ...

Остале су прихватиле и заједно с њом у три гласа вешто извијале ту женску, горку, пуну наивне жалбе песму:

*... Мој мили је у рату.
Када пушку своју пуни,
Он све мисли о мени ...*

Мишка и Валет су ишли поред плота, слушајући песму прекидану јаким коњским рзањем које је допирало с ливаде.

*... Дошло писмо са печатом.
Погинуо мој мили.
Ој, погинуо, погинуо мој милени,
Под жбуном лежи...*

Осврћући се, свиткајући испод мараме сивим топлим очима, Марија је гледала у Мишку који је пролазио и смешећи се, сијајући лицем, попрсканим белим мрљама, водила је дубоким заљубљено-грудним гласом:

*... А његове увојке, увојке плаее,
Ветар је развео,
Очи -његове, очи граорасте,
Црни гавран је искљубао.*

Мишка јој се осмехну, љубазно, као и увек у опхођењу са женама; домаћиновој ћерки Пелагији, којој је отац узео мужа у кућу и која је месила иловачу, рече:

— Задигни више, јер се не види кроз плот!

— Ако зажелиш, видећеш — рече она, зажмиривши.

Марија је стајала на степеницама и подбочивши се гледала око себе, па упита отегнуто:

— Куда си ишао, драгане?

— Хватао рибу.

— Не иди далеко, да идемо у амбар да спавамо.

— Ето ти свекра, бестиднице!

Марија пукну језиком, па закикотавши се, махну на Мишку поквашеном четком. Беле капљице попрскаше му капут и качкет.

— Кад би нам бар Валета позајмио. Бар би нам помогао да уредомо кућу! — викну за кјима млађа снаха, откривајући у осмеху као шећер беле зубе.

Марија рече нешто, полугласно, и жене се грохотом насмејаше.

— Развратна кучко! — Валет се намршти, убрза корак, али га Мишка поправи, смешећи се мучно и нежно:

— Није развратна, већ весела. Кад одем — остаће сама, мила моја. „Ти опрости, збогом, туго моја!“ — рече он речима песме, улазећи на капијицу свога дворишта.

XXIII

Пошто је Кошевој отишао, козаци су седели неко време ћутећи. Над селом је одјекивало звоно на узбуну, ситно су звечали прозори на кући. Иван Алексејевић је гледао кроз прозор. Од шупе је падала на земљу мека јутарња сенка. На вунастој трави, као оседелој, белела се роса. Небо је чак и кроз стакло било густо плаво. Иван Алексејевић погледа у Христоњу, који је био оборно чупаву главу.

— Можда ће се на томе ствар и свршити? Разбили Мигулинци, а више неће смети . . .

— А не . . . — Григорију се искриви лице — кад су почели — сад се држи! Па како мислите, да идемо на збор?

Иван Алексејевић пружи руку да узме качкет; да би добио одговор на своје сумње, упита:

— А да ми, људи, нисмо заиста погрешили? Михаило — мада је ватрен, разборит је момак . . . пребацио нам је.

Нико му не одговори. Ћутећи изиђоше и упутише се тргу.

Гледајући замишљено преда се, ишао је Иван Алексејевић. Гризло га је што је погрешно и није урадио онако како му је свест налагала. У праву су били Валет и Кошевој; требало је ићи, а не оклевати. Она оправдања која је у мислима пружао сам себи нису била поуздана, и нечији разборит, подсмешљив глас који се чуо изнутра газио их је као коњска копита корицу леда на бари. Једино што је тврдо одлучио Иван Алексејевић било је да при првом сукобу пребегне бољшевицима. Та одлука је сазрела у њему док су ишли према тргу, али ни Григорију, ни Христоњи Иван Алексејевић није ништа рекао о њој, увиђајући неодређено да они преживљују нешто друго и у дубини свести већ их се плашећи. Заједно, њих тројица, одбацили су Валетов предлог, нису отишли, позивајући се на породице, а у исто време сваки од њих је знао да ти изговори нису убедљиви и да не могу служити као оправдање. Сад су се они, сваки за себе, на свој начин осећали нелагодно један пред другим, као да су учинили нешто ружно, срамно. Ишли су ћутке; према Моховљевој кући. Иван Алексејевић, не могавши издржати незгодно ћутање, кажњавајући самог себе и друге, рече:

— Не вреди крити: с фронта смо дошли као бољшевици, а сад се кријемо у жбуње! Нека други за нас ратује, а ми ћемо са женама...

— Ја сам ратовао, нека други пробају — рече Григорије, окрећући се.

— Што, они... чине разбојништва, а ми треба да идемо њима? Каква је то Црвена гарда!? Силују жене, туђе пљачкају. Ту се треба снаћи. Слеп се, дакле, увек удара о углове.

— А јеси ли ти то видео, Христане? — љутито упита Иван Алексејевић.

— Људи говоре.

— А-а ... људи ...

— Но, доста! Нас овде још нису чули.

Трг се богато шаренио од козачких лампаза, качкета, понегде се као острвце црнела чупава шубара. Скупило се цело село. Жена није било. Само старци и козаци способни за фронт и млађи. Напред, опирајући се на штапове, стајали су најстарији: почасне судије, чланови црквеног савета, школски стараоци, црквени тотор. Григорије пређе очима, пронађе очеву црну посребрену браду. Старац Мелехов је стајао поред свога пријатеља Мирона Григорјевића. Испред њих, у сивом парадном мундиру, с одликовањима, наслонио се на штап с округлом дршком дед Гришака. Поред пријатеља, румен као јабука, Авдејић Лажов, Матвеј Кашулин, Архип Богатирјев, Атепин Цаца у козачком качкету; даље као непрекинут полукружни плот — позната лица: "брадати Јегор Синилин, Јаков Потковица, Андреј Кашулин, Никола Кошевој, дугачки Боршчев, Аникушка, Мартин Шамил, дугоноги млинар Громов, Јаков Коловејдин, Меркулов, Федот Бодовсков, Иван Томилин, Епифан Максајев, Захар Корољев, син Авдејића Лажова — Антип, козак малог раста, прџаста носа. Свога брата Петра Григорије је, пролазећи, видео на супротној страни круга. Петар, у рубашки с наранџасто-црним георгијевским трачицама, церекао се са безруким Аљошком Шамилом. Лево од њега зеленеле су се очи Мићке Коршунова. Овај је припаљивао на цигарети Прохора Зикова. Прохор је помагао, бечећи телеће очи, цмоктао је уснама — распаљивао дувајући ватру. Иза њих су стајали у гомили млади козаци; у средини круга, за расклиматаним сточићем, који се са све четири ноге урезао у меку, влажну земљу, седео је председник сеоског ревнома Назар, а поред њега, одупирајући се руком о сто, стајао је један капетан, непознат Григорију, у качкету заштитне боје с кокардом, у копорану с еполетама и узаним галифе-чакширама каки боје. Председник ревнома му је нешто говорио, збуњено, капетан је слушао, нагнувши се малко, прислонивши уз председникову браду велико клемпаво ухо. Трг је као пчелињак био пун тихог брујања. Козаци су разговарали, шалили се, али су лица у свих била напрегнута. Неко не отрпе даље чекање, викну младички:

— Почињите! Шта чекате? Сви су се скупили!

Официр се неусиљено исправи, скиде качкет па просто, као у породици, поче говорити:

— Господо старци и ви, браћо фронтовски козаци! Ви сте чули шта се догодило у селу Сетракову?

— Чији је тај? Одакле је? — рече из баса Христоња.

— Вешенац, из Црне Речице, Солдатов, како ли... — одговори неко.

— У Сетраково — настави капетан — неки дан дошао одред Црвене гарде. Немци заузели Украјину и идући према Донској области одбацили их од железничке пруге, И они се упуте кроз мигулински атар. Заузевши село, почну пљачкати имовину козака, силовати козакиње, вршити незаконита хапшења и тако даље. Кад се у околним селима сазнало шта се догодило, козаци су с оружјем у рукама напали на пљачкаше. Одред је пола уништен, пола заробљен. Мигулинцима је допао врло богат ратни плен. Мигулинска и Казанска станица збациле су са себе јарам бољшевичке власти. Козаци су се, и мало и велико, подигли у одбрану Тихог Дона. У Вешенској је ревноком разјурен, изабран станични атаман, у већини села такође.

На том месту капетанова говора старци уздржљиво забрујаше; председник ревнома се узврпољи на столици као вук ухваћен у клопку.

— Свуда су образовани одреди. Требало би да и ви образујете одред од фронтোца, да заштите станицу од нове најезде дивљих, разбојничких хорди. Ми морамо успоставити своју управу! Нама није потребна црвена власт! она доноси само разврат, а не слободу! Та нећемо ваљда дозволити да сељаци бешчасте наше жене и сестре, да исмевају нашу православну веру, вређају свете храмове, пљачкају нашу имовину ... зар није тако, господо старци?

Трг се заори од сложног „Тако-о је!“ Капетан поче читати проглас умножен на шапирографу. Председник се изгуби иза стола, заборавивши неке хартије. Гомила је слушала, не проговоривши ни речи. Позади су се млитаво договарали фронтовци.

Чим официр поче читати, Григорије изиђе из гомиле; идући кући, полако пође углу куће оца Висариона. Мирон Григорјевић спази кад он оде, па муну Пантелеја Прокофјевића лактом у слабину.

— Гледај, твој млађи оде!

Пантелеј Прокофјевић храмљући изиђе из гомиле, па молећиво и заповеднички викну:

— Григорије!

Овај се окрену поребарке, па стаде, не обзирући се.

— Врати се, синко!

— Зашто идеш? Враћај се! — загрмеше гласови и читав зид лица окрену се према Григорију.

— И он је постао официр!

— Што је дигао нос!

— И он је био с њима!

— И он се напио козачке крви ...

— Црвендаћ!

Поклици долетеше до Григоријева слуха. Стиснувши зубе, он је слушао, очевидно се борио сам са собом; чинило се, још тренутак, па ће отићи не обзирући се.

Пантелеј Прокофјевић и Петар с олакшањем уздахнуше кад се Григорије покрену и пође гомили, не дижући очију.

Старца су се одушевили. С необичном брзином Одмах изабраше за атаман Мирона Григорјевића Коршунова. Са сивим пегам на белом лицу он изиђе на средину, збуњено узе из руку ранијег атамана симбол власти — атамански штап с месинганом главом. Дотада он никад није био атаман; кад су га бирали — ломео се, одбијао, позивајући се на то да није заслужио такву част и да није довољно писмен, али су га старци прекидали виком:

— Узимај штап! Не противи се, Григорићу!

— Нећеш упропастити сеоску имовину!

— Пази, немој да попијеш сеоски новац као Семјон!

— Е-е ... баш ће овај попити!..

— Има и у својој кући!

— Одераћемо га као овцу!..

Тако је био необичан ужурбани избор и све расположење скоро ратно да је Мирон Григорјевић пристао без нарочитог навалывања. Бирали су другачије него пре. Раније би дошао станични атаман, позвани би били повереници од сваких десет кућа, кандидати су гласани, а сад — сасвим просто, с неба па у ребра: „Ко је за Коршунова — молим да оде десно.“ Гомила сва нагрну удесно, само обућар Зиновие, који је био противан Коршунову, остао је на месту сам као оголео пањ у луку.

Још ознојен, Мирон Григорјевић није стигао да трепне оком — а већ му утрпаше у руку штап, завикаше издалека и уз саме уши:

— Дај част!

— Све су куглице пале за тебе! - Треба да поквасимо!

— Да носимо атамана!

Али капетан, прекидајући узвикне, вешто наведе скуп на пословно решавање питања. Он постави питање о избору командира одреда и, зацело наслушавши се у Вешенској о Григорију, ласкајући њему, поласка и селу:

— Пожељно би било да командир буде официр! Тиме ће се и боље успети у случају борбе, и губитака ће бити мање. А ваше село има хероја — на претек. Ја вам, земљаци, не могу натурити своју вољу али од своје стране препоручујем вам потпоручника Мелехова.

— Којега?

— Има их двојица.

Клизећи очима по гомили официр се заустави на Григоријевој погнутој глави, која се видела позади, па викну смешећи се:

— Григорија Мелехова!.. Како ви мислите, земљаци?

— У добри час.

— Најпонизније молимо!

— Григоре Пантелевићу! Мајку ти твоју!

— Излази на средину круга! Излази!

— Старци хоће да те виде!

Гуран с леђа, Григорије, црвенећи, изиђе на средину круга, па се збуњено обазре.

— Води наше синове! — Матвеј Кашулин лупну штапом па се широко прекрсти. — Води их и управљај њима, да би се код тебе у дружини сачували као гуске код доброг гуска. Као што он пази на свој пород и брани их од дивљег звера и човека, тако и ти њих чувај! Дао бог да још четири крста заслужиш!

— Пантелеју Прокофићу, имаш сина! .

— Има златну главу! Мозгоња, пасји сия!

— Хроми ђаволе дај макар четврт!^{ci}

— Ха-ха-ха-ха!.. Да по-ква-си-мо! ..

— Господо старци! Лакше! Можда би добро било да одредимо два или три полиса без икаквих добровољаца? Дабровољци и хоће и неће да иду ...

— Три годишта!

— Пет!

— Да се скупљају добровољци!

— Иди сам, зар те ко задржава?

Капетану, који је о нечему разговарао с новим атаманом, приђоше четири старца с горњег краја села. Један од њих, ситан, безуб старчић, на улици звани Смрчак, познат по томе што се целог живота парничко и тако је често ишао у суд да је бела кобила коју је једино имао у свом газдинству толико упознала пут до суда да је требало само да се њен пијани газда ували у кола и викне пискавим гласом: „У суд“ — па да се кобила сама упуту путем у станицу — Смрчак, стежући капицу, приђе капетану. Остали старци, од којих један добар домаћин, од свих поштован, Герасим Болдирјев, стадоше поред њега. Смрчак, који се поред других особина одликовао красноречивошћу, први се обрати капетану:

— Ваше благородство!

— Шта желите, господо старци? — капетан се љубазно наже, међући руку на ухо с меснатим меким делом.

— Ваше благородство, ви, значи, нисте много обавештени о нашем сељаку кога сте нам одредили за командира. А ми старци ево протестујемо против тог вашег решења и ми имамо право на то. Не примамо га!

— Како не примате? У чему је ствар?

— Па у томе, како можемо имати поверења у њега кад је и он сам био у Црвеној гарди, служио код њих као командир и тек се пре два месеца вратио отуда, пошто је био рањен.

Капетан поцрвене. Уши као да му отекоше због прилива крви.

— Та не може бити! Ја за то нисам чуо ... Нико ми ништа није говорио о томе ...

— Тачно, био је код большевика — строго потврди Герасим Болдирјев. — Немамо вере у њега!

— Да се смени! Ено шта говоре млада козаци! „Он ће нас — веле — у првом боју издати!“

— Господо старци! — викну капетан, издижући се на прстима; обраћао се старцима, лукаво обилазећи фронтвце — Господо старци! За командира одреда ми смо изабрали потпоручника Григорија Мелехова, али да нема какве сметње томе? Мени су сад рекли да је он зимус и сам био у Црвеној гарди. Можете ли му поверити своје синове и унуке? И ви, браћо фронтвци, да ли ћете мирна срца поћи за таквим командиром?

Козаци су пренеражени ћутали. Вика изби одједанпут; од појединих узвика и поклича није се могла разумети ниједна реч. Тек потом, кад су, извикавши се, ућутали, на средину круга изиђе старац Богатирјев, чупавих обрва, скиде пред скупом капу, погледа око себе:

— Ја овако мислим својом лудом главом — да Григорију Пантелејевићу не дамо ту дужност.

Он има ту погрешку — сви смо за то чули. Нека он убудуће заслужи поверење, покаје своју погрешку, а после ћемо видети. Да је добар борац, то знамо ... али због магле се ни сунце не види: не видимо ми његову заслугу — поглед нам застире његова служба код большевика!..

— Он нека буде редов! — жустро избади млади Андреј Кашулин.

— Петра Мелехова за командира!

— Нека Гришка иде мало у стаду!

— Изабрали бисмо га на своју несрећу!

— Па ја и не тражим! Којег ћете ми врага ви! — викао је позади Григорије, сав црвен од напрезања; одмахнувши руком, понови: — Ја се не бих ни примио! Којег врага ми ви требате! — тури руке у дубоке џепове од чакшира; погнувши се, пође кући ждраловским кораком.

А за њим се чуло:

— Но-но! Немој много!...

— Уштво погана! Много си подигао свој грбави нос!

— Охо-хо!

— Ето како турска крв њим управља!

— Неће тај оћутати, не бој се! Официрима на положајима није никад оћутао. Па зар овде ...

— Врати се!

— Ха-ха-ха-ха!

— Држ' га! Ха! У-а-а-а!..

— Ама зашто се понижавате пред њим? Нашим судом да му судимо!

Нису се одмах умирили. Неко некога у ватреној препирци гурну, неком крв пустише из носа, неко од младих неочекивано доби чворугу под оком. Пошто се све умирило прешли су на изборе командира одреда. Изабраше Петра Мелехова — и он сав поцрвене од поноса. Али сад капетан наиђе, као жустар коњ на одвећ високу препону, на непредвиђену сметњу; дошао је ред на уписивање добровољаца, а добровољаца није било, фронтвци, који су се резервисано држали према свему што се дешавало, устезали су се, нису хтели да се уписују, збијали су шалу:

— Зашто се ти, Аникеју, не записујеш?

А Аникушка је мрмљао:

— Још сам млад . . . Ето, немам бркова . . .

— Ти немој да се шалиш! Шта, излажеш нас подсмеху? — викао му је у ухо старац Кашулин.

Аникеј је одмахивао рукош као да се брани од комараца:

— Иди упиши овог Андрјушку.

— Уписао сам!

— Прохор Зиков! — викали су од стола.

— Ја!

— Хоћеш ли се уписати?

— Не знам...

— Уписан си!

Мићка Коршунов озбиљна лица приђе к столу и испрекидано заповеди:-

— Пиши мене.

— Но, има ли још ко вољу? .. Бодосков Федот ... ти?

— Просут сам, господо старци! .. — неразговорно је шаптао Федот, оборивши скромно косе калмичке очи.

Фронтвци су се отворено смејали, хватали се за слабине, готови на шалу, добацивали су:

— Поведи своју жену ... у случају да провали кила — наместиће.

— Ах-хя-ха!.. — кидали су се од смеха позади, кашљући и сијајући зубима и очима влажним од смеха.

А с другог краја као сеница прелете нова шала:

— Ми ћемо тебе за кувара! Скуваћеш поган боршч — све дотле ћемо сипати у тебе док с другог краја не изиђе кила.

— Брзо нећеш бежати — управо с таквим је удобно одступати.

Старци су се љутили, псовали.

— Доста! Доста! Где како су весели!

— Нашли сте кад да се лудачите!

— Срамота, децо! — разлагао је један. — А бог? Да-да!— Бог нам неће опростити. Тамо људи умиру, а ви ... а бог?

— Томилин Иван — капетан погледа око себе, окренувши се.

— Ја сам артиљерац — одазва се Томилин.

— Уписујеш се? Нама су потребни и артиљерци.

— Пиши ... е-ех!

Захар Корољев, Аникушка, с њима још неколико људи почеше се подсмевати тобцији.

— Ми ћемо ти направити топ од врбе.

— Пуцаћеш бундевама, кромпир место картеча! Уз шалу и смех уписа се шездесет козака.

Последњи се пријави Христоња. Он приђе столу и рече испрекидано:

— Упиши, дакле, мене. Али унапред кажем да се нећу тући.

— Па зашто да се онда уписујеш? — упита капетан љутито.

— Видећу, господине официру. Хоћу да видим.

— Пишите га — капетан слеже раменима.

С зборишта су се разишли скоро у подне. Одлучено је да још сутрадан иду у помоћ Мигулинцима.

Ујутру се на пијаци од шездесет добровољаца скупило само око четрдесет људи. Петар, кицошки обучен, у шињелу и високим чизмама, разгледа козаке. На многим су се плавелек тек пришивене нараменице с бројевима ранијих пукова, неки су били без нараменица. Седла су била претоварена походним дењковима, у теркијама и бисагама — храна, преобука, меци сачувани с - фронта. Пушке — нису сви имали, хладно оружје — код већине.

На тргу се скупили да испрате ратнике: жене, девојке, деца, старци. Петар, поигравајући на одморном коњу, постоји свој полуеткадрон, разгледа коње различите боје, јахаче обучене неко у шињел, неко у мундир, неко у кишни огртач од цираде, командова покрет. Мали одред кораком се попе на брдо, козаци су се суморно обазирали на село, у задњем реду неко пуче. На брежуљку Петар

стави рукавице, рашчешља бркове пшеничне боје, па окрећући коња тако да он пође поребарке, често мешајући ногу — викну, смешећи се, придржавајући левом руком качкет:

— Ес-ка-дрон, слушај моју команду!.. Касом, марш!

Стојећи на узенгијама, козаци махнуше бичевима, потераше касом. Ветар је шибао у лица, лепршао коњске репове и гриве, обећавао кишицу. Почеше разговори, шале. Под Христом се спотаче његов високи вранац. Газда га ожеже бичем, опсова; савивши врат, коњ пређе у галоп, изиђе из реда.

Весело расположење није остављало козаке све до станице Каргинске. Ишли су с пуном увереношћу да неће бити никаквог рата, да је мигулински бој — случајан налет бољшевика на козачку територију.

XXIV

У Каргинску су стигли пред вече. У станици више није било фронтоваца — били су отишли у Мигулин-ску. Наредивши да одред сјаше на тргу, поред радње трговца Левочкина, Петар оде на стан код станичног атамана. Њега дочека висок официр, снажног састава и округла лица. На њему је била дугачка, пространа рубашка без еполета, опасана кавкаским појасем, козачке чакшире с лампазима, завучене у беле вунене чарапе. У углу танких усана висила је лула. Сјајне, тамне очи гледале су буљаво, подмукло. Он је стајао на доксату, пушећи и гледајући у Петра, који му је прилазио. Цела његова масивна фигура, испупчени, као туч чврсти мишићи под кошуљом на грудима и рукама показивали су његову необичну снагу.

— Јесте ли ви атаман ове станице?

Официр испусти испод обешених бркова пуна уста дима, па рече из баритона:

— Да, ја сам атаман ове станице. С ким имам част разговарати?

Петар се представи. Стежући му руку, атаман малко наже главу.

— Лиховидов Фјодор Дмитријевић.

Фјодор Лиховидов, козак из села Гусино-Лиховидовског, био је човек ни најмање обичан. Учио је у јункерској школи, пошто ју је завршио задуго се изгубио. После неколико година изненада се појави у селу, с допуштењем виших власти поче врбовати добровољце од ислужених активних козака. У рејону садашње Каргинске станице скупи стотину храбрих задртих делија и одведе их са собом у Персију. Са својим одредом провео је тамо годину дана, као лична шахова заштита. У дане персијске револуције, спасавајући се са шахом, побегне, изгуби одред, па се опет изненада појави у Каргину; доведе са собом један део козака, три чистокрвна арапска тркача из шахове коњушнице, доведе богат плен: скупocene филиме, врло ретке украсе, свиле најдивнијих боја. Лумпово је месец дана, истресао из џепова на чакширама много златног персијског новца, јурио по селима на као снег белом, необично лепом, танконогом коњу, који је носио главу као лабуд, улазио на њему по степеницама у Левочкинову радњу, куповао што-год, плаћао, не силазећи из седла и излазио на супротна врата. Нестаде Фјодора Лиховидова исто онако изненада као што је и дошао. Заједно с њим изгубио се и његов нераздвојени сапутник — сеиз, гусиновски козак, играч Пантељушка; нестало је и коња и свега што је донето из Персије.

После пола године Лиховидов се јавио из Албаније. Отуда, из Драча, долазиле су у Каргин његовим познаницима дописнице с плавим планинским панорамама Албаније, с чудним жиговима. Затим је прешао у Италију, пропутовао Балкан, био у Румунији, у Западној Европи, замало га ветар није однео у Шпанију. Велом тајанствености било је покривено име Фјодора Дмитријевића. Најразноврснији гласови и претпоставке проносили су се о њему по селима. Знано се само једно — да је био близак монархистичким круговима, одржавао је познанство у Петрограду с крупним достојанственицима, био је у Савезу руског народа^{сiii} врло добро записан, али нико није знао какве је мисије имао у мноштанству.

Кад се већ вратио из иностранства, Фјодор Лиховидов се настанио у Пензи, код тамошњег генерал-губернатора. У Каргину су познаници видели фотографије и после дуго махали главама, збуњено цоктали језицима: „Е, што јест — јест!.." — „Гура Фјодор Дмитријевић!" — „С каквим људима има 'посла, а?' А на фотографији Фјодор Дмитријевић, с осмехом на свом црнпурастом лицу грбава носа као у Србина, придржава под руку губернаторку док се она >пење у ландо^{сiii}. А сам губернатор му се љубазно, као рођаку, смеши, кочијаш широких леђа у испруженим рукама једва задржава на уздама коње који су готови да тргну и полете, гризући ђемове. Једна рука Фјодора Дмитријевића галантно се диже к чупавој шубари, друга држи као шољу губернаторкин лакат.

Пошто се неколико година био изгубио, већ при крају 1917. године, исплива Фјодор Лиховидов у Каргину и настани се тамо, рекло би се на дуго. Довео је са собом жену, да ли Украјинку, да ли Пољкињу, и дете; усели се на пијаци у омању кућу са четири собе, проведе зиму, кројећи неке непознате планове. Целе зиме (а зима је била јака, каква не бива на Дону!) били су му отворени једноставни прозори — челичио је себе и породицу, изазивајући чуђење код козака.

У пролеће 1918. године, после догађаја код Сетракова, њега су извикали за атамана. И ето тада су се показале у свој ширини неограничене способности Фјодора Лиховидова. Станица је пала у

тако чврсте руке да су после недељу дана чак и старци: одмахивали главама. Тако је дресирано козаке да на станичном скупу, после његовог говора (Лиховидов је говорио лепо; не само снагом, него и памећу га је обдарила природа) вичу старци као стадо волова: „У добри час, ваше благородство! Најпокорније молим!" — „Тако је!"

Чврсто је атамановао нови атаман; тек што се у Каргинској чуло о боју код Сетракова, већ сутра-дан су се тамо упутили сви фронтонци станице. Досељеници (који су у станици чинили трећину становника) у почетку нису хтели ићи, војници — ватрени бољшевици — почну протестовати, али је Лиховидов навалџивао на збору, старци су потписали наредбу, коју је он предложио да се иселе сви „сељаци" који не узму учешћа у одбрани Дона. И већ сутрадан десетине теретних кола, пуних војника, с хармоникама и песмом, кренуше пут Наполова к селу Черницком. Од досељеника само је неколико младих војника, под вођством Василија Стороженка, који је служио у 1. митраљеском пуку, побегло црвеноармејцима.

Атаман је већ по ходу познао да је Петар официр који је постао од подофицира. Он не позва Петра у собу, а говорио је с присенком доброћудне фамилијарности:

— Не, драги мој, немате никаквог посла у Мигулинској. Без вас су свршили — синоћ смо добили телеграм. Идите натраг и чекајте наредбу. Козаке добро раздрмајте! Тако велико село — па дало четрдесет бораца?! Ви им, хуљама, испрашите тур! Јер тиче се њихове коже! У здрављу, срећан пут!

Он уђе у кућу, с невероватном лакоћом носећи своје снажно тело, вукући по поду ђонове простих ципела. Петар се упути тргу, козацима. Њега обасуше питањима:

— Па како ћемо?

— Шта је било тамо?

— Идемо ли у Мигулин?

Не кријући своју радост, Петар се осмехну.

— Кући! Изишли су на крај и без нас.

Козаци су се смешили, у гомили пођоше коњима привезаним за ограду. Христоња уздахну — као да брдо збацује с рамена, плъесну по рамену Томилина:

— Кући, дакле, тобџија!

— И јесу нас се жене ужелеле.

— Сад ћемо се кренути.

Посаветовавпги се, одлуче да не ноће, већ да одмах иду. Појавивши, без реда, у гомили изиђоше из станице. Док су у Каргинску ишли без воље, ретко прелазећи у кас, отуда су притегли коње, јурили што игда могу. По негде су јурили у галопу; потмуло је тутњала под копитама земља отврдла од суше. Негде иза Дона, иза удаљених брдских гребена дробила се азорна муња.

У село су дошли у поноћ. Силазећи низбрдо, Аникушка опали из своје аустријске пушке, грунуше плотуном, објављујући свој повратак. У одговор на то по селу залајаше пси и, осећајући да је кућа близу, дрхтећи, зарза промукло нечији коњ. По селу се расуше на разне стране.

Мартин Шамил, опраштајући се с Петром, искашља се олакшано:

— Нсратовали смо се. Баш као што ваља! Петар се осмехну у мраку, па пође својој кући. Да смести коња изиђе Пантелеј Прокофјевић.

Раседла га, одведе у коњушницу. У кућу уђе заједно с Петром.

— Нећете у рат?

— Не.

— Е хвала богу! Кад би могло да се никад не чује за њега.

Дарја устаде топла иза сна. Постави мужу да вечера. Из собе изиђе полуобучен Григорије; чешући се по грудима обраслим црном длаком, подсмешљиво намигну на брата.

— Јесте ли победили?

— Ево побеђујем остатке боршча.

— Е, то је много лакше. Боршч ћемо савладати, нарочито ако ја притекнем у помоћ.

До Ускрса од рата није било ни трага, а на Велику суботу дојури из Вешенске курир, остави коња свег у пени код Коршуновљеве капије, па лупајући сабљом по степеницама, устрча на доклат.

— Какве гласове доносиш? — с прага га дочека Мирон Григорјевић.

— Мени је потребан атаман. Јесте ли ви то?

— Ми смо.

— Опремајте козаке сад одмах. Кроз Наголинску општину иде Потјолков с Црвеном гардом. Ево наредбе — па заједно с ковертом изврну ознојену поставу качкета.

Дед Гришака је долазио на разговор, натичући наочаре на нос; из дворишта дотрча Мићка. Наредбу од окружног атамана читали су заједно. Курир је, наслањајући се на рецкасту ограду степеница, размазивао рукавом прашину по опаленом лицу.

На први дан Ускрса, омрсивши се, пођоше козаци из села. Наредба генерала Алфјорова била је строга, он је претио да ће их лишити козачког звања, па зато је на Потјолкова ишло не четрдесет људи као први пут, већ сто осам, међу којима је било и стараца, обузетих жељом да се сударе с

бољшевицима. Заједно са сином ишао је Матвеј Кашулин, с озеблим носом. На бедној кобилици парадирало је у предњим редовима Авдејић Лажов, који је целог пута забављао козаке најнеобичнијим својим измишљотинама; ишао је старац Максајев и још неколико седобрадих... Млади су ишли по невољи, стари — од живе жеље.

Григорије Мелехов, набацивши на качкет капуљачу кишног огртача, јахао је у задњем реду. Из облачног неба сипала је киша. Над степом, покривеном лепом зеленом травом, котрљали су се облаци. Високо, под самим гребеном облака пловио је орао. Ретко узмахујући крилима, ширећи их, хватао је ветар, па подухваћен ваздушном струјом, искрећући се, нејасно се преливао циметастим сјајем, летео на исток, удаљујући се, смањујући се.

Степа се мокро зеленила. Само местимично издвајали су се кругови прошлогодишњег пелена, црвенела се зевалица и на гребену брежуљка плавкасто су одсјајивале као стражари.

Спуштајући се с брда у Карганску, козаци су срели дечка козачића, који је терао волове на пашу. Ишао је, клизајући се босим ногама, машући камџијом. Сплавивши коњанике, заустави се, разгледајући пажљиво њих и њихове коње подвезаних репова и упрскане блатом.

— Чији си ти? — упита га Иван Томилин.

— Каргин — одговори дечко жустро, смешећи се испод капута пребаченог преко главе.

— Јесу ли отишли ваши козаци?

— Отишли су. Отишли су да избацују Црвену гарду. А да ли имате дувана за једну цигарету?

А, чико?

— Хоћеш дувана? — Григорије заустави коња.

Козачић му приђе. Његове засуване чакшире биле су мокре, црвени лампази су се сјајили. Он је гледао слободно у лице Григорију, који је вадио из џепа дуванкесу, и говорио пријатним тенором:

— Ето ту, одмах чим се почнете спуштати — видећете побијене. Јуче су заробљене црвендаће наши козаци потерали у Вешке, па их поклали... Ја сам, чико, чувао стоку поред Пешчане хумке, па сам оданде видео како су их секли. Јао, било је страшно. Кад су почели да машу сабљама, па кад су они почели јаукати, почели бежати... После сам ишао, гледао: све су већином Кинези. Једном су одсекли раме, дише учестано, и види се како му срце у средини обливано крвљу куца, а плућа плава, пла-ва... Страшно! — понови он, чудећи се у себи што се козаци не плаше од његовог причања, тако је бар он закључио, гледајући равнодушна и хладна лица Григорија, Христоње и Томилина.

Запаливши дуван, он поглади мокар врат Григоријева коња, рече: „Хвала“ — па отргча воловима. Поред пута, у не много дубокој јарузи, излоканој пролећном водом, само малко засути глинушом, лежали су лешеве исечених црвених гардиста. Видело се црнпурастоплаво, као од олова лице са запеченом крвљу на уснама, црнела се боса нога у плавој ватираној ногавици.

— Гадило им се да закопају... Хуље! — пригушено прошапта Христоња па наједанпут, ошинувши бичем свога коња, претекавши Григорија, одјури низ брдо.

— Но, показала се и на донској земљи крвца — тресући образом, осмехну се Томилин.

XXV

Као послуга уз митраљез код Бунчука био је козак из села Татарског Максимка Грјазнов. Коња је изгубио у борби с одредом Кутепова, отада се неуздржљиво пропио, прокартао. Кад је под њим погинуо коњ — онај исти што је имао воловску боју, са сребрним каишем низ леђа — Максимка је изнео на себи седло, носио га четири врсте, па, видећи да неће умаћи добровољцима, који су бесно гонили, откине богати нагрудник, узме узду и не питајући никог оде из борбе. Појавио се тек у Ростову. Убрзо је изгубио на „ајнцу“ сребрну сабљу, што је узео од јесаула кога је посекао, прокоцкао коњску опрему која му је остала у рукама, чакшире, чизме од шевроа, па го дошао у команду код Бунчука. Овај га одене, пригрли. Можда би се Максимка и поправио, али у боју који је започео у околини Ростова 24. априла, чукну га куршум у главу, истече на кошуљу плаво Максимкино око, поче лопити крв из лобање отво-рене као кутија од конзерве. Као да никад није било на белом свету вешенског козака Грјазнова — некадашњег коњокрадице и јучерашње древне пијанице.

Погледа Бунчук како агонија грчи Максимкино тело, па брижљиво обриси с митраљеске цеви крв, која је прснула из пробушене Максимкине главе.

Одмах се морало одступати. Бунчук понесе митраљез. Максимка остаде да се хлади на жаркој земљи, -изложивши сунцу црнпураста леђа с кошуљом задигнутом на главу. (Умирући све је вукао кошуљу на главу, мучио се.)

Вод црвених гардиста од самих војника који су се враћали с турског фронта, учврсти се одмах на првом раскршћу. Један војник гола чела, с упола иструлелом зимском шубаром, поможе Бунчуку да намести митраљез, остали дигосе преко улице нешто налик на барикаде.

— Дођи да се видимо! — осмехну се један брадоња, погледајући у близак полукруг хоризонта иза брежуљка.

— Сад ћемо им сасути!

— Руши, Самара! — викали су једном јаком момку, који је одваљивао даске од ограде.

— Ено их! Трче овамо! — викну онај гола чела, попевши се на кров резервоара за воду.

Ана прилеже поред Бунчука. Црвени гардисти густо полегахше иза привременог утврђења.

У том тренутку с десна, кроз суседну уличицу, десет црвених гардиста, као јаребице по међи, промакоше за зид куће на углу. Један стиже да викне:

— Јуре! Пуцајте!

Раскршиће за трен ока постаде пусто и тихо, а један тренутак доцније, претичући вихор прашине, испале козак на коњу с белом траком на качкету, с карабином притиснутим уз бедро. Он са таквом снагом окрену коња да овај седе на задње ноге. Бунчук стиже да испали из нагановца. Прилепивши се уз коњски врат, козак умаче назад. Војници који су били код митраљеза, тапкали су неодлучно, двојица претрчаше дуж оgrade, легоше код капије.

Видело се да ће сад задржати и побећи. До крајности напрегнуто ћутање, збуњени погледи нису обећавали да ће издржати . . . А од онога што је после било, опипљиво и јасно је Бунчук запамтио један тренутак. Ана с марамом забаченом на потиљак, разбарушена и сасвим промењена од узбуђења, без крви у лицу, скочи па држећи пушку пред собом, осврћући се, показујући руком на кућу иза које се сакрио козак, исто тако непознатим задрхталим гласом викну: „За мно!" — па потрча несигурним кораком спотичући се.

Бунчук устаде. Уста му се искривише од неразговорног узвика. Истрже пушку од оближњег козака — осећајући у ногама страшну дрхтавицу, потрча за Аном, тешко дишући, поцрнео од великог и немоћног напора да виче, да је зове, да је врати. Иза себе је чуо дах неколико људи, који су трупкали за њим и свим својим бићем осећао је нешто страшно, нешто што се не да поправити, приближавање некаквог ужасног расплета. У том тренутку он је већ схватао да њен поступак не може повући остале, да је бесмислен, неразуман, осуђен на неуспех.

Недалеко од угла набаса право на козаке који дојурише. С њихове стране неуједначен плотун. Фијук куршума. Жалостиван зечји Анин узвик. И она седе на земљу, с испруженом руком и безумним очима. Он није видео како козаци окренуше назад, није видео како су их војници од оне осамнаесторице што су били код митраљеза гонили, распаљени Аниним одушевљењем. Она, само она је била у његовим очима, увијала се у мукама код његових ногу, Не осећајући руке, окрену је на страну, да би је узео и носио некуд, спази како је крв подишла на левој страни и парчиће плаве блузе како мокро ландарају око ране — схвати да је рана од разорног куршума, схвати смрт Анину, виде смрт у њеним очима превученим мутном навлаком.

Неко га одгурну. Ану пренесоше у оближње двориште, положише у хладу испод настрешице шупе.

Војник голог чела гурао је у рану комаде вате и одбацивао их кад се напију црне крви. Дошавши себи, Бунчук раскопча Ани оковратник на блузи, исцепа на себи кошуљу, па притискујући парчад платна уз рану, виде мехуре у крви, која је пропуштала у рану ваздух, виде како се бели плаво Анино лице и црна уста јој дрхте у мукама. Усне су хватале ваздух, а плућа су тешко дисала: ваздух је пролазио кроз уста и рану. Бунчук расече на њој кошуљу, без стида разголити тело покривено самртним знојем. Рану некако запушише тампоном. После неколико тренутака Ани се врати свест. Избечене очи погледаше из црних модрих кругова на Илију, па се покрише трепавицама које су дрхтале.

— Воде! Врућина ми! — викну она па се поче отимати и заплака. — Хоћу да живим! Или-ја-а-а!.. Мили!.. Аааа!..

Отеченим уснама Бунчук је додиривао њене зажарене образе, сипао из крчага воду на груди. Вода је до врха пунила удубљења међу кључњачама и зачас се испаравала. Самртничка ватра је сагоревала Ану. Ма колико да је Бунчук сипао на њу воде — Ана се вила у мукама, отимала из руку.

— Врућина!.. Ватра!..

Онемоћала, хладећи се помало, рече разговетно:

— Илија зашто? Ето видиш како је све просто ... Баш си чудан! Страшно просто ... Илија ... Мили, ти мојој мами некако... Знаш... — Она упала отвори очи сужене као што бива у смеху, па покушавајући да савлада бол и страх, поче говорити неразговетно, као да је нешто дави: — Најпре осећај... Удар и опекотина ... Сад све гори ... Осећам да ћу умрети... — па се намршти, видећи жалостан одречан гест његове руке. — Не! Крв се излива унутра... Плућна марамица је пуна крви ... Тешко ми је... Ах, како тешко дишем!..

У прекидима је говорила често и много, као да се трудала да каже све што ју је мучило. С бескрајним ужасом Бунчук примети да јој лице постаје светло, прозрачно, жуће код слепоочница. Пренесе поглед на руке, које су беживотно лежале уз тело, виде нокте како се као зрела шљива пуне ружичасташ плаветнилом.

— Воде... На груди ... Врућина!

Бунчук полете у кућу по воду. Враћајући се, није чуо под настрешицом Анино крчање. Ниско сунце је осветљавало уста у последњем грчу, још топлу шаку, као из воска изливену, притиснуту на рану. Стежући полако њена рамена, подиже је мало, један тренутак је гледао у зашиљен нос с потамнелим ситним пегама у повијама, хватао под широким црним обрвама потамнео сјај зеница. Немоћно забачена глава падала је све ниже, на танком девојачком врату, у плавој жилици бројао је

последње ударце пулса.

Бунчук притиште хладне усне на црни упола затворен очни капак, зовну је:

— Драга! Ања! — усправи се, па окренувши се нагло, пође неприродно право, не мичући рукака, притиснутим уз бедра.

XXVI

Тих дана је живео као у тифусном бунилу. Ишао је, радио нешто, јео, спавао, али све то као у полусну који је заносио и опијао. Пренераженим отеченим очима гледао је несвесно у свет који се простирао око њега, познанике није могао познати, гледао је као јако пијан или као да се тек придигао од тешке болести. Од Анине смрти његова осећања су се привремено атрофирала; није имао воље ни за што, ни о чему није мислио.

— Једи, Бунчук! — нудили су га другови, и он је јео, тешко и лено мичући вилицама, тупо заустављајући поглед на једној тачки.

На њега су пазили, говорили да га пошљу у болницу.

— Јеси ли болестан? — упита га сутрадан један митраљезац.

— Нисам.

— Па шта ти је? Тугујеш?

— Не.

— Па дај да запалимо по једну. Ее, братац, више је не поврати. Немој на то мислити.

Кад би дошло време да се спава — њему су говорили:

— Лези да спаваш. Време је. И он би легао.

У том стању привременог одласка из стварности провео је четири дана. Петога дана срене га на улици Кривошликов, и ухвати за рукав.

— Аха, ту си ти, а ја те тражим. — Кривошликов није знао шта се догодило с Бунчуком, па га пријатељски потапша по рамену, забринуто се осмехну. — Зашто си ти такав? Да ниси попио коју више? Јеси ли чуо да се шаље експедиција у северне округе? Да, изабрана је комисија од петорице. Фјодор води. Једина је нада у северне козаке. Иначе неће ваљати. Зло! Хоћеш ли ти да идеш? Нама су потребни агитатори. Хоћеш ли да идеш, а?

— Хоћу — одговори Бунчук кратко.

— Е па добро. Сутра се крећемо. Сврати код деда Орлова, он код нас чита у звезде.

Као и пре у стању потпуне духовне утучености Бунчук се спреми за пут и сутрадан, 1. маја, отпутова заједно с експедицијом.

У то време су околности за донску совјетску владу добијале отворено опасан облик. Из Украјине се приближавала немачка окупациона војска, окрузи и станице у доњем току Дона били су сви изреда заплуснути контрареволуционарним метежом.

По зимовницима је лутао Попов, претећи отуда Новочеркаску. Обласни конгрес совјета који је крајем априла почео у Ростову више пута се прекидао, јер су се побуњени Черкасци приближавали Ростову и заузимали предграђа. Само су на северу, у Хоперском и Уст-Медведицком округу горела огњишта револуције, па су њиховој топлоти и нехотице стремили Потјолков и остали који су изгубили веру у потпору козаштва доњег Дона. Мобилизација није успела, и Потјолков, недавно изабран за председника Донског совнаркома, иницијативом Лагутина одлучи да оде на север, па да тамо мобилише три-четири пука фронтоваца и баци их на Немце и доњо-донску контрареволуцију.

Створена је ванредна мобилизациона комисија петорице, на челу са Потјолковом. 29. априла узму из државне благајне десет милиона рубаља у злату и новчаницама Николе II за потребе мобилизације, на брзину скрпе одред за заштиту сандука с новцем, највише од козака бивше каменске месне команде, узму неколико козака агитатора и 1. маја, већ под ватром немачких аероплана, експедиција се крену у правцу Каменске.

Путеви су били закрчени ешелонима црвених гардиста који су одступали из Украјине. Козаци устаници су рушили мостове, приређивали сударе возова. Свакодневно су се над линијом Новочеркаск — Каменска ујутру појављивали немачки аероплани, кружили као јато орлова, спуштали се — кратко су штектали митраљези, из ешелона су испадали црвени гардисти; ситно су гроктали пуцњи, над железничким станицама мирис шљаке мешао се с горким мирисом рата, уништења. Аероплани су узлетали у несхватљиву висину, а стрелци су још дуго испражњивали шаржере, и чизме оних који су пролазили поред композиције упадале су до чланака у празне чауре. Њима је био покривен песак као јаруга хрстовим златним лишћем у новембру.

Неизмерно уништење показивало се у свему: поред пруга видели су се спаљени и изломљени вагони, на телеграфским стубовима као шећер белеле су се чашице, умотане у искидане жице. Многе куће биле су порушене, заклоне од снега поред линије као да је очистио оркан ...

Експедиција се пробијала пет дана у Милерово. Шестога дана ујутру Потјолков сазва чланове комисије у свој вагон.

— Овако се не може путовати! Хајде да оставимо сву нашу имовину па да идемо у маршу.

— Шта говориш? — узвикну запањено Лагутин.

— Док ти будеш жипчио у маршу до Уст-Медведице, — бели ће прећи преко нас.

— Доста је далеко — узврпољи се и Мрихин. Кривошликов, који је тек скоро стигао експедицију, ћутао је, умотавао се у шињел с избледелим испускама. Тресла га је грозница, од кинина му је зујало у ушима, горела му глава пуна бола. Он није узимао учешћа у саветовању, седео је, згурен на џаку са шећером и очима превученим грозничавом: навлаком љутито гледао у Зинку — „швалерку“ Потјолкова, плаву прсату девојку, коју је овај водио са собом тобож као „милосрдну сестру“. Зинка је враћала слабачком Кривошликову истом таквом: антипатијом, раскречивши дебеле ноге, наваливши се на балу са чајем, пушила је, гњечила цигарету ситним жиэотињским зубима и изазивачки, безобразно се смешила. Они су осетили једно према другом оштро непријатељство већ од првог сусрета, Кривошликов је чекао тренутак да нападне Потјолкова и избаци из вагона то ђубре.

— Шта је, Кривошликов, теби као да се одузео језик? — упита Потјолков суво, не дижући очију с карте.

— Шта хоћеш?

— Не чујеш о чему говоримо? Морамо ићи у маршу, иначе ће нас претећи, пропаћемо. Како ти мислиш? Ти си ученији од нас, говори.

— Могло би се у маршу — поче Кривошликов, говорити испрекидано, али наједанпут сасвим курјачки шкљоцну зубима, ситно се затресе, обузет јаким нападом грознице. — Могло би се када би било мање пртљага. Саме жене не можемо да сместимо у возу. Нек иду до врага! Ја ћу покренути питање да се оне избаце!

— Остави се, Михаило — замоли га Потјолков збуњено.

— Немам шта да оставим! — цвокоћући зубима, рече Кривошликов уз лак одобравајући оомех Лагутина. — Шта имамо да вучемо жене у оваквом тренутку!

Зинка скочи. Њене плаве очи се замаглише.

— Не идем о твом трошку, подрепашу! Не треси се!

— Ти да ћутиш!

— Шта си ми ти, балавче? Официрчићу несрећни!

— Престаните! — викну Потјолков оштро као у строју, па песницом Зинки: — Ућути, ти! Јер ћу те за косу па на ветар!

Подрхтавајући љутито ноздрвама, Зинка ућута. Потјолков се окрену раздражено Лагутину.

— А ти немој трговати зубима као девојчур! Шта се кезиш? Кажи ти мени разлоге зашто не можемо ићи у маршу?

Код врата рашири карту области. Мрихин је држао углове. Карта се лепршала на ветру који је долетео с облачног запада и шуштећи се отимала из руку.

— Ево како ћемо ићи, ево, погледај! — Жут од дувана прст Потјолкова укосо пређе по карти.

— Видиш ли размер? Сто педесет врста, највише двеста. Но!

— Да тако је, ђаво да га носи! — сложи се Лагутин.

— Како ти мислиш, Михаило? Кривошликов с досадом слеже раменима.

— Ја се не противим.

— Одмах идем да кажем козацима да се искрцају. Не треба губити време.

Мрихин, ишчекујући, одмери погледом све, па пошто нико не рече ништа против тога, искочи из вагона.

Ешелон којим је путовала експедиција Потјолкова, тога суморног, кишног јутра стајао је недалеко од Беле Калтиве. Бунчук је лежао у свом вагону, покривен шињелом по глави. Ту су козаци кували чај, смејали се, шалили се међу собом.

Вањка Болдирјев — мигулински козак, лакрдијаш и подсмевало, подсмевало се другу митраљесцу.

Из које си ти губерније, Игњате? — крчао је промуклим гласом, који је мирисао на дим.

— Из Тамбовске — меким басом одазва се мирни Игњат.

— И свакако моршански?

— Не, шацки.

— А-а-а... шацки су јуначине: у тучи седморица се не боје да на једког иду. Јесу ли то у вашем селу за преславу теле заклали краставцем?

— Хајде, море, остави се!

— Ах, да, ја заборадио, тај се случај није код вас десио. Код вас су, чини ми се, у цркви палачинкама запушавали пукотине, а после су је на грашку хтели низбрдо да превуку. Је ли тако било?

Чајник- прокључа, и то за неко време избави Игњата од шала Болдирјева. Али тек што су сели за доручак, Вањка поче поново:

— Игњате, зашто ти слабо једеш свињетину? Не волиш?

— Не, волим.

— Па ево ти свињске задњице. Укусна је!

Сви прснуше у смех. Неко се загрцну, па је дуго кашљао тресући се. Ускомешаше се.

Затрупкаше чизмама, а тренутак доцније — зачу се задуван и срдит Игњатов глас:

— Ждери сам, ђаволе! Шта се гураш својом задњицом.

— Није моја, већ свињска.

— Ђаво један — погана је!

Равнодушан, малко промукао глас Болдирјева отеже:

— По-га-на? Имаш ли ти памети? Она је на Ускрс освећена. Боље кажи да се бојиш омрсити се...

Земљак Болдирјева, леп, сасвим плав козак, носилац сва четири степена крста св. Ђорђа, саветује та:

— Остави се, Иване! Награбусићеш са сељаком. Појешће задњицу па ће тражити нераста. А где ћеш га овде наћи.

Бунчук је лежао затворених очију. Разговор није долазио до његовог слуха, и он је преживљавао оно што се недавно десило с ранијим, чак можда и јачим болом. У мутној навлаци затворених очију видео је пред собом степу, покривену снегом, с мрким гребенима далеких шума ка хоризонту; он као да је осећао хладан ветар и поред себе је видео Ану! Њене црне очи, јуначке и нежне линије милих уста. ситне пеге у повијама, замишљену бору на челу .. Он није чуо речи, које су се откидале с њених усана: оне су биле неразговорне, прекидане су нечијим туђим говором, смехом, али по сјају зеница, по трептању извијених трепавица, досећао се о чему она говори... Па онда друкчија Ана: плавожута, с пругама од осушених суза на образима, са зашиљеним носом и језиво-болно стегутим уснама.

Он се нагиње, љуби црна удубљења угашених очију ... Бунчук јекну, длаком запуши себи уста, да задржи јецање. Ана га није напуштала ни тренутка. Њена слика није бледела нити тамнела због времена. Њено лице, фигура, ход, гестови, мимика, покрети обрва — све се то спајало својим деловима, састављало је њу целу, живу. Он се сећао њених речи, надахнутих сентименталним романтизмом, свега онога што је преживео с њом. И од тог живог сећања његове муке су се удесетостручавале.

Пробудише га када чуше наредбу за искрцавање. Он устаде, равнодушно се спреми, изиђе. Затим је помагао при истоваривању ствари. Тако исто равнодушно сео је на кола, кренуо се.

Ромињала је киша. Квасила се ниска трава поред пута.

Степа. Ветрови су слободно беснели по гребенима и јаругама. Далека и блиска села, засеоци. Иза њих дим из локомотива, црвени квадрати станичних зграда. Четрдесет и више кола, најмљених у Белој Калитви, отогло се путем. Коњи су ишли лагано. Глиновита црница, размекшана од кише, отежавала је кретање. Блато се лепило за точкове, намотавало се као црни памучни праменови. Испрод њих и иза њих су ишли у гомили рудари из рејона Беле Калитве. На исток су одлазили од козачке самовоље. Вукли су са собом породице, прње.

Код постаје Грачи стигоше их разбијени одреди црвених гардиста Романовског и Шчаденка. Лица у бораца била су земљане боје, измучена борбом, бесаницом и оскудицом. Потјолкову приђе Шчаденко. Његово лепо лице, с брковима подшишаним по енглески и танким рскавичавим носом, било је испијено. Бунчук је пролазио поред њих, чуо како је Шчаденко, набраних обрва, говорио љутито и уморно:

— Та шта ми говориш? Као да ја не познајем своје људе? Рђаве ствари, а ту Немци, проклетни да су! Кад ћеш их сад скупити?

После разговора с њим Потјолков, намрштен и као мало збуњен, стиже своја кола, поче узбуђено нешто говорити Кривошликову, који се био придигао. Пратећи га погледом, Бунчук виде: Кривошликов, одупирући се на лакат, оштро махну руком кроз ваздух, испали плотун од неколико реченица, и Потјолков се развесели, скочи на кола, која шкрипнуше са стране, примивши на себе тобџију тешког сто кила; кочијаш ошину коње, блато поче прскати у страну.

— Терај! — викну Потјолков, жмирећи, раскопчавајући према ветру кожни капут.

XXVII

Неколико дана експедиција је ишла у дубину Донецког округа, пробијајући се ка Краснокутској станици. Становништво украинских села дочекивало је одред стално гостољубиво: радо су продавали животне намирнице, храну за коње, примали на стан, али чим би се покренуло питање да даду коње до Краснокутске — Украјинци су се врпољили, чешали потиљке и одлучно одбијали.

— Добро ћемо платити, па што окрећеш нос? — питао је Потјолков једног Украјинца.

— Па мени мој живот није јевтинији од новца.

— Шта ће нам твој живот, узајми нам коње с колима.

— Не могу.

— Зашто не можеш?

— Па ви козацима идете?

— Да, па шта је с тим?

— Може се десети штогод рђаво. Зар мени није жао своје стоке? Убију коње, па шта онда да радим? Не, чико, мани се, нећу да идем!

Што су се више приближавали краснокутском атару све немирнији су постајали Потјолков и остали. Осећала се извесна промена и у расположењу становника: док су их у првим селима дочекивали с радосним гостопримством, у даљим селима су се према експедицији држали отворено непријатељски и на опрезу. Нерадо су продавали своје производе, избегавали су да одговоре на питања. Кола експедиције није више као раније окружавао шарен појас сеоске младежи. Намрштено, непријатељски су гледали кроз прозоре, журили су да се уклоне.

— Јесте ли ви крштени или нисте? — љутито су питали козаци из експедиције. — Шта гледате у нас као теле у шарена врата?

А у Једном селу Наголинске општине Вањка Волдирјев, доведен до очајања хладним пријемом, ударао је на тргу капом о земљу — обзирући се да не дође когод од старијих, викао промукло:

— Јесте ли ви људи или ђаволи? Зашто ћутите, мајку вам вашу? За ваша права крв проливамо, а ви нећете ни да нас видите! Срамота је тако се понашати! Сад је, другови, једнакост — нема ни козака, ни Ђубана, немате чега да се бојите. Одмах да сте донели јаја и кокоши, за све ћемо платити николајевским банкама!

Шесторица Украјинаца који су слушали како се мучи Болдирјев, стајали су оборене главе као коњи у плугу.

На његов ватрен говор не одазваше се ниједном речју.

— Као што сте били Ђубани, такви сте, проклетци да сте, и остали! Цркли дабогда, ђаволи! Колера вас поморила, трбушаста буржуји! — Болдирјев још једном тресну о земљу своју изношену капу, поцрвене од бескрајног презира: — Ви сте говнари! Од вас се ни снега усред зиме не може испросити!

— Не лај! — само толико рекоше Украјинци, разилазећи се на разне стране.

У том истом селу једног козака, црвеног гардисту упита нека старија Украјинка:

— Је ли истина да ћете ви све отимати и све људе сећи?

И козак, не трепнувши оком, одговори.

— Истина је. Нећемо баш све, а старце ћемо сећи.

— Ој, боже мој! А шта вам они требају!

— Па ми их с кашом једемо: овчетина се сад осећа на траву, није слатка, а кад деда гурнеш у котао, од њега се добија тако масна чорба...

— Ама, ви се то, мора бити, шалите?

— Лаже он, тетка! Измотава се! — умеша се

У разговор Мрихин.

И у четири ока жестоко прочита шалјивцији:

— Ти пази како се шалиш и с ким се шалиш! Пази да ти за такве шале Потјолков њушку не - разбије! Што правиш забуну? Она ће одиста поверовати да старце кољемо.

Потјолков је скраћивао одморе и преноћишта. Убијала га је узнемиреност, па је журио напред. Уочи уласка у Краснокутску станицу дуго је разговарао с Лагутином, питао га шта мисли.

— Ми, Иване, не треба далеко да идемо. Кад стигнемо до Уст-Хоперске станице почећемо посао! Објавићемо регрутовање, даћемо по сто рубаља плате, али да иду с коњима и опремом, не треба народне паре бацати. Из Уст-Хопра ћемо ударити уз Дон: кроз твоју Букановску, Слешчевску, Федосејевску, Кумилженску, Глазуновску, Скуришенску. Док до Михајловске дођемо — дивизија! Хоћемо ли је накупити?

— Па накупићемо, ако је тамо све мирно.

— Ти већ мислиш да је и тамо почело?

— А откуда знам? — Лагутин је гладио ретку брадицу, танким, жалостивим гласом се тужио:

— Задочнили смо ... Војим се, Феђа, да нећемо успети. Официри тамо вршљају. Требало би журити.

— Па ево журимо. А ти се не бој! Ми се не смемо бојати — Потјолкову очи добише суров изглед. — Водимо са собом људе, па како се можемо бојати? Стићи ћемо! Пробићемо се! Кроз две недеље тући ћу и беле и Немце! Ићи ће до ђавола када их потерамо с донске земље! — па, попушивши алапљиво цигарету, изрече прикривену мисао: — Ако одоцнимо, пропали смо и ми, и совјетска власт на Дону. Ох, само да не задочнимо! Ако тамо пре нас допре официрски устанак — свршено је!

Сутрадан предвече експедиција ступи на земљу Краснокутске станице. Близу села Алексејевског Потјолков, који се возио на једнима од предњих кола с Лагутином и Кривошликовым, спази стадо које је ишло у степу.

— Хајде да питамо чобанина — предложи он Лагутину.

— Идите — поможе га Кривошликов.

Лагутин и Потјолков, скочивши с кола пођоше стаду. На утрини, спрженој суцнем, сјактила се

мрка трава. Трава је била ниска, угажена копитама, само је поред пута у жутиим жбунићима цветала дивља репица и шуштао китњастим метлицама дивљи овас. Гњечећи у руци плод старог пелена, удишући оштру горчину његовог мириса, Потјолков приђе чобанину.

— Здраво да си, оче!

— Хвала богу.

— Напасаш?

— Напасам.

Старац је намрштено гледао испод неокострешених седих обрва, машући буџом.

— Па како живите? — упути му Потјолков уобичајено питање.

— Божјом помоћи, доста добро.

— Шта има ново код вас?

— Ништа се не чује. А какви сте ви људи?

— Војници, идемо кући.

— А одакле сте ви?

— Из Уст-Хоперске станице.

— А да није с вама онај Потјолкин?

— С нама је.

Чобанин, очевидно уплашивши се, приметно побледе.

— Шта си се уплашио, деда?

— Како да не, храниоци; кажу да ви кољете све православне.

— Лаж! Ко то шири такве гласове?

— Прекјуче је атаман говорио на скупу. Чуо је, или је добио званични акт да иде Потјолкин с Калмицима и коље све одреда.

— Зар ви већ имате атамане? — Лагутин брзо погледа у Потјолкова.

Овај својим жутиим зубима загризе стабљику.

— Ономад смо изабрали атамана. Совјет смо укинули.

Лагутин хтеде још нешто да упита, али на страни од њих, јак олињао бик скочи на краву, пригњечи је,

— Сломиће је, проклетник! — јекну старац и за његове године необичном брзином појури стаду, вичући у трку: — Настина кравица!, Сломиће је!, О!.. О-о-о, лисоња!..

Разбацујући широко руке, Потјолков пође колима. Као добар домаћин, Лагутин се заустави, па је узнемирено гледао у слабачку кравицу коју је бик био савио до земље и нехотице је мислио у том тренутку: „А богами ће је сломити, сигурно је већ сломио! Ах ти, ђаволе!"

Тек кад се уверио да је кравица испод бика сачувала своја леђа читава, пошао је колима. „Шта да радимо? Није могуће да су атамани већ и преко Дона?" — постави он себи питање. Али његову пажњу поново за тренутак привуче леп расни бик који је стајао изнад пута. Бик је њушио велику, темељну, дебелу црну краву, махао главом широка чела. Гроник му је висио до колена, дугачак труп, снажан и збијен, био је истегнут као струна. Ниске ноге су се као стубови забијале у меку земљу, па и нехотице уживајући у расном бичу, милујући очима његову црвену длаку с пегама; Лагутин је кроз рој немирних мисли изнео са уздахом једну: „Нама би у станици требало да имамо једног таквог. Јер наши бичићи су одвећ ситни." Та мисао се закачила узгред, тренутно, али већ кад је прилазио колима, загледајући у невесела лица козака, Лагутин је смишљао маршруту по којој ће сад морати ићи.

Изнурен грозњом, Кривошликов, сањалица и песник, говорио је Потјолкову:

— Ми измичемо испред контрареволуционарног таласа, гледамо да га претекнемо, а он већ заплъускује преко нас. Очевидно је да га не можемо претећи. Брзо иде као плима на ниској обали.

Од чланова комисије изгледа да је само Потјолков узимао у обзир сву компликованост ситуације. Он је седео, нагињући се напред — сваког минута викао кочијашу.

— Терај!

На задњим колима запеваше па умукосе. Отуда је допирао испрекидан смех, одјекивали усклици, надвикујући говор точкова.

Обавештења која је дао чобанин потврдила су се. Успут је експедиција сусрела једног козака-фронтотца, који је ишао на колима са женом у село Свечников. Он је носио нарамнице и кокарду. Потјолков га испита и још више поцрне.

Прођаше село Алексејевско. Промицала је киша. Небо се било натуштило. Само на истоку, кроз продеран облак видео се ултрамарински комад неба, обливен косим сунцем.

Тек, што су почели силазити с брежуљка у кримски заселак Рубашкин, отуда на супротну страну почеше трчати људи, у трку пројури неколико кола.

— Беже. Нас се боје... — рече Лагутин збуњено, гледајући у остале.

Потјолков викну:

— Вратите их! Та вичите им, ђаво вас однео! Козаци поскакаше у колима, почеше махати капама. Неко викну јако:

— Е-хеј!.. Куда ћете? .. Причекајто!..

Кола, експедиције у касу су се скупљала у засеоку. На широкој пустој улици вио се ветар. У једном дворишту нека стара Украјинка с виком је бацала у кола јастуке. Њен муж, бос и гологлав, држао је за узду коње.

У Рубашкину сазнадоше да је коначара кога је послао Потјолков заробила козачка патрола и одвела изва брежуљка. Козаци су, очевидно, били близу. После кратког саветовања одлучено је да се иде натраг. Потјолков, који је у почетку наваливао да се иде напред, поче се колебати.

Кривошликов је ћутао, њега је поново почео трести наступ грознице.

— Можда би требало да идемо даље? — упита Потјолков Бунчука, који је присуствовао саветовању.

Овај равнодушно слеже раменима. Њему је било апсолутно свеједно — да ли ће се ићи напред или назад, само да се креће; само да бежи од туге која га је пратила у стопу. Ходајући поред кола, Потјолков поче говорити како је боље да иду на Уст-Медведицу. Али га оштро прекиде један од козака-агитатора.

— Јеси ли ти полудео! Куда хоћеш да нас водиш? Контрареволуционарима? Ти се, брате, немој шалити! Назад ћемо, ићи! Немамо воље да гинемо. Шта је ово? Видиш ли? — он показа на брежуљак.

Сви се окренуше: на омањој хумци јасно су се оцртавале фигуре тројице коњаника.

— Њихова патрола!—узвикну Лагутин.

— Ено их још!

На брежуљку почеше промицати коњаници. Они су долазили у групама, и разилазили се, губили се иза брежуљка и поново се показивали. Потјолков издаде наредбу да се креће натраг. Прођоше кроз село Алексејевско. И тамо становништво, очевидно раније упозорено од стране козака, спазивши да се приближују кола експедиције, поче се крити и бежати.

Смркавало се. Сипала је досадна, ситна, хладна киша. Људи су кроз покисли и озебли. Ишли су поред кола, држећи пушке на готовс. Заобилазећи брежуљак, пут се спуштао у удољицу, ишао по њој, вијугајући и пењући се на брежуљак. На гребенима су се појављивале и скривале козачке патроле. Оне су пратиле експедицију, појачавајући и без тога нервозно расположење козака.

Поред једне од попречних јаруга које су пресецале удољицу, Потјолков скочи с кола, па кратко добаци осталима: — Спремите се! — Откачивши свој коњички карабин, пође уз кола. У јарузи се модрела пролећна вода, задржана браном. Блато око јаза било је ишарано траговима стоке која је прилазила водопоју. На врху ислужене бране растао је коров и попонац, доле, код воде кржљала је сита, шуштао под кишом оштролисти рогоз. Потјолков је очекивао козачку заседу у том месту али...напред послата патрола није ништа нашла.

— Фјодоре — сад их немој чекати — шапну

Кривошликов, позвавши Потјолкова колима. — Сад они неће напасти. Ноћу ће напасти.

— И ја мислим.

XXVIII

На западу су се гомилали густе облаци. Смркавало се. Негде далеко-далеко око Дона је севало, као недотучена птица крилом лепршала се наранџаста муња. На тој страни бледо је сијало вечерње руменило, заогрнуто црним скутом облака. Степа, као чаша до врха напуњена тишином и мокром влагом крила је у наборима јаруга тужне одблеске дана. На нешто је подсећало то јесење вече. Чак и траве, које још нису биле цветале, испуштале су неописани мртвачки задах на трулеж.

Корачајући, Потјолков је мирисао разноврсне неразговорне мирисе мокре траве. Покадшто се заустављао, чистио са чизама комаде залепљеног блата; исправљајући се, тромо и уморно је носио своје тешко тело, шкрипао мокрим, кожним, широм раскопчаним капутом.

У село Калашников, Пољаково-Наголнске области, стигли су тек ноћу. Козаци из команде, напустивши кола, разиђоше се по кућама ради преноћишта. Узрујани Потјолков издаде наредбу да се поставе страже, али су се козаци спремали без воље; тројица одбише да иду.

— Да им суди другарски суд! За неизвршење ратне наредбе — да се стрељају! — падао је у ватру Кривошликов.

Истрзан бригом, Потјолков тужно одмахну руком.

— Деморалисали се услут. Неће се бранити. Пропали смо, Мишатка!..

Лагутин којекако скупи неколико људи, посла патроле иза села.

— Немојте спавати, момци! Иначе ће нас похватати! -- обилазећи куће, убеђивао је Потјолков себи најближе козаке.

Он је сву ноћ преседео за столом, оборивши главу на руке, уздишући тешко и промукло као болесно живинче. Пред зору само га мало превари сан, и он обори на сто велику главу, али га одмах пробуди Роберт Фрашенбрuder, који дође из суседне куће. Почеше се спремати за полазак. Већ је свануло. Потјолков изиђе из собе. Домаћица, помузавши краву, сусрете га у трему.

— А на брегу иду коњаници — рече она равнодушно.

— Где?

— Ено иза села.

Потјолков истрча напоље: на брегу, иза беле завесе од магле, која се дизала над селом и врбовом шумом, видели су се многобројни одреди козака. Они су ишли касом и кратким галопом, опкољавајући село, стежући обруч чврсто.

Ускоро се у двориште у коме се зауставио Потјолков око његових кола почеше прикупљати козаци из команде.

Дође Мигулинац Василије Мирошкиков — јак бућаст козак, Он одазва Потјолкова у страну, па оборивши главу, рече:

— Ево шта, друже Потјолков... Сад су долазили делегати од њих — он махну руком у правцу брега — наредили да ти саопштим да одмах положимо оружје и предамо се. Иначе они ће кренути у напад.

— Ти!.. Пасји сине!.. Шта говориш? — Потјолков дохвати Мирошникову за ревере шињела, баци га од себе, па притрча колима; дохвати пушку за цев, па промуклим огрубелим гласом викну козацима:

— Да се предамо?. Какви могу бити разговори с контрареволуцијом? Зар се ми не боримо против њих! За мнош. У ланац!

Испадеше из дворишта. У гомили потрчаше на крај села. Код последњих кућа стиже задуваног Потјолкова члан комисије Мрихин.

— Срамота, Потјолков! Зар са својом браћом да проливамо крв? Остави! И овако ћемо се споразумети.

Видећи да само незнатан део команде иде за њим — трезвеним, разумом увиђајући неизбежан пораз у случају сукоба, Потјолков ћутећи извади из пушке затварач и млитаво махну качкетом:

— Оставите, момци! Назад — у село.....

Вратише се. Цео одред се скупил у три суседна дворишта. Убрзо се у селу појавише козаци. С брега се спусти одред од четрдесет коњаника.

Потјолков, на позив миљутинских козака, оде иза села да се споразуме о условима предаје. Основне снаге противника који је био опколио село нису напуштале положаје. На бочној улици на крају, села Бунчук стиже Потјолкова, па га заустави:

— Предајемо се?

— Сила бога ие моли.... Што питаш? ... Па шта да радимо?

— Хоћеш да пропаднеш? — Бунчук се сав стресе:

Високим, безвучним, потмулим гласом он поче викати, не обраћајућ пажњу, на старце који су пратили Потјолкова.

— Кажу да ми нећемо предати: оружје!.. Ти нам више ниси старешина! С ким си се саветовао? С чијим пристанком идеш да нас издаш? — он се нагло окрену, па машући нагановцем стегнутим у песницу, оде натраг.

Вративши се, покуша да наговори козаке да се пробију и уз борбу да иду према железничкој прузи, али је већина била расположена, отворено помирљиво.. Једни су се окретали од Бунчука,, други су непријатељски изјављивали:

— Иди ратуј, Аника,^{civ} а ми се нећемо ,тући с рођеном браћом!

— Предаћемо се на веру, без оружја.

— Ускрс, па зар да крв лијемо?

Бунчук приђе својим колима која су стајала поред амбара, баци под њих шињел, леже, не испуштајући из руку изрецкан држак револвера. Испрва је мислио да бежи, али се гадио тајног одласка, дезертерства, па махнувши у себи руком, стаде чекати да се врати Потјолков.

Овај се врати посде три сата, Огромна гомила туђих козака упаде с њим у село. Неки су јахали, други, су водили коње за собом, остали су ишли пешке, наваљујући иза Потјолкова и подјесаула Спиридонова — његовог бившег друга из батерије, који је сад био на челу комбинованог одреда за хватање експедиције Потјолкова. Потјолков је високо држао главу, корачао је право и с пажњом, као да је мало више пио. Спиридонов му је нешто говорио, смешећи се фино и пакоско. А за њим је ишао козак на коњу, притискујући на груди алкаво истругано копље од велике беле заставе.

Улицу и двориште где су се била сабила кола експедиције закрчине козаци што стигоше с њима. Одмах се подиже жагор. Многи од ових козака били су другови из сталног кадра козака из команде Потјолкова. Зачуше се весели поклицы, смех.

— Где мог исписника! Какав је тебе ветар донео овамо?

— О, здраво, здраво, Прохоре!

— Здраво, хвала богу!

— Умало се нисмо потукли. А сећаш ли се како смо под Лавовом гонили Аустријанце?

— Куме Данило! Куме! Хрислос воскресел!

— Ваистину воскресел! — и зачу се звучно цмакање пољупца: два козака, гледећи бркове, гледали су један у другог, смешили се, плъескали један другог по рамену.

Доред њих други разговор:

— Нисмо имали кад ни да се омрсимо ...

— Па ви сте бољшевици, шта имате да се мрсите?

— Е па шта је с тим, ако смо бољшевици — опет у бога верујемо.

— О! Вараш?

— Тако ми бога!

— А носиш ли крст?

— Ево га. — И снажан црвени гардист широка лица, напрћивши усне, откопчавајући оковратник на блузи, извуче позеленео месингани крст, који је висио на длакавјам бронзаним грудима.

Старци с вилама и секирама из одреда за хватање „бунтовника Потјолкова" зачуђено су се загледали:

— А прочуло се да сте се ви одрекли Христове вере.

— Као да сте се већ предали сотони ...

— Чуло се да пљачкате цркве и попове уништавате.

— Лаж! — уверавао је црвени гардист, широка лтаца. — Кљукају вас лажима. Ја сам пре поласка из Ростова ишао у цркву и причестио се.

— Ама шта кажеш! — радосно запљеска рукама некакав жгољави чичица, наоружан копљем с упола одсеченом дршком.

Живахан говор брујао је по улицама и двориштима. Али после пола сата неколико козака, један од њих наредник Боковске станице, пробијајући густо збијену масу, пођоше улицом.

— Ко је из одреда Потјолкова, нека се спреми за прозивку! — вихали су они.

Подјесаул Спиридонов, у рубашки заштитне боје и таквим истим еполетама, скиде качкет с официрском кокардом, која се белела као парче одломљено од главе шећера, па викну, окрећући се на све стране:

— Сви који су из одреда Потјолкова нек иду на лево уз плот! Остали — на десно! Ми, ваша браћа фронтвци, решили смо заједно с вашом делегацијом да нам морате предати све оружје, јер вас се становништво боји ако сте под оружјем. Метните пушке и осталу опрему у ваша кола, па ћемо чувати заједнички. Ваш одред ћемо упутити у Краснокутску и тамо ћете у савету добити све ваше оружје.

Међу козацима из Црвене гарде потмула узрујаност. Повици из дворишта. Виче козак Кумшатске станице Коротков:

— Не дамо!

Потмуо жагор по улици, по двориштима, препуним људи.

Козаци што су стигли јурнуше на десну страну, и на средини улице, као разбијена гомила, остадоше црвени гардисти из одреда Потјолкова. Кривошликов с огрнутим шињелом обзирао се око себе као гоњена звер. Лагутин је криво уста. Отпоче збуњен разговор.

Одлучивши се чврсто да не предаје оружје држећи пушку пред собом, Бунчук брзо приђе Потјолкову.

— Оружје нећемо предати! Чујеш ли ти?!

— Сад је касно... — прошапта Потјолков, гужвајући грчевито у рукама списак одреда.

Тај списак пређе у руке Спиридонова. Овај, прочитавш га брзо, упита:

— Овде је сто двадесет осам људи... Где су остали?

— Изостали су у путу.

— А, тако ... Па лепо. Нареди да предају оружје. Потјолков први откачи нагановац с кубуром; предајући оружје, рече неразговорно:

— Сабља и пушка су у колима.

Отпоче разоружавање. Црвени гардисти су млитаво доносили оружје, револвере су бацали преко плотова, крили, разилазећи се по двориштима.

— Све који не предају оружје претрешћемо! — викну Спиридонов клибећи се весело и широко.

Један део црвених гардиста, предвођен Бунчуком, одби да преда пушку; њих разоружаше силом.

Узбуну начини митраљезац који побеже из кола са затварачем од митраљеза. Користећи се забуном, сакрило се неколико људи. Али Спиридонов издвоји одмах пратњу, опколи све који су остали с Потјолковом, претресе их, покуша да прозове; заробљеници су нерадо одговарали, неки су викали:

— Шта имате да проверавате, сви су ту!

— Гоните нас у Краснокутску!

— Другови! Свршавајте ствар! Запечативши и под јаком стражом пославши сандук с новцем у Каргинску, Спиридонов построји заробљенике, командова, изменивши наједанпут тон и понашање:

— У двојне редове! На ле-е-во! Десно крило напред, кораком марш! Без разговора!

Гунђагье проструја по редовима, црвених гардиста. Пођоше несложно, тихо, мало после

помешаше редове и пођоше у гомили.

Потјолков, који је при крају молио своје да предаду оружје, вероватно се још надао у какав срећан исход. Али чим су заробљенике истерали из села, козаци који су их спроводили почеше нагонити коње на крајњег Бунчука, који је ишао с леве стране, старац козак с ватрено риђом брадом и поцрнелом од старости минђушом у уху, без разлога удари бичем. Њен крај начини бразду на Бунчуковом образу. Бунчук се окрену, стегнувши песнице, али га нов, још јачи ударац натера да врдне у дубину гомиле. Он то учини нехотице, подстакнут животним инстинктом самоодржања, па стиснут телима другова који су корачали у гутој гомили, први пут после Анине смрти набра усне у слаб осмех, дивећи се у себи како је јака и упорна у свакога жеља да живи.

Заробљенике почеше тући. Побеснели видећи обезоружане непријатеље, старци су на њих нагнали коње — нагињали се из седала, тукли бичевима, тупом страном сабаља. Нехотице је сваки од бијених гледао да се прогура у средину; настаде гурњава, вика.

Један висок, срчан црвени гардист из области доњег Дона викну, тресући увис подигнутим рукама:

— Ако ћете убијати — онда нас убијајте одмах!.. Што нас мучите?

— А где је ваша реч? — викну звонко Кривошликов.

Старци се притајише. На питање једног заробљеника: „Куда нас гоните?“ — један спроводник, млад фронтовац, који је очевидно симпатисао бољшевику, одговори полугласно:

— Наредило је — у село Пономарјево. Ви се не плашите, браћо! Нећемо вам ништа рђаво учинити.

Дотераше их у село Пономарјево.

Спиридонов с двојцом козака стаде на вратима тесног дућана; пропуштајући једног по једног питао је:

— Име, презиме? Одакле си родом? — одговори су записивани у умашћену записницу.

Дође ред на Бунчука.

— Презиме? — Спиридонов принесе врх оловке на хартију, брзо погледа у натмурено лице црвеног гардиста широка чела, па видећи како му се скупљају уста, спремајући се да плъуну, изви се целим телом у страну, викну:

— Пролази, ђубре! Црћи ћеш и без презимена. Заражен Бунчуковим примером не одговори ни Тамбовљанин Игњат. Још један трећи показа вољу да умре непознат, прекорачивши ћутке преко прага ...

Спиридонов сам метну катанац. Постави стражу.

Док су се поред дућана делили храна и оружје, добивени из кола експедиције, у једном од суседних домова заседавао је преки војни суд. На брзу руку организован од представника села која су учествовала у хватању Потјолкова.

Председавао је депеаст јесаул жутих обрва, родом из Боковске станице, Василије Попов. Он је седео за столом испод огледала искићеног убрусима, раширивши широко лактове, забацивши качкет на плъоснат потиљак. Његове сјајне добродушно строге очи ишпивачки су клизиле по лицима козака чланова суда. Расправљало се о величини казне.

— Шта да радимо с њима, господо старци? — понови Попов питање.

Нагнувши се, он шапву нешто подјесаулу Сењину, који је седео поред њега. Овај потврдно брзо-климше главом. Попову се зенице сузише, угасише се у угловима очију весели зраци, и очи, сасвим друге, севнуше хладним суровим сјајем, само се малко покрише доста ретким трепавицама.

— Шта да радимо са овим издајницаима свога краја који су пошли да плъчкају наша села и уништавају козаштво?

Февраљев, старац староверац из Миљутинске станице, скочи као опругом одбачен:

— Да се стрељају! Сви! — Он као луд затресе главом; мерећи све зликовачким косим погледом, гушећи се плъвачком, повика: — Нема за њих, христо-продавце, милости! Они су чивути — побити их треба!.. Побити!.. Разапети их!.. Спалити их!..

Његова ретка куштрава брадица се тресла, седа коса, местимично црвена, била се разбарушила. Он седе, тешко дишући, црвен као цигла, мокрих усака.

— Да их пошаљемо у прогонство. Или ие? .. — предложи неодлучно један од чланова суда, Дјаченко.

— Да се стрељају сви!

— Да се казне смртном казном!

— Потпомажем њихово мишљење!

— Да се казне сви пред народом!

— Почупајмо коров из њиве! — На смрт!

— Да се стрељају, наравно! Шта ту има да се говори? — узбуди се Спиридонов.

Са сваким узвиком углови уста у јесаула Попова, добијајући све грубљи израз, губећи малопређашњу добродушност ситог човека, задовољног собом и свим што је око њега, спуштали су се доле, кривине су им постајале чврсте као камен.

— Да се стрељају!.. Пиши!.. — нареди он секретару, гледајући му преко рамена.

— А Потјолкова и Кривошликова... те непријатеље — такође стрељати? .. — То је мало за њих — разјарено викну један јак престарео козак, који је седео код прозора и неуморно увртао фитиљ лампе која се гасила.

— Њих као вође — обесити — одговори Попов кратко и понови, обраћајући се секретару: — Пиши: „Одлука. Ми, доле потписани...”

Секретар — такође Попов, даљи јесаулов рођак, нагнувши белу, глатко зачешљану главу, зашкрипа пером.

— Гаса ће свакако нестати — уздахну неко жалећи.

Лампа је трептала. Фитиљ се димио. У тишини је зујала мува заплетена у паучину на таваници, перо је гребло хартију, и неко од чланова суда је тешко дисао дувајући.

ОДЛУКА

1918. годане 27. априла (10. маја) изабрани од села Каргинске, Вокосвске и Краснокутске станице.

Од Васиљевског	Максајев Степан
„ Вокосвског	Кружмлин Никола
„ Фомина	Кумов Фјодор
„ Горњојабланског	Кухтин Александар
„ Доњодуленског	Сињев Лав
„ Иљинског	Волоцков Сејмон
„ Коњковског	Попов Михаило
„ Горњодуленског	Родин Јаков
„ Савостјанова	Флоров Алекс.
„ станице Миљутинске	Февраљев Максим
„ Николајева	Грошев Михаило
„ станице Краснокутске	Јеланкин Илија
„ села Пономарева	Дјаченко Иван
„ Јевлантјева	Кривов Никола
„ Малахова	Јемељанов Лука
„ Новоземцева	Коновалов Матвеј
„ Попова	Попов Михаило
„ Астахова	Шчегољков Василије
„ Орлова	Чекунов Фјодор
„ Кљимо-Федоровског	Чукарин Фјодор

Под председништвом В. С. Попова

ОДЛУЧИЛИ СУ:

- 1) Све пљачкаше и обмањиваче радног народа, поменуте у доњем списку, свега 80 људи, подвргнути смртној казни стрељањем, а двојицу од њих — Потјолкова и Кривошиликова, као поглавице ове партије — казнити вешањем.
- 2) Козака села Михајловског Антона Калитвенцова због недостатака доказа ослободити.
- 3) Коистангина Мељникова, Гаврила Мељникова, Василија Мељникова, Аксанова и Веришника, који су побегли из одреда Попјолкова и ухалшени у станици Краснопутској, казнити по тачки првој ове одлуке (смртна казна).
- 4) Казну извршити сутра, 28. априла (11. маја) у 6 сати ујутру.

5) На стражу за чување ухапшених одредити подјесаула Сењина, коме ставити на расположење вечерас у 11 сати два козака наоружана пушкама. Одговорност за неизвршење ове тачке пада на чланове суда; казну ће извршити стража од сваког села; послати на место стрељања по пет козака.

Оригинал потписали:

Председник војног одељења В. С. Попав.

Секретар А. Ф. Попов.

Бр.	СТАНИЦА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	ОСУД
1	Уст-Хоперска	Фјодор Потјолков	обешче
2	Јеланска	Михајло Кривошликов	„
3	Казанска	Аврам Какурин	стреља
4	Букановска	Иван Лагутин	„
5	Доњгородска лубери.	Алексеј Ив. Орлов	„
6	Доњгородска	Јефим Мих. Вахтел	„
7	Уст-Вистрјавска	Григорије Фетисов	„
8	Мигулинска	Гаврило Ткачев	„
9	Мигулинска	Павле Агафонов	„
10	Михаиловска	Александар Вубнов	„
11	Лагачска	Калиштин	„
12	Мигулинска	Константијн Мришкин	„
13	Мигулинска	Андреј Коновалов	„
14	Полтавска губерја.	Константијн Кирста	„
15	Котовска	Павле Позњакон	„
16	Мигулинска	Иван Болдирјев	„
17	Мигулинска	Тимофеј Количев	„
18	Филим.-Челб.	Димитрије Володарев	„
19	Чернишевска	Георгије Карлушин	„
20	Филим.-Челб.	Илија Калишков	„
21	Мигулинска	Савелије Рибников	„
22	Мигулинска	Полкарп Гуров	„
23	Мигулинска	Игњат Земљакон	„
24	Мигулинска	Иван Кравцов	„
25	Ростов	Никифор Фроловски	„

СПИСАК

војника одреда Потјолкова које је преки војни суд осудио 27. априла ст. ст. 1918. т. на смртну казну.

Бр.	СТАНИЦА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	ОСУДА
26	Ростов	Александар Коновалов	стрелян
27	Мигулинска	Петар Вихљанцев	"
28	Клецка	Иван Вотов	"
29	Мигулинска	Јевдоким Валкин	"
30	Михајловска	Петар Свинцов	"
31	Добринска	Иларион Челобитчиков	"
32	Казанска	Климентиде Дронов	"
33	Иловљинска	Иван Авилов	"
34	Казанска	Матвеј Сакматов	"
35	Доњокурмојарска	Георгиј Пупков	"
36	Терновска	Михаило Февраљев	"
37	Херсонска губерја.	Василије Пантелејмонов	"
38	Казанска	Порфирије Љубужин	"
39	Клецка	Димитрије Шапов	"
40	Филоновска	Сафон Шаронов	"
41	Мигулинска	Иван Губарев	"
42	Мигулинска	Фјодор Абакумов	"
43	Луганска	Кузма Горшков	"
44	Гундоровска	Иван Изварин	"
45	Гундоровска	Мирон Калниовцев	"
46	Михајловска	Иван Фарафонов	"
47	Котовска	Сергеј Горбунов	"
48	Доњочирска	Петар Алајев	"
49	Мигулинска	Прокопије Орлов	"
50	Луганска	Никита Шемн	"
51	Ст. мехарж РПТК	Александар Јасенски	"
52	Ростов	Михаило Пољаков	"
53	Раздорска	Димитрије Рогачев	"
54	Ростов	Роберт Фрашенбрудер	"
55	Ростов	Иван Силендер	"
56	Самарска губерја.	Константин Јефимов	"
57	Чернишевска	Михаило Овчињиков	"
58	Самарска губерја.	Иван Шкалов	"
59	Иловљинска	Михаило Коретков	"
60	Кумшатока	Иван Королков	"
61	Ростов	Петар Бирјуков	"
62	Раздорска н/м	Иван Кабаков	"
63	Луковска	Тихон Молитвинов	"
64	Мигулинска	Андреј Швецов	"
65	Мигулинска	Степан Анишкин	"
66	Кременска	Кузман Дичкин	"
67	Ваклановска	Петар Кабанов	"
68	Михајловска	Сергеј Селиванов	"
69	Ростов	Артем Иванченко	"
70	Мигулинска	Николај Коновалов	"
71	Михајловска	Димитрије Коновалов	"
72	Краснокутска	Петар Лисаков	"
73	Мигулинска	Василије Мирошников	"
74	Мигулинска	Ивак Волохов	"
75	Мигулинска	Јаков Гордајев	"

Тројица од њих нису казали ко су.

Завршивши преписивање списка осуђених, секретар метну на крају одлуке раскречене две тачке, па тури перо у руку најближем:

— Потпиши се!

Представник села Новоземцева Конвалов, у парадној блузи на струк од сивог немачког сукна, с црвеним реверима, смешећи се као кривац, полеже над табакком. Дебели, жуљевити, црни прсти, не савијајући се, држали су изгризену ђачку држаљу,

— Ја нисам много писмен... — говорио је, брижљиво изводећи почегно „К”.

За њим се поптаса Родин, исто тако непоуздано држећи перо, знојећи се и мрштећи се од напора. Још један, претходно отресавши држаљу, као иза трке, потписа се, па увуче језик, који је за време писања био исплазио. Попов широким потезом нацрта своје презиње, устаде, бришући марамицом мокро лице.

— Треба приложити списак — рече он зевајући.

— Каледин ће нам на оном свету казати хвала — осмехну се Сењин младићки, гледајући како секретар притискује уз окречени зид табак мокар од мастила.

На шалу нико не одговори, ћутећи напустише кућу.

— Господе Исусе... — излазећи неко уздахну у мрачном предсобљу.

XXIX

Те ноћи, попрскане млечном светлошћу бледо-жутих звезда, у дућанчићу препуном људи скоро се није ни спавало. Гасили су се кратки разговори. Загушљивост и брига давили су људе.

Предвече један црвени гардист замоли да изиђе напоље:

— Отвори, друже! Хоћу напоље, морам изићи због нужде!..

Он је стајао са извученом памучном кошуљом из чакшира, разбарушен, бос, стајао је и притискујући лице уз кључаницу понављао:

— Та отвори, друже!

— Курјак ти је друг — јави се најзад један од стражара.

— Отвори, брате! — промени начин молилац. Стражар спусти пушку, послушну како у мраку шуште крилима дивље патке, које су прелетале на ноћну пашу, па запаливши цигарету, притисну уста уз кључаницу:

— Мокри пода се, веселниче. За ноћ чакшире нећеш поцепати, а у зору ће те и у мокрым пустити у царство небеско ...

— Свршено је с нама! — очајно рече црвени гардист, одлазећи од врата.

Седели су раме уз раме. У углу Потјолков, испразнивши џепове, исцепа хрпу новаца, шапћући, гадно псујући. Свршивши с новцима, изу се, помириша знојаве обојке, па дотакнувши раме Кривошликова, који је лежао поред њега, проговори:

— Јасно је — нас су преварили. Преварили, мајку им божју!.. То ми је криво, Михаило! Кад сам био дечко, пођем преко Дона с очевом старом пушком у лов, идем по шуми, а она као зелен шатор... Приђем бари — патке. Деси се да промашим, па ми је криво, да бих до неба викао. Па ето и сад ми је криво — промашио сам: да смо из Ростова пошли три дана раније, не бисмо морали сад погинути. Тумбе бисмо окренули сву контрареволуцију!

Кезећи мученички зубе, смешећи се у мраку, Кривошликов рече:

— Ђаво их однео, нека убијају! Сад није страшно ни умрети... „Бојим се само да на другом свету један другог нећемо познати...” Тамо ћемо се, Феђа, сретати као туђини... Страшно!

— Остави се! — загуди љутито Потјолков, мећући на суседова рамена своје велике вруће дланове. — Није ствар у томе...

Лагутин је неком причао о своме родном селу, о том како га је дед дирао, називајући га „Клинчићем” због дугачке главе, и о томе како га је тај исти дед шибао камџијом, ухвативши га у туђој башти.

Те ноћи су се заподевали различни разговоре, без везе и испрекидани.

Бунчук се намести код самих врата, па је појудно хватао уснама ветрић који је ширио кроз кључаницу на вратима. Претурајући у памети све што је проживео, он се часком сетити мајке, па осетившм оштар бол, напреже се да одагна мисао о њој и пређе на успомене на Ану, на скорашње дане... То му причини велико умирење и срећно олакшање. Најмање су га плашиле мисли о смрти. Није осећао, као некад, неодређену дрхтавицу дуж кичме, ни дубоку тугу кад помисли да ће му одузети живот. Спремао се за смрт као за невесео одмор после горког и напорног пута, кад је умор тако велики, тело тако боли — да човека више ништа не може узбудити.

Недалеко од њега говорили су и весело и тужно о женама, о љубави, о великим и малим радостима које је сваки од њих осећао у срцу.

Говорило се о породицама, о родбини, о пријатељима... Говорило се како су усеви добри — галовран се већ не види из пшенице. Вајкали су се што немају ракије и слободе, псовали Потјолкова. Али је сан већ покривао многе црним крилом — измучени физички и морално, почињали су спавати лежећи, седећи, стојећи.

Већ пред зору неко од њих — да ли на јави или у сну, гласно се расплака; страшно је кад плачу одрасли, груби људи, који су још од детињства заборавили слан укус суза. И истога тренутка прекиде се дремљива тишина, неколико гласова повикаше:

- Ућути, проклетниче!
- Жено! — прасну као пуцањ.
- Њушку ћу ти откинути — у-ћу-ти-и!..
- Почео отац да слини!..
- Овде људи спавају, а он... изгубио стид!

Онај што је заплакао — шмркћући и бришући се, ућута.

Завлада потпуна типжна. У разним угловима светлеле су се цигарете, али су људи ћутали. Мирисало је на мушки зкој, на збијена многа здрава тела, на дим од цигарета и на пресни опојни мирис росе која је пала у току ноћи.

У селу петао објави зору. — Зачуше се кораци, звекет гаожђа.

— Ко иде? — упита полако један стражар. Накашљавши се, одговори му издалека млад расположен глас:

— Наши. Идемо да копамо гробницу потјолковцима.

У дућану се одједном све ускомеша.

XXX

Одред козака Татараца под хомандом потпоручника Петра Мелехова стигао је у село Пономарјево 28. априла у зору.

По селу су се мували чирски козаци, водили коње на водопој, у гомилама ишли на крај села. Петар заустави одред у средини села, па нареди да сјаше. К њима приђе неколико људи.

— Откуда сте, козаци? — упита један.

— Из Татарског.

— Малко сте задоцнели... Без вас је ухваћен Потјолков.

— Па где су они? Да их нису отерали одавде?

— Ено их... — козак махну руком на положен кров дућана, па се насмеја: — седе као кокоши у кокошињцу.

Христоња, Григорије Мелехов и још неколико људи приђоше ближе.

— Па куда их, дакле, шаљу? — заинтересова се Христоња.

— К покојницима.

— Како то? Што лажеш? — Григорије ухвати козака за skut шињела.

— Ти слажи боље, ваше благородство! — одговори козак дрско, па се полагао ослободи стезања Григоријевих прстију. — Ено, гледај, — већ су им спремили љуљашке — он показа на вешала, намештена између две кржљаве врбе.

— Разводи коње по двориштима! — командова Петар.

Облаци покрише небо. Добовала је ретка киша. На крај села су у густој гомили ишли козаци и жене. Становништво Пономарјева обавештено да ће се смртна казна извршити у 6 сати, радо је ишло као на редак весео призор. Козакиње су се накинђуриле као за празник; многе су водиле собом децу. Гомила је окружила утрину, гурала се око вешала и дугачке јаме, дубоке око два аршина. Дечурлија је тапкала по влажној иловачи набацаној на једну страну јаме; скупљајући се, козаци су живо расправљали о смртној казни која ће се извршити; жене су тужно шапутале.

Дремован и озбиљан, дође јесаул Попов. Он је пушио, жватао цигарету, кезећи чврсте зубе; козацима стражарске команде нареди промукло:

— Гоните народ од јаме! Спиридонову реците да доведе прву партију! — Погледа у сат па се склони у страну, гледајући како се гомила народа, потиснута од стражара, измиче назад од места казне, окружује га непрекинутим шареним полукругом.

Спиридонов је с одредом жандарма брзо ишао према дућану. Успут срете Петра Мелехова.

— Има ли од нашег села добровољаца?

— Каквих добровољаца?

— Да изврше смртну казну.

— Нема и неће бити! — одговори Петар оштро, обилазећи Спиридонова, који му је био преградио пут.

Али се добровољци нађоше: Мићка Коршунов, гладећи дланом оштру косу која му је била испала испод штита на качкету, приђе Петру гегајући и рече, свиткајући зажмиреним зеленим очима.

— Ја ћу да опалим.... Зашто лажеш „нема“. Ја пристајем — па обори очи, смешећи се: — Дај ми метака. Имам само један шаржер.

Он, бледи Андреј Кашулин, с лицем скамењеним од страшне покосне напрегаутости и Федот Бодовсков, налик на Калмика — јавише се као добровољци,

Кроз огромну гомилу, збијену раме уз рамег пронесе се шапат и уздржан жагор кад се од дућана крену прва партија осуђених, опколјена козацима који су их пратили.

Напред је ишао Потјолков, бос, у широким галифе чакширама од црног штофа и у откопчаном кожном капуту. Он поуздано стаде у блато великим белим ногама, клизајући се, малко испружи леву руку, држећи равнотежу. Поред њега једва се вукао мртвачки блед Кривошлкон. Њему су се суво смјеле очи. Уста су мученички подрхтавала. Намештајући огрнути шињел. Кривошликов се тако жежио као да му је било страшно хладно. Њима због нечега нису свукли одело, а остали су ишли само у гаћама и кошуљама. Лагутин је каскао поред Бунчука, који је тромо корачао. Обојица су били боси и Лагутину су исцепане гаће оголеле голеницу жуте коже, обраслу ретком длаком. Он је ишао, придржавајући стидњиво поцепане гаће, а усне су му дрхтале. Бунчук је погледао преко глава спроводника у сиву даљину, умотану у облаке. Његове трезвене хладне очи напрегнуто оу трептале као да нешто очекују, широки длан је улазио под оковратник откопчане кошуље, гладећи груди обрасле густом длаком... Чинило се да очекује нешто неостварљиво и радосно... Неки су показивали на лицу спољашњу равнодушност: седи бољшевик Орлов је изазивачки махао рукама, пљувао под ноге козацима, но зато се код двојице, тројице видело толико потмуле туге у очима, толико бескрајног ужаса у унакаженим лицима, да су чак и спроводници окретали од њих очи ако би се случајно срели погледама.

Иду брзо. Потјолков придржава Кривошликова који поклизну. Приближава се гомила с белим марамама, у црвеноплавом мору качкета. Погледајући испод ока у њу, Потјолков гласно и ружно псује, па наједанпут пита, ухвативши са стране Лагутинов поглед:

— Шта је?

— Оседео си ових дана... Гле како су ти слепо-очнице попрскане седином ...

— Како да не оседиш — уздише тешко Потјолков, бришући зној на узаном челу, понавља: — како да не оседиш од овако пријатних ствари... И курјак кад није у слободи оседи, а камоли неће човек.

Више нису рекли ни речи. Гомила је сасвим близу. С десне стране се види дугачак шав гробнице од жуте иловаче. Спиридонов командује:

— Стој!

И Потјолков одмах коракне напред, уморно обухвати погледом предње редове народа: све већином седе и проседе браде. Фронтовци негде дубоко — савест их гризе. Потјолков тех малко мрда обешеним брковима, говори потмуло, али разговетно:

— Старци! Допустите мени и Кривошдгашву да гледамо како ће наши другови примати смрт. Нас обесите после, а сад бисмо хтели да погледамо у своје другове, да помогнемо оне који су духом слаби.

Тако је тихо да се чује како удара киша о качкете.

Јесаул Попов, негде иза њих, смеши се показујући жуте од пушења зубе; он не каже ништа против, тога; старци несложно, сваки за себе вичу:

— Допуштамо!

— Нека чекају!

— Одведите их од јаме!

Кривошликов и Потјолков иду у гомилу, пред њима се раздвајају, праве пут. Они се заустављају недалеко, притешњени са свих страна људима, изложени погледима стотине очију; гледају како козаци невешто постројавају црвене гардисте, окренуте леђима к јами. — Потјолков види добро а Кривошликов истеже танак необријан врат, издиже се на прсте.

Крајњи с лева стоји Бунчук. Он се тек малко повио, дише тешко, не подижући поглед од земље. За њим се савија Лагутин, навлачећи кошуљу на поцепане гаће, трећи је Тамбовац Игњат, за њим Вањка Болдирјев, који се толико променио да се не може познати, остарео најмање за двадесет горина. Потјолков покуша да види петог: једва познаје козака из станице Казанске Матвеја Сакматова, који је с њим делио све згоде и незгоде све од Каменске. Још двојица прилазе јами, окрећу јој се леђима. Петар Лисиков се изазивачки и дрско смеје, псује бозобразно, прети утишаној гомили стегнутом прљавом песницом. Корецков ћути. Последњег су носили на рукама. Он се забацивао. цртао по земљи ногама које су мртво висиле, па хватајући се за козаке који су га вукли, машући уплаканим лицем, отимао се.

— Пустите, браћо! Пустите, тако вам господа бога! Браћо!., Мили моји! Браћо!., Шта радите?! Ја сам на немачком фронту четири: крста заслужио! .. Ја имам децу!.. Господе, ја сам невин! , , Јао, зашто? ..

Висок козак атаманац удари га коленом у груди, па га баци јами. Тек тада Потјолков познаде овога што се опирао и ужасну се: то је био један од најнеустрашивијих црвених гардиста, мигулински козак 1910. годишта, носилац крста св. Ђорђа сва четири степена, леп момак отвореноплавe косе. Подигоше га на ноге, али он опет паде; пузио је пред ногама козака, притискивао сасушене усне уз његове чизме, које су га тукле по лицу, кркљао је загушено и страшно:.

— Не убијајте ме! Имајте милости!.. Имам троје деце... имам девојчицу... рођени моји, браћо!..

Он загрли колена атаману, али овај се ишчупа, одскочи, замахну и удари га поткованом штичком по уху, Из другог уха шикну млаз крви, поче тећи на бели оковратник.

— Усправи га!.. — викну разјарено Спиридонов. Некако га подигоше, ставише на ноге, побегоше у страну. У супротном реду добровољци узеше пушке на готовс. Гомила узвикну и замре. Страшним гласом врисну некаква жена .. .

Бунчук је желео да још који пут погледа у сиво наоблачено небо, у тужну земљу, по којој се потуцао двадесет девет година. Подигавши главу, виде на педесетак корака од себе збијен козачки строј: један, висок, са зажмиренем зеленим очима, с ђубом која му је пала испод штита од качкета на бело уско чело, нагињући се напред, стежући чврсто усне, нишанио је њему — Бунчуку — право у груди. Још пре пуцња Бунчуков слух ошину јак врисак; окрену главу: млада пегава жешца, искочивши из гомиле, трчи првма селу, притискујући једном руком на груди дете, а другом затварајући му очи.

После неуједначеног плотуна, кад се сва осморица, што су стајала код јаме свалише у њу. они што су пуцали притрчаше јами.

Миђка Коршунов спази да црвени гардист у кога је он пуцао поскакујући гризе зубима своје раме, опали у њега још једном и шапну Андреју Кашулину:

— Погледај у оног ђавола — до крви је угризао себе раме и умро као вучина, ћутећи.

Десет осуђених, гурани кундацима, приђоше к јами ...

После другог плотуна жене закукаше у глас и побегоше, извлачећи се из гомиле, обарајући једна другу, вукући за руке децу. Почеше се разилазити и козаци. Најодвратнија слика унштења, јауци и ропач самртника, кукњава оних који су чекали ред — цео тај неизмерно језиви, потресни приказ растерао је људе. Остали су само фронтовци који су се довољно нагледали смрти, и понеки старци, они што су се највише острвили.

Довођене су нове партије босих и свучених црвених гардиста, смењивали су се добровољци, праштали су плотуни, суво су одјекивали појединачни пуцњи. Рањене би дотукли. Први ред лешева су у прекидима, журећи засипали земљом.

Потјолков и Кривошликов су прилазили онима који су чекали на ред покушавали да их охрабре, али њихове речи нису имале ранијег значења — друго нешто је у том тренутку притискивало људе чији ће се живот после једног минута прекинути као сломљена петељка листа ка дрвету.

Пробијајући се кроз искидану гомилу, Григорије Мелехов пође у село, па се лицем у лице сретe с Потјолковом. Овај стукнувши зажмири:

— И ти си овде, Мелехов?'

Плавкасто бледило обли Григоријево лице и он се заустави.

— Ту сам. као што видиш .. .

— Видим... — осмехну се Потјолков накриво, гледајући му у побледело лице и мржња букну у ње-му. — Тако, дакле, стрељаш браћу? Преврнуо си вером? .. Такав си ти... — он се примаче сасвим близу Григорију и шапну: — Служиш и нашим и вашим? Ко да више? Ех, ти! ..

Григорије га ухвати за рукав и упита, гушећи се:

— Сећаш ли се битке код Глубоке? Сећаш ли се како си стрељао офицере ... По твојој наредби су стрељани! А? Сад ти се то свети! Но, не тугуј! Долијао си, председниче московског совнаркома! Ти си, гаде, козаке Чивутима продао! Јеси ли разумео? Хоћеш још да ти кажем?

Обухвативши га, Христоња одведе у страняу помахниталог Григорија.

— Хајдемо, дакле, коњима. Брже! Ја и ти немамо овде посла. Господе боже, шта се ради с људима! ..

Они пођоше, затим се зауставише, чувши глас Потјолкова. Опокољен фронтвцима и старцима, викао је високим, страсним гласом:

— Несвесни сте ви ... слепи! Слепци сте ви! Завели вас официри, натерали да убијате рођену браћу! Ви мислите, браћо, да ће се тим свршити, ако побијете нас? Не! Данас сте ви горе, а сутра ћете ви бити стрељани! Совјетска власт ће се установити по целој Русији. Памтите моје речи! Узалуд проливате туђу крв! Глупаци сте ви!

— Ми ћемо и с њима овако радити! — испале некакав старац.

— Све, деда, не можеш пострелјати — осмехну се Потјолков. — Сву Русију не можеш подићи на вешала. Чувај своју главу! Ви ћете се осветити после, али ће бити касно!

— Ти нам немој претити!

— Ја не претим. Ја вам показујем пут.

— Ти си сам, Потјолков, слеп! Москва ти је очи заслепила!

Не чувши све до краја, Григорије пође, скоро потрча према дворишту. где се његов привезани коњ чујући пуцање, трзао. Притегнувши колане, Григорије и Христоња у галопу одоше из села, не обзирући се, пређоше преко брега.

А у Пономарјеву су још избијали димови од пуцњава: вешенски, каргински, боковски, краскокутски, миљутски козаци стрељали су казанске, мигулинске, раздорске, кумшатске, баклановске козаке ...

Јаму испунише до врха. Засуше земљом. Утабаше ногама. Два официра, у црним маскама, узеше Потјолкова и Кривошликова и поведоше према вешалима.

Подигавши мушки, поносно главу, Потјолков се попе на табурет, откопча оковратник од

кошуље на црнпурастом дебелом врату, па сам намаче насапуњену омчу на врат, не задрхтавши ниједним мишићем. Кривошликова приведоше, један официр му поможе да се погне на табурет, а он сам намаче омчу.

— Допустите да пред смрт кажем последњу реч — замоли Потјолков.

— Говори!

— Молимо! — повикаше фронтовци. Потјолков махну руком на проређену гомилу:

— Погледајте како је мало остало оних који желе да виде нашу смрт. Не да савест! Ми смо се за радни народ, за његове интересе борили с генералском жгадијом, не штедећи живота, а сад ево гинемо од ваше руке! Али ми вас не проклињемо!.. Ви сте страшно преварени! Доћи ће револуционарна власт, и ви ћете увидети на чијој је страни била истина. Најбоље синове тихого Дона положили сте у ову јаму...

Подигне се све јачи жагор, глас Потјолкова постаде нејаснији. Користећи се тиме један официр вештим покретом изби испод ногу Потјолкова табурет. Цело крупно, дебело тело Потјолкова, заљуљавши се, полете доле, и ноге дохватише земљу. Омча, стегнувши грло, давила је, терала да се истеже увис. Он се подиже на прсте — одупирући се о влажну угажену земљу палцима босих ногу, сркну ваздуха, па обухвативши очима испалим из шупљина утишану гомилу, рече полако:

— Још се нисте научили вешати... Кад бих ја то радио, ти, Спиридонов, не би дохватио земљу...

Из уста му обилно пође пљувачка. Официри у маскама и оближњи козаци ускомешаше се, с тешком муком подиглоше на табурет ономоћало тешко тело.

— Кривошликову не дадоше да, заврши говор: табурет излете испод ногу удари о ашов који је неко оставио. Мршави, мускулозни Кривошликов дуго се клатио, час се скупљајући у клупче, тако да су му савијеја колена додиривала браду, час се поново истежући у грчу... Он је још живео у конвулзијама, још је превртао црним језиком, испалим у страну, кад Потјолкову по други пут истргоше табурет. Поново полете доле тешко тело, прште на рамену шав кожног капута, и опет врхови прстију дотакоше земљу. Гомила козака немо уздахну. Неки се почеше разилазити, крстећи се. Толико је велика забуна настала да су један минут сви стајали као омађијани, не без страха гледајући у лице Потјолкова, које је све више добијало тучану боју.

Али он је ћутао; грло му је стезала омча. Он је само превртао очима, из којих су текли млазеви суза, и кривећи уста, гледао да олакша муке, сав се мучио и страшно истезао навише.

Неко се досети: ашовом поче поткопавати земљу. Журећи чупао је испод ногу Потјолкова грудице земље, и са сваким замахом све правије је висило тело, све се више истезао врат и забацивала се на леђа малко коврчава глава. Конопац је једва држао тежину од сто килограма; пуцајући на греди, он се лагано њихао, и покоравајући се његовом ритмичком покрету, љуљао се Потјолков, окрећући се на све стране, као да хоће да покаже убицама своје црвеноцрно лице и груди, обливене врућим млазевима пљувачке и суза.

XXXI

Мшпка Кошевој и Валет су тек друге ноћи отишли из Каргинске. Магла се пушила у степи, ковитлала се у удољинама, падала у дољаче, лизала падине јаруга. Умотане њоме, помаљале су се хумке. Пућупурикале у младој трави препелице.

А у висини, по небеском своду пловио је месец као сазрео цвет локвања у бари зараслој у ситу и рогоз.

Ишли су до зоре. Угасили се већ Влашићи. Пала је роса. Приближавало се село Доњејаблановско. И баш ту, на три врсте од села, на гребену их стиглоше козаци. Шест коњаняка ишли су за њима у стопу. Мишха и Валет хтедоше да кидну у страну, али трава ниска, месец сија .. Ухватише их, Потераше натраг. Око стохвати ишли су ћутећи. Затим пуцањ... Валет, саплићући се пође поребарке, поребарке као коњ који се уплашио своје сенке. И не паде, већ некако леже, незгодно, лицем у сивкасти бокор пелена.

Око пет минута Мишка је ишао, не осећајући своје тело, зујало му је у ушима, на сувом путу су му упадале коге. Затим упита:

— Зашто не пуцате, пасји синови? Што ме мучите?

— Хајде, хајде. Ћути! — рече љубазно један од козака. — Сељака смо убили, а на тебе смо се сажалили. Ти си у Дванаестом био за време немачког рата?

— У Дванаестом.

— Још ћеш служити у Дванаестом... Млад си: момак. Малко си залутао, али није то ништа. Излечићемо те!

Мишку је лечио после три дана преки војни суд у станици Каргинској. Суд је тих дана имао само две врсте казне: стрељање и батине. Осуђени на стрељање изгоњени су ноћу иза станице, иза Пешчане Хумке, а оне за које су се надали да ће се поправити, кажњавали су шибанем јавно на тргу. У недељу изјутра, тек што је била намештена клупа на средини трга, почео се скупљати народ. Напунили су цео трг, пуно их се накупило на тезгама, на брвнима сложеним уз шупе, на крововима

кућа, дућана. Првога ишибаше Александрова — сина грачевског попа. Био је ватрен бољшевик, да је по заслуги — требало га је стрељати, али му је отац био добар поп, кога су сви поштовали — па је суд решио да поповом сину опале двадесет батина. С Александрова свукоше панталоне, положише га без панталона на клупу, један козак седе на ноге (руке свезаше испод клупе), двојица са свежњевима врбовога прућа стадоше сједне и друге стране. Опалише. Устаде Александров, исправи се, па навлачећи панталоне, поклони се на све четири стране. Много се човек радовао што га нису стрељали, па зато се поклатио и захвалио:

— Хвала, господо старци!

— Нек ти је на здравље! — одговори неко.

И тако сложан смех прође тргом да се осмехнуше чак и хапсеници који су седели ту близу, у шупи.

Опалише и Мишки по пресуди двадесет врућих. Али још врући од бола је стид. Цела станица — и старо, и младо — гледала је. Прикупи Мишка чакшире, па скоро плачући рече козаку који га је шибао.

— Није у реду.

— А шта?

— Глава мислила, а г.... одговара. Срамота за цео живот!

— Ништа то није, стид није дим, неће уједати очи — тешио га је козак, па желећи казати нешто пријатно кажњеном, рече: — А јак си момче: два, три пута сам те мазнуо добро, хтео сам да -викнеш... али не, ти ни да писнеш. Ономадне смо шибили једног, па се јадник сав улитао. Значи да му је слаба петља.

Већ сутрадан по судској пресуди Мишка је послат на фронт.

Валета су после два дана уклонили: два јаблановока козака, које је послао сеоски атаман, ископаше плитак гроб, па су дуго седели, обесивши ноге у њега, и пушили.

— Овде је на утрини тврда земља — рече један.

— Право гвожђе! Никад није орана, затврдла од давних времена.

— Да... у лепој земљи ће овај момак лежати, на висини ... Овде су ветрови, сувота, сунце ...

Неће се скоро укварити.

Они погледаше у Валета који је лежао у трави, па устадоше.

— Да га изујемо?

— Како да не, на њему су још добре чизме. Метнуше га у гроб по хришћански: главу на запад; засуше густом црницом.

— Да утабамо? — упита млађи козак кад је гроб био до врха затрпан.

— Не треба, нека остане тако — уздахну други. — Кад затрубе анђели о страшном суду — брже ће устати на ноге.

После пола месеца зарасла је мала хумка боквицом и младим пеленом, укласао је на њему дивљи овас, са стране се зажутоо раскошан цвет дивље репице, висиле су китњасте ресе, замиришао је чубар, млечика и медуника. Ускоро дође из оближњег села некакав старац, ископа више главе гроба јамицу, намести капелицу на одсеченом храстовом стубу. Под њеном троугаоном настрешицом у мраку се светлуцао тужан лик божје мајке, доле на карнизу писало је црним рогобатним заплетеним словенским словима:

*У године нереда и разврата
Не осудите, браћо, брата.*

Старац је отишао, а у степи је остала капелица да растужује очи пролазника вечито тужним изгледом, да буди у срцима неодређену тугу.

И још - у мају су се поред капелице гониле друпље, утабале у плавом пелену стазу, угазиле зелено море пиревине која је сазрела: тукли су се за женку, за право на живот, на љубав, на множење. А мало доцније, одмах поред капелице, под бусеном, под чупавим покривачем старог пелена, снела је женка девет пепељастоплавих пегавих јаја и села на њих, грејући их топлотом свога тела, штитећи их крилом сјајног перја.

КРАЈ ПРВЕ КЊИГЕ

ⁱ Тако, на пример, проф. Гљерб Струве у својој Историји совјетске књижевности тврди да је Шолоховљев Тихи Дон прецењен, да роман има много језичких и композиционих недостатака и да уопште није класично дело

- ii Продразвјорстка (тј. продовольственная разверстка) значи заправо: расподела намирница.
- iii Такве се групе помињу у горњем цитату (подгрупа — продовольственная группа).
- iv Рабфак (рабочий факультет) - раднички факултет. Раднички факултети били су школе општеобразовног типа за раднике и сељаци који су хтели да се припреме за више школе. Постојали су од 1919. до краја тридесетих година. Течај на њима трајао је 3-4 године.
- v Руски жалмерка или солдатка; тако се звала жена чији је муж на одслужењу рока.
- vi Десетина, мера за поврашину, нешто више од хектара (=1,092 ха). — Прим. прев
- vii Телесна гарда (Руски лејб-гвардија) — одабрене јединице које су уживале читав низ привилегија, а служиле су за личну заштиту носиоца највише власти у држави (у царској Русији — цара).
- viii Тј. пева у дисканту.
- ix Атаман — тако се код козака у царској Русији звао изборни старшина свих степена. На челу доњске војске (тј. области) био је војсковој атаман, на челу станице — станични атаман, за време рата бирао се нарочит, походни атаман. У широком смислу та је реч значила — старшина. Са коначним губитком самосталности доносних козака чин атамана свих козачких трупа пренет је на првотолонаследника; стварно су козачким трупама управљали назначени (тј- постављени) атамани.
- x Станица — велико козачко село
- xi Атаманац — козак атаманског гардијског пука
- xii Шчи — народно руско јело, чорба од различитог поврћа
- xiii Великоруси из подсмеха дају Украјинцима називо „Хо-хол“, што значи ђубан
- xiv Песница се каже руско „кулак“, и из ове реченице види се зашто је људима као С. П. дат надимак „кулак“
- xv Руско богатство — месечни часопис који је излазио у Петрограду. Почетком 90-тих година постао је орган народњака, водио је жестоку теоретску борбу против марксизма, који је све више обухватао раднички покрет.
- xvi Дугује — потражује
- xvii Протојорејска титула
- xviii тј. Украјинче
- xix Пугачов Јемелјан. (око 1744—1775. Г.) — вођ сељачке револуције у XVIII веку.
- xx Степан Разин (погубљен 1671. г.) — вођ сељачке револуције у XVII веку
- xxi Кондратије Булавин (рођ. око 1660. г.) — вођ устанка 1707—1708. г. „Булавинова буна“ је била изазвана владаним покушајем да се пронађу и врате у места ранијег пребивања сељаци који су побегли због неподношљивих терета (у вези с ратовима Петра Великог), војни бегунци итд. Булавин се ослњао на расколнике, одбегле робове, хозачку сиротињу. Устанку су се придружили радници који су сплавом спуштали дрво на Хопру.
- xxii Опричници — нарочита војска створена под Иваном Грозним (XVI в.) представљала знатну наоружану силу ситног племства које је било у државној служби, управљену против оронолуг бојарства. Овде: нарочите војне јединице које је државна власт организовала за (разрачунавање са својим непријатељима
- xxiii Кадетски корпус — школско-васпитни завод у царској Русији за спремање официра (првенствено официрске деце).
- xxiv Пак (пољски) значи господин; употребљава се у Украјини и на Дону
- xxv Богучар, варош у централној Русији; Москаљ, подругљиви украјински назив за Великорусе
- xxvi Полипони — староверци
- xxvii Лођ — град у Пољској
- xxviii Ознака капетана: гајтан који виси с рамена испод пазуха.
- xxix Свега 83 килограма
- xxx Јесаул — козачки капетан
- xxxi Уместо „магазина“— сеоског амбара
- xxxii РСДРП — Руска социјал-демократска радничка партија
- xxxiii Станице су имале своје надимке: вешенска — пси
- xxxiv Теорија — у царској војсци тако се звало бубање којим су самодршци, ослањајући се на претње и религију, постизавали безоговорно слушање „богу, цару и отаџбини“.
- xxxv Монополка — државна продавница ракије
- xxxvi Подшишана брадица испод доње усне
- xxxvii Јермак Тимофејевић — такозвани „освајач Сибира“, изразит представник почетне етапе колонијалне политике Русије, који је ударио основу пљачки сибирских народа
- xxxviii Руски черногуз уместо: черноус: (црнобрк)
- xxxix Маршевске јединице - војне јединице које се упућују из резервинх делова војске ради попуњавања активне војске.
- xl Арцибашев (1878—1927) — боржоаски романијер и драмски писац, аутор производа посвећеним већином полним питањима, прожетих карактеристичним за тог писца мрачним расположењем. Имао је успеха код Буржоаске интелигенције епохе реакције
- xli Есдеке — тако су се у Русији звали социјалдемократи.
- xlii Заробљеник од кога се добијају обавештења о непријатељској војсци
- xliii Ја сам Русин . . . нисам Аустријанац
- xliv Тако се звао рат између Русије и Француске 1812.
- xlv Место комплексција — телесни састав
- xlvi Вересајев, псеудоним познатог писца В. В. Смидовића (1867—1945), у Лекарскимк белешкама је с великом искреношћу изнео душевне патње младог лекара, тешкоће на које је наилазио и беспомоћни положај у коме се налази
- xlvii „Капама ћемо их побити“ — пословички израз самохвалисања који значи уверење у лаку победу над непријатељем.

- xlviij Атавизам — појава код неког живог створа одавно ишчезлих особина, али које су имали поједини његови преци (нпр. Појачана косматост човечије коже).
- xlviij Дугачак, узан кафтан на струк, без огрлице
- I Позичијски рат — облик ратовања који се одликује релативном непокретношћу и равнотежом снага обеју страна, јаким средствима за одбрану и недостатком средстава за наступање, која би омогућила продор утврђане зоне.
- II ООШД — обавештајно одељење дивизијског штаба
- III Листнички има на уму пословичне речи којима је тобож Јулије Цезар одговорио на изречену сумњу у понашању његове жене: „Цезарова жена је изнад сваке сумње“.
- III Суворов А. Б. (1729 -1800) — славни руски војсковођа
- IV Простор згодан за развијање операција
- IV Николај Николајевић (1856—1929) — велики кнез, неспособни врховни главнокомандујући руске војске у почетку светског рата. За време грађанског рата побегао у иностранство, где је био један од „претендата“ на руски престо, помаган од Врангела и већине монархиста.
- VI 26 килограма
- VI Другови! Ми смо често ишчибукали сиве шињеле! Хајдемо да покажемо и овима шта значи имати посла с нама. Само издржљиво! Не пуцајте још!
- VI Народна скупштина
- IX Токмак — јак, мали брдски коњ
- IX Бурка — кавкаска чупава пелерина
- IX Степенство — титула која се употребљава при обраћању трговцима
- XII Мережковски Димитрије Сергејевич (1865 — 1941) декадентни племићки писац, критичар и публицист. У почетку октобарске револуције Мережковски је отишао у иностранство, где се показао као непомирљив непријатељ совјетске власти
- XIII Јунска офанзива — неуспешна офанзива руске војске, која је већ била у распаду, на Југозападном фронту, предузета на захтеа Антанте и која се свршила потпуним поразом
- XIV Путиловска — Путиловска фабрика машина, доцније Црвени Путиловац, сад фабрика Киров
- XV Егзалтиран — Јако узбуђен, одушевљен
- XVI Дани 3. и 5. јула — оружано иступање-радашких и војничких маса протав Привремене владе у Петрограду 1917. г.
- XVII „Наредба Бр. I“ (1/111 1917. г.) Извршног одбора Петроградског совјета увела је изборне организације у војним јединицама и контролу тих организација над радом старог царског командног састава.
- XVIII „Рововска правда“ — дневне новине, орган Бироа војних организација и руске секције с. д. Летонског краја, које су издаване у 1917. г. Имала је широку прођу и знатно је потпомогла бољшевицију широких војничких маса.
- XIX Ботвиња. — хладна чорба од кваса, куваног поврћа и рибе
- XX Алиса — Александра Фјодоровна (до удаје Алиса Хесенска), жена Николе II
- XXI Инсинуација — подметање
- XXII Исполком совдепа — Извршни одбор Совјета народних посланика
- XXIII Родзјанко М. В. (1859—1924) — велики спахија, председник: III и IV Народне скупштине. За време керенштине активан организатор контрареволуционарних снага. После октобарске револуције био у белој армији, затим емигрирао у иностранство.
- XXIV Царско село — тако се до револуције звало Дење Село; предграђе Лењинграда
- XXV Наштаверх — начелник штаба врховног главнокомандујућег
- XXVI Савинков Б.В. (1879—01925) — Један од вођа странке социјалиста револуционара. После фебруарске револуције министар у кабинету Керенског; по његовом предлогу уведена је смртна казна на фронту. После октобра један од најжешћих и најупорнијих непријатеља совјетске власти, који је сарађивао с Каледином, Корниловом, Колчаком, Врангелом.
- XXVII Чернов Виктор (1876—1952) — вођ социјалреволуционарне странке. Активни учесник белогардејског чехословачког устанка у лето 1318. У Јесен 1918. отпутовао у иностранство, не престајући водити контрареволуционарну акцију уперену против СССР. У 1921. покушао да се стави на чело кронштатске побуне.
- XXVIII Александровска војна школа — у царској Русији спремала је своје васпитанике — Јункере — за официјерски позив. За време грађанског рата Јункери, као што је познато, водили су огорчену оружану борбу на страни контрареволуције
- XXIX Батаљон смрти — при крају светског рата формиране су тзв. ударне јединице од добровољаца. Под Керенским били су нарочити ударни пукови, па чак и ударни женски батаљон, који се звао и „батаљон смрти“. Ударне јединице су се претвориле у оруђе контрареволуције.
- XXX Маразм — општа немоћ после дуге болести
- XXXI Дутов А.М. (1854— 1922) — козачки атаман. Октобарских дана један од руководилаца Белогардијског козачког покрета
- XXXII Војсковој круг — редовна Козачка скупштина
- XXXIII Комивоајажер — трговачки путник, представник крупне фирме
- XXXIV Ударнице — овде: војници женског ударног батаљона („батаљона смрти“)
- XXXV Батаљон састављен све од самих одликаних крстом св. Ђорђа
- XXXVI Ландштурм — последања одбрана
- XXXVII Керенке — новчанице од 20—40 рубаља издате 1917. за владе Керенскога
- XXXVIII Државни круг — у донској области Народна скупштина
- XXXIX Рада — Украјинска (Централна) рада — извршни орган националистичке контрареволуционарне украјинске буржоазије, изабран 6. IV 1917 Крајем јануара 1918. Раду су протерали побуњени радници и сељаци; вртила се у Украјину опомоћу оружане снаге окупатора, и била ликвидирана од самих спахија, кулака и окупатора 29. IV 1918, у моменту кад је контрареволуцији затребала чвршћа власт
- XC Асмолов — фабрикант дувана у царској Русији
- XCI Малаљуга — качамак

- xcii деривација — скретање удесно граната и зрна изолученог оружја за време лета
- xciii Ешек — магарац
- xciv ихтизаур (риба-гуштер") — давно изумрла грабљива животиња, која је понегде нађена у земљи
- xcv Странка народне слободе — тако се звала контрареволуционарна странка кадета
- xcvi Гришка Отрепјев — калуђер који се 1605 прогласио за московског цара, уз помоћ Пољака, познат под именом Лажни Димитрије
- xcvii Зимовници — овде: села с развијеним коњарством у којима се зимовало с коњима.
- xcviii хајдамаци — украјински војници
- xcix народност на Камчатки
- c Руски се срна каже „дивља коза“
- ci Четврт — два хектолитра
- cii Савез руског народа — црностотинашка, крајње монархистичка организација у царској Русији. С.р.н. је водио антасемитску организацију, организовао јеврејске погроме, убиства политичких противника, добијајући огромне новчане суме од владе.
- ciiii Ландо — каруце с четири седишта, с кровом који се спушта
- civ Јунак руског фолклора, с великом снагом